

T.C.
RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

BUHÂRÎ'NİN CERH-TA'DÎL METODU

(Doktora Tezi)

Mustafa TAŞ

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim TURHAN

RİZE 2016

T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

BUHÂRÎ'NİN CERH-TA'DİL METODU

(Doktora Tezi)

Mustafa TAŞ

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim TURHAN

Tez Savunma Tarihi

16/06/2016

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	İmza
Başkan: Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ
Üye : Prof. Dr. Emin ÂŞIKKUTLU
Üye : Doç. Dr. İhsan ARSLAN
Üye : Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim TURHAN
Üye : Yrd. Doç. Dr. Selim DEMİRCİ

Enstitü Müdürü

Onay tarihi
.././2016

ETİK BEYAN SAYFASI

RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu tezi bilimsel metotlara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak hazırlayıp sunduğumu, tezde bana ait olmayan tüm bilgi, düşünce ve sonuçları belirttiğimi ve kaynağımı gösterdiğimi beyan ederim. 16.06.2016

İmzası

Adı Soyadı
Mustafa TAŞ

ÖN SÖZ

Allah (cc) insanlığa son din olarak İslam'ı ve bu dinin tebliğcisi Hz. Peygamber'i (as) göndermiştir. Bu nedenle ilahî vahyin tebliğcisi ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'in hayatı Müslümanlar için büyük öneme sahiptir. Onun hayatı, kendisine izafe edilen söz, fiil, takrîr, ahlâkî ve fizikî vasıf olarak ifade edilen şeylerin yazılı olduğu metinler olan hadisler ile ilk nesil sahâbeden itibaren çeşitli şekillerde tâbiûn ve tebeu't-tâbiîn aracılığıyla nesilden nesile aktarılmıştır. Bu aktarma Müslümanlara özgü orijinal bir sistem olarak değerlendirilen isnad zincirinde yer alan râviler vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

Dinin ikinci kaynağı olan sünnet, râvi denilen şahıslar vasıtasıyla hadislerle nakledildiği için devreye râvi denilen insan faktörü dâhil olmakta, bu nedenle bir güven problemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü râvilerin yer aldığı sened zinciri bir bütün olarak töhmetten sâlim olmazsa haber hiçbir zaman güvenilir kabul edilmemektedir. Yine bir haberi nakleden kimse onu kimden işittiğini belirtmek zorundadır. Haberin doğruluğu, onu nakledenlerin güvenilirliğiyle yakından ilgilidir. Ricâl tenkidiyle râvilerin güvenilirliği güvenilmezinden, kuvvetlisi zayıfından ayırılır.

İlk asırlardan itibaren rivayetlerin tedvin ve tasnif faaliyetleri devam etmiş, II/IX. asırdan itibaren de hadis ilmiyle meşgul olanlar bir yandan hadis mecmuaları meydana getirirken diğer yandan da râviler hakkında bilgi toplamışlardır. Böylece Hz. Peygamber devrinden sonra râvilerin çoğalması nedeniyle bu şahısların doğumundan vefatına kadar geçen süreçte hayat hikâyelerinin araştırılmasıyla muazzam bir ricâl edebiyatı ortaya çıkmıştır. Ricâl edebiyatıyla birlikte, İslam dininin Kur'an'ı Kerim'den sonra ikinci kaynağı olan hadisleri nakleden râvileri araştırmak ve buna göre değerlendirilen râvilerin rivayetleri hakkında bir hüküm vermek dinî emânet (adâlet) ve ilmî ehliyetlerinin (zabt) tespitine yönelik cerh-ta'dîl ilmiyle gerçekleşmiştir. Görüldüğü gibi ricâl ile cerh-ta'dîl ilmi birbirinden kesin hatlarla ayrılmayacak kadar iç içedir. Nitekim râvileri tanıtan kitaplarda onların cerh ve ta'dîl durumlarına yer verildiği gibi bir râvi hakkında cerh ve ta'dîl hükmü vermek için de önce o râvinin kim olduğunun belirlenmesi gerekmektedir.

Hadis tarihinde hicrî üçüncü asır, hadis tasnifi ile ricâl ve cerh-ta'dîl ilmi gibi pek çok alanda altın bir çağ olarak kabul edilmiştir. Hicrî üçüncü asırda kısaca *el-Câmi'u's-sahîh* diye adlandırılan eseriyle hadis tarihine etkili bir şekilde ismini yazdıran İmâm Buhârî, diğer taraftan da *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserleriyle de ricâl ve cerh-ta'dîl ilminde önemli bir yer edinmiştir. Buhârî bu eserleriyle ricâl ilminde yeni bir çığır açmış, yeni bir metot geliştirmiştir.

Buhârî ricâl değerlendirmeleriyle cerh-ta'dîl ilminde otorite kabul edilmiş, daha sonra bu alanda eser kaleme alan münekkitler ondan nakilde bulunmuşlardır. Bu nedenle Buhârî'nin münekkitlik yönü araştırılmaya değer, hatta araştırılması gereken bir konudur.

Cerh-ta'dîl ilminden gereğince yararlanmak, bu alandaki müelliflerin tanınarak tenkit metotlarının araştırılıp ortaya konması ile mümkün olabilir. Çünkü bir münekkidi tanımadan ve onun tenkit tarzını bilmeden yaptığı eleştirileri doğru anlamak ve değerlendirmek mümkün değildir. Bu nedenle râvilerin cerh ve ta'dîli konusunda görüş beyan etmiş, hüküm belirtmiş muhaddislerin tanıtılması için müstakil çalışmaların yapılması onların metodunu tam olarak tespit etmek bakımından faydalı ve gereklidir. Cerh-ta'dîl kitapları başta olmak üzere, hadis ilmindeki ricâl kitaplarının ve hadis kitaplarının şerhlerinin hemen hepsinde, râviler hakkında cerh-ta'dîl hükmü veren bu kişilerin isimleri kaynak gösterilir. Onlar hakkında bilgi sahibi olmak, derecelerini ve hükümlerinin değerini bilmek isteyen kişi, bu tür eserlere müracaat ederek kolayca malumat sahibi olabilecektir. Tespitlerimize göre ülkemizde Buhârî'nin ricâl tenkit metodunu ele alan bir çalışma yapılmaması ciddi bir eksiklik olarak görülmüş ve bu durum bizi böyle bir araştırmaya sevk etmiştir.

Çalışma bir giriş ile üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında incelemeye çalıştığımız konu, konunun önemi ve konuyu çalışırken takip ettiğimiz yöntem ile yararlandığımız kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde Buhârî'nin ilmî şahsiyeti ve ricâl ilmindeki yerine değinilmiştir. İkinci bölümde ise Buhârî'nin cerh-ta'dîl metodu başlığı altında adâlet ve zabt açısından râvi tenkidi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda adâlet ve

unsurları ile adâlete zarar veren kusurlar yanında zabt ile zabta yönelik kusurlar karşısında Buhârî'nin metodu incelenmiştir. Bu bölümde son olarak cerh-ta'dîl ilminin önemli bir unsuru olan lafızlar incelenmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise hicrî ikinci asır münekkitleri ve Buhârî'nin hocaları Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından karşılaştırmalar yapılmıştır. Daha sonra Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'i ile çağdaşı ve sonraki dönem duafâ literatürü ricâl değerlendirmeleri ve yöntem bakımından karşılaştırılmıştır. Sonuç bölümünde ise araştırma boyunca tespit edilen neticelere yer verilmiştir.

Son olarak tez konusunun belirlenmesinde ve tezin her aşamasında büyük emeği geçen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim Turhan Bey'e şükranlarımı sunarım. Araştırmanın çeşitli konularıyla ilgili fikirlerini paylaşan, görüşleriyle bizleri aydınlatan Prof. Dr. Yavuz Köktaş Bey'e de şükranlarımı arz ederim. Yine çalışmamızı okuyarak tashihlerde bulunan hocalarım ve arkadaşlarım Adem Sadoğlu, Ahmet Yasin Küçüktiryaki, Enes Büyük, Ersin Çelik, Fatih Gümüş, Mehmet Sait Çalka, Recep Erkocaaslan ve Recep Ertugay'a da çok teşekkür ederim. Bilgisayardaki yazımla ilgili teknik bazı konularda yardımcı olan Muzaffer Üzümcü, Musa Türkan ve Ali Haydar Bölükbaşı'na da müteşekkirim.

Mustafa TAŞ

RİZE 2016

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	II
İÇİNDEKİLER	V
TABLolar	IX
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
Araştırmanın Metodu ve Kaynakları.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN İLMÎ ŞAHSİYETİ VE RİCÂL İLMİNDEKİ YERİ

I. İLMÎ ŞAHSİYETİ.....	13
II. RİCÂL İLMİNDEKİ YERİ	19
A. <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i>	23
1. <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> 'in Tasnif Tarihi.....	25
2. <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> 'in Muhtevası ve Önemi	29
a. Râvilerin Kimlik Bilgisi	35
b. Hoca-Talebe Bilgisi	40
c. Sahâbe Bilgisi.....	42
d. Râvilerle İlgili Diğer Bilgiler	43
3. <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> 'e Yönelik Tenkitler	44
B. <i>et-Târîhu 'l-evsat</i> ve <i>et-Târîhu 's-sağîr</i>	48
C. <i>ed-Duafâu 's-sağîr</i>	52

İKİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN CERH-TA'DİL METODU

I. CERH-TA'DİL İLMİ.....	62
A. Buhârî Dönemine Kadar Cerh-Ta'dil İlminin Doğuşu ve Gelişim Seyri....	65
1. Hz. Peygamber ve Sahâbe Döneminde Cerh-Ta'dil İlmi	65
2. Tâbiûn Döneminde Cerh-Ta'dil İlmi.....	73
3. Tebeu't-tâbiîn Döneminde Cerh-Ta'dil İlmi	76
B. Buhârî'nin Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri	80
1. Buhârî'nin Cerh-Ta'dil İlminde Otorite Kabul Edilmesi	81
2. Buhârî ve Mihne Olayı	82
II. BUHÂRÎ'NİN CERH-TA'DİL METODU	90
A. Adâlet	90
1. Adâletin Unsurları	91
a. İslam.....	92
b. Akıl ve Bulûğ.....	92
c. Takva ve Mürüvvet	95

2. Adâlete Yönelik Kusurlar	99
a. Yalan Söyleme ve Yalan Söyleme ile İthâm Edilme (Kizbu'r-râvi ve İttihâmu'r-râvi bi'l-kizb).....	99
b. Fısk (Fısku'r-râvi)	105
c. Cehâlet (Cehâletu'r-râvi)	108
d. Bid'at (Bid'atu'r-râvi).....	116
1) Ehl-i Bid'atten Hadis Rivayeti.....	117
2) Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râviler İle İlgili Metodu	119
a) Mürci'î Râviler	122
b) Kaderî Râviler	134
c) Hâricî Râviler	143
d) Mu'tezilî Râviler	146
e) Şîî Râviler.....	149
3) Buhârî'de Ehl-i Bid'at Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler.....	159
a) Mürci'îlikle Tenkit Edilen Bazı Râviler	162
b) Kaderîlikle Tenkit Edilen Bazı Râviler.....	164
c) Şîîlikle Tenkit Edilen Bazı Râviler	165
d) Hâricî Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler	170
e) Vâkıfe Nedeniyle Tenkit Edilen Bazı Râviler.....	172
f) Nâsıbî Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler	173
3. Adâlete Bağlı Diğer Meseleler	175
a. Sika Bir Râvinin Rivayet Ettiği Bir Hadisi Daha Sonra İnkâr Etmesi.....	175
b. Ümerâya Yakın Olmak ya da Devlet İşleriyle İlgilenmek.....	176
c. Tahdis Karşılığında Ücret Almak	178
B. Zabt	179
1. Zabta Yönelik Kusurlar	181
a. Çok Yanılmak (Kesretu'l-galat).....	181
b. Gaflet (Dikkatsiz/Kapılğan olmak-Fartu'l-gafle)	183
c. Kötü Hâfıza (Sûu'l-hıfz)	187
d. Vehim.....	194
e. Muhalefet	201
C. Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl İlminde Mu'tedîl Olması	204
D. Buhârî'nin Bazı Râviler Hakkında Herhangi Bir Değerlendirmede Bulunmayıp Sükût Etmesi.....	205
E. Adâlet ve Zabt Açısından <i>el-Câmi' u's-sahîh</i> 'in Râvilerinin Değerlendirilmesi	210
III. BUHÂRÎ'NİN CERH-TA'DÎL LAFIZLARI	217
A. Buhârî'nin Sıkça Kullandığı Cerh Lafızları	218
1. Münkerü'l-hadîs (منكر الحديث)	218
2. Metrûku'l-hadîs (متروك الحديث)	228
3. Seketû anh (سكتوا عنه)	233
4. Fîhi nazar (فيه نظر)	237
5. Yetekellemûne fîh (يتكلمون فيه).....	245

B. Buhârî'nin Kullandığı Diğer Cerh Lafızları	250
1. Leyse bi'l-kavî (ليس بالقوي)	250
2. Leyse bi-zâk (ليس بذاك)	254
3. Zayıf (ضعيف).....	255
4. Leyse bi-şey' (ليس بشيء).....	258
5. Sâhibu acâib, 'indehu acâib (عنده عجائب, صاحب عجائب).....	261
6. Zâhibü'l-hadis (ذاهب الحديث)	262
C. Buhârî'nin Kullandığı Ta'dîl Lafızları	264
1. Sika (ثقة)	264
2. Sebt (ثبت)	267
3. Sadûk (صدوق).....	269
4. Sâlih (صالح)	273
5. Hâfız (حافظ).....	275
6. Rıza (Beğenilmiş) (كان رضا مرضيا)	276
7. Ma'rûfu'l-hadis (معروف الحديث)	278
D. Değerlendirme	281

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BUHÂRÎ İLE MÜNEKKİTLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

I. Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Kaynakları	283
A. Hicrî İkinci Asır Münekkitleri ile Buhârî'nin Karşılaştırılması	287
1. Şu'be b. Haccâc ve Buhârî.....	287
2. Süfyân es-Sevrî ve Buhârî	293
3. İmâm Mâlik ve Buhârî.....	301
4. Süfyân b. Uyeyne ve Buhârî.....	306
5. Yahya b. Saîd el-Kattân ve Buhârî	309
6. Abdurrahman b. Mehdî ve Buhârî	314
B. Buhârî'nin Hocaları ile Buhârî'nin Karşılaştırılması	318
1. Yahya b. Maîn ve Buhârî.....	318
2. Ali b. el-Medînî ve Buhârî.....	323
3. Ahmed b. Hanbel ve Buhârî	327
C. Değerlendirme	331
D. Buhârî'nin <i>ed-Duafâu 's-sağîr</i> 'i ile Aynı Dönemin Duafâ Literatürünün Karşılaştırılması.....	332
1. Buhârî ve Cûzcânî.....	333
2. Buhârî ve Nesâî.....	334
3. Buhârî ve Ebû Hâtim	337
E. Buhârî'nin <i>ed-Duafâu 's-sağîr</i> 'i ile Sonraki Dönem Duafâ Literatürünün Karşılaştırılması.....	341
1. Buhârî ve Ukaylî.....	341
2. Buhârî ve İbn Hibbân.....	343

3. Buhârî ve İbn Adî	346
4. Buhârî ve Dârekutnî.....	348
5. Buhârî ve Zehebî.....	350
6. Buhârî ve İbn Hacer.....	353
F. Değerlendirme.....	355
SONUÇ.....	358
KAYNAKÇA	364
EKLER.....	401
EK I	401
EK II.....	463
ÖZET.....	498
ABSTRACT	499
ÖZ GEÇMİŞ.....	500

TABLULAR

Tablo 1: Mürcî Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi	134
Tablo 2: Kaderî Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi	142
Tablo 3: Bid'atine Davet Etmeyen Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi	154
Tablo 4: Bid'atine Davet Eden Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi	155
Tablo 5: Ehl-i Bid'at Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi	156
Tablo 6: Buhârî'nin <i>et-Tarîhu 'l-kebîr</i> 'de "منكر الحديث" Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar	223
Tablo 7: Buhârî'nin <i>et-Tarîhu 'l-kebîr</i> 'de "عنده مناكير" Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar	226
Tablo 8: Buhârî'nin <i>et-Tarîhu 'l-kebîr</i> 'de "سكتوا عنه" Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar	236
Tablo 9: Buhârî'nin <i>et-Tarîhu 'l-kebîr</i> 'de "فيه نظر" Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar	242
Tablo 10: Buhârî'nin <i>ed-Duafâu 's-sağîr</i> 'de "فيه نظر" Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar	244
Tablo 11: Buhârî'nin <i>et-Tarîhu 'l-kebîr</i> 'de "يتكلمون فيه" Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar	247
Tablo 12: Buhârî'nin <i>et-Tarîhu 'l-kebîr</i> ve <i>ed-Duafâu 's-sağîr</i> 'de "يتكلمون فيه" Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar	249
Tablo 13: Buhârî'nin <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> ve <i>ed-Duafâu 's-sağîr</i> 'de "ليس بالقوي" Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar	253
Tablo 14: Şu'be b. Haccâc ve Buhârî	289
Tablo 15: Süfyân es-Sevrî ve Buhârî	296
Tablo 16: İmâm Mâlik ve Buhârî	303
Tablo 17: Süfyân b. Uyeyne ve Buhârî	308
Tablo 18: Yahya b. Saîd el-Kattân ve Buhârî	310
Tablo 19: Abdurrahman b. Mehdî ve Buhârî	315
Tablo 20: Yahya b. Maîn ve Buhârî	320
Tablo 21: Ali b. el-Medîni ve Buhârî	324
Tablo 22: Ahmed b. Hanbel ve Buhârî	329

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı Müellif
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE.	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
as.	: Aleyhi's-Selâm
b.	: Bin/İbn
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
cc.	: Celle Celâluhu
çev.	: Çeviren
DEÜİFD.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DEÜSBE.	: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
EKEV.	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
EÜSBE.	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İLAM.	: İlmî Araştırmalar Merkezi
İSAM.	: İslam Araştırmaları Merkezi
KSÜ.	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
krş.	: Karşılaştır

MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİFD.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFAV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜSBE.	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	: Ölüm
ra.	: Radiyallahu ‘anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
trc.	: Tercüme Eden
ts.	: Tarihsiz
UÜİFD.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vd.	: Ve Diğerleri
Yay.	: Yayınları
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

Araştırmanın konusu, Buhârî'nin öne çıkan yönleri arasında yer alan münekkitlik vasfı ve cerh-ta'dîl metodudur. Malum olduğu üzere Buhârî, "Emirü'l-mü'minin fi'l-hadis" ünvanıyla hadis ilminde önemli bir yer edinmiştir. Yine Buhârî, hadis hıfz ve zabtı bakımından takdirle karşılanmış, ilel ve ricâl gibi hadis ilminin zor ve mühim iki alanında otorite kabul edilmiştir.

Kur'an'dan sonra en sahih kaynak olarak kabul edilen *el-Câmi'u's-sahîh* her ne kadar Buhârî'nin en meşhur kitabı ise de onun *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eseri özellikle ricâl tenkidi açısından önemlidir. Ayrıca *et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Duafâu's-sağîr* de Buhârî'ye ait diğer önemli ricâl ve cerh-ta'dîl kitaplarıdır.

Bu konu Buhârî'nin rivâyetü'l-hadis sahasında otorite olmasının yanında ricâl tenkit ilmindeki yerinin tespiti bakımından da önemlidir. Yine ricâl tenkit alanının rivâyetü'l-hadis sahasıyla pratik olarak karşılaştırılması maksadıyla Buhârî'nin ricâl ile ilgili eserlerinde değerlendirdiği râvilerin *el-Câmi'u's-sahîh* ve *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerindeki yansımaları da araştırılmalıdır. Böylece Buhârî'nin, kendilerinden rivâyette bulunduğu râviler arasında cerh edip ricâl tenkit eserlerine aldığı râvilerin bulunup bulunmadığı incelenerek, onun kendi içinde tutarlı davranıp davranmadığı belirlenmiş olacaktır.

Hadis râvilerinin güvenilirliğini tespitinde adâlet ve zabt temel koşuldur. Bu bağlamda Buhârî'nin de adâlet ve zabt unsurları açısından râvileri nasıl değerlendirdiğinin araştırılması elzemdir. Çünkü Buhârî'nin de bazı râvileri adâlet ve zabt açısından eleştirilmiştir. Bu eleştirilere karşı geçmişte olduğu gibi günümüzde de bazı cevaplar verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada, hem bu tenkitlere hem de bu tenkitlere verilen cevaplara yer verilmiş ve daha sonra ulaşılan birtakım sonuçlar ile günümüzde Buhârî'ye yöneltilen eleştirilerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Tezin diğer önemli bir konusu da Buhârî'nin kullanmış olduğu cerh-ta'dîl lafızlarıdır. Münekkitlerin ricâl değerlendirmelerinde kullanmış oldukları bu

lafızların delâlet ettikleri manaların tespiti hiç şüphesiz büyük bir önem arz etmektedir. Zira münekkitler bazı lafızları farklı bir manaya gelecek şekilde kullanabilmektedirler. Nitekim Buhârî, cerh lafızlarından bazılarını ilk defa kendisi sıkça kullanmış ve adeta bu lafızlar için “Buhârî lafızları” şeklinde bir ıstılah oluşturmuştur. Buhârî bu lafızlardan bazılarını hangi anlamda kullandığını açıklamış olmakla birlikte, bazıları hakkında herhangi bir izahta bulunmamıştır. Bu durumda Buhârî’nin bu lafızları hangi manada kullandığı ile ilgili olarak diğer münekkitlerin değerlendirmeleri de göz önünde bulundurularak söz konusu lafızla değerlendirilen râvinin *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’te rivayetinin bulunup bulunmadığının araştırılması gerekli olmuştur. Böylece mezkûr lafzın anlamı hakkında bir fikir elde edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada araştırılan bir diğer önemli konu da hicrî ikinci asrın önde gelen bazı münekkitleri ile Buhârî’nin üç münekkit hocasının cerh-ta’dîl değerlendirmelerine karşı Buhârî’nin nasıl bir tavır takındığıdır. Buhârî ile hicrî ikinci asır münekkitleri arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından yapılan mukayeseler ile Buhârî’nin kendisinden önceki dönemi nasıl yorumlayıp aktardığı amaçlanmıştır. Bir başka ifadeyle bir III./IX. asır münekkidinin kendisinden önceki ricâl ve cerh-ta’dîl ilimlerinden devraldığı miras ile bu mirası nasıl değerlendirip aktardığı araştırılmıştır. Böylece Buhârî’nin söz konusu münekkitlerin değerlendirmelerini birebir nakledip etmediği, bu münekkitler ile Buhârî arasında farklı değerlendirmelere konu olan râvilerin bulunup bulunmadığı, mevcutsa bu değerlendirme farklılıklarının sebepleri gibi hususların ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Son olarak da Buhârî’nin değerlendirilen râvilerden *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’te rivayet edip etmediği incelenmiştir.

Buhârî’nin kendisinden önceki ricâl değerlendirmelerine karşı metodu önemli olduğu kadar onun kendi dönemi ve kendisinden sonraki münekkitlerle de karşılaştırılması, onun cerh-ta’dîl metodunu tetkik etmede ve kendisinden sonraki döneme etkisini incelemeye mühim bir rol oynamaktadır. Bu tezde Buhârî’nin *ed-Duafâu’s-sağîr*’indeki ricâl değerlendirmeleri ile hem kendi dönemi hem de sonraki dönem duafâ müelliflerinin ricâl değerlendirmeleri birbirleriyle mukayese edilerek cerh-ta’dîl âlimleri arasındaki benzer ve farklı değerlendirmeler tetkik edilmiş, böylece münekkitlerin cerh-ta’dîl ilminde içtihat mekanizmasını canlı

tutup tutmadığı, münekkitlerin benimsemiş oldukları cerh-ta'dîl metotlarının ricâl değerlendirmelerine yansiyıp yansımadağı gibi soruların cevapları aranmıştır.

Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Bu çalışmanın araştırma zeminini oluşturan ana kaynaklar, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Duafâu's-sağîr*¹ ile *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserleridir.² Buhârî'nin cerh-ta'dîl metodunu tespit etmek amacıyla öncelikle onun değerlendirmeleri dikkate alınmış, bu değerlendirmelerin olmadığı durumlarda ise diğer münekkitlerin ilgili konulardaki değerlendirmeleri ile Buhârî arasında karşılaştırmalar yapılarak bir hükme varılmaya çalışılmıştır.

Giriş kısmından sonra araştırmanın birinci bölümünde Buhârî'nin hayatı ve ricâl ilmindeki yeri incelenmiştir. Buhârî'nin kısa bir biyografisi verilirken birçok kaynakta Buhârî'nin hayatı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi bulunabileceğinden detaylardan kaçınılmış, daha çok ilmî şahsiyeti üzerinde durulmuştur. Burada Buhârî'nin hadis ilmine başlaması, ilim için yaptığı seyahatler, hocaları, talebeleri ve eserleri ile ilgili olarak bazı özlü bilgilerin nakledilmesindeki amaç, Buhârî'nin hadis tasnif tarihine *el-Câmi'u's-sahîh* ile ricâl tenkit tarihine de ricâl ile ilgili tasnif ettiği yukarıda zikredilen eserleriyle bu alanlarda kazanmış olduğu ilmî konumunun anlaşılmasına bir temel oluşturmaktır.

Buhârî'nin hayatına yer veren bazı ilk kaynaklar bulunmaktadır. Buhârî'nin katîbi Ebû Ca'fer Muhammed b. Ebû Hâtim'in (ö. ?) *Şemâilü'l-Buhârî* adıyla yazdığı eser bu ilk kaynaklar arasındadır. Zehebî (ö. 748/1348) söz konusu eseri *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*'da naklettiğini ifade etmiştir.³ Zehebî'den

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fi el-Buhârî, *Kitâbu't-Târîhi'l-kebîr*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2008/1429; a.mlf., *Kitâbu't-Târîhi'l-kebîr*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.; a.mlf., *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehîdân, Riyad: Dâru's-samiğî, 1998/1418; a.mlf., *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr Sa'd Ebû Haymed, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 2008/1429; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, thk. Mahmut İbrahim Zâyed, Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'âşî, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406; a.mlf., *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*, (Nesâî'nin *ed-Duafâ*'sı ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406.

² Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedi's-sahîhi'l-muhtasar min umûri Resûlillâhi sallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Şu'ayb Arnaût vd., Beyrut: er-Risâletu'l-âlemîyye, 1432/2011.

³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1983/1403, XII, 392.

sonraki asırlarda bu kitabın kaybolduğu anlaşılmaktadır. İbn Adî (ö. 365/976) *Esâmî men revâ anhum Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî*⁴ adlı eserinin ilk kısmında Buhârî'nin hayatından bahsetmiştir. Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) Buhârî'nin hayatına yer verdiği *Târîhu Nîsâbü'rî* isimli eser ise günümüze ulaşmamıştır.⁵

Buhârî'nin ilmî şahsiyeti ve ricâl ilmindeki yeri hakkında Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*,⁶ Zehebî'nin *Siyeru a'lâm ile Târîhu'l-İslâm*,⁷ İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Hedyu's-sâri*⁸ ve *Tağlîku't-ta'lik*⁹ adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Bu klasik eserlerin yanında Mübârekpûrî (ö. 1865/1935),¹⁰ Abdülmecîd Hüseyînî,¹¹ Abdüsettâr eş-Şeyh¹² ve Mücteba Uğur¹³ tarafından yakın dönemde kaleme alınmış kaynaklara da müracaat edilmiştir.

Buhârî'nin ricâl ilmindeki yerini tespit amacıyla Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserleri metot ve muhteva bakımında incelenmeye çalışılmıştır. Burada özellikle bu eserlerin tahkikini gerçekleştirenlerin yazmış oldukları mukaddime bölümleri önem arz etmektedir. Buhârî'nin râvi tercemelerindeki metodunu ortaya koymak maksadıyla râvilerin kimlik bilgisi ve sahâbe bilgisi şeklinde bazı alt başlıklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda Ali Yardım'ın “Buhârî ve et-Târîhu'l-Kebîr'i”¹⁴ ve Mehmet Eren'in *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*¹⁵ adlı çalışmalarından yararlanılmıştır.

⁴ thk. Amir Hasan Sabrî, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1994/1414.

⁵ bk. Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Medhal ilâ ma'rifeti kitâbi'l-iklîl*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003/1423, s. 24-25. (muhakkikin girişi); M. Yaşar Kandemir, “Hâkim en-Nîsâbü'rî”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 192.

⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medinetu's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2001/1422.

⁷ *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1990/1410.

⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyu's-sâri mukaddimetu fethi'l-bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dimeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421.

⁹ *Tağlîku't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman, Amman: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985/1405.

¹⁰ Abdusselâm Mübârekpûrî, *Sîretü'l-İmâmi'l-Buhârî*, Arapçaya çev. Abdul'âlim b. Abdul'âzîm el-Bestevî, Mekke: Dâru'l-'alemi'l-fevâid, 1422.

¹¹ *el-İmâmu'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*, Kahire: Mısır el-Arabiyye, ts.

¹² *el-İmâmu'l-Buhârî*, Dimeşk: Dâru'l-kalem, 2007/1428.

¹³ *İmâm Buhârî*, Ankara: TDV. Yayınları, 2005.

¹⁴ *DEÜİFD.*, Sayı V, İzmir 1989.

¹⁵ İstanbul: İSAM. Yayınları, 2012.

İkinci bölümde ise Buhârî'nin cerh-ta'dîl metodu başlığı altında Buhârî'ye kadar cerh-ta'dîl ilminin doğuşu ve gelişim seyri, Buhârî'nin cerh-ta'dîl ilmindeki yeri ve bu ilimde otorite kabul edilmesi ile mihne olayı ele alınmıştır. Cerh-ta'dîl ilmi konusunda kaleme alınan birçok çalışmada ricâl tenkidinin tarihine dair bilgi verilirken sahâbe, tâbiûn ve tebeu't-tâbiûn dönemi tenkit faaliyetlerine ana hatlarıyla temas edilmiştir. Bu eserlerde cerh-ta'dîl ilminin tarifi, doğuşuna yol açan nedenler ve dönemin ricâl tenkitçisi bazı kişilerin isimlerine yer verilmiştir. Bu konuda aşağıda zikredeceğimiz cerh-ta'dîl kaynaklarının mukaddimeleri ile bu eserleri hazırlayan kişilerin giriş bölümleri önem arz etmektedir. Yine bu hususta Leknevî'nin (ö. 1848/1886) *er-Ref' ve't-tekmîl'i*,¹⁶ Muhammed Tâhir el-Cevâbî'nin *el-Cerh ve't-ta'dîl'i*,¹⁷ Fârûk Hammâde'nin *el-Menhecû'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dîl'i*,¹⁸ Nûreddîn Itr'ın *Usûlü'l-cerh ve't-ta'dîl'i*¹⁹ ile Emin Âşıkutlu'nun *Hadiste Ricâl Tenkidi: Cerh ve Ta'dîl İlmi*²⁰ ve Halil İbrahim Turhan'ın *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*²¹ adlı müstakil çalışmalarına da müracaat edilmiştir.

Buhârî'nin cerh-ta'dîl metodunu araştırmak amacıyla râvinin adâlet ve zabt açısından tetkik edilmesi gerekmektedir. Bu maksatla Buhârî'nin mezkûr eserleri yanında yukarıda değindiğimiz cerh-ta'dîl kaynaklarıyla birlikte hadis usulü kaynaklarındaki ilgili bölümlerden yararlanılmıştır. Bu maksatla Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rife*'si,²² Hatîb'in *el-Kifâye*'si,²³ Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ'sı*,²⁴ İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmu'l-hadis*'i,²⁵ İbn

¹⁶ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut: Mektebetu matbu'âti'l-İslâmiyye, 2004/1425.

¹⁷ *el-Cerh ve't-ta'dîl beyne'l-müteşeddîn ve'l-mütesâhilîn*, ed-Dâru'l-Arabiyyeti'l-kitâb, 1997.

¹⁸ Riyad: Dâru't-taybe, 1997/1418.

¹⁹ *Usûlü'l-cerh ve't-ta'dîl ve ilmi'r-ricâl*, Dimeşk: Tab'atun muvesseâ, 1427/2007.

²⁰ *Hadiste Ricâl Tenkidi: Cerh ve Ta'dîl İlmi*, İstanbul: MÜFAV. Yayınları, 1997.

²¹ İstanbul: MÜFAV. Yayınları, 2015.

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, thk. Seyyid Muazzam Hüseyin, Beyrut: Dâru'ihyâ'i-ulûm, 1997/1417.

²³ *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk. Zekeriyya Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2012/1433; a.mlf., *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Medine ts.

²⁴ Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *el-İlmâ' ila ma'rifeti usuli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2009.

²⁵ İbnü's-Salâh Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetu İbnü's-Salâh*, thk. Nûreddîn Itr, Dimeşk: Dâru'l-fikr, 2012/1433.

Hacer'in *Nuhbetu'l-fiker* şerhi *Nüzhetu'n-nazar*²⁶ ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribu'r-râvî*²⁷ isimli eserleri de tezin kaynakları arasına dâhil edilmiştir. Bu kaynakların dışında Ebû Bekr Kâfi'nin *Menhecu'l-Îmâmi'l-Buhârî fi tashîhi'l-ehâdîsi ve ta'lîliha min hilâli'l-Câmi'i's-sahîh*²⁸ adlı müstakil çalışmasından, özellikle Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te takip ettiği ricâl tenkit metodu ile ilgili olarak muhteva açısından yararlanılmıştır.

Buhârî'nin ricâl ile ilgili yukarıda zikredilen eserlerinin cerh-ta'dîl ve ilel gibi hadis ilimleri açısından çeşitli çalışmalara konu edildiği görülmektedir. Aşağıda zikredeceğimiz çalışmalardan da içerik açısından istifade edildiğini söyleyebiliriz. Bu eserlerden biri olan Leyla Muhammed Aclân'ın *Menhecu'l-Îmâmi'l-Buhârî fi'l-cerh ve't-ta'dîl min hilâli kitâbihi't-Târîhi'l-kebîr*²⁹ adlı çalışması, isminden de anlaşılacağı üzere, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'indeki cerh-ta'dîl metodu hakkındadır. Müellif araştırmasına Buhârî'nin çeşitli açılardan hayatına temas ederek başlamış daha sonra *et-Târîhu'l-kebîr*'in konusu ve râvi tercemelerindeki metodu ile ilgili olarak bazı hususlara değinmiş, *et-Târîhu'l-kebîr*'deki cerh-ta'dîl lafızlarına yer vermiştir. Son olarak da Buhârî ile diğer münekkitler arasında bazı örnek râviler üzerinden kısmî karşılaştırmalar yapılmıştır.

Bu çalışmalardan bir diğeri ise Ahmed Abdülcebbâr'ın *Menhecu nakdi'l-hadîs 'inde'l-Îmâmi'l-Buhârî min hilâli kitâbihi't-Târîhi'l-evsat'*ıdır.³⁰ Müellif çalışmasının giriş bölümünde Buhârî'nin hayatına ve ilmî kişiliğine değindikten sonra *et-Târîhu'l-evsat*'ın tertibine, muhtevasına ve Buhârî'nin diğeri eserleri *et-Târîhu'l-kebîr* ve *et-Târîhu's-sağîr* ile ilişkisine yer vermiştir. Daha sonra müellif *et-Târîhu'l-evsat*'ta irsâl, inkita ve tedlîs gibi konular ile Buhârî'nin sened tenkidi ile ilgili yöntemini tespit etmeye çalışmıştır. Yine bu çalışmada *et-Târîhu'l-evsat*'ta rivayetler arasında görülen ihtilaflara ve metin tenkidi konusunda Buhârî'nin takip etmiş olduğu metoda yer verilmiştir.

²⁶ *Nüzhetu'n-nazar fi tavdihi nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-vataniyye, 2001/1422.

²⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî, *Tedribu'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*, thk. İrfân el-Aşşâ, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1993/1414.

²⁸ (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000/1421.

²⁹ (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kuveyt Üniversitesi, 1998-1999.

³⁰ (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Külliyyetu'd-dirâsâti'l-'ulyâ, el-Câmi'âtu'l-Ürdüniyye, 2004.

Mûsâ el-Hâris Hemmâm Saîd'in *Menhecu'l-Buhârî fi't-Târîhi's-sağîr*³¹ adlı çalışması da bulunmaktadır. Müellif bu çalışmasında ilk önce Buhârî'nin hayatı ve ilmî şahsiyetine değindikten sonra *et-Târîhu's-sağîr*'i tanıtmış ve bu eserde Buhârî'nin kullanmış olduğu cerh-ta'dîl lafızlarına yer vermiştir. Daha sonra *et-Târîhu's-sağîr*'de sened ve metin tenkidi açısından Buhârî'nin takip etmiş olduğu metodu araştırmıştır. Bu yönüyle bu çalışma yukarıdaki çalışmayla benzerlik göstermektedir. Son olarak da *et-Târîhu's-sağîr*'in Buhârî'nin diğer eserleriyle mukayesesi yapılmıştır.

Sâlim Sâlih Ahmed el-Ammârî'nin *Menhecu'l-Îmâmi'l-Buhârî fi kitâbihi'd-Duafâ dirâseten nazariyyeten tatbikiyyeten*³² adlı çalışması da burada zikredilmelidir. Araştırmacı eserine Buhârî'nin hayatı ve ricâl ilmindeki yeri konusyla başlamış ve daha sonra Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserini çeşitli açılardan incelemiştir. Müellif Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği sahâbîleri ve rivayetlerini detaylı bir şekilde araştırmıştır. Yine müellif, Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikretmekle birlikte *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayetlerine yer verdiği râvileri araştırmış ve son olarak eserdeki lafızlara ve eserin yazma nüshaları arasındaki farklara tablolar halinde ek kısmında yer vermiştir. Bu çalışmanın, Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'ini nakleden râviler, *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer alan sahâbîler ile mezkûr eserde zikredilip de *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayeti geçen râviler ile rivayetleri ve eserin çeşitli yazma nüshaları arasındaki farkları inceleme hususunda önemli bir araştırma olduğu söylenebilir.

Burada zikredeceğimiz bir diğer çalışma da Ahmed Abdullah Ahmed'in hazırlamış olduğu *Menhecu'l-Îmâmi'l-Buhârî fi't-ta'lîl min hilâli kitâbihi't-Târîhi'l-kebîr*³³ isimli eseridir. Müellif bu eserinde Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'indeki ilel ile ilgili metodu üzerinde durmuştur. Son olarak da eserdeki cerh-ta'dîl lafızlarına ve hadis tenkit terimlerine yer vermiştir. Bu çalışma, Buhârî'nin ilel ilmindeki yerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Abdurrahman b. Süleyman eş-Şayi' de *el-Ehâdisulleti kâle fîha'l-Îmâmi'l-Buhârî "lâ yutâbe'u aleyh"* fi't-Târîhi'l-kebîr³⁴ adlı çalışmasında Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de

³¹ (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, 1995/1415.

³² (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Malâya, Kuala Lumpur, 2011.

³³ (Basılmamış Doktora Tezi), Yermuk Üniversitesi, Ürdün 2005/1426.

³⁴ (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke-i Mükerreme: Câmi'atu Ümmi'l-Kura, 1422.

kullanmış olduğu bahsi geçen lafzı incelemiştir. Müellif araştırmasının birinci bölümünde Buhârî'nin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bilgi verdikten sonra çeşitli açılardan *et-Târîhu'l-kebîr*'i değerlendirmektedir. Sonraki bölümde ise teferrüd konusuna değinilmiş ve çalışmanın isminde de geçtiği üzere Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde “lâ yutâbe‘u aleyh” lafzıyla değerlendirilen râviler ile bunların rivayetlerinin araştırılması ile çalışma tamamlanmıştır. Araştırmanın esas kabul edilen bu bölümünde, müellif tespit edilen râvileri ve rivayetleri mukayeseli bir şekilde incelemiştir.

Bu konu ile ilgili olarak tespit edebildiğimiz bir diğer çalışma da Mus‘ab b. Atâullah el-Hâyik’in *el-Îmâmu'l-Buhârî ve menhecuhu fi'l-cerh ve't-ta‘dîl*³⁵ adlı yakın zamanda yayınlanmış eseridir. Müellif bu çalışmasına diğer eserlerde olduğu gibi Buhârî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri gibi konular ile giriş yapmıştır. Araştırmacı daha sonra cerh-ta‘dîl ilmi hakkında bilgi vermiş ve Buhârî'nin bu ilimdeki yerine değinmiştir. Sonraki bölümde ise cerh-ta‘dîlin te‘aruzu, bid‘at ehlinden rivayet ve ihtilât gibi hususlarla ilgili Buhârî'nin metoduna yer vermiştir. Son olarak da Buhârî'nin kullanmış olduğu cerh-ta‘dîl lafızları kısaca ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tespitlerimize göre bu eser her ne kadar akademik bir çalışma olmasa da Buhârî'nin cerh-ta‘dîl metodu hakkındaki özlü bilgilerin yer aldığı müstakil bir eser niteliğindedir. Ancak eserde râvinin adâlet ve zabtını tespit etme hususunda bazı konulara ya hiç temas edilmediği ya da özet olarak geçildiği görülmektedir. Yine Buhârî'nin kendisinden önceki ve sonraki dönem ile mukayesesi de bazı örneklerle sınırlı tutulmuştur.

Ulaşma imkânı bulduğumuz bu çalışmalar yanında Muhammed Saîd Havvâ'nın hazırlamış olduğu *Menhecu'l-Îmâmi'l-Buhârî fi'l-cerh ve't-ta‘dîl*³⁶ adlı çalışmasına ise erişilememiştir. Ancak yukarıda zikredilen Ahmed Abdullah Ahmed *Menhecu'l-Îmâmi'l-Buhârî fi't-ta‘lîl min hilâli kitâbihi't-Târîhi'l-kebîr* adlı tezinde mezkûr çalışmanın bir nüshasını elde ettiğini ifade etmiş, eserin içeriği hakkında kısa bir bilgi vermiş ve çalışmayı kısaca değerlendirmiştir.

Yukarıda zikredilen çalışmalar genel olarak Buhârî'nin tek bir eseri üzerinden onun cerh-ta‘dîl ya da ilel gibi hadis ilimlerindeki metodunu tespit

³⁵ Riyad: Fehresetu Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2009/1430.

³⁶ (Basılmamış Doktora Tezi), Bağdat Üniversitesi, 1996.

etmeye yönelik yapılan araştırmalardır. Bu alışmalarda Buhârî'nin adâlet ve zabt açısından râvileri nasıl değerlendirdiği kapsayıcı bir Şekilde incelenmemiş, ricâle ilgili eserlerinde bu konuda değerlendirdiği râvilerin *el-Câmi' u's-sahîh*'te yer alıp almadığı da araştırılmamıştır. Yine bu çalışmalarda Buhârî'nin kullanmış olduğu cerh-ta'dîl lafızları bütün eserleri dikkate alınarak araştırılmamış, kendisinden önceki ve sonraki dönem münekkitleri ile de bu konularda mukayesesi yapılmamıştır. Buhârî'nin kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmelerine karşı nasıl bir tavır takındığı onun bu ilimdeki metodunu ortaya koymada önemli bir husustur. Yine Buhârî'nin kendisinden sonraki münekkitlerle de ricâl değerlendirmeleri bakımından karşılaştırılması hem Buhârî'nin metodu hakkında bir fikir vermesi hem de onun bu alanda sonraki döneme etkisini tespit etme konusunda mühim bir yere sahiptir.

Bu tezde Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Duaşâu's-sağîr* isimli eserleri ana kaynak olarak çalışmanın merkezine yerleştirilmiş, böylece Buhârî'nin cerh-ta'dîl metodu bütüncül bir bakışla tespit edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle bu yönüyle bu çalışmanın zikredilen çalışmalardan ayrıldığını söyleyebiliriz. Yine bu tezde Buhârî'nin cerh-ta'dîl metodunun *el-Câmi' u's-sahîh*'e yansımaları incelenerek tatbiki sahadaki durumun nasıl olduğu belirlenmiştir. Adâlet ve zabta yönelik tenkitler karşısında Buhârî'nin metodunu tespit etmek için ilk önce onun zikredilen eserlerindeki ilgili değerlendirmeler çıkarılarak incelenmiş, bu Şekilde bir sonuca gidilmeye çalışılmıştır. Bu konularda Buhârî'nin metodunu net bir Şekilde tespit etmek için önceki dönem münekkitleri ile Buhârî arasında karşılaştırmalar da yapılmıştır. Yukarıdaki mezkûr bazı araştırmalarda bu konuların kısımlı örnekler üzerinden zet bir Şekilde yapıldığı, detaylı araştırılmadığı görülmektedir. Yine burada Buhârî'nin cerh-ta'dîl lafızları ricâle dair eserleri dikkate alınarak araştırılmış, daha sonra bu lafızlarla değerlendirilen râvilerin *el-Câmi' u's-sahîh*'te rivayetinin bulunup bulunmadığı tespit edilmiştir. Böylece bu lafızların anlamları hakkında bir hükme varılmaya çalışılmıştır. Yine bu çalışmada Buhârî ile önceki ve sonraki dönem münekkitleri arasında ricâl değerlendirmeleri açısından karşılaştırmalar yapılarak Buhârî'nin metodu ortaya konulmuştur. Hicrî ikinci asrın önemli münekkitlerinin tespit edilen değerlendirmeleri ile Buhârî'nin değerlendirmeleri tablolar halinde

mukayese edilmiş, daha sonra tablodaki bilgiler çeşitli kategoriler çerçevesinde tasnif edilerek yorumlanmış, böylece onun cerh-ta'dîl ilmindeki metodu hakkında bir fikir elde edilmeye çalışılmıştır. Yine Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'i ile diğer duafâ literatürü karşılaştırılarak cerh-ta'dîl ilminin duafâ müellifleri ve edebiyatı üzerinden geçirmiş olduğu farklılaşma ve benzerlikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın bu yönleriyle yukarıda zikredilen araştırmalardan bariz bir şekilde ayrıldığını söyleyebiliriz.

Bu çalışmada râviler incelenirken Buhârî'nin değerlendirilen râviden rivayet etme hususu da araştırılmıştır. Bu maksatla da başta Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i olmak üzere Kelâbâzî'nin (ö. 398/1008) *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî*,³⁷ Bâcî'nin (ö. 474/1081) *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*,³⁸ Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbu'l-kemâl*³⁹ ve İbn Hacer'in *Tehzîbu't-tehzîb*⁴⁰ adlı eserleri incelenmiştir. Bu klasik kaynakların yanında Buhârî'nin tenkit edilen râvileri ve rivayetleri hakkında Hassûn'un *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî*,⁴¹ Dâ'ûr'un *Şuyûhu'l-Buhârî*⁴² ve Mehmet Eren'in *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*⁴³ isimli yeni araştırmalardan da istifade edilmiştir.

Buhârî'nin râvileri değerlendirirken kullandığı cerh-ta'dîl lafızları ve bu lafızların delâlet ettiği manalar için ilk önce Buhârî'nin ricâle dair eserleri ile *el-Câmi'u's-sahîh*'i dikkate alınmıştır. Buhârî'nin kullanmış olduğu cerh-ta'dîl lafızlarıyla değerlendirdiği râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayette bulunup bulunmaması önemli bir veri olma özelliği sunmaktadır. Yine bu konuda Muhammed Evlâd Atuv'un hazırlamış olduğu *Mustalâhatu'l-cerh ve't-ta'dîl ve tatavvuruha't-târîhiyyu fi't-turâsi'l-matbu'î li'l-İmâmi'l-Buhârî ma'a dirâsetin*

³⁷ Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fi ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fi Câmi'i'h*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1987/1407.

³⁸ Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrece anhu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Ahmed Libzar, y.y., ts.

³⁹ Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1994/1415.

⁴⁰ thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, ts.

⁴¹ İndunisiyyen Hâlid Muhammed Hassûn, *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi'r-rivayeti 'ammen rumiye bi'l-bid'ati ve merviyâtihim fi'l-Câmi'i's-sahîh*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke: Ümmü'l-Kura, 1424.

⁴² Müyesser Receb Muhammed ed-Dâ'ûr, *Şuyûhu'l-Buhârî el-mütekellem fihim fi'l-Câmi'i's-sahîh dirâseten nakdiyyeten tahliliyyeten*, (Basılmamış Doktora Tezi), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, 2010.

⁴³ Konya: Nükte Kitap, 2003.

*mustalâhiyyetin*⁴⁴ isimli tezinden, Aclân'ın yukarıda zikredilen çalışmasından ve Ahmet Yücel'in *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*⁴⁵ adlı eseri ile yakın zamanda yapılmış bazı çalışmalardan yararlanılmıştır.⁴⁶ Bu eserlerin yanında çalışmamızda geçen ıstılahlar için Talat Koçyiğit'in *Hadis İstılahları*,⁴⁷ Mücteba Uğur'un *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*⁴⁸ ve Abdullah Aydınlı'nın *Hadis İstılahları Sözlüğü*⁴⁹ adlı kaynaklara da müracaat edilmiştir. Bu hadis sözlükleri yanında Diyanet İslam Ansiklopedisi de başvuru kaynağımız olmuştur.

Son bölümde de hicrî III. asır münekkidi olan Buhârî'nin hicrî ikinci asırdaki ricâl tenkit birikimini nasıl yorumladığı, râvilerin güvenilirliklerine dair değerlendirmede bulunurken ne ölçüde onları dikkate aldığı ve önceki dönem münekkitlerinden farklı değerlendirmede bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Böylece Buhârî'nin, râvileri kendi kabul ettiği ricâl tenkit esasları çerçevesinde yeniden değerlendirip değerlendirmede, farklı değerlendirmeler söz konusu ise bunun nedenleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle hicri ikinci ve üçüncü asrın meşhur münekkitleri Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) ve Buhârî'nin hocaları Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitler ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından karşılaştırma yapılarak Buhârî'nin kendisinden önceki dönemi nasıl yorumlayıp aktardığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu münekkitlerin değerlendirmeleri tespit edilirken, zikredilen ricâl ve cerh-ta'dîl kaynakları yanında Halil İbrahim Turhan'ın yukarıda adı geçen çalışmasından istifade edilmiştir.

Buhârî'nin hem kendi dönemi hem de kendisinden sonraki dönemin duafâ literatüründeki değerlendirmeler de karşılaştırılmıştır. Bu amaçla yukarıda

⁴⁴ Fas: Dâru's-selâm, 2013/1434.

⁴⁵ İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 1998.

⁴⁶ Abdülazîz b. Muhammed es-Sedhân, *el-Fihrisu'l-hasîs limen kâle fihî'l-Buhârî "münkerü'l-hadis"*, Riyad 1404; Müsfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, *Kavlü'l-Buhârî seketü anh*, Riyad 1991/1412; Tâlib Hammâd Ebû Şi'r, "el-İber fî kavli'l-Buhârî 'fî isnadihi nazar'", *Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye*, Gazze, S. 2, C. 16, 2008.

⁴⁷ Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.

⁴⁸ Ankara: TDV., 1992.

⁴⁹ İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2009.

zikredilen cerh-ta'dîl kaynakları ile günümüze ulaşan Cûzcânî'nin (ö. 259/873) *Ahvâlu'r-ricâl*,⁵⁰ Nesâî (ö. 303/915), Ukaylî (ö. 322/934) ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *ed-Duafâ*,⁵¹ İbn Ebî Hâtîm'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*,⁵² İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil*,⁵³ İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Mecrûhîn*,⁵⁴ İbnü'l-Cevzî'nin *ed-Duafâ*,⁵⁵ Zehebî'nin *Mîzânu'l-i'tîdâl*⁵⁶ ve İbn Hacer'in *Lisânu'l-mîzân*⁵⁷ adlı duafâ literatürüne ait eserlerdeki ricâl değerlendirmeleri incelenmiştir.

Son olarak Buhârî ile yukarıda zikredilen münekkitler arasında ricâl değerlendirmelerini mukayese etmek maksadıyla tablolar hazırlanmış, daha sonra bu tablolardaki sonuçlar değerlendirilmiştir. Bu bağlamda bu çalışmada genel olarak dökümanter (belgeye dayalı) ve karşılaştırmalı bir metodun takip edildiğini söyleyebiliriz.

⁵⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kub b. İshâk es-Sa'dî, *Ahvâlu'r-ricâl*, thk. Subhî el-Bedrî es-Samerrâî, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1985/1405.

⁵¹ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, (Buhârî'nin *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*'i ile birlikte), thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *Kitâbu'd-Duafâi'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1984/1404; Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Muhammed Lütfî es-Sebbağ, el- Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1980/1400.

⁵² Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1953/1372.

⁵³ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürçânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1984/1404.

⁵⁴ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1992/1412.

⁵⁵ Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986/1406.

⁵⁶ *Mîzânu'l-i'tîdâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Âdil Ahmed Abdulmecid, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1995/1416.

⁵⁷ *Lisânu'l-mîzân*, Kahire: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.

BİRİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN İLMÎ ŞAHSİYETİ VE RİCÂL İLMİNDEKİ YERİ

I. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Buhârî, 13 Şevval 194 (19 Temmuz 810) tarihinde Cuma günü Buhara'da dünyaya geldi.⁵⁸ Künyesi Ebû Abdillah, nisbesi el-Buhârî ve el-Cu'fî'dir.⁵⁹ Buhara yakınlarında bir çiftçi olan Buhârî'nin dedesinin dedesi Berdizbeh,⁶⁰ İslam ordularının bu bölgeyi fethi esnasında esir alınmıştır.⁶¹ Dedesi İbrâhim hakkında fazla bir malumat bulunmamaktadır.⁶² Babası İsmâîl'in ise bir hac ziyareti sonrası Medine'de bir süre kalarak İmâm Mâlik'le görüşüp ondan hadis alması, ayrıca Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) ve Abdullah b. Mübârek'ten de (ö. 181/797) rivayetlerinin bulunması onun hadis ilmiyle ilgilendiğini göstermektedir.⁶³

Buhârî henüz çocukken babası vefat etmiş, hadise dair bazı kitapları oğluna intikal etmiştir. Babasından kendisine kalan kitaplardan biri olan Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi'* ini Ebû Hafs Ahmed b. Hafs'tan (ö. 216/831) dinlemiştir.⁶⁴

⁵⁸ Hatîb, *Târîh*, II, 324; Zehebî, *Siyer*, XII, 392; a.mlf., *Târîh*, XIX, 239.

⁵⁹ el-Cu'fî nisbesi büyük dedesi Berdizbeh'le ilgilidir. Berdizbeh Mecusî idi. O devirlerin âdeti olarak bir kimse birisinin aracılığı ile müslüman olduğu takdirde ona nispet edilerek anılmıştır. Buhârî'nin büyük dedesi Muğîre de zamanın Buhara valisi el-Yemânu'l-Cu'fî vasıtasıyla müslüman olduğundan, aracılığıyla müslüman olduğu şahsa nispet edilerek ona da el-Cu'fî denilmiştir. bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 669; a.mlf., *Tağlik*, V, 384; Kasım Kufral, "Buhârî", *MEB.*, *İA.*, Eskişehir: Devlet Kitapları, 2001, II, 771; M. Mustafa el-A'zamî, "Buhârî", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 369; Muhammed Cemaleddin ed-Dımeşkî el-Kâsimî, *Hayatu'l-Buhârî*, thk. Mahmud Arnaût, Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1992, s. 13.

⁶⁰ Buhara'da köylülerin dilinde Berdizbeh çiftçi manasına gelmektedir. bk. Hatîb, *Târîh*, II, 330; İbn Mâkûlâ Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*, Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts., I, 259; Zehebî, *Siyer*, XII, 391; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 384.

⁶¹ Zehebî, *Siyer*, XII, 391; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Bustânu'l-muhaddisîn*, trc. Ali Osman Koçkuzu, Ankara: DİB. Yayınları, 1986, s. 184; Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul: Beyan Yayınları, 2007, s. 179.

⁶² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 669; Kâsimî, *Hayâtu'l-Buhârî*, s. 13; A'zamî, "Buhârî", *DİA.*, VI, 368.

⁶³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 323; Zehebî, *Târîh*, XIX, 239; a.mlf., *Cüz'un fihi tercemetu'l-Buhârî*, thk. İbrâhim b. Mansur el-Haşimi, Beyrut: Müessesetu'r-reyyân, 2002, s. 29; Tacuddin Ebî Nasr Abdülvehhâb Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şafi'iyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabî, 1413/1992, II, 213.

⁶⁴ Hatîb, *Târîh*, II, 330; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 387; Hüseyinî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 27.

Buhârî'nin küçük yaşta hadis ezberlemeye başlamasıyla ilgili olarak kâtibi Muhammed b. Ebû Hâtim, onun şu sözlerini aktarmıştır: “Ben henüz okuma yazma öğrendiğim sırada, bana hadis ezberlemem ilham edildi.” Ben kendisine, “O zaman kaç yaşındaydın?” diye sordum. O da, “On yaşında veya daha da küçüktüm.” diye cevap verdi.⁶⁵

Buhârî, Buhara'da 204/819 yılında Muhammed b. Selâm el-Bîkendî (ö. 227/841), Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî'den (ö. 229/843) hadis alarak başladığı ilim yolculuğunu 210/825 yılına kadar sürdürmüş,⁶⁶ on bir yaşına geldiğinde muhaddis Dâhilî'nin (ö. 242/856) meclislerine devam etmiş, keskin zekâsı ve kuvvetli hâfızası ile herkesin takdir ve hayranlığını kazanmıştır.⁶⁷

Buhârî'nin on altı yaşında (210/825) Abdullah b. Mübârek ve Vekî'nin (ö. 197/812) kitaplarını ezberlediği, ayrıca re'y fikhını da öğrendiği belirtilmiştir. Yine onun çocuk sayılabilecek yaşlardan itibaren fukahâ ile tartıştığı ve bazı konularda onlardan farklı düşündüğü de rivayet edilmiştir.⁶⁸ Buhârî, hadis rivayet etmeye başlarken nasıl bir yol takip ettiğini, “Sahîh rivayetleri sakîmlerinden ayırır hale gelmeden, re'y ehlinin kitaplarını incelemeyen, hadis rivayeti için ders vermeye başlamadım.”⁶⁹ sözleriyle dile getirmiştir.

Buhârî 210/825 yılında annesi ve ağabeyi ile beraber hacca gitmiştir.⁷⁰ Bir süre sonra kardeşi ve annesi memleketlerine geri dönmüş ancak Buhârî ilim talebi

⁶⁵ Hatîb, *Târîh*, II, 324; Zehebî, *Siyer*, XII, 393; Sübkî, *Tabakât*, II, 216; İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 669; M. Zübeyr Siddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966, s. 157-158.

⁶⁶ S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında HADİS*, Ankara: DİB., 1991, s. 447-448. İslâm öncesi dönemden itibaren Buhara'da eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında net bir bilgi bulunmamasıyla birlikte dinî kurumlar aracılığıyla da olsa yapıldığı ifade edilmiştir. İslâmî dönemde ise, bu faaliyet küttab, ev ve mescidlerde yürütülmüş ve buralarda verilen dersler daha ziyade dinî ağırlıklı olmuştur. Ayrıca İslâmın öğrenilmesi yolunda önemli adımlar atmış bulunan Buharalı âlimler, onun anlaşılması noktasında ortaya çıkan tartışmalarda da etkin rol oynamış ve Buhara kelâmî tartışmalara merkezlik etmiştir. Buhara, ashâb-ı hadis ve ashâb-ı rey gibi çeşitli grupların; imanın tanımı, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı gibi hususlarda yaptığı tartışmalara sahne olmuş ve bu konularda birçok eser kaleme alınmıştır. Bu konuda bk. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1998, s. 350. krş. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehîdân, I, 11. (muhakkikin mukaddimesi)

⁶⁷ Hatîb, *Târîh*, II, 334; Zehebî, *Târîh*, XIX, 239, 244; Sübkî, *Tabakât*, II, 217.

⁶⁸ Hatîb, *Târîh*, II, 325; Zehebî, *Târîh*, XIX, 239, 243; a.mlf., *Siyer*, XII, 393, 401; Sübkî, *Tabakât*, II, 216; İbn Hacer, *Hedyu's-sâri*, s. 669; a.mlf., *Tağlik*, V, 387.

⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, XII, 416; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 419; Muhammed b. Abdilkerim İbn Ubeyd, *Tahrîcu'l-ehâdisil-merfû'ati'l-müsnedeti fi kitâbi't-târîhi'l-kebîr li'l-İmâmi'l-Buhârî*, Ümmü'l Kura, ed-Da'va ve usulî'd-din 1991/1412, I, 34.

⁷⁰ Hatîb, *Târîh*, II, 325; Zehebî, *Siyer*, XII, 393; a.mlf., *Târîh*, XIX, 243.

için Mekke’de kalmıştır.⁷¹ O burada Mekke’nin ünlü hocalarından, Ezrakî (ö. 212/827) ile İsmâil b. Sâlim’in (ö. ?) derslerine katılmış, daha sonra bu maksatla devrin önemli ilim merkezlerini dolaşmaya başlamıştır. Buhârî bu seyahatleri hakkında şunları söylemiştir:

Basra’da beş yıl kaldım. Bu arada yanımdaki hadisleri tasnif ediyor, hangi bilginin nereye konması gerektiği üzerinde düşünüyordum. Bu esnada her sene hacca gidiyor, tekrar Basra’ya dönüyordum. İkişer defa Suriye’ye, Mısır’a ve Cezîre’ye, birkaç defa da Basra’ya gittim. Kûfe ve Bağdat’ı ise hadis âlimleri ile birlikte sayılamayacak kadar çok ziyaret ettim.⁷²

Buhârî ayrıca Vâsıt, Buhara, Merv, Herat, Belh, Nişâbur, Kaysariyya, Askalân, Hıms ve Horasan gibi yerlere de ilim yolculukları yapmıştır.⁷³ Buhârî’nin söz konusu bu seyahatleri esnasında çok sıkıntı çektiği de nakledilmiştir.⁷⁴ Onun Mısır’dan Maveraünnehir’e kadar geniş bir coğrafyada ilim talep etmek için seyahat ettiği görülmektedir. Onun ilmî ve fikrî birikimini elde etmesinde hocalarının, döneminin önemli ilim merkezlerine yaptığı seyahatlerin ve buralarda katıldığı ilmî ortamların önemli bir katkısının olduğu söylenebilir. Buhârî bu muhaddisler sayesinde râvileri değerlendirirken kullanacağı birçok veriyi de toplamıştır.

Buhârî’nin uzun seyahatleri sonunda derlediği hadislerle geniş bir kütüphane meydana getirdiği ve bu yolculukları esnasında kitaplarını imkan nispetinde yanında taşıdığı anlaşılmaktadır. Hizmetçisinin, onun odasında adım atacak yer bulunmadığından şikâyet etmesi, bir gece uyumayıp o güne kadar yazdığı hadisleri hesapladığını ve senedleri muttasıl iki yüz bin hadis kaydetmiş olduğunu⁷⁵ söylemesi de Buhârî’nin geniş ilmî birikimini ifade etmektedir.

Buhârî’nin hadis ilminde yüksek bir mertebe elde etmesinde öğrenmeye karşı duyduğu büyük istek yanında ezber gücü de önemli bir rol oynamıştır.

⁷¹ Zehebî, *Cüz*, s. 31; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 669.

⁷² Hatîb, *Târîh*, II, 322; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 388; İbn Asâkir, Ebü’l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Medineti Dimeşk*, thk. Muhibiddin Ebî Said Ömer el-Umerî, Beyrut: Dâru’l-fikr, ts., LII, 72.

⁷³ Hatîb, *Târîh*, II, 322; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 388; İbnü’l-İmâd Şihâbüddîn Ebî’l-Felâh Abdilhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dimeşkî, *Şezerâtu’z-zeheb fi Ahbâri men zeheb*, thk. Abdulkâdir el-Arnâvut-Muhammed el-Arnâvut, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988/1408, III, 253. Bu şehirler hakkında bk. Takiyyuddîn en-Nedvî el-Muzâhirî, *el-İmâmu’l-Buhârî İmâmu’l-huffâz ve’l-muhaddisîn*, Beyrut: Dâru’l-kalem, 1994/1415, s. 39-40.

⁷⁴ Hatîb, *Târîh*, II, 332; Zehebî, *Târîh*, XIX, 243-244.

⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, XII, 411-412; A’zamî, “Buhârî”, *DİA.*, VI, 369.

Buhârî'nin akranı muhaddislerden olan Hâşid b. İsmâîl'den (ö. 261/874) aktaracağımız rivayet, Buhârî'nin hâfıza gücü hakkında bir fikir vermektedir:

Buhârî, hadis öğreniminde benim arkadaşımdaydı. O zamanın hocalarının derslerine beraber gitmeye devam ettik. Buhârî (o dönemde) hiç kalem/divit taşımaz ve hadisleri yazmazdı. Biz ona, “Bu gidiş-gelişten ne fayda olacak? Dersi yazmazsan, dinlediklerin hatırından çıkar, kulağın birinden girer ötekinden çıkar.” dedik. On altı gün sonra, “Siz beni çok rahatsız ettiniz. Gelin bakalım, yazdıklarınızı getirin, benim hâfızamdakilerle karşılaştıralım.” dedi. O güne kadar çok sayıda hadis yazmıştık, hepsini ezbere okudu. O kadar doğru okudu ki, biz yazdıklarımızı onun okuduklarından düzelttik. Sonra bize, “Siz benim boşuna geldiğimi zannediyordunuz değil mi?” dedi. O gün kanaat getirdim ki, “Bu talebe ilerde mühim bir kişi olacak ve hiç kimse ona ayak uyduramayacak.”⁷⁶

Buhârî'nin, Süleyman b. Harb'ın (ö. 224/838) meclisinde iken bir şey yazmadığını görenlerin bunu yadırgaması üzerine, onun Buhara'ya döndüğünde ezberinden yazacağı şeklinde nakledilen rivayet de onun hâfıza gücünü göstermektedir. Bir başka rivayete göre Buhârî, bir hadis kitabını eline alır, süratli bir şekilde mütalaâ eder, kısa sürede o kitapta geçen hadislerin baş kısımlarını ezberlerdi. İbn Hacer de bu nedenle Buhârî'nin ezber gücünden övgüyle söz etmektedir.⁷⁷

Buhârî'nin hadis bilgisi, bir keresinde yüz kadar hadisın sened ve metinleri karıştırıldıktan sonra kendisine okunarak bu hadisler hakkında ne diyeceği sorulmak suretiyle sınanmıştır. O da hepsini ezberden düzeltilmiş ve soranların hayranlıklarını kazanmıştır.⁷⁸

Buhârî hem memleketinde hem de ilim yolculuklarında karşılaşmış ders aldığı âlimlerden de istifade etmiştir. Buhârî'nin ilim aldığı hocaları ile ilgili olarak bin seksen muhaddisten hadis yazdığı nakledilmiştir.⁷⁹ Bu durum Buhârî'nin, hocalarını titizlikle seçtiğini göstermektedir.

⁷⁶ Hatîb, *Târîh*, II, 334; Zehebî, *Târîh*, XIX, 244; Sübkî, *Tabakât*, II, 217; Dihlevî, *Bustânu'l-muhaddisîn*, s. 185.

⁷⁷ Zehebî, *Siyer*, XII, 416; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 391, 415; Hüseyinî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 53.

⁷⁸ İbn Adî, *Esâmî*, s. 53; Hatîb, *Târîh*, II, 340-341; Zehebî, *Cüz*, s. 42; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 414.

⁷⁹ Zehebî, *Cüz*, s. 35-36; a.mlf., *Siyer*, XII, 395; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 389; Muhammed Ebû Şehbe, *Sünnet Müdafası I*, trc. Mehmed Görmez-M. Emin Özafşar, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990, s. 71. Ayrıca bu konuda erken dönemden itibaren müstakil iki çalışma için bk. İbn Adî, *Esâmî*, thk. Amir Hasan Sabrî, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1994/1414; Muhammed b. İshak b. Mende el-İsbahânî, *Esâmî meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî*, thk. Nazar Muhammed el-Fariyâbi, Riyad: Mektebetu'l-kevser, 1991. Buhârî'nin hocaları hakkında yapılmış çalışmalar için bk. Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 186-187.

Buhârî, sağlığında layık olduğu Őhret ve itibara ulaşmış, bu sebeple çok sayıda kimse kendisinden hadis dinlemiştir. Ondan ders alan muhaddislerin sayısı oldukça fazladır. Mesela Firebrî (ö. 320/932) *el-Câmi‘u’s-sahîh*’i ondan doksan bin kişinin dinlediğini söylemiştir.⁸⁰ çeşitli Őehirlerde icra ettiği ders meclislerinde binlerle ifade edilen öğrenci bulunduğu da rivayet edilmiştir. Talebeleri arasında Müslim (ö. 261/875), Ebû Zür‘a er-Râzî (ö. 264/878), Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Sâlih Cezere (ö. 293/906), Neseğî (ö. 295/908), Firebrî (ö. 320/931), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Huzeyme (ö. 311/922) zikredilebilir.⁸¹

Buhârî’yi yakından tanıyan âlimlerin onun hakkındaki övgü dolu ifadeleri ve bazı ilmî konularda Buhârî’yi hakem tayin edip ona danışmaları, onun ilmî olgunluğu ve otoritesi hakkında bir fikir vermektedir. Bu bağlamda onun Basralı hocalarından olup “Emîrû’l-müminin fi’l-hadis” lakabıyla anılan muhaddislerden Ali b. el-Medîni’ye, “Buhârî sadece senin yanında tevazu gösteriyor” denildiğinde, “Siz ona bakmayın, gözler onun gibi birini daha görmemiştir” karşılığını vermiştir. Diğer bir hocası Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/863) ise onun bilmediği hadise, hadis denilemeyeceğini ifade etmiştir. Hocalarından Muhammed b. Selâm el-Bikendî (ö. 225/839) ile Abdullah b. Yûsuf et-Tinnisî (ö. 218/833) hadis kitaplarını ona tashih ettirmişlerdir. Humeydî de (ö. 219/834) hadise dair bir meselede muhaddislerden biriyle anlaşmazlığa düşünce henüz on sekiz yaşında bulunan talebesi Buhârî’yi hakem tayin etmiştir.⁸² Kaynaklarda zikredilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Buhârî, hem kendi dönemi hem de sonraki dönem muhaddisleri tarafından takdirle karşılanmış, kendisinden övgüyle söz edilmiştir.

⁸⁰ Zehebî, *Cüz*, s. 36-37; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 686.

⁸¹ Zehebî, *Târîh*, XIX, 241; Sübkî, *Tabakât*, II, 215; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 686; Hâlid b. İbrahim b. Süleyman er-Rûmî, *Menhecu’l-İmâmi’l-Buhârî fi Sahîhihi*, Riyad: Dâru kunûz İşbiliyâ, 2015/1436, s. 18-19.

⁸² Buhârî hakkındaki bu övgü ifadeleri için bk. Hatîb, *Târîh*, II, 337-338; Zehebî, *Târîh*, XIX, 246, 254, 259; Sübkî, *Tabakât*, II, 218; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 400-409; Muhammed Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, trc. Selman Başaran-M. Ali Sönmez, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, s. 376. Buhârî’nin ilmî Şahsiyeti hakkında bk. Ramazan Ayvalli, “Büyük Türk-İslâm Âlimi İmâm Buhârî’nin ilmî Şahsiyeti”, *Uluslararası Sempozyum*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, ss. 101-107; Âdil Muhtâr Tâhir, “el-Müessirâtu’l-ictima‘iyye fi Şahsiyyeti’l-İmâmi’l-Buhârî”, *Mecelletu külliyyeti usûli’-d-dîn*, 1428, ss. 75-91.

Buhârî'nin eserleri de hadis ilmindeki otoritesini göstermektedir. Buhârî hadis ilminin çeşitli alanlarında çok sayıda eser kaleme almıştır. Bu çalışmanın temel kaynakları arasında yer alan Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*, *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserleri hakkında ilgili bölümlerde bilgi verilecektir. Buhârî'nin bu kitapları dışında kaynaklarda zikredilen eserlerinden bazıları günümüze ulaşmış, bazıları ise ulaşmamıştır.⁸³

İlim yolculukları sonrası Nîşâbur'dan kendi memleketi olan Buhara'ya dönen Buhârî orada saygıyla karşılanmış, şehrin biraz dışında çadırlar kurulmuş ve âlimler başta olmak üzere toplanan halk, hadislerini dinlemeye başlamıştır. Buhârî evde, mescidde ve uygun her ortamda hadis rivayet etmiş, dersleri büyük bir ilgi ile takip edilmiştir.⁸⁴ Ne var ki bu dönemde halku'l-Kur'an⁸⁵ konusunda Muhammed b. Yahya ez-Zühî (ö. 258/871) ile arasında problem çıkmıştır.

Diğer taraftan Buhârî ile Buhara emiri Hâlid b. Ahmed ez-Zühî (ö. 270/883) arasında da bir sorun ortaya çıkar. Kaynakların bildirdiğine göre Hâlid b. Ahmed ez-Zühî, Buhârî'nin Nîşâbur'dan Buhara'ya dönüşünden sonra ondan iki istekte bulunur. Buhara emirinin ilk isteği, Buhârî'nin kitaplarını alıp kendisine ve çocuklarına okumak üzere saraya gelmesiydi. Buhara emiri Hâlid b. Ahmed, Buhârî'den olumlu bir cevap almayınca⁸⁶ bu sefer de çocukları için saray dışında, mescidde özel bir saat tahsis etmesini, öteki öğrencilerden ayrı bir saatte kendilerine ders vermesini ister. Buhârî bu teklifi de, “Özel ders verecek kadar bol zamana sahip değilim.” diyerek reddeder.⁸⁷ Emirnin bu isteklerinin temelinde,

⁸³ Buhârî'nin eserleri için bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 686; İbnü'n-Nedîm Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1398/1978, I, 286; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'arifîn esmâu'l-müellifîn âsârü'l-musannifîn*, Beyrut: Dâru'ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1955, II, 10; Fuad Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, Arapçaya çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Riyad: Câmî'atu'l-İslâmiyye, 1991/1411, I, 225 vd.; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, Arapçaya çev. Abdülhalîm en-Neccâr, Kahire: Dâru'l-me'arif, ts. III, 163 vd.; Abdulmecîd Hâşim Hüseyinî, “Müellefâtü'l-imâmi'l-Buhârî”, *Mecelletu's-sünneti'n-nebeviyye*, S. 4, ss. 41-45.

⁸⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 687; İbrahim Canan, *Hadis Usulü ve Târîhi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 180.

⁸⁵ Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusundaki tartışmaları ifade eden kelâm terimidir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kur'an”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 371-375. Buhârî'nin mihne döneminde yaşadıklarına daha sonra değinileceği için burada yer verilmeyecektir.

⁸⁶ Buhârî'nin Buhara valisine cevabı için bk. Hatîb, *Târîh*, II, 355-356; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 687-688.

⁸⁷ Hatîb, *Târîh*, II, 355; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 687-688; İsmail L. Çakan, *Müslüman Kimliği, Buhârî'nin Kitap ve Sünnet'e Bağlılık Bölümü Çerçevesinde*, İstanbul: MÜİFAV., 2011, s. 234-235.

Buhârî'nin üstün ilmî seviyesi, toplumda gördüğü itibar, verdiği derslerin toplumda meydana getirdiği etki, eserlerinin metot ve muhtevasıyla ön plana çıkması gibi hususların etkili olduğu söylenebilir.

Neticede uzun yıllar süren ilim yolculukları sonunda Buhârî, önce Nişâbur'a yerleşmek istemişse de Muhammed b. Yahya ez-Zühli'nin rekabeti yüzünden Nişâbur'u ve sarayında hadis hocalığı yapmayı kabul etmediği için de Hâlid b. Ahmed ez-Zühli tarafından Buhara'yı terk etmeye mecbur bırakılmıştır. O da Buhara yakınlarındaki Hartenk'e yerleşmiş ve 256/870 yılında Ramazan bayramı gecesini altmış iki yaşında vefat etmiştir.⁸⁸

Kısaca ortaya koymaya çalıştığımız Buhari'nin altmış iki yıllık ömrünün büyük bir kısmının ilim ve özellikle de hadis yolunda geçtiği görülmektedir.

II. RİCÂL İLMİNDEKİ YERİ

Hadis ilimleri (ulûmu'l-hadis), rivâyetü'l-hadis ve dirâyetü'l-hadis ilmi olarak iki kısımda incelenmektedir.⁸⁹ Ricâl ilmi ise dirâyetü'l-hadis ilminin bir alt dalıdır. Ricâl, hadis usulünde hadisleri rivayet eden râviler hakkında kullanılan genel bir tabirdir.⁹⁰ Râvilerin kimliklerini, şahsiyetlerini ve ilmî yeterliliklerini inceleyen hadis ilmine ricâl ilmi, bu konuya dair yazılmış eserlerin tümüne de ricâl edebiyatı veya ricâl literatürü denilmektedir.⁹¹

Diğer medeniyetlerde bulunmayıp Müslümanlar tarafından geliştirilen özgün bir metot olması nedeniyle İslam kültür ve medeniyetinde özel bir yere

⁸⁸ İbn Adî, *Esâmî*, s. 62; Hatîb, *Târîh*, II, 357; Zehebî, *Siyer*, XII, 466; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 688.

⁸⁹ Hadis ilmini "rivâyetü'l-hadis" ve "dirâyetü'l-hadis" tarzında ayrı ayrı ele alıp mantıkçıların metodunu kullanarak ilk tarif eden kimsenin bir ilimler tarihçisi olan İbnü'l-Ekfâni (ö. 749/1348) olduğu tespit edilmiştir. Bununla ilgili olarak bk. Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İstanbul: İFAV., 2009, s. 81; Talat Koçyiğit, *Hadis İstilahları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980, s. 146; İsmail L. Çakan, "Dirâyetü'l-Hadis", *DİA.*, İstanbul 1994, IX, 366; Zekeriyâ Güler, "Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet-Dirayet Bütünlüğü", *İLAM Araştırma Dergisi*, c. 1, S. 2 (Temmuz-Aralık 1996), s. 114; Zakir Kadiri Ugan, *Dinî ve Gayr-i Dinî Rivayetler, Rivayet İlminin Tarihçesi*, Yayına Hazırlayan: Osman Güner, Samsun: Dâru's-sünne, 2000, ss. 65-77.

⁹⁰ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 322; Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 253; İbrahim Hatiboğlu, "Ricâlü'l-Hadis", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 83.

⁹¹ Emin Aşıkutlu, *Fesevî ve Ricâl İlmindeki Yeri*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2007, s. 80; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 29.

sahip olan ricâl ilmi,⁹² hadis ilminin doğuşuyla birlikte hadis tenkidinin başladığı ilk devirlerden itibaren ortaya çıkmıştır. İsnadlarda geçen râvilerin biyografilerinin ve hadis rivayetindeki ehliyet durumlarının araştırılması neticesinde derlenen bilgilerle teşekkül etmiştir. Zaman içinde bu ilim dalı çeşitli kollara ayrılarak, her asırda dönemin ihtiyaç ve şartlarına göre muhtelif çalışmalara zemin teşkil etmiştir.⁹³ Tabakât, târîhu'r-ruvât, esmâu'r-ricâl, terâcimu ahvâl, tezkire, el-esmâ ve'l-künâ gibi isimlerle de anılan ricâl ile ilgili eserler çeşitli kategorilere ayrılmıştır.⁹⁴

Ricâl edebiyatı, râvinin ne zaman ve nerede doğduğu, adı, babasının adı, künyesi, nisbesi, lakabı, seyahatleri, hocalarının kimler olduğu, hangi talebelere hadis rivayet ettiği, hangi memleketlerde ikamet ettiği ve hangi şehirlere yerleştiği, yaşlılık ve hastalık gibi sebeplerle hâfıza kaybına uğrayıp uğramadığı, nerede ve ne zaman vefat ettiği, güvenilirliği hakkında neler söylendiği gibi konularda bilgi vermeyi hedefler. Böylece ricâl ilmi, râvilerin başkalarıyla karıştırılmasını önlediği gibi isnadlardaki kopuklukları da belirlemeyi amaçlar. Ayrıca rivayetin sıhhat ve zayıflığına dair hüküm vermeyi kolaylaştırır.⁹⁵ Nitekim Süfyân es-Sevri, “Râviler yalan söylemeye başlayınca biz de onlara karşı tarih silahını kullanmaya başladık.” demiştir. Hassan b. Zeyd (ö.?) ise, “Yalancılara karşı tarih kadar kuvvetli bir silah yoktur. Râviye, kaç senesinde doğdun, diye sorulur. O, doğum tarihini söyler, biz de rivayet ettiği hocasının vefat tarihini bilirsek, râvi doğru mu yalan mı söylüyor derhal anlaşılır.”⁹⁶ diyerek ricâl literatürünün hadis ilmine olan hizmet yönünü açıklar. Bu konu ile ilgili bir örnek şöyledir: “Ömer b. Mûsâ Hımıs'a gelerek bir mescidde hadis rivayet etmeye

⁹² Ali Yardım, *Hadis I*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2000, s. 79; a. mlf., “Ashâb Bilgisinin Temel Kaynakları ve Tirmizî'nin Tesmiyeti Ashâbi'n Nebisi”, *DEÜİFD.*, İzmir 1985, II, s. 252; İsmail Lütfi Çakan, *Anahatlarıyla Hadis*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009, s. 217; Halil İbrahim Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, İstanbul; Elif Yayınları, 2015, s. 41-42.

⁹³ Kandemir, “Hadis”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 55; Abdullah Karahan, “Türkiye’de Cerh ve Ta’dil İle Alakalı Yapılmış Çalışmalar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, c. 13, Sayı: 2, 2004, s. 184.

⁹⁴ Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983, s. 55; Salih Karacabey, *Hadis Tenkidi*, İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001, s. 107.

⁹⁵ Hatiboğlu, “Ricâlî'l-Hadis”, *DİA.*, XXXV, 83; Eren, *Hadis ilminde Ricâl Bilgisi*, s. 58.

⁹⁶ Hâtîb, *Târîh*, VII, 357; İbn Asâkir, *Târîh*, I, 54-55; İkrâmullah İmdâdulhak, *el-İmâm Ali b. el-Medîni ve menhecuhu fi nakdi'r-ricâl*, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1996/1413, s. 440; Muhammed Ziyâurrahman A'zamî, *Dirâsât fi'l-cerh ve't-ta'dil*, Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1995/1415, s. 86.

başlar. Rivayetlerinin çoğunda, ‘حدثنا شيخكم الصالح’ (Bize sâlih bir şeyhiniz rivayet etti) ibaresini tekrar edince mecliste bulunanlardan biri, ‘Bu sâlih şeyhimiz kimdir? Söyle de öğrenelim.’ dedi. Ömer b. Mûsâ bu şeyhin Hâlid b. Ma’dân olduğunu ve 108/726 yılında Ermîniyye gazvesinde onunla karşılaştığını söyler. Bunun üzerine o kimse, ‘Allah’tan kork ve yalan söyleme. Hâlid b. Ma’dân 104/722 tarihinde vefat etti. Sen ise onunla ölümünden dört sene sonra karşılaştığını söylüyorsun. Ayrıca o Ermîniyye seferine değil Rum seferine katılmıştı.’⁹⁷ der. Hadis râvileri arasında bu çeşit yalanları çok çabuk ortaya çıkan pek çok kimse vardır. Yine bununla ilgili olarak râvinin yaşını bilmenin sağlayacağı faydalar da çoktur. Bu konuda Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810), ‘Bir şeyhi töhmet altında bırakmak isterseniz onun yaşını hesap edin.’ demiştir.⁹⁸ İbnü’s-Salâh, ‘Yani onun yaşını ve ondan hadis yazan kişinin yaşını hesap edin.’⁹⁹ demiştir. Bu ifadeler, ricâl bilgisinin nakledilen rivayetler hakkında bir hüküm vermek için oynadığı rolü ifade etmektedir.

Buhârî’nin öğrencilik yılları gibi erken sayılabilecek bir dönemde ricâl ve ilel konusunda uzmanlaşmaya başladığı kaynaklarda yer alan bazı nakillerden anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Rivayetleri tahammül (öğrenme) esnasında takip ettiği tetkik ve tahkik merkezli yöntem, Buhârî’nin ricâl ve ilel konusunda uzmanlaşmasında belirleyici rol oynamıştır. Buhârî’nin sıradan bir öğrenciden farklı olarak, hadis tahsil ederken, hadisini yazdığı hocanın ismini, künyesini ve nesebini kaydetmesi, otorite bir muhaddisten hadis aldığı anda hadiste yer alan illetler hakkında ondan bilgi alması, râvinin rivayet ettiği hocadan hadis işittiğine dair bilgisi yoksa râviden asıl nüsha ile kendi nüshasını göstermesini istemesi, Buhârî’de tetkik ve tahkik merkezli hadis öğreniminin tezahürleridir.¹⁰¹ Nitekim Buhârî’nin bütün bu konularda hem asıl hem de ayrıntı sayılabilecek (fer‘) hiçbir şeyi ihmal etmeyip dikkati elden bırakmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰² Yine Buhârî, binden fazla hocadan

⁹⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 111; Muhammed Mustafa el-A‘zamî, *Menhecu’n-nakd ‘inde’l-muhaddisîn neş‘etuhu ve Târîhuhu*, Riyad: Mektebetu’l-kevser, 1990/1410, s. 45.

⁹⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 111; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 380; Nureddin İtr, *Menhecu’n-nakd fi ulûmi’l-hadis*, Dimeşk: Dâru’l-fikr, 1997, s. 143.

⁹⁹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 380. Ayrıca bk. Süyûtî, *Tedrib*, s. 199; İmdâdulhak, *el-İmâm Ali b. el-Medînî*, s. 440.

¹⁰⁰ Hatîb, *Târîh*, II, 334-335; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 390-391; Hüseyinî, *el-İmâmu’l-Buhârî*, s. 25.

¹⁰¹ Zehebî, *Siyer*, XII, 406; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 389; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 31.

¹⁰² Zehebî, *Siyer*, XII, 406; a.mlf., *Târîh*, XIX, 251; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 389.

hadis yazdığını ve bu hadislerin isnadlarını bildiğini ifade etmiştir.¹⁰³ Bu konuyla ilgili olarak Buhârî şu hadiseyi aktarmaktadır:

İlk tahsilimi bitirdikten sonra Dâhilî'nin ve diğer âlimlerin derslerine gitmeye başladım. Bir gün Dâhilî derste bir hadis hakkında o hadisi Süfyân'ın Ebü'z-Zübeyr'den, onun da İbrâhim'den aktardığını söyledi. Ben de kendisine Ebü'z-Zübeyr'in İbrâhim'den hadis aktarmadığını belirttiğimde beni azarladı. Bunun üzerine ona yanındaysa asıl nüshaya bakmasını söyledim. O da içeri girip nüshasından kontrol ettikten sonra geri geldi ve "Doğrusu nasıl?" diye sordu. Ben de onun, Zübeyr b. Adî olduğunu söyleyip İbrâhim'den nakledenin de o olduğu cevabını verdim. Bunun üzerine kalemi alıp ifadeyi düzeltti ve "Doğru söyledin." dedi.¹⁰⁴

Bu rivayetten de anlaşıldığı üzere, hadislerin râvilerini ve illetlerini bilmeye ayrı bir önem veren Buhârî, daha sonra bu konularda kendisine müracaat edilen yetkin bir kişi olmuştur. Buhârî'nin ricâl ve ilel sahasında otorite olduğunu gösteren başka rivayetler de vardır. Örneğin Zühlî, Buhârî'ye râvilerin isimleri, künyeleri ve hadislerdeki illetler hakkında bazı sorular sormuş, o da hemen cevap vermiştir.¹⁰⁵ Müslim de hadisteki illet konusunda çok ince bir müşkili hemen halletmesi üzerine, onu alnından öpmüş ve "Müsaade et ayaklarını da öpeyim, üstatlar üstadı, muhaddislerin efendisi, ilel uzmanı" diyerek onun bu sahadaki otoritesini dile getirmiştir.¹⁰⁶ Amr b. Zürâre (ö. 238/852) ve Muhammed b. Râfî' (ö. 254/868) bir hadis meclisinde Buhârî'ye bazı hadislerin illetlerini sorduktan sonra orada bulunanlara, "Buhârî'nin kendilerinden daha fâkih, bilgili ve dirayetli olduğunu" ifade etmişlerdir.¹⁰⁷ Yine daha önce de geçtiği gibi hocalarından bir kısmı da dâhil pek çok muhaddis, onu hakem tayin ederek hadis yazdıkları kitaplarını ona kontrol ettirmiş, hatalı yerlerin düzeltilmesinde onu otorite olarak kabul edip ona güvenmişlerdir.¹⁰⁸

Buhârî'nin râvilere dair bilgi toplamadaki başarısı ve neticede hadis ve ricâl bilgisindeki uzmanlığıyla ön plana çıkmasında şu olay dikkat çekicidir. Buhârî, Nişâbur'da iken İshak b. Râhûye'nin meclisinde ders takriri sırasında,

¹⁰³ Hatîb, *Târîh*, II, 10; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 58; Zehebî, *Siyer*, XII, 407; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 389.

¹⁰⁴ Bu rivayetin geçtiği zamanla ilgili olarak Buhârî'nin on bir yaşında olduğu nakledilmiştir. bk. Zehebî, *Târîh*, XIX, 243; a.mlf., *Siyer*, XII, 393; Sübkî, *Tabakât*, II, 216; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 669; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 25.

¹⁰⁵ Hatîb, *Târîh*, II, 353; Zehebî, *Siyer*, XII, 432; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 419; Ali Özek, *Hadis Ricâli Hadis İlimleri ve Kaynakları*, İstanbul: Fatih Matbaası, 1967, s. 107.

¹⁰⁶ Zehebî, *Târîh*, XIX, 246; a.mlf., *Siyer*, XII, 432; Sandıkçı, *Sahih'i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: DİB., 1991, s. 6.

¹⁰⁷ Hatîb, *Târîh*, II, 27; Zehebî, *Siyer*, XII, 429; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 406-408.

¹⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, XII, 425; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 401-404; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 42.

İshak bir hadis okurken, rivayette Atâ el-Keyharânî ismi geçer. İshak, Keyharân'ın ne olduğunu sorar. Mecliste hazır bulunan Buhârî Keyharân'ın, Yemen'de bir köy olduğunu, bu zatı (Atâ) Muâviye'nin orada bulunan sahâbeden birinin yanına gönderdiğini, Atâ'nın da o sahâbîden iki hadis dinlediğini söyler. Bu cevap üzerine İshak, Buhârî'ye hayranlığını, "Ebû Abdillah! Sen sanki insanlarla tek tek görüşmüş gibisin." ifadesiyle dile getirir.¹⁰⁹ Yine bir gün Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin dersinde, Süfyân es-Sevrî'nin Ebû Urve→Ebû'l-Hattâb→Enes isnadıyla naklettiği bir hadis okunduğunda, oradaki öğrencilerden hiçbiri bu künyelerin kimlere ait olduğunu bilememiştir. Bunun üzerine Buhârî, Süfyân'ın "Meşhur kişileri künyeleri ile tanıtmaya" âdetine işaret ederek, Ebû Urve'nin Ma'mer, Ebû'l-Hattâb'ın da Katâde olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁰

Buhârî, birçok hadis meclisinde hadis râvilerinin kimliğini başarılı bir şekilde tespit etmiş, bu başarılar İshak b. Râhûye, Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin yanında devrinin önemli bir muhaddisi olarak ona şöhret kazandırmıştır.¹¹¹ Buhârî'nin ricâl ilmindeki yerini göstermesi bakımından, hocaları ve talebeleri tarafından bu konuda dile getirilen övgü dolu ifadelerin zikredilmesi de önem arz etmektedir.¹¹²

Tüm bu değerlendirmelere göre Buhârî'nin ricâl ilminde otorite olduğu anlaşılmaktadır. Buhârî'nin ricâl ilmindeki yerini ve bu alanda nasıl bir metot geliştirdiğini incelemek amacıyla *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat*, *et-Târîhu's-sağîr* ve *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserlerin özelliklerinin bilinmesi gereği açıktır. Bu bağlamda söz konusu eserler metot ve muhteva bakımından incelenmiştir.

A. *et-Târîhu'l-kebîr*

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inden sonra ricâl edebiyatı alanında önemli bir yeri bulunan ikinci eseri, *et-Târîhu'l-kebîr*'idir. Hadis kaynakları arasında

¹⁰⁹ Hatîb, *Târîh*, II, 326; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 75; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 42.

¹¹⁰ Zehebî, *Siyer*, XII, 413; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 391; Mübârekpûrî, *Sîret*, I, 113.

¹¹¹ Hatîb, *Târîh*, II, 334 vd.; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 81-82; Zehebî, *Târîh*, XIX, 239, 244, 246; a.mlf., *Cüz*, s. 41; Sübkî, *Tabakât*, II, 217; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 391, 402, 404, 405; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 43.

¹¹² Hocalarının ve talebelerinin Buhârî hakkındaki değerlendirmeleri için bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, ss. 674-679; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 38 vd.

onun *el-Câmi'ü's-sahîh*'ine verilen değer, ricâl kaynakları arasında bu kitabına verilmiştir.

Hadis râvilerinin biyografilerini ihtiva eden ilk ricâl kitaplarının çoğuna müellifleri tarafından “tarih” adı verilmiştir.¹¹³ Bunların “tarih” diye isimlendirilmesinin sebebi, onlarda biyografisi verilen râvilerden bir kısmının doğum ve ölüm tarihlerinin zikredilmiş olmasıdır. Biyografi bilgisi, tarih ilminin önemli bir bölümüdür. Bu yüzden râvi ve muhaddislerin hal tercemelerini konu edinen ricâl ilmi, tarih ilminin kolları arasında sayılmıştır.¹¹⁴ Nitekim hadiste önemli bir yeri olan râviler tarihi, başlangıçta siyer, megâzî veya cihâd adını taşıyan bablar halinde hadis edebiyatı içinde yer alan İslam tarihinin bir kolu idi.¹¹⁵ Görüldüğü gibi ricâl ilmi bir yönüyle hadisin diğer bir yönüyle de tarihin içinde değerlendirilmiştir.¹¹⁶

Muhaddisler râvi ve rivayetlerin tenkidinde tarih bilgisinden istifade etmişlerdir. Çünkü başlangıçtan beri hadislerin naklinde kullanılıp da zamanla geliştirilen isnad sisteminin zaruri bir sonucu olarak rivayetlerin sıhhat derecelerini tayin etmede râvilerin oynadığı rol, ister istemez hadisçinin bir ölçüde tarih ile de ilgilenmesini gerekli kılmıştır. Bundan dolayı Sehâvî (ö. 902/1497) tarih bilgisini hadis ilimlerinin bir branşı saymıştır.¹¹⁷ Bu bağlamda Buhârî gibi *el-Câmi'ü's-sahîh* adlı eseri tasnif eden bir âlimin tarih ile ilgilenmesi, yaptığı işin tabii bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁸

¹¹³ İbn Maîn, İbn Medîni ve Buhârî gibi âlimler hadis ricâli ile ilgili eserlerine “tarih” adını vermişlerdir. Bununla ilgili olarak bk. Franz Rosenthal, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, trc. Sâlih Ahmed el-Alî, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1983/1403, s. 24; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 26, 48.

¹¹⁴ bk. Rosenthal, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, s. 24, 25, 28; A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul: Enderûn Kitabevi, 1985, s. 57; Hatiboğlu, “Ricâlü'l-Hadis”, *DİA.*, XXXV, 83.

¹¹⁵ İbnü'l-Medîni Ebü'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî, *Suâlâtü Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe li Ali b. el-Medîni fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Muvaffik b. Abdillâh b. Abdulkadir, Riyad: Mektebetu'l-me'ârif, 1984/1404, s. 10-11. (muhakkikin girişi); Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *et-Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Mekke: Turâsi'l-İslâmî, 1399/1979, I, 61. (muhakkikin girişi).

¹¹⁶ krş. Hüveydâ Abdullah Abdurrahman Zağlûl, “İlmu târihi'r-ricâl fi's-sekâfeti'l-İslâmiyye”, *Havliyyetu merkezi'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Yıl 7, S. 18, s. 502.

¹¹⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh li men zemme ehle't-târîh*, nşr. Franz Rosenthal, (*İlmü't-târîh inde'l-müslimîn* içinde), Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1983/1403, s. 450; Fuad Sezgin, “İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1957, Cüz 1, c. II, s. 19.

¹¹⁸ Ali Yardım, “Buhârî ve et-Târîhu'l-kebir'i”, *DEÜİFD.*, Sayı V, İzmir 1989, s. 181.

1. *et-Târîhu 'l-kebîr*'in Tasnif Tarihi

Bu başlık altında konu incelenirken *et-Târîhu 'l-kebîr*'in tasnif tarihi ile *el-Câmi 'u's-sahîh*'in tasnif tarihi birbiriyle mukayeseli bir şekilde araştırılmıştır. Öncelikle şu husus ifade edilmelidir ki Buhârî'nin ricâlle ilgili eserleri ile *el-Câmi 'u's-sahîh*'i hayatının hangi devresinde, hangi sırayla tasnif ettiği ve tamamladığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'i tasnife başladığı tarih, kendisinden nakledilen şu ifadelerden tespit edilebilmektedir:

Annem ve kardeşimle haccettikten sonra onlar memlekete geri döndüler; ben ise hadis taleb etmek için orada kaldım. On sekiz yaşına gelince sahâbe ve tâbiûnun sözlerini ve faziletlerine dair rivayetleri tasnif ediyordum. O zaman Ubeydullah b. Mûsâ (ö. 212/827) dönemiymi. Dolunay günlerinde Hz. Peygamber'in kabri yanında *et-Târîh* adlı kitabımı tasnif ettim.¹¹⁹

Bu rivayete göre Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'i on sekiz yaşındayken yani 212/827 tarihinde tasnif etmeye başladığını söyleyebiliriz. Onun bu eserini ne zaman tamamladığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İshak b. Râhûye'nin (ö. 238/853) *et-Târîhu 'l-kebîr*'in bir nüshasını Abdullah b. Tâhir'e (ö. 230/844)¹²⁰ orijinal bir eser olarak takdim etmesinde de¹²¹ ifade edildiği gibi *et-Târîhu 'l-kebîr*'in ilk nüshasının 230/844 yılından önce ortaya çıktığı söylenebilir.

Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'i ne zaman tasnif etmeye başladığı konusunda da kesin bir bilgi olmamakla birlikte bazı rivayetler yaklaşık bir tarih vermemize yardımcı olmaktadır. Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'i tasnife başlamasıyla ilgili olarak hocası İshak b. Râhûye'nin sadece sahih hadisleri ihtiva eden bir kitaba duyulan ihtiyaçtan bahsetmesi üzerine bu işe başladığı rivayet edilmektedir.¹²² Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'i tamamladıktan sonra hocaları Yahya b. Maîn (ö. 233/847), Ali b. el-Medînî (ö. 235/849) ve Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) arz ettiği ve onların da dört hadis müstesna hepsini sahih buldukları belirtilmiştir.¹²³ Bu rivayette adı geçen şahısların vefat tarihleri göz önünde

¹¹⁹ Mizzi, *Tehzîb*, XXIV, 440; Zehebî, *Siyer*, XII, 400; İbn Hacer, *Hedyu 's-sârî*, s. 670.

¹²⁰ Abbâsiler devrinin önemli devlet adamı ve kumandanlarından. bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tâhir", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 137-138.

¹²¹ Hatîb, *Târîh*, II, 325-326; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 75; Zehebî, *Siyer*, XII, 403.

¹²² Hatîb, *Târîh*, II, 326-327; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 72; Zehebî, *Siyer*, XII, 401.

¹²³ İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 423; a.mlf., *Hedyu 's-sârî*, s. 9; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 46; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA.*, İstanbul 1997, VII, 114.

bulundurulduğu takdirde *el-Câmi‘u’s-sahîh*’in tasnifinin en erken hicrî 233/847 senesinden önce olması gerektiği ifade edilebilir.

Buhârî’nin, *el-Câmi‘u’s-sahîh*’i yaklaşık on altı yılda tamamladığı nakledilmiştir.¹²⁴ O, uzun süren ilim yolculukları sırasında bir yandan *el-Câmi‘u’s-sahîh*’in malzemelerini toplamış bir yandan bunları tasnif etmiş, diğer yandan da fırsat buldukça yazıya geçirmiştir. Nitekim Buhârî, Basra’da işittiği bazı hadisleri Şam’da, Şam’da işittiği bazı hadisleri Mısır’da yazdığını ifade etmiştir.¹²⁵ Malzeme toplama ve tasnif gibi bütün bu faaliyetlerin birbirinden bağımsız olmadığı, hepsinin içiçe geçmiş işlemler olduğu söylenebilir. Bu bağlamda *el-Câmi‘u’s-sahîh* uzun süren bir derleme devresinden sonra Medine’de başlayıp Mekke, Basra ve diğer ilim merkezlerinde devam eden çalışmalar sonunda ortaya çıkmıştır.

Bu değerlendirmeler ışığında Yahya b. Maîn’in vefat tarihi olan 233/847 senesinden on altı yılı çıkardığımız zaman Buhârî’nin *et-Târîhu’l-kebîr*’in tasnifine başladığı yıl olan 212/827 senesinden birkaç yıl sonra *el-Câmi‘u’s-sahîh*’i tasnife başladığını söyleyebiliriz. Nitekim Buhârî’nin zikredilen bu iki eserinin hangi sırayla tasnif edildiği konusunda *et-Târîhu’l-kebîr*’in *el-Câmi‘u’s-sahîh*’ten önce yazıldığı genel olarak kabul edilmiştir.¹²⁶ Ancak bu durum Buhârî’nin bir eserinin telifini bitirip başka bir eserini yazmaya başladığı şeklinde düşünülmemelidir. Yani Buhârî bir taraftan *et-Târîhu’l-kebîr*’i yazarken diğer taraftan *el-Câmi‘u’s-sahîh*’in malzemesini oluşturup, planını tasarlıyor da olabilir. Nitekim bu iki eserin on yılı aşkın bir sürede ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sebeple Norman Calder’in “*et-Târîhu’l-kebîr, el-Câmi‘u’s-sahîh*’i tanımlayan

¹²⁴ Hatîb, *Târîh*, II, 333; Zehebî, *Siyer*, XII, 405; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 72; Sübkî, *Tabakât*, II, 221; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 421; Hüseyinî, *el-İmâmu’l-Buhârî*, s. 88.

¹²⁵ Zehebî, *Siyer*, XII, 411; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 65; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 417.

¹²⁶ M. Fuad Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, Yayına Hazırlayan: Ali Dere, Ankara: Otto, 2012, s. 187. Bu konuda ayrıca bk; Hatîb, *Târîh*, II, 333; Hüseyinî, *el-İmâmu’l-Buhârî*, s. 102; A‘zamî, “Buhârî”, *DİA.*, VI, 371; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 19; Christopher Melchert, “Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği”, çev. Sabri Kızılkaya, *Hadis Literatürü Araştırmaları Buhârî-Müslim Antolojisi*, Yayına haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitâbiyât, 2007, s. 335. krş. a.mlf., “Bukhari and Early Hadith Criticism”, *Journal of the American Oriental Society*, 121/1, 2001, s. 19.

sonraki bir çalışma ya da *el-Câmi'ü's-sahîh*'e ait sonradan oluşturulan bir tasvir¹²⁷ şeklindeki iddialarının kabul edilemeyeceğini söyleyebiliriz.¹²⁸

Öte yandan Fuad Sezgin, *el-Câmi'ü's-sahîh*'in tasnifi hususundaki ipuçlarını değerlendirirken 252/866 tarihini tercihe şayan görmektedir. *et-Târîhu'l-kebîr*'in yazılış tarihi olarak da “ondan en az altı sene önce” şeklinde bir tahminde bulunmaktadır.¹²⁹ Eserin semâ kaydındaki tarih dikkate alınca bu tahminin doğru olma ihtimali bulunmaktadır. Nitekim Ebü'l-Hasen Muhammed b. Sehl el-Fesevî'nin (ö. 304/916), Buhârî'den Basra'da 246/860 senesinde kıraat yoluyla *et-Târîhu'l-kebîr*'in rivayet iznini aldığı kaydı bulunmaktadır.¹³⁰ Ancak *et-Târîhu'l-kebîr*'de yer alan ricâlin ölüm tarihleri hakkında eser baştan sona taranınca Buhârî'nin bizzat ölüm tarihlerini kaydettiği râviler arasında 246/860 senesinden sonra vefat etmiş şahıslar yer almaktadır.¹³¹ Bu durum Buhârî'den sonraki râvilerin esere ikmâl ve tashih amaçlı müdahalelerde bulunduğunu göstermektedir.¹³²

Ali Yardım ise *et-Târîhu'l-kebîr*'in *el-Câmi'ü's-sahîh*'ten önce yazıldığı yolundaki yaygın kanaatlere katılmanın mümkün olmadığını ifade etmiştir. Ona

¹²⁷ Norman Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford: Clarendon Press, 1993, s. 194 (dipnot); Melchert, “Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği”, s. 309.

¹²⁸ krş. Melchert, “Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği”, s. 312. Melchert, Calder'in iddiasını şu şekilde değerlendirmektedir: “*et-Târîhu'l-kebîr*'den rastgele 200 ismi seçtim, daha sonra Mizzi'nin *Tehzibu'l-kemâl*'inde bu örneklediğim her bir ricâli araştırdım. Calder'in iddiasının gerçekten imkânsız olduğu ortaya çıkmaktadır. *et-Târîhu'l-kebîr*'den alınan örneklerden sadece 29 kişi (% 14) Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer almaktadır. Buna ek olarak 5 kişi (% 2) *Sahîh*'te değil, Buhârî'nin diğer mecmualarının (*el-Edebü'l-müfred*, *Halku ef'âli'l ibâd* veya *Kıra'atu halfe'l-İmâm*) birinde veya birkaçında gözükmektedir. Geri kalan 163 kişi (% 72) Buhârî'nin hadislerle ilgili koleksiyonlarının hiçbirinde yer almamaktadır. Buhârî'nin *Sahîh*'inde veya diğer tüm mecmualarında *et-Târîhu'l-kebîr*'de yer almayan herhangi bir kimseyi ortaya çıkaracak yeteri kadar malzeme yoktur. Aynı şekilde Buhârî'nin hadis koleksiyonlarının herhangi birisinde yer alan 200 kimsenin isimlerinden oluşan bir örnekleme Mizzi'den bir araya getirdim. Onlardan *et-Târîhu'l-kebîr*'de hiç yer almayan bizzat *Sahîh*'te isimleri gözüken 19 (% 14) kişi de dâhil, 25 kişi (% 20) yok gözükyor. (Sadece *el-Edeb*'den bile neredeyse yarıya yakın oranı *et-Târîhu'l-kebîr*'de yoktur. Yine *et-Târîhu'l-kebîr*'in *el-Câmi'ü's-sahîh*'e veya Buhârî'nin diğer tüm koleksiyonlarından herhangi birine dayanılarak ortaya çıkarıldığı imkânsız gözükmektedir.” bk. Melchert, “Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği”, s. 315-316.

¹²⁹ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956, s. 169-172; Yardım, “Buhârî ve *et-Târîhu'l-kebîr*'i”, s. 183-184.

¹³⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, I, 11.

¹³¹ Bu şahıslar hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 49; II, 295, 393. krş. Ali Yardım, “Buhârî ve *et-Târîhu'l-kebîr*'i”, *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, ed. Ahmed Hulusi Köker, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1996, s. 52-53.

¹³² krş. Atuv, *Mustalahât*, s. 381; Melchert, “Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği”, s. 314.

göre bir şahsın ölüm tarihini, ölmeden önce tahminen tespit etmek mümkün olmadığına ve Buhârî'nin bunları açık bir şekilde yazıp kitabına aldığına göre¹³³ onun bu eserini kendi vefatından dört sene öncesinde hicri 252/866 tarihinde ikmal etmiş olabileceği söylenebilir.¹³⁴ Yine ona göre *et-Târîhu'l-kebîr* türünden çalışmalar, birkaç senede bitirilemeyeşi bir tarafa, devamlı ilave ve düzeltmelerle her an geliştirilmeye ihtiyaç gösterirler. Bu nedenle bir koleksiyon veya arşiv hüviyeti arz eden bu türden eserler, bütün bir ömrün mahsulü olup genellikle o ömrün sonlarında olgunlaşmışlardır.¹³⁵ Ancak Ali Yardım'ın *et-Târîhu'l-kebîr*'de vefat tarihleri 246/860 senesinden sonra olan râvilerin yer alması nedeniyle *et-Târîhu'l-kebîr*'in *el-Câmi'u's-sahîh*'ten önce yazıldığı konusundaki değerlendirmelere katılmadığını ifade etmesi, bu konuda kesin bir delil teşkil etmemektedir. Nitekim İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) *et-Tabakât*'ında da müstensihlerin bu türden tasarrufları görülür. 230/844 yılından sonra vefat eden bazı râvilerin eserde yer alması İbn Sa'd'ın öğrencisi Hüseyin b. Fehüm veya bir başkası tarafından yapılan eklemeler olarak kabul edilmiştir.¹³⁶ Ancak her iki eserdeki bu türden müdahaleler arasında bir fark vardır. *et-Târîhu'l-kebîr*'de râvilerin vefat tarihi olarak en geç 252/866 yılı geçmektedir. Yani bu tarihte Buhârî hala hayattadır. Ancak İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında ise onun vefat tarihi olan 230/844 senesinden sonraki tarihlerde vefat eden kişiler yer almaktadır. Bu nedenle olsa gerek ki Ali Yardım, Buhârî'nin 252/866 senesinde vefat etmiş bir kimseyi eserine alabileceğini ifade etmiştir. Ancak bazı araştırmacıların bu konudaki delili, yukarıda zikredilen Fesevî'nin (ö. 304/916), Buhârî'den Basra'da 246/860 senesinde kiraat yoluyla *et-Târîhu'l-kebîr*'in rivayet iznini aldığı şeklindeki kayıttır. Bu nedenle mezkûr eserin râvilerinden birinin Buhârî'den bu eseri 252/866 senesi veya sonrasında herhangi bir şekilde aldığı ile ilgili olarak bir delil ortaya çıkıncaya kadar Ali Yardım'ın bu değerlendirmesi bir ihtimal olarak kalmaktadır. Ya da *el-Câmi'u's-sahîh*'in râvilerinden birinin Buhârî'den bu eseri 246/860 senesinden önce herhangi bir şekilde aldığı ile ilgili bir delil olması

¹³³ 252/866'de vefat eden Bündâr diye tanınan Muhammed b. Beşşâr için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 49. Yine Ziyâd b. Eyyûb vefatı 252/866 bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 345.

¹³⁴ Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i", s. 183-184.

¹³⁵ Yardım, "Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i", s. 183-184. Ayrıca bk. A'zâmi, "Buhârî", *DİA.*, VI, 371; Yusuf Ziya Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", *Marife*, Yıl 3, Sayı 2, Güz 2003, s. 104; Cemal Ağırman, "et-Târîhu'l-kebîr", *DİA.*, İstanbul 2011, XL, 89.

¹³⁶ Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *DİA.*, İstanbul 1999, XX, 294.

halinde de Ali Yardım'ın muhtemel değerlendirmesi destek bulacaktır. Ancak bu konuda da kaynaklarda *el-Câmi 'u's-sahîh*'in râvilerinden Firebrî'nin (ö. 320/932) ilki Firebrî'de 248/862, ikincisi Buhara'da 252/866 tarihinde olmak üzere iki defa dinlediği nakledilmiştir.¹³⁷

Hülasa bu değerlendirmeler ışığında her halükârda *et-Târîhu 'l-kebîr*'in *el-Câmi 'u's-sahîh*'ten önce yazıldığı kuvvetli bir ihtimal olarak görülmektedir. Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'i *el-Câmi 'u's-sahîh*'ten önce tasnif etmeye başlayıp tamamladığı ve Buhârî'nin önceleri *el-Câmi 'u's-sahîh*'i ile değil *et-Târîhu 'l-kebîr*'i ile tanındığı söylenebilir.¹³⁸ Bununla birlikte ifade edildiği gibi Buhârî *et-Târîhu 'l-kebîr* ve *el-Câmi 'u's-sahîh* gibi muhallem eserlerini tekrar tekrar gözden geçirmeye devam etmiş ve ömrünün sonunda bu eserlerine son şeklini vermiştir.

2. *et-Târîhu 'l-kebîr*'in Muhtevası ve Önemi

Ricâl kitaplarında şahıslar, nesep, tabaka ve şehir esasına göre veya kronolojik ve alfabetik olmak üzere genellikle beş şekilde tertip edilmiştir. Bazen bu şekiller birbiri içinde de uygulanabilmektedir. Beş tertip şeklinden alfabetik olanı zamanla daha çok yaygınlık kazanmıştır. İlk asırlarda ağırlık, tabakât tertibinde iken daha sonra alfabetik tertip yaygınlaşmıştır. Buna rağmen hadisçilerin vazgeçemeyeceği tabakât tertibi de devam etmiştir.¹³⁹

et-Târîhu 'l-kebîr sahâbe, tâbiûn ve sonrakileri tanıtmak üzere alfabetik olarak kaleme alınmıştır. Ricâl kitaplarında alfabetik tertibi büyük ölçüde uygulayan ilk kişinin Buhârî olduğu ifade edilebilir. Nitekim Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*'de hem alfabetik hem de tabaka sistemini birleştirerek kendine özgü yeni bir sistem geliştirmiştir. Bu bağlamda Buhârî, bazı hocalarının kabirden kalkıp

¹³⁷ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 187; Kandemir, “el-Câmi 'u's-sahîh”, *DİA.*, VII, 116; Şeyh, *el-İmâmu 'l-Buhârî*, s. 463.

¹³⁸ bk. Kamil Çakın, “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Yayına haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitabiyât, 2007, s. 138; Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, Ankara: TDV. Yayınları, 2011, s. 49. krş. Atuv, *Mustalahât*, s. 79.

¹³⁹ Bu tertiplerle ilgili olarak bk. Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, ss. 53-58. Mesela İbn Hibbân (ö. 354/965) *Kitâbu's-sikât*'ında kendi zamanına kadar olan râvileri, sahâbe, tâbiûn, tebeu't-tabiûn ve sonrakiler şeklinde dört büyük tabakaya ayırdıktan sonra, her birindeki şahısları yarı alfabetik olarak tertip etmiştir. Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ı ile alfabetik tertip iyice yerleşmiş, ricâl kitaplarının büyük çoğunluğu bu tertip şekli ile telif edilmiştir. bk. İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmaniyye, 1973/1393, I, 3; Mehmet Ali Sönmez, “es-Sikât”, *DİA.*, İstanbul 2009, XXXVII, 176; Casim Avcı, “Târîhu Bağdâd”, *DİA.*, İstanbul 2011, XL, 88.

dirilmeleri farz edilse, onların bile bu kitabın ilk bakışta nasıl tasnif edildiğini anlayamayacaklarını ifade etmiştir. Bir başka rivayette İshak b. Râhûye, Buhârî'nin bu eserini alarak Abdullah b. Tâhir'e tasnifi özgün bir eser olarak takdim etmiş, Abdullah b. Tâhir de eseri inceledikten sonra şaşkınlık içerisinde eserin nasıl düzenlendiğini ilk anda anlayamadığını dile getirmiştir.¹⁴⁰ Ayrıca alfabetik tertip dikkatli bir şekilde takip edilerek isimlerin bütün harfleri göz önünde bulundurulmuştur. Buhârî *et-Târîhu 'l-kebîr*'in yanı sıra *ed-Duafâu 's-sağîr* adlı eserinin sonundaki künyeler bölümünde de aynı usûlü uygulamıştır.¹⁴¹

Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*'e Allah'ın Hz. Peygamber'i (as) seçmesi, Allah Resûlünün (as) Hz. Âdem'e kadar uzanan nesebi, şemâili, peygamberliği, kendisine vahyin gelişi, altmış üç yaşındayken vefat etmesi ve hicrî takvimin başlangıcıyla ilgili birtakım rivayetlerin yer aldığı bir giriş ile başlamaktadır. Daha sonra Hz. Peygamber'in (as) ismine duyduğu saygıdan dolayı "Muhammed" ismiyle başladığını, sonra "elif" harfiyle başlayan isimlere geçtiğini, o şekilde alfabetik olarak devam ettiğini ifade etmektedir. İsmi Muhammed olan sekiz yüz yetmiş bir kişi baba adlarına göre alfabetik olarak sıralanmaktadır. Daha sonra adı İbrâhim olanlar ile alfabetik sıralamaya geçilmektedir.¹⁴²

Kitapta aynı harfle başlayan isimler kendi aralarında bir gruptandırmaya tabi tutulmuş, mesela Ahmed ismindeki râviler zikredilirken önce sahâbîler tanıtılmış, bu isimler de kendi aralarında sıralanmıştır. Sahâbeden sonraki râviler baba adına göre alfabetik dizilmiş, baba adı bilinmeyenler her bölümün sonuna kaydedilmiştir. İsimlerin ardından asıl adları bilinmeyip baba adları ile tanınanlar, son bölümde ise künyeleriyle meşhur olanlar sıralanmıştır.

Buhârî, eserinde ricâl edebiyatının muhtevasına uygun olarak râvinin hal tercemesinde adını, babasının adını, künyesini, soyunu veya vatanını belirtir. Hocalarının ve talebelerinin bir kısmını zikreder. Onların rivayetlerinden bir veya birkaç örnek verir. Bazı râvilerin bedenî, ahlakî ve ilmî özelliklerini kaydeder. Bazı muhaddislerin mesleklerine işaretle bulunur.

¹⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, II, 325; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 75; Zehebî, *Siyer*, XII, 403; a.mlf., *Târîh*, XIX, 249; Sübkî, *Tabakât*, II, 221; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 417.

¹⁴¹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VIII, 315 vd.; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 129.

¹⁴² Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 11-14.

et-Târîhu 'l-kebîr'in bir diğer önemli hususiyeti, onun cerh ve ta'dîl ilmi hakkında yazılmış önemli bir kaynak olmasıdır. Buhârî eserde sika ve zayıf râvileri birlikte ele almaktadır.

Buhârî, örnek olsun diye râvinin rivayetini de zikreder. *et-Târîhu 'l-kebîr*'de iki bin beş yüze yakın hadis tespit edilmiştir.¹⁴³ Bu hadislerin çoğu diğer eserlerde zikredilmediği için aynı zamanda bazı hadisler için ilk kaynak olarak görülebilir. Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*'e aldığı hadisleri sahih kabul ettiği için değil, o râvinin rivayetlerine örnek vermek için zikretmektedir. Bu yüzden müellifin *el-Câmi 'u's-sahîh*'indeki hadisler ile *et-Târîhu 'l-kebîr*'indeki hadisleri birbirinden ayrı değerlendirmek gerekmektedir.

Buhârî birçoğu illetli¹⁴⁴ merfû, mürsel ve munkatî' hadis zikreder.¹⁴⁵ Bu bağlamda *et-Târîhu 'l-kebîr*'in en bariz özellikleri arasında, rivayetlerin sıhhat derecelerini tayin etmede gerekli olabilecek bilgilerin kaydedilmiş olması gelir. Eserde hakkında bilgi verilen şahsın içinde yer aldığı sened zinciri sık sık verilmiş ve şayet kayda değer bir durum varsa, bu senedin ittisal ve inkıta bakımından tek kelimeyle de olsa kısa bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Matbu nüshada toplam olarak on iki bin dokuz yüz doksan biyografi yer almaktadır. *et-Târîhu 'l-kebîr*'i tamamlayıcı mahiyette *Kitâbu 'l-künâ*'da¹⁴⁶ ise

¹⁴³ Hâyik, *el-Îmâmu 'l-Buhârî*, s. 94; Atuv, *Mustalahât*, s. 91-92; Yardım, "Buhârî ve et-Tarihu'l Kebir'i", s. 190.

¹⁴⁴ Bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. Ahmed Abdullah Ahmed, *Menhecü 'l-Îmâmi 'l-Buhârî fi 't-ta 'lil min hilali kitâbihi 't-Târîhi 'l-kebîr*, (Basılmamış Doktora Tezi), Yermuk Üniversitesi, Ürdün 2005/1426; Ayrıca bk. İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 242.

¹⁴⁵ *et-Târîhu 'l-kebîr*'deki hadislerin değerlendirmesi hakkında bk. İbn Ubeyd, *Tahrîcu 'l-ehâdisil-merfû 'ati 'l-müsnedeti fi kitâbi 't-târîhi 'l-kebîr li 'l-Îmâmi 'l-Buhârî*, Ümmü'l Kura, ed-Da'va ve usuli'd-din 1991/1412. Bu araştırmaya göre 210 sahih hadis, 370 hasen hadis, 399 zayıf hadis, râvisi hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamış 147 hadis, bir aded de uydurma hadis tespit edilmiştir. bk. *Tahrîc*, III, 1286. Bu hususta ayrıca bk. Aclân, *Menhec*, s. 28, 48, 49, 57 vd.; Âzîz Reşîd Muhammed ed-Dânî, *Üsüsü 'l-hüküm ale 'r-ricâl hatta nihayeti 'l-karni 's-salisi 'l-hicrî*, Beyrut: Dâru 'l-kütübi 'l-ilmîyye, 2006/1427, s. 134.

¹⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VIII, 405. Bu eserin *et-Târîhu 'l-kebîr*'in bir cüzü mü yoksa ondan ayrı müstakil bir eser mi olduğu tartışmalıdır. Eserin muhakkiki Abdurrahman el-Yemânî, bu konuda şu neticeye varmıştır: "Bu cüz şayet onun bir kısmı değilse tamamlayıcıdır. Çünkü İbn Ebî Hâtim (327/938) *el-Cerh ve 't-ta 'dil* adlı kitabında genellikle Buhârî'nin tertibine uymuştur." Buhârî, bu cüzünde daha çok isimleri bilinmeyenlerin künyelerini toplamıştır. Cüzün bu alfabetik kısmında, toplam 804 künye sahibi sayılmıştır. Daha sonra, "bir ismi bilinmekle beraber künyesi daha meşhur olan" toplam 189 kişi karışık olarak sıralanmıştır. Son olarak da, künyesiyle tanınan sekiz kadının isimleri verilmiştir. Böylece bu cüzde toplam 1001 künye sahibi tanıtılmış olmaktadır. bk. Buhârî, *Kitâbu 'l-künâ*, (*et-Târîhu 'l-kebîr* içinde), IX, 94; Atuv, *Mustalahât*, s. 107; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 127. Zerki'ye

isimlerinden çok künyeleriyle tanınan bin kadar râvi hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Yani eserde yaklaşık on dört bine yakın râvinin yer aldığı söylenebilir. Bununla birlikte matbu eserlerde farklı yazma nüshaların kullanılması,¹⁴⁷ her cildin râvi sayısının ayrı değerlendirilmesi ya da *et-Târîhu'l-kebîr*'in sonundaki *Künâ* bölümünde bulunan râvilerin sayıma dâhil edilip edilmemesi *et-Târîhu'l-kebîr*'de yer alan râvi miktarında farklı rakamların¹⁴⁸ telaffuz edilmesine sebep olmuştur.

et-Târîhu'l-kebîr'i Buhârî'den pek çok kişi rivayet etmiştir. Bunlar arasında Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sehl b. Kürdî el-Basrî el-Fesevî (ö. 304/916), Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed b. Mûsâ el-Gunducânî (ö. ?), Celîl Ebi'l-Hasan Abdülhak b. Abdülhâlik b. Ahmed b. Abdülkâdir b. Muhammed b. Yûsuf (ö. ?) gibi isimler yer almaktadır.¹⁴⁹

Bu konuda bilinmesi gereken bir diğer önemli husus ise, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i üç kere gözden geçirdiği¹⁵⁰ ve her defasında birtakım eklemeler, çıkarmalar (hazifler) ve düzeltmeler yaptığı meselesidir.¹⁵¹

göre ise *el-Kûna*, *et-Târîhu'l-kebîr*'den bağımsızdır. Delilleri için bk. Âdil b. Abdişşekûr ez-Zerkî, *Târîhu'l-Buhârî*, Riyad: Mektebetu'l-Kahire, 2002/1423, ss. 20-23.

¹⁴⁷ *et-Târîhu'l-kebîr*'in yazma nüshasının otuz cüz olduğu nakledilmiştir. *et-Târîhu'l-kebîr*'in tam bir yazma nüshasının varlığı bilinmemektedir. Sadece onun çeşitli kısımları kütüphanelerde bulunmaktadır. Çeşitli nüshaları arasında Kostantiniyye nüshası Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sehl b. Abdullah rivayeti; Hizânetu'l-Mısıryye'de 189 numarada mahfuz nüsha; Köprülü nüshası; Şeyh Muhammed Behcet el-Baytar ed-Dımeşkî'nin Dımeşk Zahiryye kütüphanesinden naklettiği nüsha; Haydarabâd Dekkan'da Asıfyye nüshası ve son olarak Asitâne'de Köprülü nüshası bulunmaktadır. (Hindistan) Haydarabad, Daire el-Me'ârif bu kitabın bir metnini hazırlamış ve neşretmiştir. Son olarak Mustafa Abdulkadir Atâ da tahkikte Haydarabâd nüshasını esas almıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 9-10; Sezgin, *Târîh*, I, 256-257; Muhammed b. Cafer el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, trc. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 260; Atuv, *Mustalahât*, s. 83-84.

¹⁴⁸ Eserde yer alan şahıs biyografilerinin sayısı ile ilgili 10.522, 13.798, 13.782, 12.315, 13.983, 13.991 olarak farklı rakamlar ortaya konulmuştur. Bunların 189'u mükerrer olup hem isimler hem de künyeler bölümünde kaydedilmiştir. Bu konuda bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 405; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 240; Atuv, *Mustalahât*, s. 85; Ali Cuma Ammad, *Tablolarla Hadis Usulü ve Edebiyatı*, çev. Yavuz Köktaş, İstanbul: İnsan Yayınları, 2013, s. 115. *et-Târîhu'l-kebîr*'in Buhârî tarafından üç defa gözden geçirilerek yazıldığı dikkate alınırsa ilk müsveddelerin daha hacimli olduğu ve kırk bini aşkın biyografi içerdiği şeklindeki ifadenin hacmin büyüklüğünden kinaye olduğu ifade edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak bk. Zehebî, *Siyer*, XII, 470; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 240; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 260; Sıddikî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 155; Ağırman, "et-Târîhu'l-kebîr", *DİA.*, XL, 89.

¹⁴⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 11; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 260. Bu râviler hakkında bazı tenkitler olsa da güvenilir oldukları ifade edilmiştir. bk. Atuv, *Mustalahât*, ss. 80-83; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 589-590.

¹⁵⁰ Hatîb, *Târîh*, II, 325; Mizzî, *Tehzîb*, XXIV, 440; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 75; Zehebî, *Siyer*, XII, 403; a.mlf., *Târîh*, XIX, 249; Sübkî, *Tabakât*, II, 221; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 417.

Her ne kadar ricâl ilminin temelleri Buhârî'den önce atılmış ise¹⁵² de Buhârî'nin *Târîh*'leri ricâl ilminin önemli kaynakları arasındadır. *et-Târîhu'l-kebîr*'den sonra tarih, esmâ ve künâ ile ilgili eser yazmak isteyenler için bu eser esas kaynaklardan biri olmuştur. Bu nedenle *et-Târîhu'l-kebîr* "asılların aslı" olarak itibar görmüştür.¹⁵³

İbn Ebî Hâtim *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*'de Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ini örnek olarak onu takip etmiştir.¹⁵⁴ Ebû Ahmed el-Hâkim (ö. 378/988) Müslim'in *el-Esmâ ve'l-künâ* adlı kitabını gözden geçiren birinin, bu kitabın aslında Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inden nakil olduğunu göreceğini belirtmiştir. Müslim, Buhârî'nin kitabına çok az şey ilave etmiştir. Yine Hâkim'e göre Buhârî'nin eseri gibi bir kitap daha önceden telif edilmemiştir.¹⁵⁵

¹⁵¹ Hatîb, *Muvaddihu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1405/1985, I, 11; Zerkî, *Târîhu'l-Buhârî*, s. 7; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 236; Atuv, *Mustalahât*, s. 80.

¹⁵² Ricâle dair ilk kitaplar II. (VIII) asrın ortalarından sonra telif edilmeye başlamıştır. Abdullah b. Mübârek ve Velîd b. Müslim'in *et-Tarih* adlı eserleri bu türün ilk örnekleridir. Ancak günümüze ulaşan en eski ricâl kitapları; İbn Sa'd ve Halife b. Hayyât'ın (240/854) *et-Tabakâtı* ile Yahya b. Maîn'in *et-Târîh*'i, Ali b. el-Medîni'nin *İlelü'l-hadis*'i ve Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'idir. Zaten Buhârî hocaları Ali b. el-Medîni, Yahya b. Maîn'in etkisiyle kendisi de ricâl üzerine yoğunlaşmıştır. Bu konuda bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 261-262; Aclân, *el-Menhec*, s. 27; Hatiboğlu, "Ricâlü'l-Hadis", *DİA.*, XXXV, 83; Efendioğlu, "Râvi", *DİA.*, İstanbul 2007, XXXIV, 474; Eren, Nilgün Öksüz, *Hadis-Tarih ilişkisi ve Buhârî'nin et-Târîhu'l-evsat'ındaki Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE., İzmir 2004, ss. 30-38.

¹⁵³ Sübkî, *Tabakât*, II, 225-226; İbn Receb el-Hanbelî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşkî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nüreddin İtr, Dâru'l-melâh, I, 33; Atuv, *Mustalahât*, s. 79; Abdülğani Abdülhâlik, *el-İmâmu'l-Buhârî ve Sahîhuhu*, Cidde: Dâru'l-menâre, 1985/1405, s. 151.

¹⁵⁴ İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 241; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 94; Yahya Hüseyin Ahmed, "Menhecü't-tevsîk fî kitâbi't-târîhi'l-kebîr li'l-imâmi'l-Buhârî ve'l-cerh ve't-ta'dîl li İbn Ebî Hâtim ve's-sikât li İbn Hîbbân el-Büstî", *Mecelletu külliyyeti'l-ulûmi'l-İslâmiyye*, c. V, S. 9, 2011/1432, s. 46. Tertip bakımından *et-Târîhu'l-kebîr*'i andırsa da muhtevasının farklı olması ve onda bulunmayan binlerce biyografiyi ihtiva etmesi bakımından *et-Târîhu'l-kebîr*'den ayrılır. Bu konuda bk. Selman Başaran, "el-Cerh ve't-Ta'dîl", *DİA.*, İstanbul 1993, VII, 401-402; Ebî'l-Fidâ Sâmi, "el-Cerh ve't-ta'dîl li İbn Ebî Hâtim er-Râzî", *İslâmiyyetu'l-ma'rife*, Yıl 9, S. 39, 2005/1426, s. 280; Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"indeki Metodu", *Harrân Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VII, S. 1, Ocak-Haziran 2001, Şanlıurfa, ss. 16-18.

¹⁵⁵ Sübkî, *Tabakât*, II, 225; Atuv, *Mustalahât*, s. 108. Ayrıca bk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *Tahkîku'n-nusûs beyne ehtâi'l-müellifîn ve islâhi'r-ruvât ve'n-nussâh ve'l-muhakkikîn*, Tunus: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 2009, s. 47; Ahmed, "Menhecü't-tevsîk fî kitâbi't-târîhi'l-kebîr li'l-imâmi'l-Buhârî ve'l-cerh ve't-ta'dîl li İbn Ebî Hâtim ve's-sikât li İbn Hîbbân el-Büstî", s. 38.

Bu özellikleri dolayısıyla Ebü'l-Abbâs b. Saîd (ö. ?), bir kimsenin otuz bin hadis yazsa bile Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inden müstağni kalamayacağını¹⁵⁶ ifade ederek eserin hadis tarihindeki yerine işaret etmiştir. Yine Zehebî'nin naklettiğine göre Muhammed Ebû Sehl Mahmud eş-Şâfîû, Mısır âlimlerinden otuzdan fazla kişiden, dünyada ihtiyaç duydukları şeyin Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ine bakmak olduğunu işitmiştir.¹⁵⁷ Zamanın Buhara valisi Emir Hâlid b. Ahmed ez-Zühlî'nin, Buhârî'den *el-Câmi'u's-sahîh*'i ve *et-Târîhu'l-kebîr*'i getirip evinde kendine ve çocuklarına dinletmek istemesi de, bu iki kitabın daha Buhârî hayatta iken büyük bir rağbet gördüğüne açık bir işarettir.

et-Târîhu'l-kebîr'in muhtevasına yukarıda kısmen değinilmişti. Ricâl eserlerinin muhtevası hakkında bir fikir vermesi amacıyla *et-Târîhu'l-kebîr*'deki râvi tercemelerinde bazı başlıkların ön plana çıktığı görülmektedir. Aşağıda ön plana çıkan bu başlıklar ele alınacaktır.

Buhârî'nin Râvi Tercemelerindeki Metodu

Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de ricâle dair bilgileri aktarırken bazen bunları kendi tespiti olarak zikretmekle birlikte¹⁵⁸ bazen de başka âlimlerden bu konularda nakillerde bulunmaktadır. Buhârî'nin çok sayıda (bin seksen) hocadan ilim aldığı, bunların da muhaddis olduğu ifade edilmişti. Buhârî, Yahya b. Maîn¹⁵⁹ ve Ahmed b. Hanbel¹⁶⁰ gibi meşhûr ricâl ve cerh-ta'dîl âlimlerinin yanısıra Ahmed b. Ebû Recâ (ö. 232/846),¹⁶¹ İbrâhim b. Mûsâ el-Ferrâ (ö. 220/835?),¹⁶² İbrâhim b. Münzir b. Abdullah el-Esedî (ö. 236/850),¹⁶³ Yezîd b. Abdurabbih (ö.

¹⁵⁶ Hatîb, *Târîh*, II, 326; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 75; Mizzî, *Tehzîb*, XXIV, 441; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 42; a.mlf., *Taghlik*, V, 413; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 243.

¹⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, XII, 426; Aclân, *Menhec*, s. 30.

¹⁵⁸ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 25, 27.

¹⁵⁹ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 454; IV, 161.

¹⁶⁰ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 153, 164.

¹⁶¹ Ahmed b. Ebî Recâ Ahmed b. Abdullah b. Eyyûb, Yahya b. Saîd el-Kattân'dan hadis dinlemiştir. Ahmed b. Hanbel'le birlikte Herat'ta fıkıh ve hadis âlimi olarak tanınmıştır. Güvenilir bir râvidir. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 5; Mizzî, *Tehzîb*, I, 363-365; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 95. Buhârî'nin ondan naklettiği ricâl bilgisi için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 133.

¹⁶² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 327; Mizzî, *Tehzîb*, II, 219-221; Zehebî, *Siyer*, XI, 140-141. Buhârî'nin İbrâhim b. Mûsâ'dan naklettiği ricâl bilgileri için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 15, 71.

¹⁶³ Medine'de hadis İmâmıdır. bk. Zehebî, *Târîh*, XVII, 71; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 9. Buhârî'nin İbrâhim b. Münzir'den naklettiği ricâl bilgileri için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 44, 100, 136.

224/838),¹⁶⁴ Muhammed b. Mahbûb (ö. 223/837),¹⁶⁵ Ahmed b. Saîd ed-Dârimî (ö. 265/878),¹⁶⁶ Ali b. Müslim (ö. 253/867),¹⁶⁷ Abdurrahman b. Şeybe (ö. 228/842),¹⁶⁸ Hârûn b. Muhammed,¹⁶⁹ Hasan b. Vâkî‘ (ö. 220/835)¹⁷⁰ gibi âlimlerden de ricâl bilgisi nakletmektedir.

Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr* ile *et-Târîhu'l-evsat*'ta ve kısmen de olsa *ed-Duafâu's-sağîr*'de râvilerin isim, nesep, künye ve lakapları, doğum ve vefat tarihleri, şehirleri, siyasî ve itikadî görüşleri şeklinde ifade edilebilecek kimlik bilgileriyle onların hoca ve öğrencileri ile sahâbî bilgisi gibi râviler hakkında tanıtıcı hususiyetlere dikkat çekmiştir. Buhârî'nin râvi tercemelerinde şu başlıkların ön plana çıktığı görülmektedir.

a. Râvilerin Kimlik Bilgisi

Hadislerin sıhhatini tespit için öncelikle isnad araştırmasının yapılması gerekir. İsnad râvilerin güvenilir olup olmaması ve aralarındaki ittisal ve inkıta açısından incelenir. Yine râviler adâlet ve zabt bakımından aynı derecede kabule şayan değildir. Aynı adı taşıyan iki râviden birisi âdil kabul edilirken, diğeri edilmeyebilir. Râvilerin güvenilir olup olmadığını belirlemek ilk başta râvinin kimliğinin tam olarak tespitini gerektirmektedir. Ricâl kitaplarında da biyografiler sunulurken öncelikle şahsı diğer kişilerden ayıran kimlik bilgileri verilmeye

¹⁶⁴ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Beyrut: Dâru-Sâder, 1968/1388, VII, 475; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 349; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 279; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, *Ma'rifetü's-sikât*, Medine: Mektebetü'd-dâr, 1985/1405, II, 364; Zehebî, *Târîh*, XVI, 466. Buhârî'nin ondan naklettiği ricâl bilgileri için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 68-69.

¹⁶⁵ Sika bir muhaddis olup hakkındaki değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 245; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 80; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 120. Buhârî'nin ondan naklettiği ricâl bilgileri için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 105; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 171.

¹⁶⁶ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 6; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 33-34. Buhârî'nin ondan naklettiği bilgiler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 162; II, 303.

¹⁶⁷ Sika sadûk olduğu hakkında bk. Hatîb, *Târîh*, XII, 108; Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-kütübi's-sitte*, nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb-Muhammed Avvâme, Cidde: Müessesetu ulûmi'l-Kur'an, 1992/1413, II, 47; İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme, Beyrut: Dâru'l-kalem, 1991/1411, s. 405. Buhârî'nin ondan naklettiği bilgiler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 174; II, 279, 297.

¹⁶⁸ bk. Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 136. Buhârî'nin Abdurrahman'dan naklettiği bilgiler için bk. *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 37, 64, 222.

¹⁶⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 238; V, 214.

¹⁷⁰ Hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 307; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 330; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 164. Buhârî'nin Hasan'dan naklettiği rivayetler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 293. Ammârî bu âlimlerden elli dört isim tespit etmiştir. bk. *Menhec*, ss. 94-97.

çalışılır. Râvinin kimlik bilgileri, kendisini hiçbir şüphe ve karışıklığa meydan vermeyecek şekilde başkalarından ayırt etmeye yarayan bilgiler olup bunlar kendisinin ve babasının adı, künyesi,¹⁷¹ lakabı¹⁷² ve nisbesidir.¹⁷³ Bu bilgiler onun hem aynı ad, künye ve nisbeyle sahip kişilerle hem de yazılış ve okunuşu benzer isim ve künyelerle karıştırılmasını önler. Bu konuda mü'telif-muhtelif,¹⁷⁴ müttetik-müfterik,¹⁷⁵ müteşabih ve mübhemat adında eserler kaleme alınmıştır.¹⁷⁶

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr* ve *et-Târîhu'l-evsat*'ının râvilerin kimlik bilgilerini tespit, onların künyelerinin, isimlerinin, lakaplarının ve neseblerinin belirlenmesinde önemli bir kaynaktır.¹⁷⁷ Hâkim en-Nisâbûrî, Buhârî'nin eserlerinin bu alanda önemli bir boşluğu doldurduğunu belirtmiştir.¹⁷⁸

Buhârî râvi tercemesinde, râvinin ismi, baba ve dedesinin ismi, künyesi, kabile, belde ya da her ikisine nisbesini zikreder. Ancak nesebi zikretmesi azdır.¹⁷⁹ Nesebi zikretmesine örnek olarak Buhârî, Muhammed b. Nîl el-Fihri'nin nesebinin Yahya b. Bükeyr'den olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁰

Buhârî *el-Künâ*'da da künyeleri verilen kişilerin isimlerini, nisbelerini ve lakaplarını zikretmeye çalışmıştır. Örneğin Ebû Bahriyye'nin isminin Abdullah b. Kays, nesebinin ise Ebû Bekr b. Ebû Meryem olduğunu nakletmiştir. Ebû'l-

¹⁷¹ Künye, Arap toplumlarında kişiler için kullanılan ve genelde ebû kelimesiyle yapılan tanıtıcı ibareye denir. bk. Nebi Bozkurt, "Künye", *DİA.*, Ankara 2002, XXVI, 558-559.

¹⁷² Lakap, bir kimseye asıl adından ayrı olarak sonradan takılan ikinci ad; şeref pâyesi; halife ve sultanların hâkimiyet alâmetine denir. bk. Nebi Bozkurt, "Lakap", *DİA.*, Ankara 2003, XXVII, 65-67; Abdurrahman b. İbrâhim el-Humeysî, *Mu'cemu ulûmi'l-hadisi'n-nebevî*, Cidde: Dârü İbn Hazm, ts., s. 49.

¹⁷³ Nisbe, bir kabile, yer, mezhep veya mesleğe mensubiyeti veya ilişkiyi ifade eden isimdir. bk. Casim Avcı, "Nisbe", *DİA.*, İstanbul 2007, XXXIII, 142-144; Humeysî, *Mu'cem*, s. 54.

¹⁷⁴ Mü'telif ve Muhtelif, yazılış aynı, okunuşu farklı olan râvi adlarıyla ilgili bir terimdir ve bu konuda yazılan eserlerin ortak adıdır. bk. S. Kemal Sandıkçı, "Mü'telif ve Muhtelif", *DİA.*, İstanbul 2006, XXXII, 191-192.

¹⁷⁵ Müttetik ve Müfterik, aynı adı taşıyan râvileri ifade eden bir terimdir ve bu konuda yazılan eserlerin ortak adıdır. bk. S. Kemal Sandıkçı, "Müttetik ve Müfterik", *DİA.*, İstanbul 2006, XXXII, 225-226.

¹⁷⁶ Bu konuda geniş bilgi için bk. Kandemir, "Hadis", *DİA.*, XV, 58-59; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, ss. 187-270; Hatiboğlu, "Ricâlü'l-Hadis", *DİA.*, XXXV, 84.

¹⁷⁷ Kettanî, *Hadis Literatürü*, s. 260; Atuv, *Mustalahât*, s. 88; Aclân, *Menhec*, s. 37. Bu konuda ayrıca bk. Mücteba Uğur, "Esmâ ve Künâ", *DİA.*, İstanbul 1995, XI, 419-420.

¹⁷⁸ Hâkim, *Ma'rife*, s. 252.

¹⁷⁹ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 67, 148, 215, 250; IX, 90; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 95, 99, 132, 286, 300, 339.

¹⁸⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 250.

Kunûd'un ismi Abdullah b. İmrân'dır.¹⁸¹ Esved b. Âmir Ebû Abdurrahman'ın lakabı ise Şazân'dır.¹⁸²

Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de râvinin isminde ihtilaf hâsıl olursa, bu problemi açıklamaya çalışır, râvinin isminde tercihe şayan olanı zikretmeye önem verir. Râvinin ismindeki ihtilafın giderilmesinde isnadlarda yer alan bilgileri kullanır. Bu amaçla da birçok senedi zikreder.

Buhârî râvilerin isim ve künye gibi kimlik bilgilerindeki hatalara ve farklılıklara da işaret etmiştir. Örneğin Buhârî, Ebû Sâlim el-Hanefî'ye Ebû Sâlih de denildiğini ancak bunun doğru olmadığını ifade etmiştir.¹⁸³ Ahmed b. Hanbel, Yezîd b. Mezkûr el-Hemdânî'nin künyesinin Ebû Yûsuf olduğunu söylemiş ancak Buhârî bunun doğru olmadığını ifade etmiştir.¹⁸⁴ Bir başka örnekte Buhârî, Rebiâ b. Abbâd ed-Düelî'ye İbn Abbâd da denildiğini sadece Abbâd denilmesinin sahih olmadığını belirtmiştir.¹⁸⁵

Ricâl âlimleri eserlerinde râvilerin doğum ve vefat tarihlerini zikretmede gayret göstermişlerdir. Râvilerin doğum ve vefat tarihlerinin bildirilmesindeki maksat, râvinin içinde yaşamış olduğu nesli ya da tabakayı belirlemektir. Yine isnatlardaki ittisal-inkıta durumunu belirlemek maksadıyla bunlar tespit edilmeye çalışılmıştır.¹⁸⁶ Buhârî bu konuyla ilgili olarak ricâl eserlerinde zikrettiği çoğu sahâbe ve tâbiûnun doğum-vefat tarihi ve yerini bildiğini ifade etmiştir.¹⁸⁷

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-evsat*'ta râvileri vefat tarihlerine göre sıraladığı daha önce zikredilmişti. Tasnifin kronolojik yapılması nedeniyle, Buhârî'nin diğer *Târîh*'leri de bu konularda önemli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır.¹⁸⁸ İbn

¹⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IX, 90.

¹⁸² Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, II, 286; a.mlf., *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 448.

¹⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IX, 84.

¹⁸⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 356.

¹⁸⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 245.

¹⁸⁶ Süyûtî, *Tedrîb*, s. 473; Muhammed Ali Kâsım el-Umerî, *Dirâsât fi menheci'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn*, Ürdün: Dâru'n-nefâis, 2000/1420, s. 156.

¹⁸⁷ Hatîb, *Târîh*, II, 345; Zehebî, *Siyer*, XII, 417; a.mlf., *Târîh*, XIX, 245; Sübkî, *Tabakât*, II, 218.

¹⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, I, 191 (muhakkikin girişi); Atuv, *Mustalahât*, s. 88.

Hacer *el-İsâbe* ve *Tehzîb* adlı eserlerinde râvilerin doğum ve vefat tarihlerinin bildirilmesi hususunda Buhârî'den çokça nakilde bulunmaktadır.¹⁸⁹

Râvilerin nisbeleri hususunda bilinmesi gerekenlerden biri de, onların vatanları, gezip dolaştıkları ve yerleştikleri şehirlerdir. Bu yer isimlerine yapılan nisbelerde, zaman zaman bazı âlimler bile hataya düşmekten kurtulamamıştır.¹⁹⁰ Bu konuda ilk hatırlanması gereken husus, Resûlullah'tan sonra ashâbın Medine'den çıkarak İslam coğrafyasının muhtelif şehirlerine dağılmaları ve oralara yerleşmiş olmalarıdır.¹⁹¹ Ancak ashâbın bir kısmı, yine Medine'de ikamet etmeye devam etmiştir. Sahâbenin dağıldığı başlıca şehir ve bölgeler Kûfe, Mekke, Basra, Mısır, Şam, Cezire ve Horasan'dır. Medinetü's-selâm denilen ve daha sonraları ilim ve âlimler diyarı haline gelen Bağdat şehri ise, tâbiûn ve tebeu't-tâbiîn âlimlerinin ikametgâhı olmuştur.¹⁹²

Râvilerin memleketlerini bilmek, özellikle aynı dönemde yaşamış râvilerin karşılaşip karşılaşmadıklarını ortaya çıkarmak bakımından önemlidir. Bu konudaki bilgi sayesinde isimleri aynı olan râviler birbirinden ayırdedilebilir. Hadisin senedinde tedlîs yahut irsal-i hafî¹⁹³ gibi durumların tespitinde de râvilerin vatanlarının bilinmesinin faydası vardır. Şöyle ki, ayrı bölgelerin hadisçilerinden iki râvi birbirlerinin beldesine seyahat etmişlerse, bir vesile ile görüştükleri de bilinmiyorsa ve icâzet yoluyla rivayetleri de söz konusu değilse bunların birbirlerinden doğrudan rivayet etmedikleri anlaşılır.¹⁹⁴

¹⁸⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 132, 141; a.mlf., *Tehzîb*, I, 164, 171. Ayrıca bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, I, 191. (muhakkikin girişi)

¹⁹⁰ Hâkim, *Ma'rife*, s. 268.

¹⁹¹ Hâkim en-Nisâbü'rî de bu konuda öncelikli olarak ashâbın gittiği yerleri zikretmek olduğunu belirterek Kûfe'ye, Mekke'ye, Basra'ya, Mısır'a, Şam'a ve Horasân'a giden sahâbilerin isimlerini nakletmiştir. Daha sonra tabiûn ve tebeu't-tâbiîne atıf yaparak onların da zikrinin fazla olacağını söylemiştir. bk. *Ma'rife*, s. 269 vd.; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 84 vd.

¹⁹² İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Ankara 2004, II, 618; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 174; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 84 vd.

¹⁹³ Genel manada râvi ismini söylemek şeklinde görülen irsâl, irsâl-i celî ve irsâl-i hafî olmak üzere iki kısımdır. İrsâl-i hafî, yalnızca hadislerin rivayet tariklerine, isnatlardaki illetlere hakkıyla vakıf olan ve hadis ilminde yüksek dereceler almış âlimlerin farkedebilecekleri bir durumdur. Tedlis hafiyü'l-irsâl de denilen irsâl-i hafînin bir çeşididir. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 165.

¹⁹⁴ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 174. Ayrıca bk. Humeysî, *Mu'cem*, s. 55.

Buhârî, tanıttığı şahıs eğer hadis râvisi ise o şahsın, hangi bölgenin muhaddisi olduğuna dair de titizlikle bilgi kaydetmiştir.¹⁹⁵ Bu maksatla sık sık kullandığı değişik ifadelerin bir kısmı şunlardır: “يعد في أهل البصريين” (Basra halkından sayılır), “يعد في أهل اليمن” (Yemen ehlinde sayılır), “يعد في أهل الحجاز” (Hicaz ehlinde sayılır), “يعد الشاميين” (Şamlılardan sayılır), “عداده في أهل المصريين” (Mısır ehlinde sayılır).¹⁹⁶ Bu bilgilerle âlimlerin pek çok hadis ve tarih problemini çözdüğü belirtilmiştir.¹⁹⁷

et-Târîhu'l-kebîr'de şahısların sahip oldukları siyâsî ve itikadî kanaatlere de yer yer işaret edilmiştir. Buhârî bu hususta “Kaderiyye mezhebini benimserdi” (كان يرى الإرجاء),¹⁹⁸ “Mürchie mezhebini benimserdi” (كان يرى الإرجاء),¹⁹⁹ “Şîî idi Şîîliğe meylediyordu” (كان يتشيع),²⁰⁰ Mu'tezilî idi (كان معتزليا)²⁰¹ şeklinde ifadeler kullanmıştır. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te de râvilerin fikrî-itikadî durumlarıyla ilgili yer yer bilgiler verdiği görülmektedir. Örneğin o, bir hadisin isnadını verirken râvinin “Osmanî”²⁰² ve “Alevî”²⁰³ olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁴

Hadis usulü ilminde mevâlî²⁰⁵ konusu da bilhassa hadis râvilerinin kimliklerinin tespitinde önem kazanır.²⁰⁶ Buhârî de bazı râviler ile ilgili olarak mevâlî olduğu şahıs hakkında bilgiler sunmaktadır. Örneğin Abdullah b. Dinâr,

¹⁹⁵ Hâkim en-Nisâbüri de bu şekilde bir tasnif zikretmiştir. bk. *Ma'rife*, s. 273.

¹⁹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 17, 19, 23, 27; III, 19, 29; IV, 50; V, 22; VII, 17, 26, 36, 38-39, 42-43, 57; VIII, 3-4; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 216; III, 104, 121, 127, 255, 289, 357; III, 175.

¹⁹⁷ Yardım, “Buhârî ve *et-Târîhu'l-kebîr*’i”, s. 188.

¹⁹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 306; III, 21; VII, 9; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, I, 362; II, 29, 234, 297.

¹⁹⁹ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 420; III, 482; a.mlf., *ed-Duağâ*, s. 22, 53.

²⁰⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 410.

²⁰¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 52.

²⁰² Başlangıçta Hz. Osman taraftarlarını, daha sonra ilk üç halifeyi meşrû görüp Havâric ile Şia dışında kalan müslüman çoğunluğunu ifade eden terimdir. bk. İlyas Üzümlü, “Osmaniyye”, *DİA.*, İstanbul 2007, XXXIII, 480-481.

²⁰³ Hz. Ali'ye bağlılık noktasında birleşen çeşitli dinî ve siyâsî gruplar için kullanılan bir terimdir. bk. Ahmet Yaşar Ocak, “Alevî”, *DİA.*, İstanbul 1989, II, 368-369.

²⁰⁴ Buhârî, *Cihâd ve Siyer* 195.

²⁰⁵ Mevâlî, lügat yönünden mevlâ'nın çoğuludur. Mevlâ, hem efendi hem köle manasına gelir. Detaylı bilgi için bk. İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *DİA.*, Ankara 2004, XXIX, 424.

²⁰⁶ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 223; Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, s. 182.

Abdullah b. Ömer el-Medîni'nin mevlâsıdır.²⁰⁷ Abdullah b. Râşid, Osman b. Affân'ın mevlâsıdır.²⁰⁸

Ricâl âlimleri kardeş râvilerin bilinmesine de önem vermişlerdir. Hâkim en-Nîsabûrî bunun hadis ilimlerinin müstakil ve önemli bir branşı olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁹ Çünkü bu ilim, baba isimleri aynı iki kişinin kardeş kabul edilme zannını ortadan kaldırır. Ayrıca hadis rivayetinde meşhur iki kardeşten hangisinin önde olduğu bu ilimle bilinir. Böylece rivayetteki hatanın hadiste meşhur olan kardeşten kaynaklandığı zannedilmemiş olur.²¹⁰

Buhârî kardeş râvileri belirtirken²¹¹ bu konudaki yanlışları da ifade etmiştir. Örneğin Hâris b. Ezme' el-Abdî'nin Şeddâd'ın kardeşi olduğu ifade edilmiştir. Ancak Buhârî bunun doğru olmadığını belirtmiştir.²¹²

b. Hoca-Talebe Bilgisi

Hadis ilminde hoca-talebe ilişkisinin büyük önemi vardır. Muhaddisler bu nedenle râvilerin, hadisleri aldıkları kişilerle bizzat görüşüp görüşmediğini tayine çalışmışlardır. Bu bağlamda bizzat hocadan duyarak (semâ)²¹³ alınan hadis, diğer tahammül ve eda yollarıyla alınan hadislere göre daha üstün kabul edilmiştir.

Râvilerin görüşüp hadis dinlediği hocalarının tespit edilmesi, hadis ilminde çok önemli olduğu için ricâl kitaplarındaki biyografilerde bu konuya geniş yer verilmiştir. Eğer râvi hadis talebinde fazla tanınmıyorsa Buhârî, onun halini ortaya koymak için bazen bütün hocalarını ve öğrencilerini zikreder. Râvinin hocasından işitip işitmediğini belirtir. Bu yüzden *et-Târîhu'l-kebîr* semânın tespiti konusunda en önemli kitaplardan biri olarak kabul edilmiştir.²¹⁴

²⁰⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 81.

²⁰⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 86.

²⁰⁹ Hâkîm, *Ma'rife*, s. 223.

²¹⁰ İmdâdulhak, *el-İmâm Ali b. el-Medîni*, s. 301-302; Humeysî, *Mu'cem*, s. 17. Bu konudaki örnekler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 244; III, 53; V, 176; VIII, 3, 6.

²¹¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 244; III, 53; V, 176; VIII, 3, 6.

²¹² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 244.

²¹³ Semâ, bizzat hocanın ağzından hadis işitme, hadis almaktır. Bu usul, hadis öğrenme yollarının en üstünüdür. Semâ, şeyhin hadislerini okuması, talebenin veya talebelerin de bizzat şeyhten işiterek hadisleri alması anlamındadır. Semâda şeyhin hadisleri ezberinden veya kitabından okuması mümkün olduğu gibi, yazdırması da (imlâ) mümkündür. bk. Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 30; İbnü's-Salâh, *Ulumü'l-hadis*, s. 132; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 274; a.mlf., "Semâ", *DİA.*, İstanbul 2009, XXXVI, 457-458; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 355.

²¹⁴ İbn Ubeyd, *Tahrîc*, s. 1285; Dâni, *Üsüs*, s. 129; Ahmed, *Menhec*, s. 48; Atuv, *Mustalahât*, s. 88.

Bilindiği gibi Buhârî, muasır râviler arasındaki muan‘an²¹⁵ isnadda semâ ve sübûtu‘l-likâ²¹⁶ konusuna önem vermiştir. Bu bağlamda Buhârî, râvinin diğer bir râvi hakkında semâ yoluyla naklettiği rivayetler için semâ lafzını kullanmaya özellikle dikkat eder. Örneğin Buhârî, Abdullah b. Zeyd Ebû Kilâbe el-Ezdî el-Basrî’nin Şam’da vefat ettiğini ve Enes b. Mâlik’ten hadis işittiğini nakletmiştir.²¹⁷ Bir başka örnekte Buhârî, Muhammed b. Saîd el-Isbahânî’nin İbnü‘l-Mübârek’ten hadis işittiğini belirtmiştir.²¹⁸

Buhârî, *et-Târîhu‘l-kebîr*’de bazı râviler arasında semâ sabit olmadığı için isnadların birçoğunu illetli saymıştır.²¹⁹ Örneğin Buhârî “لا أدري سمع من ابن عمر أم لا؟” (İbn Ömer’den işitti mi işitmedi mi bilmiyorum)²²⁰ şeklindeki bir ifade ile bu durumu zikretmiştir.

²¹⁵ Râvinin isnadında hangi yolla almış olduğunu belirtecek lafızlar kullanmadan “an fulânin” diyerek rivayet ettiği hadislere denir. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 241.

²¹⁶ Hocayla karşılaşmış ondan hadis almanın, semâda bulunmanın sabit olması demektir. bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 165.

²¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu‘l-kebîr*, V, 3.

²¹⁸ Buhârî, *et-Târîhu‘l-kebîr*, I, 23-24, 95; V, 3; VI, 392. Buhârî’nin *ed-Duafâu‘s-sağîr*’indeki örnekler için bk. Ammârî, *Menhec*, s. 107.

²¹⁹ Buhârî, *et-Târîhu‘l-veysat*, thk. Teysîr Sa‘d Ebû Haymed, I, 171. Buhârî semânın olmaması ile ilgili tenkitleri râvi ve mervî hakkında kullanmaktadır. Bu tenkitler cehâlet, mütâbaatın olmaması, münker ve zayıf olması şeklinde tespit edilmiştir. Mesela Buhârî, Muhammed b. Rukâne el-Kureşî hakkında “لا يعرف سماع بعضه من بعض اسناده مجهول” (Onun isnadının meçhul olduğunu ve bazılarının semâsının da bilinmediğini) ifade etmiştir. Buhârî, Ebû Mu‘an hakkında da İbn Sîrîn’den (ö. 110/728) semâsının bilinmediğini ve onun meçhul olduğunu zikretmiştir. Buhârî, Hükeym el-Esrem’in rivayeti hakkında “حديث لا يتابع عليه ولا يعرف لابي تيممة سماع من ابي هريرة هذا” (Bu mütâbaatı olmayan bir rivayettir. Yine Ebû Temîme’nin Ebû Hureyre’den semâsı bilinmemektedir) değerlendirmesini zikretmiştir. Buhârî, Süleyman b. Rezîn’in tercemesinin sonunda “ولا تقوم الحجة بسالم بن رزين ولا برزين لانه لا يدري سماعه من سالم ولا من ابن عمر” (Sâlim b. Rezîn ve Rezîn b. Süleyman ile delil getirilmez. Çünkü onun Sâlim ve İbn Ömer’den semâsı bilinmemektedir) ifadesini nakletmiştir. Buhârî, İmâre b. Âmir’in isnadının münker olduğunu ve onun Ümmü‘t-Tufeyl’den semâsının bilinmediğini belirtmiştir. Buhârî, *et-Târîhu‘l-kebîr*, I, 82; II, 170; III, 16-17; IV, 13; VI, 500-501. Bu konuda bk. Ahmed, *Menhec*, ss. 64-103.

²²⁰ Buhârî, *et-Târîhu‘l-veysat*, II, 279; Kâsım Ömer Hâc, “el-Karâinu‘d-dâletu -ahyânen- âlâ âdemi isbâti‘l-İmâmi‘l-Buhârî li-sima‘i‘r-râvi min şeyhihi fi kitâbihi‘t-Târîhi‘l-kebîr”, *el-Hadîs*, Yıl 4, S. 7, 2014/1435, ss. 71-86. Ayrıca bu konudaki diğer örnekler için bk. Buhârî, *et-Târîhu‘l-veysat*, thk. Teysîr Sa‘d Ebû Haymed, I, 171-172; Hâyik, *el-İmâmu‘l-Buhârî*, s. 138.

c. Sahâbe Bilgisi

Hadisleri rivayet eden râviler tabakalar halinde incelenmektedir. Tabaka, sözlükte herhangi bir vasıfta ortak olanlar anlamına gelir. Hadis ıstılahında ise, yaş ve isnadda birbirine benzeyen akran râviler grubu demektir.²²¹

Râvilerin tabakalarını bilmek, birçok karışıklığı önler; birbirine benzeyen isim ve künyelerin karışmasına mani olur; araştırmacıya tedlis, inkita ve irsalin çeşitli şekillerini gösterir.²²² Bu râvi tabakalarından biri de sahâbe tabakasıdır. Sâhib kelimesinin çoğulu olarak kullanılan sahâbe²²³ Hz. Peygamber'in sohbetine katılanlar anlamında bir terim olup iman etmiş olarak Resûl-i Ekrem'i (as) gören ve Müslüman olarak ölen kimselere denilmiştir.²²⁴ Buhârî de Hz. Peygamber'i görmenin ve onunla birlikte bulunmanın sahâbî olmak için şart olduğunu ifade etmiştir.²²⁵

Buhârî, râvileri tanıtırken sahâbî veya tâbiülere işaret etmekte titizlik göstermiş ve bu husustaki bilgilerin nakledilmesinde büyük gayret sarf etmiştir. Bu maksatla, çok meşhur sahâbî dışındakilere “Hz. Peygamber ile görüşmüştür” (له صحبة)²²⁶ kaydını koymuştur. Bu özelliği iledir ki *et-Târîhu'l-kebîr*, ashâb bilgisinin temel kaynaklarının ilk sıralarında yer almıştır.²²⁷ Bu bağlamda İbn

²²¹ Âşıkutlu, “Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı”, *MÜİFD.*, 32 (2007/1), s. 18; Efendioğlu, “Tabakât”, *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 291. Ayrıca bk. İtr, *Usûl*, s. 215.

²²² İtr, *Usûl*, s. 215; Efendioğlu, “Tabakât”, *DİA.*, XXXIX, 291; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 330.

²²³ Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2014/1435, s. 319; İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru-sadr, ts., I, 519; Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *DİA.*, İstanbul 2008, XXXV, 491; a.mlf., *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2011, s. 27.

²²⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 50-51; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 293; Yardım, “Ashâb Bilgisinin Temel Kaynakları ve Tirmizî'nin Tesmiyeti Ashâbî'n-Nebisi”, *DEÜİFD.*, İzmir 1985, II, s. 251; Efendioğlu, “Sahâbe”, *DİA.*, XXXV, 491; a.mlf., *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, ss. 28-30. İbn Hacer *el-İsâbe*'nin mukaddimesinde sahâbî tariflerini toplamış ve tahlilini yapmıştır. Bunlar için bk. İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, thk. Sıdkı Cemil el-Attâr, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1421/2001, I, 19-20. Bu konuda ayrıca bk. M. Tayyip Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959, s. 23; Seyyid Muhammed Nuh, *Sahâbe Neslinin Hadis İlmine Katkıları*, çev. Mehmet Eren, İstanbul: Ravza Yayınları, 2010, ss. 17-30.

²²⁵ Buhârî, Fedâilu Ashâbî'n-nebi 10. Ayrıca bk. Zeynuddin Ahmed bin Ahmed Abdillatif ez-Zebîdî, *Sahih'i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, ter. Ahmed Naim, Ankara: DİB. Yayınları, 1987, s. 13. (*Tecrîd Mukaddimesi*).

²²⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 62, 64; III, 3. Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'indeki sahâbeyi tespit için kullanılan sigalar ve bunun değerlendirmesi için bk. Ammârî, *Menhec*, ss. 152-155.

²²⁷ Yardım, “Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i”, s. 188; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 350; Ahmed, *Menhec*, s. 30.

Hacer, Buhârî'nin sahâbe hakkında ilk eser tasnif eden şahıslardan biri olduğunu ifade etmiştir.²²⁸ Sahâbî biyografisi konusunda meşhur eserlerin müellifleri olan İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) *el-İstiâb*'da²²⁹ İbn Hacer'in *el-İsâbe*'de sahâbîleri tespit ederken Buhârî'ye atıfta bulunmaları Buhârî'nin bu alandaki uzmanlığını göstermektedir.²³⁰

d. Râvilerle İlgili Diğer Bilgiler

Buhârî râvilerle ilgili olarak başka bilgiler de vermektedir. Râvinin öne çıkan özelliğiyle ilgili kısa ve özlü bilgiler sunmaktadır. Örneğin Buhârî'nin râvi hakkında râvinin âlim, fakih olması,²³¹ nahiv bilgisinin iyi olması,²³² Rey, Tarsus ve Buhara gibi çeşitli yerlerde ikamet etmesi,²³³ Hz. Peygamber ile birlikte savaşa katılması²³⁴ ve Suffe ehlinde olması²³⁵ gibi daha birçok hususta bilgi verdiği görülmektedir.

Bu bilgilerin yanında Buhârî, râvilerin bedenî özellikleri ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Mesela Buhârî râvinin kıvrıkcık saçlı olduğu, kekeleyiği ve şaşı olduğu hakkında bilgiler vermiştir.²³⁶

Ricâl âlimleri râvilerin mesleklerini tespit etmeye önem vermişlerdir. Buhârî de kâdıları, imâm,²³⁷ müezzin²³⁸ ve bazı meslek sahiplerini²³⁹ zikretmiştir.²⁴⁰ Yine Buhârî, Bedir ve Kadisiye gibi savaşlara katılanları özellikle belirtmeye çalışmıştır.²⁴¹

²²⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 17. Buhârî'nin sahâbe hakkında yazmış olduğu eser için bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 60.

²²⁹ Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-ashâb*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 2006/1427, s. 495, 571.

²³⁰ bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 87, 95.

²³¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, I, 55; II, 243-244.

²³² Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, IV, 43.

²³³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, IV, 43; III, 243; V, 64.

²³⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 317; V, 92.

²³⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, V, 139.

²³⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, I, 137.

²³⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 50.

²³⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 129.

²³⁹ Buhârî kasap, terzi, tüccar, çömlekçi, kâğıt imalatçısı gibi bazı mesleklerle iştigal edenleri belirtmiştir. bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 35, 356; III, 229 472; VI, 277; VII, 272.

²⁴⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 50, 129; II, 261; IV, 60; VI, 14, 22.

²⁴¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 238, 260; III, 196; IV, 55; VII, 27. Bu konuda ayrıca bk. Câsim Hammâdî, "el-Megâzî fi't-târîhi'l-kebir li'l-Buhârî", *Mecelletu'l-Kâdisiyye li'l-ulûmi'l-insâniyye*, c. X, S. 1-2, 2007, ss. 187-212.

Sonuç olarak *et-Târîhu'l-kebîr*, râvi isimlerinden birçoğunu barındırmaktadır. Buhârî sadece bir rivayetini tespit ettiği râvilerle bile bu kitapta yer vermeye çalışmıştır. Yine *et-Târîhu'l-kebîr*, illetli hadisleri, ricâl bilgisi ve râvilerin cerh-ta'dîl durumlarını inceleyen kişiler için önemli bir eser olarak ön plana çıkmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı *et-Târîhu'l-kebîr* ricâl edebiyatında önemli ilk kaynaklar arasında zikredilmektedir.

et-Târîhu'l-kebîr ricâl eserleri arasında önemli bir yer edinmesine rağmen bazı yönlerden eleştirilmiştir.

3. *et-Târîhu'l-kebîr*'e Yönelik Tenkitler

et-Târîhu'l-kebîr, Buhârî'nin hadis ve ricâl bilgisindeki üstünlüğü ve belirlemiş olduğu metodun özgünlüğü sebebiyle, başta hocaları olmak üzere ilim dünyasının takdirini kazanmış olmasına rağmen söz konusu eser çeşitli açılardan tenkit edilmiştir. Mesela, Buhârî'nin râvilerin isimlerinde bazen hata ettiği ifade edilmiştir.²⁴² Zira bu râvilerin büyük bir kısmı, kimlik bilgilerinin tam olarak tespitinin yapılmadığı hicrî ilk iki asırda yaşamıştır. Kimlik bilgileri, büyük ölçüde kendilerinden hadis rivayet eden kişilerin isnadlarda zikrettikleri hususlara dayanır. Râvilerin hocalarını künyeleri, lakapları gibi değişik şekillerde anmış olmaları, onları bu rivayetlere göre tanıtan muhaddislerin zaman zaman yanılmasına sebep olmuştur. Bunun yanında, şahıs isimlerinin okunuşlarının kaydedilmediği kitaplardan yapılan alıntılarda da hata edildiği görülmektedir. Ebû Zür'a (ö. 264/878), Ebû Ali Sâlih b. Muhammed'e (ö. 293/905)²⁴³ Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde ricâl isimlerinde birçok hatanın bulunduğunu söyleyince, Ebû Ali bu hataların kitaplardan nakletmekten kaynaklandığını, Buhârî'nin tanımadığı bir kişinin ismini görünce, kitapları yanında bulunmadığı ve kaynak olarak kullandığı bazı kitaplar da harekeli ve noktalı olmadığı için o ismi yanlış bir

²⁴² Keskin, "Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ine Yönelik Tenkitler", s. 104; "Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi kitâbihi't-Târîhihi'l-kebîr", www. Sunnah. Org.sa. [erişim tarihi 06.12.2012].

²⁴³ Sâlih b. Muhammed'in Buhârî için müstemli görevini yaptığı nakledilmektedir. bk. Zehebî, *Siyer*, XII, 433. Müstemli, hocanın yazdırdığı hadisleri yazan öğrenci ya da hocanın kalabalık bir yerde yazdırdığı hadisleri yüksek sesle tekrar ederek uzakta olanlara duyuran kimsedir. bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 225.

şekilde kitabında naklettiğini bildirmiş ve bu hataların, kitaplarında noktalama ve harekeleme işlemini yapmayanlara ait olduğunu söylemiştir.²⁴⁴

İbn Ebî Hâtîm konuyla ilgili yazdığı *Beyânu hatai Muhammed b. İsmâîl fi Târîhihi* adlı eserinde Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a er-Râzî gibi münekkitler tarafından tespit edilen *et-Târîhu'l-kebîr*'deki yanlışlara yer vermiştir.²⁴⁵ *et-Târîhu'l-kebîr*'e yönelik en çok eleştiride bulunan Ebû Zür'a er-Râzî'nin çoğu tenkitlerinde haklı olduğu ifade edilmekle birlikte bazı tespitleri arkadaşı Ebû Hâtîm tarafından yerinde bulunmamıştır. Ayrıca Ebû Hâtîm'in *et-Târîhu'l-kebîr*'de yer aldığını söylediği hataların bir kısmının sorumlusu olarak kâtib gösterilmiştir.²⁴⁶ Ebû Zür'a ile Buhârî arasında ihtilafın söz konusu olduğu kimi konularda ise, diğer bazı âlimler Buhârî'nin ifadesini doğru bulmuşlardır.²⁴⁷ İbn Ebî Hâtîm'in nakline göre babası, Buhârî'nin Müslim b. Velîd el-Medenî'yi Velîd b. Müslim şeklinde zikrederek hata ettiğini söylemiştir. Ancak Irâkî (ö. 806/1403), söz konusu eserin bazı nüshalarında bu biyografinin yer almadığını söyleyerek Buhârî'yi savunmaktadır.²⁴⁸ Yine İbn Ebî Hâtîm *et-Târîhu'l-kebîr*'in Ebû Zür'a er-Râzî ve babası tarafından tashih edilen nüshasını görmüş, bu nüshada müstensihlerden kaynaklanan hataların bulunduğunu tespit etmiştir. Ayrıca eseri tahkik eden Mu'allimî yaptığı araştırmalar neticesinde hata olarak ifade edilenlerin az olduğu sonucuna ulaşmıştır.²⁴⁹

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde geçen cem²⁵⁰ ve tefrike²⁵¹ dair iki hatayı Dârekutnî'den nakleden Hatîb el-Bağdâdî, bu eserde benzer birçok yanlışın

²⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 47; Atuv, *Mustalahât*, s. 80, 103; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 244, 541-542; Keskin, "Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ine Yönelik Tenkitler", s. 115; a.mlf., "İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938) ve "el-Cerh ve't-Ta'dîl"'indeki Metodu", s. 26.

²⁴⁵ İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu beyân'i hata'i Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fi Târîhihi li'l-İmâmi'r-Razi*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, y.y., ts., ج ب (muhakkikin girişi); A'zamî, "Buhârî", *DİA.*, VI, 370; Beşşâr Avvâd, *Tahkîk*, s. 47; Atuv, *Mustalahât*, s. 104.

²⁴⁶ bk. Beşşâr Avvâd, *Tahkîk*, s. 51; Atuv, *Mustalahât*, s. 104; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 94-95.

²⁴⁷ İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu beyân*, د (muhakkikin girişi); Keskin, "Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ine Yönelik Tenkitler", s. 112-114, 120.

²⁴⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 369; Zeynuddin b. Abdirrahîm b. Hüseyin el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh li ma utlike ve uğlike min mukaddimeti İbnü's-Salâh*, Halep: Matbaatu'l-ilmîyye, 1350/1931, s. 372.

²⁴⁹ İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu beyân*, ج ب (muhakkikin girişi); Atuv, *Mustalahât*, s. 104; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 598; Keskin, "Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ine Yönelik Tenkitler", s. 112-114.

²⁵⁰ Bu lafız birçok manada kullanılmakla birlikte burada aynı isim, künye veya lakaba sahip olan birkaç kişiyi tek kişi zannetmek anlamında kullanılmıştır. bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 47.

olduğunu ifade etmiştir. O Buhârî'nin de içerisinde yer aldığı ricâl âlimlerinin yapmış oldukları benzer hataları tespit etmek, ihtilafli hususlarda ise doğruya daha yakın olanı aktarmak amacıyla *Muvaddihu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk* adlı eseri kaleme almıştır.²⁵² Hatîb, cem' ve tefrik konusunda Buhârî'nin yetmiş dört hatasını tespit etmiştir.²⁵³ Bunların çoğu, kitabının esas konusu tefrik, bazıları da müttefik-müfteriki ilgilendiren cem'e dairdir.²⁵⁴ Bununla birlikte Hatîb el-Bağdâdî bu konuda Buhârî'ye yöneltilen bazı eleştirilerin haklı olmadığını ifade etmiştir.²⁵⁵

Mağribli muhaddis İbnü'l-Kattân da²⁵⁶ ricâl ile ilgili bazı tespitleri dolayısıyla Buhârî'ye itiraz etmiştir. Ancak İbnü'l-Kattân'ın yaptığı bazı eleştirilerde haklı olmadığını belirtmiştir.²⁵⁷

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i üç defa gözden geçirdiği bilinmekte, İbn Ebî Hâtim'in işaret ettiği bazı hatalar, eserin mevcut nüshalarında bulunmamaktadır. Hata olarak ileri sürülen bazı hususların içtihat farkından ileri geldiği, bazılarının da Buhârî tarafından tashih edilmemiş hatalı nüshalardan kaynaklandığı görülmektedir. Bu nedenle esere yöneltilen tenkitlerin büyük bir kısmı önemini yitirmektedir.²⁵⁸

²⁵¹ Bir kimseyi, farklı şekillerde zikredildiği için birden çok kimse sanmak manasındadır. bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 315.

²⁵² Hatîb, *Muvaddih*, I, 5. Bu eserin isimleri baba ve dedelerinin isimleriyle aynı olan râvilerin, ayrıca farklı adlarla anılan kişilerin, dolayısıyla sikalarla zayıf râvilerin birbirine karıştırılmasını önlemek için yazılan eserler içerisinde en önemlilerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda bk. M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, İstanbul 1997, XVI, 457. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Kitâbu'l-muvaddih li evhami'l-cem' ve't-tefrîk* adlı eserinin Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ini açıklayıcı ve tamamlayıcı nitelikte bir kitap olduğu ifade edilmiştir. bk. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 245.

²⁵³ M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, İstanbul 1997, XVI, 457; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 600; Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", s. 116.

²⁵⁴ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 243-244; Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", s. 116. krş., Atuv, *Mustalahât*, s. 106.

²⁵⁵ Hatîb, *Muvaddih*, I, 8; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 244; Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", s. 118-119.

²⁵⁶ bk. Hüseyin Akgün, *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014, ss. 17-58.

²⁵⁷ İbnü'l-Kattân, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülmelik, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vakı'ayn fî kitâbi'l-ahkâm*, tah. Hüseyin Âyt Saîd, Riyad: Dâru taybe, 1997/1418, III, 289; IV, 489; Akgün, *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*, ss. 125-132.

²⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu beyân*, ۲ (muhakkikin girişi); Beşşâr Avvâd, *Tahkîk*, s. 52; Raşit Küçük, "İbn Ebü Hâtim", *DİA.*, İstanbul 1999, XIX, 433; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 95; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, ss. 539-542; Keskin, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler", s. 120.

et-Târîhu 'l-kebîr'de çoğu şahsın vefat tarihlerinin verilmemesi, râvilerin güvenilirlik derecesine işaret eden mücmel ifadelerle yetinilmesi gibi sebepler dolayısıyla eser "biyografik bilgi açısından yetersiz" bir muhtevaya sahip şekilde değerlendirilmiştir.²⁵⁹ Eserde hal tercemesi sahiplerinden vefat tarihleri zikredilenlerin oranı % 5 iken doğum tarihleriyle kaydedilen biyografilerin oranı % 3'tür.²⁶⁰ Buhârî, ölüm yılının kesin olarak verilmesi mümkün olmayan durumlarda ölüm tarihinin olduğu dönemi düşünmeye yardımcı olması için, o dönemdeki meşhur bir olayı zikreder. Bu konuda öncelikle şu ifade edilmelidir ki Buhârî, *et-Târîhu 'l-evsat*'ta râvileri vefat tarihlerine göre sıralamıştır. Yani Buhârî'nin vefat tarihlerine göre tasnif ettiği eseri *et-Târîhu 'l-evsat*'tır. Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'i bu haliyle bile, İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtu 'l-kebîr*'inin iki katından fazla şahıs hakkında kısa da olsa bilgi ihtiva etmektedir.²⁶¹ Bu durum Buhârî'nin eserinde takip ettiği metotla da ilgilidir. Çünkü Buhârî, "*et-Târîhu 'l-kebîr*'de zikrettiğim kişilerin hepsiyle ilgili olarak bir kıssa bilmekteyim. Ancak bunları zikrederek eseri uzatmak istemedim."²⁶² diyerek eserinde benimsemiş olduğu telif sistemini ortaya koymuştur.

et-Târîhu 'l-kebîr'de biyografisi verilen râvilerin çoğunun cerh ve ta'dîl durumuyla ilgili bir açıklama bulunmaması da bir eksiklik olarak görülmüştür. Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim, onun bu eksik yönünü tamamlama amacıyla Buhârî'nin metoduna uygun bir biçimde yeni ilaveler ve bazı düzeltmelerde bulunmuşlardır. İbn Ebî Hâtim, başta Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a olmak üzere birçok münekkide ait ricâl değerlendirmelerini, yer yer kendi kanaatini de katarak *el-Cerh ve 't-ta'dîl* adlı eserinde aktarmıştır.²⁶³

Münekkitlerin, değerlendirdikleri râvi sayısına göre ele alındıkları malumdur. Yani bazı münekkitler pek çok râvi hakkında değerlendirmede

²⁵⁹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 275; Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 317-318.

²⁶⁰ bk. Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 126; Atuv, *Mustalahât*, s. 88. krş. Salahattin Polat vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*, İstanbul: MÜİFAV. Yay., 2008, s. 171.

²⁶¹ Muhammed Abdulkâdir Atâ'nın yapmış olduğu *et-Tabakâtu 'l-kebîr*'in tahkikinde 4725 kişi yer almaktadır. Bir komisyon tarafından yapılan eserin tercümesinde ise 5554 şahıs yer almaktadır. bk. *et-Tabakâtu 'l-kübrâ*, VIII, 359; *Kitâbü 't-tabakâti 'l-kebîr*, X, 503.

²⁶² Hatîb, *Târîh*, II, 325; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 57; Mizzî, *Tehzîb*, XXIV, 440; Zehebî, *Siyer*, XII, 400; Sübkî, *Tabakât*, II, 217; İbn Hacer, *Hedyu 's-sârî*, s. 670.

²⁶³ Başaran, "el-Cerh ve 't-Ta'dîl", *DİA.*, VII, 401-402; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 544; Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 328-329.

bulunurken, bir kısım münekkitler ise daha az veya çok az râvi ile ilgili bir hükümde bulunmuştur.²⁶⁴ Bu açıdan Buhârî, bütün râviler hakkında değerlendirmede bulunmayan münekkitlerden biri olarak kabul edilebilir.

B. *et-Târîhu'l-evsat* ve *et-Târîhu's-sağîr*

et-Târîhu'l-evsat ve *et-Târîhu's-sağîr* kronolojik usulle yazılmıştır. Bir diğer ifadeyle bu iki eserde ricâle dair bilgiler, râvilerin vefat tarihlerine göre verilmiştir.²⁶⁵ Hatta bu sebepten dolayı Buhârî'nin *et-Târîhu'l-evsat*'ı ilk vefeyât kitapları arasında sayılır.²⁶⁶

et-Târîhu's-sağîr'in sadece sahâbeye dair yazılan biyografik bir çalışma olduğu da ifade edilmiştir.²⁶⁷ Buhârî'nin, eserinin ön sözünde kitabının sadece sahâbeyi kapsamadığını belirtmesi bu tespitin hatalı olduğunu göstermektedir.²⁶⁸

Tam olarak günümüze geldiği bilinmeyen *et-Târîhu's-sağîr*'in çok eksik bir nüshası Hindistan'da bulunmaktadır.²⁶⁹ Bu eseri Buhârî'den Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman el-Aşkar (ö. 310/922?) rivayet etmiştir.²⁷⁰ Son dönemde yapılan araştırmalarda *et-Târîhu's-sağîr* adıyla basılan kitabın aslında *et-Târîhu'l-evsat* olduğu anlaşılmıştır.²⁷¹

²⁶⁴ Zehebî, “Zikru men yu‘temedu kavluh”, *Erbe‘u resâil*, haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebû'l-matbû‘ati'l-İslâmiyye, 1990/1410, s. 171; Leknevî, *er-Ref'*, s. 282-283.

²⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, I, 3. (muhakkikin girişi); Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehidân, I, 58. (muhakkikin girişi); Yardım, “Buhârî ve *et-Târîhu'l-kebîr*’i”, s. 181. Ahmed Abdulcebbâr'a göre *et-Târîhu's-sağîr*, *et-Târîhu'l-evsat*'ın yazılış merhalelerinden biridir. Buhârî ona ilavelerde bulunarak *et-Târîhu'l-evsat*'ı meydana getirmiştir. Bununla ilgili bk. *Menhec*, s. 22. Ayrıca *et-Târîhu's-sağîr* ile *et-Târîhu'l-evsat* arasındaki ortak bağ ihtimalleri için bk. Ahmed Abdulcebbâr, *Menhec*, s. 22-23; Şayi', *el-Ehâdis*, s. 22.

²⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, I, 191. (muhakkikin girişi); Ahmed Abdulcebbâr, *Menhec*, s. 25.

²⁶⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî, *Silâti'l-halef bi mevsûli's-selef*, thk. Muhammed Haccî, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmi, 1408/1988, s. 155.

²⁶⁸ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, I, 27; Ayrıca bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehidân, I, 55. (muhakkikin girişi); Ahmed Abdulcebbâr, *Menhec*, s. 22; Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, I, 75. (muhakkikin girişi); Atuv, *Mustalahât*, s. 67; Melchert, “Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği”, s. 321.

²⁶⁹ A'zâmi, “Buhârî”, *DİA.*, VI, 371. *et-Târîhu's-sağîr*'in yazma nüshaları hakkında bk. Atuv, *Mustalahât*, ss. 63-66. *et-Târîhu'l-evsat*'ın yazma nüshaları hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, I, 79 vd. (muhakkikin girişi); Atuv, *Mustalahât*, ss. 109-111.

²⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, XIV, 303; Atuv, *Mustalahât*, s. 60.

²⁷¹ bk. Zerkî, *Târîhu'l-Buhârî*, s. 24; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 87; III, 1286. Ayrıca bu konudaki değerlendirme ve deliller için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehidân, I, 6. (muhakkikin girişi); Abdülkâdir, Muvaffak b. Abdullah, *Tevsîku'n-nusûs ve*

et-Târîhu 'l-evsat' 1 ise Buhârî'den Ebû Muhammed Zencûye b. Muhammed el-Lebbâd en-Neysâbü'rî (ö. 318/930) ve Abdullah b. Ahmed b. Abdüsselâm el-Haffâf (ö. 294/906) rivayet etmişlerdir.²⁷²

et-Târîhu 'l-evsat ile *et-Târîhu 'l-kebîr*'in hangisinin önce tasnif edildiği konusunda bazı değerlendirmeler bulunmaktadır. Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-evsat'* 1 *et-Târîhu 'l-kebîr*'den istifade ederek hazırladığı ve *et-Târîhu 'l-evsat'* ın sonundaki bazı biyografilerin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de bulunmaması dolayısıyla *et-Târîhu 'l-evsat'* ın daha sonra tasnif edilmiş olabileceği söylenmiştir.²⁷³ Bu nedenle *et-Târîhu 'l-evsat'* 'a da bazı kişilerin ilavelerde bulunduğu iddia edilmiştir.²⁷⁴ Başka bir görüşe göre, *et-Târîhu 'l-evsat et-Târîhu 'l-kebîr*'den önce yazılmıştır.²⁷⁵ Aynı râvi hakkında *ed-Duafâu 's-sağîr*'de fazla bilginin bulunması ve *et-Târîhu 'l-kebîr* ile *ed-Duafâu 's-sağîr*'de aynı bilginin yer almasına karşılık *et-Târîhu 'l-evsat'* 'ta bu bilginin yer almaması da bu görüşü destekler mahiyettedir.²⁷⁶

Buhârî'nin eserlerini üç kere gözden geçirdiği şeklindeki rivayete²⁷⁷ binaen, Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'deki râvi tercemelerinde vefat tarihlerini esas alarak farklı bir tasnifle *et-Târîhu 'l-evsat'* 1 meydana getirdiği ifade edilebilir. Buna göre Buhârî tarafından *et-Târîhu 'l-kebîr*'e son şekli verilmeden *et-Târîhu 'l-evsat'* ın daha önce ortaya çıktığı söylenebilir. Bu nedenle olsa gerek ki Melchert, *et-Târîhu 'l-evsat'* ın *et-Târîhu 'l-kebîr*'den düzenli olma açısından daha az titiz olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca onun araştırmalarına göre Buhârî, yaklaşık 238/852 yılından sonra elimizdeki mevcut *et-Târîhu 'l-evsat'* 'a bir müdahalede

zabtiha 'inde'l-muhaddisîn, Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1993/1414, ss. 85-92; Abdülazîz b. Muhammed b. Abdullah es-Sedhân, "Beyânu enne't-Târîh es-sağîr li'l-Buhârî el-mutedâvel beyne'n-nâs huve't-Târîhu 'l-evsat'", y.y., ts., ss. 1-8. Elimizde bulunan *et-Târîhu 'l-evsat'* ın matbu nüshaları hakkındaki değerlendirme için bk. Buhârî, *et-Târîhu 'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, I, 114-156. (Muhakkikin girişi)

²⁷² Buhârî, *et-Târîhu 'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, I, 91. (muhakkikin girişi); Hâyik, *el-Îmâmu 'l-Buhârî*, s. 97. Bu şahıslar hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu 'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehîdân, I, 59-60; Atuv, *Mustalahât*, s. 108.

²⁷³ bk. Uğur, *Îmâm Buhârî*, s. 95; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 315. Ayrıca bk. Buhârî, *et-Târîhu 's-sağîr*, I, 23-24 (muhakkikin girişi); A'zamî, "Buhârî", *DİA.*, VI, 371.

²⁷⁴ Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 323. Ayrıca bk. Buhârî, *et-Târîhu 'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, IV, 1077-1078; a.mlf., *et-Târîhu 's-sağîr*, II, 367.

²⁷⁵ Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 334-335.

²⁷⁶ bk. Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 21, 22, 106; a.mlf., *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 105, 284, 406, 420; a.mlf., *et-Târîhu 's-sağîr*, II, 49.

²⁷⁷ İbn Hacer, *Tağlik*, V, 418; Zehebî, *Siyer*, XII, 403; A'zamî, "Buhârî", *DİA.*, VI, 370-371.

bulunmamıştır.²⁷⁸ Bu değerlendirme *et-Târîhu'l-evsat*'ın tasnifinin *et-Târîhu'l-kebîr*'den daha önce olduğunu göstermekle birlikte, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr* üzerinde daha fazla çalıştığına da bir delildir.

Buhârî'nin *Târîh*'leri arasında bir mukayese yapılacak olursa *et-Târîhu'l-kebîr* biyografik zenginlik, hadislere yer verme, rivayetlerin illetlerine dair bilgi nakletme gibi sebeplerle diğer iki eserden ayrılır. *et-Târîhu'l-evsat*'ta râvilerin vefat tarihleri *et-Târîhu'l-kebîr*'den daha çok yer alır. Diğer bir farklılık ise *et-Târîhu'l-kebîr*'de ricâl değerlendirmeleri *et-Târîhu'l-evsat*'dan daha fazladır.

Daha önce de ifade edildiği gibi Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'e bir ön söz yazmamış, bazı rivayetlerin yer aldığı bir giriş ile başlamıştır. Burada eserde uyguladığı kendine özgü kısmen alfabetik tertib hakkında kısa bir bilgi vermiştir. Bununla birlikte *et-Târîhu'l-evsat*'ta ise muhteva ile ilgili olarak dört satırlık bir ön söz bulunmaktadır. *et-Târîhu'l-evsat*'ın o ifadelerini buraya almamız *et-Târîhu'l-kebîr* içinde hangi bilgilerin ne şekilde yer aldığı konusunda bir fikir vermesi bakımından önemlidir:

Bu eser, Hz. Peygamber'in (as), muhâcirlerin ve ensârın tarihi; güzel bir şekilde onların yolunda giden tâbîflerin ve onlardan sonra gelenlerin vefat tarihleri ve bir kısım nesebleri ve künyeleri ile sözlerine râğbet edilen kimselerin tabakâtını ihtiva eden muhtasar²⁷⁹ bir kitaptır. Bir kısım insanların soy kütükleri (ensâb), o sahanın mütehasısları arasında yayılmakta ve kullanılmakta olduğundan, insanlar onları, şöhretleri ile tanımaktadır. Eğer onlarla ilgili bir hususta ihtilafa düşmüşlerse o takdirde açıklama yapmaya ve delil göstermeye ihtiyaç duyulmuştur.²⁸⁰

Buhârî, ön söz mahiyetindeki bilginin akabinde esas bölüme geçer ve malzemenin tertibinde şöyle bir sıra takip eder:

- 1) Hz. Peygamber hayatta iken vefat eden yakınları
- 2) Hz. Peygamber hayatta iken vefat eden muhâcirûn ve ensâr
- 3) Hz. Peygamber'in vefatı
- 4) Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer devirlerinde vefat eden ashâb
- 5) Hz. Osman devrinde vefat edenler

²⁷⁸ Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 321.

²⁷⁹ Buradaki muhtasar kavramıyla ilgili olarak bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr b. Sa'd Ebû Haymed, I, 160-162. (muhakkikin girişi)

²⁸⁰ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, I, 27; Yardım, "Buhârî ve *et-Târîhu'l-kebîr*'i", s. 182.

6) Hz. Ali devrinde vefat edenler...

7) Buhârî daha sonraki devirleri ise, kendi vefatından bir iki sene öncesine kadar getirip “onar” senelik zaman dilimine ayırarak;

a) Hicri 40-50 seneleri arasında vefat edenler

b) Hicri 50-60 seneleri arasında vefat edenler

c) Hicri 60-70 seneleri arasında vefat edenler. Buhârî bu tertip üzere devam ederek hicri 230 ile 250 senesinde vefat edenler tarzında eserini bitirir.²⁸¹ Buhârî böylece eserini tabaka usulüne uygun bir şekilde tertip etmeye özen göstermiştir.

Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*'ın başında Hz. Peygamber'in vefatı ve vefat yaşıyla ilgili olarak gelen rivayetleri zikretmiştir. Dört halife, sahâbe, tâbiûn ve onlardan sonra gelenler hakkında da aynı metodu takip etmiştir. Buhârî *et-Târîhu'l-evsat*'ta râvilerin isim, neseb, künye ve lakabları hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Bu eser, bazı olayların tarihi, hadislerin illetleri ve cerh-ta'dîl gibi birçok konuyla ilgili olarak bilgilerin yer aldığı bir kaynak olma özelliği göstermektedir.

Buhârî'nin söz konusu eserinde, biyografiye kaynaklık edebilecek bazı rivayetleri muhteva analizine tâbi tuttuğuna dair birtakım örnekler bulunmaktadır. Bu bağlamda Ebû Hureyre'den nakledilen bir rivayet şöyledir: “Ben Resûlullah'ın kızı, Hz. Osman'ın (ö. 35/656) eşi Rukiyye'nin (ö. 2/624) yanına gittiğimde elinde tarak vardı.” Buhârî, Rukiyye'nin Bedir savaşı yıllarında vefat ettiği ve Ebû Hureyre'nin Hayber'in fethinden sonra hicret ettiğine dair bilgileri dikkate alarak bu rivayetin doğru olmadığını belirtmiştir.²⁸² Nitekim *Tabakât* literatüründe Rukiyye'nin Bedir savaşı zamanında vefat ettiği konusunda ihtilaf bulunmamaktadır.²⁸³ Yine Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'in Hayber'e gittiğinde kendisinin Medine'ye hicret ettiğini söylemiştir.²⁸⁴ Görüldüğü gibi ilk rivayet, tarihî olaylara muhalif olduğu ve aralarında cem' yapma imkânı da bulunmadığı

²⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, II, 360 vd.; Atuv, *Mustalahât*, s. 111; Yardım, “Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i”, s. 182-183.

²⁸² Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim Lehîdân, I, 90-91. Ayrıca bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 131.

²⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 30; İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 113.

²⁸⁴ Zehebî, *Siyer*, II, 589; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 281.

için Buhârî tarafından reddedilmiştir. Ayrıca bu rivayetin senedinde inkıta olduğu da ortaya konulmuştur.²⁸⁵ Bu hususla ilgili bir diğer örnek ise İbn Fedâ'nın rivayet ettiği şu hadistir: "Resûlullah (as) Müslümanların, tedavüldeki sikkelerini kırmayı, kesip koparmayı yasaklamıştır."²⁸⁶ Ancak sikke, Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714) zamanında basılmıştır. Hz. Peygamber zamanında sikke yoktur.²⁸⁷ Bu değerlendirmeler çerçevesinde Buhârî'nin *et-Târîhu'l-evsat*'ta bu iki rivayeti tarihî bilgilere arz ederek metin tenkidi yaptığı ifade edilebilir.

et-Târîhu'l-evsat'tan nakledeceğimiz aşağıdaki rivayet de bu konuda bir fikir vermektedir:

Taaccüp amaçlı naklettiğimiz bazı rivayetlerden dolayı Allah'tan bağışlanma diliyoruz. Resûlullah'ın ashâbı Hz. Ömer'in (ö. 23/644) devrinde hatta ondan yirmi yıl sonra Muâviye'yi (ö. 60/680) emîr olarak gördü de onu öldürmedi. Bu rivayetin aslı yoktur ve Hz. Peygamber'in ashâbından biri hakkında da böyle bir haber sabit değildir. Bu haberi bazı zayıf kişiler birbirleri hakkında nakletmiştir.²⁸⁸

Bu rivayetler, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-evsat*'ta sadece tarihî olayları zikredip geçmediğini, aynı zamanda rivayetler hakkında değerlendirmelerde bulunduğunu göstermektedir.

C. ed-Duafâu's-sağîr

Duafâ, Arapça daîf (zayıf) kelimesinin çoğulu olup ıstılahta adâlet ve zabt yönünden uzman münekkitler tarafından tenkit edilen zayıf râviler için kullanılmaktadır.²⁸⁹ Bunların rivayetleri çeşitli seviyelerde bulunduğundan bazılarının zayıflığını gidermek mümkün olmakta, özellikle zabt yönünden çok zayıf olmayan ve kendisinden daha güvenilir râvilere fazlaca muhalefet etmeyenlerin rivayetleri dikkate alınmaktadır. Metrûk ise ileri derecede zayıf ve rivayetleri delil olma niteliğini kaybeden kimsedir. Böyle bir râvinin rivayetlerine de metrûk denilmektedir.²⁹⁰

²⁸⁵ Ahmed Abdulcebbar, *Menhec*, s. 127. krş. Ammârî, *Menhec*, s. 131.

²⁸⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2013/1434, Ticârât 52; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebû Dâvûd*, (*Me'âlimü's-Sünen* ile birlikte) haz. İzzet Ubeyd ed-De'as-Âdil es-Seyyid, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997/1418, Büyü' 50.

²⁸⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim Lehîdân, II, 109-110. İbn Fedâ'nın zayıf olmasıyla ilgili olarak bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 274; A'zamî, *Dirâsât*, s. 86.

²⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim el-Lehîdân, I, 256.

²⁸⁹ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 61-62; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 339-340.

²⁹⁰ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 222-223; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 181.

ed-Duafâ ve *metrûkîn* adında kaleme alınan eserlerin genel özelliği, alfabetik olmaları ve her râvi hakkında ya sadece müellifin veya tanınmış hadis münekkitlerinin değerlendirmelerini ihtiva etmeleridir.²⁹¹ Yani duafâ kitapları, haklarında en az bir münekkidin haklı ya da haksız eleştiride bulunduğu râvileri toplayan eserler olarak değerlendirilir. Daha sonra da görüleceği gibi râvinin eleştirilen yönünün, onun hadis rivayetindeki güvenilirliğini zedelemeyen türden olması da mümkündür.

Buhârî de zayıf râviler konusunda büyük ve küçük olmak üzere iki kitap yazmıştır. Buhârî'nin *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*'i,²⁹² günümüze ulaşmayan *Kitâbu'd-Duafâi'l-kebîr*'in²⁹³ muhtasarıdır.

ed-Duafâu's-sağîr'i Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hammâd ed-Dûlâbî (ö. 310/922), Ebû Ca'fer Müsebbih b. Saîd (ö. 280/893), Muhammed b. İbrâhim el-Gâzî (ö. 310/922?), Muhammed b. Abdullah el-Cüneydî ve Âdem b. Mûsâ el-Huvârî (ö. 305/918) Buhârî'den rivayet etmiştir.²⁹⁴

Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr* ile *et-Târîhu'l-kebîr*'inden hangisini önce tasnif ettiği konusunda bazı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar *et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'in yazımının *et-Târîhu'l-kebîr*'den önce olduğu yönünde fikir beyan etmişlerdir.²⁹⁵ Aynı râvi hakkında *ed-Duafâu's-*

²⁹¹ Ahmed Muhammed Nûr Seyf, "Duafâ ve Metrûkîn", *DİA.*, İstanbul 1994, IX, 540; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 96. Duafâ literatüründe ilk örneklerden olan eserlerin genel özellikleri muhtasar olmaları, yarı alfabetik bir tertib, kitap mukaddimelerinin bulunmaması, râvi sayısının az olması, önceki münekkitlere atfların sınırlı olması şeklinde tespit edilmiştir. Bu konuda bk. Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2014, s. 56, 69 vd.

²⁹² İstanbul Laleli kütüphanesinde bir yazma nüshası bulunmaktadır. Bazı yazma nüshalarından dolayı bu eser *ed-Duafâu's-sağîr*, *ed-Duafâ*, *ed-Duafâ* ve *'l-metrûkîn* şeklinde farklı olarak anılmaktadır. bk. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, I, 286; Mustafa b. Abdillâh Hacı Halîfe Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabi, ts., I, 521; İsmâil Paşa, *Hediyye*, II, 10; Fuad Sezgin, *Târîh*, I, 257. Ancak Ahmad Yusef Barouni en eski nüshada bulunması, İbn Hacer, Zehebî ve İbn Nedim ve daha birçok hadis âliminin bu şekilde atıfta bulunması nedeniyle eserin adının *ed-Duafâ* şeklinde olması gerektiğini ifade etmiştir. bk. *A Critical Study and Edition of the Manuscript of al-Du'afâ (weak narrators) of Muhammad Ibn Isma'il al-Bukhârî*, (Basılmamış Doktora Tezi), Medine 2009, s. 153; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 96. Ammârî ise kitabın ismini *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn* olarak tespit etmiştir. bk. *Menhec*, s. 33.

²⁹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, I, 43-44. (muhakkikin girişi); Brockelmann, *Târîh*, III, 179; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 90; Atuv, *Mustalahât*, s. 112. Yazma nüshaları hakkında detaylı bilgi için bk. Ammârî, *Menhec*, ss. 53-59.

²⁹⁴ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 7 (muhakkikin girişi). Bu râviler hakkında bk. Atuv, *Mustalahât*, s. 113; Ammârî, *Menhec*, ss. 67-78.

²⁹⁵ Atuv, *Mustalahât*, s. 383; Melchert, "Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği", s. 334.

sağîr'de *et-Târîhu'l-kebîr*'e göre daha fazla bilginin yer alması da bu görüşü desteklemektedir.²⁹⁶ Öte yandan Buhârî'nin ilk önce *ed-Duaî'âu's-sağîr*'i tasnif etmeye başladığı, bunu ilk başta muhtasar tuttuğu daha sonra eklemelerde bulunarak *ed-Duaî'âu'l-kebîr*'i oluşturduğu da söylenebilir. Her iki eserdeki tercemelerin aynı olması ve her iki eseri de aynı râvinin rivayet etmesi bu görüşü desteklemektedir.²⁹⁷

Ekrem Ziyâ el-Umerî, Hatîb el-Bağdâdî'nin *ed-Duaî'âu*'dan kırk dört kez bahsettiğini söyler.²⁹⁸ Melchert'e göre Hatîb'in alıntıları *et-Târîhu'l-kebîr*'dekilerle uyumluluğundan çok *ed-Duaî'âu* metniyle uyuşmaktadır. Hatîb'in kaynağı, kayıp *ed-Duaî'âu'l-kebîr* olduğu ileri sürülse bile *et-Târîhu'l-kebîr* ile daha çok uyuşmaktadır. Bu durumda Buhârî, *ed-Duaî'âu*'nın küçük versiyonunu muhtemelen önce yazmış, ona ve *et-Târîhu'l-kebîr*'e dayanarak uzun versiyonunu oluşturmuştur.²⁹⁹ Bu fikri destekler mahiyette Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de İsmâîl b. Muhtâr hakkında “لم يصح حديثه فيه نظر” (durumu şüphelidir, hadisi sahih değildir) lafzını kullanmıştır.³⁰⁰ Tespitlerimize göre mezkûr râvi *ed-Duaî'âu's-sağîr*'de yer almamaktadır. Bununla birlikte Ukaylî ve İbn Adî, Buhârî'nin değerlendirmesi olarak sadece “لم يصح حديثه” kısmını vermektedirler.³⁰¹ Bu iki münekkit, muhtemelen Buhârî'nin bu değerlendirmesini *ed-Duaî'âu'l-kebîr*'den almışlardır. Çünkü her iki münekkit de Buhârî'nin değerlendirmelerini yukarıda zikredilen *ed-Duaî'âu's-sağîr*'in râvilerinden aktarmaktadır. Bu nedenle burada Ukaylî ve İbn Adî'nin Buhârî'nin söz konusu değerlendirmelerini *et-Târîhu'l-kebîr*'den naklettiğini söyleyemeyiz. Buna göre *ed-Duaî'âu's-sağîr* daha önce ortaya çıktığı için bu râvi orada yer almamış olmalıdır. Ancak Buhârî'nin daha sonra *et-Târîhu'l-kebîr*'deki bu değerlendirmeyi *ed-Duaî'âu'l-kebîr*'e “لم يصح حديثه” lafzıyla aldığı, daha sonraki araştırmaları sonucunda ise bu râviyi tenkit ederek *et-Târîhu'l-kebîr*'e “فيه نظر” kısmını da ilave ettiği söylenebilir.

²⁹⁶ bk. Buhârî, *ed-Duaî'âu*, s. 21, 106; a.mlf., *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 105, 384, 406; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 49.

²⁹⁷ bk. Atuv, *Mustalahât*, s. 115.

²⁹⁸ Umerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî*, Riyad: Dâru taybe, 1985/1405, s. 319.

²⁹⁹ Melchert, “Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği”, s. 324.

³⁰⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 374.

³⁰¹ Ukaylî, *ed-Duaî'âu*, I, 94; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 312.

Bu fikri destekleyen başka örnek değerlendirmeler de bulunmaktadır. Örneğin Buhârî, Muhammed b. el-Hasen hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de “عنده مناكير” (bazı hadisleri münkerdir ve Yahya b. Maîn onun hadis hırsızlığı yaptığını ifade etmiştir) değerlendirmesini zikretmiştir.³⁰² Aynı râviyle ilgili olarak *ed-Duafâu's-sağîr*'de ise sadece “عنده مناكير” lafzı yer almaktadır.³⁰³ Bir başka örnek ise Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de Yâsin b. Muâz hakkında “منكر الحديث” (hadisleri münkerdir, münekkitler onu tenkit ettiler) lafızlarını kullanmıştır.³⁰⁴ Ancak Buhârî *ed-Duafâu's-sağîr*'de sadece “منكر الحديث” terimini zikretmiştir.³⁰⁵

Bununla birlikte Melchert'in “ilave bilgi içeren kitaplar daha sonra yazılmıştır” şeklindeki kaideye dayanarak *et-Târîhu'l-kebîr*'in *ed-Duafâu's-sağîr*'den sonra yazıldığına dair ileri sürdüğü görüşünü³⁰⁶ zayıflatan bazı değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bu konuda Buhârî'nin Eyyûb b. Âiz hakkında yaptığı değerlendirmeler örnek olarak verilebilir. Buhârî, Eyyûb b. Âiz hakkında *ed-Duafâu's-sağîr*'de “كان يرى الارجاء وهو صدوق” (Sadûk olmakla birlikte Mürciîliği benimsemişti) ifadesini kullanmıştır.³⁰⁷ Buhârî bu râvi hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de sadece “كان يرى الارجاء” değerlendirmesini zikretmiştir.³⁰⁸ Ukaylî ise *ed-Duafâ*'sında Buhârî'nin değerlendirmesini “كان يرى الارجاء وهو صدوق” şeklinde aktarmaktadır.³⁰⁹ Buna göre Ukaylî bu değerlendirmeyi muhtemelen Buhârî'nin *ed-Duafâu'l-kebîr*'inden almıştır. Bu hususta bir diğer örnekte Buhârî *ed-Duafâu's-sağîr*'de İbrâhim b. İsmâil hakkında “وهو كثير الوهم يكتب حديثه” (hatası çoktur ancak hadisi yazılır) ifadesini kullanmıştır.³¹⁰ Aynı râvi *et-Târîhu'l-kebîr*'de “كثير

³⁰² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 67.

³⁰³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 103.

³⁰⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 429.

³⁰⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 129.

³⁰⁶ Melchert, “Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği”, s. 324.

³⁰⁷ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 22.

³⁰⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 420.

³⁰⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 108.

³¹⁰ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 16.

”الوهم” lafzıyla değerlendirilmiştir.³¹¹ Bu veriler Melchert’in görüşünü zayıflatmaktadır.

Burada bahsi geçen eserlerin yazılış sırasıyla ilgili olarak Buhârî’nin ilk önce *et-Târîhu’l-kebîr*’i tasnif etmeye başladığına dair daha önce bir rivayete yer verilmişti.³¹² Bu bilgi dikkate alındığında, Buhârî’nin *et-Târîhu’l-kebîr*’deki râvi tercemelerinde kaydettiği semâ, râvilerin doğum ve vefat tarihi bilgileri gibi ricâl eserlerinin temel konuları arasında yer alan bazı bilgileri dâhil etmeyerek yer yer bazı değişikliklerle birlikte kendi değerlendirmelerinden ya da başka münekkitlerden aktardığı ricâl tenkitlerinden oluşan *ed-Duafâu’l-kebîr* adlı eserini meydana getirdiği, daha sonra ise bu eseri *ed-Duafâu’s-sağîr* adıyla ihtisâr ettiği söylenebilir. Daha önce de ifade ettiğimiz Buhârî’nin eserlerini üç kere gözden geçirdiği sözünü bu bağlamda da değerlendirme ihtimali bulunmaktadır. *ed-Duafâu’s-sağîr*’de bulunan râvilerin *et-Târîhu’l-kebîr*’de yer alması ve *ed-Duafâu’s-sağîr*’deki cerh-ta’dîl lafızlarının hepsi olmasa da büyük oranda *et-Târîhu’l-kebîr*’deki lafızlarla benzeşmesi bu fikri desteklemektedir. Yine bu ihtimali kuvvetlendiren başka hususlar da bulunmaktadır. Mesela Buhârî’nin ricâle dair eserlerindeki râvilerle ilgili olarak yaptığımız araştırmada Buhârî’nin bir râvi hakkında birbirine zıt değerlendirmeler yapmadığı görülmüştür. Bir başka delil ise, bazı rivayetlerde *ed-Duafâ*’da yedi yüze yakın râvi olduğu ifade edilmiş olmasıdır.³¹³ Burada *ed-Duafâu’l-kebîr*’in kastedildiği açıktır. Çünkü *ed-Duafâu’s-sağîr* dört yüz on sekiz râviyi ihtiva etmektedir.³¹⁴ Tespitlerimize göre Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*’de de yedi yüze yakın râvi hakkında değerlendirmede bulunmuştur. Buna binaen Buhârî’nin *et-Târîhu’l-kebîr*’deki bu yedi yüz râviyi *ed-Duafâu’l-kebîr*’e aldığı, daha sonra bu eseri ihtisar ederek *ed-Duafâu’s-sağîr*’i oluşturduğu söylenebilir.

Hülasa *et-Târîhu’l-kebîr* gibi eserlerin bir kerede bitirilip piyasaya çıkarılmadığını, müellif tarafından sürekli ilave ve düzeltmelerde bulunulduğunu,

³¹¹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 271.

³¹² Mizzi, *Tehzîb*, XXIV, 440; Zehebî, *Siyer*, XII, 400; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 670.

³¹³ Hâkim en-Neysabûrî, *el-Medhal ile’s-Sahîh*, nşr. Rebî’ b. Hâdi el-Medhelî, Kahire: Dâru’l-İmâmi’l-Ahmed, 2009/1430, I, 142; Zehebî, *Siyer*, XII, 470; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 91.

³¹⁴ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 129. Ahmad Yousef Barouni’nin tahkikinde 440 râvi yer almaktadır. bk. A *Critical*, II, 152.

bu nedenle de bu eserlerin tasnif sıraları hakkında kesin bir yargıya varmanın zor olduğunu söyleyebiliriz.³¹⁵ Nitekim nakledilen bir rivayete göre Buhârî gece boyunca defalarca kalkar, ışığını yakar, çalışmalarını tekrar tekrar gözden geçirir, bazı ekleme ve çıkarmalar yapardı.³¹⁶

ed-Duaî'ât's-sağîr Buhârî'nin daha önce zikredilen kitaplarına nispetle oldukça küçük hacimli olup yarı alfabetiktir.³¹⁷

Buhârî, *ed-Duaî'ât*'s-sağîr'de zaman zaman Şu'be b. Haccâc, İmâm Mâlik, Abdullah b. Mübârek ve Süfyân b. Uyeyne gibi kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmelerini de nakletmiştir.³¹⁸ O, *ed-Duaî'ât*'s-sağîr'de bazen “تروك” (muhaddisler hadisini terk ettiler), “سكتوا عنه” (hakkında birşey söylemediler) ve “يتكلمون فيه” (münekkitler onu tenkit ettiler) şeklindeki mübhem ifadelerle râvilerin tenkit edildiğini belirtmiştir. Ancak söz konusu râviyi tenkit eden münekkitlerin kim olduğu bazen *et-Târîhu'l-kebîr* ya da *et-Târîhu's-sağîr*'e bakılarak tespit edilebilmektedir. Örneğin Buhârî, İsmâîl b. Ebân'ı *ed-Duaî'ât*'s-sağîr'de “متروك”³¹⁹ olarak değerlendirmekte, *et-Târîhu'l-kebîr*'de ise “متروك” lafzıyla birlikte Ahmed b. Hanbel'in onu terk ettiğini³²⁰ belirterek râviyi değerlendiren münekkidin ismini zikretmektedir. Yine o, *ed-Duaî'ât*'s-sağîr'de İbnü'l-Mübârek'e göre İsmâîl b. Müslim el-Mekkî'nin metrûk olduğunu nakletmiştir.³²¹ Buna ek olarak *et-Târîhu'l-kebîr*'de ise Yahya ve İbn Mehdî tarafından onun metrûk olarak değerlendirildiği nakledilmiştir.³²²

Buhârî bu eserinde zayıf kimselerin yanında bazı sahâbîlere ve güvenilir olduklarını bizzat belirttiği râvilere de yer vermiştir. Buna göre *ed-Duaî'ât*'s-

³¹⁵ Bu nedenle olsa gerek ki Melcherth *et-Târîhu'l-kebîr*'in metinleşme tarihini oldukça karışık olarak değerlendirmiştir. bk. Melchert, “Buhârî ve Erken Dönem Hadis Tenkitçiliği”, s. 312.

³¹⁶ Hatîb, *Târîh*, II, 14; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 70; Zehebî, *Siyer*, XII, 404.

³¹⁷ A'zamî, “Buhârî”, *DİA.*, VI, 371; Muhammed Nûr Seyf, “Duafâ ve Metrûkîn”, *DİA.*, IX, 540; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 102. Buhârî'nin *ed-Duaî'ât*'sı ile diğer eserlerindeki farklar için bk. Ammârî, *Menhec*, s. 85-86.

³¹⁸ Buhârî, *ed-Duaî'ât*, s. 17, 20, 22, 24 vd.

³¹⁹ Buhârî, *ed-Duaî'ât*, s. 19.

³²⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 347.

³²¹ Buhârî, *ed-Duaî'ât*, s. 20.

³²² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 372.

sağır'de geçen bütün râvilerin mutlak manada zayıf olduğu söylenemez.³²³ Eserde geçen sahâbîler Abdullah b. Sâbit, Huyey el-Leysî, Sa'd b. el-Münzir, Selâme b. Kaysar, Sahbera el-Ezdî, Amr b. Ubeydullah el-Hadramî, Abdurrahman b. Şeybe,³²⁴ Ka'kâ' b. Ebû'l-Hadred, Kudeyr ed-Dabbî ve Hind b. Ebû Hâle'dir.³²⁵ Söz konusu biyografilerde yer alan "hadisi sahih değildir, isnadı tenkit edilmiştir" şeklindeki ifadelerden, sahâbîlerin zayıf olması sebebiyle değil de onların içerisinde yer aldığı az sayıdaki isnadların zayıf olduğunu belirtmek amacıyla bu eserde zikredildikleri anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle tenkit ifadeleri, mezkûr şahısların güvenilirliğiyle ilgili olmayıp onların içerisinde yer aldıkları isnatlara veya hadislere yöneliktir. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de de sahâbî olduğunu söylediği Abdullah b. Mu'tim³²⁶ ve Abdullah b. Ebû Mutarrif³²⁷ hakkında "لم يصح" (isnadı sahih değildir) değerlendirmesinde bulunması bu tespiti doğrulamaktadır.

Buhârî, kitabına aldığı bazı râviler hakkında ta'dîl lafızları arasında yer alan "صدوق" (doğru sözlü) terimini de kullanmıştır. Örneğin Zer b. Abdullah el-Hemdânî (ö. 100/718) hakkında "صدوق في الحديث" (hadiste doğru sözlüdür) diyerek onu ta'dîl etmiştir.³²⁸ Ancak ricâl kaynaklarında bu râvi Mürciîlikle itham edilmiştir.³²⁹ Buhârî, hakkındaki tenkitler sebebiyle Zer el-Hemdânî'yi *ed-Duafâu's-sağır*'e almış, ancak kendisi Zer el-Hemdânî'yi güvenilir bir râvi olarak kabul etmiştir. Yine o, Mürciîlik ithamına uğramış Eyyûb b. Âiz, Salt b. Mihrân ve Talk b. Habîb (ö. 90/708?) hakkında da sadûk lafzını kullanmıştır.³³⁰ Bu örnekler, Buhârî'nin genel manada güvenilir bulduğu bazı râvilerin haklarındaki birtakım tenkitler dolayısıyla onları kitabında zikrettiğini göstermektedir.

³²³ krş. Affâf Halefullah Muhammed en-Nemerî, "er-Ruvâtullezîne zekerehum el-Buhârî fi'd-Duafâ ve'n-tekadehu Ebû Hâtim er-Râzî fi'l-cerh ve't-ta'dîl mine'l-Ehnes ilâ Âsım", *Mecelletu merkezi'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, S. 39, s. 381; Ammârî, *Menhec*, s. 100.

³²⁴ Ammârî ve Barounî bu râviyi Abdurrahman b. Senne olarak zikretmiştir. bk. *Menhec*, s. 169; *A Critical Study*, II, 77.

³²⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 39, 56, 59, 66, 72, 86, 100, 101, 123. Bu râvilerin sahâbî olup olmadığı hakkında detaylı bilgi için bk. Ammârî, *Menhec*, ss. 157-197.

³²⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 343.

³²⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 347.

³²⁸ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 46.

³²⁹ Zehebî, *Târîh*, VI, 60.

³³⁰ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 22, 62, 65.

Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği râvilerden rivayet edip etmediği cevaplandırılması gereken sorular arasındadır. Tespitlerimize göre Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği bazı râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmiştir. Örneğin Buhârî, Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/772) hakkında Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn'den (ö. 219/834) "İhtilat ettikten sonra ondan iki hadis yazdım"³³¹ şeklindeki rivayeti naklettiği halde *el-Câmi'u's-sahîh*'te kendisinden rivayette bulunmuştur.³³² Buhârî, Eyyûb b. Âiz'in Kitâbu'l-megâzî adlı bölümdeki bir rivayetini, Şu'be'nin hadisine mütâbî³³³ olarak tahrir etmiştir.³³⁴ Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verip kendisinden ta'lîken³³⁵ rivayet ettiği râviler Hureys b. Ebû Matar, Rebî' b. Subeyh, Abdülazîz b. Ebû Revvâd, Muhammed b. Süleym, Muâviye b. Abdülkerîm ve Nu'mân b. Râşid'dir.³³⁶ Yine Buhârî, Atâ b. es-Sâib³³⁷ ve Züheyr b. Muhammed'den³³⁸ mütâbaat kabilinden,³³⁹ Kühmüs b. el-Minhâl, Abdülmelik b. E'yen, Abdullah b. Ebû Lebîd ve Abbâd b. Râşid'den³⁴⁰ makrûn³⁴¹ olarak rivayet etmiştir.

Bu veriler ışığında Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği bazı râvilerden rivayet ettiği görülmektedir. Ancak bu râviler arasında rivayetine asıl olarak yer verilen tek isim Saîd b. Ebû Arûbe'dir. Saîd b. Ebû Arûbe'nin *el-*

³³¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 53.

³³² Örnek olarak bk. Buhârî, Şirket 5.

³³³ Mütâbaat, bir hadisin lafızlarına veya manasına uygun başka bir hadisin, öncekinin râvisinden ayrı biri tarafından, tamamen veya kısmen aynı senedle rivayet edilmesi; böylece bu iki hadis ve râvinin birbirini desteklemesidir. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 289-290; Aydınlı, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, s. 228.

³³⁴ Buhârî, Meğâzî 60.

³³⁵ Bir kimsenin hocasından itibaren bir veya birkaç râviyi yahut bütün râvileri atarak yahut senedin baş tarafı eksik olarak rivayette bulunması. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 390-391; Aydınlı, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, s. 305.

³³⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 39, 47, 78, 106, 113, 117. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîb*, V, 564; IX, 94; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 205; X, 192; Ammârî, *Menhec*, s. 198-266; Muhammed Abdurrahman et-Tavâlibe, "er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-Duafâi's-sağîr li'l-Buhârî", *Mecelletu'l-cami'ati'l-islamiyyeti li'd-dirâsâti'l-islamiyye*, c. XXII, S. 2, 2014, ss. 259-285.

³³⁷ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 92.

³³⁸ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 50.

³³⁹ Buhârî, Rikâk 53. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 273; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 628; Mizzî, *Tehzîb*, IX, 416-418; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 301-302.

³⁴⁰ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 50, 69, 76, 79, 101.

³⁴¹ Yakın olarak demektir. Bazı râvilerin zayıf hadislerini sika olarak tanınmış bir râvinin hadisiyle birlikte zikrederek ona adeta kuvvet kazandırmak istemesi gibi bir uygulamaya denir. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 209. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inde makrûn rivayetlerin yer almasının sebepleri hakkında bk. Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman, "Men ehrece lehumu'l-Buhârî makrûnîn", y.y., 2001, s. 366-374. bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 861, 863; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 951; Mizzî, *Tehzîb*, XIV, 118; XV, 483-484; Ammârî, *Menhec*, ss. 198-266.

Câmiu's-sahîh'te yer alan rivayetleri ihtilât öncesi döneme aittir.³⁴² Diğer râvilerden nakledilen rivayetler ise ta'lik, mütâbaat, şâhid³⁴³ ve makrûn olarak yer almıştır.³⁴⁴ Buna göre daha önce de ifade edildiği gibi Buhârî, bu râvileri haklarındaki tenkitten dolayı *ed-Duafâu's-sağîr*'e almış ve bazıları için sadûk ifadesini kullanmış olsa da, onların *el-Câmi'u's-sahîh*'te asıl râvi olacak kadar onun istediği kıvamda bir râvi profili çizmediği söylenebilir.

Buhârî'nin ricâlle ilgili eserleri arasında, sadece bir örnek dışında ricâl değerlendirmeleri bakımından tam bir uyumun olduğu tespit edilmiştir.³⁴⁵ Tespit edebildiğimiz örnek şudur: Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de Ca'fer b. Hâris hakkında Yezîd b. Hârûn'dan (ö. 206/821) onun sika sadûk olduğunu nakletmiştir.³⁴⁶ Ancak *ed-Duafâu's-sağîr*'de bu râvi hakkında “منكر الحديث” lafzını kullanarak onu cerh etmiştir.³⁴⁷ Ayrıca Buhârî'nin Ca'fer hakkında “ني حفظه شيء يكتب حديثه” (hâfızasında biraz kusur olmakla birlikte hadisi yazılır) şeklindeki bir değerlendirmesi de nakledilmiştir.³⁴⁸ Ne var ki, Buhârî mezkûr râviden rivayette bulunmamıştır.³⁴⁹ Yani Buhârî'nin Ca'fer hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de Yezîd b. Hârûn'a ait değerlendirmeyi naklettiği, ancak daha sonraki araştırmaları neticesinde bu râvi hakkındaki fikri değişerek onu tenkit ettiği ve *ed-Duafâu's-sağîr*'e aldığı söylenebilir. Nitekim diğer münekkitler de Ca'fer'i tenkit etmişlerdir.³⁵⁰

Buhârî'nin ricâlle ilgili eserlerinde şöyle bir örnek de tespit edilmiştir. Buhârî, Hâris b. Nu'mân hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de herhangi bir değerlendirme yapmamış,³⁵¹ ancak *ed-Duafâu's-sağîr*'de bu râvi hakkında “منكر

³⁴² bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 576; Mehmet Ali Sönmez, “İbn Ebû Arûbe”, *DİA.*, İstanbul 1999, XIX, 421.

³⁴³ Herhangi bir hadise, aynı sahâbeden gelen benzer muhtevadaki ikinci hadistir. Terim olarak bazı âlimler tarafından mütâbî karşılığı olarak kullanılmıştır. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 370; Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 291; Humeysî, *Mu'cem*, s. 131.

³⁴⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.

³⁴⁵ Bu konuda bk. Ek II Tablosu.

³⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 189.

³⁴⁷ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 29.

³⁴⁸ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 188; Zehebî, *Mîzân*, II, 132.

³⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 77.

³⁵⁰ bk. Zehebî, *Mîzân*, II, 131; İbn Hacer, *Lisân*, II, 112. Böyle bir değerlendirmeye birlikte Buhârî'nin ricâl eserlerinin yazılış sıralarının tespitinin kesin olmaması hasebiyle burada tevakkuf etmek gerekmektedir.

³⁵¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 284.

”الحديث“ ifadesini kullanmıştır.³⁵² Yaptığımız araştırmada, Buhârî ve Ebû Hâtim’in değerlendirmesi dışında sözkonusu râvi hakkında bu asırda bir bilgiye rastlanılmamıştır.³⁵³ Sonraki dönemde ise Ukaylî mezkûr râviye ait hadislerin münker olduğunu zikretmiş, İbn Hibbân ise ona *es-Sikât* adlı eserinde yer vermiştir.³⁵⁴ Öyleyse Buhârî’nin bu iki râviyi daha sonra haklarında bazı farklı bilgilere ulaşmak suretiyle tenkit ettiği söylenebilir. Zikredilen örnekler ışığında Buhârî’nin ricâl değerlendirmelerinde bütün eserlerinin göz önünde bulundurulması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Buhârî’nin ricâl ile ilgili kitaplarındaki metot,³⁵⁵ muhteva ve diğer özellikler burada tanıtılmaya çalışıldı. Buhârî’nin ricâl ile ilgili kitapları hadislerin illetleri, râvilerin kimlik ve cerh-ta’dîl bilgileri ve hadisler hakkında verilen birçok hükmü ihtiva ettiği gibi önemli sayıda dil, tarih ve fıkıh malumatını da ihtiva etmektedir. O, genel olarak rivayetleri uzun uzadıya vermekten, çokça haber nakletmekten kaçınmıştır. Onun bu çalışmaları hadise hizmet etmek, râvilerin durumunu ortaya koyarak senedi kuvvetli veya zayıf olanı göstermek için yaptığı söylenebilir.

³⁵² Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 32.

³⁵³ bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 91; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 184.

³⁵⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 135; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 139.

³⁵⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 13. (muhakkikin girişi); İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 672; Bûrân ed-Danâvî, “et-Ta’rîf bi kitâbi’d-Duafâi’s-sağîr”, s. 47; Ammârî, *Menhec*, s. 104-105. Buhârî’nin ricâl kitaplarının tertibi, düzenlenmesi, râvi tercemelerinin sunumu, râvileri cerh gerekçeleri, râvilerin cerhi hakkında kullanılan terminolojiyle akademik bir metot geliştirdiği ifade edilmiştir. Bu konuda bk. Barouni, *A Critical Study*, I, 174.

İKİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN CERH-TA'DİL METODU

I. CERH-TA'DİL İLMİ

Sözlükte “yaralamak, yarayı deşmek”³⁵⁶ gibi anlamlara gelen cerh, terim olarak bir râvinin, tenkidi gerektiren bir kusurunu ortaya çıkarıp hem kendisini hem de rivayetini reddetmek demektir.³⁵⁷ Doğrulamak, düzeltmek ve adâletle hükmetmek³⁵⁸ anlamındaki ta'dîl ise, bir râvinin adâlet sahibi olduğunu tespit edip rivayetini kabule değer görmektir.³⁵⁹

Cerh-ta'dîl ilmi birtakım özel lafızlar kullanarak rivayetlerinin kabulü veya reddi yönünden râvilerin hallerinden ve haklarında kullanılan lafızların mertebelerinden bahseder.³⁶⁰ Yani bu ilimle râvilerin doğruluk ve güvenilirlik yönlerinden durumları ortaya konur ve böylece naklettikleri hadis hakkında bir hüküm verilmiş olur.³⁶¹

Cerh-ta'dîl ilminde şahıslar hakkında hüküm vermek söz konusu olması hasebiyle kişiler hakkında konuşmak, yani gıybet İslam'da yasaklanmış olmasına rağmen, cerh ve ta'dîlin dinin korunmasına yönelik hayır amaçlı bir bilimsel faaliyet olması dolayısıyla asla gıybet sayılamayacağı kabul edilmiştir.³⁶²

³⁵⁶ Râzî, *Muhtâr*, s. 103; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 422; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 71.

³⁵⁷ bk. Humeysî, *Mu'cem*, s. 84; İtr, *Usûl*, s. 7; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 48; Emin Âşıkutlu, “Cerh ve Ta'dîl”, *DİA.*, İstanbul 1993, VII, 394; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 509.

³⁵⁸ Râzî, *Muhtâr*, s. 372; İbn Manzûr, *Lisân*, XI, 430.

³⁵⁹ bk. Humeysî, *Mu'cem*, s. 73; İtr, *Usûl*, s. 8; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 412; Âşıkutlu, “Cerh ve Ta'dîl”, *DİA.*, VII, 394; Cirit, *Hadise Giriş*, s. 201.

³⁶⁰ bk. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 38; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman el-Hanzali er-Râzî, *Takdimetü'l-ma'rife li kitâbi'l cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1952/1371,  ; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 582; Kannûcî, Ebî't-Tayyib es-Seyyid Sıddık Hasan Hân, *el-Huttâ fî zikri sıhâhi's-sitte*, thk. Ali Hasan el-Halebî, Beyrut: Dâru'l-ceyl, ts., s. 150; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 18; a.mlf., “Cerh ve Ta'dîl”, *DİA.*, VII, 394.

³⁶¹ Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, s. 82; M. Hayri Kırbaoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 147; Mehmet Emin Özafşar, *Hadis İlmine Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2009, s. 36.

³⁶² bk. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 38-39; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 44-46; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs min funûnî mustalâhil-hadîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1987/1407, s. 113; M. Tayyip Okiç, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, İstanbul: Nun Yayıncılık, 1995, s. 200; Cerhin gıybet olup olmadığı hakkında bk. Kadir Gürler, “Cerhin Gıybet Olup Olmadığı Yönündeki Tartışmalara Eleştirel Bir Katkı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV, 2004, S. 3, ss. 33-48.

İbn Haldûn (ö. 808/1406), hadis ilimlerinden bahsettiği bölümde nâsih ve mensuhtan sonra hadis ilimlerinden bir diğnerinin de hadislerle amel edilebilirliğin güvenilirliğini sağladığı için hadislerin rivayet zincirlerini ve râvilerini incelemek olduğunu ifade etmiştir. Böylece muhaddis, sahihlik şartlarına sahip bir isnadla Hz. Peygamber'den geldiği sabit olan hadisleri zann-ı galiple tespit eder. Çünkü ancak Hz. Peygamber'den geldiği sabit hadislerle amel etmek zorunludur. Bu zann-ı gâlibe sahip olmak için, adâlet ve zabt yönünden râvilerin bilinip tanınması gerekir.³⁶³ Bu nedenle cerh-ta'dil âlimleri, râvilerin kimliklerini, rivayet kaidelerine bağlılıklarını, nakildeki dikkat ve itinalarını titiz ve tarafsız bir gözle tenkide tabi tutmuşlardır. Bununla ilgili olarak cerhettiği kişiler dolayısıyla, “Sen bu kişilerin kıyamette düşman olarak karşına çıkmalarından çekinmiyor musun?” sorusuna Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 197/813), “Bunların düşmanlığına maruz kalmam, hadisini savunmadığım için Nebi'nin (as) bana düşman olmasından ehvendir.” cevabını vermiştir.³⁶⁴

Hadis ilminde sened zikretme sisteminin (isnad) geliştirilmesi de sorumluluk duygusu ve bilimsel dürüstlüğün bir sonucudur. Çünkü bu sistemin anlamı, hadis metnini nakledenleri tetkik ve tenkide tabi tutmak demektir. Bu sebeple isnad, “medâr-ı ilmî hadis” (hadis ilminin odak noktası)³⁶⁵ diye tanımlanmıştır. Nitekim Abdullah b. Mübârek bununla ilgili olarak, “İsnad dindendir. Eğer isnad olmasaydı, isteyen istediğini söylerdi.”³⁶⁶ demiştir. Münekkitlerin uyguladığı bu isnad tenkit sisteminin, hem eleştirenler hem de eleştiriye uğrayanlar açısından olumlu ve olumsuz insanî özellikleri bünyesinde barındıran ve göreceli/değişken kanaatler taşıyan yeni değerlendirme ve gelişmelere açık dinamik bir sürecin ifadesi biçiminde algılanmasının gerektiği

³⁶³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 61. Ayrıca bk. Abdurrahman Muhammed es-Serrâc, “el-Vesâilü'lleti istahdemehe'l-eimmetu fî sebîli hükmihim 'ale'r-ruvât dirâseten te'sîleten”, *Mecelletu Camî'a Ümmü Dermân*, S. 12, 1427/2006, ss. 345-379.

³⁶⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 44; Ahmed Muhammed Şâkir, Ebü'l-Eşbâl b. Ahmed b. Abdilkadir, *Bâisu'l-hasis şerhu ihtisârî ulumi'l-hadis*, thk. Nasıruddîn Elbânî, Riyad: Mektebetu'l-me'ârif, 1996, II, 665; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 350.

³⁶⁵ Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 84; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 71; Eren, “*Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*”, s. 17.

³⁶⁶ Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010/1430, *Mukaddime* 7.

belirtmiştir.³⁶⁷ Nitekim münekkitlerin bir râvi hakkında farklı hükümler vermesi keyfi olmayıp, bir münekkidin bilmediğini diğerinin biliyor olmasından veya aynı münekkidin bir şahıs hakkında değişik zamanlarda farklı bilgiler elde etmesinden kaynaklanmaktadır. Diğer sebep ise, tenkit hususunda titizlik açısından hadis münekkitlerinin farklı tavır içinde bulunmalarıdır.³⁶⁸ Zira râviler hakkında verilen hüküm içtihadîdir. Nasıl ki fukahâ içtihat ederek farklı hükümlere ulaşmışlarsa münekkitler de ricâl hakkında verdikleri hükümlerle farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.³⁶⁹

Cerh ve ta'dîl ilmi, İslam'ın Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı olan sünneti koruma ve kollama arzusundan doğmuştur.³⁷⁰ Âlimler, zayıf ve yalancı râvilerin durumlarını ortaya koymanın, onlara karşı mücadele etmenin gereği noktasında hemfikirdirler. Bu nedenle râvilerin cerh ve ta'dîli üzerinde görüş beyan etmenin gerekliliği açıktır. Dini korumak, ancak onu aktaranları cerh ve ta'dîle tabi tutmakla mümkün olur. Vacibi yerine getirmeye vesile olanı yapmak da vacip kabul edilmiştir.³⁷¹

Cerh-ta'dîl ilmi, hadis ilimlerinin mihreri olarak kabul edilmektedir. Çünkü hadisin sahihi zayıfından, geçerlisi geçersizinden bu ilim sayesinde ayırdedilir.³⁷² Bu nedenle İbnü'l-Medîni, hadis ricâlini bilmeyi ilmin yarısı olarak değerlendirmiştir.³⁷³ Dolayısıyla cerh ve ta'dîl ilminin, hadis ilimlerinin önemli bir bölümü olduğunu söylemek mübalağa sayılmaz.³⁷⁴

³⁶⁷ Osman Güner, "Ricâl Tenkidi Sisteminin Temel Karakteristiği ve Aktüel Değeri", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. 2, S. 1, Yıl 2004, s. 134, 137.

³⁶⁸ Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 21; Abdülazîz Ahmed el-Câsim, "Davâbitü ehlü'l-cerh ve't-ta'dîl fi takdîmî'r-ruvât ba'dihim 'alâ ba'd", *Mecelletu Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, 1426/2005, S. 18, ss. 459-491.

³⁶⁹ bk. Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Yeni Usul-i Hadis*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, çev. İbrahim Canan, İzmir: Silm Matbaası, 1982, s. 56; Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 21; Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, Bursa: Sır Yayıncılık, 2005, s. 165.

³⁷⁰ Hammâde, *el-Menhec*, s. 94; Emme es-Semî' Muhammed Beşîr, *Elfâz ve 'ibârâtu'l-cerh ve't-ta'dîl 'inde eimmeti'n-nakdi'l-mütekaddimîn mine'l-muhaddisîn*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pakistan: el-Câmi'atu'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye, 1434/2013, ss. 41-43.

³⁷¹ Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, s. 472; Hammâde, *Menhec*, s. 15; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 76.

³⁷² Hammâde, *el-Menhec*, s. 15; Cevâbî, *el-Cerh*, s. 23; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 61.

³⁷³ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-va'î*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Kahire: Dâru'l-fikr, 1984/1404, s. 320.

³⁷⁴ İmdâdulhak, *el-İmâm Ali b. el-Medîni*, s. 481; Emin Âşıkkutlu, "Cerh ve Ta'dil", *DİA*, VII, 394; a. mlf., *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 61.

Cerh ve ta'dil ilmi, diğer İslamî ilimlerde de kullanılmış olmasına rağmen, hadisin dindeki önemi ve Kur'an gibi tevatür yoluyla nakledilmemiş olması sebebiyle, en geniş tatbikat alanını hadis ilminde bulmuş ve bu ilmin bir dalı sayılmıştır.³⁷⁵

Cerh-ta'dil ilmi hakkında zikredilen bu genel bilgilerden sonra cerh-ta'dil ilminin doğuşu ve geçirdiği aşamalar yani gelişim seyrine ana hatlarıyla değinmek istiyoruz. Nitekim bu husus Buhârî'nin cerh-ta'dil metodunu değerlendirmede önem arz etmektedir.

A. Buhârî Dönemine Kadar Cerh-Ta'dil İlminin Doğuşu ve Gelişim Seyri

Cerh-ta'dil ilmi, diğer ilimler gibi tabii seyrinde gelişen olaylar neticesinde ortaya çıkmış ve sistemleşmiştir. Buhârî'nin yaşamış olduğu hicrî üçüncü asırda ise altın çağını yaşamıştır. Aşağıda Buhârî dönemine kadar cerh-ta'dil ilminin doğuşu ve gelişim seyri anahatlarıyla zikredilecektir.

1. Hz. Peygamber ve Sahâbe Döneminde Cerh-Ta'dil İlmi

Cerh-ta'dil ilminin doğuşu ve gelişimine, insan zaafı ve hadis uydurmacılığı gibi iki ana etkenin sebep olduğundan bahsedilebilir.³⁷⁶ Kur'an'ı Kerim'e göre insanoğlu yaratılmışlar içerisinde en mükemmel varlık olmasına rağmen³⁷⁷ hata yapma, unutma ve yanılma gibi beşerî zaafılardan tamamen

³⁷⁵ Abdulfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâdu mine'd-dîn*, Haleb: Mektebü'l-matbu'âtî'l-İslâmiyye, 1993/1413, s. 35; a.mlf., *Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, s. 80-81; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 61, 63, 64; a.mlf., "Cerh ve Ta'dil", *DİA.*, VII, 394. Hadisçilerin cerh ve ta'dil metotları büyük ölçüde tarih ilminde de kullanılmış, mesela hadis râvisinde aranan adâlet ve zabt şartı tarihçide de aranmıştır. Fakat tarih ilminde bu metotlar hadis ilminde olduğu kadar başarılı bir şekilde kullanılamamıştır. bk. Hammâde, *el-Menhec*, s. 128 vd; Ekrem Ziya Umerî, *Medine Toplumu*, çev. Nureddin Yıldız, İstanbul: RİSALE, 2007, s. 12. Ayrıca bu konuda bk. Ayhan Tekineş, *Geleneğin Altın Zinciri Bilgi Aktarım Yöntemi Olarak İsnad*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s. 32, 65; a.mlf., "Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. II, S. 2, 2004, ss. 7-37; Ali Arslan, "Tarih ve Hadis İlimlerindeki Tenkit Usulleri", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. I, S. 2, 2014, ss. 53-78.

³⁷⁶ Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 27; a.mlf., "Cerh ve Ta'dil", *DİA.*, VII, 394. Ayrıca bk. İsmâ Ahmed el-Beşîr, *Usûlu menheci'n-nakd 'inde ehli'l-hadîs*, Beyrut: Müessesetu'r-reyyân, 1412/1992, s. 8.

³⁷⁷ İsrâ, 17/70; Tin, 95/4. Ayetin tefsiri için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân an te'vil'i âyi'l-Kur'an*, thk. Mektebu tahkîk, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013/1434, XV, 306-307.

korunmuş değildir.³⁷⁸ Bu nedenle hadisleri nakleden râvilerin birer insan olarak bu gibi zaafardan dolayı hata yapma ihtimalleri vardır. Cerh-ta'dîl ilminin ortaya çıkışını hazırlayan ilk ve en önemli sebep, râvilerin bu tür beşerî zaaflarıdır.³⁷⁹ Ayrıca fitne olayına kadar cerh-ta'dîl faaliyetlerinin büyük ölçüde râvilerin yaratılış gereği maruz kaldıkları insanî zafiyetlere yönelik olduğu belirtilmiştir.³⁸⁰

Kur'an'ı Kerim'de, nakledilen haberler karşısında Müslümanların takınacağı tavır iyice araştırmak, incelemek ve tetkik etmek gibi bazı ilkeler tespit edilmiştir.³⁸¹ Mevdudî (ö. 1399/1979) "Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin ardına düşme" ayetinin³⁸² anlamınının çok geniş olduğunu ifade ederek hem bireysel hem de toplumsal hayatta kişinin bilgi yerine tahmin ve zanna uymaması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre bu emir, İslam hayatının ahlâkî, hukûkî, siyasî ve idârî tüm yönlerini kapsar ve bilim, sanat ve eğitim için de geçerlidir. Bu emir, bireyi toplumda bilgi yerine tahmine uymanın ortaya çıkardığı birçok problemde de korur.³⁸³ Yine Mevdudî, fâsık birinin getirdiği haberin araştırılması ile ilgili ayetteki³⁸⁴ ilkeye dayalı olarak muhaddislerin, Hz. Peygamber'den hadis rivayet eden kimselerin tercüme-i hallerini tahkik etmek amacıyla cerh-ta'dîl ilmini geliştirdiklerini belirtmiştir.³⁸⁵

Kur'an'ı Kerim'in ortaya koyup üzerinde önemle durduğu yukarıdaki prensipler, Hz. Peygamber ile ashâbının söz ve davranışlarına yansımıştır. Nitekim sünnetteki tenkit yöntemi de Kur'an'ın bu ilkeleri doğrultusunda

³⁷⁸ bk. Bakara, 2/286; Nisa, 4/28. Ayetlerin tefsiri için bk. Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 2011/1432, I, 603; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, Kahire: Dâru'l-hadîs, ts., I, 175.

³⁷⁹ Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 27. Benzer bir değerlendirme için bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstulahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MÜİFAV., Yayınları, 1996, s. 102.

³⁸⁰ Hammâde, *el-Menhec*, s. 94-95; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 28; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 516.

³⁸¹ Hucurât, 49/6; İsrâ, 17/36; Hammâde, *el-Menhec*, s. 28; Züheyr Osman Ali Nûr, *İbn Adî ve menhecuhu fi kitâbi'l-kâmil fi duafâi'r-ricâl*, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1418/1997, I, 19. Ayetin tefsiri için bk. Ebî'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2008/1429, III, 350-351; İbn Kesîr, *Muhtasar Tefsîru İbn Kesîr*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Beyrut: el-Mektebetu'l-asriyye, 2008/1429, III, 290; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd., İstanbul: Azim Dağıtım, ts., VII, 195-196.

³⁸² İsrâ, 17/36.

³⁸³ Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, III, 110.

³⁸⁴ Hucurât, 49/6.

³⁸⁵ Mevdudî, *Tefhim*, V, 438.

haberleri araştırmak, sormak, uyanık ve dikkatli olmak, doğru olmakla emretmek ve yalandan sakındırmak şeklinde tespit edilmiştir.³⁸⁶

Hadis rivayet edenlerin, Hz. Peygamber henüz hayatta iken araştırıldıklarına dair çeşitli rivayetler nakledilmektedir. Ancak cerh-ta'dîl ilminin çekirdeğini oluşturan bu ilk tenkitler, kalbi tatmin ve güven pekiştirmek amacıyla çok dar bir alanda yapılmaktaydı.³⁸⁷ Hadis kitaplarında bunlarla ilgili birçok rivayet bulma imkânı olmakla birlikte sadece bir fikir vermesi için aşağıda bir örneğe yer verilecektir:

Hz. Peygamber (as) dört rekât kıldırması gereken bir namazı iki rekât kıldırınca kendisine Zülyedeyn denilen bir sahâbî, “Ya Resûlallah! Namaz kısaldı mı yoksa unuttunuz mu?” diye sorunca Hz. Peygamber Sülemî'ye, “Unuttuğum bir şey yok, namaz da kısalmadı.” dedikten sonra yanındakilere dönerek, “O doğru mu söylüyor?” diye sormuş, “Evet” cevabını alınca kalkıp iki rekâtı tamamlamıştır.³⁸⁸

Sahâbenin naklî bilgilerin doğruluğunu araştırma konusundaki hassasiyeti Hz. Peygamber'in (as) vefatından sonra artarak devam etmiştir. Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) mirasla ilgili bir meselede hadis nakleden Muğîre b. şu'be'den (ö. 50/670) şahit istemesi,³⁸⁹ Hz. Ömer'in (ö. 23/644) bir eve girerken izin istemenin üç kere olduğunu Hz. Peygamber'den nakleden Ebû Mûsâ el-Eşârî'den (ö. 42/662) şahit getirmesini istemesi³⁹⁰ bu konuda verilen örneklerden bir kaçıdır.³⁹¹

³⁸⁶ Hammâde, *el-Menhec*, s. 29-30; Hasan Fevzî Hasan es-Sa'îdî, *el-Menhecu'n-nakdî 'inde'l-mutekaddîmin mine'l-nuhaddîsin ve eseru tebâyuni'l-menhec*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Aynu'ş-Şems, 1996, ss. 84-94; Mehmed Said Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, Ankara: Otto Yayınları, 2015, s. 41.

³⁸⁷ Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 29. Ayrıca bk. Muhammed Züheyr Abdullah el-Muhammed, *İntikâu'ş-şuyûh 'inde'l-muhaddîsin hatta nihâyeti'l-karni's-sânî'l-hicrî ve eserûhu fi'l-hükmi ale'r-rivâyeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu'l-Yermûk, 1426/2005, s. 39-40.

³⁸⁸ Buhârî, Salât 88; Sehv 3. Diğer örnekler için bk. Müslim, Hac 147; İmân 10; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, haz. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, Riyad: el-Mektebetu'l-me'arif, ts., Zekât 2; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. şu'ayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü Nesâî bi-şerhi'l-hâfız Celâleddîn es-Süyûtî ve hâşiyeti'l-İmâmi's-Sindî*, thk. Mektebu tahkiki't-türâsi'l-İslâmî, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts., Sıyâm 1; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, Riyad: Dâru'l-muğnî, 1420, Tahâret 1.

³⁸⁹ Ebû Dâvûd, Ferâiz 5; İbn Mâce, Ferâiz 4. Bu gibi rivayetler dolayısıyla Hz. Ebû Bekir, haberlerin kabulünde ihtiyatlı davranan ilk kişilerden biri olarak kabul edilmiştir. bk. Zehebî, *Tezkire*, I, 2; Mübârekpûrî, *Sîret*, II, 562.

³⁹⁰ Buhârî, İsti'zân 13; Tirmizî, İsti'zân 3; Müslim, Edeb 34-37.

Bu değerlendirmeler çerçevesinde sahâbenin hadisi bilmede ve naklinde çok titiz davrandıkları söylenebilir. Sahâbe hadis üzerinde böylesine önemle durmaları nedeniyle fazla hata yapmamak için az rivayet ediyorlardı. Çok rivayet edenleri eleştiriyorlardı. Bu bağlamda sahâbenin hadis rivayetindeki metodu az rivayette bulunmak, iyice araştırmak ve gerektiğinde tenkit etmek olarak tespit edilmiştir.³⁹²

Sahâbe, adâlet ve fazilet bakımından sonraki nesillerden üstün olmakla birlikte hâfızayla ilgili kusurlardan tamamen uzak değildi. Sahâbe döneminde yanılma, unutma ya da konuyla ilgili rivayetin kendisine ulaşmaması dolayısıyla ortaya çıkan hatalar nedeniyle tenkit yapılmıştır.³⁹³ Nitekim Hz. Âişe (ö. 58/678), bir grup sahâbînin rivayetlerinde yaptıkları hataları göstermiştir.³⁹⁴ Hz. Âişe'nin düzelttiği hataların çoğu,³⁹⁵ o rivayetleri nakleden sahâbîlerin Hz. Peygamber'in hadisini tam olarak değil de bir kısmını duymuş olmasıyla ilgilidir. Hataya düşmelerinin sebebi, bu duydukları kısımdan hareketle ilgili hadisten hüküm çıkarmalarıdır.

³⁹¹ Bu konudaki diğer örnekler için bk. A'zamî, *Menhec*, s. 50 vd.; Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", *DİA.*, VII, 395; Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Samsun: Etüt Yayınları, 2001, ss. 272-304; Muhammed Accâc Hatîb, *Sünnetin Tesbiti*, çev. Mehmet Aydemir, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005, ss. 118-129.

³⁹² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 35-36; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 53-54; Cevâbî, *el-Cerh*, s. 37 vd.; M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler*, Ankara: DİB. Yayınları, ts., s. 26-27; Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", *DİA.*, VII, 395. Detaylı bilgi için bk. Abdulvahap Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Hadis Tenkid Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE., 2011, ss. 189-334.

³⁹³ bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 292; Zehebî, *Kitâbu tezkireti'l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1954/1374, I, 3-6; Hammâde, *el-Menhec*, s. 94; Cevâbî, *el-Cerh*, s. 56-57.

³⁹⁴ Bedreddin ez-Zerkeşî, Hz. Âişe'nin bazı hadislere dair düzeltmelerini *el-İcâbe li îrâdi mestedrekethu Âişe ale's-sahâbe* adlı kitabında toplamıştır. thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalib, Kahire: Mektebetu'l-hancî, 2001/1421. Aynı eser Bünyamin Erul tarafından hazırlanarak Hz. Âişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler ismiyle basılmıştır. Ayrıca bk. A'zamî, *Menhec*, s. 77 vd.; M. Said Hatipoğlu, "Hz. Âişe'nin Hadis Tenkitçiliği", *AÜİFD.*, 1973, XIX, 59-74; Recep Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Hz. Peygamber Sonrası İslâm Tarihindeki Rolü*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE., Ankara 2016, ss. 136-152.

³⁹⁵ Hz. Âişe'nin düzeltmelerinde ince anlayış, yerinde tenkit, hadisleri iyi bellemiş olma ve güzel tartışma gibi yönlerin bariz bir şekilde ortaya çıktığı ifade edilmiştir. bk. Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-İcâbe*, nşr. Said el-Efganî, Beyrut 1390/1970, s. 5-6. (neşredenin girişi); Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi*, s. 516-517. Bu konuda ayrıca bk. Mehmed S. Hatiboğlu, "Hz. Âişe'nin Hadis Tenkitçiliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, ss. 59-74; Nevzat Âşık, *Hazreti Âişe'nin Hadisçiliği*, İzmir: Öğrenci basımevi, ts.; Bünyamin Erul, "Hadiste Eleştirel Yaklaşımın Öncüsü Olarak Hz. Âişe", *İslâmîyât*, III, 2000, S. 2, ss. 109-129; a.mlf., "el-İcâbe", *DİA.*, İstanbul 2000, XXI, 378-379.

Sahâbenin zabtına yönelik tenkitlerde “yanıldı”, “hata yaptı” ve “unuttu” gibi mazi fiillerin kullanılması, onların hıfz yönüyle yanılmalarının devamlı vasıfları olmadığını, birkaç hadisle sınırlı olduğunu göstermektedir.³⁹⁶ Ashâb-ı kirâm’daki bu tesebbüt ve taharri prensibi, neticede hadis metinlerinin sıhhati hakkında hüküm vermeye vesile olmuş ve sadece Müslümanlara has bir sistemin, bir metodolojinin geliştirilmesini sağlamıştır.³⁹⁷

Sahâbe, fitrattan kaynaklanan bu nevi hataları önlemek amacıyla rivayetleri kendi aralarında kontrol, tahkik ve tashih etmişlerdir. Yapılan bu tashihlerde sahâbenin yanılmalarını, unutmalarını ve iyi ezberleyememe hallerini açıklamak üzere kullandıkları ifadeler şunlardır: “سمع شيئاً فلم يحفظه” (Bir şey duydu fakat ezberleyemedi),³⁹⁸ “نسي” (unuttu),³⁹⁹ “أخطأ” (yanıldı),⁴⁰⁰ “وهم” (vehmetti),⁴⁰¹ “السمع يخطئ” (kulak yanılır),⁴⁰² “كذب” (yanıldı) anlamında.⁴⁰³ Bu lafızların yanında “رجال مرضيون وأرضاهم عندي فلان” (Onlar kendilerinden razı olunmuş kimselerdir, kanaatimce onların arasında en razı olunanı filandır),⁴⁰⁴ “أنت عندنا العدل الرضا”

³⁹⁶ Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 171-172. krş. Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, ss. 36-38.

³⁹⁷ Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, ss. 79-81; Muhammed Ziyaurrahman el-A‘zamî, *Dirâsât fi’l-cerh ve’t-ta’dil*, Beyrut: Âlemu’l-kütüb, 1995/1415, s. 9; Muhammed Mustafa el-A‘zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet Oryantalist Schacht’a Reddiye*, trc. Mustafa Ertürk, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, s. 188.

³⁹⁸ Müslim, Cenâiz 25; Zerkeşî, *el-İcâbe*, s. 90.

³⁹⁹ Müslim, Cenâiz 27; Nesâî, Cenâiz 15; Zerkeşî, *el-İcâbe*, Yayına haz. Bünyamin Erul, Ankara: Kitâbiyat, 2007, s. 73.

⁴⁰⁰ Müslim, Cenâiz 27; Nesâî, Cenâiz 15; Zerkeşî, *el-İcâbe*, s. 73.

⁴⁰¹ Müslim, Salâtu’l-müsafirîn 295.

⁴⁰² Müslim, Cenâiz 22; Zerkeşî, *el-İcâbe*, s. 73.

⁴⁰³ Müslim, Fedâil 169; İbnü’l-Esîr, Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fi garîbi’l-hadis ve’l-eser*, thk. Tâhir Ahmed Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kahire: Müessesetu’t-târîhi’l-Arabî, 1383/1963, IV, 159; Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, *Hadiste Metin Tenkidi Metotları*, çev. İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel, İstanbul: Kitabevi, 1997, s. 30-31; Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadis Rivayeti*, İzmir: Akyol Neşriyat, 1981, s. 251-252. Bu kelimenin kullanımı ile ilgili değerlendirme için ayrıca bk. Bünyamin Erul, “Sahâbe Döneminde Tekzîb ve Tekzîb’in Mahiyeti” Rivayetlerdeki Tekzîb İfadelerinin Anlamı Üzerine Bir İnceleme”, *AÜİFD.*, c. XXXIX, ss. 455-489.

⁴⁰⁴ Buhârî, Mevâkitü’s-salât 30; Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2003/1424, II, 633.

(Kanaatimizce sen adâlet sahibi ve kendisinden râzı olunmuş birisin)⁴⁰⁵ gibi değerlendirmeler de kaynaklarda aktarılmaktadır.⁴⁰⁶

Sahâbeden râvi tenkidiyle meşgul olanlar ile ilgili olarak Hâkim en-Nîsâbü'rî, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Ali (ö. 40/660) ve Zeyd b. Sâbit'i (ö. 45/665?) sayar. Hâkim en-Nîsâbü'rî bu sahâbîlerin cerh ve ta'dîl faaliyetinde bulduklarını, rivayetlerin sahîh ve sakimi hakkında araştırma yaptıklarını ifade eder.⁴⁰⁷

İbn Hibbân ise râviler hakkında ilk araştırmayı yapanlar olarak Hz. Ömer ve Hz. Ali'yi zikreder. İbn Hibbân, Zeyd b. Erkam (ö. 66/685 veya 68/687) ve İbn Abbâs'ı (ö. 68/687) da hadis rivayetinde titiz davranan kişiler olarak nakleder.⁴⁰⁸

İbn Adî de "sahâbe, tâbiûn, tebeu't-tâbiûn ve daha sonrakilerden günümüze kadar şahıs şahıs yalanı ortaya çıkan kimsenin tekzibini caiz görenlerin zikredilmesi" başlığı altında sahâbe neslinden Hz. Ömer, Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654), Hz. Ali, Abdullah b. Selâm (ö. 43/663), Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Enes b. Mâlik'i (ö. 93/712) zikreder. İbn Adî, bunların tenkitlerine dair bazı örnekler de nakleder.⁴⁰⁹

Sehâvî de Zehebî'nin listesinden farklı olarak sahâbe tabakasından bazı isimleri zikreder.⁴¹⁰

Yukarıdaki veriler ışığında, hicrî dördüncü asırda ashâbın ricâl münekkitleri arasında zikredilmeye başlandığı söylenebilir. Bunun temel nedeni olarak günümüze ulaşan eserler arasında cerh-ta'dîl faaliyetiyle ilgilenen kişilere dair ilk kapsamlı açıklamaların bu dönemde yapılmaya başlanmasıdır. Ricâl

⁴⁰⁵ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, thk. M. Zührî en-Neccâr-M. Seyyid Câ'delhak, Beyrut: 'Âlemu'l-kütüb, 1994/1414, I, 433.

⁴⁰⁶ Bu değerlendirmeler için ayrıca bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 45-47.

⁴⁰⁷ Hâkim, *Ma'rife*, s. 100; Bu konudaki örnekler için bk. Hammâde, *el-Menhec*, s. 31.

⁴⁰⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 36, 37, 38.

⁴⁰⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 47-50; Cevâbî, *el-Cerh*, s. 56-57; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 19-20. Ayrıca bk. Muhammed b. Abdirrahman es-Sehâvî, "el-Mütekellimûn fi'r-ricâl", *Erbe'u resâil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Haleb: Mektebü'l-matbu'âtî'l-İslâmiyye, 1995/1413, s. 94-95; İmdâdulhak, *el-İmâm Ali b. el-Medîni*, s. 292-293.

⁴¹⁰ Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 172-173; Sehâvî, "el-Mütekellimûn fi'r-ricâl", *Erbe'u resâil*, s. 94-95.

münekkitlerine dair açıklamada bulunan âlimlerin listelerini oluşturma amaçlarındaki farklılığın bu şekilde tezâhür ettiği de tespit edilmiştir.⁴¹¹

Fitne⁴¹² diye ifade edilen ve Hz. Osman'ın (ö. 35/656) öldürülmesiyle başlayıp Cemel ve Sıffîn savaşlarıyla devam eden olaylar sebebiyle bu tarihlerde ilk defa hadis uydurma faaliyetleri başlamıştır.⁴¹³ Bu durumun doğal bir sonucu olarak hadis rivayet edenlerin sıkı bir denetime tabi tutulması zaruret halini almıştır. Hadis uydurmacılığının, cerh ve ta'dîl hareketine kazandırdığı bu yeni boyutu, İbn Sîrîn (ö. 110/728) şöyle ifade etmiştir: “Önceleri isnaddan sormazlardı. Fitne ortaya çıkınca⁴¹⁴ râvilerinizin adlarını söyleyin denmeye başlandı. Böylece sünnet ehline bakılır ve hadisleri alınır; bid'at ehline bakılır ve hadisleri alınmaz oldu.”⁴¹⁵ Yine Mücâhid'den (ö. 103/721) gelen şu rivayet de rivayet usulünde meydana gelen değişikliği gözler önüne sermektedir: “Büşeyr el-Adevî (ö. ?), İbn Abbâs'a geldi ve hadis rivayet ederek “Resûlullah şöyle buyurdu: Resûlullah şöyle buyurdu...” demeye başladı. İbn Abbâs ise onun hadis rivayetine kulak vermiyor, ona bakmıyordu. Bunun üzerine Büşeyr, İbn Abbâs'a naklettiği hadisleri niçin dinlemediğini sordu? Bunun üzerine İbn Abbâs “Hadise yalan karıştırılmadan önce birisi Hz. Peygamber şöyle buyurdu dediğinde gözümüzü dört açar, kulak kesilirdik fakat insanlar hırçın ve uysal deveye bindikleri (iyi kötü ayırımı yapmaksızın her yola girdikleri) zaman artık

⁴¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 36-40, 109

⁴¹² bk. Mustafa Çağrı, “Fitne”, *DİA.*, İstanbul 1996, XIII, 156-158; Salahattin Polat, “İsnadın Menşei ve Hadiste Kullanımının Tarihi Seyri Üzerine Tartışmalar”, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, ss. 29-39.

⁴¹³ bk. Ekrem Ziya el-Umerî, *Buhûs fî târihi sünneti'l-müşerrefe*, Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, ts., s. 12-13; Abdulfettâh Ebû Gudde, *Lemehât min târihi's-sünneti ve ulûmi'l-hadis*, Beyrut: Mektebü'l-matbû'ati'l-İslâmiyye, 1429/2008, s. 94; M. Yaşar Kandemir, “Mevzû”, *DİA.*, Ankara 2004, XXIX, 493; Enbiya Yıldırım, “Hadis Uydurma Faaliyetinin Ortaya Çıkışı”, *Hadis Problemleri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001, ss. 14-32. Hadis uydurulmasının Hz. Peygamber zamanında başladığına işaret eden rivayetlerin zayıflığı hakkında bk. Emin Aşıkutlu, “Hadis Vaz'ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivayetler ve Delil Değeri”, *MÜİFD.*, S. 29 (2005/2), ss. 5-26.

⁴¹⁴ Buradaki fitne ile kastedilen olaylar hakkında bk. Azîz Reşid Muhammed ed-Dânî, *Üsüsü'l-hüküm 'ale'r-ricâl hatta nihâyeti'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006/1427, s. 31 vd.; Mustafa Karataş, *Hadis Rivâyet Tarihi*, İstanbul: ENSAR Neşriyat, 2014, s. 148-149; a.mlf., “Hadislerde İsnâd Sistemi”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 39, S. 4, Ekim-Kasım-Aralık 2003, s. 76-77.

⁴¹⁵ Müslim, Mukaddime 5; Tirmizî, İlel 51; Râmihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 209. Söz konusu nakli sened tenkidi açısından araştıran Arif Ulu, bu ifadenin İbn Sîrîn'e ait olduğu kanaatine ulaşmıştır. bk. “Önceleri isnaddan sormazlardı...” Rivayetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme”, *AÜİFD.*, Erzurum 2011, S. XXXIV, ss. 19-46.

tanıdığımız şeylerden başkasını almaz olduk.”⁴¹⁶ demiştir. İbn Sîrîn ve İbn Abbâs’ın bu sözleri hadis uydurma teşebbüslerinin, cerh ve ta’dîl hareketlerinin hadis râvilerine yönelik ve giderek sistemleşen bir ilim haline gelmesine sebep olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁴¹⁷ Sahâbe döneminde yapılan değerlendirmeler, İbn Sîrîn’in ifadesiyle fitne sonrası dönemde içerik ve amaç değiştirmiştir. Nitekim fitne sonrası dönemde râvilerin zabt açısından değerlendirilmelerine ek olarak adâlet açısından da tenkit edildikleri tespit edilmiştir.⁴¹⁸

Hadislerin, genel olarak şifâhî yolla rivayet edildiği İslam’ın ilk devrinde sahâbenin birbirine olan güven ve sadakati nedeniyle mecburi anlamda isnad sorma ihtiyacı hissedilmemiştir. Hadislerin garanti belgesi olarak zorunlu anlamda isnad tatbiki sahâbenin son, tâbiûnun ilk devrinden itibaren başlamıştır.⁴¹⁹ Bu hususta Hz. Ali ile ilgili birçok yalan haber uydurulduğu ve yalancılığı ile bilinen ve peygamberlik iddiasında bulunduğu için katledilen “Muhtâr es-Sekâfî döneminde”⁴²⁰ isnadın sorulmaya başlandığı ifade edilmiştir.⁴²¹ Ancak ilk sistemli isnad araştırmasının Muhtâr es-Sekâfî dönemi öncesinde gerçekleştiğinin tespit edilmesi dolayısıyla⁴²² onun döneminde isnad sorulmaya başlandığına dair ifadelerin “İsnadın yaygın olarak sorulmaya başlandığı” şeklinde anlaşılması daha yerinde bir tespittir.⁴²³ Nitekim bu dönemde yalancılık ve çeşitli amaç ve tezahürleriyle bundan kaynaklanan hadis uydurmacılığı ricâl tenkitçiliğinin en önemli ve yaygın sebebi olarak görülmüştür.⁴²⁴

⁴¹⁶ Müslim, Mukaddime 7.

⁴¹⁷ Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 28; a.mlf., “Cerh ve Ta’dîl”, *DİA.*, VII, 394.

⁴¹⁸ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 45.

⁴¹⁹ bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 157; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara: TDV. Yayınları, 1998, s. 167; a.mlf., “İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Râvilerinin Cerhi”, *AÜİFD.*, Yıl 1961, c. IX, s. 49; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 46; Karacabey, *Hadis Tenkidi*, s. 15.

⁴²⁰ bk. İsmail Yiğit, “Muhtâr es-Sekâfî”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXI, 54-55.

⁴²¹ Cûzcânî, *Ahvâlu’r-ricâl*, s. 40; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 52.

⁴²² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, s. 208; A’zamî, M. M., *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, trc. Hulûsi Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, s. 192, 222; a.mlf., *Dirâsât fi’l-hadisi’n-nebevî ve târihi tedvinih*, Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1968/1388, II, 391 vd.; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 49.

⁴²³ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 49. Ayrıca bk. Tekineş, *Geleneğin Altın Zinciri Bilgi Aktarım Yöntemi Olarak İsnad*, ss. 71-78.

⁴²⁴ Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, s. 39; Muhammed Mustafa el-A’zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, trc. Recep Çetintaş, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 59-60; Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 93 vd.; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 28.

Kısaca fitne olayını müteakip uydurma faaliyetlerinin ortaya çıkışı ile isnad sorma olayının da başladığı söylenebilir. Böylece hadislerin tedvin edilmesinde önemli rol oynayan hadis uydurmacılığı hadis rivayetinde isnad denilen ve râvi isimlerini vermek suretiyle haberin kaynağına inme imkânı sağlayan bir sistemin, hadisçiler arasında yaygın şekilde kullanılmasını sağlamıştır.⁴²⁵ Bu değerlendirmelere göre isnad, hadis rivayetinde ibtidai şekliyle sahâbe tarafından kullanılmaya başlanmış, zaman içinde gelişmiş ve sistemleşmiştir.⁴²⁶

Hız. Peygamber ve sahâbe dönemindeki cerh-ta'dîl ilminin durumu genel hatlarıyla ifade edildikten sonra tâbiûn dönemindeki ricâl tenkidinin özelliklerine geçilebilir.

2. Tâbiûn Döneminde Cerh-Ta'dîl İlmi

Hız. Peygamber'in vefatıyla başlayan tâbiûn devri, ortalama hicri 150/767 yılına kadar devam etmiş olmakla birlikte yoğun olarak 65-135 (684-752) yılları arasına tekâbül etmektedir. Bu müddet içinde hicrî 100 yılından önce vefat edenler, büyük tâbiûler olarak râviler tarihindeki yerini alır.⁴²⁷ Öncelikle tâbiûnun hadis aldıkları kimselerin çoğunun sahâbî olduğunu, sahâbenin ise âdil kabul edildiğini belirtmek gerekir.⁴²⁸

Kasıtlı olarak yalan söylemenin nadir görüldüğü bu nesilde, daha çok hata ve yanlışlara rastlanmakla birlikte, bu oran daha sonrakilere nisbetle yine de azdır. Bu gibi hata ve yanlışlar fitratın kaçınılmaz sonucu olarak değerlendirilirken, sıkça hata yapan veya rivayetinde tek kalan (teferrüd) râviler, genellikle küçük tâbiûler dönemine tesadüf eder.⁴²⁹

⁴²⁵ A'zamî, *Menhec*, s. 14; Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 129 vd.; Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 17.

⁴²⁶ Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 93 vd.; Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 518; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 7. Bu konudaki tartışmalar için bk. Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, ss. 304-312.

⁴²⁷ Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 173. Bu konuda ayrıca bk. Arif Ulu, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, ss. 9-12; a.mlf., "Tâbiûn", *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 328.

⁴²⁸ Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 173; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 352-353.

⁴²⁹ Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 52. krş. Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti*, s. 119-120.

Tâbiûn devrinde de ricâl tenkitçiliği müstakil bir ilim halini alacak şekilde gelişme gösterememiş olmakla birlikte, hadis rivayetinin bir bölümü kabul edilen ve genellikle şifâhî olarak yapılan tâbiûn tenkitçiliğinin önemli bir özelliği olarak zabt ciheti ile beraber adâlet vasfının da araştırılmaya başlandığı tespit edilmiştir.⁴³⁰

İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Şa'bi (ö. 104/722), Tâvûs (ö. 106/725) ve İbn Sîrîn gibi bazı muhaddisler az da olsa zayıf râvileri tenkit etmiş, durumlarını açıklamışlardır. Râvilerle ilgili, bu faaliyetlerin tabii sonucu olarak cerh-ta'dîl ıstılahları doğmaya başlamıştır. Hicri ikinci asra gelindiğinde sahâbe ve büyük tâbiûnlerin vefatı, râvilerle güvenin azalması ve zayıf râvilerin artması, bu râvilerin takibini gerekli kılmış ve böylece râvilerle ilgili ıstılahlar gelişme seyrine girmiştir.⁴³¹

Yahya el-Kattân'ın Şa'bi'nin ilk isnad araştırması yapan kişi olduğuna dair sözü⁴³² tâbiûn münekkitlerinin belirlenmesine yönelik ilk açıklamalardandır. İbn Maîn'den ise rivayet edildiğine göre tâbiûn âlimleri arasında ricâl tenkidinde bulunan ilk kişi İbn Sîrîn'dir.⁴³³ Ricâl tenkidıyla ilk defa daha yoğun olarak Şa'bi'nin mi yoksa İbn Sîrîn'in mi ilgilendiği konusunda var olan tartışma ile ilgili olarak yapılan araştırma sonucunda, Şa'bi olduğunu belirten görüşün isabetli olduğu tespit edilmiştir.⁴³⁴

İbnü'l-Medînî'ye göre ise hadisleri inceleyen, isnadları tetkik edenler arasında İbn Sîrîn, Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) ve İbn Avn yer almaktadır.⁴³⁵

Tirmizî ise tâbiûndan ricâl tenkidinde bulunanlar arasında Hasan Basrî, Tâvûs b. Keysân, Saîd b. Cübeyr, İbrâhim en-Nehaî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Süleyman et-Teymî (ö. 143/760) ve İbn Avn'ı (ö. 151/768) zikreder.⁴³⁶

⁴³⁰ Cevâbî, *el-Cerh*, ss. 82-87; Hatîb, *Sünnetin Tesbiti*, ss. 129-131; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 54; a.mlf., "Cerh ve Ta'dîl", *DİA.*, VII, 395; a.mlf., *Fesevî ve Ricâl İlimindeki Yeri*, s. 85-86; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 68-83.

⁴³¹ Hammâde, *el-Menhec*, s. 33-34; *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 43. Ayrıca bk. Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, s. 49; Raşit Küçük, "İsnad", *DİA.*, İstanbul 2001, XXIII, 155; Mustafa Karataş, *Hadis Rivâyet Tarihi*, s. 122.

⁴³² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 208.

⁴³³ İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 52.

⁴³⁴ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 110.

⁴³⁵ İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 52.

⁴³⁶ Tirmizî, *es-Sünen*, (Kitâbü'l-ilel), V, 738.

İbn Hibbân sahâbenin tenkit metodunu örnek alan tâbiûn münekkitleri arasında Medine’de Saîd b. Müseyyeb (ö. 93/712), Ali b. Hüseyin (ö. 93/712), Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (ö. 94/713), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö. 94/713), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) ile bunların öğrencileri durumunda İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Sa’d b. İbrâhim (ö. 125/743), Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760) ve Hişâm b. Urve’ye (ö. 145/762) yer verir.⁴³⁷

İbn Adî, İbn Hibbân’ın bahsetmediği Mesruk el-Hemedânî (ö. 63/682), Ebü’l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709), Ebû Sâlih Zekvân (ö. 101/719), Atâ b. Ebû Rabah (ö. 114/732), Abdurrahman b. Hürmüz el-A’rec (ö. 117/735), Enes b. Sîrîn (ö. 118/732), Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738), Ebû Husayn Osman b. Âsım el-Esedî (ö. 127/745), Mâlik b. Dinâr el-Basrî (ö. 131/748), Rabiâ b. Ebû Abdurrahman (ö. 136/753) ve Süleyman b. Mihrân el-A’mes’i de (ö. 148/765) zikreder.⁴³⁸

Zehebî ricâl değerlendirmesinde bulunan kişiler arasında tâbiûn âlimlerinden Şa’bî, İbn Sîrîn, A’mes ve Ebû Hanîfe’ye yer verir.⁴³⁹ Sehâvî ise Şa’bî ve İbn Sîrîn’e ilave olarak Saîd b. Müseyyeb ve İbn Cübeyr’i zikretmektedir. Sehâvî, tâbiûnlerin son asrında cerh ve ta’dîl değerlendirmelerinde bulunan âlimlere ve bunların değerlendirmelerine örnekler de vermektedir.⁴⁴⁰ Bu bilgilere göre tâbiûn âlimlerinden kimlerin ricâl tenkidinde bulunduğu yöneltik açıklamaların hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren yapılmaya başladığı görülmektedir.⁴⁴¹

Tâbiûn devri ricâl tenkitçiliğinin önemli bir özelliği, Resûlullah’ın hadislerini siyasî veya itikadî amaçlarla kullanma girişimlerine yönelik olmasıdır.⁴⁴² Bu bağlamda bu dönemde yalancı olmamak, Ehl-i bid’atten olmamak, dînî emir ve yasaklara dikkat etmek, naklettiği metni ezberlemek ve onun manasını bilmek şeklindeki kriterlerle râviler belli ölçütlere göre

⁴³⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 38-39; A’zamî, *Menhec*, s. 15; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 53; a.mlf., *Fesevî ve Ricâl İlmindeki Yeri*, s. 85; a.mlf., “Cerh ve Ta’dîl”, *DİA.*, VII, 395.

⁴³⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 50-65; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 20; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 53-54.

⁴³⁹ “Zikru men yu’temedu kavluh”, *Erbe’u resâil*, s. 172-173.

⁴⁴⁰ Sehâvî, “el-Mütekelimûn fi’r-ricâl”, *Erbe’u resâil*, ss. 96-98.

⁴⁴¹ Detaylı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 51-64.

⁴⁴² bk. Hasan es-Sa’idî, *el-Menhec*, ss. 134-138; Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, s. 38; Özsoy, *Hicrî 1. Yüzyıl Hadis Tenkid Kriterleri*, ss. 148-176.

değerlendirilmişlerdir.⁴⁴³ Bununla ilgili olarak örneğin Ebû Kılâbe (ö. 104/722) Ehl-i ehvâ⁴⁴⁴ ile ilim meclislerinde bir arada bulunulmaması ve onlarla münakaşalara girilmemesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunmuştur. Yine Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725) ve Hasan Basrî (ö. 110/728) Ma‘bed el-Cühenî’den (ö. 80/699) Kaderî olması sebebiyle sakınılması gerektiğini belirtmişlerdir.⁴⁴⁵

Bir râvinin zabtını değerlendirirken tâbiûn âlimlerinin “önceki rivâyetleriyle sonraki rivâyetleri arasında mu‘araza”, “bir hocanın bir talebesinin rivâyeti ile diğer talebelerin rivâyetleri arasında mukâyese”, “bir hocanın rivâyetlerini diğer hocaların rivâyetine mukâyese”⁴⁴⁶ gibi yöntemler kullandıkları belirtilmiştir.⁴⁴⁷

Tâbiûn âlimleri tarafından kullanılan değerlendirme lafızları incelendiğinde bu dönemde “ثقة” (güvenilir) ve “صدوق” (doğru sözlü)⁴⁴⁸ gibi kavramların kullanımının yaygınlaşmaya başladığı belirtilmiştir. Ayrıca bu dönemde râvinin adâlet açısından kusurlu olup olmadığına dair zikredilen ıstılahların kullanımlarının nispeten yaygın olduğu,⁴⁴⁹ bununla birlikte nadirde olsa “تعرف وتكر” (bazen ma‘rûf bazen de münker/bilinmeyen hadisler rivâyet eder) gibi râvinin zabt durumunu belirtmek üzere bazı ifadelerin kullanıldığı da tespit edilmiştir.⁴⁵⁰

3. Tebeu’t-tâbiûn Döneminde Cerh-Ta‘dîl İlmi

Hicri ikinci asrın ortalarında 150/767 yılında⁴⁵¹ tâbiûn devrinin sona erip tebeu’t-tâbiûn devrinin başlamasıyla hadis tenkitçiliği yeni bir aşamaya girmiştir.

⁴⁴³ bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 66-75.

⁴⁴⁴ İnanç ve davranışlarını beşerî görüş ve arzulara göre oluşturanlar anlamında bir tabirdir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Ehvâ”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 505-507.

⁴⁴⁵ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 184; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 53; Zehebî, *Siyer*, VII, 207; Cevâbî, *el-Cerh*, ss. 94-100.

⁴⁴⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 376; Bâcî, *et-Ta‘dîl*, III, 1151; Zehebî, *Târîh*, VIII, 381; Cevâbî, *el-Cerh*, ss. 87-90.

⁴⁴⁷ Detaylı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 76-81.

⁴⁴⁸ bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 29; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 77; Ebû Nu‘aym Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî, *Hilyetu’l-evliyâ ve tabakâtu’l-asfiyâ*, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1988/1409, III, 4.

⁴⁴⁹ Mesela Şa‘bî, Hâris el-A‘ver’i yalancı olmakla suçlamıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, II, 273; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 222.

⁴⁵⁰ Detaylı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 95-104, 111.

⁴⁵¹ Zehebî, “Zikru men yu‘temedu kavluh”, *Erbe‘u resâil*, s. 175.

Bu dönemde İslam coğrafyasında tenkitçilik ekolleri daha da belirginleşmiş, hadis rivayetiyle meşgul olanların sayısı arttıkça tenkide uğrayanlar da çoğalmış ve pek çok münekkit hadisçi yetişmeye başlamıştır. Yanılma ve hatanın yanında bid'at, taassup, felsefe ve ilhad hareketlerinin daha da yaygınlaşması nedeniyle yalancılığın da bir hayli artış gösterdiği bu devirde,⁴⁵² Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan etbâ nesli hadislerin tedvini, cem'i ve muhafazası görevini üstlenmiştir.⁴⁵³

İbnü'l-Medîni'ye göre tebeu't-tâbiîn tabakasında yer alan münekkitler Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes, Yahya el-Kattân ve İbn Mehdî'dir.⁴⁵⁴ Tirmizî ise Evzâî, Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, İbnü'l-Mübârek, Yahyâ el-Kattân, Vekî' b. Cerrâh, İbn Mehdî ve diğer bazı âlimlerin râviler hakkında değerlendirmelerde bulduklarını ifade eder.⁴⁵⁵

İbn Ebî Hâtîm ve İbn Hibbân, bu dönemde ricâl tenkitçiliği ile uğraşanlar arasında Vâsıt'ta Şu'be b. Haccâc, Kûfe'de Süfyân es-Sevrî, Basra'da Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) ve Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Medine'de Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne, Şam'da Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 158/775) ve Mısır'da Leys b. Sa'd'ı zikretmektedir. Bunların içinde tenkitçiliği hadis ilminde özel bir ilgi alanı haline getirenlerin en ünlüleri Şu'be, Mâlik ve Süfyân es-Sevrî'dir.⁴⁵⁶

İbn Adî ise tebeu't-tâbiîn münekkitleri arasında şu isimlere yer vermektedir: Evzâî, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, İbnü'l-Mübârek, Hüşeym b. Beşîr (ö. 183/799), Cerîr b. Abdülhamîd (ö. 188/803), Fazl b. Mûsâ es-Sinânî (ö. 192/807), Yahya b. Saîd el-Kattân ve İbn Uyeyne.⁴⁵⁷

⁴⁵² Bu konuda bk. Cevâbî, *el-Cerh*, ss. 109-133.

⁴⁵³ Hatîb, *Sünnetin Tesbiti*, ss. 129-131; Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti*, s. 126; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidî*, s. 54-55; a.mlf., "Cerh ve Ta'dîl", *DİA.*, VII, 395-396; Arif Ulu, "Tebeu't-tâbiîn", *DİA.*, İstanbul 2011, XL, 217.

⁴⁵⁴ İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 52.

⁴⁵⁵ Tirmizî, *es-Sünen* (Kitâbü'l-İlel), V, 738.

⁴⁵⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 11-12; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 40; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 43.

⁴⁵⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 67, 106; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 21.

Zehebî, tebeu't-tâbiîni üç tabakaya ayırarak yüz altmış üç kişinin adını zikreder.⁴⁵⁸ Sehâvî'nin tebeu't-tâbiîn münekkitlerine dair yer verdiği liste Zehebî'nin listesinin özeti gibidir.⁴⁵⁹

Bu verilere göre tebeu't-tâbiîn tabakasındaki ricâl münekkitlerinin kimler olduğuna dair yapılan açıklamalarda bir ittifakın olmadığı görülmektedir. Bu nedenle münekkitlere nispet edilen râvi değerlendirme miktarları esas alınarak yapılan araştırmada hicrî ikinci asırda cerh-ta'dille ihtisas alanı olarak ilgilenen münekkitlerin Şu'be, Süfyân es-Sevrî, İmâm Mâlik, İbnü'l-Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ el-Kattân, İbn Mehdî ve İbn Uyeyne olduğu belirtilmiştir. Bu âlimlerin dikkat çeken özellikleri ise birbirleri arasında hoca-talebe ilişkisinin bulunmasıdır.⁴⁶⁰

Hicrî II. asırda cerh-ta'dil ilmi hoca-talebe ilişkisi düzleminde doğup gelişmekle birlikte bu talebelerin, hocalarının ricâl değerlendirmelerinin aksine bazı içtihatlarda buldukları görülmüştür.⁴⁶¹ Münekkitlerin adâlet ve zabt konusunda benimsedikleri farklı değerlendirme esasları, râvi hakkında farklı hükümlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mesela özellikle Ehl-i bid'at râvilerden rivayet etme meselesinde münekkitler, râvilerin dâî (propagandist) olup olmaması, doğru sözlü olmaları halinde bu râvilerden hadis rivayetinin bir sakıncasının olup olmadığı ya da râvinin bid'atinin tespit edilip edilmemesi gibi hususlardan dolayı farklı hükümlerde bulunabilmişlerdir.⁴⁶²

Tebeu't-tâbiîn döneminde kullanılan değerlendirme lafızları bir bütün halinde incelendiğinde tâbiûn âlimleri tarafından kullanılan teknik ıstılahların daha yaygın olarak kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte tebeu't-tâbiîn münekkitleri tarafından çoğunlukla bir veya iki râviyi değerlendirmek için kullanılan ve teknik olmayan ifadelerin kullanımının da oldukça yaygın olduğu belirtilmiştir.⁴⁶³

⁴⁵⁸ Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u-resâil*, ss. 175-184.

⁴⁵⁹ Sehâvî, "el-Mütellimûn fi'r-ricâl", *Erbe'u-resâil*, ss. 98-100.

⁴⁶⁰ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 449.

⁴⁶¹ Bazı örnek değerlendirmeler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 127; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 94; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 178.

⁴⁶² Örnek değerlendirmeler için bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 218; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 351.

⁴⁶³ Tebeu't-tâbiîn dönemi cerh-ta'dil ilminin genel özellikleri hakkında detaylı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 115-487.

Başlangıçta talebelerin hocalarından duydukları not, tamamlama ve tashih şeklinde nakledilen rivayetlerin kenarına yazılan râvi ve mervi ile ilgili bilgiler, genel olarak hadis ilminin olduğu gibi cerh ve ta'dîl ilminin de ilk yazılı kaynakları olarak kabul edilmiştir.⁴⁶⁴ Daha sonra ricâl ile ilgili bilgiler, merviyattan ayıklanarak, falan münekkidin ricâl hakkındaki görüşleri veya falanın ricâl hakkında filana yönelttiği sorular gibi adlarla biraraya getirilmiştir.⁴⁶⁵ Başlangıçta genellikle şifahî olarak yürütülen tenkit faaliyetleri, tebeu't-tâbiîn döneminde tedvin edilmeye başlanmıştır. Bu konuda İbnü'l-Mübârek'le birlikte ricâl değerlendirmelerinin kaydedildiği eserlerin kaleme alınmaya başlandığı tespit edilmiştir.⁴⁶⁶ Zehebî de Yahya b. Saîd el-Kattân'ı cerh ve ta'dille ilgili sözlerini bir araya getiren ilk müelliflerden biri olarak değerlendirir⁴⁶⁷ ve bu dönemdeki telif çalışmalarına ait şu bilgiyi verir:

Bu devirde ve öncesinde müsnedler, câmiler, sünenler tasnif edilmiş; cerh ve ta'dîl, târîh vb. adlar altında eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerde sütun gibi kuvvetli, güvenilir ve sağlam râvilerle, fesleğen gibi gevşek ve zayıf olanların durumları açıklanmıştır.⁴⁶⁸

Cerh ve ta'dîl ilminin, müstakil bir hadis ilmi olarak telakki edilmeye başlandığı etba' dönemi 220/835 yılı civarında sona ermiş,⁴⁶⁹ bunu takip eden yıllarda İbn Sa'd'la başlayan ve aynı asrın son çeyreğine kadar devam eden zaman dilimi, uzman şahıslar ve tasnif açısından bu ilmin altın çağı olarak kabul edilmiştir. Bu zaman diliminde Ahmed b. Hanbel ve Buhârî'nin temsil ettiği iki tabaka, bu sahadaki gelişmenin zirvesi olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷⁰ Bu dönemde târîh, tabakât, ilel, ma'rifetü'r-ricâl ve suâlât gibi adlarla, önceki münekkitlerin tenkit ve içtihatlarını da ihtiva edecek şekilde müstakil cerh ve ta'dîl eserleri tasnif

⁴⁶⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Mekke: Turâsu'l-İslâmî, 1399/1979, I, 9. (Nâşirin mukaddimesi); Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 21; Dâni, "Elfâzu'l-cerh ve't-ta'dîl dirâse ve tahlil", el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, s. 8.

⁴⁶⁵ bk. İbn Maîn, *Târîh*, I, 10. (Nâşirin mukaddimesi); Dâni, "Elfâzu'l-cerh ve't-ta'dîl", s. 8.

⁴⁶⁶ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 256.

⁴⁶⁷ Zehebî, *Mizân*, I, 110; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 352; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 39.

⁴⁶⁸ Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 184; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 56.

⁴⁶⁹ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 396; Ulu, "Tebeu't-tâbiîn", *DİA.*, XL, 217.

⁴⁷⁰ Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 56; a.mlf., "Cerh ve Ta'dîl", *DİA.*, VII, 396. krş. Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 21; Muhammed Beşîr, *Elfâz*, s. 64-65.

edilmiş, ayrıca bu ilmin genel kuralları ve kendine özgü lafızları da teşekkül etmiştir.⁴⁷¹

İbn Hibbân ve Zehebî'nin beyanına göre İbn Sa'd, Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medîni, Züheyr b. Harb (ö. 234/848), Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî (ö. 234/848), Muhammed b. Nümeyr (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel, Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 247/861) ve Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862) bu dönemin ünlü münekkidlerindedir. Bunların en meşhurları ise Ali b. el-Medîni, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'dir.⁴⁷²

B. Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri

Buhârî, hicrî III. asrın ilk çeyreğinde cerh-ta'dîl ilminin kaidelerini ve ıstılahlarını yerleştirme konusunda katkıda bulunan münekkitlerin önde gelenlerinden biridir.

Cerh-ta'dîl konusunda esmâu'r-ricâl kitapları yanında târihu'r-ruvât (râviler tarihi, kronoloji) ve tabakât (biyografi) kitapları da önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu bağlamda Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebir*, *et-Târihu'l-evsat* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'i bu kısma giren eserlerin önde gelenlerindedir.⁴⁷³ Buhârî'nin zikredilen eserlerinde, râvilerin adâlet ve zabt bakımlarından bir kusurları tespit edildiğinde bunların kaydedildiği görülmektedir. Buhârî, söz konusu cerh ve ta'dîlleri çoğu zaman önceki münekkitlerden aktarmış, bazen kendi görüşlerini "قال أبو عبد الله" diyerek belirtmiştir.

Tespitlerimize göre Buhârî'nin, hakkında cerh-ta'dîl lafzı kullandığı râvi sayısı yedi yüz civarında olup cerh edilen râvileri zikretmeye öncelik verdiği

⁴⁷¹ İbn Maîn, *Târîh*, I, 10-11. (Nâşirin mukaddimesi). Bu konuda yazılan eserlerin listesi için bk. Kâfi, *Menhec*, s. 40 vd.; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 22-23; Dâni, "Elfâzu'l-cerh ve't-ta'dîl", s. 8; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 56.

⁴⁷² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 54; Sehâvî, "el-Mütekellimûn fi'r-ricâl", *Erbe'u resâil*, ss. 102-105; Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 185-186; Muhammed Beşîr, *Elfâz*, s. 64-65. İbn Ebî Hâtîm (327/939) ile cerh ve ta'dîl edebiyatı yeni bir merhaleye ulaşmıştır. O, önceki ricâl kitaplarında yer alan terâcim, ilel ve garibu'l-hadis gibi konuları ayıklayarak sırf cerh ve ta'dîl bilgilerine tahsis ettiği *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserini telif etmiştir. bk. İbn Maîn, *Târîh*, I, 13-14. (naşirin mukaddimesi)

⁴⁷³ bk. Muhammed Ali Kâsım el-Umerî, *Dirâsât fi menheci'n-nakd 'inde'l-muhaddisin*, Ürdün: Dâru'n-nefâis, 1420/2000, s. 98; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 56.

söylenbilir.⁴⁷⁴ Sika olduğunu belirttiği veya zayıflığına dair bir şey söylemediği râvilerin sayısı ise on bir binden fazladır. Buna karşılık, tenkit ettiği hadis sayısı dört binden fazla olup hadisleri hakkında “أصح” (daha sahih), “صحيح” (sahih), “لا يصح” (sahih değil), “مرسل” (mürsel), “منقطع” (munkatı), “لا يتابع في حديثه” (hadisinin mütabaati yoktur),⁴⁷⁵ “لم يثبت حديثه” (hadisi sabit değildir) gibi hükümler vermiştir. *et-Târîhu'l-kebîr* bir bütün olarak incelendiğinde cerh ve ta'dîl ile ilgili olarak verilen bilgilerin Buhârî'nin birçok özelliğinden birini teşkil ettiği söylenebilir. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi *et-Târîhu'l-kebîr*, İbn Ebî Hâtîm'in eseri gibi sadece cerh-ta'dîle hasredilmiş bir kitap değildir.

1. Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl İliminde Otorite Kabul Edilmesi

Buhârî, münekkitleri tespit etmeye çalışan cerh-ta'dîl âlimleri tarafından otorite olarak kabul edilip münekkit listelerindeki yerini almıştır. O, ricâl tenkit ilminde hocaları ve akranları tarafından kendisinden övgüyle söz ettirmiştir. Ali b. el-Medîni, Horasanlı muhaddislerin cerh-ta'dîl durumlarını Buhârî'ye sormuş ve “Senin beğendiğin herkes bizce de makbuldür.”⁴⁷⁶ diyerek Buhârî'ye olan güvenini dile getirmiştir. İmâm Müslim de Buhârî'nin hadis ve ricâl bilgisindeki üstünlüğünü övmüştür.⁴⁷⁷ Bu konuyla ilgili olarak Tirmizî, “Irak ve Horasan'da illel, tarih ve isnad alanında Buhârî gibisini görmedim.”⁴⁷⁸ demiştir. Yine Tirmizî, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ini kaynak olarak kullandığını ifade etmiş ve *İlel*'ini de Buhârî'ye cerh-ta'dîl ve hadis hakkında sorduğu sorular ile Buhârî'nin bu sorulara verdiği cevaplardan oluşturmuştur.⁴⁷⁹ Buhârî ile çağdaş olup cerh-ta'dîl ilminde önemli bir yeri olan Ebû Hâtîm ise haberlerde tenkit metodunu ve

⁴⁷⁴ Aclân *et-Târîhu'l-kebîr*'de cerh edilen altı yüz on yedi, ta'dîl edilen yüz kırk dokuz toplam yedi yüz altmış altı râvi tespit etmiştir. bk. *Menhec*, s. 287. krş. Hemmâm Saîd, *Menhec*, s. 155.

⁴⁷⁵ Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 148. Bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. Şayi', Abdurrahman ibn Süleyman, *el-Ehadîs'ulleti kale fiha'l-İmâmu'l-Buhârî "la yutabeu aleyh" fi't-Târîhi'l-kebîr*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke-i Mükerrreme: Câmi'atu Ümmi'l-Kura, el-A'muc-câmi'i, 1422.

⁴⁷⁶ Hatîb, *Târîh*, II, 17; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 76; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 406; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 43.

⁴⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 68; Zehebî, *Târîh*, XIX, 247; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 411.

⁴⁷⁸ Hatîb, *Târîh*, II, 348; Zehebî, *Târîh*, XIX, 257; a.mlf., *Siyer*, XII, 432; Sübkî, *Tabakât*, II, 220.

⁴⁷⁹ Tirmizî, *İlel*'l-kebîr, Tertip eden: Ebû Tâlib el-Kâdî, thk. es-Seyyid Subhî es-Samarrâî, es-Seyyid Ebû'l-Mu'atî en-Nûrî, Mahmud Muhammed el-Halîl es-Sa'ûdî, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1989/1409, s. 23 vd.; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 31; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 243.

rivayetlerde ricâli seçerek ayırma prensibini önceki münekkitlerden devralanlar arasında Buhârî'yi de zikretmiştir.⁴⁸⁰

Buhârî'nin bu sahada söz sahibi olduğu, ricâl münekkitlerine dair bilgi veren İbn Hibbân, İbn Adî, Zehebî, Sehâvî ve İbn Hacer tarafından da dile getirilmiştir.⁴⁸¹ Buhârî, kendisinden sonra yazılan cerh-ta'dîl kitaplarında ricâl değerlendirmelerine kaynaklık eden bir kişi olmuştur. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr* ve *ed-Duafâ* adlı eserleri Ukaylî, İbn Hibbân, İbn Adî, Hattâbî ve İbnü'l-Cevzî gibi birçok münekkit tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.⁴⁸²

Buhârî dönemine kadar olan cerh-ta'dîl ilminin doğuşu ve geçirmiş olduğu aşamalarla gelişim seyri ve Buhârî'nin söz konusu ilimdeki yeri ile bu alanda otorite kabul edilmesi hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra özelde ricâl tenkit ilmi, genelde ise hadis ve diğer ilimler üzerinde önemli etkileri olan mihne olayı⁴⁸³ ve Buhârî'nin bu konuya nasıl baktığı, mihne olayından nasıl etkilendiği gibi hususlar üzerinde durulacaktır.

2. Buhârî ve Mihne Olayı

Sözlükte “sorguya çekmek, çetin imtihana tabi tutmak, eziyet etmek”⁴⁸⁴ manalarındaki “mahn” kökünden türeyen mihne “sorguya çekip, eziyete maruz bırakma” demektir. Terim olarak mihne, bazı Abbâsî halifeleri döneminde halku'l-Kur'ân konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen bir isimdir.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 57.

⁴⁸¹ bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 113-114; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 131-133; Zehebî, “Zikru men yu'temedu kavluh”, *Erbe'u resâil*, s. 192; Sehâvî, “el-Mütekellimûn fi'r-ricâl”, *Erbe'u resâil*, s. 106; İbn Hacer, *Tağlik*, II, 11; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 81. Ayrıca Sem'anî gibi fıkıh usulcülere de Buhârî'nin bu alandaki otoritesinden bahsetmektedir. bk. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'anî, *Kavâtu'u'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997/1418, I, 369.

⁴⁸² bk. Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhim b. Hattâb el-Büstî el-Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen*, (*Sünenü Ebû Dâvud* ile birlikte), thk. İzzet Ubeydu'd-De'as-Âdil es-Seyyid, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997/1418, I, 314; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 7, 16, 32; İbn Ubeyd, *Tahrîc*, I, 244; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 217; Salih Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul: SIR Yayıncılık, 2002, s. 165.

⁴⁸³ Bu konuyla ilgili yapılmış bir çalışma için bk. *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

⁴⁸⁴ Râzî, *Muhtâr*, s. 533; İbn Manzûr, *Lisân*, XIII, 401.

⁴⁸⁵ Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 26; Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 134. Mihne ile ilgili ayrıca

Kur'an ayetlerinde ve Hz. Peygamber'in hadislerinde, Kur'an'ın yaratıldığını veya Allah'ın zatı ile birlikte ezelden beri mevcut olduğunu ortaya koyacak açık bir hüküm yoktur. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde sahâbe arasında çok büyük problemler de ortaya çıkmamıştı. Ortaya çıkan bazı problemler için hemen çözüm imkânı bulunuyordu.

Sahâbeden itibaren ilk Müslümanlar da, Kur'an'ın kelâmullah olduğunu söylemiş, mahlûk ya da gayri mahlûk olduğu şeklinde bir problemden bahsetmemiş ve bu konu onlar için bir sorun da oluşturmamıştı. Zaten bu konu bir inanç meselesi de değildi.⁴⁸⁶ Birinci asrın sonlarına kadar Müslümanlar arasında hâkim olan bu anlayış daha sonra yerini İslamiyet'in dinî ve felsefî çeşitli kültürlerle karşılaşması sonucunda iç ve dış sebeplerin etkisiyle II/VIII. yüzyılın başlarında halku'l-Kur'an tartışmalarına bırakmıştır.⁴⁸⁷

Bu fikrin İlk defa Ca'd b. Dirhem (ö. 124/741) ve Cehm b. Safvân (ö. 128/745) tarafından ortaya atıldığı ileri sürülmüştür.⁴⁸⁸ Zikredilen bu şahısların ardından onların görüşlerini şiddetle eleştiren muhafazakâr âlimler tarafından halku'l-Kur'an fikri sakıncalı bulunmuş ve bu tutum bir süre problemden söz edilmemesini sağlamıştır. Ancak yüzyılın sonuna doğru Hişâm b. Hakem gibi Şîî âlimlerinin yanı sıra Mu'tezile kelâmcıları meseleyi yeniden tartışma alanına çekmiştir.⁴⁸⁹ Bu fitnenin kısmen İmâm Âzam (ö. 150/767) zamanında zuhur ettiği de ifade edilmiştir. İmâm Âzam'ın konuyu detaylarına kadar izah ederek bunlara

bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1433/2012, V, 186 vd.; Zehebî, *Siyer*, XI, 237 vd.

⁴⁸⁶ bk. Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid ed-Dârimî, *er-Red ale'l-cehmiyye*, nşr. Ebû Yusuf Bedr b. Abdillâh b. Bedr, Kuveyt: ed-Dâr li-selefiyye, 1985/1405, s. 19-20; Talat Koçyiğit, *Hadîşçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara: TDV., 1989, s. 184, 189. Halku'l-Kur'an ile ilgili olarak bazı rivayetlerin olduğu ancak bunların isnad açısından sahîh görülmediği hakkında bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l Kur'an", *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 371; M. Hayri Kırbasoğlu, "Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdîsî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fi Beyâni Hakikati'l-Kur'an'ı'", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, 1986, s. 427.

⁴⁸⁷ Bu meselenin çıkış sebepleri hakkında bk. Mübârekpûri, *Sîret*, II, 516; Yavuz, "Halku'l Kur'an", *DİA.*, XV, 371; Abdurrahim Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, 18-20 Haziran 1987, Kayseri 1996, s. 259-260.

⁴⁸⁸ Dârimî, *er-Red ale'l-cehmiyye*, s. 17; Kırbasoğlu, "Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdîsî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fi Beyâni Hakikati'l-Kur'an'ı'", s. 427-428; Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 542-543; Şerafeddin Gölcük, "Cehm b. Safvân", *DİA.*, İstanbul 1993, VII, 233-234.

⁴⁸⁹ Yavuz, "Halku'l Kur'an", *DİA.*, XV, 371-372; Abdulfettâh Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", çev. Mücteba Uğur, *AÜİFD.*, XX, 307.

karşı tatmin edici cevaplar verdiği belirtilmiştir.⁴⁹⁰ Ancak İmâm-ı Âzam'ın bütün gayretlerine rağmen bu fitne durmamıştır. Me'mûn dönemine kadar gizli açık devam etmiş, onun döneminde tam olarak açığa çıkmıştır.⁴⁹¹

Kur'an'ın yaratılmışlığı fikrinin, Mu'tezilenin tevhid anlayışının sonucu olduğu ifade edilmiştir. Mu'tezilî düşünceye göre, Allah'ın zatı dışında ezeli bir sıfatı daha kabul edilecek olursa bu, Allah'tan başka kadim varlıkların olması anlamına gelir. Bu nedenle Mu'tezile, Allah'ın kelâmı Kur'an'ın kadim olmayıp hâdis, yani sonradan var olduğunu, aksi halde gayr-i mahlûk sayısının ikiye çıkacağını bunun da şirk sayılması gerektiğini öne sürmüştür. Buna göre, Allah'ın irade sıfatı gibi kelâm sıfatı da kadim değildir. Dolayısıyla kelâm sıfatının bir tezahürü olan Kur'an da yaratılmıştır.⁴⁹²

Buhârî'nin doğduğu zamana bakılınca Abbâsî halifelerinden Hârûn Reşîd'in (ö. 193/809) ölümünden bir yıl sonra Emîn (ö. 198/813) devrinde dünyaya geldiği görülmüştür. Buhârî doğduğu zaman Emîn ve Me'mûn (ö. 218/833) arasında ihtilaflar başlamıştı.⁴⁹³ Hârûn Reşîd ve Emîn devirlerinde Mu'tezilî düşünce açısından ciddi bir ilerleme olmamıştı. Halife Me'mûn ilk başta uzunca bir müddet halku'l-Kur'an konusunda taraf olmamayı tercih etmişti. Ancak Me'mûn, yakın çevresinde bulunan Bişr el-Merîsî (ö. 218/833),⁴⁹⁴ Bişr b.

⁴⁹⁰ Bu konuda bk. Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî, *Şerhu kitâbi'l-fikhi'l-ekber*, neş. Ali Muhammed Dendel, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2011, s. 48-49.

⁴⁹¹ Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", s. 308-309. Bu konuda ilk defa Cehm b. Safvan ile Ebû Hanîfe'nin tartıştığı hakkında bk. Yavuz, "Halku'l Kur'an", *DİA.*, XV, 371; Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", s. 260. Abbâsîlerin Me'mûn öncesi din politikaları hakkında bk. Nahide Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, ss. 11-13. Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki mihne uygulamaları için bk. Mehmet Emin Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999, s. 17 vd.

⁴⁹² İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, trc. Mustafa Saim Yeprem, Ankara: TDV., 2011, s. 117; Yavuz, "Halku'l Kur'an", *DİA.*, XV, 371.

⁴⁹³ İbn Kesîr, İmâduddin Ebî'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeskî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru-hicr, 1998/1419, XIV, 51-53; İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Muhammed Yusuf Rekâke, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2010, V, 363 vd.

⁴⁹⁴ Bişr el-Merîsî'nin halku'l-Kur'an fikrinin sistematik bir şekilde ele alınıp, bu anlayışın yayılması, devlet politikası haline gelmesi (212/227) ve mihne uygulamasına başlamasında (218/833) önemli payı olduğu kaydedilmekle birlikte, onun mihne uygulamalarına doğrudan iştirak ettiğine dair fazla bir bilgi yoktur. Bununla ilgili olarak Süleyman b. Mansûr, Bişr el-Merîsî'nin, babasına Kur'an'ın mahlûk olup olmadığına ilişkin görüşünü bildirmesi için bir mektup yazdığını ifade eder. Bu konuyla ilgili olarak bk. Hatîb, *Târîh*, VII, 60 vd.; İbn Kesîr,

Mu'temir (ö. 210/ 825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Ahmed b. Ebû Duâd (ö. 240/854),⁴⁹⁵ Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849?) ve Nazzâm (ö. 231/845) gibi Mu'tezilî kimliğiyle ön plana çıkan kimselerin etkisi altında kaldı.⁴⁹⁶ Daha sonra ise Me'mûn, Mu'tezile ekolünü geliştirmek için elinden geleni yaptı.⁴⁹⁷ Me'mûn, Kur'an'ın mahlûk olma fikrini benimsediğini 212/827 yılında resmen açıkladı. O resmî ilandan altı yıl sonra 218/833'de Tarsus'a doğru Bizans seferine çıkmış olduğu sırada Bağdat'taki vekili İshâk b. İbrâhim'e gönderdiği mektubunda⁴⁹⁸ Mihne'yi başlatmasını istemiş ve bu doğrultuda da kâdı, fâkih ve muhaddisler "Kur'an'ın yaratılmışlığı" konusunda sorgulanmaya başlanmıştı.⁴⁹⁹ Me'mûn aynı zamanda Hz. Ali'nin diğer sahâbeden daha üstün ve faziletli olduğunu da ilan etti. Arkasından kanunlarda ve dinî merasimlerde, Şiî uygulamanın telkin ettiği yönde bazı değişiklikler yaptı.⁵⁰⁰

Halifelik, 218/833'de Me'mûn'dan Mu'tasım'a geçti. Mu'tasım 227/841'ye kadar bu görevde devam etti.⁵⁰¹ Me'mûn'un ölümünden sonra

el-Bidâye, XIV, 234; Zehebî, *Siyer*, IX, 97; X, 201; Cevâbî, *el-Cerh*, s. 129; Mehmet Ümit, "Mihne Uygulamaları ve Hanefiler", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, ss. 80-83.

⁴⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 362-363; Cevâbî, *el-Cerh*, s. 130; Şeyh, *el-İmâmü'l-Buhârî*, s. 114.

⁴⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 396; Sübkî, *Tabakât*, II, 37; Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s. 46; Mustafa Öztürk, "Mihne ve Tefsir", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2012, s. 122.

⁴⁹⁷ Mübârekpûrî, *Sîret*, II, 516; Talat Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1989, S. 6, s. 245; Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", s. 40-41.

⁴⁹⁸ Me'mûn'un bu konuda yazdığı dört mektup için bk. Taberî, *Târîh*, V, 186 vd.; Mübârekpûrî, *Sîret*, II, 517-519; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 194 vd.

⁴⁹⁹ Taberî, *Târîh*, V, 188 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 3; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 207; Yakubî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu'l-Yakubî*, thk. Abdülemir Mehnâ, Beyrut: Şirketu'l-alamî, 2010/1431, II, 426-427; Süyûtî, *Târîhu'l-hulafâ*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003/1424, s. 245 vd.; Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı", s. 24. Bunun dışında insanların, rü'yetin reddi, cennet ve cehennemın yaratılmadığı, kabir azabının reddi, mizanın iki kefesinin olmadığı, Allah'ın herhangi bir mekanda bulunmasının reddi, teşbih, tevhid ve adâlet, Allah'ın ahirette görülmesi hakkında da soruşturmaya tabi tutuldukları kaydedilir. Bununla ilgili olarak bk. Mehmet Ümit, "Mihne Uygulamaları ve Hanefiler", s. 75.

⁵⁰⁰ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 193-194.

⁵⁰¹ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî, *el-Ahbâr et-tivâl*, thk. Abdülmün'im Amir, Vizâretü's-sekâfeti ve'l-irşâd, ts., s. 406; Taberî, *Târîh*, V, 85 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 13; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 286; Ebî'l-Hasan b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab ve me'âdinu'l-cevher*, nşr. Kemâl Hasan Mer'î, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2007/1428, III, 321; Yakubî, *Târîh*, II, 387-388; Kerîme el-Mezûdî, "Hayatu'l-İmâmîl-Buhârî", *Mecelletu's-sünnetu'n-nebeviyye*, S. 4, s. 20. Emîn ve Me'mûn arasındaki hilafet mücadelesi için ayrıca bk. Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, I, 7. (muhakkikin girişi); Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İlmî Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Çağ Yayınları, III, 171 vd.; Yavuz, "Halku'l Kur'an", *DİA.*, XV, 372; M. Es'ad Kılıçer, "İmâm Ahmed b. Hanbel", *Diyanet Dergisi*, c. 8, S. 84-85, Mayıs-Haziran 1969, s. 146.

Mu'tasım'ın (218/227-833/842)⁵⁰² ve Vâsık'ın (227/232-842/847) yılları arasında süren iktidarları döneminde de Mu'tezilî siyaset devam ettirildi.⁵⁰³ Mu'tasım, Me'mûn'un vasiyeti doğrultusunda⁵⁰⁴ 219/834 yılında Ahmed b. Hanbel'i huzuruna getirtti ve onu Kur'an hakkında sorgulamaya başladı. Ahmed b. Hanbel Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmedi, bu yüzden Mu'tasım'ın emriyle aklı başından gidinceye kadar şiddetli bir şekilde dövüldü, derisi parçalandı ve sonra da zincire vurularak hapse atıldı.⁵⁰⁵

O dönemde yaşamış birçok muhaddisin sırf bu konudaki görüşünden dolayı tenkit edildiği bir gerçektir. Bu dönem içinde başta hadisçiler olmak üzere birçok âlim "Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini" kabul etmedikleri için sorguya çekilmiş, hatta işkence ve eziyet görmüşlerdir. Bu nedenle mihne sürecinden doğrudan etkilenen kesim, hadisçiler olmuştur.⁵⁰⁶ Ricâl kitaplarındaki biyografiler incelendiğinde buna dair pekçok örnek bulunabilir. Bu mesele, birçok âlim arasında çeşitli ihtilaf ve düşmanlıkların sebebi olduğu gibi, zamanla isnadların ve hadislerin zayıflığında cerh sebeplerinden biri sayılmıştır. Birçok âlim, muhaddis, fâkih, kâdı ve sika râvi, bu konuda bir fikir beyanında bulunmadıkları veya ifrat ve tefrite kaçmadan konuştukları halde bundan dolayı cerhedilmiştir.⁵⁰⁷ Bu nedenle Mihne sürecinde yaşananların en büyük etkisinin cerh ve ta'dîl ilmi üzerinde olduğu ifade edilmiştir.⁵⁰⁸

⁵⁰² bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 231; İhsan Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, İstanbul: Okur Akademi, 2014, s. 27-28.

⁵⁰³ Taberî, *Târîh*, V, 178 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 311, 393; Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", s. 310; D. Sourdel, *Abbâsi Hilafeti*, çev. Hamdi Aktaş, (P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Yayın Yönetmeni İsmail Kılıçoğlu), Kitabevi, İstanbul 1997, s. 133-134; Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", s. 260-261.

⁵⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 6-7; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 231.

⁵⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 17; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 393, 398; Süyûtî, *Târîh*, s. 266. Bu konuda ayrıca bk. İhsan Arslan, "Ahmed b. Hanbel'in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavrı", *Marîfe*, Yıl: 12, S. 3, 2012, ss. 70-88.

⁵⁰⁶ Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", s. 309-311; Hansu, "Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkileri", s. 175, 178; Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 134.

⁵⁰⁷ Zehebî, *Siyer*, XII, 462; Cevâbî, *el-Cerh*, s. 133; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arka Planı*, s. 71 vd.; Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Ankara: Otto, 2012, s. 301-302; Sabri Kızılkaya, *Cerh ve Ta'dîl'de Mezhep Taassubu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE., Ankara 1998, s. 212-219.

⁵⁰⁸ Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", s. 311; Cevâbî, *el-Cerh*, s. 133; Ataullah Şahyar, "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dîle Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, c. 12, S. 24, s. 30; Hansu, "Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkileri", s. 178.

Kur'an'ı Kerim'in mahlûk oluşuyla ilgili olarak Mu'tezile tarafından ileri sürülen görüş (halkul-Kur'an) devletin de destek vermesiyle İslam âlemini zor durumda bırakmıştır. Ahmed b. Hanbel, âlimler için bir imtihan (fitne) olan bu olay karşısında direnmiştir. Sonunda devletin desteğini çekmesi üzerine Mu'tezile zayıflamış ve bu davayı kaybetmiştir.⁵⁰⁹ Abbâsi halifesi Mütevekkil (ö. 247/861) ise mihne uygulamasına son vererek Ehl-i hadisi desteklemiş, onları önemli mevkilere tayin etmiş, Mu'tezile ve Re'y taraftarlarına karşı ise sert önlemler almıştır.⁵¹⁰

İslam âleminde sürüp giden bu tartışmalardan Buhârî de zarar görmüştür. Rivayet edildiğine göre Buhârî, Nîşâbur'a gelince büyük bir törenle karşılanır. Muhammed b. Yahya ez-Zühlî (ö. 258/872) de halkı Buhârî'ye gitmeleri ve ondan hadis dinlemeleri konusunda teşvik eder. Bununla birlikte istenmeyen bir durum ortaya çıkmasın diye önceden talebelerine ona Kur'an hakkında soru sormamalarını da tenbih eder.⁵¹¹ Ancak daha sonra birtakım nedenlerden dolayı bazı şahıslar onu kıskanmaya ve eleştirmeye başlamışlardı. Buhârî'yi kıskanan bazı kişiler onun Kur'an mahlûktur görüşünü benimsediğini iddia ederek hadis talebelerini hocalarının kanaatini öğrenmeye teşvik etmiş, ancak Buhârî bu konuda fikrini soran kişiye cevap vermek istememiş, fakat onun üç defa ısrarla sormasından sonra, "Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir; ancak kulların fiilleri (Kur'an'ı okuyuşları) mahlûktur, bu konuda soru sormak ise bid'attır."⁵¹²

⁵⁰⁹ A'zamî, "Buhârî", *DİA.*, VI, 369; Yavuz, "Halku'l Kur'an", *DİA.*, XV, 372; Kılıçer, "İmâm Ahmed b. Hanbel", s. 146. Mihne uygulamalarının baş aktörü Mu'tezile olmasına rağmen İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî taraftarlarından oluşan Ashâb-ı hadisten bir kısım âlimin de Mihne'de görev aldığı ve sürece müdahil olduğu ifade edilmiştir. Hanefilerin ise dönemin mevcut fikhî ekolleri arasında Mihne'de en aktif konumda olanlar ve Mu'tezile'ye bu konuda destek verenler arasında yer aldığı nakledilmiştir. Bu konuda bk. Ümit, "Mihne Uygulamaları ve Hanefiler", s. 95-96.

⁵¹⁰ Hatta Mihne sürecinin tüm faturasının Mu'tezile'ye kesildiği hem yönetimden hem de toplumdaki dışlanmaları sağlandığı ifade edilmiştir. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 350; Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", s. 309-310; Hüseyin Hansu, "Mihne Sürecinin Hadis İlimleri Üzerindeki Etkileri", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, s. 175-176; Cemaleddin Erdemci, "Mihne Sürecinin Kelâm İlmine Etkileri", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, s. 105, 110, 112.

⁵¹¹ Hatîb, *Târîh*, II, 352.

⁵¹² İbn Adî, *Esâmî*, s. 54-56; Hatîb, *Târîh*, II, 352; Zehebî, *Siyer*, XII, 454; Sübkî, *Tabakât*, II, 228; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 684-685; A'zamî, "Buhârî", *DİA.*, VI, 369.

şeklinde cevap vermiş fakat bu cevap üzerine ortalık karışmıştır. Başta soruyu soran olmak üzere oradakiler, kendisini protesto ederek meclisi terk etmişlerdir.⁵¹³

Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen bir kimsenin imandan çıkıp küfre gireceğini, karısının kendisinden boşanmış olacağını, tevbe davet edileceğini, tevbe etmemesi halinde öldürüleceğini, mal ve mülkünün Müslümanlar arasında ganimet olarak dağıtılacağını, cenazesinin Müslüman mezarlığına gömülmeyeceğini savunan Zühlî, Buhârî'nin dediği gibi kulların Kur'anı telaffuz etmelerinin mahlûk olduğunu söylemenin veya bu konuda tevakkuf etmenin bir nevi küfre benzeyeceğini, bu görüş sahibinin bid'atçı olup kendisiyle asla bir mecliste oturulamayacağını ve konuşulamayacağını belirtmiş ve bundan sonra her kim Buhârî'nin yanına giderse onun da töhmet altına alınması gerektiğini cemaatine bildirmiştir.⁵¹⁴ Bununla da yetinmeyerek Buhârî'nin derhal Nîşâbur'u terk etmesini istemiştir. Muhammed b. Yahya ez-Zühlî diğer bölgelere de mektuplar yazmak suretiyle Buhârî aleyhine bir kampanya başlatmıştır. Buhara emirî Hâlid b. Ahmed'e (ö. 269/882) yazılan böyle bir mektup sebebiyle onun Buhara'da kalmasına imkân bırakılmamıştır.⁵¹⁵ Ayrıca yine bu mektuplardan biri sebebiyle Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a er-Râzî, Buhârî'den hadis nakletmeyi bırakmışlardır.⁵¹⁶ Buhârî, Zühlî'nin yaptığı bu olumsuz propagandaya rağmen onun otuz dört rivayetini *el-Câmi'u's-sahîh*'ine almıştır.⁵¹⁷ Görüldüğü gibi halku'l-Kur'an meselesi, bir yönüyle dinî bir mesele olduğu kadar diğer yönüyle de siyasî⁵¹⁸ bir mahiyet taşıyordu. Burada Ahmed b. Hanbel ile Buhârî'nin

⁵¹³ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 684-685; A'zamî, "Buhârî", *DİA.*, VI, 369; Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", s. 311-312.

⁵¹⁴ Hatîb, *Târîh*, II, 353-354; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 94; Zehebî, *Siyer*, XII, 456; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arka Planı*, s. 76-77; a.mlf., "Zühlî", *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 543.

⁵¹⁵ Zehebî, *Siyer*, XII, 464; Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", s. 312; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 122-123; Özafşar, "Zühlî", *DİA.*, XLIV, 543.

⁵¹⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 191; Zehebî, *Siyer*, XII, 462; Sübkî, "Kâ'ide fi'l-cerh ve't-ta'dîl", *Erbe'u resâil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Halep: Mektebü'l-matbu'âtî'l-İslâmiyye, 1995/1413, s. 36.

⁵¹⁷ "Savm", "Cenâiz", "İtk" ve "Tıb" gibi bölümlerde yer verdiği bu hadislerde Zühlî'den bazen Muhammed, bazen Muhammed b. Abdillâh, bazen de babasının dedesine nispetle Muhammed b. Hâlid diye söz etmiştir. bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 752; Kelabâzî, *Ricâl*, II, 687; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 238; Özafşar, "Zühlî", *DİA.*, XLIV, 543; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 43.

⁵¹⁸ Mihne'nin arka planında Abbâsî siyasî otoritesinin karşı karşıya kaldığı istikbal, iktidar ve egemenlik kaygısı nedeniyle teşebbüs ettiği bir tür güvenlik ve denge unsuruna dayalı bir devlet politikası olduğu ifade edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak bk. Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, s. 28; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arka Planı*, s. 56-57; Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an

halku'l-kur'an konusunda yaşadıklarına sebep olan faillerin farklı kesimler olduğunu ifade etmek istiyoruz. Ahmed b. Hanbel'i bu konuda sorguya çeken Mu'tezilî düşünce iken Buhârî'nin aleyhinde kampanya başlatan ise Ehl-i hadisten bir hocasıdır.

Buhârî döneminin önemli hatta belki de en önemli fikir tartışmalarından biri olan Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesi toplumun sosyal ve siyasî bütün kesimlerinde yankı uyandırmıştır. Aktif olarak tartışmanın içinde kendisini bulan Buhârî'nin bu meseleyi sağlıklı bir zemine oturtmak üzere telif ettiği *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde anahatlarıyla bu itikadın fikrî kökenlerini, Kur'an'ın diğer sıfatlarda olduğu gibi Allah'ın kelâm sıfatının tezahürü olması itibariyle ezeli olduğunu ve kulların fiillerinin mahlûk olduğu düşüncesini ortaya koyar.⁵¹⁹ Buhârî, sözü edilen çalışmasında Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân'ın ortaya attığı halku'l-Kuran fikrini ve hadisçilerin bu iddiayı reddeden değerlendirmelerini zikreder.⁵²⁰ Buhârî daha sonra hadislerle dayanarak kulların yaptığı bütün fiillerin, bu arada Kur'an'ı okuma yazmanın mahlûk olduğunu, ancak ezberlenen, yazılan ve okunan Kur'an'ın Allah kelâmı olup mahlûk olmadığını belirtir. Ona göre Allah lafzını yazanın bu fiili hâdistir, fakat yazının delalet ettiği mana kadîmdir. Buhârî ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) gibi meşhur muhaddislerin halku'l-Kur'an meselesinde Sünnî kelâmcılarca benimsenen görüşü teyit eden eserler kaleme alarak Sünnî görüşün aynı zamanda Sünnî kelâm hareketinin yayılmasına katkıda buldukları nakledilmiştir.⁵²¹

Meselesi", s. 259. Ayrıca halku'l-Kur'an meselesinin bir yönüyle de Arap-Mevalî çatışmasıyla ilgili olduğu nakledilmiştir. Bununla ilgili olarak bk. Öztürk, "Mihne ve Tefsir", s. 121 vd.

⁵¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 208; Ali Akyüz, "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2003, S. 11, s. 171. Buhârî'nin amelde Şâfiî ayrıca Buhârî'nin Eşârilik üzerinde önemli bir etkisinin olduğu bu nedenle Eşâriilerin halku'l-Kur'an hakkındaki görüşleri için bk. Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", ss. 261-263.

⁵²⁰ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-reddu ale'l-cehmiyyeti ve ashâbi't-ta'til*, thk. Fehd b. Süleyman el-Fuheyd, Riyad: Dâru atlasî'l-hadra, 2005, I, 115 vd.; Şeyh, *el-İmâmü'l-Buhârî*, s. 623; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 261.

⁵²¹ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, I, 456-457; İbn Kuteybe, Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1985/1405, s. 53-57; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 459; Yavuz, "Halku'l Kur'an", *DİA.*, XV, 372; a.mlf., "Halku Ef'âli'l İbâd", *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 370; a.mlf., "İbn Kuteybe", *DİA.*, İstanbul 1999, XX, 151; a.mlf., "el-İhtilâf fi'l-Lafz", *DİA.*, İstanbul 2000, XXI, 568-569; Nuri Tuğlu, "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)", *Dinî Araştırmalar*, c. 8, S. 23, s. 169.

Sonuç olarak halku'l-kur'an meselesinin Buhârî ile irtibatlı yönü, onun bu konuda haksız yere tenkit edilmiş olmasıdır.⁵²² Ancak bu kriz dönemi, Buhârî'nin râvileri değerlendirirken objektifliğine herhangi bir olumsuz etkide bulunmamıştır. Buhârî, bu konuda kendisi aleyhinde bir kampanya başlatan Zühî hakkında herhangi bir cerh ifadesi kullanmamış aksine *el-Câmi'u's-sahîh*'te ondan rivayette bulunmuştur. Böylece Buhârî, münekkittte aranan vasıflar olan âdil, dikkatli, titiz, iyi niyetli, insafı ve tarafsız olmak gibi şartları tatbik etmiştir.

II. BUHÂRÎ'NİN CERH-TA'DÎL METODU

Hicrî birinci asrın sonlarından itibaren isnadın yaygınlaşıp hadisin ayrılmaz bir parçası haline gelmeye başlamasıyla, senedde yer alan râvilerin ehliyetleri açısından araştırılmasının zorunlu hale geldiği ifade edilmişti. Râvinin güvenilir ya da diğer bir deyişle rivayetinin makbul olması için râvide adâlet ve zabt denilen iki temel vasıf aranır. Hadis ve fıkıh imâmının cumhuru, râvinin rivayetinin delil olması için adâlet ve naklettiği rivayette zabt ehli olması hususunda icma etmişlerdir.⁵²³

A. Adâlet

Adâlet kelime olarak Arapça “adale” (عدل) kökünün mastarı olup, “davranış ve hükümde doğru olmak, doğruluk, dürüstlük, hak ve hukuka uygunluk, hak ve hukukun gerçekleşmesi”⁵²⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Adâlet, râviyi takvaya yönelten, insanlık değerlerine yakışmayan hata ve davranışlardan uzak tutan bir niteliktir. Takva ile kastedilen şirk, fiske ve bid'at gibi kötü amellerden sakınmaktır.⁵²⁵ Başka bir tanıma göre adâlet genel olarak, râvilerin

⁵²² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 191; Ziyâd Ebû Hammâd, “Mihnetü'l-İmâmi'l-Buhârî bi mes'eleti'l-lafz bi'l-Kur'ani'l-Kerîm”, *Mûte li'l-buhûs ve'd-dirâsât*, c. XIV, S. 3, 1999, s. 15 vd.

⁵²³ bk. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 76-77; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 104-105; Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-Beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osman, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985, s. 48; İrâkî, *et-Takyîd*, s. 114.

⁵²⁴ Râzî, *Muhtâr*, s. 372; İbn Manzûr, *Lisân*, XI, 430-432; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-vasît*, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts., s. 588.

⁵²⁵ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 69; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerh-i elfiyyeti'l-hadis*, thk. Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdîrrahman el-Hudayr-Muhammed b. Abdillâh b. Fühayd, Riyad: Mektebetü dâru'l-minhâc, 1426, I, 24; İtr, *Usûl*, s. 41. Adâletin diğer tanımları için bk. Âşîkkutlu, *Hadîste Ricâl Tenkidî*, s. 84; Muhtâr Nusayra-Hekîme Hüfeyzî, “el-Vahdetü'l-mevdu'yye li-esbâbi'l-fiske ve eseruhâ 'ale'l-adâle”, *Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir*, s. 130-133.

rivayetlerinin kabul edilmesini gerektirecek, onlara sika (güvenilir) vasfını kazandıracak özelliklerdir.⁵²⁶

Abdullah b. Mübârek namazı cemaatle kılan, içki içmeyen, dininde sakatlık olmayan, yalan konuşmayan ve aklî dengesi yerinde olan kimsenin âdil olduğunu belirtmiştir.⁵²⁷ İmâm Şâfiî de âdil kimseyi, Allah'a itaat ederek amel eden kimse olarak tarif etmiştir. İnsanların Allah'a itaat ederek amel ettiğini gördükleri kimse âdil, bunun aksine hareket eden kimse ise âdil değildir.⁵²⁸ Bütün bu tariflere göre adâlet, vacib olan işleri yapmak ve haram şeyleri terk etmekle elde edilen istikamet olarak isimlendirebileceğimiz tek bir manaya delalet etmektedir.⁵²⁹

Hadis rivayeti gibi son derece titizlik, dikkat ve bilhassa dürüstlük isteyen bir konuda, adâlet vasfının aranması aklî ve mantıkî bakımdan da bir mecburiyettir. Buna göre râvilerde bu vasıf sahâbe devrinden itibaren aranmıştır. Ancak sahâbîlerin adâleti Kur'an ve hadislerle sabit olduğu için,⁵³⁰ sadece bunlara mahsus olmak üzere, daha çok zabt sıfatı üzerinde durulmuştur. Genel olarak Hz. Ali ve Muâviye arasında meydana gelen savaşlardan sonra hadis rivayetinde özellikle adâlet vasfının arandığı belirtilmiştir.⁵³¹

1. Adâletin Unsurları

Muhaddisler adâletin sabit olması için İslam, akıl, bulûğ, takva ve mürüvvet şeklinde bazı ölçüler koymuşlardır. Bir şahısta adâletin tam olarak sabit olabilmesi için zikredilen hususiyetlerin tam olarak var olması gerekmektedir. Bunların bir veya birkaçı eksik olursa adâlet vasfı da eksik kalmış olur.⁵³²

⁵²⁶ Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 35.

⁵²⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 79.

⁵²⁸ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts., s. 38.

⁵²⁹ Kâfi, *Menhec*, s. 76.

⁵³⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 49; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 294-295; A'zamî, *Menhec*, s. 105 vd.; Cevâbî, *el-Cerh*, ss. 30-36.

⁵³¹ Abdullah Aydın, "Adâlet", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 344.

⁵³² İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 104; Nevevî, *et-Takrîb*, s. 48; Süyûtî, *Tedrîb*, s. 173; İtr, *Usûl*, s. 41; Hammâde, *el-Menhec*, s. 168-169; Mahmud Tahhân, *Usûlü't-tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd*, Riyad: Mektebetü'l-me'arif, 1417/1996, s. 141; Aydın, "Adâlet", *DİA.*, I, 344.

a. İslam

Hadis, İslam dininin ana kaynaklarından biri olduğu için bu ilimle uğraşan kimsenin Müslüman olması şarttır. Muhaddisler, kâfirin rivayetinin kabul edilmeyeceği konusunda ittifak etmişlerdir.⁵³³ Râvi, hadisi rivayet ettiği sırada Müslüman olmalıdır. Duyduğu sırada Müslüman olmayabilir.⁵³⁴ Çünkü Cübeyr b. Mut'im (ö. 59/679) gibi pek çok sahâbî, Müslüman olmadan önce öğrendikleri hadisleri, Müslüman olduktan sonra edâ etmişlerdir.⁵³⁵ Örneğin Cübeyr b. Mut'im şu rivayeti nakletmektedir: “Resûlullah'ın (as) akşam namazında Tûr sûresini okuduğunu işittim.”⁵³⁶ Yine Cübeyr b. Mut'im şu hadisi rivayet etmiştir: “Arefe günü devemi kaybetmiş, onu aramaya çıkmıştım. Hz. Peygamber'i Arafat'ta vakfedeyken gördüm...”⁵³⁷ İbn Receb (ö. 795/1393) bu rivayetlerin Müslüman olmadan önce râvinin tahammül ettiği haberin kabulüne delil olduğunu ifade etmiştir.⁵³⁸ Buhârî de Ebû Süfyân'ın (ö. 31/651) Müslüman olmadan önce yaşamış olduğu Hirakl ile olan kıssasında anlatılan uzun bir rivayeti tahrir etmiştir.⁵³⁹ Bu rivayetlere göre Buhârî, Müslüman olmadan önce râvinin yaşamış olduğu bir olayı Müslüman olduktan sonra nakletmesinde bir sakınca görmeyip söz konusu râvinin rivayetini tahrir etmiştir. Yani Buhârî, râvinin hadisi rivayet ettiği sırada Müslüman olmasını dikkate almıştır diyebiliriz.

b. Akıl ve Bulûğ

Akıl, doğruluk ve sözü bellek bakımından gerekli bir husustur. Temyiz yeteneğinden yoksun çocuk ve delinin rivayetine asla itibar edilmez.⁵⁴⁰ Delilik emaresi o şahıstan giderse rivayeti kabul edilir. Temyiz yeteneği ise, çocuktan çocuğa değişmekle birlikte, genellikle sağıyla solunu tayin edebilecek, söylenen sözü anlayacak, eline verilen paranın bir değer olduğunu kavrayabilecek durumda olmakla ölçülür. Mesela, sağ elini göster denildiği zaman, çocuk doğru olarak

⁵³³ Süyûtî, *Tedrib*, s. 173; Hammâde, *el-Menhec*, s. 168.

⁵³⁴ Çakan, *Hadis Usulü*, s. 70; Aydınli, “Adâlet”, *DİA.*, I, 344.

⁵³⁵ Hâtîb, *el-Kifâye*, s. 76; Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 389; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 85

⁵³⁶ Buhârî, *Ezân* 99.

⁵³⁷ Buhârî, *Hac* 91.

⁵³⁸ İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmud b. Şa'ban b. Abdu'l-Maksûd, Kahire: Mektebetu'l-gurabâi'l-eseriyye, 1996, VII, 34.

⁵³⁹ Buhârî, *Bed'ul-vahy* 7.

⁵⁴⁰ Süyûtî, *Tedrib*, s. 173; Hammâde, *el-Menhec*, s. 169.

gösterirse, temyiz yeteneği var demektir. Böyle olup yalandan kendisinin imtihan edilmediği mümeyyizin rivayeti de kabul edilir.⁵⁴¹ Teklifin temelini oluşturan akıl, hadisin hem tahammülünde hem de edasında şart bir unsurdur. Büyük bir sorumluluk gerektiren hadis rivayetinin, sorumluluk taşımaya elverişli olmayan kimselerce eda edilmesi düşünülemez.⁵⁴²

Sözlükte “ulaşmak” anlamına gelen bulûğ⁵⁴³ ise terim olarak çocuğun cinsî ve bedenî ergenlik dönemine ulaşmasını ifade eder ve bu durumdaki kimseye de bâliğ denir. Ergenlik dönemi olarak da isimlendirilen bulûğ sonrası dönem, kişinin çocukluktan çıkıp yetişkin insan özelliği kazandığı önemli bir hayat merhalesidir.⁵⁴⁴ İslam hukukunda doğumla başlayan ve ergenlik çağına kadar devam eden döneme “çocukluk”, bu dönemi yaşayan kimseye de “çocuk” denir. Çocukluk, doğumdan temyiz çağına ve temyizden ergenliğe kadar olmak üzere ikiye ayrılır. Birinci dönemdeki çocuğa “gayr-i mümeyyiz”, temyiz çağındakine de “mümeyyiz” denir. Her iki dönemdeki çocuk farklı dinî-hukukî hükümlere tabidir.⁵⁴⁵ Bulûğ ve akıl, râvinin hallerinden semâ ve tahammül, edâ ve rivayet durumlarına bağlı iki haldir.

Çocuğun, bulûğdan önceki zabtını şüpheli gören bir grup, onun çocukluk zamanına aid bir şeyi bulûğdan sonra rivayet etmesi halinde bunu kabul etmemişlerdir. Fakat bazı âlimler bu görüşün hatalı olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim cumhur Hasan (ö. 49/669), Hüseyin (ö. 61/680), Nu‘mân b. Beşîr (ö. 64/684), Misver b. Mahreme (ö. 64/683), İbn Abbâs, Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ve daha birçok sahâbînin bulûğdan önce ve sonra tahammül ettikleri merviyyâtın hepsini kabulde tereddüd göstermemişlerdir. Hatta bazı şahıslar çocuklarını hadis meclislerine götürmüşler, onların bulûğdan sonra olacak rivayetlerine de itibar etmişlerdir.⁵⁴⁶ Bununla birlikte bazı muhaddislerin semâları, yaşlarının küçük olması ileri sürülerek tenkit edilmiştir. Abdullah b. Muhammed b. Ebû'l-Esved'in Ebû Avâne'den, Ubeydullah b. Mûsâ'nın Süfyân es-Sevrî'den,

⁵⁴¹ Süyûtî, *Tedrib*, s. 173; Çakan, *Hadis Usulü*, s. 70.

⁵⁴² Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 86.

⁵⁴³ Râzî, *Muhtâr*, s. 72; İbn Manzûr, *Lisân*, VIII, 419; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, s. 69.

⁵⁴⁴ Ali Bardakoğlu, “Bulûğ”, *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 413.

⁵⁴⁵ M. Akif Aydın, “Çocuk”, *DİA.*, İstanbul 1993, VIII, 361.

⁵⁴⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 128; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 389; Hammâde, *el-Menhec*, s. 169; Ahmet Demirci, “Hadis Usulünde Mantikî Unsurlar”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1985, S. 2, s. 100.

Ali b. Hafs'ın Abdullah b. Mübârek'ten, Amr b. Ali el-Fellâs'ın Yezîd b. Zürey' den ve Kabisa b. Ukbe'nin Süfyân es-Sevrî'den semâları bazı âlimler tarafından bu sebepten dolayı geçerli sayılmamıştır.⁵⁴⁷

Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*'te bulûğdan önce küçüğün semâsının sahih olduğunu kabul etmiştir. Buhârî "İlim" kitabında, "Küçüğün semâsı ne zaman sahih olur?" diye açtığı bir babda iki hadis rivayet etmiştir. Bunlardan birinci hadiste Abdullah b. Abbâs şöyle demiştir: "İntilama (bulûğ çağına) yaklaştığım bir dönemde, Hz. Peygamber Mina'da bir duvara doğru yönelmediği halde (yani önüne sütne almaksızın) namaz kıldırırken, ben bir merkeb üzerinde gelerek safın bir bölümünün önünden geçtim. Eşeği, otlaması için salarak safa girdim. Benim bu davranışım yadırganmadı."⁵⁴⁸ Diğer hadiste ise Mahmûd b. Rebi' şöyle demiştir: "Hz. Peygamber'in ben beş yaşında iken bir kovadaki sudan ağzına alarak yüzüme püskürttüğünü hatırlıyorum."⁵⁴⁹

Bu rivayetlere göre râvinin tahammül anında bulûğ çağına ulaşmış olmasının şart olmadığı söylenebilir. Yine çocukların hadis meclislerine getirilmelerinin caiz olduğu da ifade edilmişti. Söz konusu hadis, beş yaşındaki çocuğa hadis dinletme, beş yaşından küçükler için orada bulunanların hadisleri yazmasına delil getirilmiştir. Oysa hadiste ve Buhârî'nin koyduğu başlıkta bunu gösteren bir şey yoktur. Bu konuda asıl dikkate alınması gereken yaş değil anlayıştır. Beş yaşından küçük olsa bile dinlediği sözü anlayan kişinin semâsı kabul edilir.⁵⁵⁰ Aynî'ye (ö. 855/1451) göre de bu tercemeden kastedilenin, bulûğun tahammülde şart olmadığıdır. Ancak küçüğün semâsının kabul edileceği yaş konusunda ihtilaf edilmiştir.⁵⁵¹

Muhaddislerden beş yaş ile bunu takyid edenler için İbnü's-Salâh şöyle demektedir: "Beş yaş ile bunu sınırlamak, müteahhir hadis ehlinin üzerinde karar kıldıkları bir durumdur. Burada her küçüğün özel olarak durumuna itibar etmek

⁵⁴⁷ Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 222.

⁵⁴⁸ Buhârî, İlim 18.

⁵⁴⁹ Buhârî, İlim 18.

⁵⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bâri bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd, Riyad: Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1421, I, s. 206, 207, 250.

⁵⁵¹ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîh-i Buhârî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2001, II, 102. Ayrıca bk. Hatîb, *el-Kifâye*, 2012, s. 53-54.

gerekir. Eğer biz bu çocuğun halini -ki beş yaşımdan küçük olsa bile- hitabı anlayıp cevap verecek halde bulursak onun semâsını sahih kabul ederiz. Eğer böyle değilse ister beş isterse elli yaşımda olsun bunu kabul etmeyiz.”⁵⁵² Kâdî İyâz ve Zehebî de bu konuda muteber olanın yaş değil anlayış ve temyiz ehliyeti olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵³ İbnü’s-Salâh ve Zehebî’nin ifade ettikleri bu görüş tercihe şayan görüştür. Buhârî *el-Câmi’u’s-sahîh*’te İbn Abbâs, Mahmûd b. er-Rebi’, Enes b. Mâlik, Nu’mân b. Beşîr ve Âişe gibi sahâbîlerden (ra) çocukken tahammül ettikleri birçok hadisi tahrir etmiştir. Bunlar bu rivayetleri bulûğa ermeden önce işitmişlerdi. Ayrıca Buhârî, yukarıda zikredilen sahâbîlerden yaşça daha küçük olan Hz. Peygamberin iki torunu Hasan ve Hüseyin’den de tahrir etmiştir.⁵⁵⁴

c. Takva ve Mürüvvet

Takva sahibi olmak büyük günahlardan kaçınmak, küçük günahlarda ısrar etmemek, fiska götürecekt durumlardan sâlim olmaktır.⁵⁵⁵ Hadis ilminde güvenilir bir râvinin sahip olması gereken beş şarttan biri olarak kabul edilen mürüvvet ise râvinin dinî ve ahlakî ölçülerle örf ve âdetler açısından itibarını zedeleyici davranış ve sözlerden uzak durmasını ifade eder. Diğer bir deyişle mürüvvet sahibi olmak, kişinin Allah’a karşı sorumluluklarında, kendisiyle, başkalarıyla, diğer canlılarla ilgili davranış ve tutumlarında ahlakî olgunluğa erişmesi demektir.⁵⁵⁶

İnsanî örfî geleneklere sahip ve saygılı yaşamak da bir râvide aranan adâlet vasfının belirtisidir. Yollara pislemek, kişileri alay ve eğlenceye almak gibi basit davranışlarda bulunanlar itimada layık değildirler.⁵⁵⁷ Mürüvvetin, adâlet sıfatının ortaya konulmasında belirleyici bir konumda olduğu ifade edilmekle birlikte o tek başına râvinin adâletini ortadan kaldırmaz. Mürüvvet diğer hususlar ile adâletin

⁵⁵² İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 130.

⁵⁵³ Kâdî İyâz, *el-İlmâ’*, s. 27; Zehebî, *el-Mûkizâ*, s. 61.

⁵⁵⁴ Kâfî, *Menhec*, s. 80. Ayrıca bk. Demirci, “Hadis Usulünde Mantıkî Unsurlar”, s. 100.

⁵⁵⁵ bk. Hâtîb, *el-Kifâye*, s. 78; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 104; Süleyman Uludağ, “Takva”, *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 484-486. Buhârî’nin bu konudaki tavrı fisk başlığı altında da incelenmiştir.

⁵⁵⁶ İtr, *Usûl*, s. 41; Mustafa Çağrııcı, “Mürüvvet”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXII, 62; Âşıkcutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 89. Mürüvvetin diğer tanımları için bk. Kâfî, *Menhec*, s. 87-88; Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 44.

⁵⁵⁷ bk. Hâtîb, *el-Kifâye*, s. 78; Çakan, *Hadis Usulü*, s. 70; Çağrııcı, “Mürüvvet”, *DİA.*, XXXII, 62.

temel unsurlarındandır. Kişinin Müslüman, âkil bâliğ olup fıskı gerektiren günahlardan uzak durması zaten ön şarttır. Ancak kişinin davranışlarındaki bazı tezahürler, yani mübah şeyleri yapmada takındığı tavırlar, o kimsenin ahlakî seviyesini ve karakterini, dolayısıyla hadis uydurmaya yönelip yönelmeyeceğini belirlemede büyük önem arz etmektedir.⁵⁵⁸

Hatîb, mürüvvete aykırı davranışların adâlet sıfatı üzerindeki sonucunu işin uzmanlarının kararına bırakmıştır. Ona göre, mübah da olsa mürüvveti eksiltecek fiilleri işleyenler, bunu yalanı tasvib etmeyip haram olduğuna inanıyor ve ondan kaçınıyor ancak kendi şahsiyeti, mizacı gereği yapıyorsa bu kişilerin rivayeti kabul edilir. Eğer durum bunun aksine ise reddedilir.⁵⁵⁹

Buhârî'nin bu konuyla ilgili olarak bir açıklaması bulunmamaktadır. Bu nedenle Buhârî'nin râvinin mürüvveti konusundaki yaklaşımını tespit edebilmemiz için önceki dönem münekkitlerinin mürüvvet hakkındaki değerlendirmeleri ile Buhârî'nin bu değerlendirmelere yönelik tavrı arasında bir karşılaştırma yapmak gerekmektedir. Şu'be'den rivayet edildiğine göre o, Ebû İshak'ın kendisinden rivayet ettiği Nâciye ile karşılaşmış ancak onun satranç oynadığını görünce ondan rivayeti terk etmiş ve hadis yazmamıştır.⁵⁶⁰ Daha sonra da ondan rivayet eden birinden yazmıştır. Hatîb bu durum için, "Şu'be ilk önce satranç oynamayı cerh sebebi olarak görmüş ve onu terk etmiştir. Ancak daha sonra onun rivayette sıdkına ve büyük günahlardan sâlim olduğuna şahit olunca ondan yazmaya başlamıştır." şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.⁵⁶¹

Şu'be, Minhâl b. Amr'ın evinden tanbur sesi işittiği için onu terk etmiş ve ondan semâyı kerih görmüştür.⁵⁶² Ayrıca evinden şarkı türünde bir ses duyduğu, diğer bir nakilde teğanni ile Kur'an'ı Kerim'i okuduğu için onu terk ettiği de rivayet edilmektedir. Ancak Vehb b. Cerîr (ö. 206/821), Şu'be'nin olayın aslını araştırmadan zanna dayanarak Minhâl'i mecruh saymasını eleştirmiştir.⁵⁶³ Buhârî ise bu kişi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte *et-*

⁵⁵⁸ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, İstanbul: MÜİFAV., Yayınları, 2013, s. 102; Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 46.

⁵⁵⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 111.

⁵⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, VII, 215.

⁵⁶¹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 111.

⁵⁶² Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 237; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 112.

⁵⁶³ İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh*, I, 153; VIII, 356-357; Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 93.

Târîhu'l-kebîr'de Şu'be'nin ondan hadis rivayet ettiğini zikretmiştir.⁵⁶⁴ Bu da Şu'be'nin ondan rivayeti terk etmediğini göstermektedir. Buhârî, ta'lîken Şu'be yoluyla Minhal'den iki hadis rivayet etmiştir.⁵⁶⁵

Şu'be, tartıda haksızlık yapmasından dolayı Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim'i (ö. 126/743) tenkit etmiştir.⁵⁶⁶ Buhârî ise bu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁵⁶⁷ Cumhur ise Ebü'z-Zübeyr'i tevsîk etmiştir. Ancak tedlîs yapması nedeniyle bazıları onu zayıf görmüştür.⁵⁶⁸ Buhârî onun rivâyetleri arasında bir hadisi mütâbaat ve diğerlerini de ta'lîken nakletmiştir.⁵⁶⁹ Ayrıca Müslim ve diğer âlimler onunla ihticâc etmişlerdir.⁵⁷⁰

Şu'be, Yahya b. Ubeydullah'ı namazlarını tam olarak ikame etmeme nedeniyle eleştirmiştir.⁵⁷¹ Buhârî ise Yahya b. Ubeydullah hakkında, İbn Uveyne'nin onu zayıf gördüğünü ve Şu'be'nin Yahya hakkındaki namazlarını tam olarak ikame etmemesi dolayısıyla terk ettiği şeklindeki rivayeti nakletmiştir.⁵⁷² Bu örnekte Buhârî, Şu'be'nin söz konusu değerlendirmesini nakletmekle birlikte Süfyân b. Uveyne'nin onu zayıf gördüğünü rivayet etmiştir. Ayrıca münekkitler onu tenkit etmiş, Buhârî de ondan rivayet etmemiştir.⁵⁷³ Bir başka örnekte Şu'be, Süveyd b. Abdülazîz'i (ö. 167/783) namazını iyi bir şekilde ikame etmediği için eleştirmektedir.⁵⁷⁴ Buhârî ise Ebû Muhammed'den Süveyd'in münker rivayetleri

⁵⁶⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 12.

⁵⁶⁵ Buhârî, *Ehâdisu'l-Enbiya* 9; Tefsir 41. Bu durum, Şu'be'nin söz konusu olaydan önce Minhal'den hadis işittiği ya da rivayete engel durumun ortadan kalktığı şeklinde düşünülebilir. Kâfî, *Menhec*, s. 90. Yahya b. Maîn ve diğer birçok münekkit, onun sika olduğunu söylemiştir. bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 837; İclî, *Ma'rife*, II, 300; Zehebî, *Mîzân*, VI, 527; a.mlf., *Zikru esmâ*, s. 182; İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi's-sikât mimmen nukile anhumu'l-ilm*, nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Kuveyt 1984, s. 231.

⁵⁶⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 130.

⁵⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 221-222.

⁵⁶⁸ Süyûtî, *Esmâ*, s. 91; Ebû Abdillâh Moğultay b. Kılıç Alâüddîn, *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl*, nşr. Âdil b. Muhammed, Üsâme b. İbrahim, Kahire: el-Farûku'l-hadîse, 2001/1422, X, 338; Huzeyfe Şerîf "eş-Şeyh Sâlih" el-Hafîb, *el-Müttehîmûne bi'd-da'f min ruvâtis's-Sahîhayn ve mervîyyâtihim fihima "dirâseten nakdiyyeten"*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Âli beyt, ts., ss. 116-118.

⁵⁶⁹ Örneğin bk. Buhârî, *Vesâyâ* 1; Menâkibu'l-ensâr 36.

⁵⁷⁰ Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 698; Zehebî, *Mîzân*, VI, 332 vd.; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 391; a.mlf., *Hedyu's-sârî*, s. 623.

⁵⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 202.

⁵⁷² Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, II, 6; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 125; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 202.

⁵⁷³ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 221-222.

⁵⁷⁴ İbn Şâhin, *Târîh*, s. 198.

olduğunu nakletmiş,⁵⁷⁵ başka bir nakilde de “في حديثه نظر” (hadisinde şüphe vardır)⁵⁷⁶ değerlendirmesinde bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel “متروك الحديث”, Yahya b. Maîn “ليس بشيء” (hiçbir değeri yoktur) ifadeleriyle Süveyd’i değerlendirmişlerdir.⁵⁷⁷ Tirmizî de Süveyd’in çok hata yaptığını nakletmiştir. Tenkit edilen bu râviden Buhârî’nin rivayet etmediği tespit edilmiştir.⁵⁷⁸

Şu‘be, Hasîb b. Cahder’i hamamda peştemalsız olarak yıkandığı için tenkit etmiştir.⁵⁷⁹ Buhârî ise Hasîb b. Cahder hakkında Yahya b. Saîd’in ona “كذاب” (yalancı) dediğini ve Şu‘be’nin onu tenkit ettiğini nakletmekte ancak cerh sebebini zikretmemektedir.⁵⁸⁰ Cerh-ta‘dîl kaynaklarında zikredilen râvi hakkında Cûzcânî sika olmadığını,⁵⁸¹ Ahmed b. Hanbel ise onun münker hadisleri olduğunu ve hadiste zayıf biri olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Yahya b. Maîn de onun yalancı olduğunu nakletmiştir.⁵⁸² Buhârî’nin bu tenkitler dolayısıyla Hasîb’den rivayet etmediği söylenebilir.

Buhârî’nin râvileri arasında Ebû Dâvûd’un mürüvvetini ta‘n ettiği (eleştirdiği) Ahmed b. el-Mikdam Ebû Eş‘as el-İclî’nin (ö. 253/867) sadûk olduğu nakledilmiştir. Ebû Hâtîm, Sâlih Cezere ve Nesâî onu tevsîk etmiştir.⁵⁸³ Buhârî, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, İbn Huzeyme ve başkaları hadisleriyle ihticâc etmiştir. *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te dokuz rivayetinin yer aldığı,⁵⁸⁴ bu rivayetlerden birinin mükerrer ve diğer hadislerinin de mütâbi‘îlerinin olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu rivayetlerde mürüvveti zedeleyici bir şeyin de olmadığı belirtilmiştir.⁵⁸⁵ Ayrıca Buhârî, Hişâm b. Muhammed el-Kelbî’nin geceleyin neseb sohbetleri

⁵⁷⁵ bk. İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, VII, 326.

⁵⁷⁶ Buhârî, *et-Târihu ‘l-kebîr*, IV, 148; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 57.

⁵⁷⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 157-158; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IV, 238-239; Mizzî, *Tehzîb*, XII, 259-260; Zehebî, *Mîzân*, III, 349-350.

⁵⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 242-243; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VI, 167-168.

⁵⁷⁹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 30.

⁵⁸⁰ Buhârî, *et-Târihu ‘l-kebîr*, III, 221; a.mlf., *et-Târihu ‘s-sağîr*, II, 179.

⁵⁸¹ Cûzcânî, *Ahvâlu ‘r-ricâl*, s. 106.

⁵⁸² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 396-397; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 253; Zehebî, *Mîzân*, II, 441.

⁵⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 32; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 85.

⁵⁸⁴ Örneğin bk. Buhârî, *Büyû‘* 4.

⁵⁸⁵ İbn Hacer, *Hedyu ‘s-sârî*, s. 552; Dâ‘ûr, *Şuyûh*, ss. 58-62.

yaptığını bildirmiş, kibirli olan Amr b. Zabyân'dan da bahsetmiştir.⁵⁸⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî, bu iki râviden de rivayet etmemiştir.

Bu değerlendirmeler ışığında Buhârî'nin râvinin mürüvvetinin zedelenmesi nedeniyle tenkit edilen râvilerden az rivayet ettiği söylenebilir. Bu rivayetler de genel olarak ta'lik ya da mütâbaat olarak nakledilmiştir. Ayrıca Buhârî'nin naklettiği bu rivayetlerde mürüvveti zedeleyici bir unsur da bulunmamaktadır. Yine bu râviler bazı muhaddisler tarafından tevsik edilmiştir. Bu râvilerden bazıları mürüvvet dışında başka hususlar dolayısıyla da tenkit edilmiştir. Buhârî diğer hususlar nedeniyle tenkit edilen bu râvilerden ise rivayet etmemiştir.

Buhârî'ye göre râvinin İslâmî kurallara riayet etmemesi ve mürüvvet sahibi olmaması, kendisinden hadis alınma ehliyetine zarar veren kusurlar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte Buhârî'ye göre bu gibi davranışlar, adâlet ve zabtı düşürecek başka kusurlar bulunmadıkça tek başına bir cerh sebebi değildir.

2. Adâlete Yönelik Kusurlar

Râvi işlediği bazı kusurlarla adâlet ve zabt sıfatlarını kaybeder. Râviden kaynaklanan bir sebeple hadisin sıhhatine zarar veren en ciddi kusur ise râvinin adâlet özelliği ile ilgilidir. Adâlet sıfatına zarar veren kusurları yalan söylemek, yalan söylemekle itham edilmek, fisk, cehâlet ve bid'at şeklinde sıralamak mümkündür.

a. Yalan Söyleme ve Yalan Söyleme ile İthâm Edilme (Kizbu'r-râvi ve İttihâmu'r-râvi bi'l-kizb)

Yalan sözlükte “Bilerek yahut bilmeyerek bir şey veya olay hakkında olduğundan farklı haber vermek”⁵⁸⁷ anlamına gelir. Kizbu'r-râvi, râvinin hadis

⁵⁸⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 200.

⁵⁸⁷ Râzî, *Muhtâr*, s. 491; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 704-705; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî, Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965/1385, IV, 104-105; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, s. 780. Ayrıca bk. Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîh'i Müslim b. Haccâc*, Mısır: el-Matba'atu'l-Mısriyye, 1929/1347, I, 29; a.mlf., *el-Ezkâr ev hilyetu'l-ebâr ve şî'aru'l-ahbâr*, thk. Abdulkadir el-Arnâvut, Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2013/1434, s. 533-534.

rivayetinde yalancılığıdır. Yani Hz. Peygamberin söylemediğini söylemiş, yapmadığını yapmış gibi rivayet etmesidir. Böyle bir kusurun tesbit edilmiş olması halinde râviye asla itibar edilmez.⁵⁸⁸ Yalancılık hadis ilminde bir söz, fiil, takrir veya sıfatın kasten uydurulup Hz. Peygamber'e isnad edilmesi, râvinin bir hocadan duymadığı hadisi duyduğunu söylemesi, hadisin isnadını değiştirmesi, hocasına ait olmayan bazı rivayetleri ona nispet etmesi ve hocasının rivayetlerine başka rivayetler sokuşturması gibi farklı şekillerde tezahür edebilir.⁵⁸⁹

Yalan söyleme ve yalanla itham edilme, râvinin cerhine sebep olan durumlardan birisidir. İnsanların sözüyle ilgili söylemiş olduğu yalandan tevbe eden kimsenin rivayeti kabul edilmiş, ancak Hz. Peygamber'e yalan itham eden ve onun adına hadis uyduran kişi bu günahından tevbe etse dahi rivayetleri kabul edilmemiştir.⁵⁹⁰ Bununla ilgili olarak Abdullah b. Mübârek hadis rivayetinde yalancılığa başvuran râvinin zaman zaman doğru rivayet etse de hadisinin alınmayacağını, yalancının cezasının doğru sözlerinin bile reddedilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ahmed b. Hanbel de hadis uyduran sonra da bundan dolayı tövbe eden kimseyle ilgili olarak tövbesinin kendisi ile Allah arasında olduğunu, ancak bu kimseden ebediyen hadis yazılamayacağını belirtmiştir.⁵⁹¹ Buhârî'nin hocası Humeydî (ö. 219/834), Hatîb el-Bağdâdî, Şâfiî fakihlerden Ebû Bekir es-Sayrafî (ö. 330/941) ve Sem'ânî (ö. 489/1096) gibi pek çok âlim de bu konuda Ahmed b. Hanbel ile görüş birliği içerisindedir.⁵⁹² Ancak Nevevî (ö. 676/1277) hadis rivayetinde Resûlullah (as) adına kasten yalan söyleyip sonra tövbe eden kimsenin rivayetlerinin kabul edilmeyeceğini ifade eden yukarıdaki âlimlerin lehine delil görmediğini, bu ifadenin şerî temel kurallara aykırı olduğunu ifade etmiştir. Böyle bir durumda o kimsenin tövbesinin sahih olacağı,

⁵⁸⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 319; Çakan, *Hadis Usulü*, s. 82; Koçyiğit, *Hadis Usulü*, s. 84-85; Emin Aşıkutlu, "Kizb", *DİA.*, Ankara 2002, XXVI, 127.

⁵⁸⁹ Aşıkutlu, "Kizb", *DİA.*, XXVI, 126-127.

⁵⁹⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 109; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 116; A'zamî, *Dirâsât*, s. 82; Kâfi, *Menhec*, s. 86-87.

⁵⁹¹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 117.

⁵⁹² Hatîb, *el-Kifâye*, s. 117; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 116; Ebû İbrâhim İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl es-San'ânî, *Tavzihu'l-efkâr li-me'ânî tenkîhi'l-enzâr*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhumeyd, el-Medînetu'l-Münevvere: el-Mektebetu's-selefiyye, ts., II, 242.

bilinen şartları ile sahih bir şekilde tövbe ettiği ortaya çıktıktan sonra ise rivayetlerinin kabul edileceği belirtilmiştir.⁵⁹³

Râvinin hadis rivayetinde değil de gündelik hayatında insanlar arasında yalan söylemesi hadis rivayetinde de yalan söyleyebileceği hususunda kendisini zan altında bırakır. Bu nedenle toplumsal hayatta yalan söyleyen kimseler ikinci ağır cerh sebebi olan yalancılık ithamı (ittihâmu'r-râvi bi'l-kizb) ile tenkit edilir. Bu tür râvilerin rivayetleri metrûk ya da matrûh şeklinde isimlendirilir.⁵⁹⁴ Ebû Avâne (ö. 175/791) ve Abdullah b. Mübârek gibi muhaddisler yalancılık ile itham edilen râviden hadis alma ve nakletmenin caiz olmadığını ifade etmişlerdir.⁵⁹⁵ Buhârî de bu tür rivayetleri nakleden râvileri tenkit edip bu râvilerden rivayet etmemiştir.⁵⁹⁶ Yine Buhârî mevzu bir hadisi nakleden kimse ile ilgili olarak onun şiddetli bir dövülme ile uzun süreli hapsi hak edeceğini ifade etmiştir.⁵⁹⁷

Hadis rivayetinde yalan söyleme, dini tahrib etme tehlikesini beraberinde getirmektedir. Bu nedenle kişi hayatında bir kere bile hadis uydurmuşsa adâletini tamamen yitirmiş olur. Bu bağlamda Hz. Peygamber, “Bana kasten yalan isnad eden cehennemdeki yerine hazırlansın.”⁵⁹⁸ buyurmuştur. Ayrıca başka bir hadiste ifade edildiği üzere, Hz. Peygamber adına yalan söylemek, başka biri adına söylenen yalan gibi değildir.⁵⁹⁹ Çünkü başkasının üzerinden söylenen yalan bir şekilde yorumlanabilir. Burada şu da ifade edilmelidir ki Hz. Peygamber’in üzerinden uydurulan yalana şiddetli azabın söz konusu olması, başkasının üzerinden yalan uydurmanın mübah olmasını da gerektirmez. O da başka delillerle haramdır. Bu iki çeşit yalanın birbirinden farkı, Resûlullah üzerinden yalan uyduran kimsenin varacağı yerin cehennem olmasının bildirilmesidir. Buradaki hikmet, Hz. Peygamber Allah’tan haber verir. Buna göre onun

⁵⁹³ Nevevî, *el-Minhâc*, I, 70.

⁵⁹⁴ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 112; Ahmed Naîm, *Tecrîd mukaddimesi*, s. 294-295.

⁵⁹⁵ İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 87-88.

⁵⁹⁶ bk. Mizzî, *Tehzîb*, IV, 431; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 32.

⁵⁹⁷ Zehebî, *Mizân*, VI, 314; İbn Hacer, *Lisân*, V, 354.

⁵⁹⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnaût-Âdil Mürşid, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1995/1416, II, 24; Buhârî, İlim 38; Cenâiz 33; Enbiyâ 50; Müslim, Zühd 72; Ebû Dâvûd, İlim 4; Tirmizî, Fiten 70; Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 6-11; Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 18-19.

⁵⁹⁹ Müslim, Mukaddime, 4; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 95.

üzerinden söylenen yalan, Allah'ın üzerinden söylenmiş gibi olur ki böyle olan kimselerin azabının pek şiddetli olacağı da ayetle sabittir.⁶⁰⁰

Buhârî ricâle ilgili eserlerinde yalan söylemekle cerhedilmiş bazı râvileri kendi değerlendirmesi olarak nakletmekle birlikte,⁶⁰¹ bazen kendisinden önceki münekkitlerin yalan söylemekle cerh ettiği râvileri de aktarmıştır.⁶⁰²

Râvinin hadis rivayetinde yalan söylemesi (kizbu'r-râvi) hakkında önceki dönem münekkitleri tarafından “كذاب” (yalancı) olmakla suçlanan râviler bulunmaktadır. Bu nedenle bu râvilerin Buhârî tarafından nasıl değerlendirildiği de bu konuda önem arz etmektedir. Bununla ilgili olarak bazı mukayeseler yapılarak Buhârî'nin bu hususta tenkit edilen râvileri nasıl değerlendirdiği hakkında bazı örnekler verilebilir: Şu'be tarafından Hz. Peygamber adına hadis uydurmakla (400) itham edilen Ca'fer b. Zübeyr⁶⁰³ hakkında Buhârî “تركوه” ve “متروك” lafızlarını kullanmıştır.⁶⁰⁴ Bir başka râvi değerlendirmesinde Şu'be, Hasan b. Umâre'nin (ö. 153/770) yalan söylediğini nakletmiştir.⁶⁰⁵ Buna mukabil Buhârî ise bu râviyi değerlendirirken İbn Uyeyne'nin onu zayıf gördüğünü, Şu'be'nin “Onun naklettiği bazı hadislerin aslının olmadığı” şeklindeki rivayetleri nakletmiştir.⁶⁰⁶ Diğer münekkitlerden Yahya b. Maîn de onun yalancı biri olduğunu ifade etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî, Fellâs, Müslim ve Dârekutnî ise “متروك” olduğunu söylemişlerdir.⁶⁰⁷ Sözü edilen râvi, hadiste zayıf kabul edilmiş, bazıları hadislerini yazmamışlardır.⁶⁰⁸ Buhârî'nin

⁶⁰⁰ Nevevî, *el-Minhâc*, I, 25 vd.; Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul: Işık Yayınları, 2013, I, 68. Bu konudaki ayetler için bk. En'am, 6/21; Zümer, 39/60.

⁶⁰¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 284; IV, 28; VI, 316; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 221; Hatîb, *Târîh*, IX, 20; Zehebî, *Mîzân*, II, 218; İbn Hacer, *Lisân*, III, 98. Buhârî'nin yalan söylemekle itham ettiği Meysere b. Abdirabbih, Dârekutnî'nin tespitine göre akıl hakkında uydurma haberler ihtiva eden *Kitâbu'l-akl* adlı eseri ilk yazan/uyduran bir sahtekârdır. bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII, 377; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 114; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 11; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 151.

⁶⁰² Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 114, 118; a.mlf., *et-Târihu'l-kebîr*, II, 183-184; III, 495; VII, 164; Hâyük, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 147.

⁶⁰³ Yahya b. Maîn ise onun zayıf olduğunu ve sika olmadığını ifade etmiştir. bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 182; Zehebî, *Mîzân*, II, 133.

⁶⁰⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 192; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 28.

⁶⁰⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 237; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, I, 137.

⁶⁰⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 303.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 207.

⁶⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 347.

Hasan b. Umâre'den ta'liken rivayet ettiği nakledilen ifadede ne istişhâd ne de söz konusu râviden gelen rivayet kastedilmiştir. Buhârî zikredilen isnadın iyi ezberlenmediğini açıklamak maksadıyla rivayeti nakletmiştir.⁶⁰⁹

Şu'be, Yezîd b. Süfyân Ebü'l-Mihzem el-Basrî'yi hadis uydurma nedeniyle tenkit etmiştir.⁶¹⁰ Buhârî de Şu'be'den bu rivayeti nakletmiştir.⁶¹¹ Cerhta'dîl kaynaklarına baktığımız zaman Yezîd b. Süfyân'ın diğer münekkitler tarafından da zayıf kabul edildiği nakledilmiştir.⁶¹² Bu nedenle Buhârî, ondan *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiş ancak Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce rivayet etmişlerdir.⁶¹³ Bir başka örnek olarak Umâre b. Cüveyn'in (ö. 134/751) Şîf olduğu ve "متروك" olarak cerh edildiği nakledilmiştir.⁶¹⁴ Şu'be de onu yalancı olduğu için terk etmiştir.⁶¹⁵ İbn Sa'd onun hadiste zayıf bir kişi olduğunu söylemiştir.⁶¹⁶ Buhârî ise Umâre hakkında Yahya el-Kattân'ın onu terk ettiğini aktarmıştır.⁶¹⁷ Buhârî'nin Umâre'den rivayet edip etmediğini araştırdığımızda, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te ondan rivayet etmediği, *Halk-u ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde rivayet ettiği görülmektedir.⁶¹⁸

Süfyân es-Sevrî, Mu'allâ b. Hilâl'i yalancılıkla tenkit etmiştir.⁶¹⁹ Süfyân b. Uyeyne de Mu'allâ hakkında "من أكذب الناس" (yalancı râviler arasında en çok yalan söyleyen), bir başka rivayette "يكذب" (yalan söyler) ifadesini kullanmıştır.⁶²⁰ Yahya el-Kattân da yalancı olduğunu belirtmiştir.⁶²¹ Buhârî ise İbnü'l-Mübârek'ten onun hadis uydurduğunu (بضع) nakletmiş olmakla birlikte "تركوه"

⁶⁰⁹ Buhârî, Menâkıb 27; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 565.

⁶¹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 266; Zehebî, *Mizân*, VII, 244.

⁶¹¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VIII, 399; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 126.

⁶¹² Mizzî, *Tehzîb*, XXXIV, 327-328; Zehebî, *Mizân*, VII, 244.

⁶¹³ Mizzî, *Tehzîb*, XXXIV, 327-328.

⁶¹⁴ Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 224; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 203; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 408.

⁶¹⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 313.

⁶¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 182.

⁶¹⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI, 499; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 63; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 95.

⁶¹⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XXI, 232; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 361.

⁶¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 217.

⁶²⁰ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 299.

⁶²¹ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 300.

ifadesini de kullanmış⁶²² ve Mu'allâ'dan *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiştir.⁶²³

İmâm Mâlik, Ömer b. Kays'ın “كذاب” (yalancı) olduğunu söyleyerek onu cerh etmiştir.⁶²⁴ Buhârî ise zikredilen râvi hakkında “منكر الحديث” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁶²⁵ İmâm Mâlik, Yezîd b. İyâz hakkında “أكذب” (en çok yalan söyleyen bir kişi)⁶²⁶ lafzını kullanmıştır. Buhârî ise onun hakkında “منكر الحديث”⁶²⁷ değerlendirmesinde bulunmuştur.

Abdullah b. Mübârek, Abdülkuddus b. Habîb hakkında “Ondan rivayet etmektense yol kesmeyi tercih ederim” değerlendirmesinde bulunmuştur. Yine onu yalancı olmakla da tenkit etmiştir.⁶²⁸ Buhârî ise onun isminin geçtiği bazı isnadları zikrederek o hadislerin mürsel, maktûb ve münker olduğunu zikretmiştir.⁶²⁹

Vekî' b. Cerrâh, Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) yalancı olduğunu zikretmiş ve “حديثه ليس بشيء” (Hadislerinin hiçbir kıymeti yoktur) değerlendirmesinde bulunmuş,⁶³⁰ ayrıca onunla ilgili “والله المستعان” (Allah yardım etsin)⁶³¹ ifadesini kullanmıştır. Buhârî ise Mukâtil hakkında “لا شيء البتة” (Hiçbir şey değildir)⁶³² değerlendirmesinde bulunmuştur.

Yahya el-Kattân, Bîşr b. Nümeyr'i yalan söyleme sebebiyle terk etmiştir.⁶³³ Şu'be ise Bîşr hakkında “احذروا هذا الشيخ لا تسمعون منه” (Bu şeyhten sakının! Ondan bir şey dinlemeyin)⁶³⁴ demiştir. Buhârî ise Ali b. el-Medînî'nin onu terk

⁶²² Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 396.

⁶²³ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 216.

⁶²⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 432.

⁶²⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, 186.

⁶²⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 283.

⁶²⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 352.

⁶²⁸ İbn Hacer, *Lisân*, IV, 46.

⁶²⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, 119-120.

⁶³⁰ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 445.

⁶³¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 354. Lafız hakkında bk. Humeysî, *Mu'cem*, s. 50-51.

⁶³² Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 14.

⁶³³ Mizzî, *Tehzîb*, IV, 156.

⁶³⁴ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 139.

ettiğini nakletmiş⁶³⁵ ve Bişr'den rivayet etmemiştir.⁶³⁶ Yahya el-Kattân, Saîd b. Meysere el-Bekrî'yi yalancı olması nedeniyle tenkit etmiştir.⁶³⁷ Buhârî ise bu râviyi “عنده مناكير”,⁶³⁸ “منكر”,⁶³⁹ ve “منكر الحديث”⁶⁴⁰ lafızlarıyla değerlendirmiştir.

Görüldüğü gibi Buhârî “كذاب” (çokça yalan söyleyen), “وضّاع” (çokça hadis uyduran) gibi ağır cerh ifadelerini fazla kullanmamıştır. Buhârî, önceki dönem münekkitlerinin yalan söylemek ya da yalanla itham etmek şeklinde tenkit ettiği bazı ricâl değerlendirmelerini aktarmaktadır. Buhârî'nin münekkitlerden yapmış olduğu bu nakiller ile ilgili olarak onun münekkitlerin değerlendirmeleri arasında ihtisar amacıyla bir tercihte bulunduğu söylenebilir. Buhârî, kendisinden önceki cerh-ta'dîl otoriteleri tarafından yalan söylemekle (kizb) tenkit edilen bazı râviler hakkında “تركوه”, “سكتوا عنه”, “متروك الحديث” ve “ذاهب الحديث” gibi kendi ıstılahınca ağır cerh ifadelerini kullanarak terminolojisini oluşturmuştur. Yani Buhârî önceki dönem münekkitlerinin nakillerini aynen nakletmemiş, bu değerlendirmeleri kendi cerh lafızlarıyla güncellemiştir. Yine Buhârî'nin bazen tebeu't-tâbiîn münekkitlerinin yalan söylemekle tenkit ettiği râvilerin bir kısmı ile ilgili olarak herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı ancak bu kimselerden de rivayet etmediği görülmektedir. Buna göre Buhârî'nin zikredilen münekkitlerin değerlendirmelerini dikkate alarak bu değerlendirmelere katıldığını söyleyebiliriz.

b. Fısk (Fısku'r-râvi)

Râvide adâlet sıfatını yok eden ve onun cerhine sebebiyet veren kusurlardan biri olan fısk lügatte “hak yoldan ayrılma, Allah'ın emirlerine itaatsizlik etme”⁶⁴¹ anlamlarına gelmektedir. İstılahta ise genel olarak râvinin dinen büyük günah sayılan suçları işlemesi veya küçük günahları ısrarla yapmasıdır.⁶⁴² Küçük günahta ısrarın fısk alameti sayılma nedeni, râvinin dinî hassasiyetinin bulunmaması, kötü alışkanlıklarından vazgeçmemesi dolayısıyla

⁶³⁵ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, II, 84-85.

⁶³⁶ bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 403-404.

⁶³⁷ İbn Hacer, *Lisân*, III, 45.

⁶³⁸ Buhârî, *et-Târihu 's-sağîr*, II, 151.

⁶³⁹ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, III, 516.

⁶⁴⁰ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 54.

⁶⁴¹ Râzî, *Muhtâr*, s. 441; İbn Manzûr, *Lisân*, X, 308; Zebîdî, *Tâc*, XXVI, 303.

⁶⁴² bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 62; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 67.

daima bir günah işlemesini veya Resûlullah adına yalan söylemesini mümkün kılmasından kaynaklanmaktadır. Böyle bir ihtimal olmasından dolayı râvinin naklettiği hadislere güvenilemeyeceği sonucu doğmuştur. Bu kimseye fâsık denir. Fâsıkın karşıtı ise müttakidir. Fâsık bir râvinin rivayeti münker olarak değerlendirilir. Kendisi hakkında da “لين الحديث” (hıfzı veya dindarlığı gevşek) denir.⁶⁴³ Fasığın haberinin makbul olmadığına dair, “Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size haber getirirse doğruluğunu iyice araştırın.”⁶⁴⁴ ayeti delil olarak sunulmaktadır. Fâsıklığı açıkça belli bir şahsın adâletini yitireceği hususunda âlimler ittifak etmiştir.⁶⁴⁵

Râvinin âdil olarak kabul edilmesi her türlü gûnahtan korunması anlamına gelmemektedir. Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 93/711), Abdullah b. Mübârek, İmâm Şafî ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimler peygamberlerin dışında hiç kimsenin günahsız olamayacağından hareketle, itaati isyanından fazla olan râvileri âdil kabul etmişlerdir.⁶⁴⁶

Fısk sebebi ile mecrûh olarak değerlendirilen râvilerden hadis rivayetinin hükmü ise râvinin fıskının şekline ve niteliğine göre değişmektedir. Eğer söz konusu râvi fıskını bilinçli bir şekilde açığa vuruyorsa bu râvinin rivayetleri reddedilir. Örneğin İmâm Mâlik, insanlar arasında sefihliğini açıkça ortaya koyan kişileri kendisinden hadis alınamayacak dört grup arasında zikretmiştir.⁶⁴⁷ Yine İbn Hibbân da fıskını açığa vuranları, rivayetlerinde doğru söyleseler bile mecrûh kabul ederek rivayetlerinin alınamayacağını ifade etmiştir.⁶⁴⁸ Zehebî’de Nisâburlu müsnid⁶⁴⁹ muhaddis Zâhir b. Tâhir’in namazı ihlâl etmesi sebebiyle fâsık olarak kabul edildiği için birçok hadis hâfızı tarafından rivayetlerinin terk edildiğini nakletmiştir.⁶⁵⁰

⁶⁴³ bk. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 78-80; İtr, *Menhec*, s. 81; Hammâde, *el-Menhec*, s. 169; Emin Âşıkutlu, “Fısk”, *DİA.*, İstanbul 1998, XIII, 38-39.

⁶⁴⁴ Hucurat, 49/6.

⁶⁴⁵ Müslim, Mukaddime 1; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 116.

⁶⁴⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 79-80; Âşıkutlu, “Fısk”, *DİA.*, XIII, 39.

⁶⁴⁷ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, II, 32.

⁶⁴⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 116; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 79-80; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 117.

⁶⁴⁹ Hadisi senedli olarak rivayet eden kimse hakkında kullanılan bir ıstılahtır. bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 223.

⁶⁵⁰ Zehebî, *Mîzân*, III, 95.

Yalancılık, yalancılıkla itham ve bid'at gibi adâleti bozan kusurlar incelendiği zaman bunların fâsıklıkla ilgili oldukları görülecektir.⁶⁵¹

Râvinin fısıyla ilgili olarak Buhârî'nin herhangi bir değerlendirmesi tespit edilememiştir. Bu nedenle Buhârî'nin bu konudaki tavrını ortaya koymak için kaynaklarda fisk nedeniyle tenkit edilen râvilere karşı Buhârî'nin tavrı ve bu râvilerden rivayet edip etmediği hakkında burada bazı örnekler aktarılacaktır. Buhârî, birtakım kötü huyları olan Ya'la b. el-Eşdak⁶⁵² hakkında “لا يكتب حديثه” (hadisi yazılmaz) ifadesini kullanmış⁶⁵³ ve bu râviden rivayet de etmemiştir. Abdullah b. Ebû Ca'fer de fâsıklıkla ta'n edilmiştir. Buhârî bu râviyle ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla⁶⁵⁴ birlikte ondan rivayet etmemiştir.⁶⁵⁵ İbn Hibbân sahâbeden sadece birkaç hadis rivayet eden şair Ferzadak Ebû Firâs et-Temîmî'nin mahremiyeti çiğneyip, namuslu kadınlara iftira ederek fâsıklığının açıkça ortaya çıktığını ifade etmiştir.⁶⁵⁶ Buhârî ise bu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamış⁶⁵⁷ ve tespitlerimize göre kendisinden de rivayet etmemiştir. Ayrıca Buhârî, cahiliyede hırsızlık yapan Süleyman b. Meysere'den de bahsetmektedir.⁶⁵⁸ Tespitlerimize göre Buhârî, bahsi geçen râviden de rivayet etmemiştir.

Bu değerlendirmelerle birlikte ayrıca tespit edilebildiği kadarıyla *Kütüb-i sitte* içerisinde iki örnek dışında fâsık olduğu ileri sürülen bir râviye rastlanmadığı da ifade edilmiştir. Yukarıda nakledildiği gibi fâsık olmakla itham edilme, münekkitlerin çoğunluğu tarafından değil de bir münekkit tarafından dile getirilmiştir.⁶⁵⁹

Zikredilen nakiller çerçevesinde Buhârî'nin fisk ile tenkit edilen bazı râviler hakkında bazen herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte

⁶⁵¹ Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 51. krş. A'zamî, *Menhec*, s. 31; Muhtâr Nusayra-Hekîme Hüfeyzî, “el-Vahdetü'l-mevdu'iyye li-esbâbi'l-fisk ve eseruhâ 'ale'l-adâle”, s. 138 vd.; Ahmed Demirci, “Bidatçılık”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Kayseri 1988, s. 73.

⁶⁵² Zehabî, *Siyer*, VIII, 271-272.

⁶⁵³ Buhârî, *et-Târihu's-sağîr*, II, 165.

⁶⁵⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, V, 62.

⁶⁵⁵ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XIV, 387.

⁶⁵⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 204.

⁶⁵⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII, 139.

⁶⁵⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IV, 36.

⁶⁵⁹ Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, s. 203.

onlardan rivayet etmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu konunun yalancılık ve bid'at ile de bağlantılı olduğu düşünülürse ilgili konularda Buhârî'nin metodu incelenmiştir.

c. Cehâlet (Cehâletu'r-râvi)

Cehâlet ya da cehâletu'r-râvi şeklinde kullanılan bu terim, râvinin kim olduğunun ya da cerh-ta'diline sebep olabilecek bir halinin bilinmediğini ifade eder.⁶⁶⁰ Meçhul (مجهول), hadis öğrenimiyle meşhur olmamış veya âlimler tarafından ilim talebesi olarak tanınmamış ve kendisinden sadece bir râvinin hadis rivayet etmiş olduğu kimsedir. Meçhul râvi zayıf kabul edilir.⁶⁶¹ Bununla ilgili olarak Yahya b. Maîn, ilim ehlinin kendisinden rivayette bulunmadığı kimseleri meçhul kabul etmiştir. Ona göre Şa'bî ve İbn Sîrîn gibi kişilerin kendisinden rivayette bulunması ile o şahıs ma'rûf olur. Ali b. el-Medîni'ye göre hadisi meşhur olmayan ve âlimler arasında yayılmayan râvi meçhuldür.⁶⁶² Dârekutnî, Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü's-Salâh meçhul râvilerden cehâletin kalkması için hadis ilminde şöhret olmuş iki veya daha fazla râvinin kendisinden rivayette bulunması gerektiğini ifade etmişlerdir. Dârekutnî'ye göre böylece o râvi hakkında cehâlet ortadan kalkar ve adâlet sabit olur. Ancak Hatîb'e göre râviden cehâlet ortadan kalksa da bu onun için adâlet hükmü anlamı taşımaz. Zira ona göre güvenilir râviler sadece kendileri gibilerinden değil, yalancılardan bile rivayet etmişlerdir.⁶⁶³

Meçhul, hadis ıstılahı olarak iki ayrı yerde kullanılır. Bunlardan birincisi gerek kimliği gerekse adâlet durumu bilinmeyen râviler hakkındadır. Zâhir ve bâtın yönünden adâleti meçhul râvinin rivayeti kabul edilmez. İkincisi zâhiren adâlet sahibi oldukları halde batınen adâleti meçhul olanlardır. Bunlara da meçhulu'l-hal veya mestûr adı verilir. Üçüncüsü ise kendisinden rivayette bulunan tek râviden başka hiçbir muhaddis tarafından tanınmayanlardır. Böyle meçhullere

⁶⁶⁰ Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, s. 319; İ. Lütfi Çakan, "Cehâlet", *DİA.*, İstanbul 1993, VII, 219.

⁶⁶¹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 88-89; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 112-113; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 211; Aydınli, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 172. Bu konuda ayrıca bk. Muhammed Saîd Havvâ, "er-Râvi'l-mechûl mefhûmûhu, enva'uhu, ahkâmuhu", *Câmi'atu Mûte*, 2001/1422.

⁶⁶² Hatîb, *el-Kifâye*, s. 88-89; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 81-82.

⁶⁶³ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 89; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 112; Leknevî, *er-Ref'*, s. 250.

de meçhulu'l-ayn veya meçhulu'z-zat denir.⁶⁶⁴ Mestûr olanların rivayetlerini bazıları kabul etse de çoğunluk reddetmiştir. Kabul edenlerden biri olan İbn Hibbân, insanların kendilerinde cerhi gerektiren bir husus ortaya çıkmadığı müddetçe salâh ve adâlet üzerinde olduklarını ifade etmiştir. Âlimler bilmedikleri bir husus hakkında mükellef değillerdir, sadece zâhiren hükmetmekle sorumludurlar.⁶⁶⁵ İbnü's-Salâh da uzun zaman önce yaşamış birinin bâtinî durumuna vakıf olmanın artık çok zor olduğu zamanlarda meşhur hadis kitaplarının çoğunda pek çok râvi hakkında bu görüşle amel edildiğini belirterek aynı fikre katılmıştır.⁶⁶⁶ İbn Hacer, red veya kabul yerine râvinin durumu açıklığa kavuşuncaya kadar beklemenin daha doğru olacağını düşünmektedir. Bu aynı zamanda İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) de görüşüdür.⁶⁶⁷

Bu değerlendirmelere göre hadis âlimleri, hadisin sahih olabilmesi için râvilerin adâlet ve zabt yönüyle tanınmasını şart koşmuşlardır. Bu sebeple de ilk dönemlerden itibaren hadislerin, hadis ilmiyle tanınan meşhur râvilerden alınması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu nedenle cehâletü'r-râvi yani râvinin gerek şahsı (kimliği) gerekse hadis rivâyetine ehliyeti itibariyle tanınmaması, rivayetinin terk edilmesini gerektiren bir kusur olarak kabul edilmiştir.

Meçhul tabirinin hicri ikinci asrın ilk yarısından itibaren kullanılmaya başlandığı, İmâm Şâfiî'den sonra da bu kullanımın yaygınlaştığı ifade edilmiştir. Bu lafız çoğunlukla râvinin vasfı olarak zikredilmekle birlikte isnadla ilgili olarak da kullanılmıştır. “إسناده مجهول” şeklinde kullanıldığında “İsnadında meçhul bir veya birkaç râvi var” anlamına gelmektedir.⁶⁶⁸

Buhârî de bazı râvileri meçhul olarak değerlendirmiş, bu hususta “لا يعرف” (tanınmıyor, bilinmiyor) gibi başka tabirler de kullanmıştır. Yine o, bazı râvilerin yer aldığı isnadın meçhul olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁹ Buhârî tarafından meçhul

⁶⁶⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 111-112; İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 125-126; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 211-213; Emin Âşıkutlu, “Mestûr”, *DİA.*, Ankara 2004, XXIX, 337.

⁶⁶⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, 13.

⁶⁶⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 112.

⁶⁶⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 126; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 325-326; Âşıkutlu, “Mestûr”, *DİA.*, XXIX, 338.

⁶⁶⁸ Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 65; a.mlf., “Cehâletü'r-râvî ve İlgili Terimler”, *İLAM. Araştırma Dergisi*, c. I, S. 2, (Temmuz-Aralık 1996), s. 148-149.

⁶⁶⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 82; II, 47; IV, 47; VI, 42, 160.

olarak değerlendirilen râviler diğer münekkitler tarafından da aynı veya farklı gerekçelerle tenkit edilmiştir.⁶⁷⁰ Tespitlerimize göre Buhârî'nin meçhul olarak vasfettiği râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği anlaşılmaktadır.⁶⁷¹

Bu konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

حدثني يحيى بن سليمان عن بن وهب قال: حدثنا عمرو بن الحارث أن سعيد بن أبي هلال حدثه: أن مروان بن عثمان حدثه عن عمارة بن عامر عن أم الطفيل -أمرأة أبي- مرفوع: أنه رأى ربه في المنام ولا يعرف عمارة ولا سماعه من أم الطفيل⁶⁷²

Görüldüğü gibi Buhârî, burada bir rivayet nakletmekte ve bu rivayet içerisinde İmâre b. Amir'in "tanınmadığını, meçhul olduğunu" bununla birlikte Ümmü't-Tufeyl'den de semâsının olmadığını ifade etmiştir.⁶⁷³ Bununla ilgili bir başka örnekte Buhârî, Muâz'ın re'y ile içtihat hakkındaki rivayetiyle ilgili olarak onun ashâbından Hâris b. Amr'ın tanınmadığını, meçhul olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷⁴ Ayrıca Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*'de bu rivayetin sahih olmadığını, mürsel olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁵

***el-Câmi 'u's-sahîh* ve Cehâletu'r-râvi**

Bir kısım cerh-ta'dîl âlimleri, Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'indeki bazı râvilerin meçhul olduğunu söyleyerek onları tenkit etmişlerdir. Zehebî bu konuda bazı âlimlerin de ifade ettiği gibi Buhârî ve Müslim'in hadislerini tahrir ettikleri râvilerin iki sınıf olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birincisi asıl hadislerde ihticâc ettikleri râvilerdir. Diğeri ise mütâbî', şâhid veya i'tibâr olarak hadislerini tahrir ettikleri râvilerdir. Buhârî ve Müslim ya da ikisinden biri bir râvi ile ihticâc

⁶⁷⁰ Buhârî'nin meçhûl olduğunu ifade ettiği bir râvi hakkında Ebû Hâtim de meçhûl ifadesini kullanmış, İbn Adî de Buhârî'yi desteklemiştir. İbn Hibbân onun münker hadis rivayet ettiğini söylemiş ve onunla ihticâcın caiz olmadığını ifade etmiştir. Dârekutnî ise zayıftır demiştir. bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 140; IX, 128; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 419; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, s. 94, 137; Zehebî, *el-Muğni fi'd-Duafâ*, nşr. Nûreddîn İtr, Katar: İdâretu ihyâi't-turâsi'l-İslâmî, ts., I, 111, 174.

⁶⁷¹ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXV, 202; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 144.

⁶⁷² Buhârî, *et-Târîhu 's-sağîr*, I, 326-327. Ayrıca İbn Hibbân, bu rivayetin münker olduğunu ifade etmiştir. bk. *es-Sikât*, V, 245.

⁶⁷³ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VI, 500-501; Zehebî, *el-Muğni*, II, 33.

⁶⁷⁴ Buhârî, *et-Târîhu 's-sağîr*, I, 304; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 147.

⁶⁷⁵ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 277; Mizzî, *Tehzîb*, V, 266. Buhârî, meçhulu'l-ayn'ı muhalefet, teferrüd ve semâin olmaması gibi başka illetlerle beraber kullanmıştır. bk. Ahmed Abdulcebbâr, *Menhec*, s. 88, 90; Hâyik, *el-İmâmu 'l-Buhârî*, s. 146.

etmişse, bu râvi hakkında tenkit de yoksa ve bu râvi münekkitler tarafından tevsîk olunmasa bile sikadır, hadisi de sahîhtir.⁶⁷⁶

İbn Hacer, cehâletü'l-hal'in *el-Câmi 'u's-sahîh*'te tahrir edilenler hakkında olamayacağını ifade etmiştir. Çünkü *el-Câmi 'u's-sahîh*'te yer alan râvinin adâletle ma'rûf olma şartı vardır. Onlardan birinin meçhul olduğunu iddia eden, sanki musannifle râvinin ma'rûf olmadığı konusunda tartışmaya girmiş demektir. Böyle bir durumda râvinin ma'rûf olduğunu iddia eden Buhârî'nin iddiası tercih edilir. Çünkü iddia sahibinin onu bilmesi, tanınması, onu tanımayan bilmeyen kişinin iddiasından daha önceliklidir. İsbat edenin yanında fazla bir bilgi var demektir.⁶⁷⁷

Buhârî'nin bir kısım râvilerinin meçhul olduğu, bazı münekkitler tarafından ifade edilmiştir. Meçhul kabul edilerek tenkit edilen Buhârî'nin bazı râvileri ile bu râviler hakkında münekkitlerin değerlendirmelerine aşağıda yer verilmiştir.

1. Ahmed b. Âsım el-Belhî (ö. 217/832): Zühd ve ibadetle ma'rûftur. İbn Hibbân *es-Sikât*'ta zikretmiştir.⁶⁷⁸ Ebû Hâtim meçhul olduğunu söylemiştir.⁶⁷⁹ İbn Hacer ise sadûk olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁰ Buhârî, mezkûr râvinin vefat tarihini zikretmiş olmakla birlikte herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁶⁸¹ Onun Ahmed b. Âsım'dan Kitâbu'r-rikâk'ta yalnızca bir hadis rivayet ettiği ifade edilmiştir.⁶⁸²

⁶⁷⁶ Zehebî, *Mükizâ*, s. 79. Yine Zehebî'ye göre cumhur, bir topluluğun kendisinden rivayet ettiği ve hakkında da bir cerh ifadesinin bulunmadığı râvinin hadisini sahîh kabul etmiştir. bk. Zehebî, *Mizân*, VI, 6.

⁶⁷⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 549; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 108-109. Süyûtî de *el-Câmi 'u's-sahîh*'te meçhul oldukları iddia edilen bazı râvileri zikretmekle beraber İbn Hibbân ve diğer âlimlerin bu râvileri tevsîk etmesine ya da bu râvilerin meçhul olmadığı şeklindeki itirazlara yer vermektedir. bk. *Tedribu'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveydâ, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1417/1996, I, s. 174; Leknevî, *er-Ref'*, s. 254-255.

⁶⁷⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 12.

⁶⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 66.

⁶⁸⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 80.

⁶⁸¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 5.

⁶⁸² Bun bir müstemlinin rivayeti olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle olsa gerek ki kullandığımız *el-Câmi 'u's-sahîh* nüshasında söz konusu râvi bulunamamıştır. bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 551; Leknevî, *er-Ref'*, s. 255; Ali Cemâl ez-Zemzemî, "Men rumiye bi'l-cehâleti ve lehu fi's-Sahîhi'l-Buhârî rivaye", *Mecelletu merkezi'l-buhûsi ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, S. 31, s. 324-325; Kâfî, "el-Cehâletü 'inde nukkadî'l-hadîs: Mefhûmuhâ ve esbâbuhâ ve ahkâmuhâ", *Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir*, s. 40.

2. İbrâhim b. Abdurrahman el-Mahzûmî (ö. ?): İbnü'l-Kattân halinin bilinmediğini ifade etmiştir. İbn Hibbân ise onu tevsîk etmiştir.⁶⁸³ Mizzî kendisinden hadis alan oğlu İsmâîl, Saîd b. Seleme ve Ebû Hâzîm gibi râvilere yer vermiştir.⁶⁸⁴ İbn Hacer de makbul olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁵ Buhârî, İbrâhim hakkında bazı bilgilere yer vermiş⁶⁸⁶ ve *el-Câmi'u's-sahîh*'te ondan bir hadis rivayet etmiştir.⁶⁸⁷ Bu hadisin ise meşhur olduğu ve birçok tarihinin bulunduğu belirtilmiştir.⁶⁸⁸

3. Üsâme b. Hafs el-Medîni: Meçhul olduğu ifade edilmiş olmakla birlikte Zehebî aksini iddia etmiştir.⁶⁸⁹ Mizzî ondan dört kişinin rivayet ettiğini ifade etmiş, İbn Hacer de sadûk olduğunu belirtmiştir.⁶⁹⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*'de Üsâme'nin Hişâm b. Urve'den hadis naklettiğini ve kendisinden ise Muhammed b. Ubeydullah'ın hadis işittiğini zikretmiştir.⁶⁹¹ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te Ebû Hâlid el-Ahmer ve Tafâvî mütâbaatıyla bir hadis⁶⁹² rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁶⁹³

4. Esbât Ebü'l-Yese': Ebû Hâtîm meçhul olduğunu belirtmiştir.⁶⁹⁴ Buhârî, Şu'be'nin onun hocası olduğunu ifade etmiştir. Esbât'tan ise Muhammed b. Abdullah b. Havşeb'in hadis işittiğini zikretmiştir.⁶⁹⁵ Buhârî'nin sözü geçen râviden Hişâm ed-Destüvâi'nin rivayetine mütâbaat olarak bir hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁶⁹⁶

5. Beyân b. Amr (ö. 222/836): Buhârî'nin hocalarındandır. Ali b. el-Medîni onu övmüş, İbn Hibbân ve İbn Adî tevsîk etmiştir.⁶⁹⁷ Ebû Hâtîm meçhul olduğunu ifade etmiş,⁶⁹⁸ İbn Hacer ise bunu reddetmiştir.⁶⁹⁹ Buhârî onun Yahya

⁶⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 6.

⁶⁸⁴ Mizzî, *Tehzîb*, II, 133.

⁶⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 91.

⁶⁸⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, I, 296.

⁶⁸⁷ Buhârî, *Et'ime* 41.

⁶⁸⁸ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 554; Leknevî, *er-Ref'*, s. 255.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 95; Zehebî, *Mizân*, I, 323.

⁶⁹⁰ Mizzî, *Tehzîb*, II, 333; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 98.

⁶⁹¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 23.

⁶⁹² Buhârî, *Zebâih* 21.

⁶⁹³ Zehebî, *el-Kâşif*, s. 232; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 554; Leknevî, *er-Ref'*, s. 255.

⁶⁹⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 333.

⁶⁹⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 53; Mizzî, *Tehzîb*, II, 359.

⁶⁹⁶ Buhârî, *Büyû'* 14. bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 555; Leknevî, *er-Ref'*, s. 255.

⁶⁹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 155.

⁶⁹⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 425.

el-Kattân ve İbn Mehdî'den hadis işittiğini ifade etmiş ve vefat tarihini zikretmiştir.⁷⁰⁰ *el-Câmi'u's-sahîh*'te üç rivayetinin olduğu,⁷⁰¹ bu rivayetlerin de mütâbaatının bulunduğu belirtilmiştir. Yine Buhârî'nin, hocası olması hasebiyle Beyân'ı iyi tanıdığı, bu nedenle de onun rivayetlerini seçerek tahrir ettiği zikredilmiştir.⁷⁰²

6. Muhammed b. el-Hakem el-Mervezî (ö. 223/837): Ebû Hâtim meçhul olduğunu iddia etmiştir.⁷⁰³ Zehebî de, "Buhârî'den başka ondan rivayet eden kimse bilmiyorum" demek suretiyle onun meçhul olduğuna işaret etmiştir.⁷⁰⁴ İbn Hibbân ise onu *es-Sikât*'ta zikrederek Ahmed b. Hâlid el-Mervezî'den rivayet ettiğini bildirmiştir.⁷⁰⁵ O, Ahmed b. Hanbel'in de yakın dostlarından.⁷⁰⁶ Buhârî onun Nadr b. Şemîl'den hadis işittiği hakkında bir bilgi vermiş⁷⁰⁷ ve ondan iki hadis rivayet etmiştir.⁷⁰⁸ Buhârî'nin bu iki rivayette teferrüd etmediği, bu rivayetlerin de mütâbaatının bulunduğu belirtilmiştir.⁷⁰⁹

7. Hüseyin b. el-Hasan b. Yesâr: Ebû Hâtim meçhul olduğunu belirtmiştir.⁷¹⁰ Ahmed b. Hanbel ise onun sika râvilerden olduğunu nakletmiştir.⁷¹¹ Buhârî onunla ilgili bazı bilgilere yer vermiştir.⁷¹² Mizzî başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere kendisinden rivayet eden şahısları zikretmiştir.⁷¹³ İbn Hacer, Müslim ve Nesâî'nin onunla ihticâc ettiğini, Buhârî'nin mütâbaat nevinden bir hadis rivayet ettiğini ifade etmiştir.⁷¹⁴

⁶⁹⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 560. Mizzî, Buhârî ve bazı şahısların ondan rivayet ettiklerini ifade etmiştir. bk. *Tehzîb*, IV, 306.

⁷⁰⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 134.

⁷⁰¹ Buhârî, *Teheccüd* 27; *Hac* 42; *Ehâdîsu'l-enbiyâ* 8.

⁷⁰² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 560; *Dâ'ûr, Şuyûh*, s. 67.

⁷⁰³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 236.

⁷⁰⁴ Zehebî, *Mîzân*, VI, 123.

⁷⁰⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 13.

⁷⁰⁶ İbn Hacer, *Lisân*, VII, 356.

⁷⁰⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 60. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXV, 88.

⁷⁰⁸ Buhârî, *Menâkıb* 25; *Tıb* 45.

⁷⁰⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 617; *Dâ'ûr, Şuyûh*, s. 72.

⁷¹⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 49.

⁷¹¹ Zehebî, *Târîh*, XII, 121.

⁷¹² Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 386.

⁷¹³ Mizzî, *Tehzîb*, VI, 364.

⁷¹⁴ Buhârî, *İstiskâ* 26. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 171; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 494; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 566.

8. Hakem b. Abdullah el-Basrî: Ebû Hâtim meçhul olduğunu ifade etmiştir.⁷¹⁵ Buhârî ise Hakem hakkında ta'dîl ifadesi kullanmıştır.⁷¹⁶ İbn Hacer de onun meçhul olmadığını, tevsîk edildiğini ifade etmiştir.⁷¹⁷ Buhârî'nin Hakem'den bir hadis tahrir ettiği tespit edilmiştir.⁷¹⁸

9. Abbâs b. el-Hüseyin el-Kantarî (ö. 240/854?): Sika olarak değerlendirilmiştir. Yahya b. Âdem ile Mübeşşir b. İsmâîl hocaları arasında yer almıştır. Mizzî başta Buhârî olmak üzere kendisinden rivayet eden şahıslara yer vermiştir.⁷¹⁹ Ebû Hâtim onun meçhul olduğunu ifade etmiştir.⁷²⁰ İbn Hacer ise bu iddiaya şöyle cevap vermiştir: "Eğer o bununla meçhulu'l-ayn'ı kastediyorsa ondan Buhârî, Mûsâ b. Hârûn el-Hammâl ve Hasan b. Ali el-Ma'merî ve başkaları rivayet etmişlerdir. Eğer bununla meçhulu'l-hal'i kastediyorsa onu Abdullah b. Ahmed b. Hanbel tevsîk etmiştir.⁷²¹ Buhârî *el-Câmi'u's-sahîh*'te ondan iki hadis rivayet etmiştir. Bu hadislerden biri makrûn olarak diğeri de mütâbaat olarak rivayet edilmiştir.⁷²²

10. Muhammed b. es-Salt el-Basrî (ö. 228/842): Sadûk olmakla birlikte İbn Hazm onun meçhul olduğunu iddia etmiştir.⁷²³ Buhârî mezkûr râvi hakkında bazı ricâl bilgilerine yer vermiştir.⁷²⁴ Mizzî başta Buhârî olmak üzere kendisinden rivayet edenleri zikretmiştir.⁷²⁵ Meşhur sikalardan olan rivayetin teferrüd değil mütâbaat nevinden olduğu belirtilmiştir.⁷²⁶ *el-Câmi'u's-sahîh*'te sadece bir rivayeti tespit edilmiştir.⁷²⁷

Bir başka örnekte mestûr lafızıyla değerlendirilen Ebûbekir b. Osman b. Sehl b. Huneyf el-Ensârî'nin hadisini Buhârî ve Müslim tahrir etmişlerdir.⁷²⁸

⁷¹⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 122; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 227.

⁷¹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 342.

⁷¹⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 567. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîb*, VII, 105.

⁷¹⁸ Buhârî, *Zekât* 10. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 197; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 532; Leknevî, *er-Ref'*, s. 254.

⁷¹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VII, 7; Mizzî, *Tehzîb*, XIV, 207.

⁷²⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 215.

⁷²¹ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 585; Leknevî, *er-Ref'*, s. 254.

⁷²² Buhârî, *Teheccüd* 19; *Megâzî* 72.

⁷²³ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 484;

⁷²⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 118.

⁷²⁵ Mizzî, *Tehzîb*, XXV, 400.

⁷²⁶ Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 72-73; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 163.

⁷²⁷ Buhârî, *Fedâilu Ashâbi'n-nebi* 6. Bu konudaki diğer örnekler için bk. Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 252-253.

⁷²⁸ Buhârî, *Mevâkîtu's-salât* 13; Müslim, *Mesâcid* 34.

İmâm Mâlik, Abdullah b. Mübârek ve Süfyân es-Sevrî kendisinden rivayet etmişlerdir. Buhârî ve İbn Ebî Hâtîm bu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁷²⁹ İbn Hibbân mezkûr râviyi *es-Sikât*'ta zikretmiş, İbn Hacer de *Takrîb*'de söz konusu râvi hakkında makbul lafzını kullanmıştır.⁷³⁰ Yine İbn Hacer'in mestûr olarak nitelediği Mansûr b. Nu'mân el-Yeşkûrî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'teki rivayeti Buhârî'nin ta'likleri arasında yer almıştır.⁷³¹

Bu verilere göre Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te yalnızca iki yerde mestûr râviden rivayet ettiği tespit edilebilmiş, bu iki örnek dışında mestûr râviden rivayetin *Sahîhayn*'da yer almadığı belirtilmiştir.⁷³² Bu rivayetlerden biri ta'liken rivayet edilmiş, diğer râvi de bazı münekkitler tarafından tevsik edilmiştir.

Yukarıdaki değerlendirmelerde görüldüğü gibi genel olarak Ebû Hâtîm mezkûr râvileri meçhul olarak tenkit etmiştir. Zehebî bu hususa dikkat çekerek, Ebû Hâtîm'in bununla meçhûlu'l-hal'i kastettiğini belirtmiştir.⁷³³ Yine Ebû Hâtîm başkalarının tanıdığı ve tevsik ettiği birçok râviyi meçhul olarak değerlendirmiş yani müteşeddid bir tavır sergilemiştir. Bu sebeple Ebû Hâtîm bir râviyi meçhul olarak değerlendirdiği zaman bu hükmüne bir başka münekkit de muvafakat etmedikçe o kimsenin sika sayılması gerektiği ifade edilmiştir. Aynı durumun İbn Hazm için de geçerli olduğu nakledilmiştir.⁷³⁴

Hülasa Buhârî'nin bazı râvileri Ebû Hâtîm tarafından meçhul olmakla tenkit edilmiştir. Ancak bu tenkitlerin bazılarının dikkate alınmadığı ve tenkide konu olan bu râvilerin bir kısım münekkitlerce tevsik edildiği tespit edilmiştir. Yine Buhârî meçhul olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında birtakım ricâl bilgileri nakletmiş, bir râvi hakkında ise cerh-ta'dîl açısından bir değerlendirmede

⁷²⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IX, 13; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 343.

⁷³⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 655; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 623.

⁷³¹ Buhârî, Kader 9. Bu hususla ilgili olarak meçhul bir râvinin zikredildiği munkatı ve mu'allak tarikin, bir başka râvinin tarikini isbat ve takviye etmek amacı ile Buhârî tarafından nakledildiği ifade edilmiştir. bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 516-517; Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, s. 115.

⁷³² bk. Kâfi, *Menhec*, s. 114, 130; Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, s. 209-210.

⁷³³ Zehebî, *Mîzân*, III, 527; Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 251; Nemerî, "er-Ruvât", s. 381; Sultan Fehd Tubeyşî, "el-Mechûlu'llezî sahhaha Ebû Hâtîm er-Râzî hadîsehu", *Havliyyetu merkezi'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Yıl 6, S. 17, ss. 359-364.

⁷³⁴ Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 252-253; Selman Başaran, "Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Meçhul Olarak Vasıflandırması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, c. 2, Yıl 2, 1987, s. 24; Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, s. 180.

bulunmuştur. Buna göre Buhârî'nin bu râvilerle ilgili bir farkındalığının olduğu söylenebilir. Buhârî bu râvilerden az rivayet etmiş, bu rivayetler de genel itibariyle mütâbaat ve şâhid olarak nakledilmiştir. Ayrıca bu rivayetlerin akâid ve ahkâm ile ilgili olmadıkları ve bu râvilerin rivayetlerinde teferrüd etmedikleri de belirtilmiştir.

d. Bid'at (Bid'atu'r-râvi)

Bid'at, dinden olmadığı halde sonradan ortaya çıkan dinî inanç ve uygulama anlamına gelmektedir.⁷³⁵ Ehl-i bid'at ise akli esas alıp nasları te'vil etmek suretiyle Hz. Peygamber'den sonra sünnete aykırı bazı inanç ve davranışları benimseyenler şeklinde tarif edilmiştir.⁷³⁶ Ehl-i bid'at teriminin ne zaman ortaya çıktığı ve ilk defa kim tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte rivayete göre Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Ehl-i sünnet'in yanı sıra Ehl-i bid'at tabirini de kullanmıştır.⁷³⁷ Ayrıca Ehl-i bid'at'tan olmanın cerh-ta'dîl ilminde bir ilke olarak kullanılmasıyla ilgili olarak daha önce de geçtiği üzere İbn Sîrîn'den nakledilen, “Önceleri isnaddan sormazlardı. Fitne ortaya çıkınca râvilerinizin adlarını söyleyin denmeye başlandı. Böylece sünnet ehline bakılıp hadisleri alınmaya; bid'at ehline ise bakılıp hadisleri alınmamaya başlandı.”⁷³⁸ sözü ile “Bu ilim dindir. Dininizi kimden aldığınıza dikkat edin.”⁷³⁹ şeklinde meşhur iki rivayet bulunmaktadır. Bu şekilde iki çağdaş âlimden nakledilen bid'at kavramıyla sünnete uygun olmayan fiil kastedilmiştir. Ayrıca İbn Sîrîn ve çağdaşlarının sünnet ve bid'at kavramını birbirinin zıddı olarak pek çok kez kullandıkları da ifade edilmiştir.⁷⁴⁰

⁷³⁵ Arapça'da “icat etmek, örneği olmaksızın yapıp ortaya koymak, inşa etmek” anlamlarına gelen “عَدَّ” kökünden türeyen bid'at “daha önce benzeri bulunmayıp sonradan ortaya çıkan (muhtes) şey” anlamına gelir. bk. Râzî, *Muhtâr*, s. 55; İbn Manzûr, *Lisân*, VIII, 6; Zebîdî, *Tâc*, XX, 309-311; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, s. 43. Bid'atin hangi manalarda kullanıldığı hakkında bk. Rahmi Yaran, “Bid'at”, *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 129; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 39; Ahmed Demirci, “Bidatçılık”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Kayseri 1988, s. 71.

⁷³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Bid'at”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 501; Yaran, “Bid'at”, VI,131.

⁷³⁷ Dârimî, Mukaddime 23.

⁷³⁸ Müslim, Mukaddime 5; Tirmizî, İlel 51; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 209; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 122, İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 51.

⁷³⁹ Müslim, Mukaddime 7; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 121-122.

⁷⁴⁰ Arif Ulu, “Cerh ve Ta'dîl Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at”, *Dinî Araştırmalar*, c. 8, S. 24, s. 138, 140. krş. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 297.

Hız. Osman'ın (ö. 35/656) halifeliğı döneminden itibaren İslam toplumunda büyük parçalanmalara ve birbirine zıt siyasî fırkaların ortaya çıkmasına sebep olan bazı fitneler zuhur etmişti. Ortaya çıkan mezheplerden herbiri kendi görüşlerinin Kur'an'a ve sünnete uygunluk gösterdiğini, muhaliflerinin ise sonradan zuhur eden bid'at grupları olduğunu savunmuştur. Ehl-i sünnet âlimlerine göre ise Cehmiyye, Havâric, Mürcie, Şîa, Kaderiyye ve Mu'tezile gibi fırkalar Ehl-i bid'at olarak kabul edilmiştir.⁷⁴¹

1) Ehl-i Bid'atten Hadis Rivayeti

Râvinin bid'at sahibi olması rivayetini etkileyen kusurlardan biridir. Bid'at, sahibini ya küfre ya da fıska götürür.⁷⁴² Bundan dolayı bid'at ile suçlanmak ağır bir ithamdır. Cerh-ta'dîl âlimleri bu nedenle bir râvinin bid'at ehli olup olmaması noktasında dikkatli davranmışlardır.⁷⁴³

Küfrü gerektiren bid'at sahibinin rivayeti, ulema tarafından kabul edilmemiştir. Zayıf bir görüşe göre kabul edilir. Bid'atle tekfir olunmayan mübtedi'nin rivayetinin kabulü konusunda ise ihtilaf edilmiştir. İbn Sîrîn ve Humeydî gibi âlimler bid'atiyle fıska düştüğü için mutlak olarak rivayetinin reddolunacağını söylemişlerdir. Ebû Hanîfe, Şâfiî ve Ali b. el-Medîni'ye göre ise mezhebini ya da mezhep ehlini desteklemek için yalan söylemeyi helal görmedikçe mübtedi'nin -ister dâî olsun isterse olmasın- rivayeti kabul edilir. Cumhura göre dâî kişilerin rivayeti kabul olunmaz, dâî olmayanların rivayeti kabul edilir. Abdullah b. Mübârek, İbn Mehdî, Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn ve bir rivayete göre İmâm Mâlik bu görüştedir.⁷⁴⁴ İbn Hibbân da, "Bid'atine

⁷⁴¹ Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar, Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1999/1419, ss. 47-60; Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osman, Kahire: Mektebetu İbn Sinâ, ts., s. 31; Yavuz, "Ehl-i Bid'at", *DİA.*, X, 501-502; Yaran, "Bid'at", *DİA.*, VI, 131.

⁷⁴² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 549; Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 215; İsmâil Kâmil Ayyâş, "Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi kabûli rivâye meni't-teheme bi'l-bid'ati fi'l-Câmi'i's-sahîh", Malezya: Câmi'atu'l-Medîneti'l-âlemiyye, 2012/1436, s. 31-32.

⁷⁴³ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 126-127; Kerîme Sûdânî, *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi'r-rivayeti ani'l-mübtedi'âti min hilali'l-Câmi'i's-sahîh*, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1425/2004, s. 11.

⁷⁴⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 120-124; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 16; Sûdânî, *Menhec*, s. 64. Tebeu't-tâbiîn dönemi münekkitletlerinin bu konudaki metodu hakkında detaylı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, ss. 115-459.

davet eden bid‘atçının rivayetiyle ihticâc bütün imamlarımıza göre kesinlikle caiz değildir. Ben bu konuda ihtilaf olduğunu bilmiyorum.” demiştir.⁷⁴⁵

İbn Hacer, bir bid‘atle tekfir olunan herkesin rivayetlerinin reddolunamayacağı şeklindeki görüşün isabetli olduğunu belirtmiştir. Çünkü her mezheb, karşıt görüşte olanın mübtedi‘ (bid‘at sahibi) olduğu iddiasında bulunur, onu tekfir eder. Öyle ki bu itham mutlak kabul edilirse tekfir edilmemiş kimse kalmaz.⁷⁴⁶

Ehli bid‘atin tekfiri konusunda görüş birliği bulunmamakla birlikte cumhur, zarûrât-ı diniyyeden⁷⁴⁷ herhangi birini inkâr edenlerin, yani Galiyye⁷⁴⁸ ve ona bağlı bütün fırkaların tekfir edilmesi gerektiği hususunda birleşmiştir. Zarûrât-ı diniyyeyi kabul etmekle birlikte bunların herhangi birini ortadan kaldırma sonucunu doğurmayan yorumları benimseyenleri ise tekfir etmemişler, onları sadece İslam’ın dosdoğru yolundan sapmış gruplar (fırak-ı dâlle) olarak görmüşlerdir.⁷⁴⁹ Bu nedenle cerh-ta‘dîl âlimleri içerisinde Kaderiyye mezhebine mensup olmayı küfre götüren bid‘at olarak kabul edenin olmadığı ifade edilmiştir. Hatta aynı âlimler taassub derecesinde bağlılık ve her fırsatta propagandasını yapmak söz konusu olmadıkça Şîa da dâhil herhangi bir mezhebin görüşlerini paylaşmanın da sahibini dinden eden bid‘at olmadığını belirtmişlerdir. Bununla beraber Ebû Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894), Âcurrî (ö. 360/970), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi selef âlimleriyle Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037) gibi Eş‘arî kelâmcıları Cehmiyye ve Mu‘tezile’yi bazen de Şîa’yı tekfir etmiştir.⁷⁵⁰

⁷⁴⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 63-64; a.mlf., *es-Sikât*, VI, 140; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 114-115; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 53-54; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 269.

⁷⁴⁶ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 127; a.mlf., *Hedyu’s-sârî*, s. 549.

⁷⁴⁷ Sübûtu ve delâleti kesin nasla sabit olan dinî hususlar. bk. Mahmut Çınar, “Zarûrât-ı Dîniyye”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 138.

⁷⁴⁸ Daha çok Şîa’ya mensup olan ve aşırı düşünceler taşıyan gruplar için kullanılan, İslâm toplumu tarafından tasvip edilmemeyi belirten bir terimdir. bk. Mustafa Öz, “Gâliyye”, *DİA.*, İstanbul 1996, XIII, 333-337.

⁷⁴⁹ Dârimî, *er-Red ale’l-Cehmiyye*, s. 103; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 27; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâi ve’n-nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nusayr-Abdurrahman Umeyrâ, Beyrut: Dâru’l-ceyl, 1996/1416, II, 271-276; Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fa‘ûr, Beyrut: Dâru’l-ma‘rife, 1993/1414, I, 240.

⁷⁵⁰ bk. Dârimî, *er-Red ale’l-Cehmiyye*, s. 103-104; Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale’l-Cehmiyye ve’z-zenâdika*, thk. Sabrî Selâme Şahîn, Riyad: Dâru’s-sebât, 1423/2003, s. 12 (muhakkikin mukaddimesi); Bağdâdî, *el-Fark*, s. 31; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 34.

2) Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râviler İle İlgili Metodu

Hadis imamlarından bir kısmı, kâfir olmayan bir bid'atçının rivayetlerinin makbul olması için ileri sürülen bütün şartları ve sınırlandırmaları gereksiz görerek, sadece üzerinde ittifak edilen adâlet şartlarını taşımalarını yeterli görmüşlerdir. Bu şartı taşımayanların rivayetlerini reddetmişlerdir. Bid'at küfre götürücü olmadığı, râvi de İslam sınırları içerisinde kaldığı, sıdk, itkân, verâ ve takva ile ma'rûf olduğu sürece kendisinden hadis alınır. Buhârî, Müslim ve diğer bazı muhaddisler bu görüştedirler.⁷⁵¹ Bu hadis imamlarının aranan diğer ehliyetlere sahip bid'atçı râvilerden hadis almalarının sebebinin, sadece onların rivayet ettiği merviyâtın tamamen zayi olmamasını temin etmek ve onları muhtelif gruplara ayırarak ümmetin birliğini bozan aşırı taassubu önlemek olduğu ifade edilmiştir.⁷⁵²

Buhârî'nin bu konudaki yaklaşımını daha iyi tespit etmemiz için yaşadığı dönemdeki fikir ve mezhep hareketlerinin ve Buhârî'nin itikadî bazı görüşlerinin genel olarak bilinmesinin önemli olduğunu düşünüyoruz. Buhârî'nin doğduğu ve yaşadığı döneme bakıldığında, siyasî ve itikadî karakterli mezheplerin daha belirgin bir halde ortaya çıktıkları, kelâmî münakaşaların hemen hemen oluşum dönemini tamamlamak üzere olup hareketli bir dönem yaşamaya başladığı ve temsilcilerinin daha şöhretli hale geldikleri ifade edilmiştir.⁷⁵³ Ayrıca Buhârî'nin gezdiği ve ilmî seyahatte bulunduğu bölgelere bakıldığında dönemin bütün farklı telakki ve düşünce ekollerini en üst düzeyde temsil eden kültür merkezleri olduğu da belirtilmiştir.⁷⁵⁴

⁷⁵¹ Abdüssettâr Abdülhamîd el-Kudsî, "Râvinin Adâleti Problemi Açısından Ehl-i Bid'atın Rivayetleri", *Hadis Araştırmaları*, çev. Salahattin Polat, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 92; Yaran, "Bid'at", *DİA.*, VI, 130-131; Hammâd, "Ruvâtu's-Sahîhayn el-müttehimûne bi'l-vad'", s. 31.

⁷⁵² Kandemir, *Mevzu Hadisler*, s. 115.

⁷⁵³ Awnî İlhan, "Buhârî dönemi Mezhep Hareketleri", *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, Kayseri 1996, s. 47-49; Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", s. 259; Emin Âşıkutlu, "Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve *Sahîh*'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Anlayışı", *MÜFD.*, 19, 2000, s. 60-61; Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara: Kitâbiyât, 2002, s. 49-50.

⁷⁵⁴ Akyüz, "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansımaları", s. 163. krş. Metin Yurdagür, "Sahîh-i Buhârî'nin 'Kitâbu't-Tevhîd' Bölümü ve Ehl-i Sünnet İlm-i Kelâmî Açısından Önemi", *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, Kayseri 1996, s. 256.

Muhaddislerin özellikle Buhârî'nin kelâm mezhepleriyle olan mücadelelerinin arka planında yatan gerçek etkenin söz konusu mezheplerin yabancı fikrî etkilerinden etkilenmek olduğu söylenmiştir.⁷⁵⁵ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* ile *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı kitaplarının incelenmesinden, ayrıca *el-Akâide (et-Tevhid)*, *Ahbâru's-sıfât*, *Kitâbu'l-imân* gibi akâide dair bazı eserler telif etmesinden anlaşıldığına göre Buhârî, meşhur bir muhaddis olmasının yanı sıra itikadî konularla da yakından ilgilenerek selef inancına aykırı görüşler ileri süren Cehmiyye, Mürcie, Mu'tezile, Havâric ve Şîa mezheplerini tenkit eden, böylece Ehl-i sünnet mezhebinin oluşumuna katkıda bulunan ilk Sünnî âlimlerden biri kabul edilmiştir.⁷⁵⁶

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inin başına almış olduğu *Kitâbu'l-imân*'ı esas itibarıyla Mürcie'nin iman doktriniyi tenkit etmek için kaleme aldığı da ifade edilmiştir. Buhârî'nin Mürcie'ye yönelttiği tenkitlerden ve bazı kavramlara yüklediği anlamlardan anlaşıldığına göre, onun hadisçi selef âlimlerinin iman doktriniye sahip olduğu nakledilmiştir.⁷⁵⁷ *Kitâbu'l-imân*'a göre Buhârî'nin bazı kelâmî görüşleri ise şöyle özetlenebilir: “Ameller imandan bir cüzdür. Ameller imanı kemâle erdirici bir rol oynamaktadır. Günahından dolayı bir mümine kâfir denilemez. Mümin sırf imanı nedeniyle cehennemden korunamaz. Ancak iman sahibi olarak ölen bir mümin sonunda mutlaka cennete girecektir.” Buhârî bu görüşleriyle itikadda Ehl-i sünnetin görüşlerini dile getirmiştir. O imanı amelden ayırmaz. Ona göre iman, kavl ve fiildir, artar ve eksilir. Buhârî *el-Câmi'u's-*

⁷⁵⁵ Akyüz, “İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, s. 172. Ayrıca bk. Mübarekpûrî, *Sîret*, II, 489 vd.; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 62.

⁷⁵⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Buhârî- Akâide Dair Görüşleri”, *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 372. Bununla ilgili olarak ayrıca bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim el-Lehîdân, I, 22. (mukakkikin girişi); Kamil Çakın, “Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, *AÜİFD.*, XXXII, 188; a.mlf., “Kitâbu't-Tevhid'in Bab Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhid Anlayışı”, *Dinî Araştırmalar*, c. 7, S. 20, ss. 425-432; Yurdagür, “Sahîh-i Buhârî'nin 'Kitâbu't-Tevhid' Bölümü ve Ehl-i Sünnet İlm-i Kelâmı Açısından Önemi”, s. 255, 258; Akyüz, “İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, s. 165, 170,175; Emin Aşikkutlu, “Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sâhîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Anlayışı”, *MÜİFD.*, 19, 2000, s. 80; H. Musa Bağcı, “Buhârî'nin Kader Konusunda Mutezile İle Münakaşaları”, *AÜİFD.* XLVI, 2005, S. 1, ss. 21-52.

⁷⁵⁷ Çakın, “Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, s. 198. krş. A'zami, “Buhârî”, *DİA.*, VI, 372; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, ss. 87-111.

sahîh'te bu kanaatini ayet ve hadislerle ispat etmeye çalışır.⁷⁵⁸ Buhârî, akâid ve kelâm ilminin temel problemlerinden olan ilahiyat, nübüvvet ve ahiret konularını naslardan hareketle belirlemeye çalışmış, Ebû Hanîfe, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'den sonra Ehl-i sünnet akâidine ilişkin esasların çerçevesini çizip savunan âlimler arasına girmiştir. Özellikle onun ilahiyat ve nübüvvet konularında yaptığı özlü açıklamalar dikkat çekici olarak görülmüştür.⁷⁵⁹

Buhârî, râvinin Ehl-i sünnet akîdesinde olmasına önem vermiş ancak muhalif bir gruptan olsa bile râvi eda ve tahammülde tessebbüt ehlinden ise bu durum ondan rivayet etmeye engel olmamıştır.⁷⁶⁰ Yani Ehl-i bid'at olarak adlandırılan bir fırkaya mensubiyet râvinin rivayetini terk etmeyi gerektiren ağır bir kusur ya da tek başına bir cerh sebebi sayılmamıştır. Ayrıca bid'at sahibinden hadis rivayeti konusundaki farklı yaklaşımların "hadis uyduran râviden uzak durma" ilkesinde birleştikleri görülmektedir.⁷⁶¹ Bununla ilgili olarak Ahmed Naim şöyle demektedir:

Herhalde bir rivayetin medâr-ı kabul veya reddi, râvinin zâbit ve adl olup olmaması olduğundan duât-ı Havâric'den olan mesela İmrân b. Hittân'ın (ö. 84/703) rivayetini Buhârî, Mürcie rüesasından olan Abdülhamîd b. Abdurrahman el-Himmânî (ö. 202/817) ile Ebû Hasan el-A'rec'in (ö. 117/735) rivayetlerini Buhârî ile Müslim -sikâttan olduklarına bakarak-pekâlâ kabul etmişlerdir. Ancak selef-i sâlihine sebbeden Revâfız'ın rivayetini kabul etmemekte muhaddisin hemen hemen müttefik gibi görünüyorlar.⁷⁶²

Yani bazı muhaddisler bir râviden rivayet etmenin ölçüsü olarak râvinin mensup olduğu fırkaları değil hadis rivayetine ehil olup olmamasını belirlemişlerdir. Râvi mensup olduğu mezhebin propagandasını yapmadığı ve

⁷⁵⁸ Buhârî, İman 15, 16, 17, 18; Emrullah Yüksel, "Buhârî'de İman Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1991, S. 10, s. 8; Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", s. 198; Yavuz, "Buhârî- Akaid Dair Görüşleri", *DİA.*, VI, 373. krş. Âşıkkutlu, "Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sâhîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Anlayışı", ss. 66-80.

⁷⁵⁹ Yavuz, "Buhârî-Akaid'e Dair Görüşleri", VI, 374. krş. Emin Âşıkkutlu, "Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sâhîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Anlayışı", s. 81. Sünnete bağlılığı hakkındaki rivayetler için bk. İbn Asâkir, *Târîh*, LII, s. 77-78; Zehebî, *Siyer*, XII, 405.

⁷⁶⁰ Umerî, *Dirâsât*, s. 109; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 115. Ayrıca bk. Kandemir, *Mevzu Hadisler*, s. 114.

⁷⁶¹ Ataullah Şahyar, "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, c. 12, S. 24, s. 34. krş. Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 34.

⁷⁶² Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 331.

râvinin bu mensubiyetinin de rivayetlerine herhangi bir etkisi de olmadığı sürece o râviden hadis alınmasında bir problemin olmadığı görülmektedir.

Daha önce de geçtiği gibi Buhârî, râvilerin Mürcie, Kaderiyye, Mu‘tezile, Hâricî ve Şîa şeklinde itikadî-siyasî görüşlerini belirtmiştir. Burada ilk önce söz konusu mezhepler hakkında genel bilgiler verilmiş, daha sonra da Buhârî’nin ricâl eserlerinde yer alan Ehl-i bid‘at râviler ile bu mezheplere mensup olmakla tenkit edilen râvilerden *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’te rivayet edip etmediği araştırılmıştır.

a) Mürciî Râviler

Mürcie,⁷⁶³ siyasî ve itikadî bir fırka olarak Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah’a bırakıp, manevi sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyen topluluklara verilen ortak bir isimdir.⁷⁶⁴

Mürcie, I/VII. asır İslam toplumunda yaşanan gelişmeler doğrultusunda ortaya çıkan⁷⁶⁵ ve hadisçilerin “Ehl-i bid‘at” kapsamında değerlendirdiği fırkalardan biridir ve savunduğu düşüncelerle aynı ortamı paylaştığı Hâricîler, Mu‘tezile ve Şîa gibi diğer bütün fırkalarla fikrî bir mücadele içinde olmuştur. Diğer taraftan hadis âlimleri de, özellikle hadis ile ilgili bazı tasarruflarından dolayı Ehl-i bid‘at olarak kabul ettikleri tüm bu mezheplere karşı bazı kontrol mekanizmaları geliştirme sürecine girmişlerdir.⁷⁶⁶

⁷⁶³ “Ertelemek, sonraya bırakmak” anlamına gelen ircâ veya “beklenti içinde olmak, ümit etmek” manasındaki recâ kökünden geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüşse de kelimenin aslı harflerinin sonuncusu hemze olan ircâ’dan türemiş olduğu fikri tercih edilmektedir. bk. Râzî, *Muhtâr*, s. 218; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 83; XIV, 309; Zebîdî, *Tâc*, I, 240; XXXVIII, 127-128. “İrcâ” ve “Mürcie”, kişilerin sahip oldukları kültür, içinde yaşadıkları ortam, benimsedikleri itikadî düşünce gibi amillere bağlı olarak birbirlerinden farklı şekilde tarif ettikleri terimlerdir. Bu tarifler için bk. Hüseyin Kahraman, *Hadis İlmünde İrcâ ve Mürciî Râviler*, Bursa: Emin Yayınları, 2011, s. 41 vd. krş. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 38.

⁷⁶⁴ Ebî’l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfu’l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut: Mektebetü’l-asriyye, 1990/1411, I, 213; Süyûtî, *Tedrib*, s. 217; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 646; Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXII, 41.

⁷⁶⁵ Mürcie’nin ortaya çıkışında etkili olan sebeplerin başında Hâricî zihniyeti, Emevî-Hâşimî çekişmesi, Emevîlerin politik ve ekonomik siyaseti, kentleşme sürecinin doğurduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal problemler yer almaktadır. Bu sebeplerle ilgili olarak bk. Kutlu, “Mürcie”, *DİA.*, XXXII, 41-42; a.mlf., *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, ss. 41-51.

⁷⁶⁶ Kahraman, *Hadis İlmünde İrcâ ve Mürciî Râviler*, s. 28-29.

Hadisçilerin tenkit ettiği ve cerhi gerektirdiğine inandığı ircâ, ameli imanın muhtevası içinde düşünmeyen görüştür. Ayrıca Mürcî olmakla itham edilmesine rağmen, rivayetleri hadis ilminin en meşhur kaynaklarına girmiş çok sayıda râvinin olması, ircâ düşüncesine sahip olmanın râvinin terki için tek başına yeterli olmayacağı da ifade edilmiştir.⁷⁶⁷

Ashâbu'l-hadisın Mürcie hakkındaki kanaatlarını⁷⁶⁸ göstermesi bakımından şu hadis örnek verilebilir: “Ümmetim içinde iki sınıf insan vardır ki İslam'dan nasipleri yoktur. Bunlar Mürcie ve Kaderiyye'dir.”⁷⁶⁹ Diğer taraftan hadisçiler yazdıkları müstakil eserler veya kitaplarına aldıkları bölümler ile Mürcie ve diğer bid'at ehli akımlara cevaplar vermişlerdir. Buhârî de Mürcie'nin savunduğu iman anlayışına itirazî cevap niteliği taşıyan⁷⁷⁰ iman tanımından sonra açtığı ilk bablarda “Amelin imanın cüzü olduğunu” gösteren rivayetleri tasnif etmeye özen göstermiştir. Buhârî “İslamın beş esasını oluşturan amellerin, duanın, yemek ikram etmenin, Hz. Peygamber'i (as) sevmenin, ensârı sevmenin, hayânın, Kadir gecesini ihya etmenin, cihâdın, Ramazan orucunu tutmanın, namazın ve cenazeyi uğurlamanın imandan olduğunu” ifade eden konu başlıkları altında ilgili hadisleri tasnif etmiştir.⁷⁷¹ Hatta Buhârî “Ehl-i imanın ameller konusunda birbirlerinden üstün olması”⁷⁷² şeklinde bir bab başlığı açmıştır. İbn Hacer de Buhârî'nin bu gibi bab başlıklarıyla ve altındaki hadislerle Mürcie'ye karşı cevap verdiğini ifade etmiştir.⁷⁷³ Yine İbn Hacer “Müminin farkında olmadan amellerinin boşa gitmesi”⁷⁷⁴ şeklindeki bab başlığının Buhârî'nin Mürcie'ye karşı bir reddiyesi olarak düşünüleceğini belirtmiştir.⁷⁷⁵ Ayrıca Buhârî bu konuda,

⁷⁶⁷ Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcî Râviler*, s. 138, 192; Sûdânî, *Menhec*, s. 106.

⁷⁶⁸ Hadisçilerin Mürcie hakkındaki genel kanaatleri hakkında bk. Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcî Râviler*, s. 125-132.

⁷⁶⁹ Tirmizî, *Kader* 13; İbn Mâce, *Mukaddime* 9; Bu bağlamdaki hadislerin değerlendirilmesi hakkında bk. Yavuz Köktaş, “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. I, S. 2, 2003, ss. 113-143; Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürcî Râviler*, ss. 125-127.

⁷⁷⁰ Buhârî'nin “Kitâbu'l-imân”ı Mürcie'ye reddiye gayesiyle yazdığı hakkında bk. Kamil Çakın, “Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, *AÜİFD.*, c. XXXII, ss. 183-198; Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 185-186.

⁷⁷¹ Buhârî, *İmân* I-42.

⁷⁷² Buhârî, *İmân* 15.

⁷⁷³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 93.

⁷⁷⁴ Buhârî, *İmân* 36.

⁷⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 135.

“İman kavlı (söz) ve ameldir” demeyen hiçbir hocadan hadis yazmadım.”⁷⁷⁶ demiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî tarafından Mürciî olduğu ifade edilen râvi sayısı altıdır:

1. Eyyûb b. Âiz et-Tâî: Buhârî, ircâ fikrinin hadis ehliyetine halel getirmediğini belirtmek amacıyla onu sadûk kavramıyla değerlendirmiş⁷⁷⁷ ve ondan bir hadis rivayet etmiştir.⁷⁷⁸ Buhârî'nin *ed-Duafau's-sağîr* adlı eserinde söz konusu râviye yer vermesine rağmen ondan *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinde rivayet etmesi, Zehebî tarafından çelişkili bir durum olarak kabul edilmiş ve onun bu râviyi hem zayıf sayıp hem de ondan hadis nakletmesini şaşılacak bir durum olarak değerlendirmiştir.⁷⁷⁹ Ancak Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'inin tasnif metodu dikkate alındığında Zehebî'nin hayretle karşıladığı bu durumun esasında Buhârî açısından bir çelişki oluşturmadığı anlaşılacaktır. Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'e çeşitli nedenlerden dolayı tenkit edilen râvileri aldığı tespit edilmiştir. Nitekim Buhârî, Eyyûb hakkındaki Mürciîlik ithamından dolayı onu *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikretmiş ancak güvenilir olduğunu ifade etmek ve Mürciî olmasının onun hadis ehliyetine zarar vermediğini belirtmek üzere de hakkında sadûk ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Eyyûb'un İbn Maîn, Ebû Hâtim, Nesâî ve İclî gibi münekkitler tarafından da sika kabul edilmesi⁷⁸⁰ Buhârî'nin değerlendirmesini doğrular niteliktedir. Dolayısıyla Zehebî'nin *ed-Duafau's-sağîr* adlı eserle ilgili farklı telakkisi Buhârî'yi haksız yere eleştirmesine sebep olmuştur diyebiliriz.

İbn Hacer, Buhârî'nin Eyyûb b. Âiz'in rivayetini Şu'be'nin naklinin mütâbî'i olarak aktardığını da ifade etmiştir. Yine o, Müslim ve Tirmizî'nin de ondan rivayet ettiğini söyleyerek Buhârî'yi savunmaktadır.⁷⁸¹ Buhârî, Eyyûb hakkında her ne kadar sadûk lafzını kullansa da Mürciîlik ithamından dolayı Kitâbu'l-megâzî'de ondan sadece bir rivayeti mütâbî olarak rivayet etmiştir. Yine Eyyûb'un naklettiği bu rivayet de Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Resûlullah tarafından

⁷⁷⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 58; Zehebî, *Siyer*, XII, 395; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 670; a.mlf., *Tağlîk*, V, 389.

⁷⁷⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 420; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 22.

⁷⁷⁸ Buhârî, *Megâzî* 60.

⁷⁷⁹ Zehebî, *Mîzân*, I, 459.

⁷⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 252; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 558-559.

⁷⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 336.

Yemen'e gönderilmesiyle ilgili olup, nispet edildiği mezhebin görüşlerini destekler içerikte değildir.

2. Salt b. Mihrân: Buhârî'nin Mürciî olduğunu ifade etmekle birlikte sadûk kavramıyla değerlendirdiği bir diğer râvi, Salt b. Mihrân'dır.⁷⁸² Ancak Buhârî'nin Salt b. Mihrân'dan *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir. Mezkûr râvinin *Kütüb-i sitte*'de de rivayeti yoktur.⁷⁸³ Buhârî,

3. Saîd b. Sâlim,⁷⁸⁴

4. Abdülmecîd b. Abdülazîz⁷⁸⁵ ve

5. Yûnus b. Râşid⁷⁸⁶ hakkında da Mürciî ifadesini kullanmış ve bu râvilerden rivayet etmemiştir.⁷⁸⁷ Ayrıca onun bu râvilere *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserinde yer vermesi ve onlar hakkında ta'dîl içerikli bir ifade kullanmaması onun bu râvileri zayıf olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Nitekim İbn Hibbân, Saîd b. Sâlim'in haberlerde vehmettiğini, Abdülmecîd b. Abdülazîz'in münker hadisler rivayet ettiğini ifade etmiştir.⁷⁸⁸ Abdülmecîd'in dâî olduğu da zikredilmiştir.⁷⁸⁹ Yûnus b. Râşid hakkında ise Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*'de Ahmed b. Şu'ayb'dan onun dâî olduğunu nakletmiştir.⁷⁹⁰ Ebû Hâtim ise mezkûr râviyi zayıf râviler hakkında kullandığı “يكتب حديثه” (hadisi yazılır)⁷⁹¹ lafzıyla değerlendirmiştir.⁷⁹² Bu veriler ışığında Buhârî'nin yukarıda zikredilen râvilerden rivayet etmemesinde bu râvilerin zabt açısından tenkit edilmeleri ve dâî olmaları

⁷⁸² Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 62. Ahmad Yousef Barouni'nin yapmış olduğu tahkikte Bihrâm olarak geçmektedir. bk. *A Critical Study*, II, 65. Ancak bunun vehim olduğu, doğrusunun Mihrân olduğu ifade edilmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 380.

⁷⁸³ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 380. Hakkında ta'dîl ifadeleri zikredilmekle birlikte İbnü'l-Kattân, Salt b. Mihrâm'ın meçhul olduğunu ifade etmiştir. Değerlendirmeler için bk. Zehebî, *Mîzân*, III, 438; Tavâlîbe, “er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-Duafâi's-sağîr li'l-Buhârî”, s. 269.

⁷⁸⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, III, 482; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 53.

⁷⁸⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI, 112; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 82.

⁷⁸⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VIII, 412.

⁷⁸⁷ Mizzî, *Tehzîb*, XVIII, 275; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 31; IX, 386.

⁷⁸⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 320; II, 161.

⁷⁸⁹ Zehebî, *Mîzân*, IV, 390.

⁷⁹⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VIII, 412.

⁷⁹¹ Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 88-89. “يكتب حديثه” Sehâvî'ye göre ta'dîlin altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i'tibâr için alınır. Yahya b. Maîn bu sigayı “Râvi zayıflardandır.” manasına kullanır. bk. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 332; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 424.

⁷⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX, 239.

etkili olmuştur diyebiliriz. Ancak burada her ne kadar râvinin dâî olmasını Buhârî'nin kendisinden rivayet etmesi önünde bir engel olarak zikretsek de onun tenkit edilen bazı dâî râvilerden de rivayet ettiği tespit edilmiştir. Buna göre Buhârî'nin râvi değerlendirmelerinde pek çok etkenin birlikte göz önünde bulundurulduğu söylenebilir.

6. Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe el-Kûfî (ö. 150/767): Buhârî, Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğunu söylemiş ve "re'y ve hadisi dolayısıyla münekkitlerin onu metrûk olarak değerlendirdikleri" (كان مرجعنا سكتوا عن رأيه وعن حديثه) ifadesini kullanmış⁷⁹³ ve ondan rivayet etmemiştir. A'meş, Şu'be, Abdullah b. Mübârek, Yahya b. Saîd el-Kattân, Yahya b. Maîn ve daha birçok âlim onun hakkında övgü dolu ifadeler kullanmıştır. Bununla birlikte Ebû Hanîfe, Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Abdurrahman b. Mehdî, İbn Nümejr (ö. 234/849) ve Ahmed b. Hanbel gibi bazı münekkitler tarafından cerh edilmiştir.⁷⁹⁴

Ebû Hanîfe hakkında yapılan tenkitler genel olarak kıyas ve re'ye tabi olması, ircâ fikrine meyletmesi ve hadiste çok hata yapması sebebiyledir.⁷⁹⁵ Dümeynî bu tenkitlere şöyle cevap vermektedir: "Re'ye tabi olması hakkındaki eleştiriye gelince, Ebû Hanîfe zaten kendi yaşadığı çağda Re'y ehlinin imamıdır.⁷⁹⁶ Ehl-i hadisin re'y ehline⁷⁹⁷ karşı konumu zaten bilinmektedir. Bu

⁷⁹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 81. Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye yer verdiği konusunda ihtilaf edilmiştir. Mahmûd İbrahim Zâyed'in tahkik ettiği Dâru'l-ma'rife baskısında Ebû Hanîfe yer almamaktadır. Ancak Ahmad Yousef Barouni'nin yaptığı tahkikte Ebû Hanîfe yer almaktadır. Burada Ebû Hanîfe ile ilgili olarak Nu'aym b. Hammâd'dan rivayet edilen aşırı tenkit ifadeleri kullanılmıştır. bk. *A Critical Study*, II, 137. Ayrıca Ahmad Yousef bazı râvilerin *ed-Duafâu's-sağîr*'den düşürüldüğünü bunlar arasında Hanefî mezhebinde aşırı olan kişiler tarafından Ebû Hanîfe'nin yazılmadığını da ifade etmiştir. bk. *A Critical Study*, I, 171.

⁷⁹⁴ Ebû Hanîfe'yi cerh ve ta'dil edenler ve değerlendirmeleri hakkında bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: DİB. Yayınları, 2010, ss. 257-308.

⁷⁹⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 63-72.

⁷⁹⁶ Ebû Hanîfe ve ekolünün Ehl-i re'y olarak adlandırılmasının sebebi, bu ekolü oluşturan fakihlerin hüküm çıkarmada re'yi maharetle ve diğerlerine göre daha sıkça kullanmış olmalarıdır. Bu konudaki değerlendirmeler için bk. M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 522; Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2015, ss. 132-135.

⁷⁹⁷ Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y isimlendirmeleri hakkında bk. Abdullah Aydın, "Ehl-i Hadis", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 507-508; Salim Ögüt, "Ehl-i Hadis-Fıkıh", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 508-512; M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 523-524; M. Hayri Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnet'in kurucu Ataları*, Ankara: Otto, 2011, ss. 19-79; Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 50-51; Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, s. 63 vd.; Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, ss. 99-157.

nedenle Ehl-i hadisten birçok kişi onu bu sebepten ötürü tenkit etmişlerdir.⁷⁹⁸ İrcâ hakkındaki eleştiriye gelince -eğer bu sabit ise-⁷⁹⁹ Ebû Hanîfe dâî değildir. Yani mezhebinin propagandasını yapmamıştır. Yapmış olsa bile bid'atini desteklemeyen hadisleri alınır. Hadiste çok hata yapması ile ilgili tenkide gelince uzmanlık alanı hadis olmayan⁸⁰⁰ bir kişinin hataları olabilir. Hatadan ve kusurdan kim kurtulabilir ki?''⁸⁰¹

Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye karşı bu cerhinde muhaddislerin Ehl-i re'ye karşı muhalefetinin etkisi olmuştur.⁸⁰² Ayrıca Buhârî'nin, hocası Nu'aym b. Hammâd'ın Ebû Hanîfe'ye karşı gösterdiği taassuptan etkilendiği belirtilmiştir.⁸⁰³ Muhaddislerin Ebû Hanîfe'yi eleştirmesinde, nakil yanında akla da başvurmasının etkili olduğu kabul edilmektedir. Ebû Hanîfe'nin, günah işleyenlerin mümin

⁷⁹⁸ Hicrî ikinci yüzyılın ortalarında Kûfe'de oluşan Ehl-i re'yin Medine merkezli Ehl-i hadisten belki de en önemli farkı, hadisleri kabulde daha ihtiyatlı davranması, hakkında nas bulunmayan konuda hemen re'ye başvurarak meselenin çözümüne yönelmesi, re'y ile hüküm vermeyi farazî meseleleri de kapsayacak şekilde geliştirip sistemleştirmesi olarak özetlenebilir. Ancak hemen hemen her dönemde Ehl-i re'y hadise aykırı hüküm verdiği, sahih hadisle ameli terk ettiği, re'yi hadisten üstün tuttuğu gibi ithamlara maruz kalmıştır. Ehl-i re'ye karşı özellikle Hicazlılar ve muhaddisler tarafından takınlan tavrın diğer bir sebebi, âlimler ve ekoller arasında görülen ilmi rekabettir. Bir başka sebep olarak da Arap-Mevâlî çekişmesi gösterilebilir. Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye 'inde Ashâbi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*, Mektebetü'l-hancî, 1979/1399, ss. 105-121; M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *DİA.*, X, 522-523; Ünal, *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*, ss. 47-53; Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, ss. 141-157; Mehmet Eren, "Buhârî'nin Sahîh'inde Re'y Ehline İtiraz Ettiği Bazı Meseleler", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2003, c. 5, S. 15, ss. 139-163.

⁷⁹⁹ Sönmez Kutlu, Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden dolayı Abbâsiler devrinde Mürcie'nin manevî lideri olduğunu söylemiştir. bk. "Mürcie", *DİA.*, XXXII, 43. Ayrıca Kûfe'nin oldukça çok sayıda Mürci'ye ev sahipliği yapması, diğer taraftan bu şehrin fıkıh alanında, Ehl-i Hicaz'ın tersine re'yi aktif ve sık olarak kullanması, ekolün en önemli ismi Ebû Hanîfe'nin ircâ görüşüyle anılması, Kûfe'li fıkıhçıların resmî bağlamda istihdam edildiği bölgelerde de ircâ düşüncesine belli bir yoğunlukta tesâdüf edilmesi Ehl-i Re'y ile ircâ düşüncesi arasında bir ilişkinin varlığını düşündürmektedir. Bu konuda bk. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: TDV. Yayınları, 2002, s. 202 vd.; Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürci Râviler*, s. 172 vd.

⁸⁰⁰ Ebû Hanîfe'nin hadisle ilgisi hakkında Zehebî, Ebû Hanîfe'nin rivayetlere önem verdiğini, bu amaçla yola çıktığını ifade etmiştir. Bu konuda bk. Zehebî, *Siyer*, VI, 392, 396; Ünal, *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*, ss. 55-86; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 135; Muhammed Abdurreşîd Nu'mânî, *İmâm Âzam Ebû Hanîfe'nin Hadis İlmindeki Yeri*, Yayına haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, çev. Enbiya Yıldırım, Ankara: Otto Yayınları, 2015.

⁸⁰¹ Dümeynî, *Kavlu'l-Buhârî seketü anh*, s. 175-176.

⁸⁰² Salahattin Polat, "Cerh ve Ta'dilin Öznelliği", *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan yayınları, 2003, s. 70. Bu hususta ayrıca bk. Abdülmecîd, *el-İtticâhât*, s. 577; M. Hilmi Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1976, s. 5.

⁸⁰³ bk. Ünal, *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*, ss. 282-284. Ayrıca bk. Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları*, s. 25-26.

olduğuna dair görüşünün Selefiyye de dâhil olmak üzere bütün Ehl-i sünnetçe⁸⁰⁴ benimsendiği dikkate alınırsa onun Mürcie'ye nisbet edililişinin, mezheplerle ilgili kavramların o devirde henüz yerleşmemesinden ve Sünnî akidenin değişik zümrelerin katkılarıyla teşekkül dönemini yaşamasından kaynaklanmaktadır.⁸⁰⁵

Buhârî'nin Ehl-i re'ye karşı bir tavrı olmakla birlikte o bu hususta tenkit edilen Rebi'a b. Ebû Abdurrahman (ö. 139/756), Muhammed b. Abdullah el-Müsenna (ö. ?) ve Abdurrahman b. Yûnus'tan (ö. 225/839) rivayet etmiştir.⁸⁰⁶ Bu bağlamda Buhârî'ye göre Ehl-i re'ye'den olmanın rivayetleri terk ettirecek kadar tek başına ağır bir cerh sebebi sayılmadığını söyleyebiliriz. Ona göre öncelikli olan râvinin doğru sözlü olması ve zabt bakımından tenkit edilmemesidir.

Buhârî, iki râvi hakkında ise doğrudan kendi kanaatini değil de diğer münekkitlerin görüşlerini kaynak göstererek onların Mürciî olduğunu belirtme yolunu tercih etmiştir.

1. Abdülazîz b. Ebû Revvâd (ö. 159/776): Buhârî, Humeydî'nin Yahya b. Süleym'den aktardığı İbn Ebû Revvâd'ın Mürciî mezhebini benimsediği

⁸⁰⁴ Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönem ve coğrafya; imâmet, sıfatlar, kader, büyük günah, tekfir gibi kelâm tarihinin temel hususlarının tartışıldığı ve bu tartışmalar çerçevesinde ileri sürülen görüşlerin Hâriciyye, Şîa, Mu'tezile, Cebriyye gibi ekollere dönüştüğü şartları ihtiva ediyordu. Ebû Hanîfe bütün bu firkaların ileri gelenleri ile hararetle tartışmalara girmiş, bu çerçevede kaleme aldığı *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-Fıkhu'l-ebsat*, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, *er-Risâle* ve *el-Vasiyye* gibi risâlelerde (Bu risâlelerin Arapça metni ve tercemeleri için bk. *İmâm'ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2013) dönemin kültür seviyesi için oldukça girift sayılabilecek inanç meselelerine basit aynı zamanda pratiğe yönelik çözümler getirmiştir. Bu nedenle Ebû Hanîfe, Ehl-i Sünnet inanç sisteminin öncülerinden kabul edilmiştir. Bu konuda bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 526; Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürciî Râviler*, s. 165.

⁸⁰⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe-Akaide Dair Görüşleri", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 142-143; a.mlf., "Ehl-i Sünnet", *DİA.*, X, 526. Bu tartışmanın lafzî olduğuna dair bk. Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 63. İsmail Hakkı Ünal, Ebû Hanîfe hakkında cerh ve ta'dil açısından söylenen sözleri bir araya toplayıp değerlendirmiş ve bu tenkitlerin bazı istisnalar dışında genellikle hadisçilerden geldiğini söylemiştir. Yöneltilen cerhlerin, genellikle gerekçesiz olup müphem ve gayr-ı müfesser olduğu, cerhedenlerin çoğunun Şâfiî mezhebine mensup olup, Ebû Hanîfe'ye karşı tutumlarında mezhep asabiyetinin önemli rol oynadığı ifade edilmiştir. Yine ona göre Ebû Hanîfe'ye yöneltilen tenkitlerden uydurma olma ihtimali olanlar hariç tutulursa, özellikle hayatta olduğu ve ölümünü takip eden dönemde yöneltilenler, kişisel ilişkilerdeki aksaklıklardan ve anlayış farklılığından, daha sonraki dönemlerde yöneltilen tenkitler ise taassuptan kaynaklanmıştır. bk. Ünal, *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 309-310; Bu konuda ayrıca bk. Leknevî, *er-Ref'*, s. 120 vd; Kahraman, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürciî Râviler*, s. 192; Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, s. 215-216.

⁸⁰⁶ bk. Buhârî, İlim 28; Zekât 38; Şirket 2; Buhârî, Vudû' 33, 40; Cezâu's-sayd 25.

hakkındaki değerlendirmeyi nakletmiştir.⁸⁰⁷ Buhârî'nin İbn Ebû Revvâd'dan ta'liken rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁸⁰⁸ Buhârî'nin mezkûr râviden ta'liken rivayet etmesinde hakkındaki Mürciilik ithamı ve onun zabt açısından tenkit edilmesi etkili olmuştur diyebiliriz.⁸⁰⁹

2. Talk b. Habîb: Buhârî, Saîd b. Cübeyr'den (ö. 95/713) Talk'ın Mürciî olduğu rivayetini nakletmiş,⁸¹⁰ ancak hadiste sadûk olduğunu ifade etmiştir.⁸¹¹ Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'te Talk'tan rivayet etmediği, *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet ettiği tespit edilmiştir. Yine kaynaklarda Talk'ın zabt açısından tenkit edildiği görülmemekle birlikte dâî olduğu zikredilmiştir.⁸¹² Buhârî'nin Talk'tan *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmemesinde hakkındaki dâilik ithamının etkisinin olduğu söylenebilir.

Bu veriler ışığında Buhârî'nin Mürciî olduğunu ifade ettiği ve sadûk olarak değerlendirdiği bir râviden Kitâbu'l-megâzî'de bir hadisi mütâbî olarak tahrir ettiği, Mürciî olarak değerlendirdiği bir diğer râviden ise tahrir etmediği anlaşılmaktadır. Buhârî'nin tahrir etmediği râvi hakkında ta'dîl ifadeleri olmakla birlikte onun meçhul olduğu da zikredilmiştir. Yine söz konusu râvinin *Kütüb-i sitte*'de de rivayetinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Yani bu râvinin *Kütüb-i sitte*'ye dâhil edilecek bir rivayeti dahi bulunmamaktadır. Buhârî üç râvi hakkında ise onların Mürciî olmakla itham edildiklerini belirtmiş ancak sadûk ifadesini kullanmamıştır. Buhârî, iki râvi hakkında ise diğer münekkitlerin bu râvileri Mürciî olarak değerlendirdiğini aktarmıştır. Buhârî'nin bu beş râviden ya *el-Câmi 'u's-sahîh*'te ta'lik ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi *el-Câmi 'u's-sahîh* dışındaki diğer eserlerinde rivayet ettiği tespit edilmiştir. Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayetine yer vermediği râvilerin zabt açısından tenkit edildikleri ve iki râvinin de dâî olması yönünde bir değerlendirmenin bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'te

⁸⁰⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI, 22; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 78. Yahya el-Kattân, Abdülazîz b. Ebû Revvâd'ın sika olduğunu bazı hataları dolayısıyla terk edilemeyeceğini ifade etmiştir. Süfyân es-Sevrî, Ebû Revvâd'ın bid'at üzere öldüğünü söylemiştir. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 302; Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 6; Mustafa Bilgin, "Abdülazîz b. Ebû Revvâd", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 189-190.

⁸⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 301.

⁸⁰⁹ bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 136; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 109.

⁸¹⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IV, 359; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, I, 260.

⁸¹¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 65.

⁸¹² İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 27.

rivayet ettiği Mürciî râviler hakkında ta‘dîl ifadelerinin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Buhârî, bu râvileri haklarındaki tenkitten dolayı *ed-Duafâu’s-sağîr’e* almış ve bazıları hakkında sadûk ifadesini kullanmış olsa da bu râvilerin *el-Câmi‘u’s-sahîh*’in asıl râvisi olacak kadar onun istediği düzeyde biri olmadığı söylenebilir.

Cerh-ta‘dîl kaynaklarında münekkitler tarafından Mürciî olmakla tenkit edilen başka râviler de bulunmaktadır. Önceki dönem münekkitlerinin bu değerlendirmelerine karşı Buhârî’nin nasıl bir tavır sergilediği Buhârî’nin Ehl-i bid‘at râvilerine yönelik metodunu tespit etmek ve Buhârî ile söz konusu münekkitler arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından bir karşılaştırma yapmak açısından önem arz etmektedir. Bu maksatla bu konu ile ilgili olarak bazı örnekler nakledilecektir:

1. Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 119/737): Şu‘be, Mürciî olmakla itham edilen⁸¹³ Hammâd hakkında sadûk ifadesini kullanmıştır.⁸¹⁴ Buhârî ise Hammâd hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁸¹⁵ İbn Maîn, Nesâî, İbn Hibbân ve İclî gibi münekkitler ise onu sika kabul etmişlerdir. Hadisçilik yönünü zayıf görenler, özellikle hayatının sonlarında hâfızasının zayıflaması sebebiyle hadisleri karıştırdığını, sara nöbetleri geçirdiğini söylemişlerdir. Re‘y ekolünde olması da hadisçilerin bu yöndeki eleştirilerine önemli bir zemin teşkil etmiştir.⁸¹⁶ Buhârî’nin Hammâd’dan *el-Edebü’l-müfred*’de rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁸¹⁷ Bu örnekte görüldüğü gibi Buhârî, Şu‘be’nin sadûk (doğru sözlü) olmakla ta‘dîl ettiği Hammâd hakkında bir değerlendirmede bulunmamış ve *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te ondan rivayet etmemiştir. Ancak Buhârî, *el-Câmi‘u’s-sahîh*’inin bazı bab başlıklarında Hammâd’ın fikirlerine yer vermiştir.⁸¹⁸

⁸¹³ İbn Hibbân, *Kitâbu’s-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu’l-me‘arifi’l-Osmaniyye, 1973/1393, IV, 159-160; İclî, Ebî’l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Ma‘rifetu’s-sikat*, thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî, ts., I, 320.

⁸¹⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 137.

⁸¹⁵ Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, III, 18-19.

⁸¹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, VII, 279; M. Özgü Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 485.

⁸¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 14;

⁸¹⁸ Buhârî, Vudû 36, 37; Savm 29; Kefâlet 1; Talâk 25; Diyât 29. Bu konuda bk. Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, *DİA.*, XV, 485.

2. Cevvâb et-Teymî (ö. ?): Süfyân es-Sevrî, Mürciî olduğu için onu tenkit etmiştir.⁸¹⁹ Buhârî, Cevvâb ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁸²⁰ İbn Adî onun munkatı rivayetlerinin olduğunu, müsned rivayetlerinin ise az olduğunu ifade etmiştir.⁸²¹ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te mezkûr râviden rivayet etmeyip *Kıraatü half'e'l-imâm* adlı cüzünde ta'lîken rivayet etmesinde⁸²² İbn Adî'nin mezkûr değerlendirmesi dikkate alınabilir.

3. Zer b. Abdullah el-Hemdânî (ö. 100/718): Buhârî, kaynaklarda Mürciîlikle itham edilen⁸²³ mezkûr râvi hakkında “صدوق في الحديث” (hadiste doğru sözlüdür) diyerek onu ta'dîl etmiştir.⁸²⁴ Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebîr*'de Zer'in “Re'y ile ortaya çıkan bazı şeylerin din olarak kabul edilmesinden endişe ettiğimden dolayı birçok şeyi çıkarıp attım”⁸²⁵ şeklindeki ifadesi onun ircâ fikrinden rüçû ettiği şeklinde yorumlanmıştır.⁸²⁶ Buhârî, hakkındaki tenkitler sebebiyle Zer el-Hemdânî'yi *ed-Duafâu's-sağîr*'e almış, ancak kendisi Zer el-Hemdânî'yi güvenilir bir râvi olarak kabul etmiştir. Nitekim Zer'in sika ve sadûk olduğu belirtilmiştir.⁸²⁷ Buhârî'nin mezkûr râviden rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁸²⁸

Bu değerlendirmelere göre münekkitler tarafından Mürciî olmakla tenkit edilen bazı râvilerden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te asıl olarak değil de ta'lîk ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde rivayet ettiği müşahede edilmektedir. Buhârî'nin bahsi geçen râvilerin rivayetlerini söz konusu şekillerde nakletmesinde mezkûr râvilerin başta Ehl-i bid'at olmakla birlikte zabt açısından tenkit edilmesi ve re'y ehlinden olması gibi diğer hususlardan dolayı da cerh edilmesi etkili olmuştur diyebiliriz. Yani Buhârî'nin râvi değerlendirmelerinde pek çok etkenin göz önünde bulundurulduğu görülmektedir.

⁸¹⁹ Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf b. İbrâhim el-Cürcânî, *Târihu Cürcân*, Beyrut 1981/1401, s. 173.

⁸²⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 246.

⁸²¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 178; Zehebî, *Mizân*, II, 160.

⁸²² Mizzî, *Tehzîb*, V, 159-161; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 104-105.

⁸²³ Zehebî, *Târih*, VI, 60; a.mlf., *Mizân*, III, 50.

⁸²⁴ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 46.

⁸²⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, III, 267.

⁸²⁶ Tavâlibe, “er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-Duafâi's-sağîr li'l-Buhârî”, s. 268.

⁸²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, III, 454.

⁸²⁸ Örneğin bk. Buhârî, Teyemmüm 1. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 244; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 590.

Cerh-ta'dîl kaynaklarında Mürcî'î olmakla tenkit edilen râviler ve bu râvilerin Buhârî tarafından değerlendirilmesi ve Buhârî'nin bu râvilerden rivayet etme durumunu incelemek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

No	Râvinin Adı	Buhârî'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abdulkerîm b. Ebû'l-Muhârik Ebû Ümeyye el-Basrî (ö. 127/745) ⁸²⁹	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸³⁰	Ta'liken rivayet etmiştir. ⁸³¹
2	Ali b. el-Hasen b. Şakîk el-Mervezî (ö. 215/830) ⁸³²	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸³³	Rivayet etmiştir. ⁸³⁴
3	Ali b. el-Hüseyn b. Vâkîd el-Mervezî (ö. 211/826) ⁸³⁵	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸³⁶	<i>el-Edebü'l-müfred</i> 'de rivayet etmiştir. ⁸³⁷
4	Alkame b. Mersed el-Hadramî Ebû'l-Hâris el-Kûfî (ö. 120/737) ⁸³⁸	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸³⁹	Rivayet etmiştir. ⁸⁴⁰
5	Amr b. Mürre el-Cümelî el-Kûfî (ö. 116/734) ⁸⁴¹	Amr'ın "Ben Mürcî'im" dediğini nakletmiştir. ⁸⁴²	Rivayet etmiştir. ⁸⁴³
6	Âsım b. Küleyb el-Kûfî (ö. 137/754) ⁸⁴⁴	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸⁴⁵	Ta'liken rivayet etmiştir. ⁸⁴⁶
7	Bîşr b. Muhammed es-Sahtiyânî el-Mervezî (ö. 224/839) ⁸⁴⁷	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸⁴⁸	Rivayet etmiştir. ⁸⁴⁹
8	Bükeyr b. Mismâr el-Hanzalî (ö. 170/787) ⁸⁵⁰	فيه بعض النظر ⁸⁵¹	Rivayet etmemiştir. ⁸⁵²

⁸²⁹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 63.

⁸³⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, 89.

⁸³¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 335.

⁸³² İbn Hacer, *Lisân*, VII, 263.

⁸³³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, 268-269.

⁸³⁴ bk. Buhârî, Itk 13.

⁸³⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 226.

⁸³⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, s. 267.

⁸³⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 271.

⁸³⁸ Kahraman, *İrcâ ve Mürcî'î Râviler*, s. 72.

⁸³⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 41.

⁸⁴⁰ bk. Buhârî, Cenâiz 85.

⁸⁴¹ İclî, *Ma'rife*, II, 185.

⁸⁴² Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, 368.

⁸⁴³ bk. Buhârî, Ezân 71. Rivayetleri için bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 693-702.

⁸⁴⁴ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 334.

⁸⁴⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VI, 487.

⁸⁴⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 49.

⁸⁴⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 144.

⁸⁴⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 84.

⁸⁴⁹ bk. Buhârî, Cuma 11.

9	Halef b. Eyyûb Ebû Saîd el-Âmirî el-Belhî (ö. 205/820) ⁸⁵³	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸⁵⁴	Rivayet etmemiştir. ⁸⁵⁵
10	Hallâd b. Yahya b. Safvân es-Sülemî el-Kûfî (ö. 213/828) ⁸⁵⁶	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸⁵⁷	Rivayet etmiştir. ⁸⁵⁸
11	Hasîf b. Abdirrahman el-Cezerî el-Harrânî (ö. 138/756) ⁸⁵⁹	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸⁶⁰	Rivayet etmemiştir. ⁸⁶¹
12	Hassân b. Bilâl el-Müzenî el-Basrî (ö. 100/718) ⁸⁶²	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸⁶³	Rivayet etmemiştir. ⁸⁶⁴
13	Heyyâc b. Bistâm et-Teymî el-Horasânî (ö. 177/793) ⁸⁶⁵	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸⁶⁶	Rivayet etmemiştir. ⁸⁶⁷
14	İbrâhim b. Tahmân b. Şu'be el-Herevî el-Horasânî (ö. 163/780) ⁸⁶⁸	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸⁶⁹	Rivayet etmiştir. ⁸⁷⁰
15	Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî (ö. 256/870) ⁸⁷¹	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁸⁷²	Rivayet etmiştir. ⁸⁷³

⁸⁵⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 194.

⁸⁵¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 115.

⁸⁵² İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 430.

⁸⁵³ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 24.

⁸⁵⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 196.

⁸⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 127.

⁸⁵⁶ Kahraman, *İrcâ ve Mürciî Râviler*, s. 86.

⁸⁵⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 189.

⁸⁵⁸ Buhârî, Gusûl 19. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 150.

⁸⁵⁹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 31.

⁸⁶⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 228.

⁸⁶¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 123.

⁸⁶² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 164.

⁸⁶³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 31.

⁸⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 215.

⁸⁶⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 96.

⁸⁶⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 242.

⁸⁶⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 78.

⁸⁶⁸ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 56.

⁸⁶⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, I, 294.

⁸⁷⁰ Buhârî, Cuma 11. İbrahim b. Tahmân'ın sika ve fâdil olduğu, zayıf olduğu konusunun ise şaz kaldığı ifade edilmiştir. Mürciî olduğu konusunda ise onun bu konudaki fikri Hâricîlere reddiye olarak büyük günah işleyenler için Allah'ın rahmetini ummak manasında olduğu söylenmiştir. Yoksa imanla birlikte günahın zarar vermeyeceği, ameli terk etmenin imanı etkilemeyeceği ya da imanın amelsiz olabileceği şeklindeki kötü Mürciîlik değildir. Süfyân b. Uyeyne ve Vekî' b. Cerrâh da onun Mürciî olmadığını söylemişlerdir. Ayrıca Buhârî'nin ondan naklettiği rivayetlerde Mürciîlikle ilgili herhangi bir şey de yoktur. İbn Hacer de onun bid'atinden döndüğünü söylemiştir. Ayrıca başka muhaddisler de ondan rivayet etmişlerdir. Buhârî'deki rivayetleri yirmi beş, tekrarsız on dokuz olarak tespit edilmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 112; Hassûn, *Menhec*, ss. 218-226.

⁸⁷¹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 195.

Tablo 1: Mürcî Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi

Tabloya göre cerh-ta'dîl kaynaklarında Mürcî olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında Buhârî'nin bu râviler ile ilgili olarak Mürcî olduğuna dair herhangi bir değerlendirmede bulunmadığını görmekteyiz. Buhârî sadece Amr b. Mürre hakkında kendisinin Mürcî olduğuyula ilgili rivayeti nakletmiştir. Mürcî olmakla tenkit edilen bir râvi hakkında ise Buhârî'nin, “فيه بعض النظر” (hakkında birtakım şüpheler var) lafzıyla tenkit ettiği görülmektedir. Buhârî'nin Mürcî olmakla itham edilen râvilerden rivayet edip etmeme durumuna bakıldığı zaman münekkitlerin söz konusu râviler hakkında adâlet ve zabt açısından yapmış oldukları diğer değerlendirmeleri de göz önünde bulundurarak varmış olduğu sonuca göre bazen onlardan rivayet ettiği bazen de rivayet etmediği müşahede edilmektedir. Ayrıca Buhârî'nin mezkûr râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te ta'lik ve makrûn olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi *el-Câmi'u's-sahîh* dışındaki diğer eserlerinde rivayet ettiğini de söyleyebiliriz.

b) Kaderî Râviler

Kaderiyye, “kadere mensup olan, kader taraftarı”⁸⁷⁴ manasındaki Kaderî'den gelmekle birlikte ilk dönemlerden itibaren bu anlamın aksine, sorumluluk doğuran fiillerle ilgili ilahî kaderî reddedenleri ifade etmek üzere kullanılmıştır.⁸⁷⁵ Emevîlerin kader konusunu istismar etmesine⁸⁷⁶ karşı ilk itiraz Suriye'de, Ma'bed el-Cühenî (ö. 80/699-83/702) ve Gaylân ed-Dımeşki⁸⁷⁷ (ö. 126/743) tarafından gelmiştir. Buhârî ve Müslim'in rivayetine göre, Ma'bed el-Cühenî, Basra'da kader hakkında konuşan ilk kişidir.⁸⁷⁸

Kaderîler, görüşlerini savunurken daha ziyade Kur'an'a dayalı yorumlar yapmışlardır. Diğer taraftan hadis formunda ortaya çıkan görüşlerin katı bir cebriyeciliği ifade ettiği nakledilmiştir. Kur'an'da cebr ve ihtiyar ifade eden

⁸⁷² Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IV, 270.

⁸⁷³ Buhârî, *Cihâd ve's-siyer* 13. Rivayetleri için bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 406-409.

⁸⁷⁴ Râzî, *Muhtâr*, s. 457; İbn Manzûr, *Lisân*, V, 74; İlyas Üzüm, “Kaderiyye”, *DİA.*, İstanbul 2001, XXIV, 64.

⁸⁷⁵ Süyûtî, *Tedrib*, s. 217; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 646; İlyas Üzüm, “Kaderiyye”, *DİA.*, XXIV, 64-65; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 61.

⁸⁷⁶ Sûdânî, *Menhec*, s. 99; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 61.

⁸⁷⁷ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 35.

⁸⁷⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII, 399; Müslim, *İmân* 1.

ayetler arasında bir denge görünürken, konuyla ilgili hadislerin neredeyse tamamına yakınının cebr ifade etmesinin hadisçilerin cebr görüşünü savunmalarıyla yakından ilgili olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle cerh-ta'dîl kitaplarında, Kaderî olmanın ya da Kaderiyye'nin görüşlerine meyiletmenin cerh sebebi sayıldığı anlaşılmaktadır. Hadis literatüründe cerh sebebi sayılan Kaderî olma ithamı, hicri ikinci asrın başlarına kadar olan râviler hakkında tam olarak Mu'tezilî olmayı ifade ettiği söylenemese de ondan sonraki dönemler için genelde Mu'tezilî olmayı ifade ettiği belirtilmiştir. Yine kader ve sıfatlar konusundaki görüşünden dolayı Mu'tezile için Kaderiyye ve Cehmiyye lakaplarının sıkça kullanıldığı nakledilmiştir.⁸⁷⁹

Kaderî görüşü benimseyen râvilerin Buhârî'nin cerh-ta'dîl eserlerinde nasıl değerlendirildiği ve Buhârî'nin bu râvilerden rivayet etme durumuyla ilgili olarak bazı örnekleri aktarmak istiyoruz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî tarafından Kaderî olduğu ifade edilen râvi sayısı beştir:

1. Atâ b. Ebû Meymûne:⁸⁸⁰ Buhârî'nin Atâ'dan iki hadis tahrir ettiği tespit edilmiştir.⁸⁸¹ İbn Maîn mezkûr râvi hakkında “ليس به بأس” (onda bir beis yoktur) terimini kullanırken Ebû Zür'a onun sika, Ebû Hâtim ise “صالح الحديث” (hadisi delil olarak kullanılabilir) olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸² Atâ'nın *el-Edebü'l-müfred*'de de bir rivayeti vardır.⁸⁸³

2. Hakîm b. Hizâm Ebû Semîr el-Basrî: Buhârî, Hakîm'in Kaderî mezhebini benimsediğini ifade etmiş ayrıca onun hakkında “منكر الحديث” lafzını da kullanmıştır.⁸⁸⁴ Buhârî'nin bu râviden rivayet etmediği tespit edilmiştir. Buna göre Buhârî'nin Hakîm'in hadislerini inceleyerek bu rivayetlerin münker olduğu sonucuna ulaştığı ve ondan rivayet etmediği söylenebilir.

⁸⁷⁹ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 59, 61, 184, 296. Bağdâdî de Kaderî'yi ve Mu'tezile'yi beraber kullanmıştır. bk. *el-Fark*, s. 37. Ayrıca bk. Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 62, 261; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara: Sarkaç Yayınları, ts., s. 146-147.

⁸⁸⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI, 469; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 29; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 93.

⁸⁸¹ Buhârî, *Vudû'* 15; *Salât* 93.

⁸⁸² Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1131-1132; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 178.

⁸⁸³ Buhârî, *Kitâbu'l-edebi'l-müfred*, thk. Semîr b. Emin ez-Züheyri, Riyad: Mektebetu'l-me'arif, 1419/1998, II, 448.

⁸⁸⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, III, 18; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 220.

3. Mûsâ b. Ebû Kesîr:⁸⁸⁵ Buhârî'nin mezkûr râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred* adlı eserinde rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁸⁸⁶ Mûsâ b. Ebû Kesîr'in meşhur râvilerden münker rivayetler naklettiği belirtilmiştir.⁸⁸⁷ Yine onun merfû rivayetlerinin az, maktû rivayetlerinin ise çok olduğu ifade edilmiştir.⁸⁸⁸ Buhârî'nin bu râviden rivayet etmemesinde hakkındaki Kaderîlik ithamının ve zikredilen diğer tenkitlerin etkili olduğu söylenebilir.

4. Abbâd b. Suheyb: Buhârî, Abbâd'ın Kaderî olduğunu ifade etmiş ve onun hakkında “تركوه” (münekkitler hadisini terk ettiler) lafzını kullanmıştır.⁸⁸⁹ İbnü'l-Medînî, Abbâd'ın hadislerinin sâkit olduğunu (ذهب حديثه),⁸⁹⁰ İbn Hibbân ise onun dâî olduğunu ve münker hadisler naklettiğini ifade etmiştir.⁸⁹¹ Tespitlerimize göre Buhârî, Abbâd'dan rivayet etmemiştir. Yani Buhârî'nin münekkitlerin tenkitlerini ifade sadedinde “تركوه” lafzını kullandığı ve münekkitlerin tenkitlerini dikkate alarak buna göre *el-Câmi 'u's-sahîh*'te bir hükme vardığı söylenebilir.

5. Yahya b. Bistâm: Buhârî “يذكر بالقدر” (kaderi olmakla anılmaktadır)⁸⁹² şeklindeki kesin olmayan bir ifadeyle onu *ed-Duafâu's-sağîr*'e almıştır. Ebû Hâtîm ise bu râvi hakkında “شيخ صدوق ما يحدیثه بأس قدری” (Kaderî olsa da hadis hocası ve sadûktur ve hadisinde de bir beis yoktur) şeklindeki değerlendirmesiyle Buhârî'nin bu râviyi *ed-Duafâu's-sağîr*'e alması nedeniyle ona itiraz etmiştir.⁸⁹³ Bununla birlikte Dârekutnî, Ukaylî, İbn Hibbân, Zehebî ve İbn Hacer de bu râviyi zayıf râviler ile ilgili eserlerine almışlardır.⁸⁹⁴ Yani münekkitlerin çoğunluğu burada Buhârî'ye uygun olarak hareket etmişlerdir diyebiliriz. Yahya'nın dâî

⁸⁸⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 293; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 111; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 346; İbn Asâkîr, *Târîh*, LX, 420.

⁸⁸⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 327.

⁸⁸⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 240; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 142.

⁸⁸⁸ Tavâlibe, “er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-Duafâi's-sağîr li'l-Buhârî”, s. 281.

⁸⁸⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 43. Ahmad Yousef'in *ed-Duafâu's-sağîr* tahkikinde mezkûr râvinin Kaderî olduğu yer almaktadır. Ancak Muhammed Zayed'in tahkikinde Kaderî lafzı yer almamaktadır. *A Critical Study*, II, 89; Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 79. Ayrıca Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*'de de onun Kaderî olduğunu zikretmiş ve hakkında “سكوا عنه” lafzını kullanmıştır. bk. *et-Târîhu's-sağîr*, II, 297.

⁸⁹⁰ Zehebî, *Mîzân*, IV, 28.

⁸⁹¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 164.

⁸⁹² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 264; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 124.

⁸⁹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 132.

⁸⁹⁴ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 394; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 119; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 192; Zehebî, *Mîzân*, VII, 164; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 243.

olduğu ve münker rivayetlerinin bulunduğu ifade edilmiştir.⁸⁹⁵ Buhârî'nin mezkûr râviden rivayet etmediği hatta *Kütüb-i sitte*'de bile rivayetinin tahrir edilmediği tespit edilmiştir.⁸⁹⁶

Buhârî, dört râvi hakkında ise doğrudan kendi kanaatini değil de diğer münekkitlerin görüşlerini kaynak göstererek onların Kaderî olduğunu belirtmiştir:

1. Abdullah b. Ebû Lebîd: Buhârî, onun Kaderî görüşünü benimsediği ifadesini Humeydî→İbn Uyeyne isnadıyla aktarmıştır.⁸⁹⁷ Mezkûr râvinin sika olduğu ifade edilmekle birlikte Ukaylî bazı hadislerinde muhalefet olduğunu belirtmiştir.⁸⁹⁸ Buhârî'nin İbn Ebû Lebîd'den makrûn olarak tahrir ettiği tespit edilmiştir.⁸⁹⁹

2. Fadl b. İsa: Buhârî, Süfyân b. Uyeyne'den onun Kaderî olduğunu nakletmiştir.⁹⁰⁰ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te Fadl'dan rivayetinin olmadığı tespit edilmiştir.⁹⁰¹ Fadl'ın diğer münekkitler tarafından tenkit edildiği görülmektedir.⁹⁰²

3. Mübârek b. Mücâhid: Buhârî, Kuteybe'den mezkûr râvinin Kaderî olduğunu ve Kuteybe'nin onu çok zayıf kabul ettiğini nakletmiştir.⁹⁰³ Buhârî'nin ondan *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir. Yani Buhârî naklettiği Kuteybe'nin değerlendirmesine uygun olarak bir sonuca varmıştır.

⁸⁹⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 119; Zehebî, *Mîzân*, VII, 164.

⁸⁹⁶ Tavâlibe, “er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-Duafâi's-sağîr li'l-Buhârî”, s. 282. Buhârî tarafından Ma'bed el-Cühenî ve Kühmüs b. el-Minhal de Kaderî olarak tespit edilmiştir. Ancak Buhârî Kühmüs hakkında “Kaderî olduğu söyleniyor” şeklinde temriz sigasıyla bunu belirtmiştir. Buhârî Kühmüs'ten bir hadisi makrûn olarak rivayet etmiş olmakla birlikte Ma'bed'den rivayet etmemiştir. Ma'bed'in *Kütüb-i sitte* de dahi rivayeti yer almamıştır. bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 240, 399; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 101, 115; Tavâlibe, “er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-Duafâi's-sağîr li'l-Buhârî”, s. 279-281; Hassûn, *Menhec*, ss. 867-868.

⁸⁹⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, V, 182. Bu râvinin sika olduğu nakledilmektedir. Süfyân b. Uyeyne de ondan rivayet etmiştir. bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 46; İclî, *Ma'rife*, II, 53; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, V, 148.

⁸⁹⁸ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 292; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu's-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmâniyye, 1973/1393, V, 46; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, II, 53; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, V, 148; Zehebî, *Mîzân*, IV, 166.

⁸⁹⁹ Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 861; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 951; Mizzî, *Tehzîb*, XV, 483-484.

⁹⁰⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 118; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 63; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 98.

⁹⁰¹ Mizzî, *Tehzîb*, XXIII, 247; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 254.

⁹⁰² Ahmed b. Hanbel ve Nesâî onun zayıf, Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a ise “منكر الحديث” olduğunu ifade etmişlerdir. Yine dâî olduğu da zikredilmiştir. bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 211; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 7; Tavâlibe, “er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-Duafâi's-sağîr li'l-Buhârî”, s. 279.

⁹⁰³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 427; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 116.

Bununla birlikte mezkûr râvinin *Kütüb-i sitte*'de de rivayetlerinin olmadığı tespit edilmiştir.⁹⁰⁴ Diğer bir deyişle Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'i bir tarafa *Kütüb-i sitte* gibi geniş bir külliyatta bile onun bir rivayeti tahrir edilmemiştir. İbn Hibbân Mübârek'in hadislerinin münker olduğunu, sika râvilerden teferrüd ettiğini ve teferrüd ettiğinde de onunla ihticâcın caiz olamayacağını ifade etmiştir. Ebû Hâtim ise onun hadislerinde bir beis görmediğini (ما أرى بحديثه بأسا) ifade etmiştir.⁹⁰⁵

4. İbrâhim b. Muhammed b. Ebû Yahya el-Eslemî: Abdullah b. Mübârek, onun hakkında, “Kaderî olduğunu açıkça ilan ediyor ve Kaderîlik yönü ağır basıyordu”⁹⁰⁶ değerlendirmesinde bulunmuştur. Yahya el-Kattân da onu “yalancı” olması nedeniyle tenkit etmiştir.⁹⁰⁷ Buhârî ise İbrâhim b. Muhammed hakkında Kaderî mezhebini ve Cehm'in görüşünü benimsediğini, Yahya b. Saîd el-Kattân, İbnü'l-Mübârek ve bazı münekkitlerin onu terk ettiğini ifade etmiştir.⁹⁰⁸ Buhârî'nin bu râviden de rivayet etmediği tespit edilmiştir.⁹⁰⁹

Bu veriler ışığında Buhârî'nin Kaderî olmakla tenkit edilen bir kısım râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te ta'lik ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi *el-Câmi 'u's-sahîh* dışındaki diğer eserlerinde rivayet ettiği görülmektedir. Buhârî'nin söz konusu Kaderî râvilerden eserlerinde bu şekilde rivayet etmesinde başta râvi hakkında zikredilen bid'at ehlinde olmakla ilgili itham yanında diğer birçok hususun dikkate alındığı söylenebilir. Yani Buhârî râvileri geniş bir açıdan değerlendirmekte, her râviyi ve rivayetlerini ayrı ayrı ele alıp incelemektedir. Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet ettiği Kaderî râviler hakkında diğer münekkitlerin ta'dîl ifadelerinin olduğu da görülmektedir. Buhârî'nin münekkitlerin bu değerlendirmelerine katıldığı ya da bu değerlendirmeleri dikkate aldığı söylenebilir. Bununla birlikte Buhârî'nin bazen Kaderî olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında başka cerh ifadeleri kullandığı ve bu râvilerden rivayet etmediği de müşahede edilmiştir.

⁹⁰⁴ Tavâlibe, “er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fi'd-Duafâi's-sağîr li'l-Buhârî”, s. 280.

⁹⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 340; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 23; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 33.

⁹⁰⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 63.

⁹⁰⁷ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 300.

⁹⁰⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 323; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 17; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 218.

⁹⁰⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 137.

Buhârî'nin önceki dönem münekkitleri tarafından Kaderî olmakla tenkit edilen râvileri nasıl değerlendirdiği ve bu râvilerden rivayet edip etmediği konusu Buhârî'nin Ehl-i bid'at râvilerine yönelik metodunu tespit etmek ve Buhârî ile önceki dönem münekkitleri arasında bir karşılaştırma yapmak bakımından incelenmesi gereken önemli bir husustur. Bu nedenle bu konuda bazı örnekler zikredilecektir:

1. Sevr b Yezîd el-Hımsî (ö. 150-155/767-772): Süfyân es-Sevrî, Sevr'in Kaderî⁹¹⁰ olmasına rağmen ondan hadis alınmasını emretmiş ancak görüşlerinden uzak durulması gerektiğini de bildirmiştir. Yahya el-Kattân onun Şam'da en sağlam kişi olduğunu belirtmiştir. Ancak Evzâî ve Abdullah b. Mübârek ondan hadis yazılmasını yasaklamışlardır.⁹¹¹ Vekî' Şam'a geldiğinde etrafındakilere Sevr'den hadis nakletmiş ancak Şamlıların, "Sevr'den hadis nakletmeni istemiyoruz" şeklindeki tepkileri üzerine Vekî', "Sevr'in hadisleri sahihtir"⁹¹² demiştir. Buhârî ise Sevr hakkında İsa b. Yûnus'un, "كان ثور من اثبتهم" (Sevr onların en sağlamıdır) değerlendirmesini nakletmiş⁹¹³ ve ondan asıl olarak tahrir etmiştir.⁹¹⁴ İbn Hacer de onunla bir grubun ihticâc ettiğini belirterek Buhârî'yi savunmuştur.⁹¹⁵ Bu örnekte görüldüğü gibi Buhârî, Sevr hakkında diğer münekkitlerin değil de İsa b. Yûnus'un değerlendirmesini nakletmiştir. Yani Buhârî'nin münekkitlerin ricâl değerlendirmelerini nakletme hususunda kendisinin muttali olduğu değerlendirmeler arasında ihtisar amaçlı bir tercihte bulunduğu söylenebilir. Nitekim Buhârî nakletmiş olduğu bu ifadeye göre Evzâî ile Abdullah b. Mübârek'in değerlendirmesine katılmayıp mezkûr râviden de rivayet etmiştir.

2. Abdülhamîd b. Ca'fer (ö. 153/770): Süfyân es-Sevrî, Kaderî olduğu için onu tenkit etmiştir. Yahya b. Maîn, Abdülhamîd'in sika olduğunu söylemiş ve "ليس به بأس" ifadesiyle değerlendirmede bulunmuştur.⁹¹⁶ Bununla birlikte İbn

⁹¹⁰ Hakkındaki Kaderî ve Nâsibi ithamlarının reddedilmesi hakkında bk. Hassûn, *Menhec*, s. 265-266.

⁹¹¹ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 561-562; a.mlf., *Tehzîb*, II, 30-31.

⁹¹² Ukaylî, *ed-Duaîfâ*, I, 179.

⁹¹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 181.

⁹¹⁴ Buhârî, *Cihâd ve's-siyer*, 93; Et'ıme 54.

⁹¹⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 562.

⁹¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 10; İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 318; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duaîfâ*, II, 84.

Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde Abdülhamîd'i zikretmiş ancak bazen hata ettiğini belirtmiştir.⁹¹⁷ Buhârî, Abdülhamîd hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla⁹¹⁸ birlikte *el-Câmi 'u's-sahîh*'te ondan ta'liken rivayet etmiştir.⁹¹⁹ Bu değerlendirmede görüldüğü gibi Buhârî, münekkitlerin Abdülhamîd hakkındaki tenkitlerini dikkate alarak ve kendisi de râvi ile rivayetlerini inceleyerek *el-Câmi 'u's-sahîh* adlı eserinde ondan ta'liken rivayet etmiştir.

3. Abdurrahman b. İshâk: İbn Uyeyne, Kaderî olduğu için kendisinden hadis almadığını ifade etmiştir.⁹²⁰ Buhârî ise Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında "منكر الحديث" lafzını kullandığını nakletmiş, kendisi de "فيه نظر" terimini zikretmiştir.⁹²¹ Buhârî'nin bahsi geçen râviden rivayet etmediği tespit edilmiştir.

4. Nasr b. Tarîf el-Bâhilî: Abdullah b. Mübârek, Kaderî olduğunu ve zabtının sağlam olmadığını söylemiştir.⁹²² İbnü'l-Medîni "ضعيف لا يكتب حديثه" (zayıftır hadisi yazılmaz) ifadesini kullanmıştır.⁹²³ Buhârî ise onunla ilgili olarak "ذاهب, سكتوا عنه" değerlendirmesinde bulunmuştur.⁹²⁴ Tespitlerimize göre Buhârî mezkûr râviden rivayet etmemiştir.

5. Sevr b. Zeyd ed-Deylî (ö. 135/752): Kaderî olmakla tenkit edilen Sevr'i cerh-ta'dîl âlimleri tevsîk etmişlerdir.⁹²⁵ Ehl-i bid'at olduğu kabul edilse bile rivayetlerinde bununla ilgili bir şey olmadığı tespit edilmiştir. Tekrarlar hariç tutulursa *el-Câmi 'u's-sahîh*'de dokuz rivayeti yer almaktadır.⁹²⁶

6. Hassân b. Atiyye el-Muhâribî (ö. 120/737): Sika olduğu, Kaderî olması hakkında ise ihtilafların bulunduğu,⁹²⁷ Buhârî'nin de kendisinden şahid olarak iki hadis rivayet ettiği nakledilmiştir.⁹²⁸

⁹¹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 122; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 333.

⁹¹⁸ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, VI, 51.

⁹¹⁹ Mizzî, *Tehzîb*, XVI, 418-419; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 101-102.

⁹²⁰ İbn Ebi Hâtîm, *el-Cerh*, I, 47.

⁹²¹ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, V, 259.

⁹²² İbn Hacer, *Lisân*, VI, 153.

⁹²³ İbnü'l-Medîni, *Suâlât*, s. 60.

⁹²⁴ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, VIII, 105.

⁹²⁵ Zehebî, *Mîzân*, II, 96.

⁹²⁶ Örneğin bk. Buhârî, Menâkıb 7. Rivayetleri için bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 256-259.

⁹²⁷ Zehebî, *Mîzân*, II, 224; İbn Hacer, *Hedyu 's-sârî*, s. 564; Hassûn, *Menhec*, ss. 318-322.

⁹²⁸ Buhârî, Hibe 33; Kitâbu Ehâdîsi'l-enbiyâ 50.

7. Hişâm ed-Destüvâî (ö. 153/770): Kaderî olmakla tenkit edilmiştir. Bununla birlikte Hişâm hâfızası son derece kuvvetli, güvenilir bir muhaddis olarak tanınmaktadır.⁹²⁹ Bu bağlamda Kaderiyye'nin propagandasını yapmadığı, bu mezhebin önde gelenleri arasında yer almadığı veya daha sonra bu görüşlerinden vazgeçtiği için rivayetleri İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'*ı dışındaki hadis kitaplarında yer almıştır. Buhârî de mükerrerler dışında Hişâm'ın altmış beş rivayetini nakletmiştir.⁹³⁰

Bu veriler çerçevesinde Buhârî'nin önceki dönem münekkitleri tarafından Kaderî olmakla tenkit edilen râvilerle ilgili olarak bazen hocalarından ya da kaynaklardan kendisine ulaşan değerlendirmeler arasında tercih yapmak suretiyle nakilde bulunduğu söylenebilir. Buhârî bu râvilerden bir kısmı hakkında bir hükümde bulunduğunu gösteren bir işaret olarak kendi cerh lafızlarını kullanmış ve bu değerlendirmeye göre de söz konusu râvilerden rivayet etmemiştir.

Bu konu ile ilgili olarak yapılan bir araştırmada Kaderiyye'den olmakla itham edilen râvilerin, cerh-ta'dîl âlimlerince tenkit edilip rivayetlerinin kabulü veya reddi meselesinin yalnızca bir iki kuralla çözülmekten öte siyasî, sosyal ve mezhebî yönleri olan çok boyutlu ve karmaşık bir yapı arzettiği ifade edilmiştir.⁹³¹

Cerh-ta'dîl kaynaklarında Kaderî olmakla tenkit edilen râviler ve bu râvilerin Buhârî tarafından değerlendirilmesi ve Buhârî'nin bu râvilerden rivayet etme durumu ile ilgili olarak aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

No	Râvinin Adı	Buhârî'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abdülazîz b. Abdullah b. Ebû Seleme el-Macişûn (ö. 164/780) ⁹³²	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁹³³	Rivayet etmiştir. ⁹³⁴
2	Atâ b. Yesâr el-Medenî (ö. 103/721) ⁹³⁵	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁹³⁶	Rivayet etmiştir. ⁹³⁷

⁹²⁹ Mizzî, *Tehzîb*, XXX, 221; İbrahim Hatiboğlu, "Hişâm ed-Destüvâî", *DİA.*, İstanbul 1998, XVIII, 153.

⁹³⁰ Örneğin bk. Buhârî, *Vudû* 18. Ayrıca bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 925-944; Hatiboğlu, "Hişâm ed-Destüvâî", *DİA.*, XVIII, 153.

⁹³¹ Mustafa Öztürk, "Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, c. 12, S. 23, s. 109.

⁹³² Zehebî, *Siyer*, VII, 309-310.

⁹³³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI, 13.

⁹³⁴ Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 998.

⁹³⁵ Zehebî, *Siyer*, IV, 448.

⁹³⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI, 461-462.

⁹³⁷ bk. Buhârî, *İmân* 21.

3	Hasan b. Yesâr Ebû Saîd el-Basrî (ö. 110/728) ⁹³⁸	Hakkındaki bazı rivayetleri aktarmıştır. ⁹³⁹	Rivayet etmiştir. ⁹⁴⁰
4	Heysem b. Humeyd ed-Dimeşkî (ö. 190/805?) ⁹⁴¹	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁹⁴²	Rivayet etmemiştir. ⁹⁴³
5	Hâlid b. Ma'dân el-Hımsî eş-Şâmî (ö. 103/721) ⁹⁴⁴	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁹⁴⁵	Rivayet etmiştir. ⁹⁴⁶
6	Mekhûl b. Ebû Müslim Ebû Abdillâh el-Ezdî (ö. 112/730) ⁹⁴⁷	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁹⁴⁸	<i>Kıra'atu halfe'l-İmam</i> eserinde rivayet etmiştir. ⁹⁴⁹
7	Müslim b. Hâlid ez-Zencî (ö. 180/796) ⁹⁵⁰	“منكر الحديث” ⁹⁵¹	Rivayet etmemiştir. ⁹⁵²
8	Safvân b. Süleym el-Medenî (ö. 132/749) ⁹⁵³	İbn Uyeyne'nin onun hakkında sika dediğini nakletmiştir. ⁹⁵⁴	Rivayet etmiştir. ⁹⁵⁵
9	Vehb b. Münebbih b. Kâmil Ebû Abdillâh es-San'anî (ö. 114/731) ⁹⁵⁶	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁹⁵⁷	Şahit olarak rivayet etmiştir. ⁹⁵⁸
10	Yahya b. Hamza b. Vâkîd ed-Dimeşkî (ö. 183/799) ⁹⁵⁹	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ⁹⁶⁰	Rivayet etmiştir. ⁹⁶¹

Tablo 2: Kaderî Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi

⁹³⁸ Zehebî, *Siyer*, IV, 563 vd. Hadis İlmindeki yeri için bk. Ahmet Yücel, “Hasan-ı Basrî-Hadis İlmindeki Yeri”, İstanbul 1997, XVI, 303.

⁹³⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 289-290.

⁹⁴⁰ Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 484.

⁹⁴¹ Zehebî, *Siyer*, VIII, 353.

⁹⁴² Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 215.

⁹⁴³ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 81.

⁹⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, IV, 536-537.

⁹⁴⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, III, 176.

⁹⁴⁶ bk. Buhârî, *Büyû'* 15.

⁹⁴⁷ Zehebî, *Siyer*, V, 155 vd.; Eyyüp Said Kaya, “Mekhûl b. Ebû Müslim”, *DİA.*, Ankara 2003, XXVIII, 552-553.

⁹⁴⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 22.

⁹⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 258.

⁹⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, VIII, 176-178.

⁹⁵¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 260.

⁹⁵² İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 115.

⁹⁵³ Zehebî, *Siyer*, V, 365.

⁹⁵⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, IV, 307-308.

⁹⁵⁵ bk. Buhârî, *Ezân* 161.

⁹⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, IV, 544-545. Ayrıca bk. Hatîb, *el-Müttehîmûne*, s. 132-133; Hassûn, *Menhec*, s. 960-962; Mahmut Demir, Mehmet Emin Özafşar, “Vehb b. Münebbih”, *DİA.*, İstanbul 2012, XLII, 608-610.

⁹⁵⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 164.

⁹⁵⁸ bk. Buhârî, *İlim* 39.

⁹⁵⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 137.

⁹⁶⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VIII, 268.

⁹⁶¹ Buhârî, *Cenâiz* 37. Rivayetleri için bk. Hassûn, *Menhec*, s. 969.

Tabloyu incelediğimiz zaman münekkitlerin bir kısmı tarafından Kaderî olmakla itham edilen bazı râvilerle ilgili Buhârî'nin herhangi bir değerlendirmede bulunmadığını görmekteyiz. Bununla birlikte Buhârî'nin bazen râviler hakkında kendi değerlendirmesini zikrettiği, bazen de önceki dönem münekkitlerinin değerlendirmelerini naklettiği görülmektedir. Örneğin Buhârî, Müslim b. Hâlid ez-Zencî hakkında kendisinin sıkça kullandığı cerh lafızlarından “منكر الحديث” terimini kullanmıştır. Yine Buhârî, Safvân b. Süleym el-Medenî hakkında ise İbn Uyeyne'nin sika lafzını kullandığını nakletmiştir. Buhârî'nin bu râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet edip etmediğini araştırdığımız zaman onun bazı râvilerden rivayet ettiğini (ta'lik ve mütâbaat olarak), bazılarında ise rivayet etmediğini görüyoruz. Buhârî'nin bu râvilerin bir kısmından ise *el-Câmi'u's-sahîh*'inin dışındaki diğer eserlerinde rivayet ettiği tespit edilmiştir. Kaderî olmakla tenkit edilen râvilerin rivayetlerinin Buhârî'nin eserlerinde çeşitli şekillerde nakledilmesinin, Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen bu râvilerin zabtı dolayısıyla ta'n gibi başka kusurlar nedeniyle de tenkit edilmesiyle ilgili olabileceği daha önce de ifade edilmişti.

c) Hâricî Râviler

Ehl-i bid'at içerisinde değerlendirilen bir diğer mezhep de Hâricîlik'tir. Hâricîler, Sıffin savaşında hakem tayinini (tahkîm) kabul etmesinden dolayı Ali b. Ebû Tâlib'den ayrılanların meydana getirdiği bir fırka olarak kabul edilmiştir.⁹⁶²

Tespitlerimize göre Buhârî, iki râvinin Hâricî olduğunu zikretmiştir:

1. Ali b. Husayn: Buhârî bu râvilerden biri olan Ali b. Husayn'ın Hâricî olduğunu belirtmiş⁹⁶³ ve eserlerinde ondan rivayet etmemiştir. Kaynaklarda Ali b. Husayn'ın zabt açısından da tenkit edildiği görülmektedir.⁹⁶⁴

2. Şebes er-Rib'î: Buhârî onun “Ben Harûriyye'de⁹⁶⁵ ilk savaşlardan biriyim.” dediğini nakletmiştir. Bir kişi bunun Şebes hakkında medih olmadığını

⁹⁶² Hâricîlik hakkında bk. Eş'arî, *Makâlât*, I, 167-168; Abdülkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: TDV., 2001, s. 54-55; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 646; Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA.*, İstanbul 1997, XVI, 169-175; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 16; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhebler*, ss. 77-79.

⁹⁶³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI, 267; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 85.

⁹⁶⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 109.

zikretmiştir.⁹⁶⁶ İbn Hibbân mezkûr râviyi *es-Sikât*'ında zikretmekle birlikte onun hata yaptığını ifade etmiştir.⁹⁶⁷ İclî onun Hz. Osman'ın katline yardım eden ilk kişi olduğunu zikretmiştir.⁹⁶⁸ Zehebî ise onun bu fikrinden tevbe ettiğini belirtmiştir.⁹⁶⁹ Buhârî'nin mezkûr râviden rivayet etmediği tespit edilmiştir.⁹⁷⁰

Buhârî bu iki râvi dışında İbn Uyeyne'den Hâcib'in Hâricîlerin İbâdî⁹⁷¹ fırkasına mensup olduğunu nakletmiş ve onun naklettiği bir hadise örnek vererek hadisin mütâbaatının olmadığını ifade etmiştir.⁹⁷² İbn Adî de onun naklettiği rivayetin mütâbaatının bulunmadığını belirtmiştir.⁹⁷³ İbn Hibbân ise Hâcib'in vehmettiğini ifade ederek onunla ihticâc edilemeyeceğini zikretmiştir.⁹⁷⁴ Tenkit edilen Hâcib'den Buhârî'nin rivayet etmediği tespit edilmiştir.

Bu veriler ışığında Buhârî'nin Hâricî olarak tespit ettiği iki râviden de rivayet etmediği anlaşılmaktadır. Buhârî, Hâricî râvilerden biri olan Hâcib hakkında ise İbn Uyeyne'nin naklini zikretmekle birlikte kendisi de onun rivayetini inceleyerek bir değerlendirmede bulunmuştur. Buhârî'nin kendilerinden rivayet etmediği bu üç râvinin zabt açısından da tenkit edildikleri kaynaklarda zikredilmiştir.

Buhârî'nin Hâricî râvilere karşı tavrını daha net bir şekilde görmek için kaynaklarda Hâricî olduğu bildirilen râvileri Buhârî'nin nasıl değerlendirdiğinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu şekilde hem önceki dönem münekkitleri ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından bir mukayese yapılmış olacak hem de Buhârî'nin Hâricî olmakla tenkit edilen râvilere karşı tavrı daha net olarak

⁹⁶⁵ Hâricîlere Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yer olan Harûrâ'ya nisbetle Harûriyye ismi verilmiştir. bk. Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 55-56; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA.*, XVI, 169.

⁹⁶⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 60. Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de "حرب" yerine "حرر" (araştırıp yazan) lafzını kullanmıştır. bk. IV, 267.

⁹⁶⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 371.

⁹⁶⁸ İclî, *Ma'rife*, I, 448.

⁹⁶⁹ Zehebî, *Mizân*, III, 361.

⁹⁷⁰ Tavâlîbe, Buhârî'nin Şebes'ten bir rivayeti olduğunu iddia etmekle birlikte herhangi bir kaynak zikretmemektedir. bk. "er-Ruvâtu'l-mubadde'üne fî'd-Duafâi's-sağîr li'l-Buhârî", s. 265. Nitekim diğer kaynaklarda da böyle bir bilgi bulunmamaktadır. bk. Mizzî, *Tehzîb*, XII, 351; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 266-267.

⁹⁷¹ Kurucusu Abdullah b. İbâd el-Murrî *et-Temîmî*'ye nisbetle İbâdiyye adı verilmiştir. bk. Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 74-75; Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, İstanbul: Şa-to ilahiyat, ts., ss. 93-101.

⁹⁷² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 79; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 40.

⁹⁷³ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 448.

⁹⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 179; Zehebî, *Mizân*, II, 164.

görülmüş olacaktır. Bu nedenle ilk önce kaynaklarda Hâricî olduğu beyan edilen meşhur bazı râviler zikredilecek daha sonra ise Buhârî'nin bu râvileri nasıl değerlendirdiği ve bu râvilerden rivayet edip etmediği araştırılacaktır.

1. İsmâîl b. Semî': İbn Uyeyne mezkûr râvinin Hâricîlerin bir kolu olan Beyhesî'ye⁹⁷⁵ tabi olduğu için ona gitmediğini ve ondan hadis almadığını ifade etmiştir.⁹⁷⁶ Buhârî ise Yahya b. Saîd el-Kattân'ın onunla ilgili olarak “اما الحديث فلم يكن به بأس” (Hadisine gelince onda bir beis yoktur) şeklindeki değerlendirmesini nakletmiş⁹⁷⁷ ve mezkûr râviden rivayet etmemiştir.⁹⁷⁸ Buhârî her ne kadar burada Yahya el-Kattân'ın İsmâîl b. Semî' hakkındaki olumlu ifadesini nakletmiş olsa da onun İbn Uyeyne'nin değerlendirmesine uygun olarak mezkûr râviden rivayet etmediği söylenebilir. Yani Buhârî kendisinden önceki cerh-ta'dîl otoritelerinin değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunmuştur.

2. Velîd b. Kesîr (ö. 151/768): İbn Uyeyne, Velîd'in Hâricîlerin İbâdî fırkasına mensup olmakla birlikte sadûk olduğunu ifade etmiştir.⁹⁷⁹ Buhârî ise mezkûr râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁹⁸⁰ Onun Velîd'den asıl değil mütâbaat olarak rivayet ettiği tespit edilmiştir.⁹⁸¹ Sika sadûk olarak değerlendirilip zabt açısından da hakkında herhangi bir tenkidin bulunmadığı Velîd'den Buhârî'nin mütâbaat olarak rivayet etmesinde söz konusu râvinin Hâricî olarak tenkit edilmesi etkili olmuştur diyebiliriz.

Zikredilen bu değerlendirmeler çerçevesinde Buhârî'nin bazı münekkitler tarafından Hâricî olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı, bazen de münekkitlerin bid'at ehli olmak dışındaki değerlendirmelerini naklettiği söylenebilir. Ancak Buhârî'nin Ehl-i bid'at olmakla

⁹⁷⁵ Hâricîlerin Ebû Beyhes Heysan b. Câbir'e (ö. 94/713) nisbetle anılan bir koludur. bk. el-Eş'arî, *Makâlât*, I, 191; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 78-79.

⁹⁷⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 79.

⁹⁷⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 356.

⁹⁷⁸ Mizzî, *Tehzîb*, III, 110; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 266.

⁹⁷⁹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 320. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İdris Asker Hasan el-Âysâvî, “er-Ruvâtu'l-müttehimûn bi-bid'ati'l-havâric ve merviyâtihim fî *Sahîhi'l-Buhârî* dirâseten nakdiyyeten”, *Mecelletu'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, Külliyyetü'l-adâb Kısmu ulûmi'l-Kur'an, s. 77; Hassûn, *Menhec*, ss. 955-957.

⁹⁸⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VIII, 152.

⁹⁸¹ bk. Buhârî, Salât 84. Rivayetleri için bk. Hassûn, *Menhec*, s. 958-959; Hasan el-Âysâvî, “er-Ruvâtu'l-müttehimûn bi-bid'ati'l-havâric ve merviyâtihim fî *Sahîhi'l-Buhârî* dirâseten nakdiyyeten”, s. 79.

tenkit edilen râvileri *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserine alması onun bu râviler hakkındaki bir değerlendirmesi olarak da görülebilir. Buhârî değerlendirilen bu râvilerin birinden mütâbaat olarak rivayet etmiş diğerinden ise rivayet etmemiştir. Buna göre Buhârî'nin diğer Ehl-i bid'at mezheplerine nispet edilen râvilere yönelik metodunda olduğu gibi burada da onun bir râviden rivayet etme hususunda râvinin Hâricî olup olmaması tek başına bir etken olarak kabul edilmemiş, güvenilir ve zabt açısından da sağlam olup olmaması etkin rol oynamıştır diyebiliriz.

d) Mu'tezilî Râviler

Ehl-i bid'at içerisinde değerlendirilen bir diğer mezhep Mu'tezile'dir.⁹⁸² Mu'tezile adının ilk defa, ne zaman ve kimler için kullanıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bununla birlikte Mu'tezile mezhebinin II/VIII. yüzyılın başlarında, büyük günah işleyen kişi hakkında Hâricîler'le Mürcie'nin ileri sürdüğü görüşlere karşı Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) farklı bir teori ortaya koymalarıyla Basra'da ortaya çıktığı ifade edilmiştir.⁹⁸³

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî sadece Hamza b. Necîh Ebû Ammâra'nın Mu'tezilî olduğunu söylemiş⁹⁸⁴ ve bu râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet etmiştir. Mezkûr râvinin bazı münekkitler tarafından zayıf olarak tenkit edildiği de görülmektedir.⁹⁸⁵ Buhârî'nin hem Ehl-i bid'at hem de hadiste zayıf olmakla tenkit edildiği için Hamza'dan rivayet etmediği söylenebilir.

Buhârî'nin Mu'tezilî râvilere karşı tavrını daha net bir şekilde görmek için kaynaklarda Mu'tezilî olduğu bildirilen râvileri Buhârî'nin nasıl

⁹⁸² Sözlükte “ayırarak, uzaklaştırmak” anlamındaki azl kökünden sıfat olan Mu'tezile kelimesi “uzaklaşan, ayrılıp bir köşeye çekilen” demektir. bk. Râzî, *Muhtâr*, s. 382; İbn Manzûr, *Lisân*, XI, 440; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, s. 599.

⁹⁸³ Mu'tezile hakkında bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 104-178; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 56-96; Muhammed Ebû Zehre, *Târihu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Matbaatu's-sa'ade, y.y., ts., I, 138-180; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 96-127; İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXI, 391-401; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967, ss. 50-67.

⁹⁸⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, III, 52; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 39.

⁹⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 30.

değerlendirdiğinin ortaya konulması gerekmektedir. Böylece hem önceki dönem münekkitleri ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından bir mukayese yapılmış olacak hem de Buhârî'nin Mu'tezilî olmakla tenkit edilen râvilere karşı tavrı daha net olarak görülmüş olacaktır. Bu nedenle ilk önce kaynaklarda Mu'tezilî olduğu beyan edilen meşhur bazı râviler zikredilecek daha sonra ise Buhârî'nin bu râvileri nasıl değerlendirdiği ve söz konusu râvilerden rivayet edip etmediği araştırılacaktır:

1. Abbâd b. Kesîr: Buhârî, Mu'tezilî olmakla itham edilen Abbâd hakkında “تركوه” ifadesini kullanmış⁹⁸⁶ ve ondan rivayet etmemiştir.⁹⁸⁷

2. Abdullah b. el-Âlâ b. Zebr: Buhârî Mu'tezilî olduğu söylenen Abdullah'ın sika olduğunu nakletmiş⁹⁸⁸ ve söz konusu râviden rivayet etmiştir.⁹⁸⁹

3. Abdullah b. Şevzeb: Kaynaklarda sadûk⁹⁹⁰ olduğu nakledilen mezkûr râvi hakkında Buhârî, herhangi bir değerlendirmede bulunmamış⁹⁹¹ ve ondan *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet etmiştir.⁹⁹²

4. Ubeydullah b. Hasan el-Anberî (ö. 168/785): Mu'tezilî kelâmcı ve fakih olan Ubeydullah hakkında Buhârî herhangi bir değerlendirmede bulunmamış⁹⁹³ ve ondan rivayet etmemiştir.⁹⁹⁴

5. Ebû Osman Amr b. Ubeyd (ö. 144/761): İbnü'l-Mübârek, dâî olması nedeniyle ondan hadis almamıştır.⁹⁹⁵ Abdurrahman b. Mehdî de Amr b. Ubeyd'den dâî olması nedeniyle hadis almamıştır.⁹⁹⁶ Buhârî, Yahya el-Kattân'ın

⁹⁸⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI, 43; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 79.

⁹⁸⁷ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XIV, 145 vd.

⁹⁸⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, V, 162; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 317.

⁹⁸⁹ Buhârî, Cizye 15; Tefsîr (Arâf Sûresi), 3.

⁹⁹⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 308.

⁹⁹¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, V, 117-118.

⁹⁹² Mizzî, *Tehzîb*, XV, 95-96.

⁹⁹³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, V, 376-377.

⁹⁹⁴ Bu râvi Ebû Davud, Nesâî ve İbn Hibbân'a göre sikadır. bk. Hatîb, *Târih*, X, 306; Mizzî, *Tehzîb*, XIX, 27; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 679; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 370. Mu'tezilî râviler için bk. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, ss. 169-226.

⁹⁹⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 277. Ayrıca bk. Avni İlhan, “Amr b. Ubeyd”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 93-94.

⁹⁹⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 69.

onu terk ettiğini zikretmiş ve onun yalancılıkla da tenkit edildiğini nakletmiştir.⁹⁹⁷ Buhârî'nin de Amr'dan rivayet etmediği⁹⁹⁸ nakledilse de buna itiraz edilmiştir. Buhârî *el-Câmi 'u's-sahîh*'te Abdullah b. Abdulvehhâb'dan, o da Hammâd'dan, o da ismini vermediği bir adamdan Hasan Basrî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "...İki Müslüman (birbirlerini öldürmek üzere) kılıçlarıyla karşı karşıya geldiklerinde, ikisi de cehenneme gider. 'Ya Resûlallah! Katili anladık da maktûlun günahı nedir?' diye sorulunca, 'Çünkü o da kardeşini öldürmeye niyetlenmiştir' buyurdu."⁹⁹⁹ Mizzî ve İbn Hacer, bu hadisin senedinde Hammâd'ın "عن رجل" diye müphem bıraktığı ismi, Amr b. Ubeyd olarak tasrih etmişlerdir. Bu ismin, Hişâm b. Hassân olduğu ileri sürülmüşse de İbn Hacer bunun uzak bir ihtimal olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰⁰ Yine İbn Hacer, Buhârî'nin bu isnadı istişhâd için değil siyakında ortaya çıkan râvideki hatayı açıklamak için tahrir ettiğini ifade etmiştir. Şöyle ki Hammâd bu rivayeti Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756) ve Eyyûb'dan o da Hasan Basrî'den rivayet etmiştir. Yani Buhârî burada muttasıl sahih rivayeti kastetmiş, munkatı mübhem rivayeti kastetmemiştir. Buhârî, Amr b. Ubeyd'den tahrir edip sonra mübhem bırakmamıştır. Burada Hammâd b. Zeyd onun ismini açıklamak istememiş ve Amr b. Ubeyd'in isnadda Ahnef'i zikretmemesi dolayısıyla hâfızasının kötü olmasına dikkat çekmek istemiştir.¹⁰⁰¹

Hüseyin Hansu da Buhârî'nin Hammâd tarafından ismi verilmeyen bu râvinin Amr b. Ubeyd olduğunu bildiğini, Buhârî'nin böyle meçhul bir râvinin rivayetini kitabına alamayacağını ve Buhârî'nin onun rivayetini kabul etmiş

⁹⁹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 352-353; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 67; İlhan, "Amr b. Ubeyd", *DİA.*, III, 94. Amr hakkındaki tenkitlerin değerlendirmesi için bk. Hansu, *Mutezile ve Hadis*, ss. 192-194.

⁹⁹⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 62.

⁹⁹⁹ Buhârî, Fiten 10.

¹⁰⁰⁰ Mizzî, *Tehzîb*, XXII, 134-135; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1379, XIII, 32.

¹⁰⁰¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 64-65; a.mlf., *Fethu'l-bârî*, XIII, 32; Dahîl b. Sâlih el-Lehîdân, "Taz'ifu'r-râvi bi'l-iktisâr alâ künyetihi ev ihmâli ismihi ev ibhâmihi dirâseten nazariyyeten tabikiyyeten", *Mecelletu Câmi'ati'l-İmâm Muhammed Su'ud el-İslâmiyye*, S. 55, 1427, s. 45. İbn Hacer *Tehzîb* adlı eserinde Amr'dan rivayet edenler arasında Buhârî'yi zikretmemiştir. Buhârî'nin Amr'ın adını açıkça zikretmemesinin bu durumda etkili olması muhtemeldir. Bununla birlikte İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* adlı şerhinde isnaddaki mübhem tarafı açıklamaya çalışmıştır.

olmasının, Amr'ın güvenilirliğine önemli bir işaret olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁰² Neticede Buhârî'nin Amr'dan bir rivayet dışında hadis nakletmemesinde hakkındaki dâîlik ve yalancılık ithamı ile diğer tenkitler etkili olmuştur diyebiliriz.

Yukarıdaki değerlendirmeler çerçevesinde kaynaklarda Mu'tezilî olmakla tenkit edilen râviler hakkında Buhârî'nin bazen herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı bazen de söz konusu râvileri çeşitli cerh-ta'dîl lafızlarıyla değerlendirdiği, buna bağlı olarak onlardan rivayet ettiği ya da etmediği söylenebilir. Buhârî bu râvilerden rivayet etme hususunda diğer Ehl-i bid'at râvilerine uygulamış olduğu metodunu Mu'tezilî râvilere karşı da göstermiştir. Yani Buhârî'ye göre Mu'tezilî olmak bir râvi hakkında terk edilmeyi gerektirecek tek başına bir etken değildir. Burada râviden rivayet edip etmeme konusunda etkili olan diğer hususların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

e) Şîî Râviler

Ehli bid'at içerisinde değerlendirilen mezheplerden bir diğeri de Şîa'dır.¹⁰⁰³ Terim olarak Allah Resûlü'nün (as) vefatının ardından devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ve onun evladından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini savunan grupları ifade eder.¹⁰⁰⁴

Zehebî, Şîa içinde özellikle her yönüyle Râfizî olduğu belli olan bir şahsın rivayetinin hiçbir kıymetinin olmadığını söylemiştir. Zehebî özellikle Râfizî'lerden doğru sözlü, kendisine güvenilir bir kimseyi bulmanın imkânsız olduğunu, yalanın bunların ruhuna işlediğini, takiyye ve nifağın onlarda huy haline geldiğini ifade etmiştir.¹⁰⁰⁵ Bu nedenle Ehl-i bid'at râvilerin rivayetinin kabul edilebilmesi için mezhebinin propagandasını yapmıyor olmasını şart koşanlar, Râfizîler'i bu kaidenin dışında tutmuşlardır. Onların rivayetleri

¹⁰⁰² Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 195.

¹⁰⁰³ Sözlükte, "tabi olmak, desteklemek; şayi olmak, çoğalmak" anlamlarındaki şiyâ' kökünden türeyen Şîa kelimesi, "tarafdar, yardımcı, destekleyici; bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında toplanan grup" manasına gelir. bk. Râzî, *Muhtâr*, s. 316; İbn Manzûr, *Lisân*, VIII, 188; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, s. 503.

¹⁰⁰⁴ bk. Eş'arî, *Makâlât*, I, 65-66; Süyûtî, *Tedrib*, s. 217; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 646; Ebû Sehl İsmâil b. Alî b. İshâk b. Ebî Sehl el-Fazl b. Nevbaht el-Bağdâdî-Sa'd b. Abdillâh el-Kummî, *Kitâbu firaki's-Şîa*, thk. Abdülmün'im el-Hanefî, Kahire: Dâru'r-reşâd, 1992/1412, s. 16 vd.; Şehristânî, *el-Milel*, I, 169 vd.; Ebû Zehre, *Târih*, s. 35-64; Mustafa Öz, "Şîa", *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 111; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 131-155; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, ss. 77-79.

¹⁰⁰⁵ Zehebî, *Mizân*, I, 6. Ayrıca bk. İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 55.

propagandacı olup olmamalarına bakılmaksızın reddedilir. Çünkü onlar, görüşlerini desteklemek için yalanı mubah sayarlar.¹⁰⁰⁶

İbn Hacer, daha önce de geçtiği gibi bid‘atın kişiyi ya küfre ya da fıska götürdüğünü ifade etmişti. Uluhiyyetin Hz. Ali ya da başka birine hulûl ettiğine, kıyametten ya da başka bir günden önce dünyaya döneceğine inanan Râfizilerin aşırıları (gulat) bid‘atiyle küfre girmiştir. İbn Hacer bid‘atında aşırı kişilerin *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te asla olmadığını belirtmiştir.¹⁰⁰⁷ Münekkitler, Şîa mezhebine mensup olanların bu durumlarından dolayı bazen aşırı duyarlı ve şüpheli davranmışlar, bazen aşırı Şîi olmayanların bile takiyye yapmalarını ihtimal dâhilinde görmüşlerdir. Mesela Buhârî, takiyyeyi çok kullandıkları için, Şîilerden hadis alma hususunda çok dikkatli ve çekimser davranmış, fakat diğer bid‘at mezheplerinden birine mensup olduğu söylenenlerden hadis alırken bu derece titiz davranmamıştır. Müslim’in kendisinden rivayette bulunduğu ve İbn Maîn’in sika dediği¹⁰⁰⁸ Ali b. Hâşim b. Berîd’i (ö. 181/797) Buhârî’nin zayıf kabul etmesi, onun bu endişesinden kaynaklanmaktadır. Zehebî, Buhârî’nin Ali b. Hâşim’i terk etmesini şöyle açıklamaktadır: “Buhârî’nin, Ali b. Hâşim’in hadislerini terk etmesinin nedeni, onun mezhebinde aşırı olması değildir. Asıl sebep, takiyyeyi kendilerine yöntem olarak kullandıkları için Râfizi’lerden rivayetten aşırı derecede kaçınmasıdır. Hâlbuki Buhârî Cehmiyye, Kaderiyye ve Hâricî mezheplerine mensup olduğu söylenen kimselerden rivayette bulunurken aynı endişeyi taşımaz. Onlar bid‘atlerine rağmen güvenilirliği hak etmektedirler.¹⁰⁰⁹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî tarafından Şîi olduğu ifade edilen râvi sayısı ikidir:

¹⁰⁰⁶ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 31, 35; Zehebî, *Mîzân*, I, 6; Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 135.

¹⁰⁰⁷ İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 549. Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 31, 35.

¹⁰⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 207-208; Muhammed Halife Ali eş-Şer‘, *Menhecu’l-İmâmeyni Muhammed b. İsmâil el-Buhârî ve Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî fi’r-rivâyeti ‘an ricâli’ş-Şîati fi Sahîhayhima*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu Âli beyt, 2000, ss. 188-190.

¹⁰⁰⁹ Zehebî, *Mîzân*, III, 160; Hâyik, *el-İmâmu’l-Buhârî*, s. 111; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 575; Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 135-136.

1. Yûnus b. Erkam el-Kindî: Buhârî, mezkûr râvinin Şîî görüşü benimsediğini ifade etmiş ve onun hakkında “معروف الحديث” lafzını kullanmıştır.¹⁰¹⁰

Buhârî'nin ondan rivayet etmediği tespit edilmiştir.

2. Abdülmelik b. E'yen:¹⁰¹¹ Buhârî, Süfyân b. Uyeyne'nin İbn Ebî Râşid'e mukârin olarak Abdülmelik'ten naklettiği bir rivayeti tahrir etmiştir.¹⁰¹² Yine Buhârî'nin Şîîlikteki ifratından dolayı Ebû't-Tufeyl'den (ö. 110/728) bir hadis dışında rivayet nakletmediği tespit edilmiştir.¹⁰¹³

Buhârî, bir râvi hakkında ise doğrudan kendi kanaatini değil de bir başka münekkidin görüşünü kaynak göstererek onun Şîî olduğunu belirtme yolunu tercih etmiştir. Buhârî, “منكر الحديث” olmakla tenkit ettiği Harâm b. Osman es-Sülemî hakkında Zübeyrî'den onun Şîî görüşü benimsediğini nakletmiş¹⁰¹⁴ ve Harâm b. Osman'dan rivayet etmemiştir.¹⁰¹⁵

Bu değerlendirmelere göre Buhârî, Şîî olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında başka cerh-ta'dîl ifadeleri de kullanmış ve bu râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te ta'lîk ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde rivayet etmiştir. Yani Buhârî'nin söz konusu râvileri ve rivayetlerini değerlendirmeye tabi tuttuğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği Şîîlikle itham edilen râviler hakkında diğer münekkitlerin ta'dîl ifadelerinin olduğu da görülmekle birlikte rivayet etmediği râviler hakkında çeşitli tenkitlerin olduğu tespit edilmiştir.

Buhârî'nin Şîî râvilere karşı tavrını daha net bir şekilde görmek için kaynaklarda Şîî olduğu bildirilen râvileri Buhârî'nin nasıl değerlendirdiğinin ortaya konulması gerekmektedir. Böylece hem önceki dönem münekkitleri ile

¹⁰¹⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 410; İbn Hacer, *Ta'cîl*, II, 391-392.

¹⁰¹¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 405; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 76. İbn Uyeyne, Abdülmelik b. E'yen hakkında Râfizî, Şîî ve Ehl-i re'y şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur. İclî onu tevsîk etmiş, Yahya b. Maîn de onun hakkında “ليس بشيء” (bir kıymeti yoktur) ifadesini kullanmıştır. İbn Hacer de İclî'nin onu tevsîk ettiğini, Ebû Hâtim'in onun hakkında Şîî ancak “محل الصدق” (böylesine sâdık denilebilir) olduğunu ve diğer imamların da ondan rivayet ettiğini belirtmiştir. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 343.

¹⁰¹² Buhârî, *Tevhid* 23.

¹⁰¹³ İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 55; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 123. Hatta eğer râvi sika ise Şîîlikte ifrat cerh sebebi sayılmamıştır. bk. Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 384.

¹⁰¹⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 101; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 269.

¹⁰¹⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 196.

Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından bir mukayese yapılmış olacak hem de Buhârî'nin Şîî olmakla tenkit edilen râvilerle karşı tavrı daha net olarak görülmüş olacaktır. Bu nedenle ilk önce kaynaklarda Şîî olduğu beyan edilen meşhur bazı râviler zikredilecek daha sonra ise Buhârî'nin bu râvileri nasıl değerlendirdiği ve söz konusu râvilerden rivayet edip etmediği araştırılacaktır:

1. Sâlim b. Ebû Hafsa (ö. 140/757?): Süfyân es-Sevrî, Sâlim'in Şîî eğilimli bir râvi olduğunu ve onun Ebû Bekir ile Ömer (ra) hakkındaki rivayetlerinden sakınılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰¹⁶ Buhârî ise Sâlim hakkında Yahya'nın ondan hadis yazılmayacağına dair değerlendirmesini nakletmiş¹⁰¹⁷ ve *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred*'de kendisinden rivayet etmiştir.¹⁰¹⁸ Sâlim'in rivayetlerde vehmettiği, haberleri maktûb olarak rivayet ettiği belirtilmiş ve Amr b. Ali'nin de onu zayıf olarak değerlendirdiği ifade edilmiştir.¹⁰¹⁹ Buhârî'nin Sâlim'den *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemesinde zikredilen tenkitlerin etkili olduğu söylenebilir. Yani Buhârî münekkitlerin bu değerlendirmeleriyle birlikte râvileri ve rivayetleri de araştırarak bir hükme varmıştır.

2. Ca'fer b. Ziyâd el-Ahmer (ö. 167/783): İbn Mehdî, Ca'fer'in Şîî olduğunu belirtmesine rağmen ondan hadis almıştır.¹⁰²⁰ Buhârî ise İbn Uyeyne ve Mâlik b. İsmâîl'in ondan rivayet ettiğini ifade etmiş¹⁰²¹ ancak kendisi hadis nakletmemiştir.¹⁰²² Ca'fer'in zayıf râvilerden fazla rivayet ettiği, sika râvilerden hadis naklettiğinde ise teferrüd ettiği nakledilmiştir.¹⁰²³ Görüldüğü kadarıyla Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği mezkûr râviler zabt açısından da tenkit edilmiştir.

3. Cerîr b. Abdülhamîd (ö. 188/803):¹⁰²⁴ Cerîr hakkında vehim, tedlis ve Şîîlik ithamı gibi tenkitler olmakla birlikte bazı münekkitler tarafından bunlar

¹⁰¹⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 154; Mizzî, *Tehzîb*, X, 136.

¹⁰¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 111.

¹⁰¹⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 374.

¹⁰¹⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 343; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 307.

¹⁰²⁰ Hatîb, *Târîh*, VII, 150.

¹⁰²¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 192.

¹⁰²² İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 79.

¹⁰²³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 214; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 171.

¹⁰²⁴ Hakkındaki cerh-ta'dîl değerlendirmeleri için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 506-507; Ali eş-Şer', *Menhec*, ss. 57-60.

reddedilmiş ve o sika kabul edilmiştir. Bazı muhaddisler de ondan rivayet etmişlerdir.¹⁰²⁵ Buhârî Cerîr'in vefat tarihi hakkında bir değerlendirmede bulunmuş¹⁰²⁶ ve Cerîr'den tahric etmiştir.¹⁰²⁷

4. Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/827):¹⁰²⁸ Onun sika olduğu, hakkındaki Şîlik ithamının da doğru olmadığı nakledilmiştir.¹⁰²⁹ Buhârî, Abdürrezzâk'ın kitabından naklettiği rivayetlerinin sahih olduğunu ifade etmiş¹⁰³⁰ ve *el-Câmi'u's-sahîh*'te Abdürrezzâk'ın yüz sekiz, tekrarlar çıkınca doksan sekiz rivayetine yer vermiştir.¹⁰³¹

Bu veriler çerçevesinde Buhârî'nin Şîi olmakla tenkit edilen bir kısım râviler hakkında hicrî ikinci asır münekkitlerinden bazılarının Ehl-i bid'at olma dışındaki değerlendirmelerinden ihtisar amaçlı tercih ettiği rivayeti naklettiği ve buna uygun olarak onlardan *el-Câmi'u's-sahîh* ya da diğer eserlerinde çeşitli şekillerde rivayet ettiği söylenebilir. Yani Buhârî'nin ricâlle ilgili verdiği bazı hükümlerde kendisinden önceki münekkitler ile hocaları arasında zikredilen cerh-ta'dîl otoritelerinin değerlendirmelerini dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu münekkitlerden farklı düşündüğü râvi değerlendirmeleri de bulunmaktadır. Yine Buhârî'nin Şîi olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı ancak bu râvilerden bazen onun *el-Câmi'u's-sahîh*'te asıl, ta'lik ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde rivayet ettiği de belirlenmiştir. Yine Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği râviler hakkında diğer münekkitlerin ta'dîl ifadelerinin olduğu görülmekle birlikte rivayet etmediği râviler hakkında ise tenkitler bulunmaktadır.

¹⁰²⁵ Zehebî, *Mîzân*, II, 119; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 562.

¹⁰²⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 214.

¹⁰²⁷ Buhârî, Cenâiz, 96; Hac 43. Ayrıca bk. Hassûn, *Menhec*, s. 274-309; Ali eş-Şer', *Menhec*, s. 60-61.

¹⁰²⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 412; Ali eş-Şer', *Menhec*, s. 84; Ali Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'anî", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 298-299.

¹⁰²⁹ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İclî, *Ma'rîfe*, II, 93; İbn Ebî Hâfîm, *el-Cerh*, VI, 39; Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'anî", *DİA.*, I, 298; a.mlf., *Kaynak Tetkiki Açısından Abdürrezzâk-Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukâyese*, İstanbul: İFAV., 1997, s. 41; Musa Çetin, *Abdurrezzâk ve Hadisçiliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE., Erzurum 2000, s. 69-72.

¹⁰³⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 130.

¹⁰³¹ Örneğin bk. Buhârî, İmân 31; Vudû' 2; Gusül 20; Kelâbâzi, *Ricâl*, II, 496; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1039. Bu rivayetler ve değerlendirmeleri için bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 527-569; Ali eş-Şer', *Menhec*, s. 93-94. krş. Çetin, *Abdurrezzâk ve Hadisçiliği*, s. 179.

Hadis râvilerinde Şîlik eğilimi konusunda yapılan bir araştırmada Buhârî'nin aşırı Şîi eğilimli oldukları tespit edilen râvilerin ikisinden hadis aldığı, Şîi eğilimli oldukları tespit edilen otuz üç râvinin ise yedisinden rivayet ettiği tespit edilmiştir. Yine bu tarz ithamlara maruz kalan râvilere en az yer veren müellifin Buhârî olduğu da belirlenmiştir. Aşırı Şîi eğilimli râvilerin üçü genel olarak sika, beşi ise sadûk kabul edilmiştir. Ayrıca Şîi eğilimler taşımanın mutlak anlamda râvinin rivayetinin terk edilmesi sonucunu doğurmadığı yönünde bir kanaatin olduğu da ifade edilmiştir.¹⁰³²

Bu değerlendirmelerden sonra kaynaklarda Ehl-i bid'at olmakla birlikte bid'atine davet eden ve etmeyen bazı râvilerin Buhârî tarafından nasıl değerlendirildiği konusunda aşağıdaki tablolar hazırlanmıştır.

No	Râvinin Adı	Buhârî'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Ca'fer b. Süleyman ed-Dubey'â (ö. 178/794) ¹⁰³³	Bazı hadislerine muhalefet edildiğini rivayet etmiştir. ¹⁰³⁴	<i>el-Edebü'l-müfred</i> 'de rivayet etmiştir. ¹⁰³⁵
2	Dâvud b. Husayn Ebû Süleyman el-Medenî (ö. 135/752) ¹⁰³⁶	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁰³⁷	Rivayet etmiştir. ¹⁰³⁸
3	Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/772) ¹⁰³⁹	Buhârî, "Ebû Nu'aym'ın onun ihtilâl ettiğini" söylediği rivayeti nakletmiştir. ¹⁰⁴⁰	Rivayet etmiştir. ¹⁰⁴¹
4	Sevr b. Zeyd (ö. 135/752) ¹⁰⁴²	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁰⁴³	Rivayet etmiştir. ¹⁰⁴⁴

Tablo 3: Bid'atine Davet Etmeyen Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi

¹⁰³² Muhammed Enes Topgül, *Hadis Râvilerinde Şîilik Eğilimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 2010, s. 153, 186, 187. Ayrıca bk. Ali eş-Şer', *el-Menhec*, s. 208-209.

¹⁰³³ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 140.

¹⁰³⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 192.

¹⁰³⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 81.

¹⁰³⁶ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Zehebî, *Mizân*, III, 6-10; Mustafa Zeki Terzi, "Dâvud b. Husayn", *DİA.*, İstanbul 1994, IX, 28-29.

¹⁰³⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 231.

¹⁰³⁸ bk. Buhârî, *Büyü'* 82.

¹⁰³⁹ Zehebî, *Mizân*, III, 220. Ayrıca bk. Sönmez, "İbn Ebû Arûbe", *DİA.*, XIX, 421-422.

¹⁰⁴⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 504-505; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 53.

¹⁰⁴¹ bk. Buhârî, *Şirket* 5.

¹⁰⁴² Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 468.

¹⁰⁴³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 181.

¹⁰⁴⁴ bk. Buhârî, *Menâkıb* 7.

No	Râvinin Adı	Buhârî'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abbâd b. Ya'kûb er-Revâcinî el-Kûfî (ö. 250/864) ¹⁰⁴⁵	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁰⁴⁶	Rivayet etmiştir. ¹⁰⁴⁷
2	Abdülhamîd b. Abdurrahman el-Hımmânî (ö. 202/817) ¹⁰⁴⁸	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁰⁴⁹	Rivayet etmiştir. ¹⁰⁵⁰
3	Abdülmeccid b. Abdülazîz (ö. 206/821) ¹⁰⁵¹	Babasından dolayı ircâ görüşünü benimsediğini ve Humeydî'nin onu tenkit ettiğini nakletmiştir. ¹⁰⁵²	Rivayet etmemiştir. ¹⁰⁵³
4	Şebâbe b. Sevvâr el-Medâinî (ö. 206/821) ¹⁰⁵⁴	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁰⁵⁵	Rivayet etmiştir. ¹⁰⁵⁶
5	Yûnus b. Râşid el-Harrânî ¹⁰⁵⁷	Yûnus b. Râşid el-Harrânî Mürcî'dir. Ahmed b. Şu'ayb onun dâî olduğunu söylemiştir. ¹⁰⁵⁸	Rivayet etmemiştir. ¹⁰⁵⁹

Tablo 4: Bid'atine Davet Eden Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi

No	Râvinin Adı	Buhârî'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd Ebü'l-Hasan el-Cevherî (ö. 230/844) ¹⁰⁶⁰	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁰⁶¹	Rivayet etmiştir. ¹⁰⁶²
2	Bişr b. es-Seriyy Ebû Amr el-Basrî (ö. 195/810) ¹⁰⁶³	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁰⁶⁴	Rivayet etmiştir. ¹⁰⁶⁵

¹⁰⁴⁵ Zehebî, *Mîzân*, IV, 44.

¹⁰⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 44.

¹⁰⁴⁷ bk. Buhârî, *Tevhid* 48.

¹⁰⁴⁸ Zehebî, *Mîzân*, IV, 252.

¹⁰⁴⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 45.

¹⁰⁵⁰ Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 483; Bâci, *et-Ta'dîl*, II, 1014.

¹⁰⁵¹ Zehebî, *Mîzân*, IV, 390.

¹⁰⁵² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 112; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 82.

¹⁰⁵³ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VIII, 297.

¹⁰⁵⁴ Zehebî, *Mîzân*, III, 359.

¹⁰⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 270.

¹⁰⁵⁶ bk. Buhârî, *Cihâd ve Siyer* 13. Rivayetleri için bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 406-409.

¹⁰⁵⁷ Zehebî, *Mîzân*, VII, 315.

¹⁰⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 412.

¹⁰⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 386.

¹⁰⁶⁰ Cüzcanî, *Ahvâlû'r-ricâl*, s. 199; Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 225-226.

¹⁰⁶¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 266.

¹⁰⁶² Örneğin bk. Buhârî, *İmân* 40. İbn Hacer onun hâfızlardan olduğunu, Yahya b. Maîn'in Bağdâd'lılar içerisinde Şu'be'den rivayet eden en sika kişilerden biri olduğunu söylemiştir. Ahmed b. Hanbel Şii görüşe meyylediği ve halku'l-Kur'an konusunda sustuğu için onu tenkit etmiştir. Ancak başka kişiler de onu tevsik etmiştir. Buhârî onun Şu'be'den rivayet ettiği hadislerden on üçünü *el-Câmi'u's-sahîh*'e almış, Ebû Davud'da *Sünen*'de bazı rivayetlerine yer vermiştir. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 607; açmlf., *Tehzîb*, VII, 256; S. Kemal Sandıkçı, "Ali b. Ca'd", *DİA.*, İstanbul 1989, II, 384.

3	Muhammed b. Müyesser Ebû Sa'd es-Sağâni ¹⁰⁶⁶	“فيه اضطراب” ¹⁰⁶⁷	Rivayet etmemiştir. ¹⁰⁶⁸
4	Muhammed b. Ya'la es-Sülemi ¹⁰⁶⁹	“يتكلمون فيه” ¹⁰⁷⁰	Rivayet etmemiştir. ¹⁰⁷¹
5	Nadr b. Muhammed b. Mûsâ Ebû Abdillâh el-Mervezî (ö. 183/799) ¹⁰⁷²	“فيه ضعف منكر الحديث” ¹⁰⁷³	Rivayet etmemiştir. ¹⁰⁷⁴
6	Şu'ayb b. İshak ed-Dimeşkî (ö. 264/877) ¹⁰⁷⁵	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁰⁷⁶	Rivayet etmiştir. ¹⁰⁷⁷
7	Yahya b. Sâlih el-Vuhâzî (ö. 222/837) ¹⁰⁷⁸	Herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ¹⁰⁷⁹	Rivayet etmiştir. ¹⁰⁸⁰

Tablo 5: Ehl-i Bid'at Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler ve Buhârî'nin Değerlendirmesi

Bu veriler ışığında Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen râviler hakkında Buhârî'nin bir değerlendirme yaptığı takdirde buna uygun olarak söz konusu râviden rivayet ettiği ya da etmediği tespit edilmiştir. Buhârî'nin herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı râvilerin bazılarında rivayet ettiği bazılarında da rivayet etmediği görülmüştür. Her ne kadar burada Buhârî'nin bazı râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı görülse de diğer değerlendirmeleri de göz önünde bulundurarak onun *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinde asıl, ta'lik ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde rivayet ettiği tespit edilmiştir. Yine Buhârî dâî olsa bile râviler

¹⁰⁶³ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 142.

¹⁰⁶⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 75.

¹⁰⁶⁵ bk. Buhârî, Fiten 1. Ebû Hâtim er-Râzî onun “sika” “sâlih”, Humeydî Cehmî olduğunu söylemiştir. İbn Maîn ise Bişr'i kendisini Cehmî olmakla töhmet eden insanları çağırarak kibleye karşı “Cehmî olmaktan Allah'a sığınırım.” derken gördüğünü nakletmiştir. Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 410. Ayrıca İbn Sa'd ve Dârekutnî de “sika” olduğunu söylemiştir. İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 394. Buhârî Bişr'den bir rivayet nakletmiş, bunun da şahidi vardır. bk. Hassûn, *Menhec*, s. 245.

¹⁰⁶⁶ Yahya b. Maîn onun Cehmî olduğunu söylemiştir. Zehebî, *Mîzân*, VI, 351.

¹⁰⁶⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 245.

¹⁰⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 427.

¹⁰⁶⁹ İclî, *Ma'rife*, II, 256.

¹⁰⁷⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 268; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 290; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 110.

¹⁰⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 470.

¹⁰⁷² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 478.

¹⁰⁷³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VIII, 89; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 119.

¹⁰⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 397.

¹⁰⁷⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 266.

¹⁰⁷⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IV, 223.

¹⁰⁷⁷ bk. Buhârî, Zekât 4.

¹⁰⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, X, 454-455.

¹⁰⁷⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VIII, 282.

¹⁰⁸⁰ Buhârî, Salât 6. Ayrıca bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1384; Mehmet Efendioğlu, “Yahyâ b. Sâlih”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIII, 263.

hakkında güven oluşmuşsa onu kabul yolunu seçmiştir. Bu râvilerin Buhârî tarafından tercih ya da red sebeplerini tam olarak değerlendirebilmek için diğer münekkitlerin görüşlerini ele alan detaylı bir araştırmanın yapılmasının gerekliliği baştan itibaren zikredilen örneklerden anlaşılmaktadır.

Ahmed Naim, kizb ile müttehem olmadıkları sürece bu râvilerin *Sahihayn*'daki rivayetleri bid'atlarını takviye edecek türden olmadığı için sika râvilerin rivayetleri gibi olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁸¹

Bu konuda zikredilmesi gereken diğer bir husus ise Buhârî'nin bazen önceki dönem münekkitlerinin ve hocalarının ricâl değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunarak onlara katılmadığı ve sonuçta farklı bir hüküm verebildiğidir. Ali b. el-Ca'd örneğinde görüldüğü gibi Buhârî, Ahmed b. Hanbel'in onu Şifilik ve Cehmîlik ile suçlamasına itibar etmemiş, ondan rivayet etmiştir. Bişr b. es-Seriyy (ö. 195/810) örneğinde olduğu gibi Buhârî, bu râvi hakkında hocası Humeydî'nin "Onun Cehmî olduğu" şeklindeki değerlendirmesi yerine Yahya b. Maîn'in onunla ilgili olarak rivayet ettiği "Cehmî olmaktan Allah'a sığınırım"¹⁰⁸² şeklindeki değerlendirmeyi tercih ederek ondan rivayet etmiştir.¹⁰⁸³

Bu konuda yapılan çalışmalardan bazı sonuçları burada zikretmek istiyoruz. Buhârî'nin bu râviler arasında müdellis olmakla itham ettiği iki, zayıf olmakla itham ettiği bir kişi bulunmaktadır. Buhârî'nin ihticâc ettiği altı, istişhâd ettiği on bir râvi, ta'lîken naklettiği beş râvi bulunmaktadır. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inde yer alan râvilerin % 11'i Ehl-i bid'at olduğu söylenen mezheplere mensup olmakla itham edilmiştir. Buhârî'nin rivayet ettiği hadislerin yaklaşık % 32'sinde bid'at ehli olmakla itham edilmiş bir râvi yer almaktadır. Buhârî bu râvilerden en fazla "Tefsir" konusunda hadis almıştır. Daha sonra "Megâzî"¹⁰⁸⁴ ve "Tevhid" konularında rivayette bulunmuştur. Mübtedi' olarak

¹⁰⁸¹ Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 331. Ayrıca bk. Hâyik, *el-Îmâmu'l-Buhârî*, s. 115-116.

¹⁰⁸² İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 142.

¹⁰⁸³ Buhârî, *Fiten* 1. Ebû Hâtîm er-Râzî onun "sika" "sâlih", Humeydî Cehmî olduğunu söylemiştir. İbn Maîn ise Bişr'i kendisini Cehmî olmakla töhmet eden insanları çağırarak kibleye karşı "Cehmî olmaktan Allah'a sığınırım" derken gördüğünü nakletmiştir. bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 410. Ayrıca İbn Sa'd ve Dârekutnî de "sika" olduğunu söylemiştir. İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 394. Buhârî Bişr'den bir rivayet nakletmiş bunun da şahidi vardır. bk. Hassûn, *Menhec*, s. 245.

¹⁰⁸⁴ Bu konuda yapılmış bir araştırmaya göre Buhârî'nin Megâzî bölümünde de çok da mütesâhil olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. bk. Veysel Özdemir, "Buhârî'nin Megâzî Rivayetlerinde

nitelenip Buhârî’de yer alan râvilerin çoğunluğunun başka münekkitler tarafından ta’dîl edilmiş olduğu da ortaya çıkmıştır. Ayrıca en az mübtedi’ râvi Buhârî’de yer almaktadır.¹⁰⁸⁵

Değerlendirme

Buhârî Mürcîî, Kaderî, Hâricî, Mu’tezilî ve Şîî gibi bid’at ehlerinden olan bazı râvileri tespit etmiş olmakla birlikte önceki dönem münekkitlerinin Ehl-i bid’at olarak değerlendirdiği râvileri de bazen nakletmiştir.

Buhârî’ye göre râvi Ehl-i bid’at bir gruptan olsa bile eda ve tahammülde tesebbüt ehlerinden ise bu durum ondan rivayet etmeye engel olmamıştır. Buhârî genel olarak bid’at ehlerinden rivayet konusunda çekimser olmakla birlikte ona göre Ehl-i bid’at olarak değerlendirilen bir fırkaya mensubiyet râvinin rivayetini terk etmeyi gerektiren ağır bir kusur ya da tek başına bir cerh sebebi sayılmamıştır. O, râvinin doğru sözlü olması ve zabt gibi diğer şartları taşıması halinde söz konusu râviden hadis alınmasında bir problem görmemiştir.

Buhârî, Ehl-i bid’at olmakla tenkit edilen râvilerden *el-Câmi’u’s-sahîh*’te genel itibariyle ta’lik ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü’l-müfred* gibi diğer eserlerinde tahrîc etmiştir. Bazen asıl olarak rivayet etmişse bile onun mütâbaatı vardır. Buhârî’nin söz konusu râvilerden eserlerinde bu türden rivayette bulunması başta râvi hakkında zikredilen bid’at ehlerinden olmakla ilgili itham yanında, râvinin dâî olması, re’y ehline nispet edilmesi ve zabt açısından tenkit edilmesi gibi diğer birçok hususun dikkate alındığı söylenebilir. Yani Buhârî râvileri geniş bir açıdan değerlendirmekte, her râviyi ve rivayetlerini ayrı ayrı ele alıp incelemekte ve tenkit edilen bu râvilerin rivayetlerini seçerek nakletmektedir. Yine Buhârî bazen kendisinden önceki münekkitlerin ve hocalarının ricâl değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunmuş, bazen onlara katılmayıp farklı bir hüküm de vermiştir.

Tesâhülünün Olup Olmadığı İle İlgili Değerlendirmeler”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 58, (Kış 2014), s. 450-451.

¹⁰⁸⁵ Yusuf Güneş, *Hadis Usulü Açısından Bid’at Ehl-i Râviler ve Rivayetlerinin Değeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 1999, s. 111; Zehra Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid’at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), EÜSBE., Kayseri 2007, s. 98, 101, 138.

Buhârî'nin bid'at ehlinde rivayeti ile ilgili olarak şunlar söylenebilir: Şayet râvinin bid'ati sabit ise küfre götürücü değildir. Çoğunluk olarak Buhârî'nin râvileri dâî değildir, dâî olsa bile onların bu fiilinden tevbe ettiği ifade edilmiş ya da bu râvi güvenilir kabul edilmiştir. Yine diğer *Kütüb-i sitte* musanniflerine göre bid'at ehlinde en az rivayete yer veren musannifin Buhârî olduğu tespit edilmiştir.

Buhârî'nin Ehl-i bid'at râvilerine karşı tavrı bu şekilde olmakla birlikte Buhârî'nin bazı râvileri bu hususta tenkit edilmiştir. Aşağıda bu nedenle tenkit edilen râviler ve münekkitlerin değerlendirmeleri incelenmiştir.

3) Buhârî'de Ehl-i Bid'at Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler

Buhârî *el-Câmi'u's-sahîh*'inde bazı hocalarından rivayet etmiş, onlardan hadis almıştır. Bazı cerh-ta'dîl âlimleri Buhârî'nin bazı hocalarını bid'at ehli olmakla tenkit etmişlerdir. Bu münekkitlerden bazıları Buhârî'nin çağdaşdır bazıları ise Buhârî'den sonraki dönemde yaşamışlardır.¹⁰⁸⁶

Daha önce de ifade edildiği gibi cerh-ta'dîl âlimlerine göre râviyi cerh etmeye sebep olan etkenler farklılık arz etmektedir. Bunda münekkitlerin tenkitte şiddetli, ılımlı ve gevşek davranması etkili olmuştur diyebiliriz. Bir kısmına göre cerh sebebi olan herhangi bir husus, bir başkasına göre cerh sebebi sayılmayabilir. Bundan dolayı cerh-ta'dîl âlimlerinin üzerinde birleşmedikleri sebep veya sebeplerden dolayı yapılan tenkitler geçerli sayılmamıştır.

¹⁰⁸⁶ *el-Câmi'u's-sahîh*'i tenkit edenler için bk. Mehmet Saîd Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Yayına haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 15-44; Salahattin Polat, "Buhârî'nin Sahîh'ine Yapılan Tenkitler", *Uluslararası Sempozyum*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1996, ss. 85-87; Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", ss. 117-125; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, ss. 64-76; Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE., İzmir 1995, s. 70 vd.; Jonathan A. C. Brown, "İlk Muteber Hadis Mecmualarının Tenkidi: ed-Dârekutnî'nin *Sahîhayn*'a Yönelik Düzelteleri", çev. Salih Özer, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 143-182; Mehmet Bilen, "İbn Hacer'in Dârekutnî'nin Buhârî'ye Yönelik Tenkitleriyle İlgili Değerlendirmeleri", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 245-288; Selman Başaran, "İbn Hazm'ın *Sahîhân* Eleştirisi", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 183-203; Salih Özer, "İbn Teymiye'nin *Sahîhayn*'a Yönelik Tedkikleri", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 205-244. Bu tenkitlerin değerlendirilmesiyle ilgili olarak bk. M. Yaşar Kandemir, "*Sahîhayn*'a Yöneltilen Tenkitlerin Değeri", *Sünnetin Dindeki Yeri*, Ensar Neşriyat, 1995, ss. 335-376.

Buhârî'nin râvileri bid'at ehlinde olma, sikaların rivayetine muhalefet etme, hata etme/yanılma, onların cerh-ta'dîl durumunun bilinmemesi ve müdelliss ya da mürsil olduğu iddiası ile senedde inkitaya sebep olma şeklinde başlıca beş hususla tenkit edilmiştir.¹⁰⁸⁷ Bununla birlikte İbnü's-Salâh bu tenkitlerin az olduğunu söylemiştir.¹⁰⁸⁸ Süyûtî *Tedrîb*'inde *el-Câmi'u's-sahîh*'te geçen râviler içinden birer bid'at ile ta'na uğramış seksen iki râvi ismi zikretmektedir. Bunların on beşi Mürchie'den, yedisi Nevâsıb'dan,¹⁰⁸⁹ yirmi beşi Şîa'dan, otuzu Kaderiyye'den, üçü Havâric'den, biri Cehm¹⁰⁹⁰ mezhebinden ve biri de Vâkıfe ehliendir.¹⁰⁹¹

İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*'nin mukaddimesinde Buhârî'nin tenkide uğramış olan râvilerine ayırdığı dokuzuncu bölümünde söze, “İnsaf sahibi herkesin şunu bilmesi gerekir ki, Buhârî'nin herhangi bir râvinin hadisini rivayet etmiş olması, o râvinin onun nazarında âdil, zabtı sahih ve gafletten uzak olduğunu

¹⁰⁸⁷ Polat, “Buhârî'nin *Sahîh*'ine Yapılan Tenkitler”, s. 89; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 60.

¹⁰⁸⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 29. Ayrıca bk. Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, thk. Ebû Abdîrrahman Makbel b. Hadî el-Vadiî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1405/1985, s. 5 (muhakkikin mukaddimesi); Itr, *Menhec*, s. 83.

¹⁰⁸⁹ Nâsibe, sözlükte “bir şeyi ortaya dikmek, birine karşı kötülük ve düşmanlık besleyip bunu izhar etmek” anlamındaki nasb kökünden türeyen nâsibe kelimesi “kin ve düşmanlık besleyenler” manasına gelir. İmâmiyye Şîası literatüründe Hz. Ali'ye, evlatlarına ve taraftarlarına karşı olan zümrelere verilen bir isimdir. bk. Râzî, *Muhtâr*, s. 568; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 758; Zebîdî, *Tâc*, IV, 270 vd.; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 646; Sûdânî, *Menhec*, s. 108-109; Mustafa Öz, “Nâsibe”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXII, 393; İdris Asker Hasan el-Âysâvî, “er-Ruvâtu'l-müttehimûne bi-bid'ati'n-nasabi fî *Sahîhi'l-Buhârî* dirâseten nakdiyyeten”, *el-Câmi'atu'l-İslâmiyye*, 1430/2009, ss. 4-6.

¹⁰⁹⁰ Buhârî'nin Cehmiyye ve Mu'tezile ricâlinden hadis rivayet etmediği ifade edilmiştir. bk. Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 267. Ancak daha önce de görüldüğü gibi Buhârî'nin Mu'tezilî bazı râvilerden rivayet ettiği tespit edilmiş olması hasebiyle bu görüşün eleştiriye açık olduğu söylenebilir.

¹⁰⁹¹ Süyûtî, *Tedrîb*, s. 217-218; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 330-331. Mihne döneminde halku'l-Kur'an konusunda âlimlerin sorgulandığı, işkence gördüğü daha önce ifade edilmişti. Bu mesele bununla da sınırlı kalmamış daha sonraki dönemlerde cerh-ta'dîl ilminde râvi değerlendirmelerinde bir kriter olarak kabul edilmiştir. Bazı âlimler tarafından halku'l-Kur'an meselesinde tevakkuf eden yani bu meseleye bulaşmak istemeyen kişiler cerh edilmekten kurtulamamışlardır. Ancak mihne sürecinde Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmek, münekkittler tarafından cerh sebebi sayılmamıştır. Ricâl kaynaklarında da halku'l-Kur'an meselesini kabul etmekle itham edilen râvilerden Buhârî'nin rivayet ettiği tespit edilmiştir. Mesela Buhârî, halku'l-Kur'an inancını kabul eden râvilerden olan Saîd b. Süleyman ed-Dabbî (225/840), Ali b. el-Ca'd (230/840), Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medfînî, Züheyr b. Harb, Ebû Ma'mer el-Katî'î (236/851), Kuteybe b. Saîd'den (240/855) rivayet etmiştir. bk. Ebû Gudde, “Halku Kur'an Meselesi”, s. 314; Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 398; Hammâde, *el-Menhec*, s. 313; Hansu, “Mihne Sürecinin Hadis ilimleri Üzerindeki Etkileri”, s. 180; Şahyar, “Bid'at Ehinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dîle Etkisi”, s. 54. Bu râvilerden gelen rivayetlerin *Kütüb-ü sitte*'ye dağılımı için bk. Şahyar, “Bid'at Ehinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dîle Etkisi”, s. 38 vd.

göstermektedir.” ifadeleriyle başlamaktadır. Yine İbn Hacer cumhurun Buhârî’nin râvilerini ta’dîl ettiklerini de söylemektedir. Ayrıca İbn Hacer bu söylediklerinin Buhârî’nin kitabının aslını oluşturan hadislerin râvileri için söz konusu olduğunu belirtmekte, hadisleri mütâbi‘, şâhid veya mu’allak olarak rivayet edilenlerin ise sıdk sıfatını almakla beraber, derecelerinin zabt ve benzeri yönlerden farklı olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁹²

Buhârî’nin râvilerine yönelik bu tenkitlerin hiçbirinin İslam âlimlerinin tümü tarafından geçerli sayılmış tenkitler olmadığı da ifade edilmiştir. Ayrıca cerh-ta’dîl kaynaklarında Buhârî’nin hocaları arasında genel olarak ne siyasî ne de itikadî bid’atinin taassup derecesinde taraftarlığını ve propagandasını yaptığı gerekçesiyle tenkit edilmiş kimsenin olmadığı belirtilmiştir. Buhârî’nin asıl amacı sahih hadisleri güvenilir râviler yoluyla nakletmektir. Ancak Buhârî’nin bazen sahih hadisleri, içerisinde zayıf râviler bulunan isnatlarla naklettiği görülmektedir. Buhârî’nin *el-Câmi‘u’s-sahîh*’inde, sahih hadislerin akabinde bu rivayetlere mütâbi‘ olarak naklettiği bazı rivayetleri, içerisinde zayıf râviler bulunan isnatlarla zikretmesi birtakım maksatlara binaen yapılmıştır. Bu, onların zayıf râviler kanalıyla nakletmiş olduğu tüm rivayetlerin delil olarak kullanılabilmesi ve hatasız olduğu anlamına da gelmez.¹⁰⁹³

İbnü’l-Mübârek, Vekî‘, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî gibi pek çok hadis imamı rivayetlerinde hata galip gelmeyen, hataları hakkında ihtilaf edilmiş kişilerin rivayetlerini mütâbaat ve şevâhid amaçlı rivayet etmişlerdir. Bu nedenle Buhârî’nin râvileri iki kısımda değerlendirilmektedir: Birincisi Buhârî’nin şartına göre sika olup asıl olarak rivayet ettiği râvilerdir. İkinci grup ise zayıf olup Buhârî’nin mütâbaat ve şâhid olarak rivayet ettiği râvilerdir. Bu rivayetler asıl rivayetleri destekler.¹⁰⁹⁴ Yine Buhârî’nin sika râvilerden oluşmuş muttasıl bir

¹⁰⁹² İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 548. Ayrıca bk. Zehebî, *Mûkizâ*, s. 79; Kâsımî, *Hayatu’l-Buhârî*, s. 36; Târik Muhammed Em‘eyutîk-Mahmud İdrîs el-Avamî, *Nemâzicu min merviyâti men haffe zabuhum fî Sahîhi’l-Buhârî dirâseten tabikiyyeten*, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2010/1433, s. 96; Kâfî, *Menhec*, s. 143.

¹⁰⁹³ Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 33, 35; Hamza b. Muhammed el-Melîbârî, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, çev. Muhittin Düzenli-Ayhan Ak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, s. 140-141.

¹⁰⁹⁴ bk. Ebû Abdillâh Bedrûddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfîî, *en-Nüket ‘âlâ mukaddimeti İbnü’s-Salâh*, tah. Zeynel‘abidîn b. Muhammed Belâ Ferîc, Riyad: Mektebetu advâu’s-selef, 1998/1419, I, 253; İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 288; Hassûn, *Menhec*, s. 170; Hâşim, Mahmûd Ömer, “el-İmâmu’l-Buhârî ve eseruhu fi’s-sünne”, y.y., ts., s. 206.

rivayete zayıf bir râvinin mu'allak rivayetini mütâbi olarak naklettiği belirtilmiştir.¹⁰⁹⁵

Öncelikle Buhârî'nin meşhur bazı hocalarıyla ilgili olarak yapılan araştırmalarda Buhârî'nin hocalarının genel olarak sika oldukları¹⁰⁹⁶ ifade edilmiştir. Yani Buhârî'nin hadis yazdığı hocasını titizlikle seçtiği, hadis aldığı kimsenin hadis ilminde ehil olmasına dikkat ettiği, kendisinden nakledilen ifadelerden de anlaşılmalıdır. Hadis ilminde son derece titiz ve dikkatli, ele aldığı işi sonuna kadar başarıyla götüren, tuttuğunu koparan dirayetli bir şahsiyete sahip olduğundan “kebşun nattâh” (inatçı keçi) olarak anılan Buhârî¹⁰⁹⁷ dirayetini önce hocalarını seçerken göstermiştir denilebilir.¹⁰⁹⁸

Buhârî, hocalarını titiz bir şekilde seçmekle birlikte hocalarının rivayetlerini de seçerek almıştır. Bu bağlamda bir örnekte Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*'inde kendisinden çokça rivayet ettiği Kuteybe b. Saîd'den (ö. 240/854) özellikle onun Süfyân b. Uyeyne'den yazdığı hadisleri istemiştir. Kuteybe ise onları yazdığından beri kimse ile karşılaştırma yapmadığını ifade etmiştir. Kuteybe, Buhârî'ye eğer bu rivayetleri okur ve hatalı olanları belirlerse ona rivayet edeceğini söylemiştir. Çünkü Kuteybe, bu rivayetlerin hatasız olduğundan emin değildi. Buhârî de bu teklifi kabul ederek rivayetleri incelemiş, hatalı yerleri belirlemiştir.¹⁰⁹⁹

Buhârî'nin Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen bazı râvileri, niçin tenkit edildikleri ve bu tenkitlere yönelik değerlendirmeler aşağıda incelenmiştir.

a) Mürcülikle Tenkit Edilen Bazı Râviler

1. Hallâd b. Yahya b. Safvân es-Sülemî (ö. 213/828): Ahmed b. Hanbel, Halilî ve İclî onu tevsîk etmişlerdir. İbn Nümejr sadûk ancak hadislerinde azda

¹⁰⁹⁵ Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, ss. 93-95.

¹⁰⁹⁶ Buhârî'nin ilk dört tabakadan olan şeyhlerinin cerh ve ta'dil ilmi yönünden durumları incelendiğinde hepsi de sikadır denilmiştir. bk. Mücteba Uğur, “Cerh ve Ta'dil Yönünden Buhârî Râvileri”, *Büyük Türk İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, 18-20 Haziran 1987, Kayseri 1996, s. 77; a.mlf., *İmâm Buhârî*, s. 35; Hüseyinî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 33.

¹⁰⁹⁷ İbn Adî, *Esâmî*, s. 54; Hatîb, *Târîh*, II, s. 338, 341; Abdülganî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 158.

¹⁰⁹⁸ Mücteba Uğur, “Cerh ve Ta'dil Yönünden Buhârî Râvileri”, s. 76; a.mlf., *İmâm Buhârî*, s. 36; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 111; Yusuf el-Kettânî, “Menhecû'l-İmâmi'l-Buhârî fi ilmi'l-hadis”, y.y., ts., s. 124.

¹⁰⁹⁹ Zehebî, *Siyer*, XII, 428; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 30. Bununla ilgili olarak benzer rivayetler için bk. Hatîb, *Târîh*, II, 24; Zehebî, *Siyer*, XII, 430.

olsa hata olduğunu söylemiştir. Dârekutnî de Hallâd'ın sika olduğunu sadece bir hadiste hata yaptığını bildirmiştir. O hadisi başkaları mevkûf olarak naklederken, o merfû olarak aktarmıştır.¹¹⁰⁰ Buhârî'nin hocalarından olup *el-Câmi'u's-sahîh*'te yirmi bir rivayeti vardır.¹¹⁰¹ Buhârî'nin onun hadislerinde Mürcîlik söylemini giderecek rivayetleri naklettiği zikredilmiştir. İbn Hacer, Buhârî'nin kendisinden az rivayet ettiğini, Ebû Hâtîm'in onun için “محلہ الصدق” (böylesine sâdik denilebilir) tabirini kullandığını ve Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin kendisinden rivayette bulunduğunu nakletmiştir.¹¹⁰²

2. Ali b. Hasan b. Şekîk (ö. 215/830): İmâm, hâfız ve Horasan imâmlarının önde gelenlerindedir.¹¹⁰³ Mürcîlikle suçlanmış ancak bu fikrinden döndüğü de nakledilmiştir. Sika olduğu, İbn Mübârek'in kitaplarını ezberlediği belirtilmiştir.¹¹⁰⁴ Buhârî'nin mezkûr râviden bir hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹¹⁰⁵

3. Yahya b. Sâlih el-Vuhâzî (ö. 222/836):¹¹⁰⁶ Sadûk ve Ehl-i re'yyeden olduğu ifade edilmiştir. Ahmed b. Hanbel onu cerhetmiş ve onu Cehmiyye'ye nisbet etmiştir. İshak b. Mansûr ise onu Mürcîlikle suçlamıştır.¹¹⁰⁷ Ancak bu ithamlar da eleştirilmiştir.¹¹⁰⁸ Buhârî'ye göre Yahya sikadır.¹¹⁰⁹ *el-Câmi'u's-sahîh*'te on iki rivayeti vardır.¹¹¹⁰ Buhârî, beşini vasıtalı diğerlerini ise direkt olarak nakletmiştir. Onlardan birini de ta'lîken rivayet etmiştir.¹¹¹¹ Yahya b. Sâlih hakkında her ne kadar bazı tenkitler varsa da, onun sika olduğu görüşünün ağır

¹¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 368.

¹¹⁰¹ bk. Buhârî, Gusûl 19; Salât 59. Bazı rivayetleri ve mütâbaatı için bk. Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 49-50.

¹¹⁰² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 570; a.mlf., *Tehzîb*, III, 150-151; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 50. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 237-238; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 578-579; Mizzî, *Tehzîb*, VIII, 361.

¹¹⁰³ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 268-269; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 460; Kazvinî, *el-İrşâd*, III, 896.

¹¹⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 264; Zehebî, *Siyer*, X, 349, 350 vd; a.mlf., *el-Kâşif*, II, 37.

¹¹⁰⁵ Buhârî, *İtk* 13.

¹¹⁰⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 282.

¹¹⁰⁷ Zehebî, *Mizân*, VII, 191.

¹¹⁰⁸ bk. Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 51; Hassûn, *Menhec*, s. 972-973.

¹¹⁰⁹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 55.

¹¹¹⁰ bk. Buhârî, Salât 6, 40. Ayrıca bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 975-978; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 52-53.

¹¹¹¹ Kitâbu'l-eymân'da İshak b. İbrâhim, Kitâbu'l-megâzî, Kitâbu'l-küsûf ve Kitâbu'l-vekâle'de İshak, Kitâbu'l-hac'da ise Muhammed vasıtası ile nakleder. İshak, Müslim'in rivayetine göre İshak b. Mansûr el-Kevsec'dir. Muhammed'in de Ebû Hâtîm Muhammed b. İdris er-Râzî olduğu söylenir. bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1384; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 635; Sûdânî, *Menhec*, s. 172, 181; Efendioğlu, “Yahyâ b. Sâlih”, *DİA.*, XLIII, 263; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 190.

bastığı ifade edilmiştir. Yine Buhârî'nin mezkûr râviden Mürciîlik töhmetini giderecek rivayetler naklettiği tespit edilmiştir.¹¹¹²

b) Kaderîlikle Tenkit Edilen Bazı Râviler

1. Avf b. Ebû Cemîle el-Basrî (ö. 146/763): Ahmed b. Hanbel ve İbn Maîn onu tevsîk etmiştir. İbn Hacer, bir topluluğun kendisiyle ihticâc ettiklerini söylemiştir.¹¹¹³ *el-Câmi'u's-sahîh*'te mükerrerleri dışında on beş rivayetinin olduğu ve bu rivayetlerde de Şiîlikle ilgili bir şey olmadığı tespit edilmiştir.¹¹¹⁴

2. Ömer b. Ebû Zâide el-Kûfî (ö. 151/768): Sadûk birisidir. İbn Maîn ve diğer âlimler onu tevsîk etmişlerdir.¹¹¹⁵ Tespitlerimize göre Buhârî, onun iki hadisini tahrir etmiştir.¹¹¹⁶

3. Abdülvâris b. Saîd b. Zekvân (ö. 180/796): Kaderî olmakla itham edilmesine rağmen bu reddedilmiştir.¹¹¹⁷ Muhaddislerin ileri gelenlerinden olup Şu'be onun hadis ezberlemesini medhetmiş, Yahya b. Saîd el-Kattân da onun ezberine müracaat etmiştir. İbn Maîn onu Basralıların içinde en güvenilirler arasında zikretmiştir. İbn Sa'd, İbn Nümeyr, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim, Nesâî ve İclî onu tevsîk etmiştir. İclî, onun Kaderî olduğunu ancak propaganda yapmadığını nakletmiştir.¹¹¹⁸ İbn Hacer Abdülvâris'in görüşünden döndüğünü ve hadis imamlarının da onunla ihticâc ettiklerini naklederek onu savunmuştur.¹¹¹⁹ Buhârî, mükerrerler hariç Abdülvâris'in yetmiş beş rivayetine yer vermiştir.¹¹²⁰

¹¹¹² Mizzî, *Tehzîb*, XXXI, 378-380; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 635; a.mlf., *Tehzîb*, XI, 201-202; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 53.

¹¹¹³ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 612. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXII, 440-441; Sûdânî, *Menhec*, s. 248-251, 351.

¹¹¹⁴ Örneğin bk. Buhârî, *İmân* 35. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 587-588; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1156-1157; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 148-149; Sûdânî, *Menhec*, s. 340-350; Hassûn, *Menhec*, ss. 719-732.

¹¹¹⁵ Zehebî, *Mîzân*, V, 237; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 394.

¹¹¹⁶ Buhârî, *Salât* 17; *Libâs* 3, 42.

¹¹¹⁷ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 82; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 392. Ayrıca bk. Hassûn, *Menhec*, s. 573-577.

¹¹¹⁸ İclî, *Ma'rîfe*, II, 107; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 140.

¹¹¹⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 598; a.mlf., *Tehzîb*, VI, 391-392. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîb*, XVIII, 478 vd.; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VIII, 368-370.

¹¹²⁰ Örneğin bk. Buhârî, *İlim* 17. Rivayetleri için bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 578-599.

4. Muhammed b. el-Hasen el-Vâsîfî (ö. 187/802): İbn Maîn ve diğerleri onu tevsîk etmişlerdir.¹¹²¹ Buhârî'nin ondan Kitâbu'l-İlim'de Hasan el-Basrî'den mevkûf olarak sadece bir hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹¹²²

5. Abdullah b. Amr et-Temîmî (ö. 224/838): Sika sebt olduğu nakledilmiştir. Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medînî, Ebû Hâtîm, Ebû Zür'a, Ebû Dâvûd ve İclî onu tevsîk etmişlerdir.¹¹²³ *el-Câmi'u's-sahîh*'te altmış sekiz rivayetinin olduğu, bunların üçünün mükerrer, ikisinin mütâbaat olduğu tespit edilmiştir.¹¹²⁴ Ayrıca rivayetlerinde mezhebinin bir etkisinin olmadığı aksine Kaderîliğe aykırı rivayetler naklettiği belirtilmiştir.¹¹²⁵

6. Abdullah b. Ebû Lebîd (ö. ?): Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn, Ebû Hâtîm, Nesâî ve İclî onun hakkında tevsîk ifadeleri kullanmışlardır.¹¹²⁶ Buhârî, İbn Ebû Lebîd'den bir hadis rivayet etmiştir. Bu rivayet de Muhammed b. Amr ve Süleyman el-Ahvel'in Ebû Seleme'den mütâbaat olarak naklettikleridir. Tirmizî dışındaki muhaddislerin de ondan rivayet ettikleri belirtilmiştir.¹¹²⁷

7. Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî (ö. ?): İbn Maîn ve başka münekkitler onu tevsîk etmiştir.¹¹²⁸ İbn Hacer, beş hadis imamının Hârûn b. Mûsâ'dan hadis tahrir ettiklerini ifade etmiştir.¹¹²⁹ Buhârî de ondan iki hadis nakletmiştir.¹¹³⁰

c) Şîlikle Tenkit Edilen Bazı Râviler

1. Ubeydullah b. Mûsâ b. Bâzân el-Absî (ö. 212/828): Zâhid, kâri ve sika bir muhaddis olup Buhârî'nin hocalarındandır. İbn Maîn, Ebû Hâtîm, Osman b. Ebû Şeybe ve başkaları onu tevsîk etmiş olmakla birlikte o Şîlikle suçlanmıştır.¹¹³¹ Şîa ile alakalı münker hadisler rivayet ettiği nakledilmiştir. Zâhid

¹¹²¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 104.

¹¹²² Buhârî, İlim 6. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 617.

¹¹²³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 119; İclî, *Ma'rîfe*, II, 427.

¹¹²⁴ Örneğin bk. Buhârî, İlim 17. Rivayetleri için bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 440-460; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 47-48.

¹¹²⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 588; a.mlf., *Tehzîb*, V, 293-294; Zehebî, *el-Kâşif*, s. 579.

¹¹²⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 148; Zehebî, *Mizân*, IV, 166.

¹¹²⁷ Örnek olarak bk. Buhârî, İtikâf 13. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 589; Ammârî, *Menhec*, s. 237-238.

¹¹²⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XXX, 116-118.

¹¹²⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 630; a.mlf., *Tehzîb*, XI, 14.

¹¹³⁰ Buhârî, Tefsîr (Nahl Sûresi) 1. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 774-775; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1339.

¹¹³¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 152.

ve müttaki olmasına rağmen Ahmed b. Hanbel onu Şîilikte aşırı olmasından dolayı ayıplamıştır.¹¹³² Ebû Hâtim, “İsrâil’den rivayet edenlerin en güvenilirlerindendir”¹¹³³ demiştir. Buhârî’nin Ubeydullah’tan kırk sekiz hadis rivayet ettiği ve bu rivayetlerin yarısının onun İsrâil’den naklettiği hadisler olduğu tespit edilmiştir.¹¹³⁴ Başka bir değerlendirmeye göre Buhârî ondan otuz üç yerde direkt, on dokuz yerde ise İshak b. İbrâhim, Abdullah b. Muhammed, Ahmed b. İshak, Ahmed b. Ebû Süreyc, Muhammed b. el-Hüseyn, Muhammed b. Yahya, Yûsuf b. Mûsâ, Mahmud b. Gaylân, Müsedded b. Müserhed¹¹³⁵ ve İshak b. Mansûr gibi hocaları vasıtası ile rivayet etmiştir.¹¹³⁶ İbn Hacer de Buhârî’nin onun Sevrî kanalıyla gelen rivayetini almadığını ve diğer imamların onunla ihticâc ettiklerini söyleyerek Buhârî’yi savunmaktadır.¹¹³⁷

2. Hâlid b. Mahled el-Katavânî (ö. 213/828): Hocaları arasında Süleyman b. Bilâl, Ali b. Müshir ve Muğire b. Abdurrahman yer almaktadır. O Buhârî’nin de hocalarındandır. İbn Sa’d hadislerinin münker, kendisinin de aşırı Şîi olduğunu söylemiş ve çok hadis rivayet ettiği için muhaddislerin ondan hadis yazmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir.¹¹³⁸ Ebû Dâvûd ve İclî onun hakkında sika sadûk lafzını kullanmakla birlikte Şîi olduğunu nakletmişlerdir.¹¹³⁹ Sâlih Cezere sika ancak Gulat-ı Şîa’dan olduğunu, Ahmed b. Hanbel münker hadislerinin olduğunu,¹¹⁴⁰ Ebû Hâtim de hadisinin yazılacağını ancak ihticâc edilemeyeceğini söylemiştir.¹¹⁴¹ Buhârî *el-Câmi’u’s-sahîh*’te ondan yirmi sekiz rivayet nakletmiştir. Bunlardan iki hadisi bizzat kendisinden değil, Muhammed b. Osman

¹¹³² Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 127; Zehebî, *Mîzân*, V, 21.

¹¹³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, V, 335.

¹¹³⁴ bk. Buhârî, İmân 2; İlim 6. Bu rivayetler ve mütâbaatları için bk. Sûdânî, *Menhec*, ss. 390-415; Dâ’ûr, *Şuyûh*, s. 34-35; Ali eş-Şer’, *Menhec*, s. 109-110.

¹¹³⁵ bk. Mehmet Dinçoğlu, “Buhârî ile Ebû Dâvûd’un Hocası Müsedded b. Müserhed ve Hadis İlmindeki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 41, Erzurum 2014, ss. 347-372.

¹¹³⁶ Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 468-469; Bâcî, *et-Ta’dîl*, II, 985-986; Hassûn, *Menhec*, ss. 485-498.

¹¹³⁷ İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 598; Sûdânî, *Menhec*, 269-270.

¹¹³⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VI, 406; Zehebî, *Mîzân*, II, 425.

¹¹³⁹ Zehebî, *Mîzân*, II, 425.

¹¹⁴⁰ bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*, nşr. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs, Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1988/1408, II, 18; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 250.

¹¹⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, III, 354; Zehebî, *Mîzân*, II, 425.

vasıtası ile rivayet etmiştir.¹¹⁴² Sacî ile Ukaylî, onu zayıf râviler için yazdıkları eserlerinde zikretmişlerdir.¹¹⁴³ İbn Hacer bu tenkitlere yönelik olarak “Şîi olması, rivayetleri hatasız alıp yine doğru aktardığı sürece, özellikle de mezhebinin propagandasını da yapmadığında ona zarar vermez. Hadislerinin münker olması meselesine gelince, İbn Adî onun rivayetlerini araştırarak münker gördüklerini *el-Kâmil* adlı eserinde zikretmiştir. Onlar arasında Buhârî'nin kitabına aldığı hiçbir rivayeti yoktur.¹¹⁴⁴ Hatta Buhârî, sadece bir hadis hariç onun teferrüd ettiği hiçbir hadise de kitabında yer vermemiştir.” şeklinde cevap vermiştir.¹¹⁴⁵

3. İsmâîl b. Ebân Ebû İshak el-Verrâk (ö. 216/831): Sadûk olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁴⁶ Ayrıca onun hadis imamlarından ve hâfız olduğu nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel ve Ebû Davûd onu tevsîk etmiştir.¹¹⁴⁷ *el-Câmi'u's-sahîh*'te altı rivayetinin olduğu, onlardan birinin de mütâbaat olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁴⁸ Ayrıca İsmâîl b. Ebân'ın dâî olmadığı ve Şîa'nın asıllarına zıt rivayetleri olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁴⁹ İbn Hacer, Dârekutnî'nin onu İsmâîl b. Ebân el-Ganevî ile karıştırdığını söyleyerek râviyi savunmaktadır. Ayrıca burada zikredilen Şîiliğin aşırı (gulat) olmadığı, mu'tedil bir anlayış olduğu da belirtilmiştir. Şöyle ki buradaki Şîilik ithamı Hz. Ali'yi ve Ehl-i beyti sevmek ve diğer ashâba karşı onu üstün tutmaktan ibarettir. Ayrıca İsmâîl b. Ebân'ın Buhârî'nin hocası olduğu, Buhârî'nin de hocalarını diğer insanlardan çok daha iyi tanıdığı, şayet söz konusu bid'ati olsaydı Buhârî'nin ondan asıl olarak rivayet etmeyeceği, şâhid ve mütâbaat olarak rivayet etmekle yetineceği belirtilmiştir.¹¹⁵⁰

4. Mâlik b. İsmâîl en-Nehdî (ö. 217/834): Âbid-sâlih, sika ve mutkin bir hadis imamı olup¹¹⁵¹ Süfyân b. Uyeyne, Abdülazîz b. Ebû Seleme, Cerîr b. Hâzim, İsrâil b. Yûnus ve Züheyr b. Muâviye hocaları arasında yer almaktadır.

¹¹⁴² Örnek olarak bk. Buhârî, İlim 5; Vudû' 46. Ayrıca bk. Ali eş-Şer', *Menhec*, ss. 65-67; Sûdânî, *Menhec*, s. 260-261, 371. Rivayetleri ve mütâbaatı için bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 335-345; Dâ'ûr, *Şuyûh*, ss. 26-28.

¹¹⁴³ bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 15.

¹¹⁴⁴ bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 34-36.

¹¹⁴⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 569; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 117.

¹¹⁴⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 347; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 308; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 310.

¹¹⁴⁷ Kelabâzî, *Ricâl*, I, 66; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 343; Zehebî, *Siyer*, X, 349.

¹¹⁴⁸ Buhârî, Cuma 2. Rivayetleri ve mütâbaatı için bk. Dâ'ûr, *Şuyûh*, ss. 20-22.

¹¹⁴⁹ bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 235-237; Sûdânî, *Menhec*, s. 237.

¹¹⁵⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 556; Hassûn, *Menhec*, ss. 233-235; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 20.

¹¹⁵¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 164; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 516.

Onun *el-Câmi'u's-sahîh*'te yirmi sekiz rivayetinin bulunduğu,¹¹⁵² ikisinin mükerrer olup o rivayetlerde teferrüd etmediği ifade edilmiştir. Rivayetlerinde Şîilikle ilgili ve ona davet hakkında bir işaretin de olmadığı tespit edilmiştir.¹¹⁵³

5. Ebû Nu'aym Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834): Sika ve sebt olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁵⁴ Ebû Nu'aym, meşhur hadis imamlarından olup Buhârî'nin de hocalarındandır.¹¹⁵⁵ Süfyân es-Sevrî'nin hadis yazdığı yüzden fazla hocadan hadis yazmıştır. Onun en sağlam beş öğrencisinden biridir. O Süfyân es-Sevrî ile Mis'ar b. Kidâm'ın rivayet ettiği hadisleri ezbere bilmektedir. Ebû Hâtîm'e göre, Süfyân es-Sevrî'nin rivayetlerini hiçbir kelime değişikliği yapmadan ezberden nakleden iki kişiden birisidir.¹¹⁵⁶ *el-Câmi'u's-sahîh*'te pek çok rivayetinin olduğu, bu rivayetlerinin on birinin mükerrer, üçünün ise mütâbaat olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁵⁷ Rivayetlerinde Şîilikle ilgili ve ona davet hakkında bir işaretin de olmadığı görülmektedir. Yine Ebû Nu'aym'ın Buhârî'deki rivayetlerinin yaklaşık % 30'unu Süfyân es-Sevrî'den naklettiği hadisler oluşturmaktadır. Yani Buhârî tenkit edilen bu râvilerin sika râvilerden naklettiği hadisleri seçerek tahrir etmiştir.¹¹⁵⁸

6. Esîd b. Zeyd b. Necîh (ö. 219/834?): Hüşeym b. Beşîr hocaları arasında yer almıştır. Yahya b. Maîn onun “كذاب” (yalancı) olduğunu söylemiştir. İbn Hacer ise İbn Maîn'in bu ifadesinde aşırı olduğunu belirtmiştir.¹¹⁵⁹ Nesâî ise “متروك الحديث” olduğunu söyleyerek cerh etmiştir.¹¹⁶⁰ *el-Câmi'u's-sahîh*'te bir rivayeti vardır. Buhârî, bu râvinin isnadını kuvvetli bir isnad içerisinde vermiştir. Bu rivayet, Kitâbu'r-rikâk'ta İmrân b. Meysere'nin isnadı ile birlikte istişhâd için

¹¹⁵² Örneğin bk. Buhârî, Vudû' 33; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 770; Mizzî, *Tehzîb*, XXVII, 89-90; Dâ'ûr, *Şuyûh*, ss. 43-45.

¹¹⁵³ bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 623; a.mlf., *Tehzîb*, X, 3. Rivayetler ve mütâbaatı için bk. Sûdânî, *Menhec*, ss. 352-367; Hassûn, *Menhec*, ss. 907-915.

¹¹⁵⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 319.

¹¹⁵⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 446.

¹¹⁵⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 62.

¹¹⁵⁷ bk. Buhârî, İlim 39; Hayz 3. Ayrıca bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1181; Mizzî, *Tehzîb*, XXIII, 206 vd.; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 613; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 243 vd.; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 40-41; M. Yaşar Kandemir, “Ebû Nu'aym Fazl b. Dükeyn”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 200-201.

¹¹⁵⁸ Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 40-41; Hassûn, *Menhec*, ss. 739-790.

¹¹⁵⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 112.

¹¹⁶⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 318; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 124; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 557.

tahric edilmiştir.¹¹⁶¹ Ayrıca Buhârî *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te bu hadisle ilgili üç mütâbaat nakletmiştir. Yine bir grup meşhur hadis âlimi de bu hadisi rivayet hususunda Buhârî’ye muvafakat etmiştir. Mesela Ahmed b. Hanbel, Süreyc b. Nu‘mân, Müslim de Saîd b. Mansûr kanalıyla onu nakletmiştir.¹¹⁶² Sûdânî’ye göre bu taz‘iflerin çoğu rivayetteki bazı hususlarla ilgilidir. Mezhep itibariyle değildir. Buhârî de ondan hocası olması hasebiyle sadece bir hadisini başka bir isnadla beraber zikretmiştir. Yani Buhârî kendisine göre en sahih isnadı seçmiştir. Yine Buhârî’nin tahric ettiği bu rivayet amellerin faziletleri hakkındadır.¹¹⁶³

7. Saîd b. Kesîr b. Ufeyr el-Mısrî (ö. 226/840): Sika ve sadûk olduğu nakledilmiştir.¹¹⁶⁴ Hocaları arasında Leys b. Sa‘d, Ya‘kûb b. Abdurrahman ve Abdullah b. Vehb yer almaktadır.¹¹⁶⁵ İbn Adî, rivayetlerinin hepsini incelemiş, iki hadis hariç hiçbir münker rivayetini görememiştir. İbn Adî’ye göre bu rivayetlerden muhtemelen oğlu Ubeydullah sorumludur. Çünkü kendisi hadisleri doğru olan bir kişidir.¹¹⁶⁶ Kırk dört rivayeti *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te tespit edilmiş,¹¹⁶⁷ bunların beşi tekrar olarak, biri de mütâbaat nevinden rivayet edilmiştir.¹¹⁶⁸ İbn Hacer, onun bid‘at ve kizbe nisbet edilemeyeceğini, rivayetlerinde Şîi söylemi destekleyen bir ifadenin bulunmadığını belirtmiştir. O yine Müslim ve Nesâî’nin Buhârî’ye nispetle Saîd’dan daha fazla rivayet ettiğini zikretmiştir.¹¹⁶⁹

8. Ali b. el-Ca‘d b. Ubeyd el-Cevherî (ö. 230/844):¹¹⁷⁰ Zamanında “Bağdat’ın Müsnidi” olarak tanınmış bir muhaddistir. Sika ve sebt olarak değerlendirilmekle birlikte Şîilikle suçlanmıştır.¹¹⁷¹ Buhârî’nin kendisinden on üç rivayet naklettiği tespit edilmiştir. Bu rivayetlerin ikisi mükerrer biri ise mütâbaat

¹¹⁶¹ Buhârî, Rikâk 50.

¹¹⁶² İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 557; Hammâd, “Ruvâtu’s-Sahîhayn el-müttehimûne bi’l-vad’”, s. 15-16.

¹¹⁶³ Sûdânî, *Menhec*, s. 259, 371. Ayrıca bk. Dâ‘ûr, *Şuyûh*, s. 25; Hammâd, “Ruvâtu’s-Sahîhayn el-müttehimûne bi’l-vad’”, s. 12 vd.

¹¹⁶⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IV, 56.

¹¹⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 509.

¹¹⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 411-412.

¹¹⁶⁷ bk. Buhârî, İlim 13, 22.

¹¹⁶⁸ Örnek olarak bk. Buhârî, İlim 13, 22. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 291; Bâcî, *et-Ta‘dil*, III, 1223; Mizzî, *Tehzîb*, XI, 36 vd.; Dâ‘ûr, *Şuyûh*, ss. 29-31; Hassûn, *Menhec*, ss. 375-391.

¹¹⁶⁹ İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 577; a.mlf., *Tehzîb*, IV, 66-67. Ayrıca bk. Hassûn, *Menhec*, s. 374.

¹¹⁷⁰ bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 266.

¹¹⁷¹ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 398.

olarak tahrir edilmiştir.¹¹⁷² *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te Şifliğe davet ile ilgili üstünlük sağlamaya bağlı rivayetlerinin olmadığı belirtilmiştir.¹¹⁷³ Yahya b. Maîn, Ali b. Ca‘d’ı Şu‘be b. Haccâc’dan rivayet nakleden Bağdatlı râvilerin en sağlamı kabul eder. O Buhârî’deki rivayetlerinin hepsini Şu‘be’den nakletmektedir. Ebû Zür‘a onun hadis konusunda doğru sözlü olduğunu bildirir. Ebû Hâtîm de doğru sözlü ve sağlam olduğunu belirterek onu “Hadisleri lafızlarında hiçbir değişiklik yapmadan ezberinden aktarabilen muhaddisler” arasında saymıştır.¹¹⁷⁴ Buna karşılık Ali b. el-Medîni’nin, hadisleri Şu‘be’den farklı lafızlarla rivayet etmesinden ötürü onu “Şu‘be’den rivayet edip de hadisleri terk edilecek kişiler” arasında saydığı nakledilir. Bu durumun onun ilk zamanları için geçerli olabileceği belirtilmiştir. Onun daha sonra Ebû Hâtîm’in ifade ettiği gibi hadisleri iyi ezberlediği zikredilmiştir.¹¹⁷⁵

9. Abbâd b. Ya‘kûb er-Revâcinî (ö. 250/864): Sadûk olarak değerlendirilmiştir. Râfizî ayrıca dâî olduğu da rivayet edilmiştir.¹¹⁷⁶ Buhârî’nin ondan bir hadisi makrûn olarak rivayet ettiği, o rivayetinin de amellerin faziletleri ile ilgili olup akâid ve ahkâm ile ilgili olmadığı tespit edilmiştir.¹¹⁷⁷ Yani Buhârî onun rivayetleri arasından sadece birini seçerek almıştır. Ayrıca Buhârî, Abbâd b. Ya‘kûb’un isnadını Süleyman el-A‘meş’in isnadıyla birlikte (makrûn olarak) zikretmiştir.¹¹⁷⁸

d) Hâricî Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler

1. İmrân b. Hittân es-Sedûsî (ö. 84/703): Sadûk olarak değerlendirilmiştir. Hâricî olduğu ancak bu görüşünden döndüğü nakledilmiştir.¹¹⁷⁹ İbn Hacer, İmrân’ın görüşünden döndüğü şeklindeki iddiayı uzak bir ihtimal olarak

¹¹⁷² bk. Buhârî, İmân 40; İlim 38; Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 526. Bazı rivayetleri ve mütâbaatı için bk. Dâ‘ûr, *Şuyûh*, s. 37-38.

¹¹⁷³ bk. Sûdânî, *Menhec*, ss. 309-315; Hassûn, *Menhec*, ss. 665-674; Ali eş-Şer‘, *el-Menhec*, ss. 156-159.

¹¹⁷⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 178; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 466.

¹¹⁷⁵ Bâcî, *et-Ta‘dîl*, III, 1077-1078; Mizzî, *Tehzîb*, XX, 341 vd.; Zehebî, *er-Ruvâtu’s-sikâtu’l-mütekellemin fihim bima la yucibu redduhum*, thk. Muhammed İbrahim el-Mevsilî, Beyrut: Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1413/1993, s. 140; a.mlf., *Mizân*, V, 143; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 607; a.mlf. *Tehzîb*, VII, 256-258; Kemal Sandıkçı, “Ali b. Ca‘d”, *DİA.*, II, 384.

¹¹⁷⁶ bk. İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 77; Zehebî, *Mizân*, IV, 44.

¹¹⁷⁷ Buhârî, *Tevhid* 48.

¹¹⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 95-96; Dâ‘ûr, *Şuyûh*, s. 32.

¹¹⁷⁹ Zehebî, *Mizân*, V, 285.

görenlerin fikrine katılmamıştır. Yine Buhârî'nin hadis naklinde râvinin doğru sözlü ve dindar olması şeklindeki koyduğu ilkeye uygun olarak ondan rivayet ettiğini nakletmiştir.¹¹⁸⁰ Aynî ise İmrân b. Hittân hakkında Buhârî'nin Hz. Ali'nin kâtilini medheden kimsenin rivayetini kabul etmesini tuhaf bir durum olarak karşılamış ve Buhârî'nin böyle bir zattan hadis nakletmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Yine Aynî, İbn Hacer'in ifade ettiği, “Buhârî bid‘atçı râviden doğru sözlü ve dindar olması şeklinde kendi koyduğu ilkeye uygun olarak hadis nakletmiştir.” şeklindeki prensibi de eleştirerek Buhârî'nin bu zattan hadis almasını haklı bulmamıştır. İmrân'ın Hz. Ali'nin katili İbn Mülcem'i övmekle dindar olamayacağını söylemiştir.¹¹⁸¹

Buhârî, İmrân hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla¹¹⁸² birlikte onun iki hadisini *el-Câmi 'u's-sahîh'* ine almıştır. Bunlardan biri Yahya b. Ebû Kesîr'in İmrân'dan mütâbaat olarak naklettiği hadistir. İmrân'ın diğer rivayeti ise Buhârî'nin kendisinden asıl olarak rivayet ettiği suretlerin tahribiyle ilgili bir hadis olup onun da şahidi vardır.¹¹⁸³ Yani bu rivayetlerde Hâricî söylemle ilgili bir şey yoktur. Ayrıca İmrân b. Hittân'ın rivayetiyle ilgili olarak Hâricî bir râvinin hadisi, bid‘at ehli içerisindekilerin en sahihi olarak kabul edilmiştir.¹¹⁸⁴

2. İbn Abbâs'ın mevlâsı İkrime (ö. 104/722): Hâricî görüşü benimsemekle itham edilmiştir. Ancak bunun doğru olmadığı belirtilmiştir. Münekkitler İkrime hakkında ta‘dîl ifadeleri kullanmışlardır.¹¹⁸⁵ Buhârî, İkrime hakkında bazı ta‘dîl değerlendirmelerini aktarmış ve ashabının onunla ihticâc ettiğini belirtmiştir.¹¹⁸⁶ Buhârî'nin İkrime'den tekrarlar çıkarıldığında yetmiş altı hadis tahrir ettiği tespit edilmiştir.¹¹⁸⁷

¹¹⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, X, 302.

¹¹⁸¹ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XXII, 19-20.

¹¹⁸² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 413.

¹¹⁸³ Buhârî, *Libâs* 25, 90. Ayrıca bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1137-1138; Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 574; Mizî, *Tehzîb*, XXII, 323-324; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 610-611; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 113-114; Hassûn, *Menhec*, s. 706.

¹¹⁸⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 130; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 55; Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 400.

¹¹⁸⁵ Değerlendirmeler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VII, 7-9; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 182; Hassûn, *Menhec*, ss. 621-632.

¹¹⁸⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 49.

¹¹⁸⁷ Örnek olarak bk. Buhârî, *Vasâya* 20; Tefsîr (Nisâ Sûresi) 19. Rivayetleri için bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 633-663; Hasan el-Âysâvî, “er-Ruvât”, s. 88-89.

3. Dâvûd b. Husayn el-Medenî (ö. 135/752): İbn Maîn, İbn Sa'd, İclî ve başka âlimler tevsîk etmiştir.¹¹⁸⁸ Sâcî, mezkûr râvinin “منكر الحديث” olduğunu ve Hâricîlik görüşüyle suçlandığını nakletmiştir.¹¹⁸⁹ İbn Hibbân dâî olmadığını ifade etmiş, Ebû Zür'a “لين” (gevşek), Ebû Hâtim ise “ليس بالقوي” (hadiste kuvvetli olmadığı) lafzıyla değerlendirmiştir.¹¹⁹⁰ Buhârî'nin mezkûr râviden bir hadis rivayet ettiği¹¹⁹¹ onun da şâhidinin bulunduğu tespit edilmiştir.¹¹⁹²

4. Sevr b. Zeyd ed-Deylî (ö. 135/752): Münekkitler onun hakkında ta'dîl ifadeleri kullanmışlardır.¹¹⁹³ Buhârî ise bu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte¹¹⁹⁴ onun dokuz rivayetini mütâbaat ve şâhid olarak tahrîc etmiştir.¹¹⁹⁵

e) Vâkıfe Nedeniyle Tenkit Edilen Bazı Râviler

1. İbrâhim b. el-Münzir (ö. 236/850): Sadûk kabul edilmiştir. Ahmed b. Hanbel, halku'l-Kur'an meselesinden ötürü İbrâhim b. el-Münzir'i tenkit etmiştir. Onun sırf bu yüzden yaptığı tenkitler o kişiler hakkında geçerli bir cerh sebebi sayılmamıştır. İbrâhim b. el-Münzir'in çok az münker rivayeti olduğu, bunların da ancak meçhul kişilerden yaptığı rivayetlerinde görüldüğü tespit edilmiş, üstelik Yahya b. Maîn gibi âlimlerin onu sika kabul ettiklerine işaret edilmiştir.¹¹⁹⁶ Buhârî mezkûr râvi ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹¹⁹⁷ *el-Câmi'u's-sahîh*'te yetmiş bir rivayetinin bulunduğu, üçünün ise mütâbaat olarak

¹¹⁸⁸ İbn Maîn, *Târîh*, (Dûrî rivayeti), III, 194. Ayrıca bk. bk. Hassûn, *Menhec*, ss. 346-348; Hasan el-Âysâvî, “er-Ruvât”, s. 80

¹¹⁸⁹ Münker rivayetlerinin olduğu ve Hâricîlikle itham edilmesi hakkında verilen cevaplar için bk. Hassûn, *Menhec*, s. 348-349.

¹¹⁹⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 291; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 409; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 260.

¹¹⁹¹ Buhârî, *Büyû*' 82.

¹¹⁹² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 570; a.mlf., *Tehzîb*, III, 157. Ayrıca bk. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IV, 244-245; Terzi, “Dâvud b. Husayn”, *DİA.*, IX, 28-29.

¹¹⁹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 468; Zehebî, *Mîzân*, II, 96.

¹¹⁹⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 181.

¹¹⁹⁵ Örnek olarak bk. Buhârî, *İstikrâd* 2; Vasâya 23. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 133; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 29; Hasan el-Âysâvî, “er-Ruvât”, s. 87.

¹¹⁹⁶ Zehebî, *Mîzân*, I, 194; Sûdânî, *Menhec*, s. 182-183; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 91; Karahan, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, s. 103.

¹¹⁹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 331.

nakledildiği tespit edilmiştir.¹¹⁹⁸ Buhârî'nin mezkûr râviden tahrir ettiği rivayetlerin halku'l-Kur'an ile ilgili olmadığı belirtilmiştir.¹¹⁹⁹

2. Ali b. Ebû Hâşim (ö. ?): Ebû Hâtim sadûk olarak niteleyip halku'l-Kur'an meselesindeki tarafsız tavrından ötürü âlimlerin onu terk ettiklerine işaret etmiştir.¹²⁰⁰ Buna göre Ebû Hâtim âlimlerin onu terk etme gerekçesini açıklamış ancak bu gerekçe de onun rivayetinin kabulüne mani olmamıştır. İbn Hacer'e göre kendisi de zayıf bir kişi olduğu için Ezdî'nin¹²⁰¹ cerhi muteber değildir.¹²⁰² Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te mezkûr râviden iki hadis naklettiği,¹²⁰³ bu rivayetlerin de akâid ve halku'l-Kur'an meseleleriyle ilgili olmadığı tespit edilmiştir. Yine Buhârî'nin onun rivayetlerinden sika râvilere muvâfık olan hadisleri seçerek naklettiği ifade edilmiştir.¹²⁰⁴

f) Nâsıbî Olmakla Tenkit Edilen Bazı Râviler

1. İshak b. Süveyd et-Temîmî (ö. 131/748): Cerh ve ta'dîl âlimleri - özellikle de Nesâî, Râzî ve İbn Maîn gibi müteşeddid olanlar- ağırlıklı olarak onu tevsîk etmişler ve ona herhangi bir bid'at nispet etmemişlerdir. Bid'atine davetçi olduğu hususunda da herhangi bir bilginin olmadığı belirtilmiştir.¹²⁰⁵ Buhârî de ondan sadece bir rivayeti makrûn olarak nakletmiştir.¹²⁰⁶

2. Herîz b. Osman el-Hımsî (ö. 163/779): Tâbiûnun küçüklerindedir. Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn ve başka âlimler onu tevsîk etmişlerdir.¹²⁰⁷ Ancak Fellâs ve İclî onun Hz. Ali hakkında ileri geri konuştuğunu nakletmişlerdir. Ebû Hâtim ise Şam'da onun gibi sika birini tanımadığını ve Nâsıbî olduğuyla ilgili bir bilginin kendisine ulaşmadığını söylemiştir.¹²⁰⁸ İbn Hacer, Herîz'in görüşünden

¹¹⁹⁸ Örneğin bk. Buhârî İlim 2, 42. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 58-59; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 328-329; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 54.

¹¹⁹⁹ bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 554; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 54-55.

¹²⁰⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 195.

¹²⁰¹ Ezdî hakkındaki tenkitler ve değerlendirmeler için bk. Abdullah Merhûl es-Suvâleme, "el-Hâfîz Ebû'l-Feth el-Ezdî beyne'l-cerh ve't-ta'dîl", *Mecelletu Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, el-Ulûmu't-terbeviyye ve'd-dirâsâtu'l-İslâmiyye, 1412/1992, ss. 438-450.

¹²⁰² bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 344.

¹²⁰³ Buhârî, Tefsir (Âli İmrân suresi) 3. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 534; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1077; Mizzî, *Tehzîb*, XXI, 171-172; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 607-608.

¹²⁰⁴ bk. Hassûn, *Menhec*, s. 676-677; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 57.

¹²⁰⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 222.

¹²⁰⁶ bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 869; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 360.

¹²⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 197.

¹²⁰⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 289.

rücu ettiğini de ifade etmiştir. Buhârî *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te kendisinden bir hadis rivayet etmiştir.¹²⁰⁹

3. Abdullah b. Sâlim (ö. 179/795):¹²¹⁰ Bu râvinin de sika olduğu ve *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te iki rivayetinin de mütâbaat olduğu tespit edilmiştir.¹²¹¹

4. Husayn b. Nümeyr el-Vâsî (ö. ?): Ebû Zür‘a ve diğer âlimler onu tevsîk etmiştir.¹²¹² Buhârî’nin kendisinden iki hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹²¹³ Bu hadisle de Hüseyim ve Muhammed b. Fudayl’a mütâbaatta bulunduğu ve İbn Mâce dışında *Sünen* musanniflerinin de kendisinden rivayet ettikleri zikredilmiştir.¹²¹⁴

Bu konuyla ilgili yapılan bir çalışmada bid‘at ehli olmakla tenkit edilen râvilerden Buhârî’nin rivayet etmesi, bu râvilerle ilgili onun açısından bir müşkilin olmadığı şeklinde değerlendirilmiştir. Yine Buhârî’nin sükût ettiği bu râviler hakkında onun bazı bilgiler naklettiği, bu nedenle de söz konusu râvilerle ilgili bir farkındalığının bulunduğu ifade edilmiştir.¹²¹⁵

Sonuç olarak Buhârî’nin bazı râvileri, Ehl-i bid‘at olmakla tenkit edilmiştir. Buhârî’nin Ehl-i bid‘at râvileriyle ilgili metodunda görüldüğü gibi Buhârî bu râvilerden hadis alırken çekinmekle birlikte onlardan bazı şartlar çerçevesinde rivayet etmiştir. Buna göre Buhârî açısından bu hususta bir çelişki yoktur. Şunu da ifade etmek gerekir ki günümüzde yapılan bazı araştırmalarda Ehl-i bid‘at olmakla tenkit edilen râviler hakkında münekkitler arasında bir birlik de bulunmamaktadır.¹²¹⁶

Bu tenkitlere karşı verilen cevapları genel olarak râvi ve mervî şeklinde iki başlık altında toplayabiliriz. Râvi hakkında verilen cevaplar şöyledir: Râvinin sika olup dâî olmadığı, hakkındaki tenkidin geçersiz kabul edildiği, görüşünden tevbe

¹²⁰⁹ Buhârî, Menâkıb 23. *Sünen* sahiplerinin de kendisinden rivayet ettikleri ifade edilmiştir. bk. İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 563-564; a.mlf., *Tehzîb*, II, 207-210.

¹²¹⁰ Zehebî, *Mizân*, IV, 104.

¹²¹¹ Buhârî, Tıb 35. Ayrıca bk. Bâcî, *et-Ta‘dîl*, II, 944; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 586.

¹²¹² İbn Ebî Hâfîm, *el-Cerh*, III, 197-198.

¹²¹³ Buhârî, Ehâdîsu’l-Enbiyâ 31; Tıb 42.

¹²¹⁴ Mizzî, *Tehzîb*, VI, 547; İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 566; a.mlf., *Tehzîb*, II, 337.

¹²¹⁵ Süleyman Doğanay, “Bid‘atçilikle Tenkit Edilen Buhârî Râvileri”, *Bilimname*, XXVIII, 2015/1, ss. 27-54.

¹²¹⁶ bk. Mustafa Öztürk, “Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, c. 12, S. 23, ss. 77-112; Muhammed Enes Topgül, *Hadis Râvilerinde Şülik Eğilimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 2010.

ettiği, bu râvilerin rivayet ettikleri kişilerin meşhur güvenilir âlimler olarak tanındığı, Buhârî'nin bu râvilerden az rivayet ettiği ve bu râvilerin bölgelerinin en sağlam hadis âlimleri oldukları şeklinde özetlenebilir.

Rivayet edilen hadis hakkındaki cevaplara gelince Buhârî'nin bu râvilerden rivayet ettiği hadislerde diğer muhaddislerin de Buhârî'ye muvafakat ettiği, bu rivayetlerin akâid ve ahkâm ile ilgili olmayıp amellerin faziletleri gibi konularda olduğu, bu rivayetlerde teferrüd olmadığı, bu râvilerin rivayetlerinde mezhebiyle ilgili bir hususun olmadığı ve bu rivayetlerin de genel olarak ta'lik ve mütâbaat olduğu ifade edilebilir.

3. Adâlete Bağlı Diğer Meseleler

Cerh-ta'dîl kaynaklarında râvinin adâletiyle ilgili olarak hadis rivayeti karşılığında ücret almak, devlet başkanına yakın olmak ve sika bir râvinin bir hadis rivayet etmesi, sonra ondan bu hadis sorulduğunda inkâr etmesi gibi bazı meseleler zikredilmektedir.

a. Sika Bir Râvinin Rivayet Ettiği Bir Hadisi Daha Sonra İnkâr Etmesi

Sika bir râvinin rivayet ettiği bir hadisi daha sonra inkâr etmesi durumunda bu râvinin sözünün kabul edilip edilmeyeceği veya bu durumun onun adâletine bir zarar verip vermeyeceği konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Eğer kesin olarak inkâr ediyorsa, asıl olmayan hadis (fer') reddedilir. Diğer bir görüşe göre ise kabul edilir. Yine bu hususun râvinin adâletine de bir zarar vermeyeceği belirtilmiştir.¹²¹⁷

Buhârî, "Biz Resûlullah'ın namazının bittiğini ancak tekbirle anlardık."¹²¹⁸ şeklinde bir hadis nakletmiştir. Müslim ise bununla ilgili olarak, "Bize İbn Ebî Ömer rivayet etti. (Dedi ki) Bize Süfyân b. Uyeyne, Amr b. Dinâr'dan, o da İbn Abbâs'ın azatlısı Ebû Ma'bed'den naklen rivayet etti ki onun İbn Abbâs'tan haber verdiğini işitmiş. İbn Abbâs, 'Biz Resûlullah'ın (as) namazının bittiğini ancak tekbirle anlardık.' rivayetini nakletmiştir. Râvi Amr, 'Ben bunu Ebû Ma'bed'e

¹²¹⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 139; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 116-117; Kâfi, *Menhec*, s. 92.

¹²¹⁸ Buhârî, *Ezân* 155.

anlatınca o bunu inkâr etti ve ‘Ben bu hadisi sana rivayet etmedim.’ dedi. Hâlbuki onu bana daha önce haber vermişti.”¹²¹⁹

Zikredilen rivayetlere göre hadisi nakleden râvi eğer adâlet sahibi ise hadisin râvisi onu inkâr etse bile Buhârî ve Müslim söz konusu rivayeti tahrir etmiş ve bu durum râvinin adâletine de bir zarar vermemiştir. Yine Buhârî’nin mezkûr sebepten dolayı tenkit edilen bir râviden asıl değil de makrûn olarak rivayet ettiği müşahede edilmiştir.

b. Ümerâya Yakın Olmak ya da Devlet İşleriyle İlgilenmek

Her dönemde dinî hayatlarında gevşeklik ve zayıflık olan, dünyayı seven, kralların ve idarecilerin mallarına tamah eden ve onlara yakın olmak isteyenler bulunabilir.¹²²⁰ Bu nedenle râvinin devlet başkanına çok yakın olmasının ya da onun işlerinden bir şey üstlenmesinin râvinin adâletine zarar verip vermeyeceği tartışılmıştır. Takva sahibi birçok kimse bazı râvileri sultanla özellikle de zalim bir sultanla alakaları sebebiyle tenkit etmişlerdir. Aslında bu durum adâlete bir zarar vermez ve rivayetin reddini de gerektirmez. Buhârî de bunun gibi çeşitli sebeplerle ta’n edilen birçok kişiden *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’te rivayet etmiştir.¹²²¹

İbn Hacer inanç konusundaki ihtilaf sebebiyle bazı kişilerin birbirini cerh ettiğini söyleyerek bu konuda dikkatli olmak ve ona güvenmemek gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim vera ehlinde bir grup, dünya işlerine daldıklarından dolayı bazı kişileri ayıplamışlardır. Ancak sıdk ve zabt ehli olduktan sonra bu tenkidin bir etkisi olamaz denilmiştir.¹²²²

el-Câmi ‘u’s-sahîh’te yer alıp da ümerâya yakın olmakla eleştirilen râvilerden bazıları şunlardır:

1. Ebû Abdülmelik Mervân b. el-Hakem (ö. 65/685): Yönetimde bulunması dolayısıyla tenkit edilmiştir.¹²²³ Buhârî’nin Mervân’dan rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹²²⁴

¹²¹⁹ Müslim, *el-Mesâcid ve Mevâdi‘is-salat* 121.

¹²²⁰ Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, s. 71.

¹²²¹ Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 384; Kâfi, *Menhec*, s. 93.

¹²²² İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 550.

¹²²³ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 82-83. Ayrıca bk. İrfan Aycan, “Mervân I”, *DİA.*, Ankara 2004, XXIX, 225-227.

2. Abdullah b. Zekvân el-Medenî (ö. 130/748): Münekkitler tarafından tevsîk edilmiştir. Ancak İmâm Mâlik onun sultan için çalışması dolayısıyla bu durumdan hoşnut olmamıştır.¹²²⁵ Buhârî'nin mezkûr râviden rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹²²⁶

3. Hâlid b. Mihrân el-Basrî (ö. 141/758): Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn ve Nesâî onu tevsîk etmişlerdir. Şu'be ve İbn Uleyye sultanın işlerinden bir kısmına dâhil olduğu için ya da hıfzıyla ilgili olarak onu tenkit etmişlerdir. Ebû Hâtîm onun hadislerinin yazılacağını ancak ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir.¹²²⁷ Buhârî ve diğer bazı âlimlerin Hâlid'den rivayet ettikleri tespit edilmiştir.¹²²⁸

4. Âsım b. Süleyman el-Ahvel (ö. 142/759): Tâbiûnun büyüklerindedir. Sika ve sebt olduğuna dair rivayetler vardır. Tabakât kitaplarına göre daha çok hadis ilmi ve rivayetiyle meşgul olmuş, bu ilimde çoğunluğun görüşüne göre hâfızlık derecesine yükselmiştir.¹²²⁹ Kûfe'de hisbe¹²³⁰ görevini üstlenmiştir. Buhârî'nin Âsım'dan rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹²³¹

5. Humeyd b. Ebû Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760): Sika meşhur bir râvidir. Onunla -Enes'in hadisindeki tedlisi hariç- ihticâc konusunda ittifak edilmiştir. Ancak halifelerin işlerinden bazılarına dâhil oldukları için zâid hadislerinin terkedildiği söylenmiştir.¹²³² Buhârî semâsını tasrih şartıyla mütâbaat ve ta'lîken ondan rivayet etmiştir.¹²³³ Başka muhaddisler de ondan tahrir etmişlerdir.¹²³⁴

¹²²⁴ Örnek olarak bk. Buhârî, Ezân 98; Hac 34. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 715-716; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 804; Mizzî, *Tehzîb*, XXVII, 388; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 624-625; Kâfî, *Menhec*, s. 95.

¹²²⁵ Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 49-50; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 121.

¹²²⁶ Örnek olarak bk. Buhârî, İmân 8, 25. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 404-405; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 911; Mizzî, *Tehzîb*, XIV, 478 vd.; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 585; Ali Osman Koçkuzu, "Ebü'z-Zinâd", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 354; Kâfî, *Menhec*, s. 95.

¹²²⁷ Zehebî, *Mîzân*, II, 428; İbn Hacer, *Lisân*, VII, 209.

¹²²⁸ Örnek olarak bk. Buhârî, Salât 63; Mevâkîtu's-salât 23. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 228-229; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 564-565; Mizzî, *Tehzîb*, VIII, 180-182; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 569.

¹²²⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 343; Zehebî, *Mîzân*, IV, 4.

¹²³⁰ Hisbe, Arapça'da "hesap etmek, saymak, yeterli olmak" anlamlarındaki hasb (hisab) kökünden türeyen ihtisâb masdarından isim olan hisbe kelimesi, terim olarak emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlaki ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi ifade eder. bk. Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA.*, İstanbul 1998, XVIII, 133.

¹²³¹ Örneğin bk. Buhârî, Cenâiz 32. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 560; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 583; a. mlf. *Tehzîb*, V, 38-39; Mücteba Uğur, "Asım el-Ahvel", *DİA.*, İstanbul 1991, III, 475.

¹²³² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 148; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 181.

¹²³³ bk. Buhârî, Nikâh 1.

6. Humeyd b. Hilâl el-Adevî (ö. 143/760): Tâbiûnun büyüklerindedir. İbn Maîn, İclî, Nesâî ve başka âlimler onu tevsîk etmişlerdir. Yahya el-Kattân İbn Sîrîn'in ondan hoşnut olmadığını söylemiştir. Ebû Hâtîm ise sultanın işlerinden bazılarını dâhil olduğunu söyleyerek bu durumu açıklamıştır.¹²³⁵ Onunla Buhârî ve diğer muhaddisler ihticâc etmiştir.¹²³⁶

7. Ahmed b. Abdülmelik b. Vâkid el-Harrânî (ö. 222/836): İbn Nümeyr, kendi halkının değerlendirmesine göre hadisi terk edilir demiştir. Meymûnî, Ahmed b. Hanbel'e "Harrân ehli onun hakkında kötü şeyler söylüyorlar." O da, "Harrân ehlinin bir insandan razı olmaları nadir bir durumdur. O, sultanla içiçedir." Ben de, "Ahmed, Harrân ehlinin onu hangi sebepten ta'n ettiklerini açıkladı. Bu ise cerh sebebi değildir." demiştir. Ebû Hâtîm onun sıdk ve itkân ehli biri olduğunu söylemiştir.¹²³⁷ Buhârî'nin mezkûr râviden rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹²³⁸ Ahmed b. Hanbel *Müsned*'de, Nesâî ve İbn Mâce de *Sünen*'de ondan rivayet etmişlerdir.¹²³⁹

Bu değerlendirmelere göre Buhârî, devlet işleriyle meşgul olmayı ya da devlet başkanına yakın olmayı râviden rivayet etmenin önünde bir engel olarak görmemektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Buhârî'ye göre bir râviden rivayet etmenin ölçütü, râvinin adâlet ve zabt şartlarını haiz olmasıdır. Yine tenkit edilen bu râvilerin sika oldukları da ifade edilmiştir. Ayrıca yukarıdaki değerlendirmelere göre bu tenkitlerden bazıları çeşitli sebeplerle geçerli sayılmamıştır. Buhârî'nin naklettiği bu rivayetlerin bazılarının mütâbaat ya da ta'lik oldukları da görülmektedir.

c. Tahdis Karşılığında Ücret Almak

Tahdis karşılığında ücret almak konusunda âlimler ihtilaf etmiştir. Hadis âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre hadis rivayeti için ücret alan râvinin rivayeti

¹²³⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 568; a. mlf. *Tehzîb*, III, 34-35; Ali Toksarı, "Humeyd et-Tavîl", *DİA.*, İstanbul 1998, XVIII, 357.

¹²³⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 230; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 45-46.

¹²³⁶ Örnek olarak bk. Buhârî, Cenâiz 4. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 177-178; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 568.

¹²³⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 61-62; Zehebî, *Mîzân*, VIII, 35.

¹²³⁸ Örneğin bk. Buhârî, Cihâd 24. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 39-40; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 310; Dâ'ûr, *Şuyûh*, ss. 200-202.

¹²³⁹ Mizzî, *Tehzîb*, I, 393; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 551; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 77-78.

kabul edilmez. Tahdis için ücret alan kimsenin rivayeti İshak b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre kabul olunmaz. Ebû'l-Âliye, “Ey Âdemoğlu! Meccânen öğrendiğin gibi meccanen öğret.”¹²⁴⁰ demiştir. Buhârî'nin hocası Ebû Nu'aym Fazl b. Dükeyn ile Ali b. Abdülazîz gibi âlimlere göre ise kabul olunabilir. Bu durum, Kur'an öğretimi karşısında alınan ücrete benzetilmiştir. Çünkü Ebû Nu'aym çok fakirdi. O, kendilerine hadis rivayet ettiği kişilerden (Zehebî'ye göre halîfeden) bir miktar para aldığı için onu kınayanların haksız olduklarını söylemiş, evdeki on üç nüfusun yiyecek bir şeyi bulunmadığını hatırlatmıştır.¹²⁴¹ Buhârî tahdis konusunda ücret alan hocalardan rivayet etmiştir. Örneğin onun bu hususta tenkit edilen Ebû Nu'aym'dan çokça rivayet ettiği görülmektedir.¹²⁴²

B. Zabt

Sözlükte “bir şeyi sıkı tutmak, bir sözü iyice belleyip ezberlemek, kaydetmek”¹²⁴³ anlamındaki zabt kelimesi, hadis terimi olarak râvinin kabul görmüş tahammül yollarıyla aldığı bir rivayeti, herhangi bir tereddüde düşmeden ve değişiklik yapmadan hocasından aldığı gibi nakletme özelliğini ifade eder. Râvi zabt yönünden müteyakkız, hâfız, zâbit ve âlim olmalıdır.¹²⁴⁴ Muhaddisler zabtı, zabtu's-sadr (ezberleme) ve zabtu'l-kitab (yazma) olarak iki kısma ayırmışlardır:

a) Zabtu's-sadr: Râvinin dinlediği hadisi dilediği anda hatırlayacak şekilde iyi bir şekilde ezberlemesidir.

b) Zabtu'l-kitab: Râvinin hadisleri kaydettiği kitabını tahammül anından edaya kadar her türlü tebdil ve tağyirden korumasıdır.¹²⁴⁵

¹²⁴⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 153-154; Süyûtî, *Tedrib*, s. 223.

¹²⁴¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 118-119; Zehebî, *Siyer*, X, 152; Süyûtî, *Tedrib*, s. 223; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 387; Kandemir, “Ebû Nu'aym Fazl b. Dükeyn”, *DİA.*, X, 201.

¹²⁴² Örneğin bk. Buhârî, İlim 39. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 606; Kandemir, “Ebû Nu'aym Fazl b. Dükeyn”, *DİA.*, X, 200.

¹²⁴³ Râzî, *Muhtâr*, s. 336; İbn Manzûr, *Lisân*, VII, 340-341; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, s. 533.

¹²⁴⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 104-105; Nevevî, *et-Takrîb*, s. 48; Itr, *Usûl*, ss. 70-72; Bünyamin Erul, “Zabt”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 61.

¹²⁴⁵ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 69-70; Itr, *Usûl*, s. 77; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 100; Erul, “Zabt”, *DİA.*, XLIV, 61.

Râvinin zabt ehli olması, onun rivayetlerini zabt ve itkân sahibi sika râvilerin rivayetleriyle beraber değerlendirmekle anlaşılır. Eğer bu rivayetler birbirleriyle muvafıkça -nadiren muhalefet olsa bile- o râvi zabt ve sebt ehlidir. Eğer rivayetler arasında muhalefet çok ise zabtının kusurlu olduğu anlaşılır ve onunla ihticâc edilmez.¹²⁴⁶

Râviler zabt ve itkan bakımından eşit değillerdir. Kimisi bu konuda çok ilerde kimisi daha geride kimisi ise orta düzeydedir. Bu hususla ilgili olarak İbn Ebî Hâtîm'in râvileri beş tabakaya ayırdığı bilinmektedir:

Birinci tabaka: Hadiste sebt, mutkin, hâfız, verâ sahibi, tezkiye ehli ve cerh-ta'dîl uzmanı kimselerdir. Bunların cerh ve ta'dîline itimat edilir, hadisleriyle ve ricâl konusundaki görüşleriyle ihticâc edilir.

İkinci tabaka: Adâlet sahibi, rivâyetlerinde sebt sadûk, hadiste hâfız mutkin ve dininde verâ sahibi kimselerdir. Böyle râvilere güvenilir ve onların hadisleriyle ihticâc edilir.

Üçüncü tabaka: Rivâyetlerinde sadûk, dininde takva sahibi ancak bazen hata eden sebt kimselerdir. Cerh-ta'dîl otoriteleri bunların rivayetlerini kabul etmişlerdir. Bu râvilerin hadisleriyle ihticâc edilir.

Dördüncü tabaka: Verâ sahibi ve sadûk olmakla birlikte çoğu zaman vehim, hata, sehiv ve galatı olan gaflet ehli kimselerdir. Bunların rivayetleri tergîb, terhîb, zühd ve adâb gibi konularda kullanılır. Helâl ve harâm konularında onların hadisleriyle ihticâc edilmez.

Beşinci tabaka: Kendisi sıdk ve emânet ehli olmayıp, sıdk ve emânet ehli arasına karışan, kendisini gizleyen, tedlis yaptığı bilinen ve uzman âlimlerce yalanı tespit edilen kimselerdir. Bu kimselerin rivayetleri terk edilir, itibâr edilmez ve rivayetleriyle uğraşılmaz.¹²⁴⁷

İbn Receb el-Hanbeli ise râvileri dört gruba ayırmıştır: Birincisi kizb ile itham edilen râviler, ikincisi kizb ile itham edilmemiş ancak hadisinde vehim ve

¹²⁴⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 106; İtr, *Usûl*, s. 73; Tahhân, *Usûl*, s. 142. Zabtnın tespiti hakkında bk. Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, ss. 102-106.

¹²⁴⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 37; Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938) ve 'el-Cerh ve't-Ta'dîl'indeki Metodu", s. 21-22.

hatanın çok olduğu râviler, üçüncüsü sâduk olmakla birlikte hadisinde vehmin çok olduğu ancak ona galib gelmediği râviler, dördüncüsü de hadisinde hata ve vehmi nadir ya da az olan hâfız râvilerdir. Birinci gruptakiler ittifakla terk edilir ve onlar ile ihticâc edilmez. Son gruptakilerle ittifakla ihticâc edilir. İkinci gruptakilerle muhaddislerin çoğunluğu ihticâc etmemişlerdir. Üçüncü gruptakiler hakkında ihtilaf vardır. Yahya b. Maîn'in onlarla ihticâc etmediğine dair rivayet nakledilmiştir.¹²⁴⁸ İbnü'l-Mübârek, İbn Mehdî, Vekî' ve bazıları bu râvilerden tahdis etmişlerdir. Yahya b. Saîd, Ali b. el-Medînî ve talebesi Buhârî'nin bu yolu takip ettiği zikredilmiştir. Bu, ayrıca Süfyân ve Müslim gibi *Sahîh* ve *Sünen* musannifi Ehl-i hadisin çoğunluğunun görüşü olarak kabul edilmiştir. Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî de aynı şekilde davranmışlardır.¹²⁴⁹

1. Zabta Yönelik Kusurlar

Cerh-ta'dîl âlimleri, râvileri naklettikleri rivayetlerde yaptıkları hataların miktarına göre değerlendirerek, onları farklı zayıflık derecelerine ayırırlar. Râvilerin hatalarını, rivayetlerini diğer sika imamların rivayetleri ile mukayese ederek belirlerler. Çok yanılma, aşırı dalgınlık, hâfıza bozukluğu, vehim ve muhalefet râvilerin zabt yönünden tenkit edilmelerine sebep olan kusurlardır.¹²⁵⁰

a. Çok Yanılmak (Kesretu'l-galat)

Zabta yönelik ta'n sebepleri arasında râvinin rivayette çok yanlış yapması zikredilmektedir.¹²⁵¹ Yanılgı oranı yüzde elli ve daha fazla olan râvinin rivayeti kabul edilmez. Çünkü en sika râvilerin bile hata yapma ihtimali bulunmaktadır. Bu nedenle çok yanılmanın ölçüsü, hataların doğrulardan fazla olmasıdır. Nitekim Yahya b. Maîn bu durumu, "Hata yapmadığımı iddia eden en büyük yalancılardan biridir. Hadis rivayet edip de yanılmayana şaşarım." şeklinde ifade etmiştir. Süfyân es-Sevrî ve Abdullah b. Mübârek de hatadan kimsenin kurtulamadığını belirtmiştir. Süfyân es-Sevrî, bununla birlikte hıfz yönü galip gelmeyen râvinin

¹²⁴⁸ İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 158-159. Râvilerin tabakalarıyla ilgili olarak münekkittlerin değerlendirmeleri için bk. Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938) ve 'el-Cerh ve't-Ta'dîl'indeki Metodu", s. 21-22.

¹²⁴⁹ Kâfî, *Menhec*, s. 134.

¹²⁵⁰ Hammâde, *el-Menhec*, s. 380; Ammârî, *Menhec*, s. 113; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 296-297.

¹²⁵¹ Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 296; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 180.

zâbit sayılamayacağını, hataları doğrularını geçen kişinin terk edileceğini ifade etmiştir. Abdurrahman b. Mehdî de hatası doğrularını geçen kişiyi yalancılık ithamı altında olan kişi ile birlikte zikrederek bu gibi kimselerden hadis yazılamayacağını belirtmiştir.¹²⁵²

Hadis rivayetinde çok hata yapmanın râvinin zabt ehliyetini yok edeceği hususunda âlimler görüş birliği içindedir. Şu‘be b. Haccâc kimlerin rivayeti terk edilir sorusuna, “Tanınmış kimselerden daha önce hiç duyulmamış hadisler rivayet edenlerin ve çokça hata yapanların”¹²⁵³ cevabını vermiştir.

İmâm Şâfî ise şahitlikte hatası çok olan kişinin şahitliğini kabul etmediği gibi muhaddislerden hatası çok olup asıl nüshası yani sahih bir kitabı olmayan kimsenin hadisini kabul etmediğini ifade etmiştir.¹²⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, Humeydî ve bazı âlimler, hadisinde yanılan ve bu yanılığın da tespit edildiği kişilere müracaat edilmemesi gerektiğini, rivayetlerinin sâkıt olduğunu ve onlardan hadis yazılmayacağını belirtmişlerdir.¹²⁵⁵ Yine telkin kabul eden râvinin rivayeti, hadislerinde çokça şaz ve münker olan kişilerin rivayetleri de kabul edilmez. İbnü’s-Salâh bütün bu durumların hepsinin râvinin zabtına ve sika olmasına zarar vereceğini ifade etmiştir. Nitekim bir râvinin dikkat göstermesi gerekli yerlerde gaflet etmesi, rivayetinin reddine sebep olur. Buna da münker denir.¹²⁵⁶

Buhârî’nin ricâl eserlerinde bu konuda tenkit edilen bazı râvilere işaret ettiği tespit edilmiştir. Örneğin o, Velid el-Muvekkirî’nin hadislerinin münker olduğunu ve çok yanlış yaptığını ifade etmiştir.¹²⁵⁷ Tespitlerimize göre Buhârî, bu râviden rivayet etmemiştir. Bu bağlamda *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te kesretu’l-galat şeklinde ifade edilen çok hata yapan râvilerin yer almadığı, ancak az hata yapan râvilerin rivayetlerinin mütâbaat olarak yer aldığı ifade edilmiştir.¹²⁵⁸

¹²⁵² Hatîb, *el-Kifâye*, s. 143-144; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 109, 110, 159; Melîbârî, *Hadis Usûliine Yeni Yaklaşımlar*, s. 129.

¹²⁵³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 77.

¹²⁵⁴ Şâfî, *er-Risâle*, s. 382.

¹²⁵⁵ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 120.

¹²⁵⁶ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 119; Koçyiğit, *Hadis Usulü*, s. 93.

¹²⁵⁷ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 121; a.mlf., *et-Târîhu’s-sağîr*, II, 178.

¹²⁵⁸ İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 548-550; Polat, “Buhârî’nin Sahîh’ine Yapılan Tenkitler”, s. 90; Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 108.

Kaynaklarda “çok hata yapma” (fâhişu’l-hata) nedeniyle tenkit edilen râvileri Buhârî’nin nasıl değerlendirdiği, Buhârî’nin bu râvilere yönelik metodunu belirlemede önem arz etmektedir. Buhârî, çok hata yapmakla tenkit edilen râvilerden Saîd b. Mirzibân (ö. ?) hakkında “منكر الحديث” lafzını kullanmış ve mezkûr râviden rivayet etmemiştir.¹²⁵⁹ Saîd b. Mirzibân’ın diğer münekkitler tarafından da tenkit edildiği görülmektedir. Örneğin Yahya b. Maîn “لا يكتب حديثه” (hadisi yazılmaz), Ebû Zür’a “صدوق مدلس” (sadûk olmakla birlikte müdellis olduğu), Nesâî “ضعيف” (zayıf) değerlendirmesinde bulunmuştur.¹²⁶⁰ Yine İbn Hibbân’ın “كثير الوهم فاحش الخطأ” (hatasının çok vehminin de aşırı olduğu)¹²⁶¹ lafızlarıyla tenkit ettiği Süveyd b. Abdülazîz hakkında Buhârî “عنده مناكير أنكرها أحمد” (onun münker rivayetlerinin olduğu, Ahmed b. Hanbel’in de rivayetlerini münker gördüğü)¹²⁶² ve “في حديثه نظر لا يحتمل”¹²⁶³ şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Daha önce de geçtiği gibi Buhârî bu râviden de rivayet etmemiştir.

Zikredilen veriler ışığında bu şekilde değerlendirilen mezkûr râvileri Buhârî’nin farklı lafızlarla tenkit ettiği ve onlardan rivayet etmediği anlaşılmaktadır.

b. Gaflet (Dikkatsiz/Kapılğan olmak-Fartu’l-gafle)

Gaflet, râvinin ezberleyerek veya yazarak hocasından aldığı hadisi dikkatsizlik ya da dalgınlık sebebiyle hatalı rivayet etmesidir.¹²⁶⁴ Fartu’l-gafle ise râvinin aşırı gâfil, kapılğan ve dikkatsiz olmasıdır. Hıfz ve itkanda sıkça yanılmak râvinin cerhine sebep olur.¹²⁶⁵ Yani ara sıra rastlanan dikkatsizlik kusur kabul edilmemiş, gafletin ta’n sebebi olabilmesi için sık sık, çokça (kesîru’l/fartu’l-gafle) tekrarlanması kaydı konulmuştur. Nitekim İbn Hibbân, az hata yapan âdil râvinin rivayetlerindeki hükmün, hata ettiği rivayetlerinden kaçınarak hata

¹²⁵⁹ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XI, 55; Zehebî, *Mizân*, III, 228; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 70.

¹²⁶⁰ Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 189; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 317; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 245.

¹²⁶¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 350.

¹²⁶² Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, IV, 148.

¹²⁶³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 57.

¹²⁶⁴ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 101; Salahattin Polat, “Gaflet”, *DİA.*, İstanbul 1996, XIII, 285.

¹²⁶⁵ Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 296; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 75.

yapmadıklarına uymak olduğunu ifade etmiştir. Bu bakımdan râviler üç kısma ayrılmaktadır: Bir kısmının teferrüd ettikleri dışındaki rivayetleriyle, bir kısmının sadece sika râvilere muvafık rivayetleriyle ihticâc edilir. Bir kısmının da güvenilir râvilere muhalif olmadıkça, rivayetleri makbul olup sika râvilere muvafık olanlarıyla ihticâc edilir.¹²⁶⁶

Bu konuyla ilgili olarak İbn Abbâs “Mugaffel (gaflete kapılmış) şeyhten hadis yazılmayacağını” ifade etmiştir.¹²⁶⁷ Ahmed b. Hanbel de yalancılık ile müttehem, gafleti ve kötü hâfızası sebebi ile hatası doğrusundan fazla olan râvileri terk etmiştir. Onun rivayet ettiği zayıf râviler, hâfızası zayıf olan ya da âdil veya mecrûh olduğu ihtilaflı kimseler gibi zaafı az olanlardır.¹²⁶⁸ Yine Buhârî'nin hocası Humeydî, kitabında yanlış olduğu kendisine söylenen bir râvinin, kitabındaki rivayeti terk ederek kendisine telkin edildiği şekliyle hadisi rivayet etmesi ya da aradaki farkı anlamadan başkalarının sözüyle kitabındaki rivayeti değiştirmesi ya da farkında olmadan manayı değiştirecek şekilde fâhiş tashifte bulunmasını gafletin bir sonucu olarak değerlendirerek böyle bir kimsenin rivayetinden kaçınılacağını ifade etmiştir.¹²⁶⁹ Bu rivayette zikredilen telkin, râvinin gaflet yüzünden güvenilirliğini kaybetmesine yol açan zabt kusuru için kullanılan bir hadis terimi olarak kullanılmaktadır. Sözlükte “bir sözü veya düşünceyi başkasına aşlamak, zihnine sokmak”¹²⁷⁰ anlamındaki telkin, terim olarak “bir râvinin hâfıza bozukluğu, dalgınlık veya gevşekliğinden (gaflet) yararlanarak sened veya metin yönünden kendisiyle ilgisi olmayan bir hadisi, ‘bu hadisi sen rivayet ettin’ gibi sözlerle kabullenmesini sağlamak” demektir. Telkini kabul etmek râvinin rivayet ehliyetini ortadan kaldırır.¹²⁷¹

Humeydî'ye göre telkini kabul eden râvinin telkin altında naklettiği rivayet terk edilir. Telkin kabul ettiği, önceki rivayetlerinde bilinmiyorsa, bu durum yeni ortaya çıkmışsa önceden sağlam ezberlediği rivayet alınır. Ama bütün

¹²⁶⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 283-284.

¹²⁶⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 136.

¹²⁶⁸ İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 92.

¹²⁶⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 33-34; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 137; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 133.

¹²⁷⁰ Râzî, *Muhtâr*, s. 521; İbn Manzûr, *Lisân*, XIII, 390; Zebîdî, *Tâc*, XXXVI, 124.

¹²⁷¹ Zerkeşî, *en-Nüket*, II, 424; San'ânî, *Tavzîh*, II, 155; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 439-440; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 316; Emin Âşıkutlu, “Telkin”, *DİA.*, İstanbul 2011, XL, 406-407.

hadislerinde eskiden beri telkin kabul ettiği biliniyorsa rivayetleri kabul edilmez. Çünkü önceden ezberlediklerini de telkinle rivayet etmediğinden emin olunulamaz.¹²⁷² Ancak güvenilir bir talebenin yaşlı âmâ hocasına onun kitabından hadislerini okuyup hatırlatması, bir çeşit telkin olarak anlaşılrsa da muhaddisler bu çeşit telkinin bir kusur olmadığını söylemişlerdir. Nitekim İbn Receb, Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) ve Abdurrezâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826) güvenilir talebelerinin kıraat yoluyla yaptıkları telkini kabul ettiklerini zikretmiş, Yahya b. Maîn'in kendi hadisini bilen, yanına giren kimseleri tanıyan ve bu kimselerin telkinlerini kabul eden hocanın hadisini işitmeye ruhsat verdiğini ifade etmiştir. İbn Receb ise telkini kabul eden ama hükümleri farklı iki sınıf râvinin olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birincisi hâfız olup unutan, daha sonra kendisine telkin edildiğinde kitabındaki hadisi hatırlayan kimsedir. Bunun hükmü hadisi iyi ezberleyen hâfızın hükmü gibidir. İkincisi ise, hiçbir şey ezberlemeyip sadece telkine dayanan kimsedir. Ahmed b. Hanbel ve İbn Maîn'in kendisinden hadis alınmamasını söyledikleri kişiler bunlardır.¹²⁷³

Buhârî, gaflet kusuru nedeniyle cerh edilen bir râvi olarak değerlendirilen Rişdîn b. Sa'd'dan (ö. 188/804)¹²⁷⁴ rivayet etmemiştir.¹²⁷⁵ Bir başka örnekte İbn Hacer'in gaflet sebebiyle tenkit edildiğini belirttiği Abdullah b. Sâlih¹²⁷⁶ hakkında Buhârî herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte¹²⁷⁷ ondan rivayet etmiştir. Buhârî, Abdullah'ın rivayetlerinden dokuzunu seçerek almış ve bunlardan sekizini ta'lik ve mütâbaat olarak tahrir etmiştir.¹²⁷⁸

Önceki dönem münekkitleri tarafından telkini kabul ettiği için tenkit edilen bazı râviler bulunmaktadır. Buhârî'nin bu râvilere yaklaşımını araştırmak amacıyla aşağıda bazı örnekler zikredilecektir. Böylece Buhârî'nin bu râvilere olan tavrı hakkında daha net bir sonuç elde edilmiş ve bununla birlikte önceki dönem münekkitleri ile Buhârî arasında bir karşılaştırma yapılmış olacaktır.

¹²⁷² Hatîb, *el-Kifâye*, s. 149.

¹²⁷³ İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 247-248.

¹²⁷⁴ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 337; a.mlf., *ed-Duaîfâ*, s. 49; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 209.

¹²⁷⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 240.

¹²⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 308.

¹²⁷⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 121.

¹²⁷⁸ Örneğin bk. Buhârî, *Fedâilu's-sahâbe* 7. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 586-587; Muhammed Âvde Ahmed el-Hûrî, *er-Ruvâtu'd-Duaîfâ el-muvessekûn nisbiyyen ve menhecu'r-rivâyeti 'anhum fi'l-kütübi's-sitte*, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu'l-Yermûk, 2005/1426, ss. 528-536.

Şu‘be, Simâk b. Harb’i (ö. 123/740) telkini kabul ettiği için tenkit etmiştir. Süfyân es-Sevrî de Simâk’ı zayıf kabul etmiştir. Yahya b. Maîn ise sika olduğunu söylemiştir.¹²⁷⁹ Ebû Hâtim er-Râzî, Simâk’ın sika sadûk olduğunu ifade etmiştir. Bu değerlendirmelerle birlikte İbn Adî’ye göre Simâk’ın rivayetlerinin çoğunda bir problem yoktur ve hadisçiler bunları terk etmemiştir, bu rivayetler hasen mertebesindedir. Ancak Simâk’ın kendilerinden hadis naklettiği râviler arasında meçhul şahsiyetlerin, hatta sika olmayan kişilerin bulunması onun eleştirilme sebeplerinden biri olmuştur. Ayrıca İkrime tarikiyle İbn Abbâs’tan olan rivayetleri işitmediği halde bazı rivayetleri işitmiş gibi aktarması, başkalarının munkatı olarak rivayet ettiği haberleri mevsûl, mevkûf rivayetleri merfû diye nakletmesi ve çok hata yapması gibi sebeplerle de tenkit edilmiştir.¹²⁸⁰ Buhârî ise Simâk hakkında bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte¹²⁸¹ ta‘lîken kendisinden rivayet etmiştir.¹²⁸²

Yahya el-Kattân, Mücâlid b. Saîd’i (ö. 144/761) telkini kabul ettiğinden dolayı tenkit etmiştir.¹²⁸³ Buhârî ise Yahya el-Kattân’ın onu zayıf gördüğünü, İbn Mehdî’nin ondan rivayet etmediğini nakletmiş¹²⁸⁴ ve Mücâlid’den rivayet etmemiştir.¹²⁸⁵ Yine Yahya el-Kattân, Abdurrahman b. Harmele’yi telkini kabul etmesi dolayısıyla tenkit etmiştir.¹²⁸⁶ Buhârî ise mezkûr râvi ile ilgili Süfyân es-Sevrî, İmâm Mâlik ve Yahya el-Kattân’ın ondan rivayet ettiğini nakletmiş ancak kendisi herhangi bir değerlendirmede bulunmamış¹²⁸⁷ ve ondan rivayet de etmemiştir.¹²⁸⁸

Yukarıdaki değerlendirmelere göre Buhârî, kendisinden önceki münekkitlerin gaflet ve telkin nedeniyle tenkit ettikleri râvilerle ilgili olarak bazen herhangi bir değerlendirmede bulunmamış bazen de başka münekkitlerin değerlendirmelerini aktarmıştır. Yine Buhârî tespit edebildiğimiz kadarıyla burada

¹²⁷⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IV, 279; Mizzî, *Tehzîb*, XII, 119; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 204-205.

¹²⁸⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 460-462; M. Emin Özafşar, “Simâk b. Harb”, *DİA.*, İstanbul 2009, XXXVII, 209.

¹²⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, IV, 173.

¹²⁸² bk. Buhârî, *Eymân ve’n-nüzûr* 43. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 204.

¹²⁸³ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 37.

¹²⁸⁴ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, VIII, 9.

¹²⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, XVI, 30.

¹²⁸⁶ Mizzî, *Tehzîb*, XVII, 60; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 116-117.

¹²⁸⁷ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, V, 270-271.

¹²⁸⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XVII, 61.

değerlendirilen söz konusu râvilerin bazılarında *el-Câmi 'u's-sahîh*'te ta'lik ve mütâbaat olarak rivayet etmiş bazılarında ise rivayet etmemiştir. Yani Buhârî'nin kendi araştırmalarıyla birlikte önceki münekkitlerin değerlendirmelerini dikkate alarak bu değerlendirmelere katıldığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte Buhârî kendisinden önceki cerh-ta'dîl otoritelerinin rivayet ettiği Abdurrahman b. Harmele'den hadis tahric etmeyerek onlardan farklı düşündüğünü göstermiştir.

c. Kötü Hâfıza (Sûu'l-hıfz)

Râvinin zabtına zarar veren cerh sebeplerinden biri de hâfıza bozukluğudur. Hâfıza, hadislerin ezberlenip nakledilmesinde en önemli araçlardan biridir. Bu nedenle hâfızanın kuvvetli olması, her türlü bozukluklardan uzak olması tercih sebebidir. Münekkitler de bu maksatlarla hâfıza bozukluğu tespit edilen râviyi cerh etmişlerdir.

Hadis rivayetinde hâfıza bozukluğu, sika olarak bilinen bir râvinin çeşitli nedenlerle akıl ve hâfızasında meydana gelen değişiklikler sonucu rivayetlerinde çokça hataya düşmesidir. Kötü hâfıza, râvinin doğru tarafının hatalı tarafına tercih edilememesi olup iki kısımdan ibarettir. Eğer sûu'l-hıfz (kötü hâfıza), râvinin bütün hallerinde görülürse, bazı hadisçilere göre bu râvinin hadisi şazdır. Fakat sûu'l-hıfz, râvide ya yaşlılığı dolayısıyla, ya gözlerinin görmemesi, yahutta daima güvendiği ve hıfzında müracaat ettiği kitaplarının yanması veya kaybolması sebebiyle sonradan meydana gelirse, bu râviye muhtelit denir.¹²⁸⁹

İhtilât, hadis rivayetinin sağlam bir şekilde yapılabilmesi açısından muhaddislerin üzerinde dikkatle durdukları bir konudur. Zira sika olarak bilinen bir râvinin ihtilâta maruz kaldığı bilinmezse, ihtilâttan sonra rivayet ettiği hatalı hadisler, râvi sika olarak bilindiğinden sahih kabul edilir. Hâlbuki râvi ihtilâttan sonra sikalık vasfını kaybetmiştir. Muhtelitin, ihtilâttan sonra rivayet ettiği hadisler kabul edilmemiştir.¹²⁹⁰

¹²⁸⁹ bk. İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 129; Mahmud Tahhân, *Teyşiru mustalâhi'l-hadis*, İskenderiyye: Merkezi'l-Medenî li'd-dirâsât, 1415/1994, s. 172; Muhtâr Nusayra, "el-İhtilât mefhûmuhu ve tatbikâtuhu 'inde'l-muhaddisîn", *Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir*, ts., s. 111-112; Abdulmuhsin b. Abdullah et-Tehîfi, "İhtilâtu'r-râvî derecâtuhu ve vesâilu temyîzi ehâdîsihi ve hükmü rivâyetihi", *Havliyyetu merkezi'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Yıl 3, S. 3, ss. 407-412.

¹²⁹⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 137; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 391-392; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 113; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 148; a.mlf., "İhtilât", *DİA.*, İstanbul 2000, XXI, 571.

Buhârî, ihtilâta maruz kalan râvilerden bahsederek “son halinde değişmek” (تغير بأخرة) tabirini kullanmıştır. Bu lafız râvinin ömrünün sonuna doğru zabtının zayıfladığını belirten bir tabir olarak kullanılmaktadır.¹²⁹¹ Buhârî mezkûr terimle bazı râvileri değerlendirmiştir.¹²⁹² Yine Buhârî önceki dönem münekkitleri tarafından bu lafızla değerlendirilen bazı râvileri de aktarmıştır. Örneğin Buhârî, Mûsâ b. Dihkân hakkında Yahya b. Saîd’in “افسدوه بأخرة” (ömrünün sonunda rivayetlerini ifsat ettiler) terimini kullandığını nakletmiştir.¹²⁹³ Mezkûr râvinin diğer münekkitler tarafından da tenkit edildiği görölmektedir.¹²⁹⁴ Buhârî bu lafızlarla değerlendirilen Mûsâ b. Dihkân’dan *el-Câmi’u’s-sahîh*’te rivayet etmeyip *el-Edebü’l-müfred* ve *Ref’u’l-yedeyn fi’s-salât* adlı eserlerinde rivayet etmiştir.¹²⁹⁵

Atâ b. es-Sâib de (ö. 130/747) hayatının sonlarında ihtilât durumuna düşmüş, ancak Atâ’nın bu duruma düşmesinden önce kendisinden hadis işiten Süfyân es-Sevrî ve Şu’be b. Haccâc gibi büyük talebelerinin Atâ’dan yaptığı rivayetler onun sağlıklı dönemine ait rivayeti olarak kabul edilmiştir. Muhaddisler son yıllarında Atâ’dan hadis işitenlerin rivayetini ise terk etmişlerdir.¹²⁹⁶ Buhârî de Atâ b. es-Sâib’i *ed-Duafâu’s-sağîr*’de zikretmiş¹²⁹⁷ ve onun Saîd b. Cübeyr’den naklettiği bir hadisi mütâbaat olarak rivayet etmiştir.¹²⁹⁸

Buhârî “منكر الحديث” lafzını kullandığı Abdullah b. Abdülazîz hakkında İbrahim b. Münzir’in Ebû Damre’den aktardığı “Abdullah’ın ihtilât ettiği”

¹²⁹¹ Bu ifade ile râvinin hatası çok olmadıkça cerh kastedilmez. İbn Hacer’in *Takrîb*’deki sıralamasında beşinci mertebede bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere i’tibâr için alınır. bk. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 315; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 399; Nusayra, “el-İhtilât mefhûmuhu ve tatbikâtuhu ‘inde’l-muhaddisîn”, s. 112. Bu lafzın ihtilâttan daha hafif olduğu belirtilmiştir. bk. Bedrüddîn Muhammed Ca’fer, “Mevkifü’n-nukkâd min hadisi men ihtalata ve lehu rivâye fi’s-Sahîhayn”, *el-Câmi’atü’l-Esmeriyye li’l-ulûmi’l-İslâmiyye/el-Beydâ*, ts., s. 8-9.

¹²⁹² bk. Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, I, 208; VIII, 186.

¹²⁹³ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, VII, 282; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 111.

¹²⁹⁴ Bu râvi hakkında Yahya b. Maîn “ضعيف الحديث ليس بشيء” (hadisi zayıftır, bir şeye yaramaz), Dârekutnî ve Nesaî “ضعيف” (zayıftır) lafızlarını kullanmıştır. bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 157-158; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 142; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 145; Mizzî, *Tehzîb*, XXIX, 62.

¹²⁹⁵ Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, II, 659; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 305-306.

¹²⁹⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 137; Tehânevî, *Kavâ’id*, s. 420.

¹²⁹⁷ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 92.

¹²⁹⁸ Buhârî, Rikâk 53. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 601; M. Yaşar Kandemir, “Atâ b. Sâib”, *DİA.*, İstanbul 1991, IV, 37.

şeklindeki değerlendirmeyi de nakletmiştir.¹²⁹⁹ Münekkitlerin Abdullah b. Abdülazîz'i tenkit ettikleri görülmektedir.¹³⁰⁰ Tenkit edilen bu râviden Buhârî'nin rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹³⁰¹ Buna göre Buhârî, ihtilât nedeniyle tenkit edilen Abdullah hakkında kendisinin sıkça kullandığı “منكر الحديث” lafzını kullanmıştır. Yani Buhârî'nin bu râvinin rivayetlerini inceleyerek bir değerlendirmede bulunduğu anlaşılmaktadır.

Buhârî'nin ihtilât eden râvilere karşı tavrını önceki dönem münekkitlerinin bu kusurla tenkit ettikleri râvilerle mukayeseli bir şekilde araştırmanın yararlı olduğunu düşünüyoruz. Örneğin Yahya b. Maîn, Müslim b. Keysân'ın ihtilât ettiğini söylemiştir. Yahya el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî de Müslim'den rivayet etmemişlerdir. Şu'be ve Süfyân es-Sevrî ise ondan tahdis etmişlerdir.¹³⁰² Buhârî, Müslim b. Keysân hakkında “يتكلمون فيه” (Münekkitler Müslim'i tenkit etmişlerdir) lafzını kullanmış¹³⁰³ ve ondan rivayet etmemiştir.¹³⁰⁴ Buhârî Müslim'den rivayet etmeyerek Yahya el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî ile aynı tavrı sergilemiştir. Sonuç olarak bu ricâl değerlendirmesinde Buhârî'nin münekkitlerin değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunduğu ve hocası Yahya b. Maîn'in Müslim ile ilgili ifade ettiği ihtilât kusurunu göz önünde bulundurduğunu söyleyebiliriz.

Süfyân es-Sevrî, Hilâl b. Habbâb'ın ihtilât ettiğini bildirmiştir.¹³⁰⁵ Buhârî ise Hilâl'in ihtilâta maruz kaldığını Yahya el-Kattân'dan nakledip¹³⁰⁶ ondan rivayet etmemiştir.¹³⁰⁷ Yahya el-Kattân, Saîd b. İyâs'ı (ö. 144/761) ihtilâta uğradığı için zayıf kabul etmiştir.¹³⁰⁸ Buhârî de Yahya el-Kattân'ın onunla ilgili olarak ihtilâta uğradığı 141/758 ya da 142/759 yılını nakletmiştir.¹³⁰⁹ Buhârî'nin

¹²⁹⁹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, V, 140; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 68.

¹³⁰⁰ bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 8; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 130; Zehebî, *Mîzân*, IV, 138-139.

¹³⁰¹ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XV, 240.

¹³⁰² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 192; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 8.

¹³⁰³ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VII, 271; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 111.

¹³⁰⁴ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXVII, 533-534.

¹³⁰⁵ Hatîb, *Târîh*, XIV, 73.

¹³⁰⁶ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VIII, 210.

¹³⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 68.

¹³⁰⁸ Zehebî, *Mîzân*, III, 188-189.

¹³⁰⁹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, III, 456-457.

Saîd'den rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹³¹⁰ İbn Hacer, Saîd'in münekkitler tarafından sika kabul edildiğini¹³¹¹ ve Buhârî'nin ondan tahric ettiği hadislerin, ihtilâtından önceki döneme ait olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte o, Hâlid el-Vâsıfî'nin Saîd'den naklettiği hadisin onun ihtilâtından önceki ya da sonraki döneme ait olup olmadığını tespit edemediğini ancak bu rivayetin de mütâbaat olduğunu belirtmiştir.¹³¹² İbn Mehdî, Ebân b. Sam'â'nın ihtilât ettiğini söylemiştir.¹³¹³ Buhârî de Yahya b. Saîd'den Ebân'ın ihtilâta uğradığını nakletmiş¹³¹⁴ ancak *el-Câmi 'u's-sahîh*'te mezkûr râviden rivayet etmeyip *el-Edebü 'l-müfred*'de rivayet etmiştir.¹³¹⁵

Yukarıdaki değerlendirmelere göre Buhârî'nin kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmelerini dikkate alarak muhtelit râvinin rivayetlerini genel olarak rivayet etmediğini söyleyebiliriz. Rivayet ettikleri de genel itibariyle ta'lik ve mütâbaat türündendir. Yine Buhârî'nin bazen bu râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh* dışındaki eserlerinde rivayet ettiği tespit edilmiştir.

Buhârî'nin muhtelit râvilere karşı tavrı bu şekilde olmakla birlikte Buhârî'nin bazı râvileri bu kusurla tenkit edilmiştir. Aşağıda ihtilât gibi özel durumlardan dolayı tenkit edilen bir kısım râviler hakkındaki değerlendirmeler incelenmiştir.

1. Cerîr b. Hâzim el-Basrî (ö. 170/786): İbn Sa'd sika olduğunu ancak ömrünün sonunda ihtilâta maruz kaldığını ifade etmiştir. İbn Maîn ve İclî onu tevsik etmiştir. Ahmed b. Hanbel rivayette çok hata yaptığını ve kendisinde vehim olduğunu söylemiştir.¹³¹⁶ Alâî ve İbn Hacer ise ihtilâtının ona zarar vermediğini belirtmişlerdir. Çünkü çocukları bu durumu hissettikleri zaman onun yanına herhangi birinin girmesine engel olmuşlardır.¹³¹⁷ Buhârî, Cerîr hakkında Şu'be'nin “ما رأيت بالبصرة احفظ من رجلين من هشام الدستوائي وجريير بن حازم” (Basra'da Hişâm ed-

¹³¹⁰ Buhârî, Edeb 87; İstîtabetu'l-mürteddîn 1.

¹³¹¹ bk. Zehebî, *Mîzân*, III, 188.

¹³¹² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 575.

¹³¹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 297.

¹³¹⁴ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 452.

¹³¹⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 83.

¹³¹⁶ Zehebî, *Mîzân*, II, 117-118.

¹³¹⁷ Mizzî, *Tehzîb*, IV, 528-530; Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *Kitâbu'l-muhteliât*, thk. Rıfat Fevzî Abdulmuttalib-Ali Abdulbasit Mezîd, Kâhire: Mektebetu'l-hancî, ts., s. 3; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 562.

Destüvâî ve Cerîr b. Hâzim'den daha hâfız birini görmedim) şeklindeki ifadesini nakletmiştir.¹³¹⁸ Buhârî, Cerîr'den bir kısmı mütâbaat olmak üzere hadis tahric etmiştir.¹³¹⁹

2. Haccâc b. Muhammed el-A'ver (ö. 206/821): Sebt olarak nitelendirilmekle birlikte ömrünün sonunda ihtilât ettiği nakledilmiştir. Ancak bu ihtilât onun güvenilirliğine zarar vermemiştir. Çünkü Yahya b. Maîn'in naklettiğine göre oğlu onun yanına herhangi bir kimsenin girmesine müsaade etmemiştir.¹³²⁰ Buhârî Haccâc hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte¹³²¹ ondan rivayet etmiştir.¹³²²

3. Husayn b. Abdurrahman es-Sülemî (ö. ?): Onunla ihticâc edileceği konusunda ittifak edilmiş ancak ömrünün sonunda ihtilât ettiği ifade edilmiştir.¹³²³ Şu'be, Sevrî, Zâide ve Hüseyim sözü geçen râvinin ihtilâtından önce ondan hadis işitmişlerdir. Buhârî'nin Şu'be ve Sevrî kanalıyla ondan rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹³²⁴ Diğer rivayetlerinin de mütâbaat nevinden olduğu zikredilmiştir.¹³²⁵

4. Muhammed b. Abdullah el-Basrî (ö. 215/830):¹³²⁶ Onun sika bir muhaddis olduğu ancak bazı hadisçiler tarafından re'ye başvurusu sebebi ile tenkit edildiği zikredilmiştir. Ebû Dâvûd'a göre ömrünün sonlarına doğru zabtı iyice bozulmuştur. Ahmed b. Hanbel, kitaplarının kaybolduğuna bu yüzden hizmetçisi Ebû Hâkim'in kitaplarından rivayet ettiğine işaret ederek, onun bazı hadisleri birbirine karıştırdığını ima etmiştir.¹³²⁷ Buhârî'nin mezkûr râviden on iki yerde rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹³²⁸ Bunların bir kısmını hocaları Ali b. el-Medînî, Kuteybe b. Saîd, Muhammed b. Yahya ez-Zühlî, Yahya b. Ca'fer,

¹³¹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 214.

¹³¹⁹ Örneğin bk. Buhârî, *Ezân* 156. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 144-145; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 459; Hatîb, *el-Müttehimûne*, s. 48.

¹³²⁰ Mizzî, *Tehzîb*, V, 455-456; Zehebî, *Mizân*, II, 205; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 563; a.mlf., *Tehzîb*, II, 181.

¹³²¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 380.

¹³²² bk. Buhârî, *Zekât* 22.

¹³²³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 8; Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 166; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 219; Zehebî, *Mizân*, II, 310-311; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 566; a.mlf., *Tehzîb*, II, 329.

¹³²⁴ Buhârî, *Savm* 16; *Megâzî* 12.

¹³²⁵ bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 205-206; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 534-535; Mizzî, *Tehzîb*, VI, 521-523; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 566; a.mlf., *Tehzîb*, II, 329.

¹³²⁶ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 132.

¹³²⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 620; Hatîb, *el-Müttehimûn*, s. 109-110.

¹³²⁸ Örnek olarak bk. Buhârî, *Zekât* 38. Ayrıca bk. Dâ'ûr, *Şuyûh*, ss. 163-165.

Muhammed b. Beşşâr ve Muhammed b. el-Müsennâ vasıtası ile rivayet etmiştir. Bu rivayetlerin beşi mükerrer, biri ta'liklidir. Buhârî'nin ihtilâttan önce ondan rivayet ettiği, bu rivayetlerin de mütâbaatının olduğu belirtilmiştir.¹³²⁹

5. Osman b. el-Heysen el-Basrî (ö. 220/835): Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc ile Avf b. Ebû Cemîle hocaları arasında yer almıştır.¹³³⁰ Osman b. el-Heysen sadûk olmakla birlikte değişik sebeplerden dolayı tenkit edilmiştir. Ebû Hâtim hayatının sonlarına doğru onun telkine maruz kaldığını söylerken,¹³³¹ Dârekutnî de rivayetlerinde çok hata ettiğini bildirmiştir. Ahmed b. Hanbel ise yanında adı zikredilince sika olmadığına işaret etmiş ve ondan hadis rivayet etmemiştir.¹³³² Buhârî Osmân'dan bazen direkt,¹³³³ bazen de "haddesenâ Osman b. el-Heysen" şeklinde bir ifade kullanarak yedi hadis rivayet etmiştir. Osman b. el-Heysen, bunların üçünü İbn Cüreyc'den, dördünü de Avf'tan nakletmektedir. Yine bu rivayetlerin mütâbaatının olduğu tespit edilmiştir.¹³³⁴

6. Muhammed b. el-Fadl el-Basrî (ö. 223/837): Sika, sebt ve sâlih bir insan, kitapları sahih bir muhaddis olarak tavsif edilmiştir. Dârekutnî ve İbn Hibbân ömrünün sonunda zabtının bozulduğunu ifade etmiştir.¹³³⁵ Buhârî'nin ondan rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹³³⁶ Buhârî'nin onunla ihtilâttan önce görüştüğü, ihtilâttan önceki rivayetleriyle ihticâc ettiği ve bazı rivayetlerinin de mütâbaatının bulunduğu zikredilmiştir.¹³³⁷

7. İshak b. Muhammed b. İsmâîl (ö. 226/840): Hocaları arasında Mâlik b. Enes ile Muhammed b. Ca'fer yer almaktadır.¹³³⁸ Buhârî mezkûr râviden Kitâbu'l-cihâd ile Kitâbu farzu'l-humus'ta direkt,¹³³⁹ Kitâbu's-sulh'ta ise

¹³²⁹ bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 657; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 712-713; Mizzî, *Tehzîb*, XXV, 539 vd.; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 164-165.

¹³³⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 256.

¹³³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 172.

¹³³² Mizzî, *Tehzîb*, XIX, 502-503; Zehebî, *Mizân*, V, 75; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 600; a.mlf., *Tehzîb*, VII, 143.

¹³³³ bk. Buhârî, Hac 150.

¹³³⁴ Örneğin bk. Buhârî, Eymân ve'n-nüzûr 15. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 524; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1072-1073; Dâ'ûr, *Şuyûh*, ss. 160-162.

¹³³⁵ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 91; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 294-295.

¹³³⁶ bk. Buhârî, Cenâiz 66.

¹³³⁷ Mizzî, *Tehzîb*, XXVI, 290-291; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 622; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 357-359; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 166-167.

¹³³⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 401.

¹³³⁹ Buhârî, Cihâd ve's-siyer 94; Farzu'l-humus 1.

Muhammed vasıtasıyla üç hadis rivayet etmiştir.¹³⁴⁰ Sadûk birisi olmasına rağmen hıfzının kötü olduğu ifade edilmiştir. İshak, Mâlik b. Evs'ten mütâbiî olmayan, tek kaldığı birçok hadis rivayet etmiştir. Ebû Dâvûd ile Nesâî, İshâk el-Medenî'yi zayıf olarak değerlendirmişlerdir. Ebû Hâtîm ise onun gözlerini kaybettiği için telkine maruz kalma ihtimaline işaret etmekle birlikte kitaplarının sahih olduğu kanaatini açıklamıştır.¹³⁴¹ İbn Hacer, Buhârî'yi savunarak bu hususta Ebû Hâtîm'in açıklamasına itimat edileceğini, Buhârî'nin ondan rivayet ettiği hadislerin, henüz gözlerini kaybetmeden önce kitabından aldığı rivayetlerden olduğunu ifade etmiştir. Yine Buhârî'nin onun Mâlik'ten olan rivayetlerini tahrir etmediği yani İshak'ın rivayetlerini seçerek aldığı belirtilmiştir.¹³⁴²

8. Hişâm b. Ammâr ed-Dîmeşkî (ö. 245/859):¹³⁴³ Hişâm önceden sadûk bir râvi olmakla birlikte yaşlanınca hâfızasında zayıflık hâsıl olmuştur. Yaşlılığında kendisine verilen her kitabı okuyup rivayet etmeye ve söylenen her şeyi kabul etmeye başlamıştır. Hâlbuki daha önceki rivayetleri sahih olup, sadece kendi kitaplarından okuyarak rivayet etmiştir. Ebû Zür'a er-Râzî'nin şu tespiti oldukça dikkat çekicidir: "Hişâm b. Ammâr'dan rivayet edemeyen, on bin hadiste nazil isnada muhtaç kalır." Uzun ömürlü olduğu için zamanında âli isnadların toplandığı kişi olmuştur. Bu yüzden muhaddislerin ondan rivayet etmekten geri kalmadıkları anlaşılmaktadır.¹³⁴⁴ Buhârî, Hişâm'dan iki muttasıl, iki de mu'allak hadis rivayet etmiştir.¹³⁴⁵

Yukarıdaki değerlendirmelerde ihtilât nedeniyle tenkit edilen râvilerin bazı münekkitler tarafından tevsik edildikleri görülmektedir. Buhârî'nin tenkit edilen bu râvilerden az rivayet ettiği, bu rivayetlerin de genel olarak mütâbaat ve ta'lîk türünden olduğu tespit edilmiştir. Asıl olarak rivayet ettiği hadislerin de mütâbaatı bulunmaktadır. Ayrıca Buhârî, muhtelit râvilerin ihtilâttan önceki rivayetlerini tahrir etmiştir. İbnü's-Salâh da genel olarak muhtelit râvinin *el-Câmi'u's-sahîh*'te

¹³⁴⁰ Buhârî, Sulh 3.

¹³⁴¹ Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 356-357; Mizzî, *Tehzîb*, II, 472; Hatîb, *el-Müttehimûn*, s. 156-157.

¹³⁴² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 555; Ahmed el-Hûrî, *er-Ruvât*, s. 509-510; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 159; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 103.

¹³⁴³ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 199.

¹³⁴⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 66; Zehebî, *Mîzân*, VII, 86-87.

¹³⁴⁵ Buhârî, Büyû' 18; Fedâilu's-sahâbe 5; Megâzî 35; Eşribe 6.

yer alan rivayetlerinin ihtilâttan önceki döneme ait olduğunu ifade etmiştir.¹³⁴⁶ İrâkî ise İbnü's-Salâh'ın bu ifadesinin hüsnü zan babından olduğunu belirtmiştir.¹³⁴⁷ Nitekim Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te muhtelit râvilerden ihtilâtlarından sonra hadis dinleyen kişilerden pek sık olmasa da rivayet ettiği tespit edilmiştir. Ancak Buhârî'nin râvinin ihtilâtının fahiş olmayışı, muhtelitin hocasıyla uzun süren beraberliği, râvinin hocasının hadisleri söz konusu olduğunda en güvenilir kişi olması, sika râvilere muvafakat etmesi (mütâbaat), aynı hadisi kendisinden ihtilâtından önce hadis dinleyen zayıf da olsa başka bir râvinin de rivayet etmesi ve bunun yanında başka muhaddislerin de bu hadisleri tahrir etmede Buhârî'ye muvafakat etmesi, başkalarının hüccet olarak kabul ettiği hadisleri seçerek nakletme gibi gerekçelerle bu râvilerin rivayetlerini tahrir ettiği ifade edilmiştir.¹³⁴⁸

d. Vehim

Vehim, râvinin hadisi hep zanla, bazen böyle bazen şöyle yani tereddütlü rivayet etmesidir. Bu durum râvinin zabtının eksikliğini gösterir ve bu yönden cerhine sebep olur.¹³⁴⁹ Hadisin sened ve metninde bazı hatalar yapması râvinin hadisini muallel hale getirir. Örneğin râvinin mürsel veya munkatı bir hadisi vasletmek gibi isnatta ya da bir hadisi diğer bir hadise dâhil etmek gibi metinde yanılması ya da mevsûlü mürsel, merfûyu mevkûf olarak rivayet etmek, sika bir râvi yerine zayıf râvi zikretmek gibi cerh edilmeyi gerektirecek bir hata yapması benzerinden illetler zikredilebilir. Bu konuda şaz ve münker rivayetleri çok olan ve fazlaca hata yapan râvilerin rivayetlerinin kabul edilmeyeceği ifade

¹³⁴⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 397-398; Nevevî, *et-Takrîb*, s. 121. Tehânevî de bu konuda muhtelit hocanın büyük talebelerinin kendisinden yaptıkları rivayetlerin hocanın sağlıklı dönemine ait rivayetler olarak kabul edildiğini belirtmiştir. bk. *Kavâ'id*, s. 411. Bu konuda ayrıca bk. Emin Âşıkutlu, "Bir İsnad Tenkit yöntemi Olarak Şartlı Cerh-Ta'diller ve Uygulamadaki Sonuçları", *MÜİFD.*, 20 (2001), ss. 49-80; Abdullah Karahan, *İbn Receb el-Hanbelî Hayatı, Eserleri, Hadis İlmindeki Yeri*, Bursa: Emin yayınları, 2012, s. 142-143.

¹³⁴⁷ İrâkî, *et-Takyîd*, s. 391.

¹³⁴⁸ Mehmet Fatih Kaya, *Hadis Usulünde İhtilât*, İstanbul: Rihle Kitap, 2011, s. 96, 103. krş. Tehânevî, *Kavâ'id*, s. 412; Ammârî, *Menhec*, ss. 230-232; Ca'fer, "Mevkifü'n-nukkâd min hadisi men ihtalata ve lehu rivâye fi's-Sahîhayn", s. 32-33; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 113-114. Buhârî'nin ihtilâttan önce rivayet ettiği diğer örnekler için bk. Ekrem Muhammed İbrahim en-Nimrâvî, "Menhecu's-şeyheyn fi intikâi'r-ruvât ve ehâdisihim", *el-HADİS*, S. 6, Aralık 2013/1435, s. 121-122.

¹³⁴⁹ bk. İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 113; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 419-420; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 134.

edilmiştir.¹³⁵⁰ Nitekim Abdurrahman b. Mehdî vehmine sıkça rastlanan râvinin rivayetinin terk edileceğini söylemiştir.¹³⁵¹

Vehim sonucu meydana gelen illet, çeşitli karineler yardımıyla titiz bir inceleme sonucu tespit edilebilir. Bu nedenle muallel hadislerin illetlerini ortaya çıkarmak ancak bu alanda uzman muhaddislerin işi olarak kabul edilmiştir. Bu konuda söz sahibi olanlar arasında Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî yer almaktadır.¹³⁵² Bu konuda örnek olarak Tirmizî şöyle demiştir: “Buhârî’ye Yahya b. Âdem’in rivayet ettiği hadisi sordum. Onun rivayet ettiği hadis şöyleydi: İsrâîl, Ebû İshâk ve Ebû Ubeyde senediyle bize aktarıldığına göre Abdullah şöyle demiştir: ‘Peygamber, Âişe ile o henüz altı yaşındayken evlenmiştir...’ Buhârî bu manadaki rivayetlerin hatalı olduğunu ifade etmiş, hadisin Ebû İshâk tarafından Ebû Ubeyde’den ‘Peygamber, Âişe ile evlendi.’ şeklinde nakledildiğini belirtmiştir. Aynı şekilde hadis İsrâîl ve Ebû İshâk senediyle nakledilmiştir. Bununla birlikte Ebû Ubeyde’nin Hz. Âişe’den rivayet ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır.”¹³⁵³ Yahya b. Âdem güvenilir bir râvidir ve Buhârî’nin hocalarından biri olarak tanınmaktadır. Onun rivayet ettiği hadis İmâm Şâfiî ve rivayet sonrası dönem âlimlerinin kullanım biçimlerine göre şazdır. Çünkü Yahya b. Âdem bu hadisi, diğer hadis âlimlerinin hadisin mürsel olduğu ve isnaddan Abdullah’ın düşürüldüğü konusundaki görüş birliğine muhalif olarak rivayet etmiştir.¹³⁵⁴ Bir başka örnekte Tirmizî şöyle demiştir: “Buhârî’ye Ma‘mer→Zührî→Sâlim→babası isnadıyla nakledilen Gaylân b. Seleme’nin Müslüman olduğunda on kadınla evli olduğunu belirten rivayeti sorduğumda bu hadisin mahfûz olmadığını söylemiştir. Ma‘mer söz konusu hadisi Irak’ta rivayet etmiştir. Ebû Hamza ve diğerlerinin Zührî’den yaptıkları rivayet ise şöyledir: ‘Muhammed b. Süveyd es-Sekâfi’den nakledildiğine göre Gaylân b. Seleme Müslüman olmuştur.’ Buhârî bu rivayetin daha sahih olduğunu ifade etmiştir.¹³⁵⁵

¹³⁵⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 143-144; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadis*, s. 119; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 297.

¹³⁵¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, s. 406.

¹³⁵² Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 177; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 135. Ayrıca bk. Ayhan Tekineş, “İlelü’l-Hadis”, *DİA.*, İstanbul 2000, XXII, 85.

¹³⁵³ Tirmizî, *İlel*, s. 169-170.

¹³⁵⁴ Melîbârî, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, s. 53.

¹³⁵⁵ Tirmizî, *İlel*, s. 164.

Güvenilir bir râvi olarak bilinen Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 152/778)¹³⁵⁶ diğer râvilere muhalif olarak rivayet ettiği hadis, rivayet sonrası dönem âlimlerinin terminolojisine göre şazdır. Buhârî, Ma‘mer’in hatasını “hadis mahfûz değildir” diyerek ortaya koymuştur.¹³⁵⁷

Buhârî’nin ricâl eserlerinde vehim kusuruyla tenkit edilen bazı râvilere işaret ettiği ve bu râvilerin hadislerine dikkat çektiği müşahede edilmiştir. Örnek olarak Buhârî, Nu‘mân b. Râşid hakkında onun sadûk olduğunu ifade etmekle birlikte hadisinde çok vehim olduğunu (في حديثه وهم كثير) belirtmiştir.¹³⁵⁸ Buhârî’nin mezkûr râviden ta‘lîken rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹³⁵⁹ Bu konuda bir diğer örnekte ise Alî b. el-Medîni ve Yahya b. Saîd el-Kattân’ın çok zayıf olarak nitelediği İbrâhim b. İsmâil el-Ensârî hakkında Yahya b. Maîn “ليس حديثه بشيء” (hadisi bir şey değildir)¹³⁶⁰ başka bir yerde “ضعيف” (zayıf)¹³⁶¹ ifadesini kullanmıştır. Buhârî ise onun hakkında “كثير الوهم يكتب حديثه” (vehiminin çok olduğu bununla birlikte hadisinin yazıldığı) lafzını kullanmıştır.¹³⁶² Buhârî’nin İbn Mücemmi‘den ta‘lîken rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹³⁶³ Yine Buhârî, Yezîd b. Hayyân el-Belhî hakkında “Onun çok vehmi vardır” (عنده وهم كثير), başka bir yerde vehim yerine “غلط” lafzını kullanmıştır.¹³⁶⁴ Buhârî, Abdurrahman b. İshak el-Kureşî ve Abdulcelîl b. Atiyye el-Kaysî’nin bazen vehmettiğini (ربما وهم) nakletmektedir.¹³⁶⁵ Buhârî’nin mezkûr râvilerden *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹³⁶⁶

Bu verilere göre Buhârî’nin vehim kusuruyla tenkit ettiği râvilerden *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te ta‘lîken ya da *el-Edebü’l-müfred* gibi diğer eserlerinde rivayet ettiği anlaşılmaktadır.

¹³⁵⁶ bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 484.

¹³⁵⁷ Melîbârî, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, s. 53.

¹³⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VIII, 80; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 117.

¹³⁵⁹ Buhârî, *Megâzî* 31.

¹³⁶⁰ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 43.

¹³⁶¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 91.

¹³⁶² Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 16.

¹³⁶³ Mizzî, *Tehzîb*, II, 47; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 91.

¹³⁶⁴ Buhârî, *et-Târîhu’s-sağîr*, II, 145-146.

¹³⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, V, 258; VI, 123.

¹³⁶⁶ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXXII, 113; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 97; XI, 281.

Buhârî'nin vehim ile ilgili değerlendirmeleri bu şekilde olmakla birlikte Buhârî'nin bazı hocaları/râvileri vehimden dolayı tenkit edilmiştir. Bu râviler hakkında bazı değerlendirmelere aşağıda örnekler verilmiştir.

1. Hassân b. Hassân b. Ebû Abbâd (ö. 213/828): Mekke'ye yerleşmiş olup, Hemmâm b. Yahya ile Muhammed b. Talha hocaları arasında yer almıştır.¹³⁶⁷ Sadûk olduğu ancak hata ettiği nakledilmiştir.¹³⁶⁸ *el-Câmi' u's-sahîh*'te üç rivayetinin olduğu tespit edilmiştir.¹³⁶⁹ Hata ettiği kabul edilirse Buhârî'nin hata etmediği rivayetlerini seçerek aldığı ifade edilmiştir. Şöyle ki o rivayetlerde sikaya muhalefet ya da münkerlik durumunun olmadığı belirtilmiştir. Yine Buhârî'nin âli isnadı elde etmek için ondan tahrir ettiği zikredilmiştir.¹³⁷⁰ Ayrıca Hassân b. Hassân el-Basrî'nin Buhârî'nin hocaları arasında yer aldığı nakledilmiştir. Buhârî, onu bazen Hassân b. Hassân, bazen de Hassân b. Ebû Abbâd şeklinde zikrettiği için farklı kişiler oldukları zannedilmiştir. İbn Mende ve başka âlimler de bunu Basra'ya yerleşen ve zayıf olan Hassân b. Hassân el-Vâsîfî ile karıştırırlar. Hâlbuki doğru olan görüş, bu ikisinin ayrı kişiler olmasıdır.¹³⁷¹

2. Muhammed b. Sâbık et-Temimî (ö. 213/828):¹³⁷² Şeybân b. Abdurrahman, Mâlik b. Miğvel ve Yûnus b. Zâide b. Kudâme hocaları arasında yer almaktadır.¹³⁷³ Cerh-ta'dîl âlimleri Muhammed b. Sâbık'ın sika sadûk olduğu kanaatindedir.¹³⁷⁴ Ancak Yahya b. Maîn'in onun hakkında zayıf, Ebû Hâtîm'in de "rivayetleri yazılır, ama onunla ihticâc edilmez" dediği nakledilmiştir.¹³⁷⁵ Buhârî'nin ondan *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet ettiği, *el-Câmi' u's-sahîh*'te ise direkt olarak sadece bir hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹³⁷⁶ Buhârî'nin yedi yerde ondan başkaları vasıtasıyla da nakilde bulunduğu belirtilmiştir.¹³⁷⁷

¹³⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 34-35.

¹³⁶⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 158.

¹³⁶⁹ Buhârî, Umre 3; Megâzî 17; Tefsîr (Beyyine sûresi) 2.

¹³⁷⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 564; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 85-86.

¹³⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 217; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IV, 61; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 110.

¹³⁷² bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 111.

¹³⁷³ Mizzî, *Tehzîb*, XXV, 233; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 154-155.

¹³⁷⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 479.

¹³⁷⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 283; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 62.

¹³⁷⁶ Buhârî, *Vesâyâ* 36.

¹³⁷⁷ bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 651; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 742; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 618; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 96-97.

3. Sâbit b. Muhammed (ö. 215/830): Sadûk ve zâhid olduğu söylenmiştir. Mis'ar b. Kidâm ile Süfyân es-Sevrî hocaları arasında yer almıştır.¹³⁷⁸ O, rivayet ettiği hadislerde çok hata etmesi sebebi ile tenkit edilmiştir.¹³⁷⁹ Rivayetlerine bilerek yalan sokuşturmadığı, sahip olduğu bazı rivayetleri birbirine karıştırarak hata ettiği, zâhid ve sâlih kişilerin çoğu zaman rivayetleri birbirine karıştırdığı ve onları kendi niyetlerine uygun olarak naklettiği ifade edilmiştir.¹³⁸⁰ Buhârî'nin Sâbit'ten mütâbi'î olan dört rivayet naklettiği tespit edilmiştir.¹³⁸¹ Onun bu rivayetlerde teferrüd etmediği yine Buhârî'nin âlî isnad elde etmek için ondan tahrir ettiği belirtilmiştir.¹³⁸²

4. Süreyc b. Nu'mân el-Bağdâdî (ö. 217/832): Sika muhaddislerden olup Fülehy b. Süleyman hocasıdır.¹³⁸³ Az da olsa vehmettiği zikredilmiştir.¹³⁸⁴ Buhârî'nin ondan üç hadis rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹³⁸⁵ Bu rivayetlerin de mütâbaatının olduğu *Sünen* sahiplerinin de Süreyc'den rivayet ettikleri nakledilmiştir.¹³⁸⁶

5. Amr b. Merzûk el-Bâhilî (ö. 224/838): Rivayetlerinde bazı vehimleri vardır.¹³⁸⁷ Dârekutnî, İbn Hibbân ve Hâkim onun rivayetlerinde hata yaptığını bildirmiştir.¹³⁸⁸ Hocaları arasında Şu'be ve İmrân el-Kattân yer almıştır.¹³⁸⁹ Buhârî, Hz. Âişe'nin fazileti ile ilgili hadisi Âdem b. Ebû İyâs, Gunder gibi muhaddisler kanalıyla Şu'be'den rivayet etmiştir. Kitâbu'd-diyât bölümündeki büyük günahların zikri ile ilgili hadis ise, başka bir isnadla yine Şu'be'den Abdussamed kanalıyla nakledilmiştir.¹³⁹⁰ Buna göre Buhârî, bu mütâbi'î rivayetleri

¹³⁷⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 170; Zehebî, *el-Kâşif*, s. 283.

¹³⁷⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 133.

¹³⁸⁰ Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 109.

¹³⁸¹ Buhârî, *Menâkıb* 8; *Tevhid* 8, 24. Rivayetleri ve mütâbaatı için ayrıca bk. Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 83-84.

¹³⁸² İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 561; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 84.

¹³⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 205.

¹³⁸⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 229. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Mizzî, *Tehzîb*, X, 220; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 397.

¹³⁸⁵ Buhârî, *Cum'â* 16; *Hac* 57; *Sulh* 7; *Megâzî* 77.

¹³⁸⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 574-575; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 90-91.

¹³⁸⁷ İbn Hanbel, *el-İlel*, II, 319; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 426.

¹³⁸⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 263; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 232; Mizzî, *Tehzîb*, XXII, 226-228; Zehebî, *Mîzân*, V, 243.

¹³⁸⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 373.

¹³⁹⁰ Buhârî, *Gusl* 291. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 865; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1098; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 94.

zikretmekle Amr'ın rivayetlerini ihticâc maksadı ile kitabına almadığını açıklamıştır.¹³⁹¹

6. İsmâil b. Abdullah b. Abdullah b. Ebû Üveys (ö. 226/841):¹³⁹² Sadûk olup hıfzından rivayet ettiği bazı hadislerde hata ettiği ifade edilmiştir.¹³⁹³ *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği hadislerden beşinin mükerrer, altısının mu'allak ve bazılarının da mütâbaat olarak tahrir edildiği tespit edilmiştir.¹³⁹⁴ Cerh-ta'dil âlimlerinin farklı hükümleri olmasına rağmen çoğunluğa göre İbn Ebî Üveys ile babası Ebû Üveys'in zayıf olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁹⁵ Nesâî de İbn Ebî Üveys'in sika olmayıp zayıf olduğunu söylemiştir.¹³⁹⁶ İbn Adî, İbn Ebî Üveys'in mütâbi'î olmayan garib hadisler rivayet ettiğini bildirmiştir.¹³⁹⁷ Zehebî onun hakkında, "Hıfz ve itkânında noksanlık olmasına rağmen, zamanında Medine halkının âlimi ve muhaddisi idi. Şayet Buhârî ile Müslim onunla ihticâc etmemiş olsaydı, rivayeti sahih derecesinden hasen derecesine düşürülürdü" demiştir.¹³⁹⁸ İbn Hacer'e göre Buhârî ve Müslim, İbn Ebî Üveys'in hadislerinden sadece diğer sika râvilerin rivayetleri ile uyum içinde olan sahih hadisleri seçerek kitaplarına almışlardır. İbn Ebî Üveys asıl nüshalarını Buhârî'ye getirmiş ve onlardan bazı hadisleri seçmesi için ona izin vermiştir. O da sahih gördüğü hadisleri yazarak kitabına almıştır. Bundan dolayı İbn Ebî Üveys'in *Sahihayn* dışındaki rivayetleri ile ihticâc edilmediği ifade edilmiştir.¹³⁹⁹

7. Sehl b. Bekkâr (ö. 227/841): Hocaları arasında Vüheyb b. Hâlid yer almıştır.¹⁴⁰⁰ Onun Şu'be b. Haccâc, Hammâd b. Seleme ve başkalarından hadis rivayet ettiği belirtilmiştir. Ayrıca sika olduğu ancak bazen vehmettiği

¹³⁹¹ bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 610; a.mlf., *Tehzîb*, VIII, 87-88; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 152-153.

¹³⁹² bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 438; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 364.

¹³⁹³ Zehebî, *Siyer*, X, 392.

¹³⁹⁴ Örneğin bk. Buhârî, İlim 7; Salât 53. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 557; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 81-82.

¹³⁹⁵ Mizzî, *Tehzîb*, III, 127-129.

¹³⁹⁶ Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 152; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 117.

¹³⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 323-324; İsmail Hakkı Ünal, "İsmâil b. Ebû Üveys", *DİA.*, İstanbul 2001, XXIII, 95.

¹³⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, X, 392; Ünal, "İsmâil b. Ebû Üveys", *DİA.*, XXIII, 95.

¹³⁹⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 557; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 105.

¹⁴⁰⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 103.

nakledilmiştir.¹⁴⁰¹ Sika râvilerden olan rivayetlerinin mütâbaat olduğu ifade edilmiştir. Buhârî'nin Sehl'den üç hadis rivayet ettiği,¹⁴⁰² ayrıca Kitâbu'l-cizye'de Kitâbu'z-zekât'taki hadisi muhtasar olarak tekrar ettiği tespit edilmiştir.¹⁴⁰³

8. Ebû Amr Halîfe b. Hayyât (ö. 240/855): Sadûk olup bazen hata etmiştir.¹⁴⁰⁴ Muhaddis ve tarihçi kimliğiyle tanınmış, *et-Tabakât* ve *et-Târîh* adlı eserleri ile meşhur olmuştur.¹⁴⁰⁵ İbn Ebî Hâtîm'in verdiği bilgiye göre Ebû Zür'a, *Fevâid*'ini okurken Şebâb el-Usfûrî'den tahrir ettiği hadislere gelince onları okumamıştır. Bunun üzerine İbn Ebî Hâtîm ve arkadaşları o hadislerin üzerini çizerek, ondan rivayet etmeyi bırakmışlardır.¹⁴⁰⁶ Bununla birlikte Halîfe'nin birçok rivayetinin olduğu ve rivayetleri sağlam bir kişi olarak tanındığı da nakledilmiştir.¹⁴⁰⁷ Buhârî'nin Kitâbu'd-deâvat'ta ve "Şühûdü'l-Melâike Bedr" babından sonra gelen başlık konulmamış babda ondan rivayet ettiği tespit edilmiştir. Bâcî ve İbn Hacer'e göre Buhârî, Halîfe'den üç yerde onun isnadını başka bir isnadla verip "haddesenâ ve haddesenî Halîfe" şeklinde aktarmıştır. Sadece ondan naklettiği yerlerde ise ta'lik yapıp "kale Halîfe" diyerek rivayet etmiştir.¹⁴⁰⁸ Bu hususu araştıran Ekrem Ziya el-Umerî, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inde Halîfe'nin on sekiz ayrı rivayetinin bulunduğunu, bunlardan on beşinin İbn Hacer'in tespitlerine uygun olduğunu, üç rivayetten ikisinin Buhârî'nin Halîfe'yi sika kabul ettiğini gösterecek rivayetler olmadığını, ancak geriye kalan bir yerde Buhârî'nin doğrudan doğruya hem de akâidle ilgili bir hadisi¹⁴⁰⁹ ondan rivayet ederek eserine aldığını tespit etmiş ve Buhârî'nin onu ilk sıralardaki hocalarından biri gibi olmasa da sika bir râvi kabul ettiği sonucuna varmıştır.¹⁴¹⁰

9. Muhammed b. Ziyâd b. Ubeydullah ez-Ziyâdî (ö. 250/864?): Gunder lakabı ile meşhur olan Muhammed b. Ca'fer hocaları arasında zikredilmiştir. İbn

¹⁴⁰¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 291-292; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IV, 194; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 257.

¹⁴⁰² Buhârî, *Zekât* 54; *Hac* 117, 119; *Cizye* 2.

¹⁴⁰³ bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 579; a.mlf., *Tehzîb*, IV, 217; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 210-211.

¹⁴⁰⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 195.

¹⁴⁰⁵ bk. Mustafa Fayda, "Halîfe b. Hayyât", *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 301.

¹⁴⁰⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 378-379.

¹⁴⁰⁷ Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 232; Mizzî, *Tehzîb*, VIII, 317-318; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 564.

¹⁴⁰⁸ Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 570; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 138-139; Dâ'ûr, *Şuyûh*, ss. 87-89.

¹⁴⁰⁹ Buhârî, *Tevhid* 55.

¹⁴¹⁰ Halîfe b. Hayyat, *Târîh*, nşr. Ekrem Ziya el-Umerî, Riyad: Dâru taybe, 1405/1985, s. 8-9; Fayda, "Halîfe b. Hayyât", *DİA.*, XV, 301.

Hibbân onu *es-Sikât*'nda zikretmiş ancak bazen hata ettiğini ifade etmiştir.¹⁴¹¹ Buhârî'nin ondan bir hadis rivayet ettiği ancak onun isnadını istişhâd gayesi ile başka bir isnadla birlikte zikrettiği belirtilmiştir.¹⁴¹²

10. Zekeriyya b. Yahya b. Amr (ö. 251/865): Sadûk olduğu ancak rivayet ettiği bazı hadislerde hata yaptığı nakledilmiştir. Bununla birlikte vehimleri vardır.¹⁴¹³ Buhârî'nin mezkûr râviden bir hadis rivayet ettiği¹⁴¹⁴ ve onun şâhid rivayetini de zikrettiği tespit edilmiştir.¹⁴¹⁵

Yukarıdaki değerlendirmelerde görüldüğü gibi vehim, hata gibi çeşitli nedenlerden dolayı tenkit edilen Buhârî'nin râvileri, bazı münekkitler tarafından tevsik edilmişlerdir. Ayrıca Buhârî'nin bu hocalarından rivayet etmesinin çeşitli nedenlerinin olduğu görülmektedir. Tenkit edilen o şahsın Buhârî'nin tercih ettiği bir isnad zincirinde yer alması ya da o kişinin başka bir râviden rivayeti en iyi aktaran şahıs olması gibi durumlar bu sebepler arasında zikredilebilir. Nakledildiği gibi Buhârî bu hocalarının bütün rivayetlerini değil bu rivayetlerden bazılarını seçerek almıştır. Yine bu rivayetlerin de şâhid ve mütâbi'leri bulunmaktadır. Ayrıca tenkit edilen söz konusu râvilerden Buhârî, az sayıda rivayet aktarmıştır.

e. Muhalefet

Zayıf bir râvinin sika râvilere veya sika bir râvinin kendisinden daha sika râvilerin rivayetine aykırı hadis rivayet etmesi, hadis istilâhında muhalefet olarak adlandırılır.¹⁴¹⁶ Muhalefet, râvinin vehim ve hatasından kaynaklandığı için zabt ehliyetine zarar veren bir kusurdur. Râvinin nakletmiş olduğu çoğu rivayetler sika kimselerin rivayetlerine aykırı ise bu râvi ve rivayetleri münker ve şaz olarak

¹⁴¹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 114; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 478. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXV, 215; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 618; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 149.

¹⁴¹² Buhârî, *Edeb* 75. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 648; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 689; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 95.

¹⁴¹³ Mizzî, *Tehzîb*, IX, 385; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 572; a.mlf., *Tehzîb*, III, 292.

¹⁴¹⁴ Buhârî, *Teyemmüm* 1.

¹⁴¹⁵ Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 117-118. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 268; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 625.

¹⁴¹⁶ Zerkeşî, *en-Nüket*, I, 98; Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, s. 299; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 136.

adlandırılır yani zayıf kabul edilir. Ancak bu muhalefet az ise bu durum onun zabtına zarar vermez.¹⁴¹⁷

Buhârî bu konuda bazı râviler hakkında “يخالف في بعض حديثه” (bazı hadislerine muhalefet edildi) lafzını kullanmıştır. Buhârî'nin bu nedenle eleştirdiği râviler Muhammed b. Sâbit el-Abdî, Beşîr b. Muhâcir el-Ganevî, Zevvâd b. Ulbe el-Hârisî ve Abdülcebbâr b. el-Verd olarak tespit edilmiştir.¹⁴¹⁸ Tespitlerimize göre Buhârî mezkûr lafızla değerlendirdiği bu râvilerden rivayet etmemiştir.¹⁴¹⁹

Bu bağlamda yapılan araştırmalarda *el-Câmi'u's-sahîh*'te muhalefet sebebiyle tenkit edilen hadislerin nadir olduğu bir başka değerlendirmeye göre hiç bulunmadığı ifade edilmiştir.¹⁴²⁰

Muhalefet meydana geliş şekillerine göre, idrac sebebiyle muhalefet, kalb sebebiyle muhalefet, muttasıl bir isnadın ortasına bir râvi eklemek suretiyle meydana gelen muhalefet ve ızdırâb sebebiyle muhalefet şeklinde değişik türlere ayrılmıştır.¹⁴²¹

Muhalefet şekillerinden biri olan ızdırâb sebebiyle nakledilen hadise muzdarib hadis denir. Muzdarib hadis birbirlerine yakın ama farklı şekillerde rivayet edilen, aralarında çelişki ve tutarsızlık bulunan, aralarını cem' etme ya da birini diğerine tercih etme imkânı bulunmayan hadislerdir.¹⁴²² ızdırâb hadisin senedinde de metninde de olabilir ama çoğunlukla senedde olur.¹⁴²³

İbn Hacer'e göre hadiste hâfızların ihtilafı ancak iki şartla muzdarib olarak kabul edilebilir: Birincisi, ihtilaf şekillerinin eşit oluşu yani birinin diğerine tercih edilemez olmasıdır. Rivayetlerden biri tercih edilecek olursa o rivayet diğerine takdim edilir. Sahih rivayet mercûh rivayet sebebiyle muallel kabul edilemez.

¹⁴¹⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, ss. 76-80; Melîbârî, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, s. 121; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 264.

¹⁴¹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 50; II, 102-103; III, 264; VI, 107.

¹⁴¹⁹ bk. Mizzî, *Tehzîb*, IV, 177-178; VIII, 520-521; XVI, 397; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 411.

¹⁴²⁰ Uğur, *İmâm Buhârî*, s. 107-180; Polat, “Buhârî'nin Sahîh'ine Yapılan Tenkitler”, s. 90; Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, s. 229-230. Bu konuda farklı değerlendirmeler için bk. Ayrıca bk. Yavuz Köktaş, *Fethu'l-Bârî ve Umdetu'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, İstanbul: İSAM., 2009, s. 109-110; Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, s. 307.

¹⁴²¹ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 114 vd.; Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, Ankara: TDV. Yayınları, 2011, s. 94-95; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 136-137.

¹⁴²² İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 93-94; Itr, *Menhec*, s. 433.

¹⁴²³ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 117.

İkincisi ise muhaddislerin kaidelerine göre aralarında cem‘ yapılmasının imkânsızlığıdır. Büyük bir ihtimalle râvi bu hadisi iyi zabt etmemiş demektir. Bu durumda sadece o rivayet hakkında ızdırâb ile hüküm verilebilir. Bununla birlikte sadece ihtilaf sebebiyle hadisin illetli kabul edilmesi zedeleyici değildir. Sadece ihtilaftan dolayı zayıflığı gerektiren bir ızdırâb hali söz konusu olamaz.¹⁴²⁴

Alauddîn el-Mardînî de (ö. 750/1350) *el-Cevheru'n-nakiy* adlı eserinde, “Güvenilir bir râvi senedi sağlam olarak naklederse ona itimad edileceğini, ihtilafa aldırış edilmeyeceğini” ifade etmiştir. Beyhâkî *Sünen* kitabının başında “هو الطهور ماء” (Denizin suyu temizdir) hadisinde aradaki ihtilafı açıklamış, sonra da şöyle demiştir: “Ancak bu hadisin isnadını sağlam olarak nakleden kişi güvenilir bir râvi olan İmâm Mâlik’tir. İmâm Mâlik bu hadisi *Muvatta* isimli kitabına almıştır. Ebû Dâvûd da bunu *Sünen*’inde tahrir etmiştir.”¹⁴²⁵

Süyûtî İbn Hacer’den ızdırâbın bazen sahih hadislerde de olabileceğini nakletmiştir. Bir râvinin isminde, babasının isminde veya nispetinde ihtilaf bulunursa ve râvi sika ise hadis hakkında sahih diye hükmedilir. Bu rivayet muzdarib olarak adlandırılrsa bile bu ihtilafın bir zararı olmaz. *Sahîhayn*’da böyle pek çok hadisin olduğu ifade edilmiştir.¹⁴²⁶

Buhârî de bazı râvilerin nakletmiş olduğu hadislerde ızdırâb olduğunu ifade etmiştir. Tespitlerimize göre Buhârî’nin hadisinde ızdırâb nedeniyle eleştirdiği râviler Mihrân b. Ebû Ömer,¹⁴²⁷ Muhammed b. Müyesser es-Sağânî¹⁴²⁸ ve Bişr b. Nümeyr el-Basrî’dir.¹⁴²⁹ Buhârî’nin bu râvilerden rivayet etmediği

¹⁴²⁴ İbn Hacer, *Hedyu’s-sârî*, s. 507-509. Ayrıca bk. Tehânevî, *Kavâ’id*, s. 165.

¹⁴²⁵ İbnü’t-Türkmânî Alauddîn Ali b. Osman el-Mardînî, *el-Cevheru'n-nakiy*, (Beyhâkî’nin *es-Sünenü'l-kübrâ* adlı eserinin zeylinde), Hindistan: Meclisu dâireti'l-me‘arif, 1344/1925, I, 144; Tehânevî, *Kavâ’id*, s. 165-166.

¹⁴²⁶ Süyûtî, *Tedrib*, s. 153. krş. Melîbârî, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, s. 164.

¹⁴²⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 429. Bu râvi hakkında Yahya b. Maîn, Ebû Hâtîm ve İbn Hibbân sika lafzını kullanmıştır. Nesâî ise kuvvetli olmadığını ifade etmiştir. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 301-302; Zehebî, *Mizân*, VI, 532.

¹⁴²⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 245. Bu râvinin Mürcîî olmakla birlikte sadûk olduğu ifade edilmiştir. Yahya b. Maîn ise onun hakkında “ليس بشيء” ve “ضعيف” değerlendirmesinde bulunmuştur. Nesâî de sika olmadığını söylemiştir. bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 234; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 103.

¹⁴²⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 84-85.

tespit edilmiştir.¹⁴³⁰ Buhârî'nin, hadisindeki ızdırâb sebebiyle tenkit ettiği râviler hakkında diğer münekkitlerin de farklı tenkitlerinin olduğu görülmektedir. Yine Buhârî'nin tenkit edilen bu râvilerden *el-Câmi'ü's-sahîh*'te rivayet etmediği de anlaşılmaktadır.

Zabta yönelik tenkitler ile bu tenkitlere yönelik Buhârî'nin metodundan sonra cerh-ta'dîl ilminde onun mu'tedîl olması ve bazı râviler hakkında değerlendirme yapmayıp sükût etmesi konusu da Buhârî'nin söz konusu ilimdeki metodu hakkında bir fikir verecektir. Yine burada *el-Câmi'ü's-sahîh*'te yer alan râviler hakkındaki birtakım değerlendirmelere temas edilmiştir. Böylece Buhârî'nin adâlet ve zabt açısından takip ettiği metodu hakkında genel bir tablo sunulmaya çalışılmıştır.

C. Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl İlminde Mu'tedîl Olması

Buhârî'nin cerh-ta'dîl imamları arasında tenkit tarzı yönünden hangi gruba dâhil olduğunu ifade etmeden önce, râvi tenkidinde bulunan münekkitlerin durumuyla ilgili olarak üç grubun karşımıza çıktığını belirtmemiz gerekir. Bunlardan ilki tenkitlerinde müteşeddîd (katı/sert) olanlar: Bu münekkitler cerhte katı bir tavır sergilerler. Yahya b. Saîd el-Kattân, Yahya b. Maîn ve Cûzcânî bu grupta zikredilen münekkitlerdendir. İkinci grup münekkitler ise tenkitlerinde mütesâhil (gevşek) olanlardır. Bu gruptakiler öncekilerin zıddı bir tavır ortaya koymuşlardır. Tirmîzî, Hâkim, Beyhâkî (ö. 458/1066) bu grupta zikredilen münekkitlerdendir. Üçüncü bir grup ise tenkitlerinde mu'tedîl olanlardır. Bu gruptakiler birinci ve ikinci grup arasında orta bir yol tutarlar. Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a ve İbn Adî bu grupta zikredilen münekkitlerdendir.¹⁴³¹ Buhârî de cerh ve ta'dîlde mu'tedîl (mütevassıt) kabul edilir.¹⁴³²

¹⁴³⁰ bk. Mizzî, *Tehzîb*, IV, 156-158; XXVI, 537; XXVIII, 597; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 427; X, 291-292.

¹⁴³¹ Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'û resâil*, s. 172; a.mlf., *el-Mûkizâ fî ilmi mustalahi'l-hadis*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebetü'l-matbu'âti'l-İslâmiyye, 1985, s. 83-84; Sehâvî, "el-Mütekellimûn fi'r-ricâl", *Erbe'û resâil*, s. 138 vd.; Muhammed b. Abdullah Hebdân, *ed-Derârî'l-meknûne fi'l-emâkini'l-mensûre*, Riyad: Dâru'l-âsime, 1995/1416, s. 40; Talâl Ömer, "Lemhetun min kavâ'idi'l-muhaddisîn fi'l-cerh ve't-ta'dîl", *Mecelletun el-mecme'u'l-fikhi'l-İslâmî*, Yıl 2, S. 3, Mekke 1989/1409, s. 43.

¹⁴³² Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'û resâil*, s. 172; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 81, 84.

İbn Hacer münekkitleri tabakalara ayırmış ve her bir tabakada müteşeddid ve mütevassıt (orta yollu) münekkitler olduğunu belirtmiştir. Dördüncü tabakada Ebû Hâtim ve Buhârî'yi zikrederek Ebû Hâtim'in müteşeddid, Buhârî'nin ise mütevassıt olduğunu ifade etmiştir.¹⁴³³

Buhârî'nin bir râvi için kullandığı en ağır cerh ifadeleri, o kimsenin güvenilemeyecek kadar zayıf olduğunu (متروك الحديث, منكر الحديث), muhaddislerin onun hakkında fikir beyan etmediğini (سكتوا عنه) söylemekten ibarettir. Bu bağlamda Buhârî "فيه نظر" ve "تركوه" gibi yumuşak ifadelerle yetinmiştir. Şüphesiz bu, onun ahlakî anlayışını olduğu kadar cerh-ta'dîldeki dikkatini ve i'tidâlini de göstermektedir Hadis uydurmakla tanınan kimseler hakkında bile yalancı (كذاب) ifadesini pek nadir kullanmıştır.¹⁴³⁴ Bizzat kendisi, "Ümit ediyorum ki kıyamet günü, Allah beni gıybet yüzünden hesaba çekmeyecektir. Zira ben kimseyi gıybet etmedim."¹⁴³⁵ demiştir. Ayrıca Buhârî'nin râvileri tevsîk ve tecrîh etmede mübalağa ifade edecek "أستاذ الأستاذين" (Hocaların hocası) ya da "وضاع" (hadis uyduran) gibi lafızları çok fazla kullanmaması da mu'tedîl olmasıyla ilgilidir.¹⁴³⁶

D. Buhârî'nin Bazı Râviler Hakkında Herhangi Bir Değerlendirmede Bulunmayıp Sükût Etmesi

Öncelikle münekkitlerin değerlendirmede bulunduğu râvi sayısının değişebileceğini belirtmek gerekmektedir.¹⁴³⁷ Mesela Yahya b. Maîn ve Ebû Hâtim, kendi zamanlarına kadar tespit ettikleri râvilerin pek çoğu hakkında değerlendirmede bulunurlarken, Şu'be b. Haccâc ve Mâlik b. Enes râvilerin

¹⁴³³ İbn Hacer, *en-Nüket âlâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebî b. Hâdî Umeyr, Riyad: Dâru'r-râye, 1415/1994, II, 482; Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-esileti'l-aşereti'l-kâmile*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebü'l-matbu'âti'l-İslâmiyye, 1984/1404, s. 162-163.

¹⁴³⁴ Zehebî, *Târîh*, XIX, 259; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 672; Leknevî, *er-Ref'*, s. 182; A'zamî, *Dirâsât*, s. 370; A'zamî, "Buhârî", *DİA.*, VI, 370; Dihlevî, *Bustanu'l-muhaddisin*, s. 186; Kâsımî, *Hayatu'l-Buhârî*, s. 21.

¹⁴³⁵ Hatîb, *Târîh*, II, 332; Sübkî, *Tabakât*, II, 224; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 672; İbn Ebî Ya'lâ, Ebî'l-Hüseyn Muhammed el-Ferrâ el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyad: Câmi'atu Ümmi'l-kura, 1419, II, 255.

¹⁴³⁶ Zehebî, *Siyer*, XII, 440-441; Sübkî, *Tabakât*, II, 224; Leknevî, *er-Ref'*, s. 182; Umerî, *Dirâsât*, s. 99.

¹⁴³⁷ Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u resâil*, s. 171; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 83.

çoğunu, İmâm Şâfiî ve İbn Uyeyne ise gerektiğinde bazı râvileri cerh ve ta'dîle tabi tutmuşlardır.¹⁴³⁸

Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de on binden fazla râvi hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Buhârî tarafından herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmayan râvilerin ona göre sika kabul edildiği yönünde yorumlar yapılmıştır.¹⁴³⁹ Ancak bu görüşe katılmayan âlimlerin bulunduğu ifade edilmelidir.¹⁴⁴⁰ Örneğin İbn Hacer, Buhârî'nin sükûtunun tevsîke dayandığını kabul etmemiştir. Mesela Yezîd b. Abdullah b. Mugaffel hakkında İbn Hacer, "Buhârî bu zatı *et-Târîhu'l-kebîr*'de zikretmiştir.¹⁴⁴¹ Bu zat hakkında ne Buhârî ne de İbn Ebî Hâtîm cerh lafzını kullanmıştır.¹⁴⁴² Dolayısıyla bu zatın durumu net değildir."¹⁴⁴³ demiştir. Yani Buhârî'nin bu sükûtu hakkında (Buhârî'nin çağdaşı olsa bile) bu râvilerin meçhul olması dışında bir şey ifade etmediği nakledilmiştir. Ancak bu fikrin aksini gösteren örnekler de bulunmaktadır.¹⁴⁴⁴ Bundan sonra râvi hakkında verilecek hüküm o kişi için ya ziyade bir bilgi ile mümkün olmakta ya da râvinin hallerinin bilinmesi ile gerçekleşmektedir. Bununla ilgili olarak Buhârî'nin sükût ettiği, İbn Hacer'in ise tevsîk ya da taz'if ettiği râviler örnek gösterilmiştir.¹⁴⁴⁵

Umerî'ye göre ise bu birkaç yönlü bir durumdur. Bir kısım âlimlere göre Buhârî'nin sükûtunun tevsîk ifade etmesi mutlak bir hüküm değildir. Münzirî (ö. 656/1258), Zehebî, İbn Teymiyye , İbn Kayyim (ö. 751/1350) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi âlimler de Buhârî'nin, hakkında bir şey söylemediği kişilerin mecrûh ve meçhul sayılmayacağını ifade etmişlerdir.¹⁴⁴⁶ Çünkü Buhârî, genellikle tanımadığı kişiler için "Onun kim olduğunu bilmiyorum" gibi ifadeler

¹⁴³⁸ Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", s. 171; Leknevî, *er-Ref'*, s. 282-283; Ebî'l-Fidâ Sâmî, *el-Cerh ve't-ta'dîl li İbn Ebî Hâtîm er-Râzî*, s. 280; Âşikkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", *DİA.*, VII, 396; Hebdân, *ed-Derârî'l-meknûne*, s. 40.

¹⁴³⁹ Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 211; Atuv, *Mustalahât*, s. 89; Umerî, *Dirâsât*, s. 100.

¹⁴⁴⁰ Addâb Mahmûd el-Hameş, *Ruvâtu'l-hadis ellezine sekete aleyhim eimmetu'l-cerh ve't-ta'dîl beyne't-tevsîk ve't-techîl*, Riyad: Dâru'l-emânî, 1407/1987, s. 36; Atuv, *Mustalahât*, s. 89.

¹⁴⁴¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 441.

¹⁴⁴² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 324.

¹⁴⁴³ Umerî, *Hadis Tarihi*, s. 126; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 166.

¹⁴⁴⁴ bk. Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 174.

¹⁴⁴⁵ Leknevî, *er-Ref'*, s. 241; Atuv, *Mustalahât*, s. 122-123; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 170-171.

¹⁴⁴⁶ bk. Leknevî, *er-Ref'*, s. 232; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 167.

kullanmıştır. Buhârî'nin eserlerinde sükût ettikleri de fazladır. Cehâlet de bir cerh sebebi olarak zikredildiği için bu ifadenin kabul edilemeyeceği belirtilmiştir.¹⁴⁴⁷

Bir diğer görüşe göre Buhârî, İbn Ebî Hâtim ve diğerlerinin sükûtu râviden sika biri rivayet ediyorsa onun takviyesine delâlet eder.¹⁴⁴⁸ Yahya b. Saîd el-Kattân, müteşeddid olduğu için onun sükûtu cerhe yorumlanmıştır. Buhârî'nin sükûtunun meçhule delalet ettiği nakledilmiş ancak Abdulfettâh Ebû Gudde bunu reddetmiştir. Buna göre sükûtun ta'dîl sayılması, cehâlet sayılmasından daha evlâdır.¹⁴⁴⁹

Buhârî'nin herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı râvileri dört kategoride tasnif ettiği tespit edilmiştir:

1. Râvilerinin tevsîkine dair bir ihtiyaç olmayıp tanınmış sika grubu: Sahâbe ve tâbiûn ile İbrâhim en-Nehâî,¹⁴⁵⁰ İmâm Şafîî¹⁴⁵¹ ve Ahmed b. Hanbel¹⁴⁵² gibi önemli kişilerden birçoğu bu grupta zikredilebilir.¹⁴⁵³

2. Meçhul ve zayıf olmakla meşhur duafâ grubu: Adî b. Ebû'l-Kalvas,¹⁴⁵⁴ Adî b. Ebû İmâre¹⁴⁵⁵ ve Adî b. el-Fadl¹⁴⁵⁶ gibi râviler burada zikredilebilir.

3. Herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmayan meçhullar grubu: İbrâhim b. İshak,¹⁴⁵⁷ Muhammed b. İbrâhim el-Bâhilî¹⁴⁵⁸ ve Muhammed b. İbrâhim el-Hâşimî¹⁴⁵⁹ gibi râviler bu grupta sayılabilir.

4. İsim benzerliğinden dolayı tefrik edilemeyen ve kendilerinin tanınmadığı açıkça haklarında sükût edilenler grubu: Mesela Buhârî, Muhammed b. Kays ismindeki râvinin tercemesinin sonunda, "Bu ilk zikrettiğim Muhammed b. Kays mıdır yoksa değil midir? Bilmiyorum." demiştir.¹⁴⁶⁰ Bir başka örnek verecek olursak Buhârî, İbrâhim b. Hanzala'nın tercemesinin sonunda, "Şayet bu

¹⁴⁴⁷ Umerî, *Dirâsât*, s. 100-101; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 173.

¹⁴⁴⁸ Leknevî, *er-Ref'*, s. 231.

¹⁴⁴⁹ Leknevî, *er-Ref'*, s. 230-232 (dipnot); Aclân, *Menhec*, s. 53, 55.

¹⁴⁵⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 282.

¹⁴⁵¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 40.

¹⁴⁵² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 7.

¹⁴⁵³ bk. Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 111, 160.

¹⁴⁵⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 356; Zehebî, *Mîzân*, V, 79.

¹⁴⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 356; Zehebî, *Mîzân*, V, 79.

¹⁴⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 356; Zehebî, *Mîzân*, V, 79.

¹⁴⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 269; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 87; Zehebî, *Mîzân*, I, 133.

¹⁴⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 24; Zehebî, *Mîzân*, VI, 32.

¹⁴⁵⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 26; Zehebî, *Mîzân*, VI, 37.

¹⁴⁶⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 214.

râvi İbrâhim b. Hanzala b. Ebû Süfyan değilse onun kim olduğunu bilmiyorum.” ifadesini kullanmıştır.¹⁴⁶¹ Ancak bu tür örnekler de fazla değildir.¹⁴⁶²

Buhârî'nin sükût ettiği râviler hakkındaki bir diğer taksim ise şöyledir:

1. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de sükût ettiği ancak bir başka eserinde tenkit ettiği râviler: Bunların sayısının altı yüz on altı olduğu tespit edilmiştir.¹⁴⁶³ Örneğin Buhârî, Ebû'l-Acfâ hakkında *el-Künâ* bölümünde herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı halde¹⁴⁶⁴ *et-Târîhu's-sağîr*'de “ني حديثه نظر” (hadisinde şüphe vardır) lafzıyla değerlendirmede bulunmuştur.¹⁴⁶⁵ Ammâr b. Seyf ed-Dabbî,¹⁴⁶⁶ Ammâr b. Ebû Ammâr¹⁴⁶⁷ ve Ya'lâ b. el-Eşdak¹⁴⁶⁸ hakkında da Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı halde *et-Târîhu's-sağîr*'de bu râviler hakkında tenkit ifadesi kullanmıştır.¹⁴⁶⁹ Yine Buhârî, Ukbe b. Beşîr'in rivayeti ile ilgili olarak *et-Târîhu'l-kebîr*'de “mürsel” değerlendirmesinde bulunurken¹⁴⁷⁰ *ed-Duafâu's-sağîr*'de “لا يكتب حديثه” (hadisi yazılmaz) lafzını kullanmıştır.¹⁴⁷¹

2. Buhârî'nin bütün eserlerinde sükût ettiği ancak Tirmizî'nin kendisine ricâl ile ilgili olarak sorular sorması üzerine onların cerh-ta'dîl durumları hakkında değerlendirmede bulunduğu râviler: Bu tür râvilerin sayısının yüz yirmi dokuz olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁷² Örnek verecek olursak Buhârî, eserlerinde Abdülvehhâb b. Abdülmecîd hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı halde¹⁴⁷³ Tirmizî'nin bu râvi hakkında Buhârî'ye soru sorması üzerine onun “صدوق” (doğru sözlü ve kitap sahibi)¹⁴⁷⁴ olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁷⁵ Yine

¹⁴⁶¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 276.

¹⁴⁶² Bu konuda bk. Atuv, *Mustalahât*, s. 89-90; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 160-161.

¹⁴⁶³ Atuv, *Mustalahât*, s. 90.

¹⁴⁶⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 373.

¹⁴⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, I, 269.

¹⁴⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 337-338.

¹⁴⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 334.

¹⁴⁶⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 293.

¹⁴⁶⁹ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, I, 55; II, 165, 225.

¹⁴⁷⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 231.

¹⁴⁷¹ Buhârî, *ed-Duafâu*, s. 92. Diğer örnekler için bk. Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 173-174; Hameş, *Ruvât*, s. 246.

¹⁴⁷² Atuv, *Mustalahât*, s. 91.

¹⁴⁷³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 363.

¹⁴⁷⁴ Genelde hadislerini ezberinden değil, kendisine ait bir kitaptan okuyarak rivayet eden hadis râvisine isim olmuştur. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 339.

¹⁴⁷⁵ Tirmizî, *İlel*, s. 69.

Buhârî, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dabbî hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı halde¹⁴⁷⁶ Tirmizî'nin bu râvi hakkında Buhârî'ye soru sorması üzerine “قليل الحديث مقارب” (hadisi az, hadisi güvenilir kişilerin hadisine yakındır)¹⁴⁷⁷ lafızlarını kullanmıştır.¹⁴⁷⁸ Bir başka örnekte Buhârî, Abdülkerîm b. Ebû'l-Muhârik ile ilgili olarak¹⁴⁷⁹ Tirmizî'nin soru sorması üzerine “مقارب الحديث” lafzını kullanmıştır.¹⁴⁸⁰ Bu veriler ışığında Buhârî'nin ricâl hakkındaki değerlendirmelerinin sadece kendi eserlerinde zikrettikleriyle sınırlı olmadığını söyleyebiliriz.

3. Buhârî'nin bütün kitaplarında sükût ettiği yine diğer kaynaklarda kendisinden herhangi bir bilginin de gelmediği ancak başka münekkitlerin cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin bulunduğu râviler: Bununla ilgili birçok örnek zikredilebilir.¹⁴⁸¹

Buhârî'nin sükût ettiği bazı râvilere şu şekilde örnek verilebilir: Mübârek b. Hassân el-Basrî yalan söylemekle cerh edilmiştir.¹⁴⁸² Buhârî, onu *et-Târîhu'l-kebîr*'de zikretmiş ancak hakkında herhangi bir cerh ifadesinde bulunmamıştır.¹⁴⁸³ O, *el-Câmi'u's-sahîh*'te de ondan rivayet etmemiştir.¹⁴⁸⁴

Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Zekvân Ebü'z-Zinâd'ı (ö. 131/749) “ما رأيت أميراً بالمدينة أميراً غيره” (Medine'de onun dışında hadiste emir birini görmedim)¹⁴⁸⁵ ve “المؤمنين في الحديث” (hadiste müminlerin emiri)¹⁴⁸⁶ lafızlarıyla değerlendirmiştir. Ahmed

¹⁴⁷⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 41-42.

¹⁴⁷⁷ Az hadis rivayet eden râviler hakkında kullanılmıştır. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 178.

¹⁴⁷⁸ Tirmizî, *İlel*, s. 374.

¹⁴⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 356-357.

¹⁴⁸⁰ Tirmizî, *İlel*, s. 394. Buhârî'nin bu lafızla râvinin hadisinin sahih olduğunu ifade ettiği tespit edilmiştir. bk. Halîl b. Muhammed el-Arabî, *Kitâbu's-selsebil fi şerhi'l-elfâz ve ibârâti'l-cerh ve't-ta'dîl li'l-imâm Şemsiddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî*, Katar: Dâru'l-İmâmi'l-Buhârî, 2007/1428, s. 22-23; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 139.

¹⁴⁸¹ bk. Atuv, *Mustalahât*, s. 90-91; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 173.

¹⁴⁸² İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 32. Ebû Davûd bu râvi hakkında “منكر الحديث” demiş, Nesâî ise hadiste kuvvetli olmadığını söylemiştir. bk. Zehebî, *Mizân*, VI, 14.

¹⁴⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 426; Zehebî, *Mizân*, VI, 14; Leknevî, *er-Ref'*, s. 237. Bu konudaki diğer örnekler için ayrıca bk. Leknevî, *er-Ref'*, s. 239-240.

¹⁴⁸⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XXVII, 174; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 24.

¹⁴⁸⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 130; Zehebî, *Târîh*, VIII, 462.

¹⁴⁸⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 49.

b. Hanbel ve Yahya b. Maîn de Ebü'z-Zinâd'ın sika olduğunu söylemişlerdir.¹⁴⁸⁷ Buhârî ise onunla ilgili olarak herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte¹⁴⁸⁸ ondan rivayet etmiştir.¹⁴⁸⁹ Bir başka örnek olarak Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Nümeyr'i (ö. 199/814) “نعم الرجل” (ne güzel adam)¹⁴⁹⁰ şeklinde bir ta'dîl ifadesi ile değerlendirirken Buhârî'nin İbn Nümeyr'le ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı¹⁴⁹¹ ancak ondan rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁴⁹²

Buhârî yukarıda zikredilen râviler hakkında her ne kadar sükût etse de tenkit edilen râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiş, *el-Edebü'l-müfred* adlı eserinde rivayet etmiştir. Ta'dîl edilen râviden ise Buhârî *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmiştir. Buna göre Buhârî, râviler hakkında araştırma yapmış ve münekkitler tarafından yapılan değerlendirmeleri dikkate almıştır diyebiliriz. Bu bağlamda Buhârî'nin herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı râviler hakkındaki tavrı, onun mezkûr râvilerden hangi eserinde ve nasıl rivayet ettiği şeklindeki bir kriterle tespit edilebilir.

Buhârî'nin bu konudaki tavrı daha sonra ele alacağımız Buhârî ile diğer münekkitler arasında yapılan ricâl değerlendirmelerindeki karşılaştırmalarda da ortaya konulacaktır. Bu mukayeselerde Buhârî'nin sükûtunun râvi hakkında yukarıda ifade edilen genel bir kural olarak bir cerh ya da ta'dîle delâlet etmeyeceğini söyleyebiliriz. Burada yapılacak husus bu râviler hakkında detaylı bir şekilde araştırma yapmak, diğer münekkitlerin değerlendirmelerine bakmak ve son olarak Buhârî'nin söz konusu bu râvilerden hangi eserinde ve ne şekilde rivâyet ettiğini incelemektir.

E. Adâlet ve Zabt Açısından *el-Câmi'u's-sahîh*'in Râvilerinin

Değerlendirilmesi

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inde yer alan râvileri hakkındaki değerlendirmelere geçmeden önce söz konusu eserin tespit edilen özelliklerini zikretmek istiyoruz. İslam aleminde Buhârî'den önce Hz. Peygamber'in

¹⁴⁸⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 49.

¹⁴⁸⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, V, 83.

¹⁴⁸⁹ Örnek olarak bk. Buhârî, İmân 8. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 404; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 911.

¹⁴⁹⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 186.

¹⁴⁹¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, V, 216.

¹⁴⁹² bk. Buhârî, Teyemmüm 1.

hadislerini, sahâbe ile tâbiûn uygulama ve fetvalarını ihtiva eden zengin bir literatür mevcuttu.¹⁴⁹³ Ancak onlarda sahih, hasen ve zayıf türünden her çeşit haber bir arada bulunmaktaydı. Her ne kadar İmâm Mâlik'in *Muvatta*'ı gibi, büyük oranda sahih haberleri ihtiva eden bazı kitaplar olsa da bu zengin edebiyatın tekrar elden geçirilerek, sahihlerin seçilmesi ile daha kullanışlı bir eserin tasnifine ihtiyaç duyuluyordu. Hicri üçüncü asırda, Buhârî ile Müslim başta olmak üzere *Kütüb-i sitte* müellifleri, Müslümanlar için bu görevi yerine getirmeye çalışmışlardır.¹⁴⁹⁴

Buhârî önceki ilmî birikimden faydalanmış ve kendisine özgü bir metot geliştirerek benimsediği bazı şartlara göre eserini tasnif etmiştir. Kaynaklarda Buhârî'nin eserini nasıl bir metotla tasnif ettiği hakkında kendisinden bir açıklama yer almamıştır. Zaten Buhârî eserine bir ön söz de yazmamıştır. Ancak eserin ismi bize bazı ipuçları vermektedir: Nevevî eserin tam adını *el-Câmi'u'l-müsnedi's-sahîhi'l-muhtasar min umûri resûlillahi sünenihi ve eyyâmihî* şeklinde vermektedir.¹⁴⁹⁵ İbn Hacer ise eserin adını *el-Câmi'u's-sahîhi'l-müsned min hadisi resûlillahi ve sünenihi ve eyyâmihî* olarak zikretmektedir.¹⁴⁹⁶ Her iki isimde de görüldüğü gibi Buhârî eserine sahih ismini vermiştir. Hatta Buhârî, sadece sahih rivayetleri bir arada toplayan ilk musannif olarak kabul edilmiştir.¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹³ Bu literatür için bk. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 8; Kâfî, *Menhec*, s. 21-33; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, ss. 81-87.

¹⁴⁹⁴ bk. İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 40; Hüseyinî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 19; Nedvî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 18; Muhammed Sellâm Medkûr, "el-Buhârî kâtib ve kitâb", *el-Va'yü'l-İslâmî*, S. 163, 1398/1977, s. 51.

¹⁴⁹⁵ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugat*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts., I, 73; a.mlf., *Mâ temessu ileyhi hâcetu'l-kârî li Sahîh'i İmâmi'l-Buhârî*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts., s. 39.

¹⁴⁹⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 10. Hüseyinî, İbn Hacer'in rivayetinin daha doğru olduğunu söylemiştir. bk. *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 87-88. Bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-sahihayn ve'smi Câmi'i't-Tirmizî*, Halep: Mektebetü'l-matbu'âtî'l-İslâmîyye, 1993/1414. Eserin ismindeki kelimelerin açıklaması için bk. Süyûtî, *et-Tevşîh şerhu'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Rıdvân Câmi' Rıdvân, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1998/1419, ss. 43-46; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, ss. 337-340.

¹⁴⁹⁷ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Medhal*, s. 63; Nevevî, *Ma temessu*, s. 39; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 424; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 46; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Ba'isü'l-hasîs*, s. 102. Bu görüşün tenkidi için bk. Kamil Çakın, "Hadis Tarihi ve Tedvini ile İlgili Bazı Meseleler", *Alperen Dergisi*, Kasım 1995, ss. 54-57; Bağcı, H. Musa, "Hadis Metodolojisinde Sahîhu'l-Buhârî'nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirel Analizi", *AÜİFD.*, XLV, 2004, S.1, ss. 39-56.

Fahreddîn er-Râzî'nin de (ö. 606/1209) dediği gibi Buhârî ve Müslim içtihat ederek sahih hadisleri seçmeye çalışmışlardır.¹⁴⁹⁸ Her musannif gibi Buhârî de *el-Câmi'u's-sahîh*'i tasnif ederken belli bir metoda göre râvilerini ve hadislerini seçmiştir. Buhârî eserini altı yüz bin hadis arasından seçerek meydana getirdiğini, eserine sahih rivayetleri aldığını ifade etmiştir.¹⁴⁹⁹ Ancak Buhârî eserini tasnif ederken şartlarını belirtmemiştir. Bazı âlimler Buhârî ve Müslim gibi musanniflerin şartlarını tespit etmeye çalışmışlardır. Makdisî (ö. 507/1113) *Kütüb-i sitte* müelliflerinin şartlarını incelediği eserinde, Buhârî ve Müslim'in râvilerde aradıkları şartları şöyle açıklamıştır:

Buhârî ve Müslim, meşhur bir sahâbîye varıncaya kadar râvilerinin sika olduklarında ittifak edilen hadisleri rivayet etmişlerdir. Râvilerin sika olması hususunda münekkitler arasında ihtilaf bulunmamalı ve hadisin isnadı da muttasıl olmalıdır.¹⁵⁰⁰

Hâzimî de (ö. 584/1188) hadis imamlarının, hadisini rivayet ettikleri râvinin şeyhiyle münasebetini göz önünde bulundurarak hadisleri değerlendirdiklerini belirtmiştir. Hâzimî bu nedenle râvileri beş tabakaya ayırmıştır. Birinci tabakaya adâlet ve zabt açısından eksiksiz olan ve aynı zamanda hocalarıyla uzun süre birarada bulunan râvileri yerleştirmiş ve bunu Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'indeki şartı olarak ileri sürmüştür. Müslim'in hadislerini rivayet ettiği ikinci tabakaya giren râviler ise hocalarıyla az bir süre görüşebilmiş ve adâlet ile zabt bakımından birinci tabakada yer alan râvilerden aşağı derecede olan şahıslardan oluşmaktadır. Buhârî bazen ikinci tabakanın ricâlinden de rivayet etmiştir.¹⁵⁰¹

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'teki şartları bu şekilde tespit edilmekle birlikte, Buhârî *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerindeki rivayetler için sahih

¹⁴⁹⁸ Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Esâsü't-takdîs*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sakâ, Kahire: Mektebetü'l-külliyati'l-ezheriyye, 1986/1406, s. 218. Ayrıca bk. Bâcî, *et-Ta'dil*, I, 285-286.

¹⁴⁹⁹ İbn Adî, *Esâmî*, s. 62; a.mlf., *el-Kâmil*, I, 131; Hatîb, *Târîh*, II, 327; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 72-73; Nevevî, *Tehzîb*, I, 74; Zehebî, *Siyer*, XII, 402-405; a.mlf., *Târîh*, XIX, 249; Sübkî, *Tabakât*, II, 221; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 420-421; a.mlf., *Hedyu's-sârî*, s. 9; a.mlf., *Tehzîb*, IX, 42.

¹⁵⁰⁰ Ebî'l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte*, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1984/1405, s. 17-18; İbn Hacer, *Tağlîk*, V, 423; İbrahim Muhammed el-Batâvî, "Li'l-Buhârî ve ricâlü'l-hadîs 'indena min hasâisi'l-ümme'ti'l-İslâmiyye", *el-Minhâcü'l-ilmî*, s. 43; İbrahim Canan, "Kütüb-ü Sitte İmâmlarının Şartları", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Dergisi*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1979, s. 105.

¹⁵⁰¹ Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osman b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî, *Şurûtu eimmeti'l-hamse*, (*Şurûtu'l-eimmeti's-sitte* içinde), ss. 58-60; Mehmet Dilek, *Hadis Tahrir Şartları Açısından Kütüb-i Sitte*, İstanbul: İpek Yayınları, 2009, s. 87-88.

olma şartını koymamıştır. Yani Buhârî *el-Câmi 'u's-sahîh*'te gözettiği kriterleri bu eserlerinde gözetmemiştir. Buhârî'nin bu eserlerinde sadece sahih hadisleri tahric etme gibi bir amacı da bulunmamaktadır. Bu eserlerinde zayıf ve meçhul olma gibi çeşitli şekillerde tenkit edilen râviler de bulunmaktadır. Bununla birlikte bu rivayetlerin az olduğu, Buhârî'nin bu eserinde de hadisleri titizlikle seçtiği ifade edilmiştir.¹⁵⁰² Bu bağlamda İmâm Dârimî'nin (ö. 255/869) kâtibi İshâk şu rivayeti nakletmektedir: “Dârimî incelemek için benden Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred* adlı kitabını kendisine getirmemi istedi. Kitabı benden alıp üç ay inceledi. Kitabı tekrar alınca ona içinde gereksiz şeylerin veya zayıf hadislerin olup olmadığını sordum. O da, ‘Muhammed b. İsmâîl insanlara sadece sahih hadisler nakleder. Hiç Buhârî bu konuda ayıplanabilir mi?’ dedi.”¹⁵⁰³ Bu rivayet *el-Edebü'l-müfred*'in genel itibariyle sahih rivayetlerle tasnif edildiğine hamledilebilir. Çünkü bu eserde zayıf rivayetlerin bulunduğu tespit edilmiştir.

Kısaca Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh* adlı eserine sadece sahih rivayetleri aldığı yani adâlet ve zabt şartlarına haiz râvileri titizlikle seçerek onlardan hadis naklettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca senedde kopukluk olmaması gibi hadisin olmazsa olmaz şartları arasında yer alan özelliklerin Buhârî'nin ricâlle ilgili eserlerinde önemle üzerinde durulan konular olduğu da görülmektedir.

el-Câmi 'u's-sahîh'in ricâlinin zabt açısından aynı mertebede olmadığı daha önce zikredilmişti. Söz konusu râvilerin bir kısmı hâfız ve sika, bir kısmı ise bu râvilerin altındaki tabakalardadır.

Buhârî'nin seksen beş râvisinin tenkit edildiği zikredilmiştir. Yirmi kişi adâlet, kırk üç kişi zabt, dört kişi tahammülü'l-hadis ve on dört kişi ise sahih bir sebep olmadan tenkit edilmiştir.¹⁵⁰⁴ Buhârî'nin tenkit edilen râvilerine karşı yapılmış değerlendirmeler şöyle özetlenebilir: Buhârî, tenkit edilen hocalarından rivayetleri seçerek almıştır.¹⁵⁰⁵ Bu bağlamda o ricâl, cerh-ta'dîl ve ilelü'l-hadis ilimlerinde otorite olması neticesinde bu ilimlerden yararlanarak büyük bir tetkik

¹⁵⁰² A'zamî, *Dirâsât*, s. 179-180; Atuv, *Mustalahât*, s. 51; İbrahim Canan, “el-Edebü'l-Müfred”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 411-412; Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi*, s. 71.

¹⁵⁰³ Zehebî, *Siyer*, XII, 427; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 619.

¹⁵⁰⁴ Bu konuda bk. Ahmed el-Yezîdî, “Nazratun fimâ kile ‘an ba'di ricâli *Sahîhi'l-Buhârî*”, ss. 223-245.

¹⁵⁰⁵ Ammârî, *Menhec*, s. 266; Tavâlibe, “Men ehrece lehumu'l-Buhârî makrûnîn”, s. 391; Ahmed el-Hûrî, *er-Ruvât*, s. 578.

ve araştırma sonucu râvilerini ve rivayetlerini seçerek tahrir etmiştir. Buhârî'nin tenkit edilen hocalarından rivayetlerindeki tercihi, onları seçmesinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bu rivayetlerin sikaların rivayetine muvafakatı ya da hadisin aslının meşhur/ma'rûf olması gibi hususlar örnek olarak zikredilebilir. Buhârî tenkit edilen hocalarından rivayetlerinde ihticâc da etmiştir. Buhârî'nin râvi hakkındaki o tenkidin sahih olmadığını düşündüğü ya da bu tenkidin râvinin adâlet ve zabtına etki etmediği söylenebilir. Yine Buhârî'nin râvinin tenkit edildiği hususun zıddına rivayetler naklettiği böylece o râvideki töhmetin ortada kalkmasını ya da söz konusu töhmetin râvi hakkında doğru olmadığını düşündüğü de belirtilmiştir. *el-Câmi'u's-sahîh*'te tenkit edilen bu seksen kişinin çoğunun, Buhârî'nin görüştüğü, beraber olduğu, dolayısıyla durumlarını iyi bildiği kendi hocaları olduğu, onların rivayetlerine muttali olduğu, bu rivayetlerin iyisini kötüsünü ayırdığı da nakledilmiştir.¹⁵⁰⁶

Buhârî'nin tenkit edilen râvilerden rivayet hususundaki metodu ise bu râvilerden ta'lik ve mütâbaat rivayet etmek, o konudaki âlî isnadı elde etmek, en sika râvilerin söz konusu râviden rivayet etmesi ile en sahih isnada (esahhü'l-esânid) ulaşmak, garib ve ferd rivayetlerden kaçınmak şeklinde de özetlenebilir.¹⁵⁰⁷ Diğer bir husus ise Buhârî'nin tenkit edilen hocalarından rivayeti de genel olarak azdır. Bu râviler ile *Kütüb-i sitte* imamları da ihticâc etmiştir.

Buhârî özellikle bab başlıklarında, bazı hadisleri sahâbe ve sonraki nesillerden olan âlimlerin sözlerini, isnadsız olarak zikretmiştir. Eserde bin üç yüz kırk bir mu'allak hadis yer almıştır. Bu mu'allak rivayetler eğer cezm¹⁵⁰⁸ sigasıyla nakledilmişse, Buhârî'ye göre bu rivayetler sahihtir. Temriz¹⁵⁰⁹ sigası ile aktarılmış ise Buhârî bu rivayetler hakkında sıhhatine dair bir hüküm

¹⁵⁰⁶ bk. Nûreddîn İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne Câmi'ihî ve beyne's-Sahîhayn*, Kahire: Matba'atu'l-cenne, 1970/1390, s. 59; Ammârî, *Menhec*, ss. 203-2010; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 132; Hassûn, *Menhec*, s. 170-171; Dâ'ûr, *Şuyûh*, s. 220-221; Şahyar, *Zayıf Hadis Rivayeti*, s. 153.

¹⁵⁰⁷ krş. Nîmrâvî, "Menhecu's-şeyheyn fi intikâi'r-ruvât ve ehâdisihim", s. 130; Târik Muhammed, *Nemâzic*, s. 98; Ammârî, *Menhec*, s. 266.

¹⁵⁰⁸ Hadisi başkasına naklederken kullanılan ve onun hocadan muteber bir yolla alındığını kesin olarak gösteren kalıp ifade şîgadır. bk. Humeysî, *Mu'cem*, s. 84; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 55; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 51.

¹⁵⁰⁹ Hadisin hocadan muteber bir yolla alınmış olduğunu kesin olarak göstermeyen ve çoğunlukla meçhûl fiillerle yapılmış olan edâ şîgasıdır. Zayıf hadisler bu tür şîgalarla rivayet edilirler. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 402; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 316.

belirtmemiştir.¹⁵¹⁰ İbnü's-Salâh kesinlik ifade eden siga ile rivayet edilmeyenlerin sıhhatine hükmedilemeyeceğini ve bunların Buhârî'nin şartını taşımadığını ifade etmiştir. Çünkü bu sigaların daha çok zayıf hadisler için kullanıldıklarını belirtmektedir. Cezm sigası ile nakledilen hadislerin ise *el-Câmi'u's-sahîh*'in şartlarına uygun olduğunu ve isnadında kopukluk bulunmadığını, Buhârî'nin bu tür hadisleri mu'allak olarak rivayet etmesinin hadisi *el-Câmi'u's-sahîh*'in başka bir yerinde muttasıl olarak rivayet etmesinden ya da başka sebeplerden kaynaklandığını ifade etmiştir.¹⁵¹¹ Bazı münekkitler tarafından Buhârî'nin bu tasarrufu eleştirilmiş, bazı âlimler ise bu eleştirilere cevap vermişlerdir. Buhârî bu şekildeki hadislerden yüz altmış dışındakilerin senedlerini başka bablarda muttasıl olarak zikretmiştir. İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik* adlı eserinde mu'allak rivayetlerin muttasıl senedlerini bir araya getirmeye çalışmıştır.¹⁵¹²

Bid'at ehli olmakla tenkit edilen râvinin bizzat kendisinin o mezhepten olmadığı veya döndüğü de Buhârî'nin ricâli hakkında yapılan değerlendirmelerden biridir. Eğer tenkit edilen râvilerden biri dâî olsa bile İmran b. Hittân örneğinde görüldüğü üzere bu râvilerin güvenilirlikleri oluşmuşsa ve onlardan mütâbaat olarak rivayet edilmişse bunda bir beis olmadığı ifade edilmiştir. Bazı durumlarda da cerh eden kişinin herhangi bir nedenle mecruh olması gibi cerhin geçersiz olmasına neden olan başka hususlar da bulunmaktadır.¹⁵¹³

Buhârî'deki herbiri birer asıl olan hadisleri rivayet eden râviler arasında aşırı yalancılıkla, hadiste yalan söylemekle, hadis dışında günlük hayatında yalan söylemek ithamına maruz kalmakla ve hadis uydurmakla cerhedilmiş râvi olmadığı ifade edilmiştir. Bunun gibi bid'at-i mükeffire denilen sahibini dinden

¹⁵¹⁰ İtr, *Menhec*, ss. 375-377; Abdülganî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 187.

¹⁵¹¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 24-25, 68.

¹⁵¹² Nevevî, *Mâ Temessu*, s. 52, 91, 92; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 21, 659; Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh", *DİA.*, VII, 115-116; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 117 vd.

¹⁵¹³ bk. Ammârî, *Menhec*, ss. 203-2010; Hassûn, *Menhec*, 172; Nafiz Hüseyin Hammâd, "Ruvâtu's-Sahîhayn el-müttehimûne bi'l-vad' dirâseten-tevsikiyyeten", *Mecelletu's-sırât*, yıl 13, S. 22, 1432/2011, s. 31; Sûdânî, *Menhec*, ss. 441-445; Harun Reşit Demirel, "İbn Hacer'in Takrîbu't-Tehzîb'de Buhârî'nin Bid'at ehli olmakla Cerh Edilen Râvilerinden Bahsetmesi ve Hedyu's-Sârî'de (Mukaddime) Müdafası", *EKEV.*, c. II, S. 3 (Kasım 2000), ss. 52-55; Polat, "Buhârî'nin Sahîh'ine Yapılan Tenkitler", ss. 85-99; Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, s. 233.

ettiğine hükmolunan bid'atlerle cerhedilen râvi de yoktur.¹⁵¹⁴ Aralarında Kaderiyye, Cebriyye ve Mu'tezile'ye mensup olmakla itham edilenler varsa da diğer münekkitlerin Buhârî'yi destekler mahiyette açıklamalarının olduğu görülmektedir. Buhârî'nin râvileri umumiyet itibariyle hadis ilminde ehil, güvenilir, sika ve itkan sahibi kimseler olmaları ve en önemlisi hadis uydurma, yalancılık ve yalan ithamına maruz kalma gibi ağır cerh sebeplerinden biri veya birkaçıyla ta'n edilmemeleri şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁵¹⁵ Bu hususiyetleri dolayısıyla bazı isnadlar hakkında "İsnadda geçen râviler Buhârî'nin râvileridir" şeklinde bir terim ortaya çıkmıştır.¹⁵¹⁶

Sonuç olarak herhangi bir nedenle tenkit edilen râvilerden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inde tahrîc etmesi Buhârî'nin kendi içtihadına göredir. Bu içtihat da şöyle açıklanmıştır: İctihat, söz konusu tenkitlerin râvinin rivayetine zarar vermemeye götürmesi gerekir. İctihat, tenkitlerin onunla ihticâca elverişli olmadığına götürebilir. Makrûn olarak ya da mütâbaat nevinden bir şeyle ihticâca elverişli olmaya uygun olabilir. Bir râvi hakkındaki zayıflık, bir şeyhten ya da birinden naklettiği bir rivayete hastır. Ya da bir başkasının ondan yaptığı rivayete, kitabının dışında ondan işitmesi, ihtilâtından sonra işitmesi, müdellis râvinin an'ane yoluyla gelen rivayeti -bu da tedlis şüphesine götürür- gibi nedenlerden dolayı olabilir. Uygun olanlar alınır, olmayanlar ise alınmaz.¹⁵¹⁷

Bu verilere göre hadis kabul ölçütünün, tashihinin, reddinin ve ta'lîlinin sadece râvilerin hallerine ve senedlerin zâhirlerine dayanmadığı ifade edilebilir. Bu konunun esası, münekkit âlimin rivayetlerden keşfettiği ilmî verilerin toplamından oluşur. Münekkit âlim, rivayetin diğer rivayetlerle ilişkisini

¹⁵¹⁴ Ayyâş, "Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi kabûli rivâye meni't-teheme bi'l-bid'ati fi'l-Câmi'i's-sahîh", s. 36; Uğur, "Cerh ve Tadil Yönünden Buhârî Râvileri", s. 79.

¹⁵¹⁵ Uğur, "Cerh ve Tadil Yönünden Buhârî Râvileri", s. 79; a.mlf., *İmâm Buhârî*, s. 110-111. Ayrıca bk. Ammârî, *Menhec*, s. 267.

¹⁵¹⁶ Yine Buhârî'nin kendisinden rivayet aldığı râvi için "köprüyü geçtiği" ifadesi kullanılmıştır. bk. İbn Dakîkûl'id, *el-İktirâh*, s. 283; Ebî'l-Hasan Mustafa b. İsmâîl, *Şifâü'l-'alil bi elfâzi ve kava'idü'l-cerh ve't-ta'dil*, Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1411/1911, s. 31; Özdemir, "Buhârî'nin Meğâzî Rivayetlerinde Tesâhülünün Olup Olmadığı İle İlgili Değerlendirmeler", s. 448.

¹⁵¹⁷ Kâfi, *Menhec*, s. 141-142; Ammârî, *Menhec*, s. 266. Ayrıca bk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, *et-Tenkîl bimâ fi te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*, Tahrîc ve ta'lik: Elbânî, Züheyr eş-Şâviş-Abdurrezzâk Hamza, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1986/1406, s. 692; Ahmed el-Yezîdî, "Nazratun fimâ kîle 'an ba'di ricâli *Sahîhi'l-Buhârî*", ss. 239-245; Melîbârî, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, s. 120.

toparlama, arz ve muhafaza sürecinde bilgisi ve anlayışı ölçüsünde keşfeder ve böylece gerekli ilmî verileri oluşturur. Melîbârî, Buhârî ve Müslim'in eserlerinde senedle ilgili olarak zayıflıkların var olduğu yönündeki iddiaların ve söz konusu tenkitlerin geçersizliğinin ortaya çıktığını belirtmiştir. Diğer yandan o yapmış olduğu çalışmalarla Buhârî ve Müslim'in sahih hadisle olmayanı birbirinden ayırmak ve râvilerin içine düştükleri vehimleri keşfetmek için kullandıkları ilmî metodun, bazı hadis bilginlerinin yanılgılarının, kötü niyetli kişilerin iftiralarının, hatalı aktarımlarının ve hilelerinin açığa çıktığını da ifade etmiştir.¹⁵¹⁸

Yukarıdaki değerlendirmelerde görüldüğü gibi hadis münekkitleri, râvinin cerh ve ta'dîli için özel ıstılahlar kullanmışlardır. Her münekkidin kendine özgü olarak kullandığı cerh-ta'dîl lafızlarını bilmek cerh-ta'dîl ilminde önemli bir husustur. Çünkü münekkitler verdikleri hükümleri bu esaslar üzerine bina etmişlerdir.

Sübkî bu nedenle cerh eden kimsenin tenkit lafızlarına yönelik ihtisasının araştırılması gerektiğini söylemiş ve bununla ilgili olarak işittiği zaman lafzın hangi anlama geldiğini bilemeyen kişilerle karşılaştığını nakletmiştir. Yine Sübkî cerh-ta'dîl lafızlarının ifade ettikleri manaları özellikle de örfe göre değişen bazen övgü bazen de yergi ifade eden lafızları bilmenin ancak bu ilimde otorite olan kişilerin alanı olduğunu ifade etmiştir.¹⁵¹⁹

III. BUHÂRÎ'NİN CERH-TA'DÎL LAFIZLARI

Hicri III/IX. asırda hadislerin sahih sakim ayırımı için yapılan yoğun faaliyet, râvilerin güvenilir, zayıf ve metrûk şeklinde üçlü taksimini gerekli kılmış, bunun neticesinde zayıf râvilerle ilgili ıstılahlar ortaya çıkmıştır. Hicri III/IX. asırda cerh ve ta'dîl ıstılahları sırf râvilerle sınırlı kalmamış aynı zamanda isnad ve rivayet ile ilgili olarak da kullanılmıştır.¹⁵²⁰

Hicrî III/IX. asır münekkidi olan Buhârî, cerh-ta'dîl lafızlarında kendine özgü (has) lafızlar kullanmış ve ona göre bazı ıstılahlar özel manalar kazanmıştır. Buhârî bu lafızların bazılarını hangi manada kullandığını açıklamış, bazıları

¹⁵¹⁸ Melîbârî, *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, s. 80, 119.

¹⁵¹⁹ Sübkî, "Kâ'ide fi'l-cerh ve't-ta'dîl", *Erbe'u resâil*, s. 53.

¹⁵²⁰ bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 31; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 517; Dâni, *Üsüs*, s. 28.

hakkında ise herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bu tabirlerin anlamı araştırma neticesinde bilinebilir. Bu araştırma da ya verilen hükümler arasında tercih yapma ya da diğer bir deyişle hükümlerden en isabetli olanını tespit etme faaliyetidir. Bu ise ilk dönem münekkitlerinin kullandıkları cerh ve ta'dîl terimlerinin ne ifade ettiğinin doğru olarak belirlenmesini gerektirmektedir.¹⁵²¹

A. Buhârî'nin Sıkça Kullandığı Cerh Lafızları

Buhârî'nin cerh lafızlarını gayet titiz kullandığı ve bu durumun onun cerh-ta'dîl ilminde mu'tedîl olmasıyla ilgili bir husus olduğu daha önce zikredilmişti. Buhârî çoğu kez cerh için "منكر الحديث", "متروك الحديث", "سكتوا عنه", "فيه نظر" ve "يتكلمون فيه" gibi lafızlar kullanmıştır.

1. Münkerü'l-hadîs (منكر الحديث)

Sözlükte "inkâr etmek, bilmemek, hoş karşılamamak"¹⁵²² anlamındaki nekr kökünün if'al kalıbından türeyen münker kelimesi çeşitli şekillerde tarif edilmekle birlikte daha çok zayıf râvinin güvenilir râviye muhalefeti sebebiyle zayıf hadis manasında kullanılmıştır.¹⁵²³ Zehebî, münker terimini "Sağlam sika bir râvi rivayetinde tek kalırsa naklettiği hadis 'sahîh-garîb' kabul edilir. Sadûk ya da daha aşağı mertebedeki bir râvi teferrüd ederse hadis münker kabul edilir" şeklinde açıklamıştır.¹⁵²⁴ Bu terimin, bir hadis çeşidi olarak ortaya çıkmadan önce râvileri değerlendirmeye yönelik "منكر الحديث" şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim hadisleri münker, çokça münker hadis rivayet eden kimse manasına gelen "منكر الحديث"i ilk defa kullanan, Yahya b. Saîd el-Kattân olmuştur. İbn Hacer'e göre Yahya el-Kattân bu tabiri cerh lafzı olarak değil, râvinin rivayetinde teferrüd ettiğine delalet etmek üzere kullanmıştır.¹⁵²⁵

¹⁵²¹ Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 22. krş. Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 143, 149; Ziyâd Muhammed Hudayr, "el-İstîlâhâtü'l-hassatu fi'l-cerh ve't-ta'dîl fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî", *Mecelletu Külliyyeti'l-ulûmi'l-İslâmiyye*, c. 6, S. 12, 2012/1433, s. 1-2.

¹⁵²² Râzî, *Muhtâr*, s. 582; İbn Manzûr, *Lisân*, V, 232; Zebîdî, *Tâc*, XIV, 287-288; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, s. 951-952.

¹⁵²³ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 81; Süyûtî, *Tedrib*, s. 134-135.

¹⁵²⁴ Zehebî, *Mîzân*, I, 259; V, 170. Ayrıca bk. İbn Dakîkûl'îd, *el-İktirâh*, s. 18; Tehânevî, *Kavâ'id*, ss. 258-260.

¹⁵²⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 347; Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 245; Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 87; a.mlf., *Hadis Istilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s.

Yahya el-Kattân'ın bu ilk kullanımında da görüldüğü gibi “منكر الحديث” terimi farklı bir şekilde kullanılmıştır. Nitekim bu lafızla ilgili olarak üç farklı kullanım tespit edilmiştir. Yahya b. Saîd el-Kattân, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî gibi bazı münekkitler söz konusu ıstılahı rivayetlerinde teferrüd eden râviler hakkında kullanırken; Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtım gibi âlimlerin ise zayıf râvilere delâlet etmek üzere kullandıkları görülmektedir.¹⁵²⁶ Buhârî ise ilgili kavramı râvinin metrûk olduğunu belirtmek üzere kullanmıştır.¹⁵²⁷

Buhârî'nin bu ıstılahı hangi anlamda kullandığı ile ilgili olarak kaynaklarda Buhârî'den şu ifade nakledilmiştir: “كل من قلت فيه منكر الحديث فلا تحل الرواية عنه” (Kimin hakkında “منكر الحديث” lafzını kullanmışsam o râviden rivayet helal değildir.)¹⁵²⁸ Buhârî'nin bu kullanımına göre böyle bir râvi cerhin Irâkî'nin tertibinde üçüncü, Sehâvî'ninkinde dördüncü mertebesinde bulunur. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis hiçbir suretle alınmaz.¹⁵²⁹

III/IX. asırdan itibaren münker kelimesinin muhtelif türevleri râvileri cerhta'dîl açısından değerlendirmek için kullanılmıştır. Bu lafızların en önemlileri “منكر الحديث”, “حدث بالمناكير”, “في حديثه بعض مناكير” ve “عنده مناكير”dir. Söz konusu lafızların, râvinin münker hadis rivayet ettiği hususunu ifade etmesi açık, rivayet edilen

170; Efendioğlu, “Münker”, *DİA.*, XXXII, 13. İbn Hacer'e göre münker hadis hakkında yapılan bir çalışma için bk. Kâfî, “el-Hadisü'l-münker 'inde'l-Hâfiz İbn Hacer dirâseten nakdiyyeten”, *Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir*, ss. 58-68.

¹⁵²⁶ Lafız, zayıf râviler hakkında kullanıldığında bu duruma işaret etmek üzere “يكتب حديثه” (hadisi yazılır) lafzı da birlikte zikredilmektedir. İbn Maîn de mezkûr lafzın duafâ (zayıf râviler) hakkında olduğunu ifade etmiştir. bk. Leknevî, *er-Ref'*, s. 225; Arâbî, *es-Selsebîl*, s. 64; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, ss. 88-91. Ebû Hâtım'ın münker hadisi kullanımı ile ilgili olarak bk. Ahmed Abdullah Ahmed Kâsım Muhammed, “el-Hadisü'l-münker inde'l-İmâm Ebi Hâtım er-Râzî dirâseten tatbikiyyeten min hilâli kitâbi'l-ilel li ibnihi”, *Ürdün: Mecelletu'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, c. X, S. 1, 2002, ss. 1-40.

¹⁵²⁷ Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 273; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 88-91; a.mlf., Cerh Lafızlarından “Münkerü'l-hadis” ve Farklı Kullanımları, s. 205; Efendioğlu, “Münker”, *DİA.*, XXXII, 14. Ayrıca bk. Sedhân, *el-Fihris*, s. 9; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 234. A'zamî Buhârî'nin bu lafzı teferrüd eden râvi için kullandığını ifade etmiştir. bk. *Dirâsât*, s. 221.

¹⁵²⁸ İbn Hacer bu rivayetin isnadının sahih olduğunu söylemiştir. bk. İbn Hacer, *Lisân*, I, 20; Zehebî, *Mîzân*, I, 119; III, 288; Leknevî, *er-Ref'*, s. 208; Dümeynî, *Kavlu'l-Buhârî seketû anh*, Riyad 1991/1412, s. 17; A'zamî, *Dirâsât*, s. 221; Sedhân, *el-Fihris*, s. 6; Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 244; Umerî, *Dirâsât*, s. 112; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 233; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 244.

¹⁵²⁹ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 213; Efendioğlu, “Münker”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXII, 14. Aclân ise cerhin ikinci mertebesinde itibar için yazılır (يكتب للإعتبار) olduğunu belirtmiştir. bk. *Menhec*, s. 248.

münker hadislerin niceliğine delaleti mübhem kabul edilmiştir.¹⁵³⁰ Muhaddisler bu tabirleri, râvinin hadis rivayetine ehil olup olmadığı konusunda hüküm vermek için değil, rivayetlerinde münker hadis bulunup bulunmadığını belirtmek amacıyla kullanmıştır. Hakkında bu tabirlerden biri kullanılan râvi, eğer sika ise münker rivayetlerinin az, metrûk ise bu tür rivayetlerinin çok olduğu belirtilmiştir.¹⁵³¹

Buhârî'nin bu terimi kullanımını ile ilgili olarak şu hususlar ön plana çıkmaktadır: Buhârî, “منكر الحديث” lafzını çoğunlukla kendi değerlendirmesi olarak zikretmekle birlikte¹⁵³² üç râvi ile ilgili olarak mezkûr lafzı Ahmed b. Hanbel'den aktarmıştır. Bu râvilerden biri hakkında Buhârî, “فيه نظر” lafzını kullanmıştır.¹⁵³³ O, “منكر الحديث” terimiyle birlikte bazı münekkitlerin değerlendirmelerini de nakletmiştir.¹⁵³⁴ Yine Buhârî “في حديثه بعض مناكير”¹⁵³⁵, “عنده مناكير”¹⁵³⁶ gibi “منكر الحديث” teriminin farklı şekillerini de zikretmiştir.¹⁵³⁷ Yani o, bu lafızları aynı anlama gelecek şekilde birbirlerinin yerine kullanmıştır.

Buhârî'nin ricâl eserlerinde söz konusu terimleri kullanımında bazı farklılıklar görülmektedir. Örneğin Buhârî, Nadr b. Kesîr hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de “فيه نظر” terimini kullanırken¹⁵³⁸ *et-Târîhu's-sağîr* ile *ed-Duafâu's-sağîr*'de “عنده مناكير” lafzına yer vermiştir.¹⁵³⁹ Bir başka örnekte o, Abdülhabîr'i *Târîhu'l-kebîr*'de “حديثه ليس بالقائم” (hadisi son derece zayıftır) terimiyle

¹⁵³⁰ bk. Arabî, *es-Selsebil*, s. 799-800.

¹⁵³¹ Ahmet Yücel, “Cerh Lafızlarından “Münkerü'l-hadis” ve Farklı Kullanımları”, *MÜİFD.*, S. 13-14-15, 1997, s. 205-206; Sedhân, *el-Fihris*, s. 10-11; Efendioğlu, “Münker”, *DİA.*, XXXII, 14.

¹⁵³² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 64, 70; III, 28; a. mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 169; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 103.

¹⁵³³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 259; III, 316; VII, 291; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 42; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 72.

¹⁵³⁴ Buhârî, “منكر الحديث” lafzıyla birlikte Humeydî'nin de tenkit ettiğini (كان الحميدى يتكلم فيه) , Yahya b. Maîn'in de “ليس بشيء” lafzını kullandığını nakletmiştir. bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 163, 171; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 107.

¹⁵³⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 277-278; VIII, 332; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 146, 164; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 124.

¹⁵³⁶ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, I, 337; a. mlf., *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 290.

¹⁵³⁷ Buhârî, “منكر الحديث لا يكتب حديثه”, “منكر الحديث لا يتابع على هذا”, Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 37, 88; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 104.

¹⁵³⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 91.

¹⁵³⁹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 118; a.mlf., a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 236.

değerlendirirken, *ed-Duafâu's-sağîr*'de “حديثه ليس بالقائم عنده مناكير” şeklinde iki lafzı birlikte kullanmıştır.¹⁵⁴⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de Seleme b. el-Fadl hakkında “عنده مناكير” terimiyle birlikte Ali b. el-Medîni'nin onu zayıf gördüğünü nakletmiştir. Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*'de ise “عنده مناكير فيه نظر” şeklinde iki cerh lafzını birlikte zikretmiştir.¹⁵⁴¹ Yine Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de Süveyd b. Abdülazîz hakkında “عنده مناكير أنكرها أحمد”¹⁵⁴² değerlendirmesinde bulunurken, *ed-Duafâu's-sağîr*'de “ني”¹⁵⁴³ lafzını kullanmıştır. Buhârî, Abdülcebâr el-Eylî hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de “عنده مناكير”¹⁵⁴⁴ lafzını kullanırken, *ed-Duafâu's-sağîr*'de “ليس بالقوي”¹⁵⁴⁵ terimini kullanmıştır. Buhârî, Rişdîn b. Kureyb hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de “عنده مناكير”¹⁵⁴⁶ lafzını zikrederken, *et-Târîhu'l-evsat*'ta “منكر الحديث” terimini kullanmıştır.¹⁵⁴⁷ Yine Buhârî, Yezîd b. Abdümelik hakkında ise Ahmed b. Hanbel'in “عنده مناكير” lafzını kullandığını ifade etmiştir.¹⁵⁴⁸ Bu değerlendirmeler çerçevesinde Buhârî'nin ricâl eserlerinde “عنده مناكير” ve “منكر الحديث” gibi lafızları esnek bir şekilde birbirlerinin yerine aynı anlamda kullandığını söyleyebiliriz.

Tespitlerimize göre Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de yüz seksen iki,¹⁵⁴⁹ *et-Târîhu's-sağîr*'de seksen yedi, *ed-Duafâu's-sağîr*'de seksen bir¹⁵⁵⁰ râvi hakkında “منكر الحديث” lafzını kullanmıştır. Görüldüğü gibi Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de diğer iki eserinden farklı olarak yaklaşık yüz râvi hakkında daha “منكر الحديث” lafzını kullanmıştır. Bu bağlamda Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de diğer eserlerinden fazla olarak “منكر الحديث” lafzıyla tenkit ettiği bu yüz râvinin *ed-Duafâu's-sağîr*'de

¹⁵⁴⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 137; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 83.

¹⁵⁴¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 84; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 57.

¹⁵⁴² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 148; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 237.

¹⁵⁴³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 57.

¹⁵⁴⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 108.

¹⁵⁴⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 82.

¹⁵⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 337.

¹⁵⁴⁷ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, II, 211.

¹⁵⁴⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 348; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 126.

¹⁵⁴⁹ krş. Aclân, *Menhec*, s. 217 vd.; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 145.

¹⁵⁵⁰ 142 râvi olduğu da ifade edilmiştir. Araştırmacının muhtemelen burada münker lafzının diğer versiyonlarına da yer vermesi hasebiyle böyle bir rakamın ortaya çıkmıştır. Bu konuda bk. Barouni, *A Critical Study*, I, 177, 185.

ya da *et-Târîhu'l-evsat*'ta yer alıp almaması hususunda bir farklılığın olup olmadığı, burada cevaplandırılması gereken bir sorudur. Bu sorunun cevaplandırılması amacıyla Buhârî'nin sadece *et-Târîhu'l-kebîr*'de “منكر الحديث” lafzıyla tenkit edip *ed-Duafâu's-sağîr*'e almadığı bazı örnek râviler ile diğer münekkitlerin değerlendirmeleri mukayese edilerek aşağıdaki tablo hazırlanmıştır. Burada takip ettiğimiz bu metot bundan sonraki cerh lafızlarında da uygulanmıştır.

No	Râvinin Adı	Münekkitlerin Değerlendirmeleri	Kaynaklar
1	Beşşâr b. Mûsâ	Yahya b. Maîn ve Nesâî “ ليس ”, Ebû Zür‘a “ضعيف”, Ahmed b. Hanbel ve Ali b. el-Medîni'nin Beşşâr hakkında güzel ifadeler kullandığı “ كان أحمد ” وعلی یحسن القول فيه	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , II, 130; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 159; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , II, 417; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , II, 24.
2	Eyyûb b. Zekvân	Yahya b. Maîn ve İbn Hibbân “ عامة ما يرويه لا ”, İbn Adî “منكر الحديث” يتابع عليه	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , I, 414; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 168; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , I, 358; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 130.
3	Habîb b. Ebû'l-Eşres	Ahmed b. Hanbel ve Nesâî “ متروك ”, Yahya b. Maîn “ ليس حديثه ”, الحديث “ساقط” Sa'dî “بشيء وقال مرة ليس بثقة”, Dârekutnî “ضعيف”, İbn Hibbân “منكر الحديث جدا”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , II, 313; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 170; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 264; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 188.
4	Humejd b. Vehb	İbn Hibbân “ يخطيء حتى خرج عن حد ” “التعديل لا يجتج به إذا انفرد”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , II, 359; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 262; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 240.
5	İsmâîl b. Mihrâk	İbn Hibbân “ كان ممن يروى الموضوعات عن ” “تكلم الناس فيه”, Ebû Hâtîm “الاثبات”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , I, 374; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , II, 201; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 120.

6	Ömer b. İsa	İbn Hibbân “كان ممن يروى الموضوعات عن” ”تكلم الناس فيه“ Ebû Hâtim “الاثبات	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , VI, 182; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , VI, 126; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , II, 87.
7	Süleyman b. Ebî Dâvud	Yahya b. Maîn “ليس بشيء”, İbn Hibbân “يقلب الاخبار وينفرد بالمقلوبات عن” ”الثقات	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , IV, 11; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 334; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , II, 18.
8	Tarîf b. Selmân	Nesâî “ليس بثقة”, Ebû Hâtim “ذهب” ”ضعيف الحديث, الحديث”, Dârekutnî وعامة ما يرويه عن أنس “ضعيف”, İbn Adî “لا يتابعه عليه أحد من الثقات	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , IV, 357-358; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 198; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , IV, 194; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , IV, 119.
9	Ubeydullah b. Ebû Humeyd	Yahya b. Maîn “ضعيف الحديث”, Ahmed b. Hanbel “ترك الناس حديثه” (insanlar hadisini terk etti), Dârekutnî <i>ed-Duafâ</i> 'da zikretmiştir.	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , V, 377; Dârekutnî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 15; İbn Hacer, <i>Tehzîb</i> , VII, 10.
10	Zâide b. Ebi'r-Rekkâd	Nesâî “منكر الحديث”, İbn Hibbân ”يروي عن المتأخرين عن المشاهير لا يخرج به” هي أحاديث أفراد وفي بعض أحاديثه ما عن انس احاديث “ينكر”, Ebû Hâtim “مرفوعة منكورة	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , III, 433; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , III, 228; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , III, 613; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 308; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 291.

Tablo 6: Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de “منكر الحديث” Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar

Tabloya göre Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de “منكر الحديث” lafzıyla tenkit edip *ed-Duafâu's-sağîr*'e almadığı râviler hakkında genel olarak Buhârî'nin hocaları ile önceki dönem münekkitleri tarafından “yalancı olmak” gibi ağır tenkit ifadelerinin olmadığı görülmektedir. Yalnız İshak b. Necîh¹⁵⁵¹ örneğinde görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn gibi Buhârî'nin hocaları

¹⁵⁵¹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 404.

tarafından “yalan söylemek”¹⁵⁵² şeklinde ağır tenkit ifadeleriyle değerlendirilen bu râviyi Buhârî’nin *ed-Duafâu’s-sağîr*’e almaması bir istisna olarak görülmektedir. Nitekim tahkik edilen her iki *ed-Duafâu’s-sağîr* nüshasında bu râvi tespit edilememiştir. Mezkûr râvi hariç tutulursa, genel itibariyle Buhârî’nin hem hocaları hem de kendisinden önceki münekkitlerin “hadis uyduran, yalan söyleyen” gibi ağır cerh ifadeleriyle tenkit ettiği râvileri, Buhârî’nin “منكر الحديث” lafzını kullanarak *et-Târîhu’l-kebîr*’de zikretmekle birlikte özellikle *ed-Duafâu’s-sağîr*’e aldığı söylenebilir. Adâlet vasfı açısından ağır eleştirilere maruz kalmayan ya da zabtındaki kusurlar nedeniyle tenkit edilen bazı râvileri ise Buhârî yine “منكر الحديث” terimini kullanarak *et-Târîhu’l-kebîr* ve *et-Târîhu’s-sağîr* adlı eserlerinde değerlendirmiştir. Bu nedenle Buhârî’nin *ed-Duafâu’s-sağîr*’de “منكر الحديث” lafzını kullandığı kişiler için söz konusu lafzın ağır cerh ifadesi olduğu ifade edilebilir.

Buhârî’nin hocaları tarafından ağır tenkit lafızlarıyla değerlendirilip onun “منكر الحديث” terimini kullanmasıyla ilgili yukarıda bazı örnekler verildi. Şimdi de Buhârî’den önceki münekkitlerin şiddetli tenkit ifadeleriyle değerlendirdiği râvileri Buhârî’nin “منكر الحديث” lafzını kullanarak özellikle *ed-Duafâu’s-sağîr* adlı eserine almasıyla ilgili bazı örnekler vermek istiyoruz. Örneğin İmâm Mâlik, Harâm b. Osman hakkında “hadisin helal-haramını, ziyade ve noksanını bilmediği” gerekçesiyle ondan hadis almamıştır.¹⁵⁵³ Ayrıca Harâm b. Osman hakkında İmâm Mâlik “ليس بثقة” (güvenilir değildir)¹⁵⁵⁴ ifadesini kullanmıştır. Buhârî ise mezkûr râvi hakkında “منكر الحديث” değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca Zübeyrî’nin onun hakkında Şîi dediğini nakletmiştir.¹⁵⁵⁵ Bir başka değerlendirmede İmâm Mâlik, Yezîd b. İyâz hakkında “اكذب” (en çok yalan

¹⁵⁵² Bu râvi hakkında Ahmed b. Hanbel “هو أكذب الناس”, Yahya b. Maîn “مَعْرُوفٌ بِالْكَذْبِ وَوَضَعَ الْحَدِيثَ”, Ali b. el-Medîni “بين الأمر في الضعفاء وهو ممن يضع”, Nesâi ve Dârekutni, “متروك الحديث”, İbn Adî “روى عجائب فضعه”, “منكر الحديث” değerlendirilmesinde bulunmuştur. bk. Nesâi, *ed-Duafâ*, s. 153; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 235; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 329-332; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 104.

¹⁵⁵³ Yani rivayet ettiği hadisin manasını tam olarak anladığı söylenemez. bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 93.

¹⁵⁵⁴ İbn Hacer, *Lisân*, II, 182.

¹⁵⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 101; a.mlf., *et-Târîhu’s-sağîr*, II, 99; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 41.

söyleyen) lafzını kullanmıştır.¹⁵⁵⁶ Buhârî ise mezkûr râvi hakkında “منكر الحديث” terimini kullanmıştır.¹⁵⁵⁷

Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de münekkitlerin ağır cerh ifadeleriyle tenkit edilen râvilere yer verdiği hususu “في حديثه مناكير” (hadisleri arasında münker olanlar vardır) ve “عنده مناكير” lafızlarının kullanımında da görülmektedir. Tespitlerimize göre Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*'de sekiz râvi hakkında “في حديثه مناكير” lafzını kullanmıştır. Buhârî bu sekiz râviden yedisini *ed-Duafâu's-sağîr*'e de almıştır.¹⁵⁵⁸ O, bu lafızla tenkit ettiği Yezîd b. Rebi'a ed-Dîmeşkî'yi ise *ed-Duafâu's-sağîr*'e almamıştır.¹⁵⁵⁹ İbn Hibbân ve İbn Adî, mezkûr râvinin ihtilât ve teferrüd etmesi gibi zabtıyla ilgili bazı kusurlarının olduğunu zikretmiştir.¹⁵⁶⁰ Buhârî'nin bu râviyi *ed-Duafâu's-sağîr*'e almamasında bu hususların etkili olduğu söylenebilir.

Buhârî “عنده مناكير” lafzını ise *et-Târihu'l-kebîr*'de on üç râvi hakkında kullanmıştır. Buhârî bu on üç râviden altısını ise *ed-Duafâu's-sağîr*'e almıştır.¹⁵⁶¹ Yani Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebîr*'de “عنده مناكير” terimini kullandığı bazı râvileri *ed-Duafâu's-sağîr*'e almadığı görülmektedir. Buhârî'nin zikri geçen lafızla tenkit ederek *ed-Duafâu's-sağîr*'e almadığı bu râvilerin araştırılması amacıyla söz konusu râviler ile diğer münekkitlerin değerlendirmeleri karşılaştırılarak aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

¹⁵⁵⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 283.

¹⁵⁵⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VIII, 352; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 126.

¹⁵⁵⁸ bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VIII, 155, 205, 278; VII, 131, 295; V, 280; IV, 29; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 55, 75, 98, 121, 122, 124,

¹⁵⁵⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VIII, 332; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 146.

¹⁵⁶⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 261; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 104; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 259; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 208.

¹⁵⁶¹ bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 67; IV, 38; IV, 84; V, 388; V, 365; VI, 137; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 56, 57, 74, 75, 83, 103.

No	Râvinin Adı	Münekkitlerin Değerlendirmeleri	Kaynaklar
1	İbrâhim b. Atiyye	Ahmed b. Hanbel “ لا يكتب من حديثه “ ”لا يساوي شيئاً“ Yahya, “شيء متروك“ Nesâî “ضعيف“ Dârekutnî “الحديث”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , I, 311; a.mlf., <i>et-Târîhu 's-sağîr</i> , II, 211; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 146; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 42.
2	Muhammed b. Mûsâ	Ebû Hâtîm “ضعيف“, İbn Hibbân ”يسرق الحديث به يروي عن الثقات الموضوعات“ ”وقد وقع في رواياته أشياء أنكرت عليه“ İbn Adî	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , I, 238; a.mlf., <i>et-Târîhu 's-sağîr</i> , II, 283; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , II, 289; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , VI, 265; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , III, 103.
3	Şeyh b. Ebû Hâlid	İbn Adî “حدث عن حماد بن سلمة بأحاديث“ كان يروي عن “İbn Hibbân “مناكير بواطيل ”الثقات المعضلات لا يحتاج به بحال	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , IV, 272; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 364; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , IV, 48.

Tablo 7: Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de “عنده مناكير” Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlelerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar

Tabloya göre Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de “عنده مناكير” lafzıyla tenkit edip *ed-Duafâu 's-sağîr*'e almadığı râvilerin Buhârî'nin hocaları ile önceki dönem münekkitleri tarafından ağır cerh ifadeleriyle tenkit edildikleri görülmektedir. Hatta Şeyh b. Ebû Hâlid örneğinde görüldüğü gibi Buhârî'nin hocaları ile önceki dönem münekkitleri tarafından onun hakkında nakledilmiş tenkit ifadeleri de bulunmamaktadır. Ama mezkûr râvi Buhârî'nin hem kendi dönemi hem de sonraki dönem münekkitleri tarafından tenkit edilmiştir. Buna göre Buhârî'nin hem kendi dönemine hem de sonraki döneme ricâl tenkidi açısından etki ettiği söylenebilir.

Yine Buhârî “عنده مناكير” lafzıyla tenkit ettiği Hilâl b. Zeyd'den¹⁵⁶² rivayet eden İbrâhim b. Süveyd'den ta'liken rivayette bulunmuştur. Buhârî, İbrâhim b. Süveyd'den bir hadis rivayet etmiştir. Ebû Dâvûd da ondan rivayet etmiştir. İbn

¹⁵⁶² Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VIII, 205.

Hacer bu rivayetin şevâhid türünden olduğunu ve Buhârî'nin bu râvinin münker olmayan rivayetini tahric ettiğini ifade etmiştir.¹⁵⁶³

Buhârî, yukarıda zikredilen bu terimlerden başka “أحاديثه مناكير” (hadisleri münkerdir),¹⁵⁶⁴ “بعض احاديثه منكر” (bazı hadisleri münkerdir),¹⁵⁶⁵ “تعرف وتنكر” (ma'rûf ve münker rivayetleri vardır),¹⁵⁶⁶ “روى مناكير” (münker rivayetler nakletti),¹⁵⁶⁷ “روى عنه” (ma'rûf ve münker rivayetleri vardır),¹⁵⁶⁸ “اهل الشام احاديث مناكير” (Şam ehli ondan münker hadisler rivayet etti),¹⁵⁶⁸ “في حديثه بعض” (ma'rûf ve münker rivayetleri vardır),¹⁵⁶⁹ “كان عبد الله يحدثنا فنعرف وتنكر” (Abdullah bize tahdis etti biz o rivayetleri ma'rûf kabul ettik sonra bazı nedenlerden dolayı münker kabul ettik)¹⁵⁷⁰ ve “منكر” (münker)¹⁵⁷¹ lafızlarını da kullanmıştır.¹⁵⁷²

Sonuç olarak Buhârî, “منكر الحديث” lafzının yanında “عنده مناكير” ve “في حديثه” gibi bu lafzın farklı şekillerini de kullanmıştır. Yine o, “منكر الحديث” lafzıyla birlikte “تركوه” (münekkitler hadisini terk ettiler),¹⁵⁷³ “فيه نظر”,¹⁵⁷⁴ “ضعيف” (zayıf),¹⁵⁷⁵ “شبه لا شيء” (hiçbir şey değil)¹⁵⁷⁶ ve “حديثه ليس بالقائم”¹⁵⁷⁷ gibi terimleri de zikretmiştir. Buhârî bazen bu değerlendirmeleri hocalarından ya da önceki dönem münekkitlerinden aktarmaktadır. Bu bağlamda Buhârî'nin kullanmış olduğu “منكر الحديث” lafzı iki kategoride incelenebilir: Bunlardan birincisi Buhârî'nin bazı râviler

¹⁵⁶³ Mizzî, *Tehzîb*, II, 103; Zehebî, *Mîzân*, VIII, 17; İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 553; Muhammed b. Abdurrahman es-Sakâlî el-Hüseynî, “Havle ba'di mustalahâti'l-İmâmi'l-Buhârî fi nakdi'r-ricâl”, *Mecelletu's-sünneti'n-nebeviyye*, S. 4, ts., s. 353-354; A'zamî, *Dirâsât*, s. 221; Barouni, *A Critical Study*, I, 186.

¹⁵⁶⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 244.

¹⁵⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 209.

¹⁵⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 80. Diğer örnekler için bk. Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, ss. 241-244.

¹⁵⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 387-388.

¹⁵⁶⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 427.

¹⁵⁶⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 308; II, 284; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 16, 32.

¹⁵⁷⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 99.

¹⁵⁷¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 492; I, 178; VI, 199; II, 342; III, 401; III, 516.

¹⁵⁷² Bu lafızların başta kullanılan lafızlarla cerhteki şiddetine göre onlar kadar ağır olmadığı ifade edilmiştir. Bununla ilgili bk. Barouni, *A Critical Study*, I, 190; Hemmâm Saîd, *Menhec*, s. 67.

¹⁵⁷³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 35.

¹⁵⁷⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 91; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 227; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 118.

¹⁵⁷⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 37.

¹⁵⁷⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 45.

¹⁵⁷⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 137; Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 83.

hakkında sadece “منكر الحديث” lafzını kullanması, bazılarında da diğer münekkitlerden atıfla bu lafzı nakletmesidir. İkincisi ise “منكر الحديث” lafzıyla birlikte başka lafızların ve değerlendirmelerin zikredilmesidir.¹⁵⁷⁸

Tespitlerimiz neticesinde Buhârî, bu lafızla tenkit ettiği râvilerden rivayet etmemiştir.¹⁵⁷⁹ Yani daha önce de ifade ettiğimiz gibi Buhârî, bu lafzı metrûk râviler hakkında kullanmıştır. Yukarıdaki değerlendirmelerde de görüldüğü gibi Buhârî'nin “منكر الحديث” tabirini kullandığı bu râviler diğer münekkitler tarafından değişik lafızlarla tenkit edilmiştir. Örneğin Buhârî'nin münker ifadesini kullandığı râvileri Nesâî ve Dârekutnî genel olarak metrûk lafzıyla değerlendirmişlerdir. Yahya b. Maîn'in “ليس يشيء” ifadesiyle değerlendirdiği bazı râviler hakkında ise Buhârî “منكر الحديث” lafzını kullanmıştır. Münekkitler arasında cerh lafızlarının kullanımı hususunda böyle bir farklılık görülmektedir. Bu nedenle münekkitlerin zikretmiş olduğu gerek cerh gerek ta'dîl lafızları olsun bunların hangi anlamda kullanıldığının bilinmesi elzemdir.

2. Metrûku'l-hadis (متروك الحديث)

Sözlükte “bırakılmış, terkedilmiş”¹⁵⁸⁰ anlamına gelen metrûk kelimesi, terim olarak “hadis uydurmamış olsa bile günlük hayatında yalan söylediği bilinen râvinin tek başına rivayet ettiği hadis” manasında kullanılmakta ve zayıf hadis çeşitlerinden biri olarak matrûh ile aynı anlamı taşımaktadır.¹⁵⁸¹ “متروك الحديث” ise metrûk râvi manasında kullanılmıştır. “Hadisleri terk edilmiş” manasına cerh lafızlarındandır.¹⁵⁸² Zehebî, bu ifadeyi “Râvi lafız ve isnad açısından kimsenin

¹⁵⁷⁸ Bu sınıflandırmada zikredilen râvilerin cerh açısından farklı değerlendirildikleri söylenebilir. krş. Sedhân, *el-Fihris*, s. 10-11; Atuv, *Mustalahât*, s. 729.

¹⁵⁷⁹ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXIII, 166, 169; XII, 43; XVII, 83; XXX, 335; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 70; a.mlf., *Tehzîb*, II, 141.

¹⁵⁸⁰ Râzî, *Muhtâr*, s. 84; İbn Manzûr, *Lisân*, X, 405; Zebidî, *Tâc*, XXVII, 91-92; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cem*, s. 84.

¹⁵⁸¹ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 112; Süyûtî, *Tedrib*, s. 170; Itr, *Menhec*, s. 299; Hüseyinî, “Havle ba'di mustalahâti'l-İmâmi'l-Buhârî fi nakdi'r-ricâl”, s. 356-357; Mehmet Efendioğlu, “Metrûk”, *DİA.*, Ankara 2004, XXIX, 415.

¹⁵⁸² Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, Ankara 1980, s. 221; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 181; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 223.

1583”متروك الحديث)“ muvafakat etmediği hadisleri çokça naklederse hadisleri terk edilir (متروك الحديث) şeklinde açıklamıştır.

İlk dönemlerden itibaren muhaddisler, rivayetleri terk edilecek derecede zayıf râviler hakkında “terk” fiilinden türetilen çeşitli lafızlar kullanmışlardır. “متفق” (terk edilmesi gerektiği hususunda ittifak vardır), “متروك الحديث” ve “تركوه” (ondan rivayeti terk ettiler) gibi cerh nitelikli bu lafızlar, adâletinde kusur bulunan veya zabt bakımından yetersiz râvinin zayıf olduğunu belirtmek amacıyla kullanılmakta, böylece hem kendisinin hem de rivayetlerinin terk edilmesi gerektiğine işaret edilmektedir.¹⁵⁸⁴

Buhârî'nin “متروك الحديث” lafzını kullanımı ile ilgili olarak şu hususlar ön plana çıkmaktadır: Tespitlerimize göre Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de üç râvi hakkında “متروك الحديث” lafzını kullanmıştır.¹⁵⁸⁵ Buhârî'nin “متروك الحديث” terimiyle tenkit ettiği râviler, Buhârî'nin hocaları tarafından da çeşitli lafızlarla tenkit edilmiştir.¹⁵⁸⁶ Bununla birlikte söz konusu râvilerin Buhârî'nin hem çağdaşları hem de sonraki münekkitler tarafından bu lafızla tenkit edildiğini görmekteyiz.¹⁵⁸⁷ Buna göre Buhârî'nin hem çağdaşlarına hem de sonraki dönem münekkitlerine ricâl değerlendirmeleri açısından bir etkisinden bahsedilebilir. Yine tespitlerimize göre Buhârî, “متروك الحديث” lafzıyla cerh ettiği bu râvilerden rivayet etmemiştir.¹⁵⁸⁸

Buhârî'nin ricâl ile ilgili eserlerinde mezkûr lafzın kullanımı ile ilgili olarak şu farklılıklar tespit edilmiştir: Buhârî *ed-Duafâu's-sağîr*'de yukarıda söz konusu edilen bu üç râviyi zikretmekle birlikte İsmâîl b. Ebân'ı *et-Târîhu'l-kebîr*'de “متروك” (metrûk, Ahmed b. Hanbel onu terk etti)¹⁵⁸⁹ lafızlarıyla değerlendirirken

¹⁵⁸³ Zehebî, *Mîzân*, V, 170.

¹⁵⁸⁴ Efendioğlu, “Metrûk”, *DİA.*, XXIX, 415.

¹⁵⁸⁵ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 94; I, 333; II, 56; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 18, 25, 104, 105.

¹⁵⁸⁶ Yahya b. Maîn “ليس حديثه بشيء”، “كذاب”، “منكر الحديث”، Ahmed b. Hanbel “متروك الحديث”. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 262; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 58; Mizzî, *Tehzîb*, XXV, 264.

¹⁵⁸⁷ Ebû Hâtîm, Ebû Davud, Müslim, Nesâî “متروك الحديث”. bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 147, 231; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 143; VII, 262; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 58.

¹⁵⁸⁸ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXV, 267; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 163.

¹⁵⁸⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 347.

ed-Duafâu's-sağîr'de ise “متروك الحديث” terimini kullanmıştır.¹⁵⁹⁰ Yine Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*'de “تركوه متروك الحديث”¹⁵⁹¹ lafızlarıyla değerlendirdiği Ca'fer b. Zübeyr hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de sadece “تركوه” terimini kullanmıştır.¹⁵⁹² Bu veriler, Buhârî'nin zikredilen eserlerindeki ricâl değerlendirme lafızlarının kullanımı hakkında bir fikir vermektedir. Yani Buhârî eserlerini bu şekilde birbirinden farklı kılmış olmakla birlikte dikkate değer bir tespit olarak ifade etmek gerekir ki Buhârî ricâl değerlendirmelerinde kendi içerisinde tezata düşmemiştir.

Bu değerlendirmelere göre Buhârî, bazı münekkitlerden mezkûr terimi “ترك” (terk) lafzıyla aktarmaktadır. Örneğin o, Hüseyin b. Kays hakkında “ترك احمد” (Ahmed b. Hanbel onun hadisini terk etmiştir) ifadesini kullanmıştır.¹⁵⁹³ Buhârî, hocasının değerlendirmesini bu şekilde aktardığı gibi önceki dönem münekkitleri tarafından bu lafızla tenkit edilen râvileri de nakletmiştir. Bu bağlamda konuyla ilgili bazı değerlendirmelere örnek verilecek ve Buhârî'nin zikredilen râvilerden rivayet etme durumu incelenecektir. Buhârî “terk” manasında Mücâlid b. Saîd (ö. 144/761) hakkında İbn Mehdî'nin ondan rivayet etmediğini, bununla beraber Yahya el-Kattân'ın onu zayıf gördüğünü zikretmiştir.¹⁵⁹⁴ Tespitlerimize göre Buhârî, Mücâlid'den rivayet etmemiştir.¹⁵⁹⁵ Yine o, Yahya'nın Abdurrahman b. Meymûn'dan rivayet etmediğini nakletmiştir.¹⁵⁹⁶ Buhârî, Hâlid b. el-Kâsım hakkında metrûk lafzı ile birlikte Ali b. el-Medînî ile diğer münekkitlerin¹⁵⁹⁷ onu terk ettiğini ifade etmiştir.¹⁵⁹⁸ Buhârî, Bâzâm Ebû Sâlih hakkında “ترك ابن مهدى حديث ابى صالح” (İbn Mehdî Ebû Sâlih'in hadisini terk etmiştir)¹⁵⁹⁹ değerlendirmesini nakletmiştir.¹⁶⁰⁰ Bu veriler ışığında

¹⁵⁹⁰ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 19.

¹⁵⁹¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 28.

¹⁵⁹² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 192.

¹⁵⁹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 393; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 51; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 37.

¹⁵⁹⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 9; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 74; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 116.

¹⁵⁹⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 36.

¹⁵⁹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 351.

¹⁵⁹⁷ Buhârî *et-Târîhu's-sağîr*'de Ahmed b. Hanbel'i de zikretmiştir. bk. II, 290.

¹⁵⁹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 167;

¹⁵⁹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 144; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 27.

¹⁶⁰⁰ Bunlardan başka Buhârî, Sehl el-Esved hakkında “ترك الناس حديثه” (İnsanlar hadisini terk ettiler) ifadesini kullanmıştır. Buhârî, Yahya b. Saîd el-Kattân'ın Âlâ b. Hâlid hakkında söylediği “Ben onu terk ettim” şeklindeki rivayeti nakletmiştir. Buhârî, Süleyman b. Abdurrahman'ın

Buhârî'nin kendisinden önceki cerh-ta'dîl otoritelerinin zikredilen değerlendirmelerini dikkate aldığı söylenebilir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Buhârî, bazen “ترك” (terk etti) lafzını kullanarak münekkidi zikrettiği gibi “تركوه” (münekkitler onu terk etti) şeklinde ismin yerinde zamir de kullanmıştır. Ancak Buhârî bazen diğer eserlerinde ismi zikredilmeyen münekkitleri de açıklamaktadır. Buhârî'nin hocaları arasında yer alan münekkitlerin çeşitli cerh lafızlarıyla değerlendirdiği bazı râviler hakkında mezkûr lafzı kullandığı da tespit edilmiştir.¹⁶⁰¹ Yine onun bu lafızla değerlendirdiği bazı râvilerin Ebû Hâtim, Nesâî ve Dârekutnî gibi Buhârî'nin hem çağdaşı hem de sonraki dönem münekkitleri tarafından “متروك الحديث” lafzıyla tenkit edildiği görülmektedir.¹⁶⁰² Buhârî'nin yine burada diğer münekkitlere bir etkisinden söz edilebilir. Şu hususu da belirtmek gerekir ki yapmış olduğumuz araştırma sonucuna göre Buhârî, “تركوه” lafzıyla tenkit ettiği râvilerden rivayet etmemiştir.¹⁶⁰³

Tespitlerimize göre Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*' de yirmi râvi hakkında “تركوه” lafzını kullanmıştır. Buhârî bu yirmi râviden on dokuz râviyi *ed-Duafâu 's-sağîr*' e almıştır.¹⁶⁰⁴ Buhârî sadece bu lafızla tenkit ettiği Muallâ b. Hilâl'i¹⁶⁰⁵ *ed-Duafâu 's-sağîr*' e almamıştır. Münekkitler Muallâ b. Hilâl'in yalancı olduğunu ve hadis uydurduğunu ifade etmişlerdir.¹⁶⁰⁶ Ukaylî ve İbn Adî de Buhârî'nin

Hakem b. Ya'la hakkında söylediği “Ben onun hadisini terk ettim” şeklindeki rivayeti de nakletmiştir. bk. Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, IV, 103; VI, 516. Zikredilen bu râviler diğer münekkitler tarafından da çeşitli lafızlarla tenkit edilmişlerdir. Örneğin Ahmed b. Hanbel “ليس أحاديثه منكرو جدا ولا “متروك الحديث” Nesâî, “ضعيف” Ebû Zür'a “ليس بشيء” Yahya b. Maîn “حديثه بشيء” “كان يقلب الاخبار ويلزم رواية الضعفاء” İbn Hibbân, *ed-Duafâ*, s. 169; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 242; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 217; Mizzî, *Tehzîb*, VI, 465 vd.

¹⁶⁰¹ Ahmed b. Hanbel “كذاب ليس بثقة ولا مأمون” Yahya b. Maîn “متروك الحديث ترك الناس حديثه” bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 200.

¹⁶⁰² Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 215, 226; İbn Ebî Hâfîm, *el-Cerh*, VII, 80; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 3; Mizzî, *Tehzîb*, XIX, 427.

¹⁶⁰³ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 301; XXII, 418; XIX, 427; XVIII, 35; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 216.

¹⁶⁰⁴ Bu râvilerle ilgili olarak bk. Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 396; II, 192; II, 345; II, 363; III, 371; IV, 2; IV, 117; IV, 133; V, 219; VI, 43; VI, 43; VI, 62; VI, 104; VI, 137; VI, 238; VII, 39; VII, 108; VII, 109; VII, 130; Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 21, 28, 35, 49, 54, 57, 71, 79, 80, 81, 85, 97, 98; Buhârî, *ed-Duafâ*, (thk. Ahmad Barouni), II, 95; II, 111.

¹⁶⁰⁵ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VII, 396.

¹⁶⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 132; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 541.

değerlendirmesini nakletmiştir.¹⁶⁰⁷ Zikredilen iki münekkidin Buhârî'nin söz konusu değerlendirmesini *ed-Duafâu'l-kebîr*'den nakletmesi muhtemeldir. Ancak Muallâ b. Hilâl'in *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer almaması Buhârî'nin tasnifteki bir tasarrufu olmakla birlikte müstensihlerden kaynaklanan bir hata olması da muhtemeldir. Bu bağlamda Buhârî'den önceki münekkitlerin ve hocalarının yalan söylemek gibi ağır tenkit ifadeleriyle değerlendirdiği râvilere Buhârî'nin özellikle *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği hususunun genel olmadığı söylenebilir.

Buhârî'nin ricâl ve cerh-ta'dîl eserlerinde mezkûr lafzın kullanımını ile ilgili olarak şu farklılıklar tespit edilmiştir. Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de “تركوه”¹⁶⁰⁸ lafzıyla tenkit ettiği Ya'kûb b. İbrâhim hakkında *ed-Duafâu's-sağîr*'de “تركه يحيى وابن مهدي” (Yahya, İbn Mehdî ve diğer münekkitler onun hadisini terk ettiler) lafzını kullanmıştır.¹⁶⁰⁹ Yine daha önce de değindiğimiz gibi Buhârî, Ca'fer b. Zübeyr hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de sadece “تركوه”¹⁶¹⁰ ifadesini kullanırken *ed-Duafâu's-sağîr*'de “متروك الحديث تركوه” şeklinde iki lafzı birlikte kullanmıştır.¹⁶¹¹

Buhârî, Furât b. es-Sâib örneğinde görüldüğü gibi “منكر الحديث تركوه” şeklinde iki cerh ifadesini birlikte kullanmıştır.¹⁶¹² Bununla birlikte o, *ed-Duafâu's-sağîr*'de “منكر الحديث” lafzını kullanmamıştır.¹⁶¹³ Yine dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus olarak Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'de bu lafızlarla tenkit ettiği bazı râviler hakkında *et-Târîhu's-sağîr*'de “سكتوا عنه” terimini kullanmıştır.¹⁶¹⁴ Bu veriler çerçevesinde Buhârî'nin “منكر الحديث”, “سكتوا عنه” ve “متروك” lafızlarını birbirlerinin yerine esnek bir şekilde kullandığını söyleyebiliriz.

Buhârî'nin önceki dönem münekkitlerinden yaptığı bu aktarımlar konusunda o münekkide katılıp katılmadığı hususu da önem arz etmektedir.

¹⁶⁰⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 215; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 372.

¹⁶⁰⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 397.

¹⁶⁰⁹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 128.

¹⁶¹⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 192.

¹⁶¹¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 28.

¹⁶¹² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 130.

¹⁶¹³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 98.

¹⁶¹⁴ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, II, 131.

Yukarıda bazı örnek değerlendirmelerde değindiğimiz ve yine bu bağlamda yaptığımız araştırmada Buhârî'nin tenkit edilen bu râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir. Bu nedenle Buhârî eğer söz konusu râviler hakkında ayrı bir değerlendirmede bulunmamışsa onun zikredilen münekkitlerin tenkitlerini dikkate aldığı söylenebilir.

3. Seketû anh (سكتوا عنه)

“Hakkında bir şey söylemediler” anlamına gelen bu ifade, hadis ıstılahı olarak genellikle metrûk râviler hakkında kullanılan cerh lafızlarındandır.¹⁶¹⁵ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu lafzı ilk ve sıkça kullanan Buhârî olmuştur. Müslim ve Ebû Hâtim er-Râzî tarafından ise nadiren kullanıldığı ifade edilmiştir.¹⁶¹⁶ Ancak bu lafzı kullananlar da bu tabirle neyi kastettiklerini açıklamamışlardır. Cerhin Zehebî'ye göre üçüncü, Irâkî'ye göre ikinci, Sehâvî'ye göre (Buhârî dışındaki âlimlerin kullanımında) altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis Sehâvî'ye göre (Buhârî dışındaki âlimlerin kullanımında) i'tibâr için alınırken,¹⁶¹⁷ Zehebî ve Irâkî'ye göre hiçbir suretle alınmaz. Buhârî'nin hakkında bu sigayı kullandığı bir râvinin rivayeti ise kesin olarak hiçbir suretle alınmaz.¹⁶¹⁸

Ahmet Yücel de Buhârî'nin sözü edilen terimi râvinin terkinin gerektiren başka cerh lafızlarıyla birlikte zikretmesi ve diğer münekkit muhaddislerin de aynı râvileri metrûk ve kezzâb gibi şiddetli cerh lafızlarıyla tenkit etmeleri sebebiyle Buhârî'nin söz konusu tabiri metrûk râviler için kullandığı sonucuna ulaşmıştır. Yine onun cerh lafızları üzerinde çalışmalar yapmış olan Dümeynî de Buhârî'nin

¹⁶¹⁵ Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 128; Ebû Abdîrrahman Eymen b. Abdulfettâh Âlî Meydan, *Tedkîkun-nazar fi kavli'l-Buhârî "fihi nazar"*, Mısır: Dâru'l-Mevedde, 2008/1429, s. 26; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 198-199; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 243.

¹⁶¹⁶ Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 128.

¹⁶¹⁷ Ahmet Yücel, Sehâvî'nin Buhârî dışındaki münekkitlerin “سكتوا عنه” tabirini hadisleri i'tibâr için yazılabilen râviler için kullandıkları şeklindeki tesbitinin hatalı olduğu sonucuna ulaşmıştır. bk. *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 130.

¹⁶¹⁸ Humeysî, *Mu'cem*, s. 125-126; Umerî, *Dirâsât*, s. 111; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 273. Irâkî “سكتوا عنه”ın çok yalan söyleyen kişiler hakkında kullanıldığını ifade etmiştir. bk. Ebû Şi'r, “el-İber fi kavli'l-Buhârî 'fi isnadihi nazar'”, s. 163.

söz konusu tabiri “تركوا حديثه” (hadisini terk ettiler yani metrûk) anlamında kullandığını belirtmiştir.¹⁶¹⁹

Buhârî'nin hem *et-Târîhu'l-kebîr* hem de *et-Târîhu's-sağîr* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'de bu lafzı kullanımı ile ilgili olarak birtakım hususlar ön plana çıkmaktadır: Örneğin Buhârî, “سكتوا عنه” lafzıyla birlikte diğer münekkitlerin değerlendirmelerini aktarmakta ve bir başka eserinde farklı bir lafız da kullanmaktadır: Buhârî, Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî (ö. 207/823) hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de “سكتوا عنه” terimiyle birlikte “تركة أحمد وإبن نمير” (Ahmed ve İbn Nümeyr onun hadisini terk etti)¹⁶²⁰ ifadelerini kullanırken *ed-Duafâu's-sağîr*'de “متروك الحديث” lafzını kullanmıştır.¹⁶²¹ Abdullah b. Ziyâd hakkında Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'de “سكتوا عنه” lafzını kullanırken,¹⁶²² *et-Târîhu'l-kebîr*'de “كان مالك يضعفه” (Mâlik onu zayıf olarak değerlendirdi) ziyadesi bulunmaktadır. Buhârî, Kâsım b. Abdullah b. Ömer hakkında *et-Târîhu'l-kebîr* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'de “سكتوا عنه” terimini kullanırken, *et-Târîhu'l-kebîr*'de “قال احمد” (Ahmed b. Hanbel onun yalancı olduğunu söylemiştir)¹⁶²³ ziyadesi yer almaktadır. Buhârî, Muhammed b. Mervân el-Kûfî hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de “سكتوا عنه”¹⁶²⁴ lafzını kullanırken bu lafzın metrûk râvilere delâlet ettiğini belirtmek

¹⁶¹⁹ Dümeynî, *Kavlu'l-Buhârî seketû anh*, s. 11; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 200-201; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 243; Yücel, *Hadis İminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 129.

¹⁶²⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 178; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 283.

¹⁶²¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 109. Vâkîdî hakkında münekkitlerin değerlendirmeleri şu şekildedir: Yahya b. Maîn “فيه ضعف”, “متروك الحديث”, Nesâî “ليس بثقة”, “ليس بشيء”, Dârekutnî “بين فيه حديثه”. Vâkîdî'nin ilim ve hıfzdaki genişliği ile megâzî ve siyer ilminde önemli bir âlim olduğu belirtilmiştir. Şâfîî, Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medîni ve İshak b. Râhûye gibi âlimler Vâkîdî'nin hadis uydurduğunu ve yalancı olduğunu söyleyerek cerh etmişlerdir. *Kütüb-i sitte* âlimleri ondan tahrir etmemişlerdir. bk. Nesaî, *ed-Duafâ*, s. 233; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 21; Dârekutnî, *ed-Duafâ*, s. 21; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 241; Zehebî, *Siyer*, IX, 458; Dümeynî, *Kavlu'l-Buhârî seketû anh*, ss. 119-131; Mustafa Fayda, “Vâkîdî”, *DİA.*, İstanbul 2012, XLII, 471-473. Bir başka örnekte Buhârî, Vehb b. Vehb Ebü'l-Bahterî hakkında (200/815-16) *et-Târîhu'l-kebîr*'de “سكتوا عنه” lafzı ile birlikte “كان وكيع يرميه بالكذب” (Vekî, yalan söylemekle itham etmiştir) şeklinde Vekî'nin değerlendirmesini de nakletmiştir. bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 170; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 292; a. mlf., *ed-Duafâ*, s. 121.

¹⁶²² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 96; a. mlf., *ed-Duafâ*, s. 67.

¹⁶²³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 164; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 132; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 100.

¹⁶²⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 232; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 224.

üzere *ed-Duafâu's-sağîr*'de “لا يكتب حديثه البتة” (hadisi kesinlikle yazılmaz) ifadesini de ilave etmiştir.¹⁶²⁵

Tespitlerimize göre Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de on yedi râvi hakkında “سكتوا عنه” lafzını kullanmıştır. Buhârî, bu râvilerden yedisini *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikretmemiştir. Bu râviler ile münekkitlerin değerlendirmelerini incelemek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

No	Râvinin Adı	Münekkitlerin Değerlendirmeleri	Kaynaklar
1	İbrâhim b. Hakem	Ahmed b. Hanbel “ليس بنقطة”, Yahya b. Maîn, “ليس بشيء”, Ebû Zür'a “ليس بقوي ضعيف”, Cûzcânî “ساقط”, Nesâî لا “متروك الحديث”, İbn Adî “ساقط”. İbn Hibbân كان يخرجه إذا انفرد “ يخطئ لا يعجبني الاحتجاج	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , I, 284; Cûzcânî, <i>Ahvâlu'r-ricâl</i> , s. 147; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 147; Ukaylî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 50; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , II, 94; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 114; İbnü'l- Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 30; İbn Adî, <i>el- Kâmil</i> , I, 241-242; Zehebî, <i>Târîh</i> , XIV, 38; Dümeynî, <i>Kavlu'l-Buhârî seketû anh</i> , s. 28.
2	İbrâhim b. Muhammed	Dârekutnî “ضعيف”, İbn Adî “عامه ما يرويه مناكير ولا يشبهه ”حديثه أهل الصدق”, İbn Hibbân “نفرد بأشياء لا تعرف”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , I, 322; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 114; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , I, 251; İbnü'l-Cevzî, <i>ed- Duafâ</i> , I, 50; Dümeynî, <i>Kavlu'l-Buhârî seketû anh</i> , ss. 34-35.
3	İsmâil b. Ya'lâ	اكتبوا عنه فإنه شريف لا “ يكتب”, Yahya b. Maîn ضعيف الحديث ليس حديثه بشيء “ ”, Nesâî “وقال مرة متروك الحديث ”, Dârekutnî كثير “متروك”, İbn Hibbân	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , I, 377; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 152; Dârekutnî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 4; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 126. Dümeynî, <i>Kavlu'l-Buhârî seketû anh</i> , ss. 44-48.

¹⁶²⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 110.

		”الخطأ فاحش الوهم“	
4	Muhammed b. Haccâc	Ahmed b. Hanbel “قد تركت حديثه”, Ali b. el-Medîni “ذهب حديثه”, Yahya ve Ebû Dâvud “ليس بثقة”, Nesâi, Müslim ve Dârekutni “متروك”, Ebû Zûr’a “يروى أباطليل عن شعبة”, İbn Hibbân “لا تحل الرواية”, Ebû Adî “غير ما ذكرت”, “والضعف على حديثه بين”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , I, 64; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , II, 296; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , III, 49; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , VII, 235; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , VI, 147. Dümeynî, <i>Kavlu 'l-Buhârî seketû anh</i> , ss. 113-115.
5	Muhammed b. Şuca	İbnü'l-Mübârek “ليس ولا يعرف الحديث”, Ebû Hâtîm “سكتوا عنه”, Nu'aym b. Hammâd “ضعيف”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , I, 115; İbn Ebi Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , VII, 286; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , VI, 217; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , III, 71; Mizzî, <i>Tehzibu 'l-kemal</i> , XXV, 360; Zehebî, <i>Târîh</i> , XIII, 367; a. mlf., <i>Mîzân</i> , VI, 182; İbn Hacer, <i>Takrîb</i> , s. 483.
6	Nasr b. Tarîf	Ahmed b. Hanbel “لا يكتب من حديثه”, Yahya b. Maîn “المعروفين بالكذب ووضع الحديث وقال”, Râzî, “مرة ليس حديثه بشيء”, Nesâi, Dârekutni “متروك”.	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , VIII, 105; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , III, 159.
7	Zeyd b. Avf	Ali b. el-Medîni, “ذهب”, Fellâs ve Müslim b. Haccâc “متروك الحديث”, Dârekutni “ضعيف”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , III, 404; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 311; İbnü'l-Cevzî, <i>Duafâ</i> , I, 306; Dümeynî, <i>Kavlu 'l-Buhârî seketû anh</i> , ss. 58-60.

Tablo 8: Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de “سكتوا عنه” Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile

Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar

Tabloya göre Buhârî'nin “سكتوا عنه” lafzıyla tenkit edip *ed-Duafâu 's-sağîr*'e almadığı bu yedi râviden Muhammed b. Haccâc, Nasr b. Tarîf, Zeyd b. Avf ve

İsmâîl b. Ya‘lâ istisna edildiğinde diğere üç râvinin Buhârî'nin hocaları ile Buhârî'den önceki dönem münekkittleri tarafından yalan söylemek ve hadis uydurmak şeklinde şiddetli tenkit ifadeleriyle değerlendirildikleri görülmemektedir. Ancak Muhammed b. Haccâc'ı Buhârî'nin hocaları olan Ahmed b. Hanbel “قد تركت حديثه” (hadisini terk ettim), Ali b. el-Medîni “ذهب حديثه” (hadisi sakıt olmuştur) ifadeleriyle değerlendirmiştir. Nasr b. Tarîf hakkında ise Ahmed b. Hanbel “لا يكتب حديثه” (hadisi yazılmaz), Yahya b. Maîn “من المعروفين بالكذب” (Yalancı ve hadis uyduran olarak tanınan kişilerdendir. Bir başka yerde ise hadisinin bir değeri yoktur) değerlendirmesinde bulunmuştur. Zeyd b. Avf ve İsmâîl b. Ya‘lâ hakkında da Buhârî'nin hocaları Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medîni ve Amr el-Fellâs “متروك” ve “ذاهب” gibi cerh lafızlarını kullanmışlardır. Söz konusu râviler hakkında bu değerlendirmeler olmakla birlikte Buhârî mezkûr râvileri *ed-Duafâu's-sağîr*'e almamıştır.

Bu değerlendirmelere göre Buhârî, “سكتوا عنه” lafzıyla birlikte “ذاهب” ve “فيه” gibi başka cerh ifadelerini de kullanmıştır. Ayrıca Buhârî bir eserinde “سكتوا” gibi başka cerh ifadelerini de kullanmıştır. Ayrıca Buhârî bir eserinde “سكتوا” lafzıyla değerlendirdiği bir râvi hakkında başka bir eserinde “تركوه”, “يتكلمون فيه” ve “متروك الحديث” gibi terimleri de esnek bir şekilde zikretmiştir. Yani Buhârî'nin bu lafızları aynı anlamda kullandığını söyleyebiliriz. Tespitlerimize göre Buhârî, bu tabirle cerh ettiği râvilerden rivayet etmemiştir.¹⁶²⁶ Yani o “سكتوا عنه” lafzını metrûk râviler hakkında kullanmıştır.

4. Fîhi nazar (فيه نظر)

“Hakkında şüphe vardır” manasına gelen bu tabir, hadis ıstılahı olarak genellikle metrûk râviler hakkında kullanılan cerh lafızlarındandır.¹⁶²⁷ Hicri I/VII. ve II/VIII. asırda kullanıldığına rastlanmayan söz konusu terim, tespit

¹⁶²⁶ bk. Mizzî, *Tehzîb*, II, 76; II, 244; XXIII, 378; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 100, 125, 157.

¹⁶²⁷ Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 122. Bu lafzı hangi imâmın kullandığı hakkında bk. Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, ss. 213-216; Ahmed, *Menhec*, s. 311. Cerhin, Zehebî'ye göre üçüncü, Irâkî'ye göre ikinci mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis hiçbir suretle alınmaz. bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 81.

edebildiğimiz kadarıyla üçüncü asırda ilk defa Buhârî tarafından sıkça kullanılmıştır.

Buhârî'nin bu lafzı kimin hakkında kullandığı ile ilgili olarak “إذا قلت فلان” (Kimin hakkında “fi hadîsihi nazar” demişsem o müttehemdir çok zayıftır),¹⁶²⁸ Irâkî'ye göre bu râvi müttehem bi'l-kizbdır¹⁶²⁹ ve çok zayıftır.¹⁶³⁰ Zehebî ayrıca bu râvinin “ليس بثقة” (sika olmadığını) ve “zayıflık” derecelerinin en kötü halinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁶³¹ Görüldüğü gibi hem Buhârî'nin kendi değerlendirmesi hem de diğer münekkitlerin değerlendirmeleri nedeniyle Buhârî'nin söz konusu terimin hangi râviler hakkında kullandığı hususunda üç farklı görüş ileri sürülmüştür:

1. Buhârî bu lafzı sadece metrûk râviler hakkında kullanmıştır: Zehebî, Buhârî'nin sözü edilen lafzı genellikle sika olmayan (ليس بثقة), zayıftan daha alt derecede, vahî ve yalancılıkla itham ettiği râviler hakkında kullandığı görüşündedir. Irâkî de bu hususta Zehebî ile aynı fikirdedir.¹⁶³²

2. Buhârî bu lafzı hem metrûk hem de güvenilir râviler hakkında kullanmıştır: Habiburrahman el-A'zamî, Buhârî'nin “فيه نظر” dediği halde diğer hadis münekkitlerinin tevsîk ettiği râvilerin sayısının pek de az olmadığından hareketle,¹⁶³³ Buhârî'nin bu lafzı metrûk râviler hakkında kullandığına dair kaidenin yaygın ve umumi olmadığı görüşündedir. Ebû Gudde de hocası Habiburrahman el-A'zamî ile aynı kanaate sahiptir. Ayrıca o, Buhârî'nin pek çok

¹⁶²⁸ Leknevî, *er-Ref'*, s. 388. İbn Hacer de bu lafızla “müttehem” kastedildiğini ifade etmiştir. bk. Ebû Şi'r, “el-İber fi kavli'l-Buhârî 'fi isnadihi nazar’”, s. 167; Umerî, *Dirâsât*, s. 126. Ayrıca bk. Hatîb, *Târîh*, II, 346; Mübârekpûrî, *Sîret*, II, 583.

¹⁶²⁹ Leknevî, *er-Ref'*, s. 402; Ebû Şi'r, “el-İber fi kavli'l-Buhârî 'fi isnadihi nazar’”, s. 163.

¹⁶³⁰ Zehebî, *Siyer*, XII, 441.

¹⁶³¹ Zehebî, *Mûkizâ*, s. 83; Aclân, *Menhec*, s. 99-100; Umerî, *Dirâsât*, s. 110; Ali Nûr, *İbn Adî*, s. 225; Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 129; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 172; Hüseyinî, “Havle ba'di mustalahâti'l-İmâmi'l-Buhârî fi nakdi'r-ricâl”, s. 356; Ebû Şi'r, “el-İber fi kavli'l-Buhârî 'fi isnadihi nazar’”, s. 164; Abdulkadir Mustafa el-Muhammedî, “Men kâle fihi'l-Buhârî 'fihi nazar’ ve ekvâlu ehli'l-cerh ve't-ta'dîl dirâseten tabikiyyeten fi kitâbihi't-Târîhi'l-kebîr”, Bağdâd: el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, ts., s. 2.

¹⁶³² Hatîb, *Târîh*, II, 25; Leknevî, *er-Ref'*, s. 402; A'zamî, *Dirâsât*, s. 215; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 99; Ebû Şi'r, “el-İber fi kavli'l-Buhârî 'fi isnadihi nazar’”, s. 163; Hüseyinî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 32; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 240-241.

¹⁶³³ Bununla ilgili örnekler için bk. Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 242-243; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 242.

yerde söz konusu lafızla râvinin kendisini değil rivayetini kastettiğini açıklamıştır.¹⁶³⁴

3. Buhârî bu lafzı zayıf anlamında kullanmıştır: Dümeynî bu görüştedir.¹⁶³⁵

Muallimî ise Zehebî gibi Buhârî'nin bu lafzı şiddetli bir cerh ifadesi olarak kullandığını ifade etmiştir. “في حديثه نظر” lafzı zayıf râvilere hamledilir, ya da i'tibâr yoluyla rivayeti kabul olunmayan kişi için kullanılır.¹⁶³⁶ Aclân ise “في حديثه نظر” ifadesinin râvinin hıfzının kötü olduğuna ya da gafletine işaret olduğunu ifade etmiş, ayrıca râvinin durumunun müttehem (şüpheli) olduğunu belirtmek için kullanıldığını da ifade etmiştir.¹⁶³⁷

Ahmet Yücel'e göre Zehebî'nin de dediği gibi Buhârî, bu lafzı şiddetli cerh lafzı olarak kullanmıştır. Buhârî'nin gerek kendisi gerekse diğer münekkit muhaddislerin aynı zamanda zayıf veya güvenilir râviler hakkında kullanılan lafızlarla birlikte “فيه نظر” diye tavsif ettikleri râvileri terk etmesi, hadis alışındaki titizliğini gösterdiği de ifade edilmiştir.¹⁶³⁸

Tespitlerimize göre Buhârî söz konusu lafzı kendisinin de ifade ettiği gibi aşırı zayıf râviler hakkında kullanmıştır. Bununla birlikte bazı araştırmacıların

¹⁶³⁴ Leknevî, *er-Ref'*, ss. 388-390; Tehânevî, *Yeni Usul-ü Hadis*, s. 243; A'zamî, *Dirâsât*, s. 220; Aclân, *Menhec*, ss. 100-102. Ayrıca bk. Umerî, *Dirâsât*, s. 111; Yücel, *Hadis İlmünde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 123-124; Sâre Dârî Humeyd, “Kavlu'l-Buhârî 'fihi nazar' ve ekvâlu ehli'l-cerh ve 't-ta'dîl dirâseten tatbikiyyeten fi kitâbihi't-Târîhi'l-kebîr”.

¹⁶³⁵ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, I, 19. (muhakkikin girişi); Dümeynî, *Kavlu'l-Buhârî seketû anh*, s. 14; Atuv, *Mustalahât*, s. 677; Yücel, *Hadis İlmünde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 124. “فيه نظر” hakkında âlimlerin görüşleri ve değerlendirmeleri için bk. Ebû Şî'r, “el-İber fi kavli'l-Buhârî 'fi isnadihi nazar’”, ss. 162-165; Sâre Dârî Humeyd, “Kavlu'l-Buhârî 'fihi nazar’”; Muhammedî, “Men kâle fihi'l-Buhârî 'fihi nazar' ve ekvâlu ehli'l-cerh ve 't-ta'dîl dirâseten tatbikiyyeten fi kitâbihi't-Târîhi'l-kebîr”, ss. 2-4; Âli Meydân, *Tedkîkun-nazar fi kavli'l-Buhârî 'fihi nazar*, s. 28.

¹⁶³⁶ Umerî, *Dirâsât*, s. 111; Atuv, *Mustalahât*, s. 687. Hâtim el-Avnî ise bu lafızla hafif bir tenkidin olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu durumun Hâkim b. Cübeyr'e has olması hakkında bk. Ebû Şî'r, “el-İber fi kavli'l-Buhârî 'fi isnadihi nazar’”, s. 166. krş. Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 216.

¹⁶³⁷ Aclân, *Menhec*, s. 100. İbn Hacer ve Zehebî'nin de “في إسناده نظر” ifadesinin sadece hadis için değil râvi için kullanıldığı hakkında bk. Ebû Şî'r, “el-İber fi kavli'l-Buhârî 'fi isnadihi nazar’”, s. 167.

¹⁶³⁸ Yücel, *Hadis İlmünde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 125. Ayrıca bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 81; Ebû Şî'r, “el-İber fi kavli'l-Buhârî 'fi isnadihi nazar’”, s. 199.

ifade ettikleri gibi Buhârî'nin bu lafızla değerlendirdiği bütün râvilerin metrûk olduğu söylenemez.

Buhârî, “فيه نظر” ifadesini daha çok râvinin terkini gerektiren diğer cerh lafızlarıyla birlikte zikretmiştir. Söz konusu tabiri “في إسناده نظر”, “في حديثه نظر”, ve “في” şekillerinden biriyle sened veya mervi hakkında kullanmıştır. Buhârî “في إسناده نظر” lafzını sahâbe ve güvenilir râviler (sikât) hakkında da kullanmıştır. Tabirin bu şekildeki kullanımları râvi hakkında değil, rivayet ettiği hadis (mervi) veya senedi ile ilgilidir. Nitekim râvi tercemesinde hadisin naklinden sonra zikredilen “في إسناده نظر” teriminin zarûrî olarak râvinin cerhini gerektirmediği hadisteki bir illet nedeniyle yapılmış bir tenkidi ifade ettiği nakledilmiştir.¹⁶³⁹ İbn Adî de “في إسناده نظر” hakkında, “Bu lafızla değerlendirilen râviler İbn Mesûd ve Âişe (ra) gibi kişilerden işitmemişlerdir. İbn Adî böyle değerlendirilen râvilerin Buhârî'ye göre zayıf olduklarını ifade etmiştir.”¹⁶⁴⁰

Buhârî'nin bu lafzı rivayetlerindeki münkerlik alametini açıklamak için bazı meçhul râviler hakkında kullandığı da ifade edilmiştir. Yani bu lafzın Buhârî'nin kullanımında râvilerin cerhi hakkında olmasından daha çok metin ya da isnadlardaki illetlerin tenkidi hakkında kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁶⁴¹ Dümeynî de Buhârî'nin “في حديثه نظر” dedikleri kişilerde zayıflığın galip geldiğini ve onların çoğunun rivayetlerinde teferrüd ettiklerini ifade etmiştir. Yani “isnadında şüphe vardır” yoksa bu lafızla değerlendirilen râvilerde şüphe yoktur. Tercemelerde

¹⁶³⁹ Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 126; Ahmed, *Menhec*, s. 321-322, 329; Ammârî, *Menhec*, s. 115. Buhârî'nin “في إسناده نظر”ı on üç farklı kullanımı hakkında bk. Ebû Şî'r, “el-İber fi kavli'l-Buhârî ‘fi isnadihi nazar’”, s. 199; Sâre Dârî ise “فيه نظر” ile ilgili on bir çeşit kullanım olduğunu tespit etmiştir. Bununla ilgili olarak bk. “Kavlu'l-Buhârî ‘fihi nazar’ ve ekvâlu ehli'l-cerh ve't-ta'dil dirâseten tatbikiyyeten fi kitâbihi't-Târîhi'l-kebîr”; Ali Meydan, *Tedkîkun-nazar fi kavli'l-Buhârî ‘fihi nazar’*, s. 29 vd. Ahmed Abdullah da yedi çeşit kullanım tespit etmiştir. bk. *Menhec*, ss. 311-319; Ahmed Abdullah Ahmed, “Şerhu İbn Adî li-'ibârâti'l-eimmeti'l-cerh ve't-ta'dil”, *Mecelletu ebhâsi külliyyeti'l-İslâmiyye*, 2011, c. XI, S. 2, ss. 147-150; Atuv, *Mustalahât*, ss. 702-708. İbn Hacer de *Takrîb* adlı eserinde Buhârî'nin bu lafızla tenkit ettiği râviler hakkında çeşitli sınıflandırmalarda bulunarak bir değerlendirme yapmıştır. bk. Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, ss. 217-219.

¹⁶⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 411. Ayrıca bk. Ahmed, *Menhec*, s. 322; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 216.

¹⁶⁴¹ Örnek râviler hakkında bk. Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 111; I, 375, II, 216. Değerlendirmeler için bk. Ahmed, *Menhec*, s. 328, 331; Atuv, *Mustalahât*, s. 677; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 242-243.

gelen hadislerin isnadlarının araştırılması sonucundaki deliller zikredilmiş, bunların dışındakiler zayıf ve meçhul kişiler arasında görülmüştür. Bu durumdaki râvilerin çoğu da hadisinde zayıflık ve münkerlikle meşhur kişilerdir.¹⁶⁴²

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de yüze yakın râvi¹⁶⁴³ hakkında “فيه نظر” lafzını kullanırken, *ed-Duafâu's-sağîr*'de sekiz râvi hakkında bu lafzı zikretmiştir. Bu nedenle her iki eserde bu lafzın kullanım özelliklerinin karşılaştırılması, aralarındaki farkı görebilmek için önem arz etmektedir. Bu nedenle Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de “فيه نظر” lafzıyla değerlendirdiği bazı örnek râviler ile diğer münekkitlerin değerlendirmeleri mukayese edilerek bir tablo halinde ortaya konulmuştur.

No	Râvinin Adı	Münekkitlerin Değerlendirmeleri	Kaynaklar
1	Bişr b. Hüseyin	Dârekutnî, “متروك”, İbn Adî ise “ضعيف عامة حديثه ليس بمحفوظ”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , II, 71; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , II, 10; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 142; İbn Hacer, <i>Lisân</i> , II, 21.
2	Büreyde b. Süfyân	Cûzcânî “ردى المذهب جدا”, Nesâî “ليس بالقوي في الحديث”, Dârekutnî ise “متروك”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , II, 141; Ukaylî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 165; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 6; Mizzî, <i>Tehzîb</i> , IV, 56; Zehebî, <i>Târîh</i> , VIII, 46-47.
3	Evs b. Abdullah	Nesâî “ليس بثقة”, Dârekutnî “متروك”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , II, 17; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 156; Ukaylî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 124; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , I, 410; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 129; İbn Hacer, <i>Lisân</i> , I, 470.
4	İbrâhim b. Ali	Yahya “ليس به بأس”, Dârekutnî “كان يخطئ حتى”, İbn Hibbân “ضعيف” “خرج عن حد الاحتجاج به إذا انفرد”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , I, 310; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , I, 258; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 103; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 43; Mizzî, <i>Tehzîb</i> , II, 156; Zehebî, <i>el-Muğni</i> , I, 56.

¹⁶⁴² Dümeynî, *Kavlu'l-Buhârî seketü anh*, s. 15-16; Atuv, *Mustalahât*, s. 632.

¹⁶⁴³ Muhammedî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de “فيه نظر” lafzıyla değerlendirilen doksan kişiyi diğer münekkitlerin değerlendirmeleriyle beraber zikretmiştir. Bu konuda bk. “Men kâle fihi'l-Buhârî ‘fihi nazar’”, s. 8 vd. krş. Atuv, *Mustalahât*, s. 633; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 202-213; Ahmed, *Menhec*, s. 311.

5	Muhammed b. Muâviye	İbn Adî “لا يعرف”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , I, 246; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , VI, 279; Zehebî, <i>Mîzân</i> , VI, 342; İbn Hacer, <i>Lisân</i> , V, 385.
6	Muhammed b. Sâbit	Affân “ضعيف الحديث”, Yahya b. Maîn “ليس بقوي”, Ebû Hâtim “لا يحتج به منكر الحديث”, Ebû Zür‘a “لین”, Nesâî ve Ebû Dâvûd “عامه حديثه لا يتابع”, İbn Adî “ضعيف” عليه	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , I, 50; Ukaylî, <i>ed-Duafâ</i> , IV, 39-40; ; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , VI, 136; İbn Ebî Hâtim, <i>el-Cerh</i> , VII, 217; İbn Hacer, <i>Tehzîb</i> , IX, 72.
7	Muhammed b. Zübeyr	Yahya b. Maîn “لا شيء”, “ضعيف”, Ebû Hâtim “ليس بالقوي في حديثه انكار”, Nesâî “منكر”, İbn Hibbân “منكر الحديث جدا”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , I, 86; Nesaî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 235; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , II, 259; İbn Ebî Hâtim, <i>el-Cerh</i> , VII, 259; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , VI, 203.
8	Temâm b. Necîh	Ebû Hâtim “منكر الحديث ذاهب”, Ebû Zür‘a “ليس بقوي”, “ضعيف”, Nesâî “لا”, “عامه ما يرويه لا”, İbn Adî “يعجبني حديثه يتابعه الثقات عليه”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , II, 157; Ukaylî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 169; İbn Ebî Hâtim, <i>el-Cerh</i> , II, 445; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 155; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , II, 83.

Tablo 9: Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de “فيه نظر” Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar

Tabloya bakıldığında Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de “فيه نظر” terimini kullanarak değerlendirdiği râvilerin genel olarak hem Buhârî'den önceki münekkitler hem de onun hocaları tarafından tenkit edilmedikleri görülmektedir. Yahya b. Maîn ile Affân'ın “ضعيف” (zayıf) lafzıyla değerlendirmesi bulunmaktadır. Ama Buhârî'den sonra mezkûr râviler hakkında çeşitli lafızlarla ifade edilen tenkitler bulunmaktadır. Burada Buhârî'nin kendisinden sonraki münekkitlere etkisinden söz etmek mümkündür.

Şimdi de yukarıdaki tablo ile birlikte Buhârî'nin *ed-Duaî'ât*'s-sağîr'de "فيه" lafzını kullandığı yedi râvi ile diğer münekkitlerin değerlendirmelerini karşılaştırmak amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

No	Râvinin Adı	Münekkitlerin Değerlendirmeleri	Kaynaklar
1	Abdullah b. Ya'lâ	Nesâî "ضعيف" "بيروي عن أبيه كثير المناكير" (babasından çokça münker rivayet nakletmiştir)	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , V, 235; a.mlf., <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 72; Nesâî, <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 221; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duaî'ât</i> , II, 147.
2	Abdurrahman b. Atâ	Nesâî "نفقة", İbn Hibbân ise "ليس بالقوي"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , V, 336; a.mlf., <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 73; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , V, 269; Zehebî, <i>Mîzân</i> , IV, 304.
3	Abdurrahman b. Selmân	"ليس بالقوي" Nesâî	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , V, 294; a.mlf., <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 74; Nesâî, <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 206; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , V, 242; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duaî'ât</i> , II, 95.
4	Amr b. Dînâr	Yahya b. Maîn "ليس بشيء", Sa'dî, Nesâî, Râzî "ضعيف", Ebû Zür'a "واهي الحديث"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , VI, 329; a.mlf., <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 87; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duaî'ât</i> , II, 226.
5	İshâk b. el-Hâris	Ahmed b. Hanbel "ضعيف", İbn Hibbân "منكر الحديث"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , I, 384; a.mlf., <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 21; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 133; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duaî'ât</i> , I, 101.
6	Kutbe b. Âlâ	Nesâî "ضعيف", Ebû Hâtîm "بخطئ كثيرا"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , VII, 191-192; a.mlf., <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 100; Nesâî, <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 228; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duaî'ât</i> , III, 18.
7	Seleme b. Fadl	Ali b. el-Medîni onu zayıf kabul etmiştir. İbn Râhûye ve Nesâî "ضعيف".	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , IV, 84; a.mlf., <i>et-Târîhu's-sağîr</i> , II, 244; a.mlf., <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 57; Nesâî, <i>ed-Duaî'ât</i> , s. 184; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duaî'ât</i> , II, 11; Mizzî, <i>Tehzîb</i> , XI, 305-308.

Tablo 10: Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de “فيه نظر” Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar

Tabloyu incelediğimiz zaman Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de çeşitli cerh lafızlarıyla değerlendirip *ed-Duafâu's-sağîr*'de bu terimlerin yanında “فيه نظر” lafzıyla yer verdiği râvilerin genel olarak Buhârî'den önceki münekkitler ile onun hocaları tarafından bazı cerh ifadeleriyle tenkit edildiği görülmektedir. Yani yukarıda incelediğimiz cerh lafızlarında olduğu gibi Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de “فيه نظر” terimiyle tenkit ettiği râviler, onun sadece *et-Târîhu'l-kebîr* ve *et-Târîhu's-sağîr*'de bu lafızla tenkit ettiği râvilerden farklı değerlendirilebilir. Ancak daha önce zikredildiği şekliyle *et-Târîhu'l-kebîr*'de değerlendirilen râvilerde müşahede edildiği gibi genel itibarıyla *ed-Duafâu's-sağîr*'deki söz konusu lafızla tenkit edilen bazı râviler hakkında hem hicrî ikinci asır münekkitleri hem de Buhârî'nin hocaları tarafından herhangi bir tenkidin olmadığı görülmektedir. Yani söz konusu lafız bu yönüyle diğer lafızlardan ayrılmaktadır. Bu nedenle olsa gerek ki, Ebû Hâtim bu râvilerden ikisininin *ed-Duafâu's-sağîr*'den çıkarılması gerektiğini belirterek Buhârî'ye itiraz etmiştir.¹⁶⁴⁴ Bu râvilerden Abdurrahman b. Atâ ile Abdurrahman b. Selmân hakkında Buhârî'den önce çok fazla tenkidin olmaması Ebû Hâtim'i desteklemektedir.

Buhârî yukarıdaki terimlerden başka ayrıca “فيه بعض النظر”¹⁶⁴⁵ ve “في صحة خبره”¹⁶⁴⁶ lafızlarını da kullanmıştır.¹⁶⁴⁷

Bu değerlendirmelere göre Buhârî, “فيه نظر” lafzını bazı yerlerde diğer cerh lafızlarıyla birlikte kullanmıştır. Ayrıca o “فيه نظر” lafzını kullandığı bazı kişiler için

¹⁶⁴⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, s. 269, 242; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 95; Zehebî, *Mîzân*, IV, 304.

¹⁶⁴⁵ Buhârî, Bükeyr b. Mismâr hakkında mezkûr lafzı kullanmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 114. Buhârî'nin bu râviden rivayet etmemesi ve diğer değerlendirmeler için bk. Mizzî, *Tehzîb*, IV, 251-252. Bir diğer örnek için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 2. Ebû Hâtim er-Razî ise bu râvi hakkında “متروك الحديث” lafzını kullanmıştır. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 47; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 67.

¹⁶⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 436. Buhârî'nin bu lafzı, isnadında tenkit edilen bir râvi ya da isnadına muhalefet eden bir haber rivayet eden meçhul bir râvi hakkında kullandığı hakkında bk. Ahmed, *Menhec*, s. 320.

¹⁶⁴⁷ “فيه بعض النظر” genellikle metrûk râviler hakkında kullanıldığı halde “فيه بعض النظر” râvinin metrûk değil zayıf olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 126.

münker lafzını da zikretmiştir. Buhârî'nin bu lafızla tenkit ettiği râviler ondan önceki ve sonraki dönem münekkitleri tarafından farklı lafızlarla tenkit edilmiştir. Tespitlerimize göre Buhârî'nin bu lafızla cerh ettiği kimselerden genellikle *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği bununla birlikte ta'liken diğer eserlerinde tahrir ettiği tespit edilmiştir.¹⁶⁴⁸ Yani Ebû Gudde ile hocasının ifade ettiği gibi Buhârî'nin “فيه نظر” lafzını sadece metrûk anlamında kullandığı ile ilgili genel bir durumun olmadığı söylenebilir. Burada zikredilmesi gereken bir diğer husus ise bu lafızla tenkit edilen râviler, diğer cerh-ta'dîl kaynaklarında çok hata yapmak ve rivayetlerinin mütâbi'înin olmaması şeklinde zabt yönünden tenkit edilmiştir.

5. Yetekellemûne fih (يتكلمون فيه)

Bu ifade “Hakkında birtakım menfî şeyler konuşuyorlar” manasında cerh lafızlarındandır. Cerhin en hafifine delalet eden birinci mertebedeki lafızlara Irâkî'nin ekledikleri arasında yer alır. Hakkında “تكلّموا فيه” cerh hükmü verilmiş olan râvilere dair bazı tenkitler ileri sürülmüşse de bu tenkitler hadislerinin i'tibâr için yazılmasına engel olacak derecede görülmemiştir.¹⁶⁴⁹ Cerhin Irâkî'ye göre beşinci, Sehâvî'ye göre (Buhârî dışındaki âlimlerin kullanımında) altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. Buhârî ise bu sigayı, rivayet ettiği hadis hiçbir suretle alınmayan râviler hakkında kullanır.¹⁶⁵⁰

Tespit edebildiğimiz kadarıyla mezkûr lafzı ilk ve yukarıda zikredilen lafızlar kadar yaygın olmasa da kullanan Buhârî olmuştur.

Buhârî'nin ricâl eserlerindeki “يتكلمون فيه” lafzını kullanımı ile ilgili olarak bazı farklılıklar ön plana çıkmaktadır. Örneğin Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de çeşitli lafızlarla değerlendirdiği bir râvi hakkında *ed-Duafâu's-sağîr*'de “يتكلمون فيه” lafzını da zikretmiştir. Bîşr b. Harb hakkında Buhârî, Ali b. el-Medîni'nin onu zayıf

¹⁶⁴⁸ bk. Mizzî, *Tehzîb*, IV, 56; IV, 326; XXIV, 548; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 379; I, 448; IX, 72; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 242. Muhammed Atuv, Buhârî'nin “فيه نظر” lafzını kullandığı seksen râviyi diğer münekkitlerin değerlendirmeleriyle birlikte zikretmiş daha sonra da *Kütüb-i tis'a*'daki rivayetlerin miktarını araştırmıştır. bk. *Mustalahât*, ss. 633-656.

¹⁶⁴⁹ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 439; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 399; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 315; Hâyük, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 238; Humeysî, *Mu'cem*, s. 76.

¹⁶⁵⁰ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 315; Hâyük, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 238-239.

gördüğünü (بضعفه), Yahya'nın ondan rivayet etmediğini nakletmiş ve *ed-Duafâu's-sağîr*'de bu tenkitlere ilave olarak “يتكلمون فيه” lafzını da kullanmıştır.¹⁶⁵¹ Burada zikredilmesi gereken bir başka husus ise Buhârî, bazı râviler hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de sadece “يتكلمون فيه” terimini kullanırken *ed-Duafâu's-sağîr*'de “فيه نظر” lafzını da ilave etmiştir. Yine o mezkûr lafız ile birlikte “منكر الحديث” terimini de birlikte kullanmıştır.¹⁶⁵² Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı bir râvi ile ilgili olarak *ed-Duafâu's-sağîr*'de söz konusu tenkit terimini zikrettiği de tespit edilmiştir.¹⁶⁵³

Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de yirmi üç râvi hakkında “يتكلمون فيه” lafzını kullanmıştır. Aşağıda bu râvilerden bazıları ve diğer münekkitlerin değerlendirmeleri tablo halinde zikredilmiştir.

No	Râvinin Adı	Münekkitlerin Değerlendirmeleri	Kaynaklar
1	Eyyûb b. Süveyd	Ahmed b. Hanbel “ضعيف”, Yahya b. Maîn “ليس بشيء”, Ebû Hâtim “لين”, Nesâi “ليس بثقة”, Dârekutnî “الحديث ضعيف”, İbn Hibbân da <i>es-Sikât</i> 'ında zikretmiş, fakat hâfızasının iyi olmadığını söylemiştir.	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , I, 417; Nesâi, <i>ed-Duafâ</i> , s. 150; Dârekutnî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 21; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , I, 360; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 130; Mizzî, <i>Tehzîb</i> , III, 476; Zehebî, <i>Siyer</i> , IX, 431-432.
2	Ömer b. Habîb	Yahya b. Maîn “كان يكذب وقال مرة” “ضعيف”, Nesâi ve Dârekutnî “ضعيف”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , VI, 148; Nesâi, <i>ed-Duafâ</i> , s. 223; Ukaylî, <i>ed-Duafâ</i> , III, 153; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , II, 206; Zehebî, <i>Siyer</i> , IX, 490; a.mlf., <i>Mizân</i> , V, 222.
3	Saîd b. Abdülmelik	Ebû Hâtim “رأيت فيما حدث أكاذيب” “يتكلمون فيه”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , II, 30; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , IV, 45; Zehebî, <i>Mizân</i> , III, 219.

¹⁶⁵¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 71; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, I, 347; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 26.

¹⁶⁵² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 202, 384; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 21.

¹⁶⁵³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 170; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 84.

4	Şehr b. Havşeb	Nesâî "ليس بالقوي", Şu'be terk etmiş ve ta'n etmiştir. "تركه شعبة وطعن فيه"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , II, 70; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 194; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , II, 43.
5	Temâm b. Bezî	Dârekutnî "متروك"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , II, 157; Dârekutnî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 7; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 157.
6	Ziyâd b. el-Münzir	Yahya b. Maîn "ليس بئقمة", "كذاب", Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve Dârekutnî "متروك الحديث", Ebû Zür'a "واهي الحديث"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , III, 371; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 181; İbn Hibbân, <i>el-Mecruhîn</i> , I, 306; İbn Ebî Hâtim, <i>el-Cerh</i> , III, 545; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 301; Zehebî, <i>Târîh</i> , IX, 140.

Tablo 11: Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'de "يتكلمون فيه" Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar

Tabloya göre dört râvi hariç tutulursa diğer râviler hakkında hem hicri ikinci asır münekkitleri hem de Buhârî'nin hocaları tarafından zikredilmiş tenkit ifadeleri bulunmamaktadır. Ancak Eyyûb b. Süveyd, Ziyâd b. el-Münzir, Şehr b. Havşeb ve Ömer b. Habîb hakkında tenkitler olmasına rağmen Buhârî, bu râvileri *ed-Duafâu's-sağîr*'e almamıştır.

Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*'de ise on bir râvi hakkında "يتكلمون فيه" lafzını kullanmıştır. Bu râviler ile diğer münekkitlerin değerlendirmeleri aşağıdaki tabloda incelenmiştir.

No	Râvinin Adı	Münekkitlerin değerlendirmeleri	Kaynaklar
1	Bişr b. Harb	Yahya b. Maîn, Ebû Zür'a ve Nesâî "ضعيف", Dârekutnî "وهم", İbn Hibbân "منكر الحديث لا يحتج بما روى"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , II, 71; a.mlf., <i>et-Târîhu's-sağîr</i> , I, 347; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 26; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 159; İbn Hibbân, <i>el-Mecruhîn</i> , I, 186.

2	İshak b. Hâris	Ahmed b. Hanbel “ضعيف”, İbn Hibbân “منكر الحديث”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , I, 384; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 21; Ukaylî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 101; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 133; İbn Hacer, <i>Lisân</i> , I, 359.
3	Muhammed b. Sâlim	Ahmed b. Hanbel “متروك”, Yahya el-Kattân “ليس بشيء”, Nesaî ve Fellâs “متروك الحديث”, İbn Adî ise rivayetlerinde zayıflık olduğunu ifade etmiştir.	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , I, 105; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 106; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , VI, 154-155; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , III, 62.
4	Muhammed b. Ya'lâ	Ebû Hâtim “متروك”, İbn Hibbân “لا يجوز الاحتجاج به فيما خالف الثقات”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , I, 269; a.mlf., <i>et-Târîhu 's-sağîr</i> , II, 290; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 110; İbn Hibbân, <i>el-Mecruhîn</i> , II, 267-268.
5	Müslim b. Keysân	Ahmed b. Hanbel “ضعيف الحديث لا”, “منكر الحديث جدا”, Fellâs “يكتب حديثه ليس”, Ebû Dâvud “غير ثقة”, Ebû Dâvud “يضعف ليس عندي بالقوي”, Tirmîzî “بشيء”, Nesâî “متروك الحديث”, “ليس بثقة”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , VII, 271; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 111; a.mlf., <i>et-Târîhu 's-sağîr</i> , II, 87; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , III, 8; İbnü'l-Cevzî, <i>Duafâ</i> , III, 118.
6	Nasr b. Hammâd	Yahya b. Maîn, “كذاب”, Ya'kûb b. Şeybe “ليس بشيء”, Müslim “ذاهب”, Nesâî “ليس بثقة”, Ebû Hâtim ve Ezdî “متروك الحديث”, İbn Hibbân “كان يخطئ كثيرا ويهم في الإسناد”	Buhârî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 118; İbnü'l-Cevzî, <i>Duafâ</i> , III, 158; Mizzî, <i>Tehzîb</i> , XXIX, 343-344.
7	Nüfey' b. el-Hâris	Yahya b. Maîn “ليس بشيء”, Nesâî, Fellâs, Dârekutnî “متروك”, Ebû Zür'a “لم يكن بشيء”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebîr</i> , VIII, 121; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 121; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , III, 165; Zehebî, <i>Mizân</i> , VII, 47.

8	Ömer b. Abdullah	Ahmed b. Hanbel “ضعيف الحديث”, Yahya b. Maîn “ليس بشئ”, Ebû Hâtîm ve Nesâî “ضعيف”	Buhârî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 84; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 221; İbn Hibbân, <i>el-Mecruhîn</i> , II, 91; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , VI, 118; Mizzî, <i>Tehzîb</i> , XXI, 419.
9	Revh b. Eslem	Affan “كذاب”, Yahya b. Maîn “ليس بذاك”, Ebû Hâtîm “لین الحديث”, Nesâî ve Dârekutnî “ضعيف”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebir</i> , III, 310; a.mlf., <i>et-Târîhu 's-sağîr</i> , II, 291; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 48; İbn Adî, <i>el-Kâmil</i> , III, 143; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , III, 499; Mizzî, <i>Tehzîb</i> , IX, 232.
10	Yahya b. Abdülhumeyd	İbn Nümeyr “كذاب”, Ahmed b. Hanbel “كان يكذب جهارا ما زلنا نعرف”, Sa'dî “ساقط”, Nesâî “ضعيف”	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebir</i> , VIII, 291; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 124; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 248; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , III, 197.

Tablo 12: Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebir* ve *ed-Duafâ 's-sağîr*'de “يتكلمون فيه” Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkîtlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar

Tabloya bakıldığında Buhârî'nin özellikle *ed-Duafâ 's-sağîr*'de mezkûr terimi kullanarak tenkit ettiği râvilerin, hicrî ikinci asır münekkîtleri ile Buhârî'nin hocaları tarafından “yalan söylemek” gibi ağır lafızlarla tenkit edildikleri görülmektedir.

Bu değerlendirmelere göre Buhârî'nin hocaları ile Buhârî'den önceki münekkîtler tarafından çeşitli lafızlarla tenkit edilen râvilerle ilgili olarak Buhârî bu tenkitleri ifade etmek üzere “يتكلمون فيه” lafzını kullanmıştır. Ayrıca tespitlerimize göre Buhârî, bu lafızla tenkit ettiği râvilerden rivayet etmemiştir.

Buhârî, “يتكلمون فيه” lafzından başka “تكلم شعبة في ابى اليقظان” (Şu'be Ebî'l-Yakazân'ı tenkit etti),¹⁶⁵⁴ “تكلم فيه أبو عبيد” (Ebû Ubeyd onu tenkit etti)¹⁶⁵⁵ şeklinde

¹⁶⁵⁴ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebir*, II, 161; III, 16; III, 350; VIII, 320.

¹⁶⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebir*, I, 333.

Şu‘be, Ebû Ubeyd, Yahya b. Maîn,¹⁶⁵⁶ Ebû Nu‘aym,¹⁶⁵⁷ Humeydî,¹⁶⁵⁸ Vekî,¹⁶⁵⁹ ve Yahya el-Kattân¹⁶⁶⁰ örneklerinde görüldüğü gibi münekkitleri isim olarak da zikretmektedir. Ayrıca Buhârî söz konusu terimi “الكوفيون يتكلمون في حديثه”,¹⁶⁶¹ (Kûfeliler söz konusu râvinin hadisini tenkit etmişlerdir) “يتكلم في حديثه” (Söz konusu râvinin hadisi tenkit edilmiştir),¹⁶⁶² “يتكلمون في بعض حديثه” (Münekkitler değerlendirilen râvinin bazı hadislerini tenkit etmişlerdir),¹⁶⁶³ “يتكلمون في حفظه” (Münekkitler söz konusu râvinin hıfzını tenkit etmişlerdir)¹⁶⁶⁴ şekillerinde de kullanmıştır.

B. Buhârî’nin Kullandığı Diğer Cerh Lafızları

Buhârî yukarıda zikredilen sıkça kullandığı tenkit ifadeleri yanında başka cerh lafızlarına da yer vermiştir. Tespit edilen bu lafızlar aşağıda incelenmiştir.

1. Leyse bi’l-kavî (ليس بالقوي)

“Kuvvetli değil” manasında cerh lafızlarından olup İbn Ebî Hâtim’in tertibine göre cerhin ikinci mertebesindeki lafızlara tekabül eder. Hakkında bu cerh lafzı kullanılan râvi, İbn Ebî Hâtim’e göre cerhin birinci mertebesinde yer alan lafızlardan biriyle cerhedilen râvinin altındadır. Ancak hadisleri i‘tibâr için yazılır. Nevevî’ye göre “ليس بالقوي” lafzı “لين” lafzından aşağı derecededir. Zehebî, Irâkî ve Sehâvî’ye göre “ليس بحجة” (delil olmaz) manasındadır.¹⁶⁶⁵

Buhârî söz konusu lafzı *et-Târîhu’l-kebîr* ile *ed-Duaîfâu’s-sağîr*’de bir râvi hakkında “ليس بالقوي” şeklinde kendi değerlendirmesi olarak kullanmış,¹⁶⁶⁶ diğer

¹⁶⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 204, 205; V, 62.

¹⁶⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, II, 130.

¹⁶⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 97, 163; VI, 112.

¹⁶⁵⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VIII, 297.

¹⁶⁶⁰ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VIII, 24.

¹⁶⁶¹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 99.

¹⁶⁶² Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VIII, 240.

¹⁶⁶³ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 115.

¹⁶⁶⁴ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 34; III, 460; V, 156-157.

¹⁶⁶⁵ bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 37; Leknevî, *er-Ref’*, s. 154; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 204; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 201; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 163; Hâyik, *el-İmâmu’l-Buhârî*, s. 236.

¹⁶⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 53; a.mlf., *ed-Duaîfâ*, s. 103, 121.

râviler hakkında ise “ليس بالقوي عندهم” (münekkitlere göre kuvvetli değildir) şeklinde kullanarak münekkitlere atıfta bulunmuştur. Bu bağlamda Buhârî “ليس بالقوي عندهم” lafzını ilk kullananlardan biri olarak zikredilmiştir.¹⁶⁶⁷

Buhârî'nin ricâlle ilgili eserlerinde mezkûr lafzın kullanımı ile ilgili olarak şu hususlar tespit edilmiştir. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı bir râvi hakkında¹⁶⁶⁸ *ed-Duafâu's-sağîr*'de “ليس بالقوي عندهم” lafzını zikretmiştir.¹⁶⁶⁹ O, ricâlle ilgili eserlerinde “ليس بالقوي عندهم”, “عنده مناكير”, “يتكلمون فيه” ve “ليس بالقوي” lafızlarını birbirlerinin yerine kullanmıştır.¹⁶⁷⁰ Yine Buhârî sahâbî olduğu ihtilafli olan Kudeyr ed-Dabbî hakkında *ed-Duafâu's-sağîr*'de “ليس بالقوي” lafzını kullanmıştır.¹⁶⁷¹

Buhârî ayrıca daha önce de zikredildiği gibi mezkûr lafzı “إسناده ليس بالقوي” (isnadı kuvvetli değildir) şeklinde tariklerin zayıflığını göstermek için de kullanmıştır.¹⁶⁷²

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* ile *ed-Duafâu's-sağîr*'de on râvi hakkında mezkûr lafza yer vermiştir. Bu râviler ile diğer münekkitlerin değerlendirmeleri aşağıdaki tabloda incelenmiştir:

No	Râvinin Adı	Münekkitlerin Değerlendirmeleri	Kaynaklar
1	Abdülazîz b. el-Husayn	Ali b. el-Medîni “ضعيف”, Yahya b. Maîn “ليس بشيء لا يساوي حديثه”, Nesâi “متروك الحديث”	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebîr</i> , VI, 30; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 78; Nesâi, <i>ed-Duafâ</i> , s. 211; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , II, 109.

¹⁶⁶⁷ bk. Ebü'l-Kâsım, Hâlid b. Muhammed b. Râcih, “Medlûlu mustalah ‘leyse bi’l-kaviyyi ‘indehum’ ‘inde’l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî dirâseten-tatbîkiyyeten mukâreneten”, *Mecelletu ulûmi’s-şer’iyye*, S. 35, 1436, s. 159.

¹⁶⁶⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 98.

¹⁶⁶⁹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 80.

¹⁶⁷⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 108; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 171; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 82.

¹⁶⁷¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 101.

¹⁶⁷² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 44-45; II, 167. Değerlendirme için bk. Ahmed, *Menhec*, s. 331-332.

2	Abdülvehhâb b. Atâ	Ahmed b. Hanbel “ضعيف الحديث”، ”ليس بقوي الحديث“، Ebû Hâtîm ”مضطرب“، Nesâî “ليس بالقوي“	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebir</i> , VI, 98; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 80; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 208; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , VI, 72.
3	Ali b. Âsım	Şu‘be, “لا تكتبوا عنه“، Nesâî “ضعيف“، Ahmed b. Hanbel “يسيء الرأي فيه“، Yahya b. Maïn “ليس بشيء“	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebir</i> , VI, 290; a.mlf., <i>et-Târîhu 's-sağîr</i> , II, 269; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 86; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 267; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , II, 195.
4	Amr b. Sâbit	Yahya b. Maïn “ضعيف ليس بشيء وقال مرة“ ”متروك الحديث“، Nesâî “ليس بثقة ولا مأمون“، İbn Hibbân “يروي الموضوعات عن الأثبات“	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebir</i> , VI, 319; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 87; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , II, 76; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , II, 223.
5	Hibbân b. Ali	Ali b. el-Medîni “لا أكتب حديثه“، Yahya b. Maïn “ليس حديثه بشيء“، Ebû Hâtîm “يكتب حديثه ولا يحتج به“، Nesâî ve Dârekutnî “ضعيف“	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebir</i> , III, 88; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 40; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 171; Dârekutnî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 8; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 187; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , III, 271.
6	Hüsâm b. el-Misak	Ahmed b. Hanbel “مطروح الحديث“، Yahya “ليس حديثه بشيء“، Ebû Zür‘a ”واهي الحديث“، Dârekutnî “ضعيف“، Nesâî “واهي الحديث“، ”متروك الحديث“، İbn Hibbân “كثير الخطأ“ ”فاحش الوهم فخرج عن حد الاحتجاج به“	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebir</i> , III, 135; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 42; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 198; İbn Hibbân, <i>el-Mecrûhîn</i> , I, 272; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 198.
7	Muhammed b. Câbir	Ahmed b. Hanbel “لا يحدث عنه إلا شر منه“، Nesâî “ضعيف وقال مرة ليس بشيء“، Amr b. Ali “صدوق إلى انه كثير الوهم متروك الحديث“، Ebû Hâtîm “ساء حفظه وكان يلحقن“	Buhârî, <i>et-Târîhu 'l-kebir</i> , I, 53; a.mlf., <i>et-Târîhu 's-sağîr</i> , II, 173; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 103; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 233; İbn Ebî Hâtîm, <i>el-Cerh</i> , VII, 219.

8	Sa'd b. Tarîf	Ahmed b. Hanbel "ضعيف الحديث", Ebû Hâtîm "ضعيف الحديث منكر الحديث", Nesâî "متروك الحديث" ve Dârekutnî "متروك الحديث"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , IV, 59; a.mlf., <i>et-Târîhu's-sağîr</i> , II, 60; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 56; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 191; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , I, 312.
9	Sehl b. Mihrân (Süheyl b. Ebû Hazm)	Ahmed b. Hanbel "روى أحاديث منكورة", Yahya b. Maîn "هو ضعيف وقال مرة صالح", Nesâî "ليس بالقوي"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , IV, 106; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 58; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 191; İbnü'l-Cevzî, <i>ed-Duafâ</i> , II, 29.
10	Târîf b. Şihâb	Ahmed b. Hanbel ile Yahya b. Maîn "ليس بشئ", Nesâî "متروك الحديث", Dârekutnî "ضعيف"	Buhârî, <i>et-Târîhu'l-kebir</i> , IV, 357; a.mlf., <i>ed-Duafâ</i> , s. 64; Nesâî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 198; Dârekutnî, <i>ed-Duafâ</i> , s. 14; Zehebî, <i>Mizân</i> , III, 360.

Tablo 13: Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'de "ليس بالقوي" Lafzını Kullandığı Bazı Râviler ile Münekkitlerin Değerlendirmeleri ve Kaynaklar

Tabloya göre Buhârî'nin her iki eserinde söz konusu lafızla tenkit ettiği râviler hakkında hem hicrî ikinci asır münekkitlerinin hem de Buhârî'nin hocalarının tenkitleri bulunmaktadır. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*'de mezkûr terimle değerlendirdiği dört râviyi ise *ed-Duafâu's-sağîr*'e almamıştır. Bu râviler hakkında da Buhârî'den önceki münekkitlerin ve onun hocalarının tenkitleri bulunmaktadır.¹⁶⁷³

Yine tablodan anlaşılacağı üzere Buhârî, münekkitler tarafından çeşitli nedenlerden dolayı tenkit edilen râvilerle ilgili olarak bu lafzı kullanmıştır. Buhârî de "kuvvetli değildir" (ليس بالقوي) lafzıyla râvinin zayıf olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁷⁴

Ayrıca o, bu lafzı bazen başka cerh terimleriyle beraber de zikretmiştir. Buhârî

¹⁶⁷³ Bu râviler hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, IV, 42; V, 411; VI, 122. Buhârî'nin hocaları ile münekkitlerin değerlendirmeleri şu şekildedir: Şu'be "حسن الرأي فيه" (onun hakkındaki düşüncesi güzeldir) ve "لم أر أحفظ منه" (ondan daha iyi ezberleyeni görmedim), Yahya b. Maîn "ليس كان يضع" (bir şeye yaramaz), Ahmed b. Hanbel "ليس بثقة" (sika değildir), Ali b. el-Medîni "كان يضع" (Şîa'nın elebaşlarındandı). bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 210; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 112, 148; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 347; Mizzî, *Tehzîb*, XXXIV, 248; İbn Hacer, *Ta'cîl*, I, 825.

¹⁶⁷³ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 148.

¹⁶⁷³ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 112; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 53-54.

¹⁶⁷⁴ bk. Zehebî, *Mûkizâ*, s. 83; Umerî, *Dirâsât*, s. 126; Hâyük, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 236; Şeyh, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 245.

tarafından bu lafızla tenkit edilen râviler, diğer münekkitler tarafından da çeşitli lafızlarla cerh edilmiştir. Yine o, bu lafızla değerlendirdiği râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmemiştir.¹⁶⁷⁵

2. Leyse bi-zâk (ليس بذاك)

Leyse bi-zâke'l-kavî ile aynı, leyse bi-umde manasında ikisinin de “O râvi aradığın gibi (kuvvetli) değil” manasında kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu lafızla cerh hükmü verilmiş râvinin hadisleri büsbütün reddedilmez, i'tibâr için yazılır.¹⁶⁷⁶

Buhârî “ليس بذاك” lafzıyla birlikte “ليس بذاك الثقة”,¹⁶⁷⁷ “اسناده ليس بذاك”,¹⁶⁷⁸ ve “ليس بذاك المشهور”¹⁶⁷⁹ gibi söz konusu lafız başka şekillerde de kullanmıştır. O “ليس بذاك” ile “ليس بالقوي” lafızlarını birbirlerinin yerinde zikretmiştir. Yani Buhârî'nin bu lafızları aynı anlamda kullandığı söylenebilir. Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*'de “ليس بذاك” lafzını tek başına kullanırken *ed-Duafâu 's-sağîr*'de bu lafızla birlikte başka cerh ifadelerine de yer vermiştir.¹⁶⁸⁰ Buhârî'nin bu lafızla değerlendirdiği râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹⁶⁸¹ Buhârî'nin sıkça kullanmadığı söz konusu cerh lafızlarıyla değerlendirdiği râvilerden mezkûr eserinde rivayet etmemesi onun hadis alırken takip etmiş olduğu metodun titizliğini de göstermektedir.

Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr* ile *ed-Duafâu 's-sağîr*'de sekiz râvi hakkında bu lafız kullanmıştır. Bu lafızla tenkit edilen râvilerin diğer münekkitler tarafından da çeşitli lafızlarla tenkit edildikleri görülmektedir.¹⁶⁸² Örneğin Buhârî, Hasan b.

¹⁶⁷⁵ bk. Mizzî, *Tehzîb*, X, 274; XVI, 389; XXIV, 568; V, 344; XII, 106-108; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 77; II, 151; III, 410; VI, 398.

¹⁶⁷⁶ Her iki lafız, Irâkî'nin cerhin birinci mertebedeki en hafifine delalet eden lafızlara ilave ettiklerindedir. bk. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 205; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 201; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 164.

¹⁶⁷⁷ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 142.

¹⁶⁷⁸ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 18.

¹⁶⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 261.

¹⁶⁸⁰ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 24.

¹⁶⁸¹ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXIII, 596; XXIX, 242; XXX, 48, 120; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 336; X, 353, 430; XI, 15.

¹⁶⁸² Bu râviler için bk. Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 49, 246; IV, 322; VII, 192, 343; VIII, 112, 126, 262; Buhârî, *et-Târîhu 's-sağîr*, II, 20, 149; 175, 176; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 24, 30, 63, 100,

Atiyye hakkında “ليس بذلك”¹⁶⁸³ ifadesini kullanarak onu *ed-Duafâu's-sağîr*'e almayıp *et-Târîhu'l-kebîr*'de zikretmiştir. Bu râvi hakkında Ebû Hâtîm “ضعيف” (hadisi zayıftır)¹⁶⁸⁴ lafzını kullanmıştır. Buhârî, Yahya b. Maîn'den söz konusu lafzı nakletmiştir.¹⁶⁸⁵ Buhârî bu râviye *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer vermemiştir. Bu râvi hakkında Ebû Hâtîm “صدوق صالح الحديث” (doğru sözlü, hadisi delil olarak kullanılabilir)¹⁶⁸⁶ değerlendirmesinde bulunmuştur

3. Zayıf (ضعيف)

Sahîh veya hasen hadisler için gerekli özelliklerden en az birini taşımayan, bu nedenle de hasen mertebesine ulaşamayan rivayetlere zayıf denir.¹⁶⁸⁷ Cerh lafzı olarak râvi ile ilgili kullanıldığında ise hadis rivayetine ehliyeti açısından güvenilir olmadığını, zaman zaman da hadisi terkedilecek seviyede (metrûk) olduğunu ifade eden bir terimdir. Hadisi zayıftır demek olan “ضعيف الحديث” lafzının kullanımı da aynıdır.¹⁶⁸⁸

113, 119, 123. Hakkındaki diğer değerlendirmeler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 337; Ebû Nu'aym, *ed-Duafâ*, s. 63; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 106. Bu râviler hakkında münekkithlerin değerlendirmeleri şu şekildedir: Yahya b. Maîn “لا شيء”، “متروك حديثه”، Ebû Hâtîm “ليس بالقوي كان رجلا”، Ahmed b. Hanbel “ضعيف الحديث، متروك الحديث”، Ebû Hâtîm “متروك الحديث، ضعيف الحديث، متروك الحديث”، Nesâî ve Dârekutnî “ضعيف” (zayıf), “متروك الحديث”، “صالحا يترك”، “متروك الحديث”، (hadisi terk edilir). bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 164, 195; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 169; III, 152; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 539; Dârekutnî, *ed-Duafâ*, s. 13; Mizzî, *Tehzîb*, XXIX, 239.

¹⁶⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 301.

¹⁶⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 205; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 26; Mizzî, *Tehzîb*, VI, 211; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 255.

¹⁶⁸⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 371.

¹⁶⁸⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 195; Mizzî, *Tehzîb*, III, 189; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 286.

¹⁶⁸⁷ bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 41; Süyûtî, *Tedrîb*, s. 92.

¹⁶⁸⁸ Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 98; Mahmut Demir-Mehmet Emin Özafşar, “Zayıf”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 157. Bir başka değerlendirmede böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i'tibâr için alınır. Bu lafız cerhin Irâkî'ye göre dördüncü, Zehebî ve Sehâvî'ye göre beşinci mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. bk. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *Kitâbü'l-ma'rifeti ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî, Medine-i Münevvere: Mektebetü'd-dâr, 1410/1989, II, 191; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 37; Humeysî, *Mu'cem*, s. 141; Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 336.

Buhârî mezkûr lafzı başka münekkitlerin değerlendirmesi olarak aktarmakla birlikte¹⁶⁸⁹ kendisi de bu lafızla râvileri değerlendirmiştir.¹⁶⁹⁰ Yine Buhârî zayıf terimiyle birlikte “منكر الحديث” gibi başka lafızlar da kullanmıştır.¹⁶⁹¹

Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr* ile *ed-Duafâu 's-sağîr*'de dokuz râvi hakkında bu lafzı kullanmıştır. Bu dokuz râviyi Buhârî'den önceki münekkitlerin ve hocalarının zayıf ya da başka lafızlarla tenkit ettikleri görülmektedir.¹⁶⁹² Buhârî sadece *et-Târihu 'l-kebîr*'de Yûsuf b. Atiyye hakkında zayıf¹⁶⁹³ lafzını kullanmakla birlikte bu râviyi *ed-Duafâu 's-sağîr*'e almamıştır. Bu râvi hakkında Amr b. Ali “هو اكذب من البصري حدث بأحاديث منكرة عن قوم معروفين” (Basralıların en yalancısıdır, tanınmış kimselerden münker rivayetler nakletmiştir), Nesâî “متروك” ve Dârekutnî “ضعيف” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁶⁹⁴ Buhârî'nin bu râviyi *ed-Duafâu 's-sağîr*'e almamasında Amr b. Ali dışında kendisinden önceki münekkitlerin ve hocalarının tenkitlerinin olmaması etkili olmuştur diyebiliriz. Yine bu durum Buhârî'nin bir tercihi olarak da görülebilir.

Buhârî yukarıda da görüldüğü gibi “ضعيف” lafzı yanında, “يضعفون اهل البصرة” (Ali “رأيت على بن المديني يضعفه”¹⁶⁹⁵ (Basra ehli Celd'in hadislerini zayıf gördü), “حديث الجلد

¹⁶⁸⁹ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, I, 342; VI, 407; VII, 411; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 18, 115. Ali b. el-Medîni, Müslim ve Nesâî gibi münekkitler de söz konusu râvilerin zayıf olduğunu söylemiştir. Zayıf olduğu konusunda icma olduğu nakledilmiştir. bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 150; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 108; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 245-246. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Aclân, *Menhec*, s. 300.

¹⁶⁹⁰ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 115, 129.

¹⁶⁹¹ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, II, 49, 189, 388; a.mlf., *et-Târihu 's-sağîr*, II, 12; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 24, 28, 37. Hakkındaki diğer değerlendirmeler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 337; Ebû Nu'aym, *ed-Duafâ*, s. 63; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 106. “لین” lafzını da bir yerde zayıf manasında kullanmıştır. Buradaki zayıflık hafif bir zayıflıktır. Bununla ilgili olarak bk. Zü'l-kavâ'id, İrvân Senterî, “Mustalahu 'leyyinü'l-hadis' 'inde'l-muhaddisîn”, Câmi'atü'l-ulûmu'l-İslâmiyyeti'l-Maliziyye, s. 11.

¹⁶⁹² Örneğin Yezîd b. Hârûn “لا يحل الرواية عنه” (ondan rivayet helal değildir), Yahya b. Maîn “كذب ليس متروك” (yalancısıdır, bir şeye yaramaz, hadisi de yazılmaz), Ahmed b. Hanbel “ولا يكتب حديثه بشيء ضعيف جدا ليس بشيء أحاديثه مناكير لا يساوي حديثه شيئاً”, bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 77, 154; Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 23; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 106; II, 54; Mizzî, *Tehzîb*, XIII, 135; Zehebî, *Mîzân*, I, 363.

¹⁶⁹³ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, VIII, 387.

¹⁶⁹⁴ Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 247; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 221.

¹⁶⁹⁵ Buhârî, *et-Târihu 'l-kebîr*, II, 257; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 31.

b. el-Medîni'nin onu zayıf kabul ettiğini gördüm),¹⁶⁹⁶ “ضعفه أبو الوليد” (Ebü'l-Velîd onu zayıf bir râvi olarak kabul etmiştir),¹⁶⁹⁷ “كان ابن عيينة يضعفه” (İbn Uyeyne onu zayıf olarak değerlendirmiştir),¹⁶⁹⁸ “كان يحيى القطان يضعفه” (Yahya el-Kattân onu zayıf olarak değerlendirmiştir)¹⁶⁹⁹ ve “ضعفه قتيبة جدا” (Kuteybe onu gerçekten zayıf kabul etmiştir)¹⁷⁰⁰ şekillerinde münekkitlerin değerlendirmesi olarak zikretmiştir.

Hicrî ikinci asır münekkitleri tarafından zayıf olmakla tenkit edilen bazı râviler bulunmaktadır. Buhârî'nin bu râvileri nasıl değerlendirdiği de cevaplandırılması gereken bir sorudur. Bu bağlamda önceki dönem münekkitleri ile Buhârî arasında bazı karşılaştırmalar yapılmıştır. Örneğin Süfyân es-Sevrî, Muhâcir b. İkrime'nin zayıf olduğunu söylemiştir.¹⁷⁰¹ Buhârî, Muhâcir hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamış,¹⁷⁰² kendisinden de *el-Câmiu's-sahîh*'te rivayet etmemiştir.¹⁷⁰³ Yahya el-Kattân, “كان يحيى القطان يضعفه” (Yahya b. Ebû Hayye'yi zayıf kabul etmiştir),¹⁷⁰⁴ Yahya b. Maîn onun hakkında “ليس به بأس” (onda bir zarar yoktur) demiştir. Ebû Nu'aym ise onun tedlis yaptığını ifade etmiş,¹⁷⁰⁵ Ebû Zür'a da onun sadûk olduğunu ancak tedlis yaptığını nakletmiştir.¹⁷⁰⁶ Tespitlerimize göre Buhârî bu râviden de *el-Câmiu's-sahîh*'te rivayet etmemiştir.¹⁷⁰⁷

Abdullah b. Mübârek, Celd b. Eyyûb'un zayıf olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁰⁸ Buhârî ise İbnü'l-Mübârek'ten “Basra ehli, Celd'in hadislerini zayıf görmüştür” rivayetini nakletmiştir.¹⁷⁰⁹ Buhârî de Celd'den mezkûr eserinde rivayet

¹⁶⁹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 71.

¹⁶⁹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 346; II, 344.

¹⁶⁹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 295; II, 303; I, 326.

¹⁶⁹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 9, 267.

¹⁷⁰⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 134; III, 279.

¹⁷⁰¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 286.

¹⁷⁰² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 380.

¹⁷⁰³ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 286.

¹⁷⁰⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 267; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 124.

¹⁷⁰⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 398-399.

¹⁷⁰⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 138-139; Sıbt İbnü'l-Acemî eş-Şafîî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdekkîsîn*, thk. Yahya Şefik, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1406/1986, s. 61.

¹⁷⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 177-178.

¹⁷⁰⁸ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 204.

¹⁷⁰⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 257.

etmemiştir. Yine İbnü'l-Mübârek, Eyyûb b. Hût'u terk etmiş,¹⁷¹⁰ Ali b. el-Medîni de onun zayıf olduğunu söylemiştir.¹⁷¹¹ Buhârî de İbnü'l-Mübârek'in onu terk ettiğini nakletmiş¹⁷¹² ve tespitlerimize göre mezkûr râviden rivayet etmemiştir.¹⁷¹³ İbnü'l-Mübârek, Yahya b. Mütevekkil'in zayıf olduğunu ifade etmiştir.¹⁷¹⁴ Buhârî ise mezkûr râvi ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁷¹⁵

Yukarıdaki değerlendirmelere göre Buhârî, münekkitler tarafından zayıf olmakla tenkit edilen bazı râviler hakkında bazen herhangi bir değerlendirme yapmamış bazen de kendisinden önceki münekkitlerin bir takım değerlendirmelerini aktarmıştır. O, tenkit edilen bu râvilerden de *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiş, metrûk manasında kullanmıştır. Yani Buhârî bu tenkitlere uygun olarak davranmıştır, bu değerlendirmeleri dikkate almıştır diyebiliriz. Yine dikkate değer bir ricâl değerlendirmesinde (Vikâ b. İyâs) olduğu gibi bazen münekkitler ihtilaf etmiş olabilmektedirler. Bu durumda ise Buhârî, münekkitler arasında tercihte bulunmakta -bu tercih, değerlendirilen birkaç râvide Yahya b. Saîd el-Kattân olmuştur- ve buna göre Buhârî bu râvilerden kendi araştırmalarıyla birlikte rivayet etmemiştir.

4. Leyse bi-şey' (ليس بشيء)

“Hiçbir şey değil, hiçbir değeri yok” anlamına gelen terim, “لا شيء”, “ما أظنه” şekillerinde de kullanılmaktadır. II/VIII. yüzyıldan itibaren yalancı, hadis uyduran, güvenilir râvilere çokça muhalefet eden, çok yanılan râviler hakkında cerh lafzı olarak kullanılan “ليس بشيء” terimi ile râvinin “adl” niteliği taşımadığı veya zabtının son derece yetersiz olduğu anlatılmaktadır. “ليس بشيء” II/VIII. ve III/IX. yüzyıllarda, senedinde hadis rivayetine ehil olmayan bir

¹⁷¹⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 246.

¹⁷¹¹ İbnü'l-Medîni, *Suâlât*, s. 60.

¹⁷¹² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 414; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 22.

¹⁷¹³ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 352.

¹⁷¹⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XXXI, 513.

¹⁷¹⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 306.

veya daha fazla metrûk râvinin bulunduğunu ifade etmek üzere “senedi son derece zayıf, metrûk” anlamında hadis metni hakkında da kullanılmıştır.¹⁷¹⁶

“ليس بشئ” lafzı “ليس بثقة” tabirine nisbetle bir derece daha hafiftir. Yahya b. Maîn bu terimi, Umeyr b. İshâk el-Kureşî’nin hadis rivayetiyle tanınmadığını ifade etmek üzere meçhul anlamında da kullanmıştır.¹⁷¹⁷

Buhârî, Hâlid b. İyâs hakkında *ed-Duafâu’s-sağîr*’de “ليس بشئ”, Abdurrahman b. Mâlik hakkında ise *et-Târîhu’l-kebîr*’de “حديثه ليس بشيء” lafzını kullanmıştır.¹⁷¹⁸ O, *et-Târîhu’l-kebîr*’de bu lafızla değerlendirdiği iki râviyi *ed-Duafâu’s-sağîr*’de de zikretmiştir. Bu râvilerden biri olan Hâlid b. İyas hakkında Buhârî *et-Târîhu’l-kebîr* ile *ed-Duafâu’s-sağîr*’de “ليس بشئ” terimini kullanırken *et-Târîhu’s-sağîr*’de “منكر الحديث” lafzını zikretmiştir.¹⁷¹⁹ Bu hususta bir diğer râvi olan Dâvûd b. Atâ hakkında Buhârî “منكر الحديث” lafzını kullanırken Ahmed b. Hanbel’in de “ليس بشئ” dediğini nakletmiştir.¹⁷²⁰

¹⁷¹⁶ Ahmet Yücel, “Leyse bi-şey”, *DİA.*, Ankara 2003, XXVII, 168; Yücel, *Tenkit Terimleri*, s. 107-108. Cerhin, Zehebî ve Sehâvî’ye göre dördüncü, Irâkî’ye göre üçüncü mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 114; İbnü’l-Kattân, *Beyân*, III, 281; Tehânevî, *Kava’id*, s. 263; Leknevî, *er-Ref’*, s. 212-213 (dipnot); Koçyiğit, *Hadis İstilahları*, s. 204; Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 164; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 201.

¹⁷¹⁷ Bununla beraber râvinin az hadis rivayet etmiş biri olduğunu ifade etmek için kullanır ki, bu durum da cerh manası taşımadığı nakledilmiştir. Ancak Yahya b. Maîn’in bir râvinin rivayetinin az olduğunu belirtmek üzere “قليل الحديث” tabirini kullanması, İbn Ebî Hâtîm’in de “ليس بشئ” lafzı ile İbn Maîn’in râvinin güvenilir olmadığını açıklaması söz konusu lafzın bu manada kullanılmadığını da göstermektedir. Bununla ilgili olarak bk. Yücel, “Leyse bi-şey”, *DİA.*, XXVII, 168.

¹⁷¹⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, V, 349; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 42.

¹⁷¹⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 140; a.mlf., *et-Târîhu’s-sağîr*, II, 130; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 42. Bu râvi hakkında Yahya b. Maîn “لا يكتب حديثه ليس بشئ” (bir kıymeti yoktur, hadisi yazılmaz), Ebû Hâtîm “منكر الحديث ضعيف الحديث”, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî “متروك الحديث” değerlendirmesinde bulunmuştur. bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 172; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 279; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 245; Mizzî, *Tehzîb*, VIII, 31. Hakkındaki bütün değerlendirmeler için bk. Aclân, *Menhec*, s. 299.

¹⁷²⁰ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 244; a.mlf., *et-Târîhu’s-sağîr*, II, 265; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 45. Söz konusu râvi hakkında Ahmed b. Hanbel “لا يحدث عنه ليس بشئ” (Ondan rivayet nakledilmez, bir kıymeti yoktur), Ebû Hâtîm “ليس بالقوي ضعيف الحديث” (kuvvetli değildir, hadiste zayıftır), Nesâî “ضعيف” (zayıf), İbn Hibbân “كثير الوهم في الاخبار لكثرة خطئه وغلبته على صوابه لا يحتج به بحال” (Haberler konusunda vehmi çoktur, hatalarının çok olması ve doğrularına baskın gelmesi nedeniyle onunla ihticâc edilmez) değerlendirmesinde bulunmuştur. bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 289; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 265; Mizzî, *Tehzîb*, VIII, 420; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 168.

Bu değerlendirmelerde de zikredildiği gibi Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği iki râvi hakkında Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn'in tenkit ifadeleri bulunmaktadır. Yani Buhârî'nin diğer cerh lafızlarında da belirttiğimiz gibi önceki dönem münekkitlerinin ve hocalarının tenkit ettikleri râvilere *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiğini söyleyebiliriz.

Bununla birlikte Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de on yedi râviyle ilgili olarak mezkûr lafzı çoğunlukla Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medîni, Ebû Müshir ve Yahya b. Maîn'den aktarmış, kendisi de o râviler hakkında “منكر الحديث”, “لين”, ve “ليس بالقوي عندهم”¹⁷²¹ lafızlarını kullanmıştır.

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de “ليس بشئ” ve “منكر الحديث” lafzıyla değerlendirdiği bazı râviler hakkında *ed-Duafâu's-sağîr*'de sadece “منكر الحديث” lafzını kullanarak¹⁷²² ricâl eserlerindeki değerlendirmelerinde bu şekilde bazı tasarruflarda bulunmuştur. Bu terimle cerh edilen râvilerin diğer münekkitler tarafından da çeşitli lafızlarla tenkit edildikleri görülmektedir.¹⁷²³ Ayrıca Buhârî tespitlerimize göre bu lafızla tenkit ettiği râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiş,¹⁷²⁴ yani metrûk manasında kullanmıştır.

¹⁷²¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 147, 171; III, 244; IV, 59, 351; VI, 30, 370; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 173; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 22.

¹⁷²² Bu râviler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 417, 171; II, 53; III, 244, 515; IV, 59, 273, 351; V, 48, 349; VI, 38, 131, 380; VII, 131, 260; VIII, 26; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 60, 95, 151, 173; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 22, 45, 56, 61, 64, 89, 98, 110.

¹⁷²³ Münekkitlerin değerlendirmeleri şöyledir: Yahya “ليس بشئ”, “كذاب”, Ahmed b. Hanbel “ضعيف”, “متروك الحديث”, “غير ثقة”, Nesaî “متروك الحديث”, Sa'dî “ليس بنقطة”, Amr b. Ali ve Dârekutnî de “منكر الحديث”, “متروك”, Ebû Hâtim, “ضعيف الحديث جدا ذاهب”, Ebû Dâvûd “ضعيف الحديث”, “كذاب”. bk. Cüzcanî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 195; Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 112; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 249; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 48; VIII, 2; Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 191; Dârekutnî, *ed-Duafâ*, s. 6; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 131, 312; İbn Ebî Hayseme, Ebûbekr Ahmed b. Zühre b. Harb, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Salah b. Fethi Helel, Kahire: el-Fârûku'l-hadisiyye, 2004/1424, II, 352; Mizzî, *Tehzîb*, X, 273; Zehebî, *Târîh*, VI, 246; XI, 46; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 286.

¹⁷²⁴ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XI, 49; X, 274; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 69; III, 410.

5. Sâhibu acâib, ‘indehu acâib (عنده عجائب, صاحب عجائب)

Acâib lafzı az vehim ile tenkit edilen râvinin naklettiği hadisler ile çok zayıf ve uydurma rivayetler hakkında geniş bir alanda kullanılan bir ıstılahtır.¹⁷²⁵

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de on üç râvi hakkında bu lafzı kullanmıştır. Bu râvilerle ilgili olarak cerh-ta'dîl kaynaklarında yaptığımız araştırmada bu râvilerin genel olarak hicrî ikinci asır münekkitleri ile Buhârî'nin hocaları tarafından tenkit edildikleri görülmemektedir. Ancak Buhârî ile çağdaş ve sonraki dönem münekkitler tarafından bu râviler tenkit edilmişlerdir.¹⁷²⁶ Ayrıca Buhârî bu lafızla birlikte başka cerh ifadeleri de kullanmıştır.¹⁷²⁷ Yine tespitlerimize göre Buhârî, bu râvilerden de *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiş,¹⁷²⁸ söz konusu lafzı çok zayıf ve uydurma manasında kullanmıştır.

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de zikrettiği bu on râviden birine *ed-Duafâu's-sağîr*'de de yer vermiştir. Bu râvilerden Muhammed b. Abdullah b. Amr el-Emevî¹⁷²⁹ hakkında Nesâî bir yerde sika, bir başka yerde ise “ليس بالقوي” (kuvvetli değildir) ifadelerini kullanmış, İbn Hibbân da onu *es-Sikât* adlı eserinde zikretmekle birlikte Ebü'z-Zinâd'dan rivayet ettiği bazı münker rivayetlerinin olduğunu ifade etmiştir.¹⁷³⁰ Görüldüğü kadarıyla mezkûr râvi hicrî ikinci asır münekkitleri ile Buhârî'nin hocaları tarafından tenkit edilmemiştir.

¹⁷²⁵ bk. Nâfiz Hammâd, “Medlûlu mustalah ‘indehu acâib’ ‘inde'l-eimmeti'n-nukkâd me'a beyâni mertebetihî dirâseten nazariyyeten tatbikiyyeten”, *Mecelletu'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, c. XV, S. 2, 2007, ss. 3-5; Arabî, *es-Selsebîl*, s. 82; Aydınlı, *Hadis İstulahtarı Sözlüğü*, s. 14.

¹⁷²⁶ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 198; II, 369; III, 172; III, 473; IV, 125; V, 375; VI, 100; VIII, 43; VIII, 377-378; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 153. Ebû Hâtim “ضعيف الحديث منكر الحديث عنده عجائب”, İbn Hibbân “بيروي عن أنس ما ليس من حديثه لا تحل الرواية عنه”, “منكر الحديث جدا”, İbn Adî “ضعيف”, “له عجائب”, Ebû Davud “سكان يضع الحديث”, Nesâî “ليس بثقة متروك”, Ebû Nu'aym el-Isbahânî “لا شيء”. bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 14; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 273; III, 134; a.mlf., *Sikât*, V, 552; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, s. 85, 219; Ebû Nu'aym, *Kitâbu'd-Duafâ*, thk. Fârûk Hammâde, Daru's-sekâfe, 1984/1405, s. 109; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 247; Zehebî, *Mizân*, VI, 260; Mizzî, *Tehzîb*, XVIII, 495; İbn Hacer, *Lisân*, V, 284; a.mlf., *Tehzîb*, XI, 358; Makrizî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed, *Muhtasâru'l-kâmil fi'd-Duafâ*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî, Kahire, 1994/1415, s. 687.

¹⁷²⁷ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 129.

¹⁷²⁸ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXXII, 410; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 358.

¹⁷²⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 139; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 106.

¹⁷³⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 417; Mizzî, *Tehzîb*, XXV, 516.

Buhârî'nin mezkûr lafızla değerlendirdiği bir diğer râvi ise Muhammed b. Abdurrahman b. Hârise el-Ensârî'dir.¹⁷³¹ Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de bu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁷³² Bu râvi hakkında Ahmed b. Hanbel “ضعيف ليس بشيء”, Yahya b. Maîn “ليس بثقة لا يكتب حديثه” (sika değildir, hadisi yazılmaz), Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a “ضعيف”, Nesâî “متروك الحديث” ve İbn Hibbân hatası ve vehminin çok olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁷³³ Bu değerlendirmelere göre Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği bu râvi hakkında hocalarının tenkitlerinin bulunduğu söylenebilir.

6. Zâhibü'l-hadis (ذاهب الحديث)

“Hadisi sâkıttır” manasında değerlendirilen bir râvinin rivayet ettiği hadis hiçbir suretle alınmaz. Hakkında bu ifadenin kullanıldığı râvi artık adâlet vasfını kaybetmiştir.¹⁷³⁴

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de altı râvi hakkında bu lafzı kullanmış, bu râvilerden birini *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikretmiştir.¹⁷³⁵ Örneğin Buhârî, hadis usulünde Kur'an'ın fazileti hakkında iyi niyetle hadis uyduranlara örnek olarak zikredilen Nûh b. Ebû Meryem (ö. 173/789) hakkında mezkûr lafzı kullanmıştır. Nûh b. Ebû Meryem'in hadisleri Abdullah b. Mübârek, Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Nesâî ve Dârekutnî gibi birçok hadis âlimi tarafından “متروك ليس بشيء منكر” ifadeleriyle tenkit edilmiştir.¹⁷³⁶ Buhârî'nin Nuh b. Ebû Meryem'den rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹⁷³⁷

¹⁷³¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 129.

¹⁷³² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 150.

¹⁷³³ Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 164; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 184-185.

¹⁷³⁴ Bu ifade cerhin Zehebî ve Sehâvî'ye göre üçüncü, Irâkî'ye göre ikinci mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılmıştır. bk. Humeysî, *Mu'cem*, s. 103; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 335; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 427.

¹⁷³⁵ Bu râviler için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 184; V, 139, 206; VI, 138, 147; VIII, 111; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 186; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 83.

¹⁷³⁶ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 167. Ayrıca bk. Ahmed Naim, *Tecrîd Mukaddimesi*, ss. 496-498; Eyyüp Said Kaya, “Nûh b. Ebû Meryem”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 230.

¹⁷³⁷ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXX, 56 vd.; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 433-435.

Buhârî'nin mezkûr lafızla değerlendirdiği râviler diğer münekkitler tarafından da çeşitli lafızlarla tenkit edilmiştir.¹⁷³⁸ Onun “ذاهب الحديث” lafzını başka cerh ifadeleriyle birlikte kullandığı olmuştur.¹⁷³⁹ Ayrıca o, tespitlerimize göre bu lafızla tenkit ettiği râvilerden rivayet etmemiş, metrûk manasında kullanmıştır.

Buhârî bu cerh lafızlarından başka Yahya el-Kattân'dan “غير ثقة”,¹⁷⁴⁰ Yahya b. Maîn'den “يسرق الحديث” ve “ليس بثقة” lafızlarını aktarmıştır.¹⁷⁴¹ Yine o, “نحي احمد عن” (İbnü'l-Mübârek ondan rivayeti yasakladı),¹⁷⁴² “كان ابن المبارك ينهى عنه” (Ahmed b. Hanbel onun hadisinden nehyetti),¹⁷⁴³ “كان ابن المبارك يوهنه” (İbnü'l-Mübârek onu zayıf kabul etti),¹⁷⁴⁴ şeklinde önceki münekkitlere atıfla bazı ifadeleri zikretmekle birlikte “مضطرب الحديث” (hadisi sabit değildir),¹⁷⁴⁵ “لم يثبت حديثه” (hadisi

¹⁷³⁸ Ali b. el-Medîni, Ebû Davud “ليس بثقة” (sika değildir), Ahmed b. Hanbel “يكذب على وهب” (Vehb hakkında yalan söyler), Ebû Zûr'a “واهي الحديث” (son derece zayıf), Nesâî “ضعيف” (zayıf), “ليس بثقة” (sika değildir), Tirmizî “منكر الحديث”. bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 201; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 154; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 102; Mizzî, *Tehzîb*, XVI, 200.

¹⁷³⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 218.

¹⁷⁴⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII, 425; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 223; a. mlf., *ed-Duafâ*, s. 115. Bu lafız, râvilerin cerhinde kullanılan tabirlerden biri olup, adâlet ve zabt şartlarına haiz olmayan kimseler hakkında kullanılmıştır. “Sika” kelimesi adâlet ve zabt şartlarına sahip râvilerle delalet etmek üzere “güvenilir” manasında kullanıldığına göre gayr-u sika tabiri bunun zıddı manasına gelmektedir. Bu tabir zayıf râviler hakkında kullanılan diğer tabirlere göre mertebe bakımından sondan bir öncekiler arasında yer alır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis hiçbir suretle alınmaz. Sehâvî'ye göre cerhin üçüncü mertebesinde (bir başka nakilde beşinci) bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. bk. Koçyiğit, *Hadis İstilahlar*, s. 116; Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 90; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 105.

¹⁷⁴¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 67; II, 90; IV, 293; a.mlf., *ed-Duafâ*, 103. “Hadis hırsızlığı yapar” anlamındaki bu tabir, bazı âlimlere göre cerh lafızlarından biridir. Söz konusu lafız bir râvinin muteber olmayan bir yolla aldığı bir hadiste birtakım değişiklikler yaparak, bir başkasına rivayet etmesi olarak ifade edilmiştir. Hadis hırsızları, usulüne uygun olmaksızın aldıkları hadisler üzerinde çoğunlukla tasarrufta bulduklarından, yaptıkları eylem basit bir usul hatası olarak değerlendirilmemiş, aksine hadisi bozmaya yönelik kötü niyetli bir fiil olarak görülmüştür. Bu kişiler rivayet hakkına sahip olmadıkları başkalarına ait hadisleri sanki kendileri duymuş gibi nakletmişlerdir. Muhaddisler, hadis metninde bir değişikliklik yapılmasına bile bu tür uygulamaları “sirkat/serikatü'l-hadis” (hadis çalma) şeklinde nitelendirmişlerdir. bk. Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 276; Muhammed Beşîr, *Elfâz*, s. 176; Tekineş, *Geleneğin Altın Zinciri*, s. 285; Ali Kuzudişli, “Hadis Hırsız Sâriku'l-Hadis: Bir Cerh Teriminin Anlattıkları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/4, c. 4, S. 8, s. 56.

¹⁷⁴² Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 345; I, 396.

¹⁷⁴³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 105.

¹⁷⁴⁴ Buhârî bu lafızlarla değerlendirilen şahıslar hakkında kendisi de çeşitli lafızlarla değerlendirmede bulunmuştur. Bununla ilgili bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 345.

¹⁷⁴⁵ Bu lafızla değerlendirilen râviler hakkında bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, III, 404; I, 320; VI, 491; III, 273; VIII, 65.

muzdaribdir),¹⁷⁴⁶ “ليس بمعروف الحديث” (ma‘rûfu’l-hadis değildir)¹⁷⁴⁷ ve “ليس بالحافظ عندهم” (münekkitlere göre hâfiz değildir)¹⁷⁴⁸ gibi tenkit lafızlarını da kullanmıştır. Bu lafızlardan bazıları ilgili konu bağlamında aktarılmıştır.

C. Buhârî’nin Kullandığı Ta’dîl Lafızları

Buhârî cerh lafızlarında mu‘tedîl olduğu gibi ta’dîl lafızlarında da böyle bir metot benimsemiştir. Yani Buhârî, ta’dîl lafızlarında da aşırıya kaçmamış, râvi hakkında sika, sadûk ve sebt gibi lafızlar kullanmıştır.¹⁷⁴⁹

1. Sika (ثقة)

Adâlet ve zabt niteliklerini tam olarak taşıyan, hadis rivayetinde güvenilir kabul edilen râvi sika kabul edilmiştir. Genel kabule göre râvinin güvenilir olduğu hadis ilmindeki şöhretiyle ve yetkili bir âlimin onun sika olduğunu ifade etmesiyle bilinir. Sika râvinin rivayeti delil olarak kullanıldığı gibi onun rivayet ettiği hadis de makbul sayılmıştır.¹⁷⁵⁰

Sika tabiri genellikle râvinin adâlet ve zabt sahibi olduğunu ifade etmekle birlikte onun zabt bakımından bütünüyle kusursuz olduğunu göstermez. Örneğin Abdurrahman b. Mehdî, Hakem b. Uteybe’nin (ö. 113/731) sika sebt lafızlarıyla güvenilirliğini ifade ettikten sonra “لكن يختلف -يعنى- حديثه” diyerek bu zatın bir kısım rivayetlerinde ihtilaf bulunduğunu dolayısıyla zabtında bazı kusurlar olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁵¹ Bununla ilgili olarak Buhârî de Vekî’nin sika olarak

¹⁷⁴⁶ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, VII, 125; VI, 243-244; VI, 155.

¹⁷⁴⁷ Buhârî bu lafzı Hâris b. Şibl hakkında kullanmıştır. Yahya b. Maîn de “ليس بشيء” demiştir. Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, II, 270-271; a.mlf., *et-Târihu’s-sağîr*, II, 134; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 32. Ayrıca bk. İbn Mâîn, *Târih*, (Dûrî rivayeti), IV, 280. Buna benzer rivayetler için bkz. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 77; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 193; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 181; Zehebî, *Mîzan*, II, 169; a.mlf., *el-Muğnî*, I, 141; İbn Hacer, *Lisan*, II, 152; Makrizî, *Muhtasar*, I, 236.

¹⁷⁴⁸ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 23, 59.

¹⁷⁴⁹ Bu lafızların mertebeleri için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 37; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 26; Hâyük, *el-İmâmu’l-Buhârî*, ss. 67-71.

¹⁷⁵⁰ bk. İbn İsmâîl, *Şifâü’l-‘alîl*, s. 338-339; Humeysî, *Mu‘cem*, s. 80; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 277; Ahmet Yücel, “Sika”, *DİA.*, İstanbul 2009, XXXVII, 175.

¹⁷⁵¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 124; İbn İsmâîl, *Şifâü’l-‘alîl*, I, 37; Yücel, “Sika”, *DİA.*, XXXVII, 175.

değerlendirdiği Behterî b. el-Muhtâr el-Abdî (ö. 148/765) hakkında “يخالف في حديثه”¹⁷⁵² (hadisi hakkında muhalefet olduğunu) ifade etmiştir.¹⁷⁵²

Buhârî sika lafzını *et-Târîhu 'l-kebîr*'de “ثقة”¹⁷⁵³, “كان ثقة”¹⁷⁵⁴, “كان اسحاق اخوه”¹⁷⁵⁴ gibi ifadelerle genellikle hocalarından ve önceki münekkitlerden elliye yakın yerde aktarmıştır. Söz konusu lafız ta'dîlin üçüncü mertebesinde zikredilmiş ve bu lafızla değerlendirilen râvinin hadisiyle ihticâc edilmiştir.¹⁷⁵⁷

Buhârî sözü geçen terimi İsmâîl b. Muhammed b. el-Hakem ve Yahya b. Râşid hakkında kullanmıştır.¹⁷⁵⁸ Münekkitler arasında farklı değerlendirmelere konu olan bu râvilerden Buhârî'nin rivayet etmediği görülmektedir.¹⁷⁵⁹

Buhârî sika lafzını diğer münekkitlerden de aktarmaktadır. Örneğin Buhârî, İbrâhim b. Meysere (ö. 132/749?) hakkında Süfyân b. Uyeyne'nin “كان ثقة” (O gördüğüm en sika kişilerden daha sika ve güvenilir idi) değerlendirmesini nakletmiş¹⁷⁶⁰ ve bu râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmiştir.¹⁷⁶¹ Bu râvi hakkında diğer münekkitler de ta'dîl ifadesini kullanmışlardır.¹⁷⁶² Bir başka örnekte Buhârî, Müslim'in Sehl b. Ebû's-Salt hakkında sika dediğini nakletmiştir.¹⁷⁶³ Buhârî'nin bu râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmemesinde¹⁷⁶⁴ hakkındaki bazı tenkitlerin etkili olduğu söylenebilir.¹⁷⁶⁵

¹⁷⁵² Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 136; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 427.

¹⁷⁵³ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 371.

¹⁷⁵⁴ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 136.

¹⁷⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 57.

¹⁷⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 219.

¹⁷⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, s. 23, 219; VI, 79; Aclân, *Menhec*, s. 204-207, 250.

¹⁷⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 371-372; VIII, 272.

¹⁷⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 182. Ebû Hâtîm sika, Yahya b. Maîn “ليس بشيء”, Nesâî de zayıf olduğunu söylemiştir. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 195; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 194; Zehebî, *Mizân*, I, 407; VII, 174.

¹⁷⁶⁰ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 328.

¹⁷⁶¹ Örneğin bk. Buhârî, Cuma 6; Taksîru's-salât 5.

¹⁷⁶² Mizzî, *Tehzîb*, II, 222-223; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 150.

¹⁷⁶³ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, IV, 101.

¹⁷⁶⁴ bk. Mizzî, *Tehzîb*, XII, 196; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 224.

¹⁷⁶⁵ Bu râvi hakkında onun Mu'tezîlî olduğu, münker rivayetler naklettiği ifade edilmiştir. bk. İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 28; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 445.

Buhârî, Ebû Hafs Tinnisî'nin İbrâhim b. Muhammed hakkında sika dediğini nakletmiştir.¹⁷⁶⁶ Bir başka örnekte Buhârî, Abdullah el-Cu'fî'nin Şebâbe'den Muhammed b. Dirhem hakkında sika lafzını kullandığını aktarmıştır.¹⁷⁶⁷ O, bazı münekkitler tarafından tenkit edilmiş bu râvilerden¹⁷⁶⁸ *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiştir. Ancak Buhârî'nin önceki münekkitlerden sika lafzıyla aktardığı ve haklarında herhangi bir tenkidin olmadığı bazı râvilerden de *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği görülmektedir. Örneğin Buhârî, Âlâ b. Abdülkerîm (ö. 150/767?) hakkında Vekî'nin sika dediğini, Sevrî'nin de "kendisinden razı olunmuş" (كان مرضيا) lafzını kullandığını nakletmiştir.¹⁷⁶⁹ Münekkitlerin bu râviyi ta'dîl ifadeleriyle değerlendirdikleri müşahede edilmiştir. Buhârî ta'dîl lafzıyla değerlendirilen bu râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiştir.¹⁷⁷⁰

Buhârî'nin bazı münekkitler tarafından sika olarak değerlendirilen râviler hakkında bazen herhangi bir değerlendirme yapmadığı tespit edilmiştir. Bununla ilgili bazı örnekler verilebilir: Abdullah b. Mübârek, Fazl b. Mûsâ Ebû Abdillâh es-Sinânî hakkında sika lafzını kullanmıştır.¹⁷⁷¹ Buhârî ise bu râviyle ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁷⁷² Abdullah b. Mübârek, Haccâc b. Dinâr el-Vâsîti'nin sika olduğunu söylemiştir.¹⁷⁷³ Buhârî ise yine mezkûr râviyle ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamış¹⁷⁷⁴ ve ondan rivayet de etmemiştir.¹⁷⁷⁵ İbnü'l-Mübârek, Dâvûd b. Ebî'l-Fûrat'ın sika olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷⁶ Buhârî ise sözü geçen râviyle ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte¹⁷⁷⁷ ondan rivayet etmiştir.¹⁷⁷⁸

¹⁷⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 322.

¹⁷⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 77.

¹⁷⁶⁸ Yahya b. Maîn "ليس بشيء", Dârekutnî ise zayıf terimlerini kullanmıştır. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 128; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 57; Zehebî, *Mizân*, VI, 139.

¹⁷⁶⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 514.

¹⁷⁷⁰ Mizzî, *Tehzîb*, XXII, 525; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 167-168.

¹⁷⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 257-258.

¹⁷⁷² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 117.

¹⁷⁷³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 160.

¹⁷⁷⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 375.

¹⁷⁷⁵ Mizzî, *Tehzîb*, V, 437.

¹⁷⁷⁶ İbn Şâhin, *Târîh*, I, 82.

¹⁷⁷⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 236.

¹⁷⁷⁸ bk. Buhârî, *Cenâiz* 85.

Bu verilere göre Buhârî, sika olarak değerlendirilen bazı râvilerden rivayet etmiş bazılarında ise rivayet etmemiştir. Buhârî'nin kendisinden rivayet ettiği râvilerin diğer münekkitler tarafından da ta'dîl edildikleri tespit edilmiştir. Ancak bazen ta'dîl edilen râvilerden de Buhârî'nin rivayet etmediği yapılan incelemeler sonucu tespit edilmiştir. Buna göre Buhârî, ta'dîl edilen râvilerin tümünden rivayet etmemiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi bazı kriterlere göre Buhârî râvilerini seçmiştir. Böyle bir tablonun oluşmasında burada değerlendirilen bu râvilerin naklettikleri rivayetler de etkin rol oynamıştır.

2. Sebt (ثبت)

Sebt, adâlet ve zabt sahibi güvenilir kimsedir. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis delil olarak alınır.¹⁷⁷⁹

Buhârî sebt lafzını *et-Târîhu 'l-kebîr*'de “سكان ثبتا”،¹⁷⁸⁰ “سكان من أثبت الناس”،¹⁷⁸¹ “أبو”،¹⁷⁸² “الأحوص أثبت من شريك”¹⁷⁸³ ve “قرة بن خالد من اثبت شيوخنا”¹⁷⁸⁴ gibi ifadelerle on üç yerde Abdurrahman b. Mehdî ve Yahya el-Kattân gibi münekkitlerden aktarmıştır. Buhârî sika lafzında olduğu gibi bu lafızla değerlendirilen râvilerin bazılarında rivayet etmiş bazılarında ise rivayet etmemiştir. Buhârî'nin rivayet etmediği bu râviler hakkında bazı tenkitlerin olduğu görülmektedir. Örneğin Buhârî, Yahya el-Kattân'ın Hâlid b. Rebâh hakkında ifade ettiği “Sebt olduğu ancak ömrünün sonunda kader konusundan dolayı rivayetlerini ifsat ettikleri” şeklindeki değerlendirmeyi nakletmiştir.¹⁷⁸⁵ Bu râvi hakkında onun münker rivayetler naklettiği konusunda bazı tenkitler bulunmaktadır.¹⁷⁸⁶ Buhârî'nin bu tenkitler dolayısıyla zikredilen râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği ifade edilebilir. Bu duruma aykırı bazı râviler de bulunmaktadır. Örneğin Buhârî, Kaderî olmak gibi bazı nedenlerden dolayı tenkit edilen Sevr b. Yezîd¹⁷⁸⁷

¹⁷⁷⁹ Ta'dîlin Irâkî'ye göre birinci, Sehâvî'ye göre üçüncü mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. bk. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 273; Humeysî, *Mu'cem*, s. 79.

¹⁷⁸⁰ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, III, 148; VI, 213.

¹⁷⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VIII, 13; VII, 346.

¹⁷⁸² Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, IV, 135.

¹⁷⁸³ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VI, 213.

¹⁷⁸⁴ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VII, 183.

¹⁷⁸⁵ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, III, 148.

¹⁷⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 246; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 281.

¹⁷⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 468.

hakkında İsa b. Yûnus'tan “كان ثور من اثبتهم” (Sevr onların en sağlamıdır) rivayetini nakletmiş¹⁷⁸⁸ ve bu râviden *el-Câmi'û's-sahîh*'te tahrir etmiştir.¹⁷⁸⁹ İbn Hacer de onunla bir grubun ihticâc ettiğini belirterek Buhârî'yi savunmuştur.¹⁷⁹⁰ Buhârî'nin Ehl-i bid'atten rivayet ile ilgili metodu, râvi adâlet ve zabt şartlarına haiz olduğu takdirde bu râvi bid'at ehlinden olsa bile bu tenkit ondan rivayet etmeye engel olmamıştır şeklinde tespit edilmiştir. Bu örnekte görüldüğü gibi Buhârî, Sevr hakkında diğer münekkitlerin değil de İsa b. Yûnus'un değerlendirmesini nakletmiştir. Yani Buhârî'nin burada bazı münekkitlerin tenkitlerine katılmayıp bir tercihte bulunarak bu râviden rivayet ettiği söylenebilir.

Buhârî'nin önceki dönem münekkitlerinden sebt lafzıyla aktardığı ve *el-Câmi'û's-sahîh*'te kendisinden rivayet ettiği bazı râviler hakkında başka münekkitlerin ta'dîl ifadeleri bulunmaktadır. Örneğin Buhârî, Selâm b. Selîm hakkında Abdurrâhman b. Mehdî'nin “أبو الأحوص أثبت من شريك” (Ebü'l-Ahvas Şerîk'ten daha sebtir) ifadesini nakletmiş¹⁷⁹¹ ve mezkûr râviden *el-Câmi'û's-sahîh*'te rivayet etmiştir.¹⁷⁹² Buhârî'nin rivayet ettiği bu râviyi diğer münekkitler de ta'dîl etmiştir.¹⁷⁹³ Bir başka örnekte Şu'be, Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/750) hakkında “من الثقات” (sika kişilerdendir)¹⁷⁹⁴ şeklindeki ta'dîl ifadesini kullanırken, Buhârî'den önceki münekkitlerin Mansûr hakkındaki değerlendirmeleri şu şekildedir: Abdurrahman b. Mehdî “لم يكن بالكوفة احفظ من منصور” (Kûfe'de Mansûr'dan daha hâfiz biri yoktu), Süfyân es-Sevrî “Kûfe'de arkamda hadis konusunda filandan daha güvenilir birisini bırakmadım”¹⁷⁹⁵ diyerek mübalağalı bir şekilde ta'dîl ifadelerini kullanmışlardır. Genel olarak Mansûr'un hadis öğrenirken çok titiz davrandığı, güvenilir olduğu bilinenlerin dışında hiç kimsenin rivayetine önem vermediği nakledilmiştir. Bu sebeple onu ne adâlet ne de zabt yönünden

¹⁷⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 181.

¹⁷⁸⁹ Örneğin bk. Buhârî, Cihâd ve's-siyer 93; Et'ime 54. Ayrıca bk. Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 445-446; Hassûn, *Menhec*, s. 267.

¹⁷⁹⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 562.

¹⁷⁹¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 135.

¹⁷⁹² Örneğin bk. Buhârî, Ezân 93; İdeyn 23. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 333; Bâcî, *et-Ta'dîl*, III, 1290.

¹⁷⁹³ Mizzî, *Tehzîb*, XII, 285; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 248.

¹⁷⁹⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 153.

¹⁷⁹⁵ İbn Ebî Hayseme, *Târîh*, III, 162.

tenkit eden olmamıştır.¹⁷⁹⁶ Buhârî ise Mansûr hakkında “كان من اثبت الناس” (râvilerin en sika olanı) ifadesini nakletmiştir.¹⁷⁹⁷ Buhârî bu ifadelerle ta’dîl edilen Mansûr’dan *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te rivayet etmiştir.¹⁷⁹⁸

Söz konusu ta’dîl lafızlarıyla değerlendirilen bütün râvilerden Buhârî’nin *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te rivayet ettiği şeklinde genel bir tablonun olduğunu söyleyemeyiz. Nitekim yukarıdaki değerlendirmelere göre karşımıza bu şekilde ikili bir tablo çıkmakla birlikte bu hususa aykırı bazı râviler de bulunmaktadır. Örneğin Buhârî, yukarıda geçen bir örnek değerlendirmede mezkûr ta’dîl lafızlarıyla değerlendirilip hakkında bazı tenkitlerin de nakledildiği bir râviden *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te rivayet etmiştir. Yine Buhârî, sebt lafzıyla nakledilmekle birlikte münekkitlerin ta’dîl ettiği bazı râvilerden ya *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te ta’lîken rivayet etmiş ya da hiç rivayet etmemiştir. Örneğin Buhârî, Yahya b. Maîn’in sebt olarak değerlendirdiği (كان يحيى يشته) Üneys b. Ebû Yahya’dan (ö. 146/763)¹⁷⁹⁹ *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te rivayet etmemiştir.¹⁸⁰⁰ Yine Buhârî, münekkitlerin ta’dîl ettiği Eş’as b. Abdülmelik’ten (ö. 146/763) *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te ta’lîken rivayet etmiştir.¹⁸⁰¹

3. Sadûk (صدوق)

Hadis ıstılahı olarak çoğunlukla râvinin güvenilir, bazen de zayıf olduğunu ifade etmek üzere ta’dîl lafızlarından biri olarak kullanılmaktadır.¹⁸⁰² İbnü’s-Salâh’a göre hakkında bu tabir kullanılan bir kimsenin hadisleri ancak i’tibâr amacıyla yazılır. Çünkü bu türden lafızlar râvinin zabt vasfına sahip olduğuna

¹⁷⁹⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VI, 328; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, s. 177, 178, 179; Salih Karacabey, “İbnü’l-Mu’temir”, *DİA.*, İstanbul 2000, XXI, 143.

¹⁷⁹⁷ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, VII, 346.

¹⁷⁹⁸ bk. Buhârî, İdeyn 23.

¹⁷⁹⁹ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, II, 42.

¹⁸⁰⁰ Mizzî, *Tehzîb*, III, 383; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 332.

¹⁸⁰¹ Mizzî, *Tehzîb*, III, 286. Buhârî bu râvi hakkında bazı kişilerin onu sebt olarak değerlendirdiklerini nakletmiştir. bk. Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, I, 432.

¹⁸⁰² Ahmet Yücel, “Sadûk”, *DİA.*, İstanbul 2008, XXXV, 431; a.mlf., *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 151; Muhammed İbrahim Halil, “es-Sadûk ‘inde’l-muhaddisîn mefhûmuhu, mertebetuhu, derecetu hadisihî”, *Mecelle*, c. 4, S. 11, Yıl 4, 2008, ss. 1-13; Humeysî, *Mu’cem*, s. 137.

delâlet etmezler. Fakat hadislerinin bir asıldan rivayet edildiği anlaşılırsa zabt sıfatı kesinlik kazanır ve râvinin güvenilir olduğuna hükmedilir.¹⁸⁰³

Hadis münekkitleri tarafından râvinin rivayetlerinde doğru sözlü ve güvenilir olduğunu ifade etmek üzere hicrî ikinci asırda kullanıldığı bilinen sadûk terimine Şu‘be b. Haccâc,¹⁸⁰⁴ Süfyân es-Sevrî¹⁸⁰⁵ ve Süfyân b. Uyeyne¹⁸⁰⁶ gibi muhaddislerde rastlanılmaktadır. Yine mezkûr lafzın güvenilir, zayıf ve Ehl-i bid‘at râviler ile ilgili olarak üç farklı kullanımı tespit edilmiştir.¹⁸⁰⁷ Buhârî’nin sadûk dediği râvilerden sika olanları kastettiği ifade edilmiştir.¹⁸⁰⁸

Buhârî sadûk lafzını *et-Târîhu ‘l-kebîr*’de “صدوق”,¹⁸⁰⁹ “كان رجل صدق”,¹⁸¹⁰ “كان صدوقا”¹⁸¹¹ ve “كان عندنا ثقة ممن يصدق ويحفظ”¹⁸¹² gibi ifadelerle on üç yerde bazen kendi değerlendirmesi olarak bazen de önceki münekkitlerden aktararak kullanmıştır. Burada ilk önce Buhârî’nin sadûk lafzıyla değerlendirdiği bazı râviler zikredilecektir. Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*’de Nu‘mân b. Râşid hakkında “في حديثه وهم كثير وهو صدوق في الاصل” (aslında sadûk olmakla birlikte hadisinde çok vehim vardır) ifadesini kullanmıştır. Buhârî *ed-Duafâu ‘s-sağîr*’de ise sadece “hadisinde vehim olduğunu belirtmiş” sadûk lafzını kullanmamıştır.¹⁸¹³ Ancak Ebû Hâtim, bu râvinin *ed-Duafâu ‘s-sağîr*’de yer alması nedeniyle Buhârî’ye itiraz etmiştir.¹⁸¹⁴ Yahya b. Saîd “فضعفه جدا” (onu çok zayıf gördüğünü), Ahmed b. Hanbel “روى احاديث من مضاير الحديث” (hadisinin muzdarib olduğunu ve münker hadisler naklettiğini),

¹⁸⁰³ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu ‘l-hadis*, s. 123; Yücel, “Sadûk”, *DİA.*, XXXV, 431. Ta‘dîlin, Zehebî ve Irâkî’ye göre üçüncü, Sehâvî’ye göre beşinci mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. bk. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 375; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 261; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 333.

¹⁸⁰⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 136-137.

¹⁸⁰⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 76.

¹⁸⁰⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 37.

¹⁸⁰⁷ Yücel, *Hadis İlmünde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, ss. 153-161.

¹⁸⁰⁸ A‘zamî, *Dirâsât*, s. 221.

¹⁸⁰⁹ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, III, 472, 474.

¹⁸¹⁰ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, III, 430; VIII, 60.

¹⁸¹¹ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, II, 189; III, 147.

¹⁸¹² Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, IV, 171.

¹⁸¹³ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, VIII, 80; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 117.

¹⁸¹⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 449. Ahmad Yousef’in yapmış olduğu tahkikte Nu‘mân yer almamaktadır. Bu husus *ed-Duafâu ‘s-sağîr* nüshaları arasındaki farklılıkları gözler önüne sermektedir. bk. *A Critical Study*, II, 137. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Ammârî, *Menhec*, ss. 79-86.

Nesâî “كثير الغلط” (çok hata yaptığını) ifade etmiştir.¹⁸¹⁵ Münekkitler tarafından bu ifadelerle değerlendirilen bu râviden Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'te ta'lîken rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁸¹⁶

Buhârî, Saîd b. Zekeriyya el-Kureşî hakkında sadûk lafzını kullanmıştır.¹⁸¹⁷ Buhârî'nin mezkûr râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹⁸¹⁸ Bu verilere göre Buhârî'nin bu lafız ile değerlendirdiği râviler hakkında bazı münekkitlerin tenkitlerinin zikredildiği, bazılarının ise ta'dîl ifadelerinin olduğu söylenebilir. Buhârî'nin münekkitler tarafından çeşitli lafızlarla tenkit edilen yukarıdaki râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te ta'lîken rivayet ettiği müşahede edilmiştir.

İkinci olarak Buhârî, sadûk lafzını genellikle diğer münekkitlerden aktarmıştır. Örneğin Abdullah b. Muâz hakkında İbn Maîn sika, Abdurrezzâk yalancı “كان يكذبه”, Hişâm b. Yûsuf ise sadûk olduğunu ifade etmiştir.¹⁸¹⁹ Mezkûr râvinin sika kabul edildiği, Abdurrezzâk'ın bu ifadesinin aşırı olduğu ifade edilmiştir.¹⁸²⁰ Buhârî'nin mezkûr râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹⁸²¹ Burada görüldüğü kadarıyla Buhârî, Abdullah b. Muâz hakkında üç münekkidin ifadelerini aktarmış, kendisi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Abdullah b. Muâz hakkında iki münekkit ta'dîl ifadesiyle değerlendirmede bulunurken bir münekkit tenkit ifadesi kullanmıştır. Sonuç olarak Buhârî'nin tenkit ifadesiyle birlikte kendi değerlendirmesine göre *el-Câmi 'u's-sahîh*'te bu râviden rivayet etmediği söylenebilir. Ayrıca bu örnek Buhârî'nin hadis alırken gösterdiği dikkat, titizlik ve ihtiyatı ifade etmektedir.

¹⁸¹⁵ Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 241; İbn Ebî Hayseme, *Târîh*, I, 130; Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 268; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 857; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 164.

¹⁸¹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, XXIX, 448; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 403-404.

¹⁸¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 474. Mezkûr râvi hakkında İbn Maîn “ليس به بأس” (bir zararı yok) ve Ebû Hâtim “مجهول” (meçhul) terimlerini zikretmiştir. bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IV, 23; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 318; Zehebî, *Mîzân*, III, 201.

¹⁸¹⁸ Mizzî, *Tehzîb*, X, 438.

¹⁸¹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 212. Ayrıca bkz. Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 308; İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 239; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 143; Zehebî, *Târîh*, XIII, 261; a.mlf., *Mîzân*, IV, 202; Makrizî, *Muhtasar*, I, 476.

¹⁸²⁰ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şu'ayb el-Arnaût, *Tahrîru takrîbi't-tehzîb*, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1997/1417, II, 272.

¹⁸²¹ Mizzî, *Tehzîb*, XVI, 159.

Önceki dönem münekkitlerinin sadûk olarak değerlendirdiği râviler hakkında Buhârî'nin nasıl bir tavır takındığı cevaplandırılması gereken sorular arasındadır. Örneğin Şu'be, Abdülhamîd b. Behrâm el-Fezârî'nin sadûk¹⁸²² olduğunu söylemesine rağmen ondan hadis yazılmamasını ifade etmiştir.¹⁸²³ Buhârî ise Abdülhamîd hakkında bir değerlendirmede bulunmamış, Yahya el-Kattân'ın Abdülhamîd'den övgü ile bahseden bir rivayetini nakletmiştir.¹⁸²⁴ Değerlendirilen bu râviden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁸²⁵

Şu'be, Vâsıl b. Abdurrahman'ı (ö. 152/769) “صدق الناس” (râvilerin en doğrusu) olarak mübalağalı bir şekilde ta'dîl ederken,¹⁸²⁶ Buhârî Vâsıl'la ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁸²⁷ Onun bu râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹⁸²⁸ Yine İbn Mehdî, Ebû Halde Hâlid b. Dinâr için sadûk lafzıyla birlikte “كان خيارا كان صدوقا كان مأمونا” (sadûk, hayırlı, me'mûn) lafızlarını da kullanmıştır.¹⁸²⁹ Buhârî de İbn Mehdî'den “كان مسلما خيارا” (hayırlı, Müslüman, sadûk) lafızlarını, Amr b. Ali'den ise sika değerlendirmesini aktarmıştır.¹⁸³⁰ Buna göre Hâlid hakkında münekkitlerin ta'dîl ifadelerini kullandıklarını söyleyebiliriz. Buhârî'nin mezkûr râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁸³¹

Bu veriler ışığında Buhârî'nin bazı münekkitlerin tenkit ifadelerinin olduğu râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te asıl olarak değil ta'lik ve mütâbaat şeklinde ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde rivayet ettiği ifade edilebilir.

¹⁸²² Mizzî, *Tehzîb*, XVI, 411.

¹⁸²³ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 320; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 99.

¹⁸²⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 54.

¹⁸²⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 100.

¹⁸²⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 155.

¹⁸²⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 170-171.

¹⁸²⁸ Mezkûr râvi ile ilgili olarak Ahmed b. Hanbel sika, Yahya b. Maîn sâlih, Ebû Dâvûd “ليس بذلك”, Nesâî zayıf, bir başka değerlendirmesinde “ليس به بأس” lafzını kullanmıştır. bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXX, 407-408.

¹⁸²⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 160.

¹⁸³⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 147.

¹⁸³¹ bk. Buhârî, Cuma 17.

Kaynaklarda Şîî olmakla tenkit edilen İsmâîl b. Ebân el-Kûfî¹⁸³² hakkında da Buhârî sadûk ifadesini kullanmıştır.¹⁸³³ Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de Mürciî olduğunu belirttiği bazı râviler hakkında da sadûk lafzını kullandığı daha önce de zikredilmişti. Yine Buhârî, İbn Ebî Leylâ'nın (ö. 148/765) sadûk olduğunu belirtmekle birlikte ondan *el-Câmi'u's-sahîh*'te hadis rivayet etmediğini ifade etmiştir. Çünkü İbn Ebî Leylâ sahih hadisler ile sakimleri birbirinden ayıramamaktadır. Yine onun rivayetleri de maktûbdur.¹⁸³⁴

Sonuç olarak başta ifade edilen sadûk lafzının üç farklı kullanımının Buhârî'de müşahede edildiğini söyleyebiliriz.

4. Sâlih (صالح)

Kelime olarak düzgün, iyi ve yararlı manasına gelir.¹⁸³⁵ Muhaddisler arasında sahîh veya hasen gibi ya da şiddetli zayıflığı bulunmayan, dinî meselelerde delil olarak kullanılmaya elverişli hadisler için zikredilmiş bir terimdir.¹⁸³⁶ Sâlih teriminin II/VIII. ve III/IX. asır muhaddislerinden Abdullah b. Mübârek, Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Dâvud tarafından "sahîh" ve "hasen" anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Hadis terimi olarak çoğunlukla râvinin dinî durumunu gösteren bir lafız olarak kullanılmıştır. Râvinin zühd ehli ve takva sahibi olduğunu da gösterir. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis yazılır ve incelenir.¹⁸³⁷

Buhârî mezkûr lafzı "كان رجلا صالحا"¹⁸³⁸, "كان من الصالحين"¹⁸³⁹, "رجل صالح ان شاء"¹⁸⁴⁰ ve "هو صالح وسط"¹⁸⁴¹ gibi şekillerde kullanmıştır. Buhârî'nin kendi

¹⁸³² Zehebî, *Mizân*, I, 369.

¹⁸³³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 347.

¹⁸³⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 162; Tirmizî, *Salât* 157.

¹⁸³⁵ Râzî, *Muhtâr*, s. 328; İbn Manzûr, *Lisân*, II, 516.

¹⁸³⁶ Ali el-Kârî'ye göre ta'dilin beşinci mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. bk. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 352; Aydın, *Hadis İstihlâkı Sözlüğü*, s. 271.

¹⁸³⁷ bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 37-38; Leknevî, *er-Ref'*, s. 138. (dipnot); Mehmet Efendioğlu, "Sâlih", *DİA.*, İstanbul 2009, XXXVI, 32.

¹⁸³⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 273; VIII, 79.

¹⁸³⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 176.

¹⁸⁴⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 92.

¹⁸⁴¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 355.

değerlendirmesi olarak Hattâb b. Osman hakkında “كان من الصالحين” lafzını kullandığı tespit edilmiştir.¹⁸⁴² Onun mezkûr râviden rivayet ettiği belirlenmiştir.¹⁸⁴³

Buhârî'nin bahsi geçen lafzı genel olarak diğer münekkitlerden aktardığı görülmektedir. Örneğin Buhârî, Yahya el-Kattân'ın Yezîd b. Keysân hakkında ifade ettiği “هو صالح وسط وليس ممن يعتمد عليه” (O sâlih ve vasattır ancak kendisine güvenilecek biri değildir) şeklindeki değerlendirmeyi nakletmiştir.¹⁸⁴⁴ Buhârî'nin bu râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁸⁴⁵ Bir başka örnekte Buhârî, İbn Uyeyne'nin Müslim b. el-Musbih ve Abbâs b. Abdullah b. Ma'bed hakkında “كان رجلا صالحا” (sâlih bir adamdı) şeklinde ifade ettiği değerlendirmeyi nakletmiştir.¹⁸⁴⁶ Müslim hakkında Ahmed b. Hanbel, Abbâs hakkında ise İbn Maîn sika lafzını kullanmıştır.¹⁸⁴⁷ Buhârî'nin sözü geçen râvilerden de *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹⁸⁴⁸ Buhârî, Abdullah b. Zeyd (ö. 104/722) hakkında “رجل صالح ان شاء الله” (sâlih biri olması umulur) şeklindeki bir değerlendirmeyi aktarmıştır.¹⁸⁴⁹ Bu râvinin sika olduğu kaynaklarda nakledilmiştir.¹⁸⁵⁰ Bu şekilde değerlendirilen mezkûr râviden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁸⁵¹

Bu veriler ışığında Buhârî'nin bu râvilerin bir kısmından *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği, bazılarında ise rivayet etmediği anlaşılmaktadır. Genel bir değerlendirme olarak Buhârî'nin rivayet ettiği râvilerin diğer münekkitler tarafından da ta'dil edildiği söylenebilir. Buhârî'nin rivayet etmediği bazı râviler hakkında ise başka münekkitlerin tenkit ifadeleri bulunmaktadır. Bu bağlamda

¹⁸⁴² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 176.

¹⁸⁴³ bk. Buhârî, *Zebâih* 30.

¹⁸⁴⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 354.

¹⁸⁴⁵ Mizzî, *Tehzîb*, XXXII, 232. İbn Maîn ve Nesâî bu râvi hakkında sika lafzını kullanmış, Ebû Hâtîm ise onunla ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir. bk. İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 212; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 285; Zehebî, *Mizân*, VII, 261.

¹⁸⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 273.

¹⁸⁴⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 212; VIII, 198.

¹⁸⁴⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XIV, 219.

¹⁸⁴⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 92.

¹⁸⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 183-185; Hasan el-Âysâvî, “er-Ruvât”, s. 27-28; Ali Osman Ateş, “Ebû Kılâbe el-Cermî”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 176-177.

¹⁸⁵¹ Örnek olarak bk. Buhârî, *Vudû'* 23. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 406; Bâcî, *et-Ta'dîl*, II, 913-914.

Buhârî'nin bu değerlendirmelerden haberdar olduğu ve bunları dikkate aldığı söylenebilir.

5. Hâfız (حافظ)

“Ezberleyen, muhafaza eden” anlamıyla muhaddislere verilen lakablardan biridir. Hadis ilminde yüksek derecelere ulaşmış olan kimselere verilmiştir.¹⁸⁵² Ayrıca rivayetlerini ezberleyen, rivayetlerinde güvenilir râvilerle muhalefet etmeyen ve telkin kabul etmeyen râviler hakkında kullanılan bir ta'dîl lafzı olarak zikredilmiştir.¹⁸⁵³

Buhârî söz konusu terimi genellikle diğer münekkitlerden “صدوق حافظ” (sadûk ve hâfız), “ثقة حافظ” (sika hâfız), “كان حافظا” (hâfız idi) gibi değişik şekillerde aktarmıştır.¹⁸⁵⁴ Buhârî bu lafzı “كان يحفظ” şeklinde başka münekkitlerin değerlendirmesi olarak aktarmakla¹⁸⁵⁵ birlikte kendisi de bu lafzı kullanmıştır. Örneğin Buhârî, Hakem b. Abdullah hakkında “كان يحفظ” lafzını kullanmıştır.¹⁸⁵⁶ Buhârî'nin söz konusu lafızla değerlendirdiği bu râviden *el-Câmi'u's-sahih*'te rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁸⁵⁷

Bu lafızlarla değerlendirilen râvilerden biri olan Saîd b. Zeyd (ö. 167/783)¹⁸⁵⁸ hakkında münekkitlerin tenkitlerinin olduğu görülmektedir.¹⁸⁵⁹

¹⁸⁵² Humeysî, *Mu'cem*, s. 88; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 116.

¹⁸⁵³ İbn İsmâîl, *Şifâü'l-'alîl*, s. 334; Humeysî, *Mu'cem*, s. 89; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 131. Ta'dîlin Irâkî'ye göre ikinci, Sehâvi'ye göre dördüncü mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis delil olarak (ihticâc için) alınır. Bununla birlikte muhaddisler için kullanılan “hâfız, hâkim” gibi ünvanların bir ta'dîl ve tevsik ifadesi sayılmaması gerektiği belirtilmiştir. bk. M. Yaşar Kandemir, “Hâfız”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 78-80; Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 108.

¹⁸⁵⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 332; III, 472; VI, 148, 458.

¹⁸⁵⁵ Mesela Buhârî, İbn Uyeyne'nin Ömer b. Habîb hakkındaki “كان صاحبنا لنا حافظا” (Bizim için bir arkadaşı ve o hâfız idi) değerlendirmesini nakletmiştir. bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 148.

¹⁸⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 342.

¹⁸⁵⁷ bk. Buhârî, Zekât 10. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, I, 197; Bâcî, *et-Ta'dîl*, I, 532; Mizzî, *Tehzîb*, VII, 106.

¹⁸⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 472.

¹⁸⁵⁹ Örneğin Yahya b. Saîd onun çok zayıf olduğunu (ضعفه يحيى بن سعيد جدا), Sa'dî münekkitlerin Saîd'in hadislerini zayıf gördüğünü ve hüccet olmadığını (بضعفون حديثه وليس بحجة), Nesâî kuvvetli olmadığını (ليس بالقوي) ifade etmiştir. İbn Hibbân da sadûk ve hâfız olmakla birlikte bazen hata yaptığını ve vehmettiğini belirtmiştir. bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 190; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 320; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 319.

Mezkûr râviden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te ta'lîken rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁸⁶⁰ Yine Buhârî, Âmir b. es-Sımt hakkında Yahya el-Kattân'ın sika ve hâfiz dediğini nakletmiştir.¹⁸⁶¹ Bu râvi hakkında İbn Maîn sâlih, Nesâî sika, İbn Hacer hâfiz lafzını kullanmış, İbn Hibbân da mezkûr râviyi *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir. Genel olarak münekkitlerin ta'dîl ettiği bu râviden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği müşahede edilmiştir.¹⁸⁶²

Özet olarak Buhârî'nin sözü geçen lafızla değerlendirdiği bir râviden rivayet ettiği görülmektedir. Diğer taraftan Buhârî'nin diğer münekkitler tarafından aynı lafızla değerlendirilen bazı râvilerden onun *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği, bazılarından ise rivayet etmediği tespit edilmiştir. Yine Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde bu râvilerden rivayet ettiği müşahede edilmiştir. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet ettiği söz konusu râviler hakkında genel olarak diğer münekkitlerin ta'dîl ifadelerinin olduğu görülmektedir.

6. Rıza (Beğenilmiş) (كان رضا مرضيا)

Zehebî'ye göre ta'dîlin ikinci mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis delil olarak alınır.¹⁸⁶³

Buhârî, Hakîm b. Ammâr hakkında mezkûr lafzı kendi değerlendirmesi olarak kullanmıştır.¹⁸⁶⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî sözü geçen râviden rivayet etmemiştir. Buhârî bu lafzı “كان مرضيا”, “كان رضا” şeklinde yedi râvi hakkında diğer münekkitlerden aktarmıştır.¹⁸⁶⁵ Örneğin Buhârî, Süfyân es-Sevrî'nin Nehşel b. Mücemmi' hakkında “كان مرضيا” lafzını kullandığını nakletmiştir.¹⁸⁶⁶ Yine Buhârî, Âlâ b. Abdülkerîm (ö. 150/767?) hakkında Vekî'nin sika, Süfyân es-

¹⁸⁶⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 29.

¹⁸⁶¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 458.

¹⁸⁶² Mizzî, *Tehzîb*, VII, 106; XXI, 289; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 57.

¹⁸⁶³ bk. Humeysî, *Mu'cem*, s. 111; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 259.

¹⁸⁶⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 15. Bazı münekkitler tarafından bu râvinin meçhul olduğu ifade edilmiştir. bk. Zehebî, *Mîzân*, V, 199; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 271.

¹⁸⁶⁵ Aclân, *Menhec*, s. 207.

¹⁸⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 115. İbn Maîn Nehşel'i tevsik etmiş, Ebû Hâtim “لا بأس به يكتب” (onda bir beis yoktur, hadisi yazılır) lafzını kullanmıştır. bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 495; Zehebî, *Mîzân*, VII, 51.

Sevrî'nin ise "كان مرضيا" lafzını kullandığını aktarmıştır.¹⁸⁶⁷ Buhârî'nin söz konusu râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹⁸⁶⁸

Buhârî, Süfyân es-Sevrî'nin Sâlim b. Abdullah el-Hayyât hakkında "كان مرضيا" ifadesini kullandığını nakletmiştir.¹⁸⁶⁹ Yine Buhârî, Süfyân es-Sevrî'nin Dâvûd b. Ebû Avf hakkında "كان مرضيا" ifadesini kullandığını nakletmiştir.¹⁸⁷⁰ Buhârî'nin bu râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹⁸⁷¹ Buhârî, Şu'be'nin Eğâr Ebû Müslim hakkında "قاصا من اهل المدينة رضا" (O kıssacı¹⁸⁷² olmakla birlikte beğenilecek bir kimsedir) değerlendirmesini nakletmiştir.¹⁸⁷³ Buhârî'nin bu râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği, bununla birlikte *el-Edebü'l-müfred* adlı eserinde rivayet ettiği tespit edilmiştir.¹⁸⁷⁴ Bu değerlendirmelere göre Buhârî'nin bu râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmemesinde zikredilen tenkidin etkili olduğu söylenebilir.

Hicrî ikinci asır münekkitlerinden olan Şu'be'nin Selmân el-Eğâr hakkında "كان رضا" (kendisinden razı olunmuş) ifadesini kullandığı belirtilmiştir.¹⁸⁷⁵ Buhârî mezkûr râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁸⁷⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî bahsi geçen râviden rivayet etmemiştir.

¹⁸⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VI, 514-515.

¹⁸⁶⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XXII, 525; XXX, 34; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 167-168; X, 428.

¹⁸⁶⁹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, IV, 115. Bu râviyle ilgili olarak İbn Maîn "ليس بثقة", Nesâî "ليس بشيء", Dârekutnî "لین الحديث" lafzını kullanmıştır. İbn Hibbân ise onunla ihticâc edilmeyeceğini ifade etmiştir. bk. İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 308; Zehebî, *Mizân*, III, 165.

¹⁸⁷⁰ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, III, 233. Bu râvi hakkında Yahya sika, Ahmed b. Hanbel "مقارب حديثه" (hadisi güvenilir râvilerin hadisine yakındır) ifadelerini kullanmıştır. Mezkûr râvinin Şîi ve Mürciî olmakla tenkit edildiği görülmektedir. bk. İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 267; Zehebî, *Mizân*, III, 30; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 170.

¹⁸⁷¹ Mizzî, *Tehzîb*, VIII, 437.

¹⁸⁷² İnsanları eğitmek, dinî duygularını geliştirmek maksadıyla geçmiş milletlerle ilgili Kur'an'ı Kerim'de yer alan kıssaları nakledip açıklayan vaizlere kâs veya kassâs denilmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Süyûtî, *Tahzîru 'l-eykâz min ekâzibi 'l-Vu'az*, haz. Ali Toksarı, Kayseri: Doğan Matbaası, 1993, ss. 13-30; Hasan Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları Vaaz ve Kıssacılık*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002, s. 95; a.mlf., "Vaaz", *DİA.*, İstanbul 2012, XLII, 404-407.

¹⁸⁷³ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 44.

¹⁸⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 314.

¹⁸⁷⁵ Mizzî, *Tehzîb*, XI, 257; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 144.

¹⁸⁷⁶ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, IV, 137.

Bu veriler çerçevesinde Buhârî'nin sözü edilen lafızla değerlendirdiği ya da diğer münekkitlerden bu lafızla aktarımda bulunduğu râvilerin bir kısmından *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir. Buhârî'nin rivayet etmediği bazı râviler hakkında cerh-ta'dîl âlimleri tarafından tenkitlerin olduğu görülmektedir. Bu tenkitlerin Buhârî'nin söz konusu râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemesinde etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Buhârî'nin bu lafızla değerlendirip de kendisinden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği bazı râviler hakkında tenkitlerin olmadığı da görülmektedir. Yani Buhârî'nin münekkitler tarafından tenkit edilmeyen ve ta'dîl edilmiş bütün râvilerden rivayet ettiği söylenemez.

7. Ma'rûfu'l-hadis (معروف الحديث)

Hadis ıstılahında ma'rûf, zayıf bir râvi ile zayıf olsun sika olsun, ondan daha iyi bir durumda olan bir râvinin birbirine aykırı bir şekilde rivayet ettikleri hadislerden daha iyi bir durumda olan râvinin rivayet ettiği hadistir. Bu durumda zayıf râvinin rivayet ettiği hadise münker denir. Cerh ve ta'dîl yönünden durumu bilinen ve kendisinden birden fazla râvinin rivayette bulunmuş olduğu kimseye de ma'rûf denilmiştir.¹⁸⁷⁷ Ma'rûf bir bakıma kendisinde hadisin münker veya merdûd şâz oluşuna yol açan sebep bulunmayan sika râvinin rivayeti olarak da görülebilir. Ma'rûf tabirinin az da olsa, bazı muhaddisler tarafından meçhul karşılığı olarak da kullanıldığı görülmektedir.¹⁸⁷⁸

Buhârî mezkûr lafızı “احاديثه معروفة”,¹⁸⁷⁹ “حديثه معروف”,¹⁸⁸⁰ “معروف”,¹⁸⁸¹ ve “معروف”¹⁸⁸² şekillerinde *et-Târîhu'l-kebîr*'de on sekiz râvi hakkında kullanmıştır.

Örneğin Buhârî, Âbede b. Süleyman (ö. 239/853) hakkında “احاديثه معروفة” lafzını kullanmıştır.¹⁸⁸³ Onun bu râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit

¹⁸⁷⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 86; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 171-172; Mehmet Efendioğlu, “Ma'rûf”, *DİA.*, Ankara 2003, XXVIII, 66.

¹⁸⁷⁸ Uğur, *Hadis Terimleri sözlüğü*, s. 210.

¹⁸⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 115.

¹⁸⁸⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 357.

¹⁸⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 203.

¹⁸⁸² bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 25, 87, 200, 241, 273, 378; III, 309; V, 388; VII, 115; VIII, 151, 410; Aclân, *Menhec*, s. 208-209.

¹⁸⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 115.

edilmiştir.¹⁸⁸⁴ Bir başka örnekte Buhârî, Velîd b. Utbe ed-Dımeşkî hakkında “معروف” lafzını kullanmıştır.¹⁸⁸⁵

Buhârî “معروف الحديث” olarak değerlendirdiği Muhammed b. Ukbe (ö. 248/862)¹⁸⁸⁶ ve Muhammed b. Zibrikân’dan¹⁸⁸⁷ ise *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’te rivayet etmiştir.¹⁸⁸⁸ Bu râviler hakkında genel olarak ta’dîl ifadelerinin olduğu görülmektedir.¹⁸⁸⁹ Bu verilere göre Buhârî bu lafızla değerlendirdiği bir kısım râvilerden rivayet etmiş, bir kısmından ise rivayet etmemiştir. Buhârî’nin bu lafızla değerlendirdiği bazı râvilerin bir kısım münekkitler tarafından tevsîk edildikleri görülmekle birlikte bazı münekkitler tarafından meçhul ifadesiyle de tenkit edilmiştir. Bu veriler cerh-ta’dîl değerlendirmelerinin içtihadî olduğunu göstermektedir.

Buhârî “شيخ” (şeyh) lafzını da kullanmıştır. Sözlükte “yaşlı kimse” anlamındaki şeyh kelimesi hadis literatüründe “kendisinden hadis rivayet edilen hoca” manasında kullanılmıştır. İlk defa kimin tarafından kullanıldığı bilinmeyen şeyh teriminin III/IX. asırda bu anlamda kullanıldığı nakledilmiştir. İbn Ebî Hâtîm şeyh lafzının zabtı araştırılmak üzere hadisi yazılan zayıf râviler için kullanıldığını belirtmiş, İbnü’s-Salâh da bu görüşü benimsemiştir. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i’tibâr için alınır.¹⁸⁹⁰ Şeyh teriminin muhaddisler tarafından falanın hadis hocası, münekkit veya fakih olmayan muhaddis, önde

¹⁸⁸⁴ Ebû Hâtîm bu râvi hakkında sadûk demiş, Dârekutnî onu tevsîk etmiş ve İbn Hibbân da *es-Sikât*’ta zikretmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 406.

¹⁸⁸⁵ Buhârî, *et-Târihu ‘l-kebîr*, VIII, 150-151. Buna mukabil Ebû Hâtîm ve Zehebî ise mezkûr râvinin meçhul olduğunu ifade etmiştir. bk. Zehebî, *Mîzân*, VII, 134; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 125.

¹⁸⁸⁶ Buhârî, *et-Târihu ‘l-kebîr*, I, 200.

¹⁸⁸⁷ Buhârî, *et-Târihu ‘l-kebîr*, I, 87.

¹⁸⁸⁸ Örneğin bk. Buhârî, Rikâk 18.

¹⁸⁸⁹ Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 649, 672; Bâcî, *et-Ta ‘dîl*, II, 690, 734; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 147, 308.

¹⁸⁹⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 25, 37; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu ‘l-hadis*, s. 124; İbn İsmâîl, *Şifâu ‘l-‘alîl*, s. 341-342; Arabî, *es-Selsebîl*, s. 91. Ta’dîlin Irâkî’ye göre dördüncü, Sehâvî’ye göre altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sigadır. bk. Humeysî, *Mu‘cem*, s. 132-133; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 294; Ahmet Yücel, “Şeyh”, *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 50.

gelen muhaddisler ve ayrıca yaygın olmasa da mestûr anlamında olmak üzere farklı şekillerde kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁸⁹¹

Buhârî bazı râviler hakkında diğer lafızlarda olduğu gibi şeyh lafzını bazen kendi değerlendirmesi olarak kullanmış bazen de diğer münekkitlerden nakletmiştir.¹⁸⁹² Örneğin Buhârî'nin şeyh lafzını kullandığı râvilerden biri Mâlik b. Ebî'l-Müemmil'dir.¹⁸⁹³ Zehebî bu râvinin meçhul olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁹⁴ Buhârî'nin bu râviden de *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir. Yine Buhârî, Muhtâr b. Müslim hakkında şeyh lafzını kullanmış¹⁸⁹⁵ ve mezkûr râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmemiştir. İbn Ebî Hâtîm'in de bahsi geçen râviler hakkında şeyh lafzını kullandığı tespit edilmiştir.¹⁸⁹⁶

Buhârî, Hammâd b. Seleme'nin Abdullah b. Şeddâd hakkında şeyh lafzını kullandığını nakletmiştir.¹⁸⁹⁷ Buhârî'nin mezkûr râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir.¹⁸⁹⁸ Bu değerlendirmeler çerçevesinde Buhârî gerek kendi tespiti olarak şeyh lafzını zikretmiş olsun gerekse başka münekkitlerin değerlendirmesi olarak mezkûr lafzı nakletmiş olsun, onun bu lafızla değerlendirilen râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmediği anlaşılmıştır. Bu bağlamda kesin olmamakla birlikte Buhârî'nin bu lafzı sözlük anlamında kullandığını söyleyebiliriz.

Buhârî bu gibi ta'dîl lafızları yanında Yahya el-Kattân'dan “فلم يكن به”¹⁸⁹⁹, “ليس به بأس”¹⁹⁰⁰, “كان وسطا”¹⁹⁰¹ Nüfeylî'den “لا بأس به”¹⁹⁰² Ebû Âsım'dan

¹⁸⁹¹ Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, s. 170-171.

¹⁸⁹² Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, V, 116; VII, 312.

¹⁸⁹³ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VII, 312.

¹⁸⁹⁴ Zehebî, *Mizân*, VI, 10.

¹⁸⁹⁵ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VII, 385.

¹⁸⁹⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 216, 310.

¹⁸⁹⁷ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, V, 116.

¹⁸⁹⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XV, 86. İbn Maîn bu râvi hakkında “ليس به بأس” lafzını kullanmıştır. Yahya el-Kattân da sadece Hammâd b. Seleme'nin kendisinden rivayet etmesi nedeniyle Abdullah b. Şeddâd'ın nakletmiş olduğu rivayeteki illetin cehâlet olduğunu ifade etmiştir. bk. Zehebî, *Mizân*, VIII, 135.

¹⁸⁹⁹ “Hadisinde bir sakınca yoktur” anlamına gelen “ليس به بأس” terimi İbn Ebî Hâtîm'e göre ikinci, Zehebî'ye göre üçüncü, İbn Hacer'e göre ise dördüncü mertebede yer alan ta'dîl lafızlarındandır. İbn Ebî Hâtîm'e göre bu şekilde adâletine hükmedilen râvinin hadisi yazılır ve gözden geçirilir. Buhârî mezkûr lafzı Yahya el-Kattân gibi münekkitlerden aktarmaktadır. Örneğin İsmâil b. Semi', Dahhâk b. Nibrâs ve Abdülmelik b. Ebî Kesîr hakkında bu lafız kullanılmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 356; IV, 335; V, 429; VI, 523, 429; VII, 423;

“ما ارى به بأسا”¹⁹⁰⁴ ve Ebî Müleyke’den “كان حسن الحديث”¹⁹⁰³ gibi ta’dîl lafızlarını da aktarmıştır. Ayrıca Buhârî “كان فاضلا”¹⁹⁰⁶ gibi ta’dîl lafızlarını da aktarmıştır. Ayrıca Buhârî “من خيار الناس”¹⁹⁰⁵ gibi ta’dîl lafızlarını da aktarmıştır. Ayrıca Buhârî “ليس له كبير حديث”¹⁹⁰⁸ ve “كتبت عنه”¹⁹⁰⁷ gibi lafızları da kullanmıştır.¹⁹⁰⁹

D. Değerlendirme

Buhârî’nin “منكر الحديث”, “متروك الحديث”, “سكتوا عنه”, “فيه نظر”, “يتكلمون فيه” ve “ليس بشيء”, “ضعيف”, “ليس بذاك”, “ليس بالقوي”, “صاحب عجائب” ve “ذاهب الحديث” gibi yer yer kullandığı başka cerh lafızları da bulunmaktadır. Bunlar arasında “سكتوا عنه”, “فيه نظر” ve “يتكلمون فيه” lafızlarının ilk defa Buhârî tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Yine Buhârî’nin sıkça kullandığı cerh lafızlarının onunla özdeşleştiğini ve anıldığını söyleyebiliriz. O, söz konusu lafızları tekdüze bir formatta kullanmamış, bu lafızların farklı versiyonlarını da zikretmiş ve bu terimleri esnek bir şekilde birbirlerinin yerine kullanmıştır. Ondan önce bu lafızlardan bir kısmı farklı bir anlamda kullanılmakla birlikte Buhârî de bu terimleri kendine has bir manada kullanmış ve buna göre bu lafızlarla değerlendirdiği râvilerden *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’te rivayet etmemiş, metrûk manasında kullanmıştır. Yine Buhârî hicrî ikinci asır cerh-ta’dîl âlimleri tarafından “yalan söylemek” gibi ağır lafızlarla tenkit edilen râviler hakkında “منكر الحديث” gibi kendisine özgü olan sıkça kullandığı cerh lafızlarını zikretmiştir.

VIII, 201; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 37; Zehebî, *Mîzân*, I, 114; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 74; Hâyik, *el-İmâmu’l-Buhârî*, s. 148.

¹⁹⁰⁰ Saîd b. Ubeyd et-Tâî ve Zekerîyya b. Ebî Zaide hakkında kullanılmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 421; III, 497.

¹⁹⁰¹ Ubeydullah b. Ebî Ziyâd ve Muhil b. Muhriz hakkında kullanılmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, V, 382; VIII, 20.

¹⁹⁰² Süleyman b. el-Hakem ve Ubeydullah b. Himrân hakkında kullanılmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, IV, 9.

¹⁹⁰³ Seyf b. Vehb hakkında kullanılmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, IV, 169-170.

¹⁹⁰⁴ Bükeyr b. Ma’rûf ve Amr b. el-Velîd hakkında kullanılmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, II, 117; VI, 379.

¹⁹⁰⁵ Rabia b. Abdillâh ve Saîd b. Ebân hakkında kullanılmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 281; IV, 455.

¹⁹⁰⁶ Ali b. Züfer hakkında kullanılmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 276.

¹⁹⁰⁷ İshak b. Mansûr b. Hayyân ve Hasan b. Sabit b. Zerkâ hakkında kullanılmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 402; II, 288.

¹⁹⁰⁸ bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, IV, 229; VII, s. 72, 273.

¹⁹⁰⁹ Bu lafızlar için bk. Aclân, *Menhec*, s. 204 vd.; Hâyik, *el-İmâmu’l-Buhârî*, s. 148.

Buhârî kendisinden önceki ricâl değerlendirmelerine katıldığı gibi bu konuda bazen farklı düşündüğü râviler de olmuştur. Onun kullanmış olduğu bu lafızlar sonraki dönem münekkitleri tarafından aktarılmıştır. Bu bağlamda Buhârî'nin sonraki döneme cerh lafızları bakımından etki ettiği söylenebilir. Yine onun ricâl eserlerindeki bu lafızları kullanımında, *et-Târîhu'l-kebîr*'de mezkûr lafızlarla tenkit ederek *ed-Duaî'û's-sağîr*'de de yer verdiği râviler hakkında genel olarak Buhârî'nin hocaları ile önceki dönem münekkitleri tarafından ağır tenkit ifadelerinin olduğu yaptığımız araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir.

Buhârî bu cerh lafızları yanında sika, sebt, sadûk, sâlih ve hâfız gibi ta'dîl lafızlarını diğer münekkitlerden aktardığı gibi kendisi de bu lafızlarla râvileri değerlendirmiştir. Buhârî bu lafızlarla değerlendirdiği râvilerin bazılarında *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmiş bazılarında ise rivayet etmemiştir. Buhârî'nin rivayet ettiği râviler hakkında diğer münekkitlerin de ta'dîl lafızlarını kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte diğer münekkitler tarafından ta'dîl edilen bütün râvilerden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayette bulunduğu söylenemez. Daha önce de ifade edildiği gibi Buhârî, râvilerini ve rivayetlerini seçerek nakletmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BUHÂRÎ İLE MÜNEKKİTLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Cerh-ta'dîl ilminin Buhârî'nin dönemine kadar sistemleştiği ve yaşamış olduğu dönem olan hicrî üçüncü asırda altın çağını yaşadığı daha önce zikredilmişti. Önceki bölümde geçtiği gibi Buhârî'nin kendisinden önceki münekkitlerin bazı değerlendirmelerini aktardığı görülmektedir. Ayrıca o, hocaları arasında bulunan meşhur bazı cerh-ta'dîl âlimlerinden cerh-ta'dîl ile alakalı değerlendirmeler nakletmektedir. Bu nedenle Buhârî'nin bu değerlendirmelerde nasıl bir metot takip ettiği, bunları nasıl yorumladığı onun cerh-ta'dîl metodunu anlamada önem arz etmektedir.

I. Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Kaynakları

Buhârî diğer âlimler gibi kendisinden önceki ilmî mirastan faydalanmış, ancak bu kaynaklara isim olarak yer vermemiştir. Bununla birlikte o, Süfyân es-Sevrî'nin *el-Cami'*'sini dinlemiş, on altı yaşında Abdullah b. Mübârek ve Vekî'nin kitaplarını ezberlemiş, re'y fikhını da öğrenmişti.¹⁹¹⁰

Âlimler yaygın bir öğrenme/öğretme metodu olarak hocalarından rivayette bulunmaya önem vermişlerdir. “Kişi, kendisinden büyüklerden, akranlarından ve kendisinden küçük olanlardan ilim almadıkça kemâle eremez.” diyen Buhârî, bin seksen muhaddisten ilim almıştır.¹⁹¹¹ Bu konuyla ilgili olarak Buhârî'nin kâtibi bir defasında ona, “Kimileri yazmış olduğun *et-Târîh* adlı eserinde insanların gıybetini yaptığını, onları cerh ettiğini söylüyorlar. Bundan dolayı insanlar sana kızıyorlar, bu yüzden de senden intikam alırlar.” dediğinde Buhârî şu cevabı vermiştir: “Biz bu bilgileri ancak rivayet olarak nakletmekteyiz. Yoksa kendi kendimize bir şey söylemeyiz. Hz. Peygamber de (as) birisi hakkında, “Kabilelerinin ne kötü adamı!” demiştir şeklinde karşılık vermiştir.”¹⁹¹² Görüldüğü

¹⁹¹⁰ Hatîb, *Târîh*, II, 334; Zehebî, *Târîh*, XIX, 239, 244.

¹⁹¹¹ İbn Hacer Buhârî'nin hocalarını beş tabaka halinde zikreder. Bununla ilgili bk. *Hedyu's-sârî*, s. 670. Ayrıca bk. Zehebî, *Cüz*, s. 35; Kâsımî, *Hayatu'l-Buhârî*, s. 16; Abdülhâlik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, ss. 119-122; Hüseyinî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, ss. 36-40.

¹⁹¹² Zehebî, *Siyer*, XII, 440-441; Sübkî, *Tabakât*, II, 224; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 397-398; Leknevî, *er-Ref'*, s. 182; Kâsımî, *Hayatu'l-Buhârî*, s. 21; Ali Nûr, *İbn Adî*, s. 224; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 109-110; Sandıkçı, *Sahih'i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 10.

gibi Buhârî, cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin büyük bir kısmını önceki dönem münekkitlerinden aktardığını kendisi ifade etmiştir.

Buhârî'nin ricâl ve cerh-ta'dîl ilmindeki yazılı kaynakları arasında hocaları Yahya b. Maîn'in *et-Târîh* ile Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'in *el-İlel*'lerinin ve diğer eserlerinin önemli bir yeri olduğu söylenebilir.¹⁹¹³ Ayrıca Buhârî, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahya b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî gibi sistematik dönem cerh-ta'dîl âlimlerinin ve Ali b. el-Medînî, Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel gibi münekkit hocalarının değerlendirmelerini aktarmıştır.¹⁹¹⁴ O, bazen bu değerlendirmeleri vasıtalı bazen de vasıtasız olarak nakletmektedir. Örneğin Yahya b. Saîd el-Kattân'dan bazen Ali b. el-Medînî başta olmak üzere diğer hocaları vasıtasıyla nakilde bulunmuştur. O bazen de ricâl değerlendirmelerini isnadsız olarak nakletmiştir. Buhârî'nin Yahya b. Saîd el-Kattân gibi münekkitlerin bazı cerh-ta'dîl değerlendirmelerini isnadsız olarak zikretmesi dönemin telif tarzıyla alakalı bir durumdur. İsnadlı olarak eserlerde kayıt altına alınmış rivayetlerin ihtisar amacıyla isnadının zikredilmesine gerek duyulmamıştır.¹⁹¹⁵

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî, Şu'be b. Haccâc'dan altı,¹⁹¹⁶ Süfyân es-Sevrî'den bir,¹⁹¹⁷ Mâlik b. Enes'den üç,¹⁹¹⁸ Abdullah b. Mübârek'ten on bir,¹⁹¹⁹ Vekî' b. Cerrâh'tan üç,¹⁹²⁰ Süfyân b. Uyeyne'den dokuz,¹⁹²¹ Yahya b.

¹⁹¹³ bk. Aclân, *Menhec*, s. 27-28.

¹⁹¹⁴ Bu nakiller için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 11; V, 50-51; II, 71; II, 236; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 308; I, 348; II, 328; I, 347; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 19; Aclân, *Menhec*, s. 51, 76, 85; Kâfî, *Menhec*, s. 132; Hâyik, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 149, 152. Ammârî *ed-Duafâ*'daki bu nakilleri ve hangi tariklerden geldiğini zikretmiştir. bk. *Menhec*, s. 90-92.

¹⁹¹⁵ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 352-353; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 81. Ayrıca bk. Ammârî, *Menhec*, s. 88.

¹⁹¹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 454; II, 161; III, 50; VIII, 295; VIII, 320; VIII, 339; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 50; II, 101; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 24, 49, 126.

¹⁹¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 184.

¹⁹¹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 163; I, 323; V, 96; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 107-108.

¹⁹¹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 105; I, 323; I, 372; I, 414; II, 148; II, 180; II, 257; II, 345; II, 378; III, 310; VI, 252; VII, 396; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 51; II, 99; II, 165; II, 242; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 22, 31, 35, 36, 48, 85, 106.

¹⁹²⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 292; VII, 156; VIII, 297; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 131; II, 135; II, 158; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 33, 99, 125.

¹⁹²¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 326; II, 184; II, 303; III, 79; VI, 267; VII, 118; VIII, 20; VIII, 35, VIII, 295; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 63; II, 109; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 19, 33-34, 98, 117.

Saîd el-Kattân'dan yirmi iki,¹⁹²² Abdurrahman b. Mehdî'den on dört,¹⁹²³ Yahya b. Maîn'den on altı,¹⁹²⁴ Ali b. el-Medîni'den on,¹⁹²⁵ Ahmed b. Hanbel'den otuz,¹⁹²⁶ Humeydî'den üç,¹⁹²⁷ Amr b. Ali'den dört,¹⁹²⁸ Ebü'l-Velîd'den dört,¹⁹²⁹ Kuteybe b. Saîd'den üç¹⁹³⁰ ve Süleyman b. Harb'den iki¹⁹³¹ cerh ifadesi aktamıştır. Ebû Ubeyd,¹⁹³² İbn Nümeyr,¹⁹³³ Yahya b. Kesîr,¹⁹³⁴ Ebû Nu'aym,¹⁹³⁵ Ebû Üsâme,¹⁹³⁶ Yahya b. Yahya en-Nisâbüri,¹⁹³⁷ Ali b. Hucr,¹⁹³⁸ Mûsâ b. İsmâîl,¹⁹³⁹ Yezîd b. Hârûn,¹⁹⁴⁰ Cerîr,¹⁹⁴¹ Sâlih Mevlâ't-tev'eme,¹⁹⁴² Ebû Müshir,¹⁹⁴³ İshak b. İbrâhim,¹⁹⁴⁴ İbn Ebî Şeybe,¹⁹⁴⁵ Amr b. Zürâre¹⁹⁴⁶ ve Abdurrezzak¹⁹⁴⁷ gibi âlimlerden ise birer râvi hakkında tenkit ifadesi aktarmıştır. Buna göre Buhârî'nin kendi hocaları olan Ahmed b. Hanbel ve Ali b. el-Medîni'den daha fazla ricâl değerlendirmesi naklettiği anlaşılmaktadır. Yine Buhârî'nin hicrî ikinci asır cerhta'dîl otoritelerinden olan Yahya el-Kattân'dan da aynı asrın diğer münekkittlerine göre daha fazla nakilde bulunduğu görülmektedir. Herhalde bunun sebebi,

¹⁹²² bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 101; I, 399; I, 452; II, 210; II, 257; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 22; II, 48; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 29, 31, 105.

¹⁹²³ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 101; I, 346; I, 372; II, 144; II, 210; II, 292; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 48; II, 135; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 18, 27, 29, 33, 105.

¹⁹²⁴ bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 67; I, 74; I, 171; I, 239; I, 371; I, 417; II, 90; II, 71; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, I, 347; II, 173; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 26, 103.

¹⁹²⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 71; II, 85; II, 178; II, 288; II, 388; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, I, 347; II, 99; II, 157; II, 303; II, 109; II, 230; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 26, 28, 33-34.

¹⁹²⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 178; I, 214; I, 347; I, 396; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 284.

¹⁹²⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 97; I, 163; VI, 112; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 82, 105, 170.

¹⁹²⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 218; VI, 156; VII, 55; VII, 326; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 216; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 82, 112.

¹⁹²⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 346; II, 144; II, 344; VI, 407; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 18; s. 34; s. 90.

¹⁹³⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 280; VIII, 26; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 176; II, 151; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 48.

¹⁹³¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 65; IV, 291; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 96; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 62.

¹⁹³² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 333; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 254; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 18.

¹⁹³³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 342; VIII, 291; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 18.

¹⁹³⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 87.

¹⁹³⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 130; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 27.

¹⁹³⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 237; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 291.

¹⁹³⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 367.

¹⁹³⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 267; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 38.

¹⁹³⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 52; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 39.

¹⁹⁴⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 172-173; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 86; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 44.

¹⁹⁴¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 495; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 180; a.mlf., *ed-Duafâ*, 53.

¹⁹⁴² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 243.

¹⁹⁴³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 380; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 53.

¹⁹⁴⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 115; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 120.

¹⁹⁴⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 208.

¹⁹⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 83.

¹⁹⁴⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 212.

Buhârî'nin hocası İbnü'l-Medîni'nin Yahya el-Kattân'ın görüşlerinin tedvininde önemli rol oynamasıdır.¹⁹⁴⁸ Yine bu bağlamda Yahya el-Kattân ile aynı asrın cerh-ta'dîl otoritelerinin ihtilaf ettikleri birkaç râvi hakkında, Buhârî'nin Yahya el-Kattân'ın tenkidini tercih ettiği görülmektedir. Dolayısıyla bir münekkit olarak Yahya el-Kattân'ın Buhârî üzerinde ciddi bir etkisi olduğu söylenebilir.

Buhârî, yukarıda zikredilen münekkitlerden bazı ta'dîl ifadeleri de aktarmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî, Şu'be b. Haccâc'dan bir,¹⁹⁴⁹ Süfyân es-Sevrî'den dört,¹⁹⁵⁰ Vekî' b. Cerrâh'tan dört,¹⁹⁵¹ Süfyân b. Uyeyne'den dört,¹⁹⁵² Yahya el-Kattân'dan on iki,¹⁹⁵³ Abdurrahman b. Mehdî'den dört,¹⁹⁵⁴ Yahya b. Maîn'den iki,¹⁹⁵⁵ Ali b. el-Medîni'den üç¹⁹⁵⁶ ve Ahmed b. Hanbel'den iki¹⁹⁵⁷ râvi hakkında ta'dîl ifadesi aktarmıştır. Bu münekkitlerden başka Ebû Hafs et-Tinnîsî,¹⁹⁵⁸ Saîd b. Hasyem,¹⁹⁵⁹ İsa b. Yûnus,¹⁹⁶⁰ Yezîd b. Hârûn,¹⁹⁶¹ Ebû Nu'aym¹⁹⁶² ve Ebû Üsâme¹⁹⁶³ gibi bazı âlimlerden de birer ta'dîl değerlendirmesi nakletmiştir. Yaptığımız tespite göre Buhârî, ta'dîl lafızlarını cerh terimlerine göre daha az kullanmıştır. Görüldüğü gibi onun diğer âlimlerden ta'dîl değerlendirmelerini aktarımı da cerh lafızlarına nispeten daha azdır.

Buhârî ile hicrî ikinci asır münekkitleri arasında ricâl değerlendirme metotları açısından mukayeseler yapmak, genelde ricâl ilminin özelde ricâl tenkidinin gelişme ve değişme seyrine dair bir fikir verecektir.

¹⁹⁴⁸ bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 348.

¹⁹⁴⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 23.

¹⁹⁵⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 219; III, 378; VI, 514-515; VII, 326; VIII, 115; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 47, 112.

¹⁹⁵¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 24; VI, 79; 514-515; VII, 326; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 112.

¹⁹⁵² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 328; V, 255; V, 340; VI, 382; VII, 273; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 112.

¹⁹⁵³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 356; I, 361; II, 219; III, 148; III, 421; IV, 176; V, 395; V, 408; VI, 429; VII, 423; VIII, 13.

¹⁹⁵⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 275; III, 147; III, 272; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 148.

¹⁹⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 212; V, 429.

¹⁹⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 135; IV, 314; VII, 195.

¹⁹⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 169; II, 117.

¹⁹⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 322.

¹⁹⁵⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 50.

¹⁹⁶⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 181.

¹⁹⁶¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 189.

¹⁹⁶² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 228.

¹⁹⁶³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 236.

A. Hicrî İkinci Asır Münekkitleri ile Buhârî'nin Karşılaştırılması

Hicrî ikinci asrın en ünlü münekkitlerinin başında Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, İmâm Mâlik, Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahya b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî yer alır. Söz konusu münekkitler ile Buhârî arasında tespit edilip örneklem oluşturacak bazı ricâl değerlendirmeleri tablolar halinde mukayese edilmiştir. Ayrıca tablodaki değerlendirmeler ilgili konu bağlamında diğer münekkitlerin açıklamalarıyla birlikte kaynaklarıyla aktarılmıştır.

1. Şu'be b. Haccâc ve Buhârî

Yüzlerce rivayetinin *Kütüb-i sitte*'de yer alması, Basra'da sistemli hadis tasnifini ve ricâl tenkidine dair bilgi toplama ve değerlendirme faaliyetini başlatması dolayısıyla Şu'be'nin hadis ilminde önemli bir yeri vardır.¹⁹⁶⁴

İbnü'l-Medîni'ye göre tebeu't-tâbiîn tabakasında yer alan münekkitler Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes, Yahya el-Kattân ve İbn Mehdî'dir.¹⁹⁶⁵ Şu'be, sistematik ricâl tenkidini başlatan kişilerden biri olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁶⁶

Şu'be'nin tespit edebildiğimiz bazı ricâl değerlendirmeleri aşağıda yer alacak daha sonra Buhârî'nin aynı râvilerle ilgili değerlendirmesi zikredilecektir. Son olarak da Buhârî'nin söz konusu râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet edip etmediği araştırılacaktır. Böylece sistematik olarak cerh-ta'dîl ilminin kurucusu kabul edilen Şu'be'nin değerlendirmelerine yönelik Buhârî'nin nasıl bir tavır takındığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

¹⁹⁶⁴ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, IV, 244; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 446; Hatîb, *Târih*, IX, 264-265; Mizzî, *Tehzîb*, XII, 490 vd.; Zehebî, *Siyer*, VII, 206 vd.; Kubeyî, *el-İmâm Şu'be b. Haccâc ve mekânethu beyne ulemâi'l-cerh ve't-ta'dîl*, ss. 19-135; İbrahim Hatipoğlu, "Şu'be b. Haccâc", *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 224; Ayhan Tekineş, "İlelü'l-Hadis", *DİA.*, XXII, 85.

¹⁹⁶⁵ İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 52.

¹⁹⁶⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 40; Zehebî, *Siyer*, VII, 206.

No	Râvinin Adı	Şu'be'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Değerlendirmesi ya da Diğer Münekkitlerden Cerh-ta'dîl Aktarımları	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abdülhamîd b. Behrâm	صدوق لكن لا تكتبوا عنه فإنه يروي عن شهر بن حوشب	_____	<i>el-Edebü'l-Müfred'</i> de kendisinden rivayet etmiştir.
2	Abdülgaffâr b. Kâsım	لم أر أحفظ منه حسن الرأي فيه	ليس بالقوي عندهم	Rivayet etmemiştir.
3	Abdûlmelik b. Ebû Süleyman	تركت حديثه كان شعبة يعجب من حفظ عبد الملك يعني بن أبي سليمان	روى عنه الثوري وشعبة	Buhârî <i>el-Câmi 'u's-sahîh'</i> te ta'lîken rivayet etmiş, <i>el-Edebü'l-müfred</i> ve <i>Ref'u'l-yedeyn</i> adlı eserlerinde de rivayet etmiştir.
4	Ali b. Âsım	لا تكتبوا عنه	ليس بالقوي عندهم	Rivayet etmemiştir.
5	Ali b. Zeyd	حدثنا علي بن زيد قبل أن يختلط	عن شعبة كان على رفاعا	<i>el-Edebü'l-müfred'</i> de rivayet etmiştir.
6	Ca'fer b. Zübeyr	وضع حديثنا كذبا	متروك الحديث, تركوه	Rivayet etmemiştir.
7	Câbir el-Cu'fi	صدوق في الحديث	يحيى بن سعيد يقول: تركنا جابرا قبل ان يقدم علينا الثوري	Rivayet etmemiştir.
8	Dahhâk b. Müzâhim	كان شعبة لا يحدث عن الضحاک	_____	Bazı ayetlerde geçen kelimelerin manası için Buhârî Dahhâk'ın görüşlerine yer vermiştir.
9	Muhammed b. Müslim	تركت حديث بن الزبير قال رأيته يزن ويسترجح في الميزان	_____	Buhârî bir hadisi mütâbaat olarak ondan rivayet etmiş, ta'lîken de rivayette bulunmuştur.
10	Evs b. Zam'ac	ما أراه إلا كان شيطانا	_____	Rivayet etmemiştir.

11	Hâkim b. Cübeyr	تركه شعبة من أجل هذا الحديث الذي روى في الصدقة	كان شعبة يتكلم فيه، كان يحيى وابن مهدي لا يحدثان عنه	Rivayet etmemiştir.
12	Hammâd b. Ebû Süleyman	كان صدوق اللسان	_____	<i>el-Edebü 'l-müfred'</i> de kendisinden rivayet etmiştir.
13	Hasan b. Umâre	أفادني الحسن بن عماره عن الحكم سبعين حديثا فلم يكن لها أصل	كان ابن عيينة يضعف أفادني الحسن بن عماره عن الحكم - قال احمد: احسبه سبعين حديثا - فلم يكن لها اصل	Rivayet etmemiştir.
14	Hasîb b. Cahder	أنه كان يقع في الخصيب بن جحدر يقول رأيت في الحمام بغير مؤزر	قال يحيى بن سعيد: خصيب كذاب واستعدى عليه شعبة في الحديث	Rivayet etmemiştir.
15	Mansûr b. Mu'temir	منصور من الثقات	كان من اثبت الناس	Rivayet etmiştir.
16	Selmân el-Eğâr	كان رضا	_____	Rivayet etmiştir.
17	Simâk b. Harb	كان شعبة يضعفه	_____	Ta'liken rivayet etmiştir.
18	Süveyd b. Abdülazîz	لا تحمل عنه ابى رأيت يسيء صلته	في عنده مناكير أنكرها أحمد حديثه نظر	Rivayet etmemiştir.
19	Umâre b. Cüveyn	لان أقدم فيضرب عنقي أحب إلى من أن أحدث عن أبي هارون العبدي	تركه يحيى القطان	<i>Halk-u ef'âli 'l-ibâd</i> adlı eserinde rivayet etmiştir.
20	Vâsîl b. Abdurrahman	اصدق الناس	_____	Rivayet etmiştir.
21	Yahya b. Ubeydullah	رأيت يصلى صلاة لا يقيمها فتركت حديثه	كان ابن عيينة يضعفه قال يحيى القطان قال شعبة رأيت يحيى بن عبيد الله يصلى صلاة لا يقيمها فتركته	Rivayet etmemiştir.
22	Yezîd b. Süfyân	وضع حديثا	تركه شعبة	Rivayet etmemiştir.

Tablo 14: Şu'be b. Haccâc ve Buhârî

Tablo incelendiğinde Şu'be ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri bakımından karşılaştırdığımız yirmi iki râvi ile ilgili olarak biri hariç herhangi bir ihtilaf görülmemektedir. Şu'be, Abdülgaffâr b. Kâsım'ın hâfızasından övgüyle

bahsedip onu ta'dîl ederken,¹⁹⁶⁷ Buhârî mezkûr râviyi “ليس بالقوى عندهم” (münekkitlere göre kuvvetli değildir)¹⁹⁶⁸ lafzıyla tenkit etmiş ve ondan rivayet etmemiştir. Burada Buhârî'nin “onlara göre kuvvetli değildir” dediği kişiler muhtemelen Buhârî'nin hocaları olan Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn ve Ali b. el-Medînî'dir. Ahmed b. Hanbel, Abdülgaffâr hakkında “ليس بثقة” (sika değildir), Yahya b. Maîn “ليس بشيء” (hiçbir değeri yoktur) ve Ali b. el-Medînî ise “كان يضع” (o hadis uydururdu) demiştir.¹⁹⁶⁹ Yani Buhârî burada Şu'be'nin ta'dîl ifadesi yerine hocalarının tenkit değerlendirmelerini dikkate almıştır diyebiliriz.

Buhârî'nin Şu'be'nin değerlendirdiği bazı râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı görülmektedir. Örneğin Şu'be, Evs b. Zam'ac hakkında “ما أراه إلا كان شيطاناً” (Cin gibi birisi)¹⁹⁷⁰ değerlendirmesinde bulunurken Buhârî, Evs'le ilgili olarak herhangi bir değerlendirmede bulunmamış¹⁹⁷¹ ve kendisinden rivayet etmemiştir.¹⁹⁷² Bir başka değerlendirmede “Şu'be, Dahhâk b. Müzâhim'den (ö. 105/723) rivayet etmezdi” (كان شعبة لا يحدث عن الضحاك) şeklinde geçmektedir.¹⁹⁷³ Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Ebû Zür'a er-Râzî, İbn Hibbân ve Dârekutnî gibi muhaddislerin sika kabul ettikleri Dahhâk'ı, Yahya b. Saîd el-Kattân zayıf olarak nitelendirmiştir.¹⁹⁷⁴ Buhârî ise Dahhâk hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamış,¹⁹⁷⁵ yalnız Âl-i İmrân sûresinin kırk birinci ayetinde geçen “remz” ile Rahman sûresinin on ikinci ayetindeki “asf” kelimelerinin manalarına dair *el-Câmi'u's-sahîh*'te Dahhâk'ın görüşlerine yer vermiştir.¹⁹⁷⁶ Yine Şu'be, Hammâd b. Ebû Süleyman'ı “كان صدوق اللسان” (doğru sözlüdür) ifadesiyle ta'dîl etmiştir.¹⁹⁷⁷ Buhârî ise Hammâd hakkında herhangi bir

¹⁹⁶⁷ İbn Hacer, *Lisân*, IV, 42.

¹⁹⁶⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 122.

¹⁹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 112.

¹⁹⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 335.

¹⁹⁷¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 17-18.

¹⁹⁷² İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 335.

¹⁹⁷³ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 218.

¹⁹⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 398; Muhammed Eroğlu, “Dahhâk b. Müzâhim”, *DİA.*, İstanbul 1993, VIII, 410.

¹⁹⁷⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 332-333.

¹⁹⁷⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 398; Eroğlu, “Dahhâk b. Müzâhim”, *DİA.*, VIII, 411.

¹⁹⁷⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 137.

değerlendirmede bulunmamakla beraber¹⁹⁷⁸ *el-Câmi 'u's-sahîh*'te ondan rivayet etmemiş sadece *el-Câmi 'u's-sahîh*'inin bazı bab başlıklarında Hammâd'ın fikirlerine yer vermiştir.¹⁹⁷⁹ Şu'be zayıf olduğuna inandığı Şehr b. Havşeb'den hadis nakletmesi sebebiyle Abdülhamîd b. Behrâm'ın sadûk olduğunu belirtse de ondan hadis yazılmamasını istemiştir.¹⁹⁸⁰ Buhârî ise onun Şehr b. Havşeb'den hadis işittiğini nakletmiş ancak herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁹⁸¹ Buhârî bu râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet etmiştir.¹⁹⁸²

Bu veriler çerçevesinde Şu'be'nin herhangi bir değerlendirmede bulunup da Buhârî'nin sükût ettiği bazı râviler hakkında eğer bir tenkit varsa Buhârî'nin söz konusu râvilerden asıl olarak rivayet etmediği, ta'lîk ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi *el-Câmi 'u's-sahîh* dışındaki diğer eserlerinde rivayet ettiği söylenebilir. Yani Buhârî'nin buradaki tavrı Şu'be'nin söz konusu değerlendirmeleriyle uyum içerisindedir.

Tabloya göre Buhârî, Şu'be'nin çeşitli lafızlarla tenkit ettiği bazı râviler hakkında kendisinin sıkça kullandığı “منكر الحديث” gibi cerh lafızlarını zikretmiştir. Yine Buhârî bazen Şu'be'nin değerlendirmelerini ilgili râviyi onun cerh ya da ta'dîl ettiğini belirten ifadelerle aktarmıştır. Yani Buhârî'nin önceki dönem münekkitleri tarafından nakledilmiş birtakım ricâl değerlendirmelerini birebir aktarmaktan ziyade, kendi ifadeleriyle cerh-ta'dîl lafızlarını güncellediği söylenebilir. Burada bir örnek vermek gerekirse Şu'be, Ebân b. Ebû Ayyâş (ö. 138/755) hakkında “Yetmiş büyük günah işlemek bana Ebân'dan hadis rivayet etmekten daha sevimlidir”,¹⁹⁸³ “Merkebimin bevlini içmek bana 'Ebân b. Ebû Ayyâş rivayet etti' demekten daha sevimlidir”,¹⁹⁸⁴ “Zina etmek bana Ebân'dan rivayet etmekten daha sevimlidir”¹⁹⁸⁵ gibi ağır ve teknik olmayan tenkit ifadelerini

¹⁹⁷⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 19.

¹⁹⁷⁹ Buhârî, Vudû 36, 37; Savm 29; Kefâlet 1; Talâk 25; Diyât 29. Bu konuda bk. Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, *DİA.*, XV, 485.

¹⁹⁸⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 320.

¹⁹⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 54.

¹⁹⁸² Mizzî, *Tehzîb*, XVI, 413.

¹⁹⁸³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 134.

¹⁹⁸⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 381.

¹⁹⁸⁵ Zehebî, *Mizân*, I, 125. Yahya b. Maîn ise Ebân b. Ebî Ayyâş hakkında “ليس حديثه بشيء” ve “متروك” değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca onun yalan uydurduğu da nakledilmiştir. Ali b. el-

kullanmıştır. Buhârî ise bu şekilde ağır sözlerle tenkit edilen Ebân hakkında Şu‘be’nin değerlendirmelerini “Şu‘be’nin Ebân hakkındaki kanaati kötüdür” (سيء الرأي فيه)¹⁹⁸⁶ şeklinde bir lafızla ifade etmiştir.¹⁹⁸⁷ Bu husustaki bir başka örnek ise Şu‘be, Ali b. Âsım’ı “لا تكتبوا عنه” (ondan hadis yazmayın) ifadesiyle tenkit etmiştir. Mezkûr râviyi Ahmed b. Hanbel “يسيء الرأي فيه” (onun hakkındaki düşüncesi olumsuzdur), Yahya b. Maîn “ليس بشيء” lafızlarıyla değerlendirmişlerdir.¹⁹⁸⁸ Buhârî’den önce bu lafızlarla tenkit edilen Ali b. Âsım hakkında Buhârî ise “ليس بالقوي عندهم” (münekkitlere göre kuvvetli değildir) terimini kullanmıştır.¹⁹⁸⁹ Böylece Buhârî bu lafızla kendisinden önceki münekkitlere atıf yapmıştır. Bu örnek değerlendirmeler cerh-ta’dil lafızlarının teknik terimlere doğru gelişim ve değişimini de göstermektedir.

Tabloya göre Buhârî, Şu‘be’nin bazı değerlendirmelerini nakletmiş olmakla birlikte¹⁹⁹⁰ bazı râviler hakkında ise Şu‘be’nin değerlendirmesi yerine hocaları vasıtasıyla ulaştığı diğer münekkitlerin değerlendirmelerini aktarmıştır. Buhârî’nin münekkitlerin değerlendirmeleri arasında ihtisar amacıyla bu şekilde bir tavır takındığı söylenebilir. Örneğin Şu‘be, Ehl-i bid‘at olmakla tenkit edilmiş Câbir el-Cu‘fî (ö. 128/746)¹⁹⁹¹ hakkında hadiste sadûk biri demiştir.¹⁹⁹² Süfyân es-Sevrî ise Câbir hakkında “Câbir hadiste hassas biridir. Ben hadis alanında ondan daha titiz davranan birini görmedim” (كان جابر ورعا في الحديث ما رأيت اورع الحديث من جابر)¹⁹⁹³ değerlendirmesinde bulunmuştur. Vekî‘, Câbir el-Cu‘fî hakkında “Kimden şüphe

Medînî de Ebân’ın zayıf olduğunu söylemiştir. Ayrıca Buhârî’den sonra Nesâî ve Dârekutnî de metrûk olduğunu söylemişlerdir. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 295-296; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, s. 19; Zehebî, *Mizân*, I, 124-125; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 168.

¹⁹⁸⁶ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 404; a.mlf., *et-Târîhu’s-sağîr*, II, 50.

¹⁹⁸⁷ İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, s. 19.

¹⁹⁸⁸ Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 267; Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 246; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 195; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 302

¹⁹⁸⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 290; a.mlf., *et-Târîhu’s-sağîr*, II, 269; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 86.

¹⁹⁹⁰ Buhârî, Şu‘be’nin Ali b. Zeyd b. Cüd‘ân (ö. 131/748) hakkında ifade ettiği “كان على رفاعا” (Ali raffâ’ idi) değerlendirmeyi aktarmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 275. Raffâ’ hadisi Hz. Peygamber’e ait göstermede acele edip titiz davranmayan kimsedir. bk. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 251.

¹⁹⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 42; Mizzî, *Tehzîb*, IV, 469.

¹⁹⁹² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 136. Ayrıca hakkında başka ta’dil ifadeleri için bk. a. mlf., *el-Cerh*, II, 497-498; Ethem Ruhi Fığlalı, “Câbir el-Cu‘fî”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 532.

¹⁹⁹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 74.

ederseniz edin Câbir'in güvenilir olduğundan şüphe etmeyin"¹⁹⁹⁴ demiştir. Görüldüğü üzere Şu'be, Süfyân es-Sevrî ve Vekî' Câbir hakkında övgü dolu ifadeler kullanmışlardır. Ancak Buhârî, Câbir hakkında Abdurrahman b. Mehdî'nin onu terk ettiğini ve Yahya el-Kattân'ın onun hakkında söylediği "Sevrî yanımıza (Basra'ya) gelmeden önce biz Câbir'in hadislerini terk etmiştik" şeklindeki ifadeleri nakletmiştir.¹⁹⁹⁵ Yani Buhârî, Câbir hakkında Abdurrahman b. Mehdî ve Yahya b. Saîd el-Kattân'ın görüşlerini dikkate almış ve bunun bir ispatı olarak da ondan rivayet etmemiştir diyebiliriz.¹⁹⁹⁶

Münekkitlerin bazı râvileri değerlendirirken ihtilaf ettikleri görülmektedir. Buhârî'nin böyle bir durumda nasıl bir metot geliştirdiği cevaplandırılması gereken mühim bir sorudur. Örneğin Şu'be, Yezîd b. Ebân'ı tenkit ederken Abdurrahman b. Mehdî ise Yezîd'den rivayet etmiştir.¹⁹⁹⁷ Bu durum Şu'be ile Abdurrahman b. Mehdî'nin râvilerden rivayet etme hususundaki farklı yaklaşımlarının bir sonucu olarak görülebilir. Diğer taraftan Yezîd'in zabt açısından tenkit edildiği görülmektedir.¹⁹⁹⁸ Buhârî ise Şu'be'nin onu tenkit ettiğini naklederek başka bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁹⁹⁹ Buhârî'nin mezkûr râviden *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet ettiği tespit edilmiştir.²⁰⁰⁰ Buna göre Buhârî, nakletmiş olduğu Şu'be'nin değerlendirmesine uygun olarak *el-Câmi'u's-sahîh*'te mezkûr râviden rivayet etmemiştir. Yani Buhârî'nin, münekkitlerin değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunarak kendi araştırmaları neticesinde rivayetü'l-hadis kitaplarında söz konusu râviye karşı bir tavır takındığını söyleyebiliriz.

2. Süfyân es-Sevrî ve Buhârî

Süfyân es-Sevrî, tebeu't-tâbiîn devrinin tefsir, hadis ve fıkıh âlimlerinin önde gelenlerinden kabul edilmiştir.²⁰⁰¹ Hadis birikiminin aktarılmasının yanı sıra

¹⁹⁹⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 498.

¹⁹⁹⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 210.

¹⁹⁹⁶ bk. Mizzî, *Tehzîb*, IV, 471; Fığlalı, "Câbir el-Cu'fî", *DİA.*, VI, 532.

¹⁹⁹⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 251-252.

¹⁹⁹⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 98; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 257.

¹⁹⁹⁹ *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 320.

²⁰⁰⁰ Mizzî, *Tehzîb*, XXXII, 76; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 270.

²⁰⁰¹ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 371; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 92; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-'ayân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru Sader, 1978/1398, II, 390-391; Hamza

hadis rivayetleri arasındaki ihtilafların giderilmesi konusunda otorite kabul edilen Süfyân es-Sevrî aynı zamanda râvi tenkidıyla meşgul olan, dolayısıyla cerh-ta'dîl ilminin doğuşuna katkıda bulunan ilk muhaddislerdendir.²⁰⁰²

Süfyân es-Sevrî'nin tespit edebildiğimiz bazı ricâl değerlendirmeleri aşağıda zikredilecek daha sonra Buhârî'nin aynı râvilerle ilgili değerlendirmeleri bir tablo halinde mukayese edilecektir. Tabloda son olarak da Buhârî'nin söz konusu râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet edip etmediği incelenecektir.

No	Râvinin Adı	Süfyân es-Sevrî'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Değerlendirmesi ya da Diğer Münekkitlerden Cerh-ta'dîl Aktarımları	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abbâd b. Kesîr	قلت للثوري إن عبادا من تعرف حاله وإذا حدث جاء بأمر عظيم فترى أن أقول للناس لا تأخذوا عنه قال بلى	سكتوا عنه , تركوه	Rivayet etmemiştir.
2	Abdullah b. Nümeyr	نعم الرجل	—————	Rivayet etmiştir.
3	Abdullah b. Saîd	روى عنه الثوري	قال يحيى القطان: استبان لي كذبه في مجلس	Rivayet etmemiştir.
4	Abdullah b. Şübrüme	فقهائونا	سمعت سفیان يقول: فقهائونا ابن شبرمة	<i>el-Câmi 'u's-sahîh</i> 'te İbn Şübrüme'nin rivayetiyle istişhâd etmiş ve <i>el-Edebü'l-müfred</i> 'de kendisinden rivayet etmiştir.
5	Abdullah b. Zekvân	امير ما رأيت بالمدينة أميرا غيره المؤمن في الحديث	—————	Rivayet etmiştir.
6	Abdülmelik b. Ebû Beşîr	كان شيخ صدق	قال يحيى القطان: كان عبد بن أبي بشير ثقة الملك	<i>el-Edebü'l-müfred</i> 'de rivayet etmiştir.
7	Abdülhamîd b. Ca'fer	كان سفیان يضعفه من أجل القدر	—————	Ta'liken rivayet etmiştir.

el-Cürcânî, Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yûsuf b. İbrâhim, *Târîhu Cürcân*, Beyrut 1981/1401, s. 216; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 101; Recep Özdirek, Ali Hakan Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", *DİA.*, İstanbul 2010, XXXVIII, 23-25.

²⁰⁰² bk. Tirmizî, *es-Sünen* (Kitâbü'l-İlel), V, 738; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 40; Hatîb, *Târîh*, IX, 152 vd.

8	Abdülvehhâb b. Mücâhid	هذا كذاب	قال وكيع كانوا يقولون إنه لم يسمع من أبيه شيئا	Rivayet etmemiştir.
9	Cevvâb et-Teymî	مررت بمرجان وبها جواب التيمي فلم أعرض له قال أبو نعيم من قبل الإرجاء	_____	<i>Kıra'atü halfe'l-imam</i> adlı cüzünde ondan ta'liken rivayet etmiştir.
10	Eyyûb es-Sahtiyânî	هؤلاء الاعين الذين لا يشك فيهم	عن شعبة: وكان ايوب سيد المسلمين	Rivayet etmiştir.
11	Hasan b. Sâlih b. Hay	سئ الرأي في الحسن	_____	<i>el-Edebü'l-müfred</i> 'de rivayet etmiştir.
12	Hilâl b. Habbâb	ثقة الا انه تغير	قال عبد الله بن أبي الاسود عن يحيى بن سعيد قال أتيت هلالا وكان قد تغير قبل موته	Rivayet etmemiştir.
13	Katâde b. Diâme	كان في الدنيا مثل قتادة	قيل للزهري مكحول اعلم ام سيحان الله بل قتادة ؟ فقال قتادة وما كان عند مكحول الا شيء يسير	Rivayet etmiştir.
14	Mis'ar b. Kidâm	لم يكن في زماننا مثله	ابن عروة قال ما رأيت بالكوفة مثل الرؤاسي يعني مسعرا وكان من أثبت الناس	Rivayet etmiştir.
15	Mu'allâ b. Hilâl	لا يرمي أحدا بالكذب إلا معلى بن هلال	تركوه قال ابن المبارك لو كيع عندنا شيخ وهو أبو عصمة نوح يضع كما يضع بن أبي مريم معلى	Rivayet etmemiştir.
16	Muâfâ b. İmrân	هو ياقوتة العلماء	_____	Rivayet etmiştir.
17	Muhâcir b. İkrime	ضعف الثوري	_____	Rivayet etmemiştir.
18	Muhammed b. Saïb	اتقوا الكلبي	وابن مهدي تركه يحيى بن سعيد حدثنا يحيى بن سعيد عن سفیان قال قال لي الكلبي قال لي أبو صالح كل شيء حدثتك فهو كذب	Rivayet etmemiştir.
19	Mûsâ b. Ebû Âişe	يحسن الثناء على موسى بن أبي عائشة	كان سفیان يثنى على موسى بن أبي عائشة	Rivayet etmiştir.
20	Mûsâ b. Ebû Osman	كان مؤذنا، ونعم الشيخ	قال سفیان وكان مؤذنا ونعم الشيخ	Ta'liken rivayet etmiştir.
21	Müslim b. Keysân	روى عنه الثوري وشعبة	يتكلمون فيه	Rivayet etmemiştir.

22	Nehşel b. Mücemmi'	كان مرضيا	قال سفيان الثوري وكان مرضيا	Rivayet etmemiştir.
23	Nu'aym b. Ebû Hind	قيل للثوري لم لم تسمع من نعيم بن أبي هند قال كان يتناول عليا رضي الله عنه	_____	Ta'liken rivayet etmiştir.
24	Osman b. Miksem	كذب	تركه يحيى القطان	Rivayet etmemiştir.
25	Ömer b. Abdülazîz	كان عمر بن عبد العزيز من ائمة الهدى	_____	Rivayet etmiştir.
26	Sâlim b. Abdullah	كان مرضيا	سمع سفيان: سالم الملكي وكان مرضيا	Rivayet etmemiştir.
27	Sâlim b. Ebû Hafsa	ثم يأخذ في مناقب علي فكان سفيان إذا أخذ في مناقب أبي بكر وعمر يقول سفيان احذروه	قال يحيى: لو كان سالم لم أكتبه	<i>el-Edebü'l-müfred</i> 'de rivayet etmiştir.
28	Selâm b. Miskîn	لم ار ههنا شيئا مثل هذا	_____	Rivayet etmiştir.
29	Seleme b. Küheyl	كان ركنا من الاركان	ابن مهدي: لم يكن بالكوفة أثبت من أربعة: منصور وأبو حصين وسلمة بن كهيل وعمرو بن مرة	Rivayet etmiştir.
30	Sevr b. Yezîd el-Himsî	خذوا عن ثور واتقوا قرنيه	قال لي ابراهيم بن موسى: سمعت عيسى بن يونس يقول: كان ثور من أثبتهم	Rivayet etmiştir.
31	Sevvâr b. Abdullah	ليس بشيء	_____	Rivayet etmemiştir.
32	Süfyân b. Uyeyne	ليس له نظير	_____	Rivayet etmiştir.
33	Süveyr b. Ebû Fâhite	هو ركن من أركان الكذب	كان ابن عيينة يغمزه سمعت سفيان الثوري يقول: كان ثوير من اركان الكذب وكان يحيى وابن مهدي لا يحدثان عنه	Rivayet etmemiştir.
34	Şu'be b. Haccâc	أمير المؤمنين في الحديث	كان سفيان يقول: شعبة أمير المؤمنين في الحديث	Rivayet etmiştir.
35	Vâkıd Ebû Abdillâh	شيخ صدق	قال يحيى القطان اثني عليه الثوري	Rivayet etmemiştir.
36	Vikâ b. İyâs	لا بأس به	روى عنه الثوري ويحيى القطان	Rivayet etmemiştir.
37	Yahya b. Saîd el-Ensârî	حفاظ الناس أربعة	_____	Rivayet etmiştir.
38	Zâide b. Kudâme	عليك بزائدة بن قدامة وسفيان بن عيينة	عليك بزائدة وابن عيينة	Rivayet etmiştir.

Tablo 15: Süfyân es-Sevrî ve Buhârî

Tabloya göre ricâl değerlendirmeleri bakımından karşılaştırdığımız Süfyân es-Sevrî ile Buhârî arasında otuz sekiz râvi ile ilgili olarak herhangi bir ihtilaf görülmemektedir. Diğer taraftan Süfyân es-Sevrî ile Buhârî arasında iki râvi hakkında kendisinden rivayet edip etmeme hususunda bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Bu râvilerden Vikâ b. İyâs hakkında Süfyân es-Sevrî, “لا بأس به” (onda bir beis yoktur) değerlendirmesinde bulunmuş ve ondan rivayet etmiştir. Yahya b. Maîn sika olduğunu söylemiş, Yahya el-Kattân ise Vikâ’yı zayıf kabul etmiştir.²⁰⁰³ Buhârî ise Süfyân es-Sevrî ile Yahya el-Kattân’ın Vikâ’dan rivayet ettiğini nakletmiş ancak herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.²⁰⁰⁴ Buhârî’nin Vikâ’dan rivayet etmediği tespit edilmiştir.²⁰⁰⁵ Buna göre Buhârî’nin Yahya el-Kattân’ın değerlendirmesine uygun olarak söz konusu râviden rivayet etmediğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan Buhârî, mezkûr râviden rivayet etmeyerek Vikâ hakkında Süfyân es-Sevrî ile Yahya el-Kattân’dan farklı düşündüğünü ortaya koymuştur.

Bu konu ile ilgili ihtilaf edilen bir diğer râvi olan Abdullah b. Saîd b. Ebû Saîd’dan Süfyân es-Sevrî rivayet ederken²⁰⁰⁶ Buhârî’nin bu râviden rivayet etmediği tespit edilmiştir.²⁰⁰⁷ Çünkü Buhârî, Yahya el-Kattân’dan bu râvi hakkında “yalanının ortaya çıkması” ile ilgili bir tenkit aktarmıştır.²⁰⁰⁸ Bu da gösteriyor ki Buhârî, Yahya el-Kattân’ın mezkûr râviyle ilgili olan değerlendirmesini dikkate almış ve bu râviden rivayet etmemiştir.

Tabloya bakıldığında Buhârî’nin Süfyân es-Sevrî tarafından ta’dîl edilen bazı râvilerden *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’te rivayet etmediği görülmektedir. Bir râvinin hicrî ikinci asrın bazı münekkitleri tarafından sika olarak değerlendirilmesi daha önce de belirtildiği üzere Buhârî’nin ondan rivayet etmesi anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda Buhârî’nin *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’te kendi kriterlerine göre râvileri ve rivayetleri değerlendirerek seçtiğini ve bunlar arasında bir tercihte bulunduğunu söyleyebiliriz.

²⁰⁰³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 49.

²⁰⁰⁴ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, VIII, 188.

²⁰⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 107.

²⁰⁰⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 71.

²⁰⁰⁷ Mizzî, *Tehzîb*, XV, 34.

²⁰⁰⁸ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, V, 105; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 68.

Tabloda Buhârî'nin, münekkitlerin ricâl hakkındaki değerlendirmelerini yer yer kendi cerh lafzıyla ortaya koyduğu görülmektedir. Örneğin Şu'be ve Süfyân es-Sevrî'nin kendisinden hadis rivayet ettikleri Müslim b. Keysân, ömrünün sonunda rivayet ettiği şeyi bilemeyecek kadar ihtilât etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Müslim'i "ضعيف الحديث لا يكتب حديثه" (hadiste zayıftır, hadisi yazılmaz), Amr b. Ali el-Fellâs "منكر الحديث جدا", Yahya b. Maîn "لا شيء" lafızlarıyla değerlendirmişlerdir.²⁰⁰⁹ Buhârî, zikredilen bu tenkitleri ifade sadedinde Müslim b. Keysân hakkında "يتكلمون فيه" (Münekkitler Müslim'i tenkit etmişlerdir) ifadesini kullanmıştır.²⁰¹⁰ Yine Süfyân es-Sevrî'nin yalancı olmakla tenkit ettiği Abbâd b. Kesîr²⁰¹¹ hakkında Buhârî "سكتوا عنه , تركوه" lafzını kullanmıştır.²⁰¹²

Tabloda Süfyân es-Sevrî'nin bir değerlendirmede bulunup da Buhârî'nin sükût ettiği bazı râviler müşahede edilmektedir. Yukarıdaki ricâl değerlendirmelerine göre Buhârî'nin sükût ettiği râvilerin tümünün sika olarak kabul edileceği şeklindeki görüşün genel bir kural olduğu söylenemez. Bu râvilerden bazılarına diğer münekkitlerin değerlendirmeleriyle birlikte örnek vermek istiyoruz: Süfyân es-Sevrî, Muâfâ b. İmrân (ö. 185/801) hakkında "هو ياقوتة" (âlimlerin yâkûtu) ifadesini kullanmıştır.²⁰¹³ Tebeu't-tâbiînden olan Muâfâ b. İmrân, Yahya b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî ve İclî gibi münekkitler tarafından sika kabul edilmiştir. Ayrıca Süfyân es-Sevrî, Muâfâ'yı takdir edenlerin Ehl-i sünnet, onu kusurlu bulanların Ehl-i bid'at olduğunu belirtmiştir. Cerh-ta'dilde Muâfâ'nın görüşüne itibar edilmiştir.²⁰¹⁴ Buhârî ise Muâfâ hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte²⁰¹⁵ ondan *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmiştir.²⁰¹⁶

²⁰⁰⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 192; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 8; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 118.

²⁰¹⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 271; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 111.

²⁰¹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 88.

²⁰¹² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 43; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 97; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 79.

²⁰¹³ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 274; İbrahim Hatiboğlu, "Muâfâ b. İmrân", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 305.

²⁰¹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 529; Zehebî, *Siyer*, IX, 80-86; Hatiboğlu, "Muâfâ b. İmrân", *DİA*, XXX, 305.

²⁰¹⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 60.

²⁰¹⁶ bk. Buhârî, *İstiskâ* 10.

Süfyân es-Sevrî, Hasan b. Sâlih b. Hay (ö. 167/783) hakkında “سئ الرأي بي” (Onun hakkındaki kanaati kötüdür)²⁰¹⁷ ifadesini kullanırken Buhârî İbn Sâlih ile ilgili olarak herhangi bir değerlendirmede bulunmamış,²⁰¹⁸ ondan *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te değil *el-Edebü’l-müfred*’de rivayet etmiştir.²⁰¹⁹ Süfyân es-Sevrî, Selâm b. Miskîn’i (ö. 164-167/780-783) “لم ار ههنا شيخا مثل هذا” (Onun gibi birisini burada görmedim)²⁰²⁰ şeklindeki bir ta‘dîl ifadesiyle değerlendirmiştir. Buhârî ise Selâm ile ilgili olarak herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte²⁰²¹ Selâm’dan iki hadis rivayet etmiştir.²⁰²²

Bu veriler ışığında Buhârî’nin sükût ettiği râvilerden hicrî ikinci asır cerh-ta‘dîl otoritelerinin değerlendirmelerini dikkate almakla birlikte kendi araştırmalarına göre onun bazen *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te rivayet ettiği bazen de rivayet etmediği söylenebilir. Bununla birlikte Buhârî’nin sükût ettiği râvilerden rivayet etme durumunun genel olarak Süfyân es-Sevrî’nin değerlendirmeleriyle uyum içinde olduğunu söyleyebiliriz. Yani Süfyân es-Sevrî bir râvi hakkında tenkitte bulunmuşsa Buhârî, o râviden *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te asıl olarak rivayet etmemiş, sadece sahih hadislerle birlikte zayıf hadislere de yer verdiği *el-Edebü’l-müfred* gibi diğer eserlerinde rivayet etmiştir. Bu bağlamda Buhârî’nin mezkûr râviler hakkında münekkitler tarafından yapılan cerh-ta‘dîl değerlendirmelerini göz önünde bulundurduğu, bununla birlikte neticede içtihat etmek suretiyle bir hüküm verdiği söylenebilir.

Tabloda Buhârî’nin bazı râviler hakkında Süfyân es-Sevrî’nin değerlendirmelerini naklettiği bazen de onun değerlendirmesi bulunmakla birlikte başka münekkitlerin ifadelerini aktardığı görülmektedir. Örneğin Buhârî, Süveyr b. Ebû Fâhite ile ilgili olarak Süfyân es-Sevrî’nin “كان ثوير من اركان الكذب” (O yalanın temel taşlarından) şeklindeki ifadesini aktarmıştır. Bununla birlikte Buhârî,

²⁰¹⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 231.

²⁰¹⁸ Buhârî, *et-Târihu‘l-kebîr*, II, 295.

²⁰¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 248.

²⁰²⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 70.

²⁰²¹ Buhârî, *et-Târihu‘l-kebîr*, IV, 134.

²⁰²² Buhârî, *Tıb* 5; *Edeb* 39.

Yahya ve İbn Mehdî'nin ondan rivayet etmediğini de nakletmiştir.²⁰²³ Buhârî, Şu'be b. Haccâc hakkında Süfyân es-Sevrî'nin “أمير المؤمنين في الحديث” (hadiste müminlerin emiri)²⁰²⁴ şeklindeki ifadesini nakletmiştir. Bir başka örnekte Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Şübrüme (ö. 144/761) hakkında “فقهائنا” (fakihimizdir)²⁰²⁵ ifadesini kullanmıştır. Buhârî ise Süfyân es-Sevrî'nin naklettiği bu rivayeti aktarmıştır.²⁰²⁶ Cerh-ta'dîl kaynaklarına baktığımız zaman İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Ebü'l-Hasan el-İclî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî gibi hadis otoriteleri İbn Şübrüme'nin sika bir râvi olduğunu kabul etmişlerdir. Buhârî de *el-Câmi'u's-sahîh*'te İbn Şübrüme'nin rivayetiyle istişhâd etmiş ve *el-Edebü'l-müfred*'de kendisinden rivayet etmiştir.²⁰²⁷

Süfyân es-Sevrî, Seleme b. Küheyl (ö. 121/738) hakkında “كان ركنًا من الأركان” (temel taşlardan biri)²⁰²⁸ ifadesini kullanmıştır. Buhârî ise Abdurrahman b. Mehdî'nin “لم يكن بالكوفة أثبت من أربعة” (Kûfe'de şu dört kişiden daha sebt kimse yoktur) ifadesini nakletmiştir. Bu dört kişiden biri de Seleme b. Küheyl (ö. 121/738)'dir.²⁰²⁹

Bu verilere göre Buhârî'nin münekkitler tarafından nakledilen bazı değerlendirmeleri aktardığı ve buna göre de *el-Câmi'u's-sahîh*'te söz konusu râvilerden rivayet edip etmeme konusunda bir hüküm verdiği ifade edilebilir. Yine Buhârî'nin bazen Süfyân es-Sevrî'nin bazı ricâl değerlendirmelerini aktardığı bununla birlikte kendisinin de ayrıca bir hükümde bulunmadığı görülmektedir. Buhârî'nin söz konusu râvi hakkındaki değerlendirmesini *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinde rivayet edip etmemesine dayanan bir araştırma belirlemektedir. Yani Buhârî her ne kadar Süfyân es-Sevrî'nin bazı ta'dîl ya da tenkit ifadelerini aktarsa da söz konusu râvi hakkındaki son kararını *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinde vermiştir.

²⁰²³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 183-184. Hakkındaki diğer değerlendirmeler için bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 32-33; Aclân, *Menhec*, s. 307.

²⁰²⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IV, 245; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 243.

²⁰²⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 72.

²⁰²⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, V, 117.

²⁰²⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 220; Şükrü Özen, “İbn Şübrüme”, *DİA.*, İstanbul 1999, XX, 381.

²⁰²⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 80; İbn Asâkir, *Târîh*, XXII, 122; Zehebî, *Siyer*, V, 299.

²⁰²⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IV, 74.

3. İmâm Mâlik ve Buhârî

İmâm Mâlik hadis râvilerinde aranacak şartları tesbit ederek râvileri sıkı bir şekilde araştırmaya önem vermesiyle cerh-ta'dîl ilminde otorite olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda İbn Uyeyne ve Yahya el-Kattân, İmâm Malik'ten "hadiste imâm" olarak bahsetmişlerdir.²⁰³⁰

İmâm Mâlik'in tespit edebildiğimiz bazı ricâl değerlendirmeleri aşağıda zikredilecek daha sonra Buhârî'nin aynı râvilerle ilgili değerlendirmeleri bir tablo halinde mukayese edilecektir. Son olarak da Buhârî'nin söz konusu râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet edip etmediği incelenecektir.

No	Râvinin Adı	İmâm Mâlik'in Değerlendirmesi	Buhârî'nin Değerlendirmesi ya da Diğer Münekkitlerden Cerh-ta'dîl Aktarımları	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abdullah b. Ziyâd	كذاب	سكتوا عنه	Rivayet etmiştir. ²⁰³¹
2	Abdurrahman b. Muâviye	ليس بثقة	—————	Rivayet etmemiştir.
3	Bükeyr b. Abdullah	كان من العلماء	قال لي يحيى بن بكير عن مالك: هلك في زمن هشام وكان من صلحاء الناس	Rivayet etmiştir.
4	Dâvûd b. Husayn	لان يخرجوا من السماء إلى الارض أسهل عليهم من أن يكذبوا كذبة	—————	Rivayet etmiştir.

²⁰³⁰ bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 310; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 13-31; Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *DİA.*, Ankara 2003, XXVII, 506-508. Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât, el-Mütemmim*, Beyrut 1968, s. 433 vd.; Zehebî, *Siyer*, VIII, 48-135; Ebû Nu'aym, *Hilye*, VI, 316-355; Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed Tavit Tanci vd., Rabat: Vizâretu'l-afâk, 1965-1983, I, 107 vd.; Özel, "Mâlik b. Enes", *DİA.*, XXVII, 506-508.

²⁰³¹ Buhârî, Itk 20. Bu hadisin senesinde İmâm Mâlik'in "Ahbaranî İbn Fulân" dediği kişinin Abdullah b. Ziyâd olduğu nakledilmiştir. Abdullah b. Ziyâd'ın İbn Vehb'in hadislerini en iyi rivayet eden kişi olduğu nakledilmiştir. bk. Mizzî, *Tehzîb*, XIV, 532; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VII, 360. İbn Hacer, Buhârî'nin Abdullah b. Ziyâd'ı zayıf olarak değerlendirdiği için bu şekilde naklettiğini belirtmiştir. bk. Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd., II, 406.

5	Ebû Bekir b. Muhammed	ما رأيت مثل ابن حزم أعظم مروءة وأتم حالا، ولا رأيت من أوتي مثل ما أوتي ولاية المدينة والقضاء والموسم	عن مالك قال لم يكن عندنا احد بالمدينة عنده من علم القضاء	Rivayet etmiştir.
6	Enes b. İyâz	فيه الخير	_____	Rivayet etmiştir.
7	Harâm b. Osman	لم أكتب إلا عن من يعرف حلال الحديث وحرامه، وزيادته ونقصانه ليس بثقة	منكر الحديث قال الزبيدي: كان حرام يتشيع	Rivayet etmemiştir.
8	Hüseyin b. Abdullah	كذاب	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
9	Hüseyim b. Beşîr	هل بالعراق إلا ذاك الرجل هشيم	عن ابن المبارك قال من غير حفظه الدهر فلم يغير حفظ هشيم	Rivayet etmiştir.
10	İbn İshak	دجال من الدجاجلة	قال الزهري من اراد المغازي فعليه بمولى قيس بن مخزومة هذا، قال ابن عيينة ولم أر احدا يتهم ابن اسحاق	Ta'liken rivayet etmiştir.
11	İbn Şihâb ez-Zühri	ما له في الدنيا نظير	قال لي ايوب ما رأيت احدا اعلم من الزهري	Rivayet etmiştir.
12	Leys b. Sa'd	أنت في إمامتك وفضلتك ومنزلتك	_____	Rivayet etmiştir.
13	Mahreme b. Bükeyr	ثقة	_____	<i>el-Edebü'l-müfred</i> 'de rivayet etmiştir.
14	Muhammed b. Abdurrahman	يتهم بالكذب	قال سألت مالكا عن ابي جابر فقال لم يكن برضا	Rivayet etmemiştir.
15	Muhammed b. Aclân	هذه الاشياء ولم لم يكن يعرف يكن عالما	_____	Rivayetleri şahid olarak yer almıştır.
16	Muhammed b. Sîrîn	ما بالعراق أحد يقدم على محمد بن سيرين وأيوب في زمانه، وهذا في زمانه	قال حلف عوف انه لم ير أحدا اعلم بكتاب الله ولا بطريق الجنة وطريق النار من الحسن ولم ارا احدا اعلم بتجارة ولا بقضاء ولا بفرائض ولا بحساب من محمد	Rivayet etmiştir.
17	Mûsâ b. Ukbe	ثقة فإنها أصح المغازي	_____	Rivayet etmiştir.
18	Ömer b. Hüseyin	من أهل الفضل والفقه	_____	Rivayet etmemiştir.
19	Ömer b. Kays	كذاب	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
20	Saîd b. Süleyman	فاضلا عابدا كثير الصلاة	_____	Rivayet etmiştir.

21	Sâlih Mevlâ't- Tev'eme	ليس بثقة فلا يأخذن عنه شيئا	_____	<i>Halku ef'âli'l- ibâd</i> adlı eserinde rivayet etmiştir.
22	Sevr b. Zeyd	لان يخرجوا من السماء إلى الارض أسهل عليهم من أن يكذبوا كذبة	_____	Rivayet etmiştir.
23	Ubeydullah b. Iyâz	ثقة	_____	Rivayet etmiştir.
24	Yahya b. Eyyûb	كذب	_____	Bazı hadislerde istişhâd etmiştir.
25	Yezîd b. Iyaz	أكذب	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
26	Zeyd b. Eslem	أحاديث زيد؟ فقال: إنها كالمسرح تضيء لما قبلها	_____	Rivayet etmiştir.
27	Ziyâd b. Sa'd	ثقة	_____	Rivayet etmiştir.

Tablo 16: İmâm Mâlik ve Buhârî

Tabloya göre ricâl değerlendirmeleri bakımından karşılaştırdığımız İmâm Mâlik ile Buhârî arasında yirmi yedi râvi ile ilgili olarak biri hariç herhangi bir ihtilaf görülmemektedir. İki münekkit arasında farklı değerlendirmelere konu olan İbn İshak (ö. 151/768) hakkında İmâm Mâlik, “دجال من الدجاجلة” (deccâllerden bir deccâl) şeklinde cerh ifadesini kullanmıştır.²⁰³² Buhârî ise bazı münekkitlerin onun hakkında söylemiş oldukları ta'dîl ifadelerini nakletmiş olmakla birlikte²⁰³³ İbn İshak'tan ta'lik ve mütâbaat olarak rivayet etmiştir.²⁰³⁴ Görüldüğü gibi Buhârî her ne kadar İbn İshak hakkında bazı ta'dîl ifadeleri aktarsa da ondan asıl olarak rivayet etmemiştir. Buhârî'nin İbn İshak'tan asıl olarak rivayet etmemesinde onun tedlis gibi birtakım eleştiriler nedeniyle tenkit edilmesinin etkili olduğu ifade edilebilir.²⁰³⁵

Tabloda Buhârî'nin İmâm Mâlik'in çeşitli lafızlarla tenkit ettiği bazı râviler hakkında kendisinin sıkça yer verdiği cerh terimlerini kullandığı

²⁰³² Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 32. Bu tenkitler için bk. Hatîb, *Târîh*, I, 214-234; Ali eş-Şer', *Menhec*, ss. 123-126; Mustafa Fayda, “İbn İshak”, *DİA.*, İstanbul 1999, XX, 93-96.

²⁰³³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 40. İbn İshak'ın güvenilirliği konusunda münekkitler iki gruba ayrılmışlardır. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 191-193; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 102-112.

²⁰³⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 34; Ali eş-Şer', *Menhec*, s. 127-128.

²⁰³⁵ Değerlendirmeler için bk. Fayda, “İbn İshak”, *DİA.*, XX, 94; Abdullah Ünal, “İbn İshak ve Hadis Rivâyetindeki Yeri”, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* (2009/II), ss. 97-113; Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul 2008, ss. 227-242.

görülmektedir. Örneğin Abdullah b. Ziyâd hakkında İmâm Mâlik “كذاب” (yalancı) lafzını kullanırken Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'de “سكتوا عنه” terimini kullanmıştır.²⁰³⁶ Bir diğer örnekte İmâm Mâlik, Hüseyin b. Abdullah'ın yalan söylediğini ifade etmiştir.²⁰³⁷ Buhârî ise Hüseyin b. Abdullah hakkında “منكر الحديث” lafzını kullanmıştır.²⁰³⁸

Tabloya bakıldığında İmâm Mâlik'in bir değerlendirmede bulunup da Buhârî'nin sükût ettiği bazı râviler görülmektedir. Tablodaki bu râvilere diğer münekkitlerin değerlendirmeleriyle birlikte bazı örnekler vermek istiyoruz: İmâm Mâlik “Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı” hadisini rivayet eden Muhammed b. Aclân (ö. 148/765) hakkında “O bu konulardan anlamaz ve âlim de değildir” diye tenkit etmiştir.²⁰³⁹ Yahya el-Kattân da sözü geçen râvinin farklı zamanlardaki rivayetlerini karşılaştırarak zabtının kusurlu hale geldiğine hükmetmiştir.²⁰⁴⁰ Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim er-Râzî, İclî, Nesâî ve Ya'kûb b. Şeybe gibi âlimler onu sika kabul etmiş, fakat bazı münekkitler hâfızasının zayıflığından söz etmiştir.²⁰⁴¹ Buhârî ise Muhammed b. Aclân hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.²⁰⁴² Naklettiği hadislerin *Sahihayn*'da şâhid olarak yer alması zabtı hakkında yapılan tenkitlerle ilgilidir.²⁰⁴³ Yine İmâm Mâlik, Sâlih Mevlâ't-Tev'eme'yi (ö. 125/742) çeşitli gerekçelerden dolayı tenkit etmiştir.²⁰⁴⁴ Bu râviyi Nesâî zayıf, Ebû Hâtim ise meçhul kabul etmiştir.²⁰⁴⁵ Buhârî ise mezkûr râvi ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamış,²⁰⁴⁶ *el-*

²⁰³⁶ Bununla birlikte Buhârî, İmâm Mâlik'in değerlendirmesine atıfla *et-Târîhu'l-kebîr*'de “كان مالك يضعفه” (Mâlik onu zayıf olarak değerlendirdi) ziyadesine de yer vermiştir. bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 96; a. mlf., *ed-Duafâ*, s. 67.

²⁰³⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 246.

²⁰³⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 388; a. mlf., *ed-Duafâ*, s. 37.

²⁰³⁹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 252; Zehebî, *Siyer*, VIII, 104.

²⁰⁴⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 304.

²⁰⁴¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 49-50; Zehebî, *Mîzân*, VI, 256; Zekeriyâ Güler, “Muhammed b. Aclân”, *DİA.*, İstanbul 2005, XXX, 495.

²⁰⁴² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 196-197.

²⁰⁴³ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 303-304; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 49-50; Güler, “Muhammed b. Aclân”, *DİA.*, XXX, 495.

²⁰⁴⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 93.

²⁰⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 51.

²⁰⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 291-292

Câmi 'u's-sahîh'te ondan rivayet etmeyip *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde rivayet etmiştir.²⁰⁴⁷

Bu değerlendirmelere göre Buhârî'nin sükût ettiği râvilerin rivayetleri, İmâm Mâlik'in değerlendirmelerine uygun olarak *el-Câmi 'u's-sahîh*'te ta'lik veya mütâbaat olarak yer almıştır. Yine Buhârî, münekkitler tarafından tenkit edilen söz konusu râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh* dışındaki diğer eserlerinde rivayet etmiştir.

Buhârî'nin diğer münekkitlerde olduğu gibi İmâm Mâlik'in râvilerle ilgili bazı değerlendirmelerini naklettiği, bununla birlikte bazen de İmâm Mâlik'in değerlendirmesi yerine hocaları vasıtasıyla başka münekkitlerin değerlendirmelerini de aktardığı tespit edilmiştir. Burada Buhârî'nin diğer değerlendirmelerden haberdar olduğu ancak ihtisar amacıyla böyle bir metot takip ettiği söylenebilir. Örneğin İmâm Mâlik, İbn Şihâb ez-Zührî²⁰⁴⁸ (ö. 124/742) hakkında “ما له في الدنيا نظير” (Dünyada onun benzeri yoktur)²⁰⁴⁹ ifadesiyle mübalağalı bir ta'dîl ifadesi kullanmıştır. Süfyân b. Uyeyne de onunla ilgili olarak “Medine'nin en bilgilisi”²⁰⁵⁰ şeklinde bir ifade kullanmıştır. Buhârî ise “Ondan daha bilgili olanını görmedim” manasında kullanılan bazı değerlendirmeleri aktarmıştır.²⁰⁵¹ İmâm Mâlik, Hüşeym b. Beşîr (ö. 183/799) hakkında “هل بالعراق إلا ذاك” (Irak'ta Hüşeym gibi birisi var mı?)²⁰⁵² türünde mübalağalı ta'dîl ifadesini kullanmıştır. İbn Mehdî ise Hüşeym hakkında şöyle demiştir: “Kitap söz konusu olduğunda Ebû Avâne ve Hemmâm'ın kitapları (sağlam)dır. Hıfz söz konusu olduğunda ise Hüşeym ve Saîd'in hıfzı sağlamdır.”²⁰⁵³ Buhârî ise Abdullah b. Mübârek'in onun hâfızasının mükemmelliğiyle ilgili olarak söylediği “İnsanların hâfızasının zamanla zayıfladığı, fakat Hüşeym'in hâfızasında herhangi bir gerileme olmadığı” şeklindeki ifadeyi nakletmiştir.²⁰⁵⁴

²⁰⁴⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 358.

²⁰⁴⁸ bk. Zehebî, *Siyer*, V, 326-350; Halit Özkan, “Zührî”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 544 vd.

²⁰⁴⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 72.

²⁰⁵⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 42.

²⁰⁵¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 220-221.

²⁰⁵² İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 94.

²⁰⁵³ Hatîb, *Târîh*, XIII, 492.

²⁰⁵⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 242. Hakkındaki diğer değerlendirmeler için bk. Mustafa Ertürk, “Hüşeym b. Beşîr”, *DİA.*, İstanbul 1999, XIX, 64.

Münekkitlerin, râvilerin rivayetlerini alıp almama hususunda farklı düşündükleri olabilmıştır. Kendisinden rivayet etme konusunda ihtilaf edilen bu râvilerle karşı Buhârî'nin nasıl bir tavır takındığı cevaplandırılması gereken mühim bir sorudur. Örneğin İmâm Mâlik, Abdülkerîm b. Ebû'l-Muhârik'ten rivayet ederken İbn Mehdî ise rivayet etmez.²⁰⁵⁵ Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de Şu'be, Süfyân es-Sevrî ve İmâm Mâlik'in Abdülkerîm b. Ebû'l-Muhârik'ten rivayet ettiğini nakletmiş olmakla birlikte ayrı bir değerlendirmede bulunmamış²⁰⁵⁶ ancak Tirmizî'nin bu râvinin durumuyla ilgili yönelttiği soruya mukabil “مقارب الحديث” (hadisi güvenilir râvilerin hadisine yakındır) lafzını kullanmıştır.²⁰⁵⁷ Buhârî'nin mezkûr râviden ta'liken rivayet ettiği tespit edilmiştir.²⁰⁵⁸ Abdülkerîm'in münekkitler tarafından tenkit edildiği görülmektedir.²⁰⁵⁹ Buhârî, münekkitlerin değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunarak buna göre rivayetü'l-hadis ile ilgili kitaplarında da değerlendirilen râviden rivayet edip etmeme konusunda bir sonuca varmıştır.

4. Süfyân b. Uyeyne ve Buhârî

Rivayetleri *Kütüb-i sitte*'de yer alan İbn Uyeyne,²⁰⁶⁰ her ne kadar müfessir ve fakih olarak kaydedilmekteyse de esas itibarıyla bir muhaddis ve cerh-ta'dîl âlimi olup Şâfiî mezhebinin hadis rivayet silsilesinin önemli kişilerinden biri olarak kabul edilmiştir.²⁰⁶¹

²⁰⁵⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 59; Zehebî, *Mizân*, IV, 388.

²⁰⁵⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 356-357.

²⁰⁵⁷ Tirmizî, *İlel*, s. 394. Buhârî'nin bu lafızla hasenü'l-hadisi (hadisi hasendir) kastettiği ifade edilmiştir. bk. Dâni, “Elfâzu'l-cerh ve't-ta'dîl”, s. 14. Buhârî'nin hasen kavramını kullanımı ile ilgili “Sahih anlamında kullanması”, “Hafif zaafi olmakla birlikte turuk çokluğu ile bu zaafi giderilen hadisler için kullanması” ve “Zabtında hafif zaaf olup da adidlarla desteklenmeyen hadisler için kullanması” şeklinde üç farklı kullanım tespit edilmiştir. bk. Veysel Özdemir, “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilahının Ortaya Çıkışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 45, Eylül 2013, ss. 85-89.

²⁰⁵⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XVIII, 264; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 335.

²⁰⁵⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 338-340.

²⁰⁶⁰ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 403-404; Mizzî, *Tehzîb*, XI, 177-197; Zehebî, *Siyer*, VIII, 454-474; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 104-107; İbrahim Hatiboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, *DİA.*, İstanbul 2010, XXXVIII, 28-29.

²⁰⁶¹ bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 11-12; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 40; İbn Receb, *Şerhu ilel*, I, 43; Hatiboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, *DİA.*, XXXVIII, 29; A.Kadir Evgin, “Süfyân b. Uyeyne (107-198/725-813) ve Hadis Cüz'ü”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III (2003), S. 3, ss. 69-75.

Süfyân b. Uyeyne ile Buhârî arasındaki bazı ricâl değerlendirmelerini karşılaştırmak ve Buhârî'nin söz konusu râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etme durumunu incelemek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

No	Râvinin Adı	Süfyân b. Uyeyne'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Değerlendirmesi ya da Diğer Münekkitlerden Cerh-ta'dîl Aktarımları	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abdullah b. Mübârek	ما قدم علينا من أصحابنا أحد يشبه هذين الرجلين عبد الله بن المبارك ويحيى بن زكريا بن أبي زائدة	ابن مطيع يقول: ما خلف بالمرؤ مثله	Rivayet etmiştir.
2	Abdurrahman b. İshâk	كان قدريا فنفاه اهل المدينة	قال احمد: هو منكر الحديث، فيه نظر	Rivayet etmemiştir.
3	Abdülmelik b. E'yen	عبدالمملك بن اعين شيعي كان عندنا رافضي صاحب رأي	كان شيعيا	Süfyân b. Uyeyne'nin İbn Ebî Râşid'e mukarin olarak Abdülmelik'ten naklettiği bir rivayeti tahrir etmiştir.
4	Amr b. Dînâr	وكان ثقة ثقة وحديثا اسمه من عمرو أحب إلى من عشرين من غيره	قال ابن عيينة ما أعلم أحدا أعلم بعلم ابن عباس من عمرو	Rivayet etmiştir.
5	Ebû İshak el-Fezârî	امام	_____	Rivayet etmiştir.
6	Fazl b. İsâ	كان يرى القدر وكان اهلا أن لا يروى عنه	قال ابن عيينة كان يرى القدر وكان اهلا أن لا يروى عنه	Rivayet etmemiştir.
7	İbrâhim b. Meysere	كان من أوثق الناس وأصدقهم كان يحدث على اللفظ	قال ابن عيينة كان يحدث على اللفظ عن ابن عيينة: وكان ثقة مأمونا من اوثق من رأيت	Rivayet etmiştir.
8	İsmâîl b. Semî	كان إسماعيل بن سميع بيهسي فلم أذهب إليه ولم أقر به	قال يحيى بن سعيد القطان اما الحديث فلم يكن به بأس	Rivayet etmemiştir.
9	Kays b. Rebî'	ما رأيت رجلا بالكوفة أجود حديثا من قيس بن الربيع	كان وكيع يضعفه	Rivayet etmemiştir.
10	Sedîr b. Hâkim	رأيت وكان كذابا	قال ابن عيينة: رأيت يكره	Rivayet etmemiştir.
11	Velid b. Kesîr	كان الوليد بن كثير أبا ضيا ولكنه كان صدوقا	_____	Rivayet etmiştir.

12	Yahya b. Zekeriyya	ما قدم علينا من أصحابنا أحد يشبه هذين الرجلين عبد الله بن المبارك ويحيى بن زكريا بن أبي زائدة	سمعت ابا خالد الاحمر يقول كان يحيى جيد الاخذ للحديث	Rivayet etmiştir.
----	--------------------	--	--	-------------------

Tablo 17: Süfyân b. Uyeyne ve Buhârî

Tablo incelendiğinde ricâl değerlendirmeleri açısından karşılaştırdığımız Süfyân b. Uyeyne ile Buhârî arasında on iki râviden sadece bir râvi hakkında farklı bir değerlendirmenin olduğu görülmektedir. İbn Uyeyne, Kays b. Rebî‘ (ö. 167/783) hakkında “ما رأيت رجلا بالكوفة أجود حديثا من قيس بن الربيع” (Kûfe’de Kays b. Rebî‘’den hadisi daha sağlam birini görmedim)²⁰⁶² ifadesini kullanmıştır. Şu’be de Kays b. Rebî‘ hakkında ta’dîl ifadeleri kullanmıştır.²⁰⁶³ İbn Mehdî, Kays b. Rebî‘’nin hocasından hadis almadığı ve bazıları tarafından kitabına ilave edilen bir hadisi rivayete kalkıştığı için ondan hadis almaktan vazgeçildiğini nakletmiştir.²⁰⁶⁴ Bir râvinin münekkitler tarafından farklı değerlendirmelere konu olması münekkidin ulaştığı rivayetler ve râvi hakkında elde ettiği malumata göre şekillenmektedir. Bir râvinin hâfızasında veya nakilde bulunduğu kitabında meydana gelen değişim, râvi hakkında verilecek hükmü etkileyen faktörlerdendir.²⁰⁶⁵ Nitekim İbn Hibbân’a göre Kays b. Rebî‘’i öven ve ondan hadis almaya teşvik eden âlimler, hafızasından naklettiği sahih rivayetleri dikkate alarak böyle bir değerlendirmede bulunmuşlardır. Onun zayıf olduğuna hükmeden âlimler ise oğlunun ve başkalarının kitabına eklediği rivayetleri dikkate alarak onu cerh etmişlerdir.²⁰⁶⁶ Buhârî ise İbnü’l-Medîni’den Vekî‘’nin Kays’ı zayıf kabul ettiğini nakletmiş²⁰⁶⁷ ve ondan rivayet etmemiştir.²⁰⁶⁸ Buhârî’nin burada hocası İbnü’l-Medîni aracılığıyla ulaşmış olduğu Vekî‘’nin değerlendirmesini tercih ederek buna göre bu râviden rivayet etmediğini söyleyebiliriz. İbn Mehdî’nin de Kays’ı tenkit eden değerlendirmesi göz önüne alınırsa Buhârî’nin Kays’ı cerh eden münekkitlerin değerlendirmelerini dikkate aldığı ifade edilebilir.

²⁰⁶² Mizzî, *Tehzîb*, XXIV, 30.

²⁰⁶³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 97; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 351.

²⁰⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 351.

²⁰⁶⁵ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 252.

²⁰⁶⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 218-219.

²⁰⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu ’l-kebîr*, VII, 156-157.

²⁰⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 350.

Buhârî'nin hocaları vasıtasıyla ricâl değerlendirmesi naklettiği münekkitler olduğu gibi bir münekkidin bir râvi hakkında nakledilen birden fazla değerlendirmesi arasında ihtisar amacıyla hocaları aracılığıyla elde ettiği değerlendirmeyi naklettiği görülmektedir. Örneğin İbn Uyeyne, Amr b. Dînâr (ö. 136/744?) hakkında “O güvenilirdir. Başka birinden dinlediğim bir hadis onun dışındaki bir râviden işittiğim yirmi hadisten daha çok hoşuma gider”²⁰⁶⁹ şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Buhârî ise İbn Uyeyne'nin “İbn Abbâs'ın ilmini Amr'dan daha iyi bilen birini bilmiyorum”²⁰⁷⁰ şeklindeki rivayeti nakletmiştir.

5. Yahya b. Saîd el-Kattân ve Buhârî

Yahya el-Kattân râvileri en iyi tanıyan, hadis rivayetinde nadiren hata yapan, rivayetlerinde titiz ve dikkatli biri olarak kabul edilmiştir. Özellikle hadis ricâli hakkındaki derin bilgisi, isnadın incelikleri ve tenkit noktaları konusundaki uzmanlığıyla ön plana çıkmıştır.²⁰⁷¹

Yahya el-Kattân'ın Buhârî üzerindeki etkisinden daha önce bahsedilmişti. Bu nedenle Yahya el-Kattân ile Buhârî arasındaki bazı ricâl değerlendirmelerini karşılaştırmak önem arz etmektedir. Bu mukayese ile birlikte Buhârî'nin söz konusu râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etme durumunu da incelemek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:

No	Râvinin Adı	Yahya b. Saîd el-Kattân'ın Değerlendirmesi	Buhârî'nin Değerlendirmesi ya da Diğer Münekkitlerden Cerh-ta'dîl Aktarımları	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abdullah b. Saîd b. Ebû Saîd	فعرفت فيه يعني الكذب	قال يحيى القطان: استبان لي كذبه في مجلس	Rivayet etmemiştir.
2	Abdurrahman b. Harmele	كنت سيء الحفظ أو قال كنت لا احفظ	—————	Rivayet etmemiştir.

²⁰⁶⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 49. Ayrıca bk. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 479-480; Zehebî, *Siyer*, V, 300-307; Mustafa Uzunpostalcı, “Amr b. Dînâr”, *DİA.*, İstanbul 1991, III, 83.

²⁰⁷⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 328.

²⁰⁷¹ bk. Tirmizî, *es-Sünen* (Kitâbu'l-İlel), V, 738; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 232; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 611-612; Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Saîd el-Kattân”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIII, 263. Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 232-251; Hatîb, *Târîh*, XIV, 135-144; Ebû Nu'aym, *Hilye*, VIII, 381-391; Zehebî, *Siyer*, IX, 175-188; Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Saîd el-Kattân”, *DİA.*, XLIII, 262-263.

3	Abdülazîz b. Ebû Revvâd	ثقة في الحديث ليس ينبغي أن يترك حديثه لرأي أخطأ فيه	قال يحيى بن سليم: كان يرى الارحاء	Ta'likan rivayet etmiştir.
4	Bîşr b. Nümeyr	كان ركنا من أركان الكذب	تركه على	Rivayet etmemiştir.
5	Ebân b. Abdullah	ما سمعت يحيى يحدث عنه شيئا قط	_____	Rivayet etmemiştir.
6	Muhammed b. Süleym	لا يحدث عن أبي هلال	كان يحيى بن سعيد لا يروى عنه وابن مهدي يروى عنه	Ta'likan rivayet etmiştir.
7	Hasîb b. Cahder	كذاب	قال يحيى بن سعيد: خصيب كذاب	Rivayet etmemiştir.
8	Hemmâm b. Yahya	يعترض على همام في كثير من حديثه	قال همام لا تخاف فاني لا ادلس	Rivayet etmiştir.
9	Mehdî b. Hilâl	صاحب بدعة يضع الحديث	يحيى ابن سعيد القطان يقول مهدي غير ثقة	Rivayet etmemiştir.
10	Mücâlid b. Saîd	انه تغير حفظه في آخر عمره	كان يحيى القطان يضعفه وكان ابن مهدي لا يروى عنه	Rivayet etmemiştir.
11	Ömer b. Zerr	ينبغي أن ثقة في الحديث ليس يترك حديثه لرأي أخطأ فيه	_____	Rivayet etmiştir.
12	Saîd b. İyâs	تغير قليلا ولذلك ضعفه يحيى القطان	قال لي علي قال لي يحيى بن سعيد: الجريري بعد ما اختلط سنة احدى أو ثنتين وأربعين	Rivayet etmiştir.
13	Saîd b. Meysere	كذبه	منكر، عنده مناكير منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
14	Sâlih b. Ebû'l-Ahder	وهو إلى جنبه لو كان هذا هكذا كان جيدا سمع والعرض ووجشيئا مكتوبا فقال لا أدري هذا من هذا	لين قال يحيى: ليس بشيء	Rivayet etmemiştir.
15	Serî b. İsmâil	استبان لي كذبه	قال يحيى القطان: استبان لي كذبه في مجلس	Rivayet etmemiştir.
16	Süleyman b. Yesîr	وهو ضعيف روى عن همام بن الحارث أحاديث منكروة ولا أحفظ عن سفيان عنه شيئا	ليس بالقوى عندهم	Rivayet etmemiştir.
17	Ziyâd b. Ebû Müslim	كان شيخا مغفلا لا بأس به	_____	Rivayet etmemiştir.

Tablo 18: Yahya b. Saîd el-Kattân ve Buhârî

Tabloya dikkat edildiğinde ricâl değerlendirmeleri açısından karşılaştırdığımız Yahya el-Kattân ile Buhârî arasında on yedi râvi ile ilgili olarak biri hariç herhangi bir ihtilaf görülmemektedir. Yahya el-Kattân, Hemmâm b.

Yahya el-Avzî'yi (ö. 163/779) tenkit ederken²⁰⁷² Buhârî, Hemmâm'ın "Ben tedlis yapmam" şeklindeki ifadesini nakletmiş²⁰⁷³ ve ondan rivayet etmiştir.²⁰⁷⁴ İbn Hacer'e göre Hemmâm sika olmakla birlikte bazen vehmetmiştir.²⁰⁷⁵ Ancak kitabından naklettiği rivayetlerin sağlam olduğu ifade edilmiştir.²⁰⁷⁶ Buhârî'nin Hemmâm'dan naklettiği rivayetlerde semâsının tasrih edildiği görülmektedir. Yine *Kütüb-i sitte* imamları da kendisine itimat etmişlerdir.²⁰⁷⁷

Tablo incelendiğinde Buhârî'nin Yahya el-Kattân'ın bazı değerlendirmelerini aynen aktardığı bazen de Yahya el-Kattân'ın değerlendirmesiyle aynı paralelde ancak farklı lafızlar kullandığı görülmektedir. Daha önce de zikredildiği gibi Buhârî, diğer münekkitlere göre Yahya el-Kattân'dan daha fazla ricâl değerlendirmesi aktarmaktadır. Buhârî bazen de Yahya el-Kattân'ın değerlendirmeleri dışında başka bir değerlendirmede bulunmuştur. Örneğin Yahya el-Kattân, Abdülazîz b. Ebû Revvâd'ın sika olduğunu bazı hatalı görüşlerinden dolayı terk edilemeyeceğini ifade etmiştir.²⁰⁷⁸ Buhârî ise onun Mürciî olduğu hakkındaki rivayeti nakletmiş²⁰⁷⁹ ve ondan ta'liken rivayet etmiştir.²⁰⁸⁰

Buhârî, Muhil b. Muhriz (ö. 153/770) hakkında Yahya el-Kattân'ın "كان لم يكن" (O vasattır, aradığın düzeyde biri değildir) ve İbn Uyeyne'nin "لم يكن وسطا لم يكن بذاك" (O hâfiz değildir, muhtemel bazı durumları vardır) şeklindeki değerlendirmelerini aktarmıştır.²⁰⁸¹ Ahmed b. Hanbel mezkûr râviyi tevsîk etmiştir. Ebû Hâtim ise onunla ihticâc edilemeyeceğini belirtmiştir.²⁰⁸² Buhârî bu şekilde değerlendirilen râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet etmiştir.²⁰⁸³ Yahya el-Kattân, Süleyman b. Yesîr'in Hemmâm

²⁰⁷² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 108.

²⁰⁷³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 237.

²⁰⁷⁴ Buhârî, *Kitâbu ehâdîsi'l-enbiyâ* 43; *Menâkibu'l-ensâr* 42. Ayrıca bk. Kelâbâzî, *Ricâl*, II, 777.

²⁰⁷⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 574.

²⁰⁷⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 367.

²⁰⁷⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 632.

²⁰⁷⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 394.

²⁰⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 22.

²⁰⁸⁰ Mizzî, *Tehzîb*, XVIII, 139; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 301.

²⁰⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 20; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 117.

²⁰⁸² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 414; Zehebî, *Mîzân*, VI, 32; İbn Hacer, *Lisân*, VII, 351.

²⁰⁸³ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 54.

b. Hâris'ten naklettiği rivayetleri hatalı bulmakta ve tenkit etmektedir. Ayrıca Süfyân es-Sevrî'den Süleyman'ın rivayetlerinden birini dahi almadığını söylemiştir.²⁰⁸⁴ Buhârî ise mezkûr râviyi “ليس بالقوى عندهم” (münekkitlere göre kuvvetli değildir) lafzıyla değerlendirip²⁰⁸⁵ ondan rivayet etmemiştir.²⁰⁸⁶

Bu veriler ışığında Buhârî'nin hicrî ikinci asır münekkitlerinin bazı ricâl değerlendirmelerini dikkate almakla birlikte kendi araştırmaları neticesinde mezkûr râvilerden rivâyetü'l-hadis kitaplarında rivayet edip etmeme konusunda bir sonuca vardığını söyleyebiliriz.

Buhârî'nin Yahya el-Kattân'ın değerlendirdiği bazı râviler hakkında farklı bir değerlendirmeyi aktardığı da görülmektedir. Örneğin Yahya el-Kattân, Seyf b. Vehb'i “كان حالكا من الهالكين” (helâk olmuşlardandır) lafzıyla tenkit ederken²⁰⁸⁷ Buhârî Seyf hakkında Ebû Âsım'ın “كان حسن الحديث” (hadisleri hasendir) değerlendirmesini nakletmiştir.²⁰⁸⁸ Tespitlerimize göre Buhârî, mezkûr râviden *el-Edebü'l-müfred* adlı eserinde bir rivayet nakletmiştir.²⁰⁸⁹ Bu değerlendirmede de görüldüğü kadarıyla Buhârî hocası Amr el-Fellâs vasıtasıyla Ebû Âsım'ın Seyf hakkındaki değerlendirmesini nakletmiş ve buna göre söz konusu râviden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiştir.

Buhârî bazen münekkitlerin ricâl değerlendirmelerinde tetkik edilen râvilerden rivayet etmeleri hususundaki ihtilaflara da temas etmiştir. Örneğin Buhârî, İbnü'l-Mübârek'in Haccâc b. Ertât (ö. 145/762) hakkında “Onun tedlîs yaptığını” ve metrûk olarak kabul ettiği Muhammed b. Ubeydullah el-Arzemî'nin naklettiği hadisleri Amr b. Şu'ayb'dan rivayet ettiğini belirterek Haccâc hakkındaki cerh ifadesini nakletmiştir.²⁰⁹⁰ Yahya el-Kattân da ondan doğrudan ya da dolaylı olarak hadis almadığını, rivayetlerinde ızdırâb olduğunu ifade

²⁰⁸⁴ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 145.

²⁰⁸⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 42.

²⁰⁸⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 201.

²⁰⁸⁷ Mizzî, *Tehzîb*, XII, 336.

²⁰⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IV, 170.

²⁰⁸⁹ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cindî, Kâhire: Dâru'l-hadîs, 2005/1426, s. 275; Mizzî, *Tehzîb*, XII, 336.

²⁰⁹⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 378. Hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 359; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 154-156; Selman Başaran, “Haccâc b. Ertât”, *DİA.*, İstanbul 1996, XIV, 425.

etmiştir.²⁰⁹¹ Bu tenkitlerle birlikte Şu'be, Haccâc hakkında ta'dîl ifadelerini kullanmıştır.²⁰⁹² Bu değerlendirmeler çerçevesinde İbnü'l-Mübârek'e göre Haccâc'ın yaptığı tedlis, metrûk bir râviden yapılmışken Şu'be'ye göre rivayeti makbûl bir râvidendir.²⁰⁹³ Bu bağlamda Haccâc'ın isnadda makbul bir râvi düşürmesi nedeniyle Şu'be'nin, Haccâc'ın tedlisini bir cerh sebebi olarak kabul etmediği ifade edilmiştir. Şu'be'nin Haccâc'ı niçin cerh etmediği ile ilgili bir diğer olasılık ise Şu'be'nin Haccâc'ın tedlis yaptığı rivayetlere vâkîf olamamasıdır.²⁰⁹⁴

Münekkitler arasında bu türden farklı değerlendirmelere konu olan Haccâc hakkında Buhârî, yukarıda sözü geçen İbnü'l-Mübârek'in değerlendirmesini zikretmiştir. Yine Buhârî bu râviye İbnü'l-Mübârek'in zikredilen tenkitleriyle *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer vermiştir.²⁰⁹⁵ Haccâc'ın *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer alması Buhârî'nin Haccâc hakkında varmış olduğu hükümlerle ilgili bazı ipuçları vermektedir. Ancak Buhârî'nin haklarındaki birtakım tenkitler dolayısıyla bazı râvilere *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer vermesi şeklinde tespit edilen ilgili eserin tasnif özelliği dolayısıyla bu husus bizi kesin bir sonuca götürmeyebilir. Bu konuda daha sağlam bir netice almak amacıyla Buhârî'nin bu râviden rivayet etme durumunun araştırılması gerekmektedir. Altı yüz kadar hadis rivayeti bulunan Haccâc'ın hadislerine, Buhârî dışındaki *Kütüb-i sitte* müellifleri itimat etmiş, Buhârî ise kendisinden hadis nakletmemiştir.²⁰⁹⁶ Buna göre Buhârî'nin İbnü'l-Mübârek'ten nakletmiş olduğu Haccâc b. Ertât hakkındaki değerlendirmeyi ve Yahya el-Kattân ile diğer münekkitlerin tenkitlerini dikkate alarak ve söz konusu râvinin rivayetlerini araştırarak Haccâc'ı cerh ettiğini söyleyebiliriz.

Verilen tabloda Buhârî'nin Yahya el-Kattân'ın değerlendirdiği bazı râviler hakkında sükût ettiği görülmektedir. Her ne kadar Buhârî, bu râviler hakkında sükût etse de söz konusu râvilerden onun *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etme durumunun Yahya el-Kattân'ın değerlendirmeleriyle geneli itibarıyla uyum içinde

²⁰⁹¹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 280.

²⁰⁹² Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 94; Hatîb, *Târîh*, I, 228; Zehebî, *Tezkire*, I, 140.

²⁰⁹³ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 32.

²⁰⁹⁴ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 252.

²⁰⁹⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 36.

²⁰⁹⁶ Ancak İbn Hacer, kendi elinde bulunan *Sahîh'i-Buhârî* nüshasının "İtk" bölümünde onun bir hadisinin mu'allak olarak nakledildiğini belirtmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 174; Başaran, "Haccâc b. Ertât", *DİA.*, XIV, 425.

olduğu tespit edilmiştir. Yani Yahya el-Kattân bir râviyi tenkit etmişse Buhârî o râviden rivayet etmemiş, eğer ta'dîl etmişse Buhârî o râviden rivayet etmiştir şeklinde ifade edilebilecek bir uyumdan bahsedilebilir. Bu konuda örnek verilecek olursa Yahya el-Kattân, Abdurrahman b. Ziyâd b. En'um'u (ö. 156/772) “لا يسقط” (zayıf olmakla birlikte hadisi sâkit değildir) lafzıyla değerlendirmiştir.²⁰⁹⁷ Buhârî, Abdurrahman hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte²⁰⁹⁸ onun mezkûr râviden *el-Câmi'u's-sahîh* dışındaki diğer eserlerinde rivayet ettiği tespit edilmiştir.²⁰⁹⁹ Yine Yahya el-Kattân, Ziyâd b. Ebû Müslim'i zabtındaki kusurdan dolayı “كان شيخا مغفلا لا بأس به” (kapılğan bir hadis hocasıdır. Onda bir beis yoktur) lafzıyla tenkit etmiştir.²¹⁰⁰ Buhârî ise Ziyâd ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamış²¹⁰¹ ve ondan rivayet etmemiştir.²¹⁰²

6. Abdurrahman b. Mehdî ve Buhârî

İbnü'l-Medîni'ye göre İbn Mehdî râvileri en iyi tanıyan cerh-ta'dîl âlimlerinden biridir.²¹⁰³ Yine İbnü'l-Medîni, Yahya b. Saîd ve İbn Mehdî'nin hadis alınamayacağı konusunda ittifak ettikleri râvilerden hadis nakletmediğini ifade etmiştir. Ancak o, bir râvinin güvenilirliği konusunda zikredilen âlimler arasında ihtilaf olmuşsa Abdurrahman b. Mehdî'nin değerlendirmesini benimsediğini ifade etmiştir. Bu bağlamda İbn Mehdî'nin hicrî III. asrın başlarından itibaren bir ricâl münekkidi olarak kabul edildiği tespit edilmiştir.²¹⁰⁴

Abdurrahman b. Mehdî'nin hadis ehliyeti açısından râvileri üç gruba ayırması bu konuda yapılmış taksimlerin ilklerinden kabul edilmiştir: Birinci grup hâfız ve mutkin râviler olup, bu râvilerin hadislerini kabul etme konusunda

²⁰⁹⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 333; İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 279.

²⁰⁹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 283.

²⁰⁹⁹ Mizzî, *Tehzîb*, XVII, 109.

²¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 546.

²¹⁰¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 371.

²¹⁰² İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 331-332.

²¹⁰³ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 297; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, V, 354; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, V, 288-289; Hatîb, *Târîh*, X, 240 vd.; Zehebî, *Siyer*, IX, 192-208; Mücteba Uğur, “Abdurrahman b. Mehdî”, *DİA.*, İstanbul 1988, I, 167-168.

²¹⁰⁴ bk. Hatîb, *Târîh*, X, 243; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 252; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 394.

âlimler arasında ihtilaf yoktur. İkinci grup çoğunlukla hadisleri sahih olmakla birlikte bazen hata yapan râvilerdir ki bunların hadisi terk edilmez. Üçüncü grup ise rivayetlerinin çoğu hatalı olan râviler olup bunların rivayetleri terk edilir.²¹⁰⁵

Abdurrahman b. Mehdî ile Buhârî arasında bazı ricâl değerlendirmelerini mukayese etmek ve değerlendirilen râvilerden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etme durumunu incelemek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:

No	Râvinin Adı	Abdurrahman b. Mehdî'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Değerlendirmesi ya da Diğer Münekkitlerden Cerh-ta'dîl Aktarımları	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abdullah b. Şerîk	قد ترك الحديث عنه	_____	Rivayet etmemiştir.
2	Abdurrahman b. Kays	يكذبه	_____	Rivayet etmemiştir.
3	Ca'fer b. Ziyâd el-Ahmer	أنه ممن يرى رأي الرافضة روى عنه عبد الرحمن بن مهدي	_____	Rivayet etmemiştir.
4	Ebân b. Sam'â	قد اختلط البتة	قال يحيى بن سعيد: تغير أبان بأخرة	<i>el-Edebü'l-müfred</i> 'de rivayet etmiştir.
5	Ebû Halde Hâlid b. Dinâr	كان صدوقا، كان مأمونا، كان خيارا	عن يزيد بن زريع: كان ثقة قال ابن مهدي: كان خيارا مسلما صدوقا	Rivayet etmiştir.
6	Ferec b. Fadâle	حديثه مقلوبة منكورة	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
7	Hakem b. Uteybe	ثبت ثقة ولكن يختلف - يعني - حديثه	_____	Rivayet etmiştir.
8	Heysem b. Abdülgaffar	هذا رجل كذاب، أو غير ثقة، كان يضع الحديث	سكتوا عنه	Rivayet etmemiştir.
9	İsmâil b. Abdülmelik	أضرب على حديثه	قال يحيى القطان تركت إسماعيل بن عبد الملك ثم كتبت عن سفيان عنه قال عبد الرحمن قال أستخير الله وأضرب على حديثه	<i>Ref'u'l-yedeyn fi's-salât</i> adlı eserinde rivayet etmiştir.
10	Ömer b. Ebû Seleme	أحاديثه واهية	_____	Onunla istişhâd etmiş, <i>Edebü'l-müfred</i> 'de ondan rivayet etmiştir.

Tablo 19: Abdurrahman b. Mehdî ve Buhârî

²¹⁰⁵ Ukaylî, *ed-Duaâfâ*, I, 13; İbn Ebî Hâtûm, *el-Cerh*, II, 38; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 171.

Tablo tetkik edildiğinde ricâl değerlendirmeleri açısından karşılaştırdığımız İbn Mehdî ile Buhârî arasında on râviden hiçbirinde ihtilaf edilmediği müşahede edilmiştir.

Tabloya göre yapılan bu karşılaştırmada İbn Mehdî'nin değerlendirmede bulunup da Buhârî'nin sükût ettiği bazı râviler tespit edilmiştir. Örneğin İbn Mehdî, Hakem b. Uteybe'nin (ö. 113/731) rivayetlerini bir araya getirerek incelemiş ve “Sebt ve sikadır ancak hadisleri muhtelifdir”²¹⁰⁶ şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Buhârî aynı râvi ile ilgili olarak bazı ricâl bilgilerini nakletmekle birlikte²¹⁰⁷ ondan rivayet etmiştir.²¹⁰⁸ Yine İbn Mehdî, Ömer b. Ebû Seleme hakkında “أحاديثه واهية” (hadisleri zayıftır)²¹⁰⁹ derken Buhârî bu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte²¹¹⁰ onunla istişhâd etmiş, *el-Edebü'l-müfred*'de ondan rivayet etmiştir.²¹¹¹ İbn Mehdî, Abdullah b. Şerîk'in hadislerini terk etmiştir.²¹¹² Buhârî ise bu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamış²¹¹³ ve ondan rivayet etmemiştir.²¹¹⁴ Bu değerlendirmelere göre Buhârî'nin sükût ettiği râvilerden rivayet etme durumunun, İbn Mehdî'nin değerlendirmeleriyle genel olarak uyum içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Tabloda görüldüğü üzere Buhârî, Abdurrahman b. Mehdî'nin çeşitli lafızlarla tenkit ettiği bazı râviler hakkında kendisinin sıkça zikrettiği cerh lafızlarını kullanarak terminolojisini oluşturmuştur. Örneğin İbn Mehdî, Ferec b. Fadale'yi “حديثه مقلوبة منكورة” (hadisleri mablûb ve münkerdir) lafızlarıyla tenkit ederken²¹¹⁵ Buhârî bahsi geçen râvi hakkında “منكر الحديث” lafzını kullanmıştır.²¹¹⁶

Buhârî'nin münekkitlerin çeşitli açılardan farklı değerlendirdikleri bazı râvileri aktardığı daha önce ifade edilmişti. Örneğin Buhârî bu hususta

²¹⁰⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 124.

²¹⁰⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 332.

²¹⁰⁸ Örneğin bk. Buhârî, Nafakâ 8.

²¹⁰⁹ Mizzî, *Tehzîb*, XXI, 376.

²¹¹⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 139.

²¹¹¹ Mizzî, *Tehzîb*, XXI, 378.

²¹¹² Mizzî, *Tehzîb*, XV, 88.

²¹¹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 115.

²¹¹⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XV, 88.

²¹¹⁵ Hatîb, *Târîh*, XII, 395-396.

²¹¹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 134; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 99.

Abdurrahman b. Mehdî ve Yahya b. Saîd el-Kattân arasında ihtilaf edilen Rebî' b. Abdullah b. Hitâf'ı nakletmektedir. İbn Mehdî, Rebî'i överken Yahya el-Kattân ondan rivayet etmemiştir.²¹¹⁷ Buhârî bu iki münekkidin değerlendirmesini bu şekilde aktarıırken kendisi bu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamış ve *el-Câmi 'u's-sahîh*'te ondan rivayet etmeyip *el-Edebü'l-müfred*'de rivayet etmiştir.²¹¹⁸ Hakkında ihtilaf edilen bir başka râvi de Rebî' b. Subeyh'dir. Süfyân es-Sevrî, Vekî' ve İbn Mehdî mezkûr râviden rivayet ederken Yahya el-Kattân rivayet etmemiştir. Yine Ebü'l-Velîd onun tedlis yapmadığını, İbnü'l-Mübârek'in ondan daha çok tedlis yaptığını ifade etmiştir.²¹¹⁹

Buhârî münekkitlerin değerlendirmelerini bu şekilde aktarmakla birlikte mezkûr bu iki râviyle ilgili olarak kendisi herhangi bir değerlendirme yapmamış ancak Rebî' b. Subeyh'i *ed-Duafâu's-sağîr*'e almıştır. Buhârî'nin Rebî' b. Subeyh'i hakkındaki tenkitler dolayısıyla *ed-Duafâu's-sağîr*'e aldığı söylenebilir. Kısacası her iki râvi hakkında Buhârî'nin Yahya el-Kattân'ın görüşüyle uyum içerisinde bir değerlendirme yaptığını görmekteyiz.

Bu konuyla ilgili olarak bir başka örnekte Buhârî, Abbâd b. Râşid hakkında İbn Mehdî'nin ondan rivayet ettiğini ancak Yahya el-Kattân'ın onu terk ettiğini nakletmiştir. Buhârî *et-Târihu'l-kebîr*'de Abbâd hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte onu *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikretmiştir.²¹²⁰ Tespitlerimize göre Buhârî bu râviden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te bir rivayeti makrûn olarak rivayet etmiştir.²¹²¹ Yine Buhârî, Yahya el-Kattân ve Abdullah b. Mübârek'in Osman b. Miksem'i terk ettiğini, İbn Mehdî'nin ise Osman'ın Umerî'den daha sevimli olduğunu nakletmiştir. Buhârî bu râvi hakkında *et-Târihu'l-kebîr*'de herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte onu *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikretmiştir.²¹²² Tespitlerimize göre Buhârî, bu râviye sadece *el-Câmi 'u's-sahîh*'te değil diğer eserlerinde bile yer vermemiştir.

²¹¹⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, III, 272; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 148.

²¹¹⁸ Mizzî, *Tehzîb*, IX, 95.

²¹¹⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, III, 278; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 47.

²¹²⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI, 36; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 79.

²¹²¹ Buhârî, *Tefsîr* (Bakara Sûresi) 40.

²¹²² Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VI, 252-253; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 148; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 85. Abdullah b. Mübârek ve Vekî'in tespit edebildiğimiz bazı ricâl değerlendirmeleri ile Buhârî'nin değerlendirmeleri arasında da mukayeseler yapılmış ancak diğer münekkitler ile Buhârî arasında yapılan karşılaştırmalarda ortaya çıkan benzer sonuçlar nedeniyle konuyu uzatmamak için burada yer verilmemiştir.

Bu veriler ışığında Buhârî, Yahya b. Saîd el-Kattân ve Abdullah b. el-Mübârek'in tenkitlerini dikkate almıştır diyebiliriz.

Hicrî ikinci asır münekkitleri ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri açısından yapılmış olan bu karşılaştırmalardan sonra Buhârî'nin ilmî kişiliği üzerinde önemli etkileri olan üç münekkit hocası ile Buhârî arasında da karşılaştırmalar yapılmasının mühim bir konu olduğunu düşünüyoruz. Çünkü bu mukayeseler neticesinde Buhârî'nin, hocalarının değerlendirmelerini nasıl yorumlayıp aktardığı şeklinde hoca-talebe ilişkisinin etkileri de ortaya çıkmış olacaktır. Böylece Buhârî'nin bu üç hocasının değerlendirmelerine karşı nasıl bir metot ortaya koyduğu da tespit edilecektir.

Buhârî'nin söz konusu hocalarının hicrî ikinci asır münekkitlerinin bazılarına talebelik yaptıkları ricâl ve tabakât literatüründeki biyografilerde müşahede edilmiştir. Buhârî'nin de münekkit olan hocalarına talebelik yaptığı dikkate alınırsa hicrî ikinci asır cerh-ta'dîl ilminin hicrî üçüncü asra intikalinin hoca-talebe ilişkisi şeklindeki bir bağ ile gerçekleştiği söylenebilir.

B. Buhârî'nin Hocaları ile Buhârî'nin Karşılaştırılması

Buhârî'nin çok sayıda hocasının olduğu daha önce zikredilmişti. Burada eserlerinin bize kadar ulaşması, Buhârî'nin kendilerinden ricâl değerlendirmelerini nakletmesi ve cerh-ta'dîl ilminde önemli konuları olması gibi sebeplerden dolayı Buhârî'nin hocaları ile Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medîni ve Ahmed b. Hanbel kastedilmiştir. Burada söz konusu münekkitlerin eserleri taranarak örneklem oluşturacak bazı ricâl değerlendirmeleri tespit edilmiştir. Daha sonra Buhârî'nin bu râviler hakkındaki değerlendirmelerine yer verilerek bir mukayese yapılmıştır.

1. Yahya b. Maîn ve Buhârî

Yahya b. Maîn, Şu'be ile başlayıp Abdurrahman b. Mehdî ve Yahya el-Kattân ile devam eden ricâl ve cerh-ta'dîl alanında yukarıda zikredilen münekkitlerden sonra ilk neslin önemli isimlerinden biri olarak kabul

edilmiştir.²¹²³ Yahya b. Maîn, hadis râvilerini titizlikle değerlendirmesi, hadis öğrenme ve öğretme esaslarından taviz vermemesi, râviler hakkında ağır cerh ifadeleri kullanması sebebiyle “müteşeddid” tenkitçiler arasında yer almıştır.²¹²⁴

Yahya b. Maîn ile Buhârî arasında bazı ricâl değerlendirmelerini karşılaştırmak ve daha sonra söz konusu râviden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet edip etmediğini incelemek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

No	Râvinin Adı	Yahya b. Maîn'in Değerlendirmesi	Buhârî'nin Değerlendirmesi ya da Diğer Münekkitlerden Cerh-ta'dîl Aktarımları	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Âla b. Sâlih	ثقة, ليس به بأس	_____	Rivayet etmemiştir.
2	Abdümelik b. Ebû Cum'a	ضعيف	_____	Rivayet etmemiştir.
3	Atâ b. Ebû Meymune	ليس به بأس	كان قدريا	Rivayet etmiştir.
4	Câbir b. Nûh	ليس حديثه بشيء	_____	Rivayet etmemiştir.
5	Gıyas b. İbrâhim	كذاب	تركوه	Rivayet etmemiştir.
6	İbrâhim b. Ebû Hayye	شيخ ثقة	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
7	İbrâhim b. Meymûn	ثقة	_____	Rivayet etmemiştir.
8	İsa b. Kırtas	ضعيف, ليس بشيء	_____	Rivayet etmemiştir.
9	İsa b. Tahmân	ثقة, ليس به بأس	_____	Rivayet etmiştir.
10	Kâsım b. Meymûn	ثقة	_____	Rivayet etmemiştir.
11	Katrî el-Haşşâb	ليس به بأس	_____	Rivayet etmemiştir.
12	Muhammed b. Meymûn	ثقة	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
13	Sâlih b. Hayyân	ضعيف الحديث	فيه نظر	Rivayet etmemiştir.

²¹²³ Hayatı ve ilmi kişiliği hakkında bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 354; İbn Maîn, *Târîh*, nşr. Ahmed M. Nûr Seyf, I, 40-41. (neşredenin girişi); Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 307; Zehebî, *Siyer*, XI, 71-96; Mustafa Işık, *Yahya b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1991; Erdinç Ahatlı, *Yahya b. Maîn ve Cerh-Ta'dîldeki Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1992, ss. 8-40; a.mlf., “Yahyâ b. Maîn”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIII, 256-257.

²¹²⁴ bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 314-319; Zehebî, “Zikru men yu'temedu kavluh”, *Erbe'u resâil*, s. 185; Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”, *DİA.*, XLIII, 257.

14	Seyf b. Süleyman	كان قدريا	ثقة	Rivayet etmiştir.
15	Şeybe b. Niâme	ضعيف الحديث	_____	Rivayet etmemiştir.

Tablo 20: Yahya b. Maîn ve Buhârî

Tabloya dikkat edildiğinde ricâl değerlendirmeleri bakımından karşılaştırdığımız Yahya b. Maîn ile Buhârî arasında on beş râviden ikisi hakkında ihtilaf olduğu görülmektedir. Bu râvilerden biri olan İbrâhim b. Ebû Hayye hakkında Yahya b. Maîn “شيخ ثقة” (sika bir hoca) demiştir.²¹²⁵ Buhârî ise bu râvi hakkında “منكر الحديث” değerlendirmesinde bulunmuştur.²¹²⁶ Mezkûr râvinin diğer münekkitler tarafından da tenkit edildiği görülmektedir.²¹²⁷ Münekkitler arasında ihtilafa konu olan Muhammed b. Meymûn ez-Za‘ferânî hakkında Yahya b. Maîn sika olduğunu söylemiştir.²¹²⁸ Buhârî zikredilen râvi hakkında “منكر الحديث” ifadesini kullanmış²¹²⁹ ve ondan rivayet etmemiştir.²¹³⁰ Söz konusu râvi hakkında Nesâî ve İbn Hibbân da “منكر الحديث”, Ebû Zür‘a “لین” ve Ebû Hâtim ise “ليس به بأس” değerlendirmesinde bulunmuştur.²¹³¹ Beşşâr Avvâd Ma‘rûf ve Şu‘ayb el-Arnaût da Muhammed b. Meymûn’un ihtiyaten zayıf kabul edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.²¹³² Her iki münekkit arasında ihtilafa konu olan bu iki râvide Buhârî’nin şaz kalmadığı görülmektedir. Bu bağlamda Buhârî’nin söz konusu râvileri ve rivayetleri yeniden değerlendirerek hocası Yahya b. Maîn’den farklı bir hükümde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Tablo incelendiğinde Yahya b. Maîn’in değerlendirmede bulunup da Buhârî’nin sükût ettiği bazı râvilerin olduğu görülmektedir. Ancak bu durumun diğer münekkitlerle olan mukayeselere göre daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Yahya b. Maîn’in pek çok râvi hakkında değerlendirme yapan münekkitlerden biri olduğunu burada göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

²¹²⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 95.

²¹²⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 16.

²¹²⁷ İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 32.

²¹²⁸ İbn Maîn, *Târîh*, IV, 33.

²¹²⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, I, 234.

²¹³⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 428-429.

²¹³¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 281; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 79-80; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 104.

²¹³² Ma‘rûf-Arnaût, *Tahrîr*, III, 326.

Bu konu ile ilgili örneğin Yahya b. Maîn, İsa b. Kırtâs hakkında “ليس بشيء، ضعيف” lafızlarını kullanmıştır.²¹³³ Buhârî ise bu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamış²¹³⁴ ve bu râviden rivayet etmemiştir.²¹³⁵ Yahya b. Maîn, Kâsım b. Meymûn el-Cu‘fi’nin sika olduğunu söylemiştir.²¹³⁶ Yine Yahya b. Maîn, Şeybe b. Niâme’nin hadisinin zayıf olduğunu (ضعيف الحديث) ifade etmiştir.²¹³⁷ Buhârî ise mezkûr râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.²¹³⁸ Tespitlerimize göre Buhârî bahsi geçen iki râviden de rivayet etmemiştir. Sonuç itibariyle Buhârî’nin herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı râvilerden rivayet etme durumunun Yahya b. Maîn’in değerlendirmeleriyle genel olarak uyum içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Yine söz konusu yukarıdaki tablo incelendiğinde Buhârî’nin Yahya b. Maîn’in değerlendirdiği bazı râviler hakkında farklı lafızlar kullandığı görülmektedir. Örneğin Yahya b. Maîn, Gıyâs b. İbrâhim hakkında “كذاب” (yalancı) ifadesini kullanmıştır.²¹³⁹ Buhârî ise “تركوه” (münekkitler hadisini terk ettiler) lafzıyla değerlendirmiştir.²¹⁴⁰ Yahya b. Maîn, Sâlih b. Hayyân hakkında hadisinin zayıf olduğunu (ضعيف الحديث) ifade etmiştir.²¹⁴¹ Buhârî ise bu râvi hakkında “فيه نظر” lafzıyla değerlendirmede bulunmuştur.²¹⁴² Bu veriler ışığında Buhârî’nin ricâl değerlendirmelerini hocası Yahya b. Maîn’den farklı lafızlar kullanarak güncellediği söylenebilir.

²¹³³ İbn Maîn, *Târîh*, IV, 24; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 241.

²¹³⁴ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VI, 400.

²¹³⁵ Mizzî, *Tehzîb*, XXIII, 22; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 204. Mezkûr râvi hakkında Ebû Zür‘a “لين” lafzını kullanmış, Ukaylî ise Râfizilikte aşırı olduğunu nakletmiştir. Nesâî “متروك الحديث”, Dârekutnî ise “ضعيف” olduğunu belirtmiştir. bk. İbn Maîn, *Târîh*, (Dûrî rivayeti), I, 261; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VI, 285; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 241; İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 251; Zehebî, *Mizân*, III, 322.

²¹³⁶ İbn Maîn, *Târîh*, IV, 6.

²¹³⁷ İbn Maîn, *Târîh*, IV, 44; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 44.

²¹³⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, IV, 242; VII, 161.

²¹³⁹ İbn Maîn, *Ma‘rifetu’r-ricâl*, thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr, Dimeşk: Mecme‘ul-lugati’l-Arabiyye, 1405/1985, I, 55.

²¹⁴⁰ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VII, 109; a.mlf., *et-Târîhu’s-sağîr*, II, 216; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 97.

²¹⁴¹ İbn Maîn, *Târîh*, IV, 64.

²¹⁴² Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, IV, 275.

Buhârî'nin bazen ricâl değerlendirmelerinde Yahya b. Maîn ile aynı lafzı kullandığını görmekteyiz. Örneğin İbn Maîn, Eyyûb b. Zekvân hakkında “منكر الحديث” lafzını kullanmıştır.²¹⁴³ Buhârî de *et-Târîhu 'l-kebîr*'de mezkûr râviyi aynı lafızla değerlendirmiştir.²¹⁴⁴ Bu değerlendirme Yahya b. Maîn'in Buhârî üzerindeki bir etkisi olarak yorumlanabilir.

Buhârî'nin münekkitlerin ricâl değerlendirmelerinde ihtilaf ettikleri bazı râvileri aktardığı müşahede edilmiştir. Örneğin Buhârî, Abdullah b. Muâz hakkında Yahya b. Maîn'in sika, Hişâm b. Yûsuf'un sadûk, Abdurrezzâk'ın ise yalancı dediğini nakletmiştir.²¹⁴⁵ Ancak Buhârî mezkûr râvi ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte söz konusu râviden de *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet etmemiştir.²¹⁴⁶ Yani Buhârî, değerlendirmelerini naklettiği münekkitler arasında bir tercihte bulunmuştur. Onun burada ihtiyaten Abdurrezzâk'ın değerlendirmesini dikkate aldığı söylenebilir. Yine Buhârî'nin sükût ettiği râvi hakkındaki değerlendirmesi için onun *el-Câmi 'u's-sahîh*'te söz konusu râviden rivayet edip etmemesi göz önünde bulundurulmuştur.

Münekkitler tarafından farklı değerlendirilen bazı râviler ile ilgili olarak Buhârî'nin bir tercihte bulunduğu görülmektedir. Bu konuda örnek olarak Yahya b. Maîn, Beşşâr b. Mûsâ el-Haffâf (ö. 208/823) hakkında “ليس بثقة” (sika değildir) ifadesini kullanmıştır.²¹⁴⁷ Ahmed b. Hanbel ve Ali b. el-Medîni'nin ise bahsi geçen râvi hakkında güzel ifadeler kullandıkları (كان أحمد وعلي يحسنان القول فيه) nakledilmiştir.²¹⁴⁸ Buhârî ise hocalarının bu lafızlarla değerlendirdiği Beşşâr hakkında “منكر الحديث” lafzını zikretmiştir.²¹⁴⁹ Yani Buhârî'nin söz konusu edilen ricâl değerlendirmesinde Ahmed b. Hanbel ve İbnü'l-Medîni'nin değerlendirmelerine aykırı, Yahya b. Maîn'in değerlendirmesi ile aynı düzlemde bir lafız kullandığını söyleyebiliriz.

²¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 130.

²¹⁴⁴ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 414.

²¹⁴⁵ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, V, 212.

²¹⁴⁶ Mizzî, *Tehzîb*, XVI, 159.

²¹⁴⁷ İbn Maîn, *Târîh*, (Dârimî rivayeti), s. 81.

²¹⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 140.

²¹⁴⁹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 130.

2. Ali b. el-Medîni ve Buhârî

İbnü'l-Medîni cerh-ta'dîl ve ilel alanında otorite olarak kabul edilmiştir.²¹⁵⁰ Buhârî hocası İbnü'l-Medîni'den ilmî şahsiyeti dolayısıyla övgüyle bahsetmiştir.²¹⁵¹

Ali b. el-Medîni ile Buhârî arasında bazı ricâl değerlendirmelerini karşılaştırmak ve söz konusu râvilerden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet edip etmediğini incelemek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

No	Râvinin Adı	Ali b. el-Medîni'nin Değerlendirmesi	Buhârî'nin Değerlendirmesi ya da Diğer Münekkitlerden Cerh-ta'dîl Aktarımları	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abbâd b. Mansûr	قَدْرِي, ضَعِيف	—	Rivayet etmemiştir.
2	Abdula'la b. Ebû'l-Misvâr	ضَعِيف, لَيْسَ بِشَيْءٍ	مَنْكُرُ الْحَدِيثِ	Rivayet etmemiştir.
3	Abdullah b. Muhammed	ضَعِيف	—	<i>el-Edebü'l-müfred</i> ve <i>Halku ef'âli'l-ibâd</i> eserlerinde rivayet etmiştir.
4	Âdem b. Hakem	ضَعِيف	—	Rivayet etmemiştir.
5	Bişr b. Harb	كَانَ ثِقَّةً عِنْدَنَا	قال أبو عبد الله: رأيت علي بن المديني يضعفه كان يحيى لا يروى عنه	Rivayet etmemiştir.
6	Ca'fer b. Hayyân	ثِقَّةٌ ثَبَتَ	—	Rivayet etmiştir.
7	Ebân b. Yezîd	ثِقَّةٌ	—	Rivayet etmiştir.
8	Fadl b. Meymûn	ضَعِيف	—	Rivayet etmemiştir.
9	Hammâd b. Şu'ayb	ضَعِيف, لَيْسَ بِالْقَوِي	فيه نظر	Rivayet etmemiştir.

²¹⁵⁰ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. İbnü'l-Medîni, *Suâlât*, s. 6-12. (muhakkikin girişi); Ukaylî, *ed-Dua'fâ*, III, 235-240; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 193-194; Hatîb, *Târîh*, XI, 458-473; Zehebî, *Siyer*, XI, 41-60; İmdâdulhak, *el-İmâm Ali b. el-Medîni*, ss. 23-283; Mehmet Ali Sönmez, "Ali b. Medîni", *DİA.*, İstanbul 1989, II, 411.

²¹⁵¹ İbn Şâhin, *Târîh*, I, 10; Hatîb, *Târîh*, II, 334 vd.; Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluh", *Erbe'u Resâil*, s. 186; İmdâdulhak, *el-İmâm Ali b. el-Medîni*, ss. 132-283.

10	Hârîce b. Mus'ab	ضعيف	تركه وكيع، وكان يدلس عن غياث بن ابراهيم ولا يعرف من غيره صحيح حديثه	Rivayet etmemiştir.
11	Hâris b. Nebhân	ضعيف	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
12	Hasan b. Ebû Ca'fer	ضعيف	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
13	Haşrec b. Nebâte	ثقة	هذا لم يتابع عليه	Rivayet etmemiştir.
14	Hemmâm b. Yahya	ثقة ثبت	_____	Rivayet etmiştir.
15	Hilâl b. Ebû Dâvûd	ثقة	_____	Rivayet etmemiştir.
16	Mehdî b. Meymûn	ثقة	_____	Rivayet etmiştir.
17	Muhammed b. Cehâde	كان يتهم بشيء من القدر	_____	Rivayet etmiştir.
18	Muhammed b. Sâbit	ليس بالقوي، صالح	في حديثه شيء	Rivayet etmemiştir.
19	Nuh b. Kays	ليس بالقوي، صالح	_____	Rivayet etmemiştir.
20	Serî b. Yahya	ثقة ثبت	قال يحيى القطان: كان ثقة	Rivayet etmiştir.
21	Sikkîn b. Abdülazîz	شيخ لا بأس به	_____	<i>el-Edebü'l-müfred ve Kıra'atu halfe'l-imam</i> adlı eserlerinde rivayet etmiştir.
22	Yezîd b. Atâ	ضعيف	_____	<i>Halku ef'âli'l-ibâd</i> 'da rivayet etmiştir.
23	Yezîd b. Hâzim	ثقة	_____	Rivayet etmemiştir.
24	Yezîd b. İbrâhim	ثقة	_____	Rivayet etmiştir.
25	Yezîd er-Rekkâşî	ضعيف	_____	Rivayet etmemiştir.

Tablo 21: Ali b. el-Medîni ve Buhârî

Tabloda ricâl değerdendirmeleri bakımından karşılaştırdığımız Ali b. el-Medîni ile Buhârî arasında yirmi beş râvi ile ilgili olarak herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Aynı tabloda Buhârî'nin Ali b. el-Medîni'nin değerlendirdiği bazı râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı görülmektedir. Örneğin Ali b. el-Medîni, Abbâd b. Mansûr'un (ö. 152/769) zayıf ve Kaderî olduğunu söylemiştir.²¹⁵² Buhârî ise sözü edilen râvi ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.²¹⁵³ Ali b. el-Medîni, Yezîd er-Rekkâşi ve Yezîd b. Atâ'nın zayıf olduğunu ifade etmiştir.²¹⁵⁴ Buhârî ise Yezîd er-Rekkâşi'nin rivayetinin mürsel olduğunu ifade etmiştir. Diğer râvi hakkında ise herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.²¹⁵⁵ Buhârî'nin mezkûr râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir.²¹⁵⁶ Ali b. el-Medîni, Mehdî b. Meymûn'un (ö. 171/787) sika olduğunu söylemiştir.²¹⁵⁷ Buhârî mezkûr râviyle ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.²¹⁵⁸ Buhârî'nin Mehdî'den tahrir ettiği tespit edilmiştir.²¹⁵⁹

Bu veriler çerçevesinde Buhârî'nin herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı râvilerden rivayet etme durumunun Ali b. el-Medîni'nin değerlendirmeleriyle genel olarak uyum içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Buhârî'nin Ali b. el-Medîni'nin değerlendirdiği bazı râviler hakkında farklı lafızlar kullandığı tespit edilmiştir. Böylece onun, hocasından farklı olarak kendi cerh-ta'dîl lafızlarını oluşturduğu ifade edilebilir. Örneğin Ali b. el-Medîni, Hâris b. Nebhân'ın zayıf olduğunu söylemiştir. Hadisi zayıftır değerlendirmesi de

²¹⁵² İbnü'l-Medîni, *Suâlat*, s. 52; İbnü'l-Cevzi, *ed-Duafâ*, II, 71.

²¹⁵³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 39. Sibt İbnü'l-Acemî, Abbâd'ın İkrime'den tedlîs yaptığını söylemiştir. Cûzcânî onun Basralıların görüşünü tercih ettiğini, hıfzının kötü olduğunu ve ömrünün sonunda değiştiğini, Ahmed b. Hanbel de onun müdellis ve kaderî, Yahya b. Maîn leys bi-şey' ve zayıf olduğunu söylemiştir. Bir başka rivayette ise Ali b. el-Medîni, Yahya b. Saîd'e Abbâd b. Mansur'un değişip değişmediğini sorduğunda o bu konuda bir şey bilmediğini ancak hıfzının iyi olmadığını söylemiştir. bk. Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 112; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 86. İhtilâl durumuyla ilgili ayrıca bk. Süyûtî, *Kitâbu esmâi'l-müdellisîn*, thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan en-Nassâr, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1992/1412, s. 64; Alauddin Ali Rıza, *Nihâyetu'l-iğtibât b. men rumiye mine'r-ruvât bi'l-ihtilâl*, Kahire: Dâru'l-hadis, ts., s. 181; Sibt İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn*, s. 35-36.

²¹⁵⁴ İbnü'l-Medîni, *Suâlat*, s. 48-49.

²¹⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 332, 351.

²¹⁵⁶ Mizzi, *Tehzîb*, XXXII, 213.

²¹⁵⁷ İbnü'l-Medîni, *Suâlat*, s. 50.

²¹⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VII, 425. Şu'be, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel de sika olduğunu söylemiştir. İclî ve İbn Hibbân Mehdî'yi *es-Sikât* adlı eserlerinde zikretmiştir. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VIII, 335-336; İclî, *Ma'rife*, II, 301; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 501; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XI, 383.

²¹⁵⁹ Buhârî, *Ezân* 132; *Cenâiz* 1.

bulunmaktadır.²¹⁶⁰ Buhârî ise Hâris b. Nebhân hakkında “منكر الحديث” ifadesini kullanmıştır.²¹⁶¹ Ali b. el-Medîni, Hasan b. Ebû Ca‘fer’in zayıf olduğunu söylemiştir.²¹⁶² Buhârî ise bu râvi hakkında “منكر الحديث” ifadesini kullanmıştır.²¹⁶³ Ali b. el-Medîni, Muhammed b. Sâbit el-Abdî (ö. 147/764) hakkında hadiste kuvvetli olmadığını ancak sâlih olduğunu (ليس بالقوي صالح) ifade etmiştir.²¹⁶⁴ Buhârî ise mezkûr râvinin hadisinde bazı problemlerin olduğunu (في حديثه شيء) belirtmiştir.²¹⁶⁵ Ali b. el-Medîni, Haşrec b. Nebâte’nin sika olduğunu belirtmiştir.²¹⁶⁶ Buhârî, Haşrec’le ilgili olarak hadisinin mütâbi‘inin olmadığını ifade etmiş²¹⁶⁷ ve Haşrec’den rivayet etmemiştir.²¹⁶⁸ Son iki değerlendirme Buhârî’nin mezkûr râvileri ve rivayetlerini inceleyerek bir hükümde bulunduğunu da göstermektedir. Yani Buhârî hocalarını harfîyen taklit etmemiş, kısaca temas ettiğimiz ilmî kişiliğinde benimsemiş olduğu tetkik ve tahkik merkezli ilim anlayışını burada da göstermiştir.

Buhârî, Ali b. el-Medîni’nin bazı ricâl değerlendirmelerini nakletmekle birlikte bazen de Ali b. el-Medîni yerine başka münekkitlerin değerlendirmelerini de aktarmıştır. Örneğin Ali b. el-Medîni, Hârice b. Mus‘ab’ın zayıf olduğunu söylemiştir.²¹⁶⁹ Buhârî ise Vekî‘’in onu terk ettiğini, Gıyâs b. İbrâhim hakkında tedlis yaptığını ve sahih hadisinin bilinmediğini ifade etmiştir.²¹⁷⁰ Ali b. el-Medîni, Serî b. Yahya’nın sika sebt olduğunu söylemiştir.²¹⁷¹ Buhârî ise Yahya el-

²¹⁶⁰ Yahya b. Maîn leys bi-şey’ demiştir. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 91-92; İclî, *Ma‘rife*, I, 119; Zehebî, *Mizân*, I, 444; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 320.

²¹⁶¹ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, II, 284; Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 217. Ahmed b. Hanbel de “منكر الحديث” değerlendirmesinde bulunmuştur. bk. İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 183; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 191; Buhârî bu râviden rivayet etmemiştir. bk. Mizzî, *Tehzîb*, V, 289-290; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 138.

²¹⁶² İbnü’l-Medîni, *Suâlât*, s. 62; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 200.

²¹⁶³ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, II, 288; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 33. Buhârî bu râviden rivayet etmemiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 227.

²¹⁶⁴ İbnü’l-Medîni, *Suâlât*, s. 64.

²¹⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, I, 50; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 102. Buhârî bu râviden rivayet etmemiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 74.

²¹⁶⁶ İbnü’l-Medîni, *Suâlât*, s. 79.

²¹⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, III, 117; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 42.

²¹⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 325.

²¹⁶⁹ İbnü’l-Medîni, *Suâlât*, s. 66; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 243.

²¹⁷⁰ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, III, 205; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 44.

²¹⁷¹ İbnü’l-Medîni, *Suâlât*, s. 72.

Kattân'ın sika dediğini nakletmiştir.²¹⁷² Bu bilgiler çerçevesinde Buhârî'nin muttali olduğu değerlendirmeler arasında ihtisar amacıyla bir tercihte bulunarak aktarım yaptığı söylenebilir.

3. Ahmed b. Hanbel ve Buhârî

Ahmed b. Hanbel, cerh-ta'dîl ilminde önemli yere sahip âlimlerden biri kabul edilmiştir.²¹⁷³ Buhârî birini doğrudan diğerini başka biri vasıtasıyla ondan iki hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri arasında Buhârî'nin ayrı bir yeri vardır. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel, "Hıfz, Horasan ehlinde dört kişiyle sona erdi: Bu dört kişi Ebû Zür'a, Buhârî, Dârimî ve Belhî'dir." demiştir.²¹⁷⁴ Buhârî sekiz defa Basra'ya gittiğini, her seferinde Ahmed b. Hanbel ile buluştuğunu ve bir keresinde Ahmed b. Hanbel'in kendisinden övgüyle bahsettiğini nakleder.²¹⁷⁵

Ahmed b. Hanbel ile Buhârî arasındaki irtibat bu ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu nedenle Ahmed b. Hanbel ile Buhârî arasında bazı ricâl değerlendirmelerini karşılaştırmak ve daha sonra söz konusu râvilerden Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet edip etmediğini incelemek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

No	Râvinin Adı	Ahmed b. Hanbel'in Değerlendirmesi	Buhârî'nin Değerlendirmesi ya da Diğer Münekkitlerden Cerh-ta'dîl Aktarımları	Buhârî'nin Rivayet Etme Durumu
1	Abdurrahman b. İshak	ليس بشيء منكر الحديث	قال أحمد هو منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.

²¹⁷² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, IV, 176. Buhârî söz konusu râvilerden de rivayet etmemiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 67, 400.

²¹⁷³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 54; Sehâvî, "el-Mütekellimûn fi'r-ricâl", *Erbe'u resâil*, ss. 102-105. Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 7; Ebû Nu'aym, *Hilye*, IX, 161-223; Haûf, *Târîh*, IV, 412-423; Mizzî, *Tehzîb*, I, 437-470; İbnü'l-Cevzî, *Menâkübü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire, 1399/1979; Zehebî, *Siyer*, XI, 177-358; İbn Hallikân, *Ve Feyât*, I, 63-66; Muhammed Ebû Zehre, *İbn Hanbel Hayatuhu ve Asruhu Arâuhu ve Fıkhuhu*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, ts.; M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA.*, İstanbul 1989, II, 75-80; Ferhat Koca, *Ahmed b. Hanbel*, Ankara: TDV., 2008.

²¹⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 62; Zehebî, *Târîh*, XIX, 247-248; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 44.

²¹⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, XII, 403; a.mlf., *Târîh*, XIX, 244; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 390; Hüseyinî, *el-İmâmu'l-Buhârî*, s. 47.

2	Asram b. Gıyas	منكر الحديث	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
3	Beşîr b. Meymûn	ليس بشيء	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
4	Bezî' b. Abdullah	ما أراه كان بذلك في الحديث	كان أبو نعيم يتكلم فيه	Rivayet etmemiştir.
5	Bişr b. Harb	ليس بالقوي	رأيت علي بن المديني يضعفه يروي عن بن عمر يتكلمون فيه قال علي كان يجي لا يروي عنه	Rivayet etmemiştir.
6	Bişr b. Nümeyr	ترك الناس حديثه	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
7	Ca'fer b. Zübeyr	تركه	متروك الحديث تركوه	Rivayet etmemiştir.
8	Celd b. Eyyûb	ليس تساوي أحاديثه شيئا	قال بن المبارك أهل البصرة يضعفون الجلد	Rivayet etmemiştir.
9	Cerrâh b. Minhâl	كان صاحب غفلة	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
10	Esed b. Amr	صدق	صاحب رأي ضعيف ليس بذلك عندهم	Rivayet etmemiştir.
11	Eş'as b. Saîd	حديثه مضطرب ليس بذلك	ليس بالحافظ عندهم يكتب حديثه	Rivayet etmemiştir.
12	Eyyûb b. Utbe	ضعفه أحمد وقال مرة ثقة	عندهم لين	Rivayet etmemiştir.
13	Eyyûb b. Vâkîd	ضعيف الحديث	منكر الحديث حديثه ليس بالمعروف	Rivayet etmemiştir.
14	Hasan b. Ali	ضعفه أحمد	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.
15	Hasan b. Dînâr	لا يكتب حديثه	تركه وكيع وابن المبارك	Rivayet etmemiştir.
16	Hasan b. Ebû Ca'fer	ضعفه أحمد وتركه	منكر الحديث	Rivayet etmemiştir.

17	Hasan b. Umâre	متروك	كان إبن عيينة يضعفه عن شعبة قال أفادني الحسن بن عمار بن الحكم وقال أحمد أراه سبعين حديثاً فلم يكن لها أصل	Rivayet etmemiştir.
18	İbrâhim b. Osman	منكر الحديث قريب من الحسن ابن عمار والحسن متروك الحديث	سكتوا عنه	Rivayet etmemiştir.
19	İbrâhim b. Yezîd	متروك الحديث	سكتوا عنه	Rivayet etmemiştir.
20	İshâk b. Hâris	ضعفه أحمد	يتكلمون فيه وفيه نظر	Rivayet etmemiştir.
21	İsmâîl b. Ebân	كتبت عنه ثم حدث أحاديث موضوعة فتركناه	متروك الحديث	Rivayet etmemiştir.
22	İsmâîl b. İbrâhim	ليس به بأس	في حديثه نظر	Rivayet etmemiştir.
23	İsmâîl b. Müslim	منكر الحديث	تركه بن المبارك وربما روى عنه	Rivayet etmemiştir.
24	Sa'd b. Tarîf	ضعيف الحديث	ليس بالقوي عندهم	Rivayet etmemiştir.
25	Süveyd b. Abdülazîz	متروك الحديث	في حديثه نظر لا يَحتمل	Rivayet etmemiştir.

Tablo 22: Ahmed b. Hanbel ve Buhârî

Tabloya göre ricâl değerlendirmeleri bakımından karşılaştırdığımız Ahmed b. Hanbel ile Buhârî arasında yirmi beş râvi ile ilgili genel olarak bir uyumun olduğunu söyleyebiliriz. Sadece Esed b. Amr hakkında iki münekkidin farklı değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Ahmed b. Hanbel, Esed hakkında “صدوق صالح الحديث” (sadûktur, hadisi delil olarak kullanılabilir)²¹⁷⁶ ifadesine yer verirken Buhârî “ضعيف ليس بذاك عندهم صاحب رأي” (re’y sahibi ve zayıf olduğunu, münekkitlerin aradığı kuvvette olmadığını) ifade ederek tenkit etmiştir.²¹⁷⁷ Tespitlerimize göre Buhârî, mezkûr râviden rivayet de etmemiştir. Esed’in Yahya

²¹⁷⁶ İbn Hanbel, *el-İlel*, III, 300; Zehebî, *Mîzân*, I, 363.

²¹⁷⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 49; a.mlf, *ed-Duafâ*, s. 24.

b. Maîn, Ali b. el-Medînî, Yezîd b. Hârûn ve Osman b. Ebî Şeybe gibi Buhârî'nin hocaları tarafından tenkit edildiği görülmektedir.²¹⁷⁸ Bu şekilde Buhârî “ ليس بذاك ” lafzıyla kendisinden önceki münekkitlere atıf yapmış ve bu değerlendirmeleri dikkate almıştır.

Tablodaki ricâl değerlendirmelerinde Buhârî'nin hocasıyla bazen aynı bazen de farklı lafızlar kullandığını görmekteyiz. Örneğin Yûsuf b. Meymûn es-Sebbâğ hakkında Buhârî “منكر الحديث”²¹⁷⁹ lafzını kullanırken Ahmed b. Hanbel “ضعيف ليس بشيء”²¹⁸⁰ terimine yer vermiştir. Muhammed b. Kesîr Ebû İshak el-Kureşî hakkında Buhârî “منكر الحديث”²¹⁸¹ terimini kullanırken Ahmed b. Hanbel maktûb rivayetlerinin olduğunu ifade etmiştir.²¹⁸² Amr b. Hâlid Ebû Hâlid el-Kureşî hakkında Buhârî “منكر الحديث”²¹⁸³ derken Ahmed b. Hanbel “ليس بشيء متروك الحديث” - başka bir nakilde “كذاب”- ifadesini kullanmıştır.²¹⁸⁴ Bu veriler de Ahmed b. Hanbel'in çeşitli lafızlarla tenkit ettiği râviler hakkında Buhârî'nin sıkça kullandığı cerh lafızlarına yer verdiğini göstermektedir.

Buhârî'nin bazen Ahmed b. Hanbel'in değerlendirmesi yerine ihtisar amacıyla değerlendirmeler arasında tercihte bulunarak diğer münekkitlerin değerlendirmelerini naklettiği görülmektedir. Örneğin Ahmed b. Hanbel, İsmâîl b. Müslim el-Mekkî hakkında “منكر الحديث” lafzını kullanırken²¹⁸⁵ Buhârî ise İbnü'l-Mübârek'in, Yahya el-Kattân'ın ve İbn Mehdî'nin onu terk ettiklerini nakletmiştir.²¹⁸⁶

²¹⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 106.

²¹⁷⁹ Buhârî, bu râvi hakkında *ed-Duafâu's-sağîr*'de “منكر الحديث جدا” ifadesini kullanırken *et-Târîhu's-sağîr*'de “جدا” ifadesi yer almamıştır. bk. *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 384; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 153; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 127.

²¹⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 222.

²¹⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 217.

²¹⁸² İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 371-372.

²¹⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 328; a.mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, I, 346; a. mlf., *ed-Duafâ*, s. 87.

²¹⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 24-25.

²¹⁸⁵ Zehebî, *Mîzân*, I, 409.

²¹⁸⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 372.

C. Değerlendirme

Hicri ikinci asır münekkitleri ve Buhârî'nin hocaları ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri açısından yaptığımız bu karşılaştırmalar sonucunda münekkitlerin çeşitli lafızlarla tenkit ettiği râviler hakkında Buhârî'nin bazen söz konusu münekkitlerin değerlendirmelerini birebir naklettiği bazen de münekkidin ifade etmek istediği manaya delâlet edecek şekilde bu değerlendirmeleri kendi ifadeleriyle aktardığı tespit edilmiştir. Onun burada hocaları vasıtasıyla kendisine ulaşan değerlendirmeler arasında ihtisar amacıyla bir nakilde bulunduğu söylenebilir.

Buhârî bazen hicrî ikinci asır münekkitlerinin cerh-ta'dîl lafızları yerine kendi terimlerini kullanmış ve böylece sonraki dönemlerde “Buhârî lafızları” şeklinde ifade edilebilecek bir ıstılah oluşmuştur. Yani Buhârî'nin hicri ikinci asır münekkitleri ve hocalarının değerlendirmelerini birebir nakletmek yerine kendi cerh-ta'dîl terminolojisini oluşturduğunu, ricâl değerlendirmelerini güncellediğini söyleyebiliriz.

Bu mukayeselerde Buhârî'nin, münekkitler tarafından değerlendirilen bazı râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmadığını görmekteyiz. Ancak bu râviler hakkında Buhârî'nin varmış olduğu hüküm, onun söz konusu râvilerden *el-Câmi 'u's-sahîh*'te rivayet edip etmediği çerçevesinde ortaya konulabilmektedir. Buhârî'nin, bu râvilerden bazen *el-Câmi 'u's-sahîh*'te asıl veya ta'lîk ve mütâbaat olarak bazen de *el-Edebü'l-müfred*, *Halku ef'âli'l-ibâd* ya da *Kıraatu halfe'l-imâm* gibi diğer eserlerinde rivayet ettiği müşahede edilmiştir. Bu konuda Buhârî'nin sükût ettiği bu râvilerden Buhârî'nin hangi eserinde ve nasıl rivayet ettiği hususu araştırılmalıdır.

Buhârî ile karşılaştırma yaptığımız bu münekkitler arasında genel olarak ricâl değerlendirmelerinde uyum olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Buhârî'nin, ricâl değerlendirmelerinde yaklaşık % 10 oranında önceki dönem münekkitlerinden farklı düşündüğü de görülmektedir. Buna göre cerh-ta'dîl ilminin sistemli hale geldiği ve münekkitler arasında çok büyük ihtilafların olmadığı söylenebilir. İhtilafların sebeplerini çoğunlukla tespit etmek kolay olmamaktadır. Münekkitlerin ricâl değerlendirme esaslarındaki farklılık,

değerlendirmeye tabi tutulan rivayetlerin farklılığı ya da bu hususta elde edilen fazla bir bilgi ve râvinin durumunda meydana gelen değişime muttali olmak gibi çeşitli sebeplerin içtihat farklılıklarına sebep olduğunu söyleyebiliriz. Farklı değerlendirmelere konu olan râviler hakkında Buhârî'nin, münekkitlerin değerlendirmelerini dikkate alarak bunlar arasında bir tercihte bulunduğu ve yine onun söz konusu râvileri ve rivayetleri incelemeye tabi tutarak bir hüküm verdiği söylenebilir.

Buhârî'nin kendisinden önceki dönem ile hocaları arasında yaptığımız bu karşılaştırmalardan sonra onun hem çağdaşı hem de kendisinden sonraki münekkitler ile de ricâl değerlendirmelerinin karşılaştırılmasıyla Buhârî'nin hem kendi dönemi ile bir mukayesesi yapılmış olacak hem de kendisinden sonraki döneme etkisi ortaya konulmuş olacaktır. Böylece Buhârî'ye kadar gelen cerh-ta'dîl birikimi Buhârî ile diğer münekkitler arasında nasıl bir değişim, farklılaşma ya da benzerlik göstermiştir şeklindeki birtakım sorular cevap bulmuş olacaktır. Bu mukayese çalışmamızın sınırları açısından duafâ literatürü üzerinden yapılmıştır. Çünkü elimizde Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'i gibi bu türe ait ilk örneklerden bir eser bulunmakta ve yine bu eserde dört yüz on sekiz gibi sınırlı sayıda râvi yer almaktadır. Böylece merkeze Buhârî'nin söz konusu eseri yerleştirilmiş, Cûzcânî'den itibaren günümüze gelen diğer duafâ edebiyatındaki râvi değerlendirmeleri içerik ve yöntem açısından karşılaştırılmıştır.

D. Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'i ile Aynı Dönemin Duafâ

Literatürünün Karşılaştırılması

Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'i ile çağdaşı duafâ literatüründeki ricâl değerlendirmelerini karşılaştırmak amacıyla Cûzcânî'nin *Ahvâlu'r-ricâl*, Nesâî'nin *ed-Duafâ*, Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'nın görüşleri için İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserleri incelenmiştir. Konuya Cûzcânî'nin *Ahvâlu'r-ricâl* adlı eseri ile başlanmıştır.

1. Buhârî ve Cûzcânî

Cûzcânî sika olarak değerlendirilmekle birlikte müteşeddid münekkitler arasında yer almıştır.²¹⁸⁷ Cûzcânî'nin günümüze ulaşmış temel eseri Buhârî'nin *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*'den sonra duafâ edebiyatının ikinci ve tam matbû örneğini oluşturan zayıf râvilerin derlendiği *Ahvâlu'r-ricâl*'dir.²¹⁸⁸ Cûzcânî'nin Buhârî'ye ait *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*'i gördüğüne dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Ancak İbn Adî gibi sonraki dönem duafâ müellifleri Cûzcânî'nin mezkûr eserinden istifade etmişlerdir.²¹⁸⁹

Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'i ile Cûzcânî'nin *Ahvâlu'r-ricâl*'i arasında ricâl değerlendirmeleri açısından yaptığımız karşılaştırmada Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği dört yüz on sekiz râvinin yaklaşık yüzünün Cûzcânî'nin *Ahvâlu'r-ricâl*'inde yer aldığı görülmüştür. Burada Cûzcânî'nin eserinin muhtevasından dolayı böyle bir tablo ortaya çıkmaktadır. Nitekim Cûzcânî genel itibariyle eserinde farklı itikâdî tutumlar içerisinde olan râvilere yer vermiştir.²¹⁹⁰ Buhârî ile Cûzcânî'nin bu ortak ricâl değerlendirmelerinde bazı farklılıklar görülmektedir. Birkaç örnekte Buhârî “منكر الحديث”²¹⁹¹ “قال وكيع منكر”²¹⁹² ve “كان شعبة سئ الرأي فيه”²¹⁹³ şeklinde değerlendirdiği bazı râvileri Cûzcânî “لا يحمد الناس حديثه”²¹⁹⁴ ve “غير معروف”²¹⁹⁵ lafızlarıyla değerlendirmiştir. Bununla birlikte Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de tenkit edip *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer vermediği bazı râvilerin Cûzcânî'nin *Ahvâlu'r-ricâl*'inde yer aldığı tespit edilmiştir. Örneğin Buhârî, Reşîd el-Hicrî hakkında “يتكلمون في رشيد” (münekkitler

²¹⁸⁷ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 10-17. (neşredenin girişi); İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 148; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 81-82; Mizzî, *Tehzîb*, II, 244-248; Zehebî, *el-Kâşif*, s. 227; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 95; İsmail L. Çakan, “Cûzcânî, Ebû İshâk”, *DİA.*, İstanbul 1993, VIII, 97-98.

²¹⁸⁸ bk. Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, ss. 10-17. (neşredenin girişi); Çakan, “Cûzcânî, Ebû İshâk”, *DİA.*, İstanbul 1993, VIII, 97-98; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, ss. 56-58.

²¹⁸⁹ bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 158; Ali Nûr, *İbn Adî ve Menhecuh*, I, 319.

²¹⁹⁰ bk. Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 46-47.

²¹⁹¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 129.

²¹⁹² Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 128.

²¹⁹³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 24.

²¹⁹⁴ Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 64.

²¹⁹⁵ Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 115.

²¹⁹⁶ Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 103.

tarafından tenkit edildiği) lafzını kullanırken,²¹⁹⁷ Cûzcânî mezkûr râviyi “غير ثقة” (yalancı olduğu ve sika olmadığı) terimleriyle değerlendirmiştir.²¹⁹⁸ Yapmış olduğumuz inceleme esnasında bu türden örneklerin fazla olduğu müşahede edilmiştir.²¹⁹⁹ Buna göre Buhârî'nin *ed-Duaî'ât's-sağîr*'inden ziyade onun *et-Târîhu'l-kebîr*'i ile Cûzcânî'nin *Ahvâlu'r-ricâl*'i ortak ricâl değerlendirmeleri bakımından birbirine daha yakındır diyebiliriz.

Bu karşılaştırmada öne çıkan bir başka husus ise bazı râvileri eserlerine alma konusunda, duaî müellifleri arasında görülen farklılıktır. Örneğin Eyyûb b. Âiz et-Tâî hakkında Buhârî “كان يرى الاجراء وهو صدوق” (İrcâ görüşünü benimsediği bununla birlikte sadûk olduğu)²²⁰⁰ ifadesini kullanmıştır. Tespitlerimize göre Cûzcânî bu râviyi eserine almamıştır. Bununla ilgili olarak başka bir örnekte Buhârî, Cülâs b. Amr ve Hammâd b. Ubeyd hakkında “حدِيثُهُ لَا يَصِحُّ” (hadisi sahîh değildir)²²⁰¹ ifadesini kullanarak bu râvilere *ed-Duaî'ât's-sağîr*'de yer verirken Cûzcânî bu iki râviye eserlerinde yer vermemiştir.

Bir diğer husus ise Buhârî'nin isnaddaki bazı kusurlardan dolayı “لم يَصِحُّ” (hadisi sahîh değildir)²²⁰² lafzıyla tenkit ederek *ed-Duaî'ât's-sağîr*'e aldığı Huyey el-Leysî ve Ka'kâ' gibi sahâbîleri Cûzcânî eserine almamıştır. Zikredilen bu örneklerde her iki münekkit arasında ricâl değerlendirme metotlarındaki farklılık ile eserlerini oluştururken benimsedikleri ile bir yöntem farklılığından söz edilebilir.

2. Buhârî ve Nesâî

Şâfiî âlimi İbnü'l-Haddâd, Nesâî'den uzun yıllar hadis okumuş, hocasının hadis ve fıkıh bilgisine, dindarlığına hayran kaldığı için ondan başkasına talebelik yapmaya gerek görmemiştir.²²⁰³ Nesâî cerh-ta'dilde otorite kabul edilmiş ve

²¹⁹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 334.

²¹⁹⁸ Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 47.

²¹⁹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 93; VIII, 404; VII, 287; Cûzcânî, *Ahvâlu'r-ricâl*, s. 47, 48, 49.

²²⁰⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 420; a.mlf., *ed-Duaî'ât*, s. 22.

²²⁰¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 65; III, 28; a.mlf., *ed-Duaî'ât*, s. 31, 38.

²²⁰² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 74; a.mlf., *ed-Duaî'ât*, s. 39, 100.

²²⁰³ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, thk. Faruk Hammâde, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1406, ss. 11-129. (neşredenin girişi); a.mlf., *ed-Duaî'ât*, ss.

müteşeddîd münekkitler arasında yer almıştır. Onun *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn* adlı eseri erken dönem duafâ literatürü arasında yer almıştır.²²⁰⁴

Buhârî ile Nesâî'nin *ed-Duafâ*'ları arasında yaptığımız karşılaştırmada Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'indeki dört yüz on sekiz râvinin yaklaşık üç yüzünün Nesâî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'inde yer aldığı görülmüştür. Buradaki karşılaştırmada Nesâî'nin, *es-Sünen*'indeki ve diğer cerh-ta'dîl kaynaklarındaki râvi değerlendirmelerinin hesaba katılmadığını belirtmek gerekir.²²⁰⁵ Eğer bu değerlendirmeler de ilave edilirse yukarıda zikredilen rakamın artması muhtemeldir. Buhârî'nin eserine aldığı bazı sahâbîler ile sadûk olarak değerlendirdiği bazı Ehl-i bid'at râvileri ve naklettiği hadislerle ilgili tenkitler nedeniyle eserde yer alan bazı râviler hariç tutulursa Buhârî ile Nesâî'nin *ed-Duafâ* adlı eserlerinin birbirlerine yakın olduğu görülecektir. Bu bağlamda Buhârî'nin bir duafâ müellifi olarak Nesâî üzerindeki etkisinden söz edilebilir.

Bu ortak ricâl değerlendirmelerinde Buhârî ile Nesâî'nin bazen aynı lafızları kullandıkları görülmektedir. Asram b. Havşeb örneğinde görüldüğü gibi Buhârî ve Nesâî mezkûr râvi hakkında “متروك الحديث” lafzını kullanmışlardır.²²⁰⁶ Bir başka örnekte Ebû Mâcid el-Hanefî hakkında Buhârî ve Nesâî “منكر الحديث” terimini zikretmişlerdir.²²⁰⁷ Ancak Buhârî ve Nesâî'nin aynı lafızları kullanmaları nadir bir durum olarak görülmektedir.

Buhârî ile Nesâî'nin râvileri farklı lafızlarla değerlendirmelerine ise şu örnekler verilebilir: Buhârî'nin “منكر الحديث”²²⁰⁸ lafzıyla değerlendirdiği bazı râviler

7-10; Mizzî, *Tehzîb*, I, 328-340; Zehebî, *Siyer*, XIV, 125-135; Sübkî, *Tabakât*, III, 14-16; Kâsım Ali es-Sa'd, *Menhecü'l-Îmâm Ebî Abdirrahman en-Nesâî fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve cem'î akvâlihi fi'r-ricâl*, (Basılmamış Doktora Tezi), Riyâd: Dâru'l-buhûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1411/1991, ss. 56-59; M. Yaşar Kandemir, “Nesâî”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXII, 563-565; Mustafa Dönmez, *Îmâm Nesâî ve Cerh-Ta'dîl Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1998, ss. 13-51.

²²⁰⁴ bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 11 (neşredenin girişi); Zehebî, *Siyer*, XIV, 131; Sa'd, *Menhec*, s. 59; Kandemir, “Nesâî”, *DİA.*, XXXII, 565; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 68-69.

²²⁰⁵ bk. İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 201-202; Dönmez, *Îmâm Nesâî ve Cerh-Ta'dîl Metodu*, s. 76.

²²⁰⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 25; Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 157.

²²⁰⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, IX, 73; a. mlf., *ed-Duafâ*, s. 129; Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 203. Dârekutnî ise meçhul olduğunu söylemiştir. bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 294; İclî, *Ma'rîfe*, II, 422; Dârekutnî, *ed-Duafâ*, s. 25; Mizzî, *Tehzîb*, XXXIV, 241; Zehebî, *el-Muğni*, II, 805.

²²⁰⁸ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 16.

hakkında Nesâî “ضعيف” lafzını kullanmıştır.²²⁰⁹ Buhârî ile Nesâî arasında yapmış olduğumuz karşılaştırmada yaklaşık % 8 oranında bu şekilde bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir.²²¹⁰ Yûsuf b. Atiyye es-Sa’dî hakkında Buhârî “منكر الحديث”²²¹¹ lafzını kullanırken, Nesâî “متروك” terimine yer vermiştir.²²¹² Yemân b. Muğîre el-Anzî hakkında Buhârî “منكر الحديث”²²¹³ lafzını kullanırken Nesâî ise onun sika olmadığını ifade etmiştir.²²¹⁴

Bu karşılaştırmada ortaya çıkan bir diğer husus, bazı râvileri eserlerine alma konusunda duafâ müellifleri arasında görülen farklılıktır. Örneğin Buhârî, Eyyûb b. Âiz’in sadûk olmakla birlikte ircâ görüşünü benimsediğini ifade etmiştir.²²¹⁵ Nesâî de Eyyûb b. Âiz’in sika olduğunu söylemiş²²¹⁶ ve onu *ed-Duafâ*’sına almamıştır. Yani mezkûr râvi hakkında her iki münekkit de sika sadûk gibi lafızlarla değerlendirmede bulunmakla birlikte söz konusu râviyi *ed-Duafâ* adlı eserlerinde zikretmede farklı düşünmüşlerdir. Bununla ilgili olarak başka bir örnekte Buhârî, Cülâs b. Amr ve Hammâd b. Ubeyd hakkında “لا يصح حديثه” (hadisi sahih değildir)²²¹⁷ ifadesini kullanarak bu râviye *ed-Duafâu’s-sağîr*’de yer verirken, Nesâî *ed-Duafâ*’sında bu iki râviyi zikretmemiştir.

Bu konuyla ilgili bir diğer örnekte Buhârî, Hüseyin b. Ebû Süfyân hakkında *ed-Duafâu’s-sağîr*’de “حديثه ليس بمستقيم” (hadisi sağlam değildir) ifadesini kullanmıştır.²²¹⁸ Nesâî ise bu râviye *ed-Duafâ*’sında yer vermemiştir. Yine duafâ müelliflerinin eserlerinde zikretmede farklı düşündükleri Hamza b. Necîh’e

²²⁰⁹ Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 145.

²²¹⁰ Bu hususta bk. EK I Tablosu.

²²¹¹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VIII, 387; a.mlf., *et-Târîhu’s-sağîr*, II, 203.

²²¹² Zehebî, *Mîzan*, VII, 301. Yahya da “ليس بشيء” demiştir. Bu râvinin zayıflığında icma edilmiştir. bk. Mizzî, *Tehzîb*, XXXII, 445.

²²¹³ Buhârî Vekî’den aktarmıştır. bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VIII, 425; a.mlf., *et-Târîhu’s-sağîr*, II, 169; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 128.

²²¹⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 357. Yahya b. Maîn de “ليس بشيء” ifadesini kullanmıştır. bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 180; Makrizî, *Muhtasar*, I, 809. Örnekler için bk. EK I Tablosu.

²²¹⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 22.

²²¹⁶ Bâcî, *et-Ta’dîl*, I, 369; Mizzî, *Tehzîb*, III, 478. Yahya b. Maîn de sika olduğunu söylemiştir. bk. İbn Maîn, *Târîh*, (Dûrî rivayeti), III, 483.

²²¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, II, 65; III, 28; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 31, 38.

²²¹⁸ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 37. Buhârî *et-Târîhu’l-kebîr*’de ise “حديثه فيه نظر” (hadisinde şüphe vardır) ifadesini kullanmıştır. bk. II, 383.

Buhârî “كان معتزليا” (O Mu‘tezilî idi) ifadesiyle *ed-Duafâu’s-sağîr*’de yer verirken,²²¹⁹ Nesâî bu râviye *ed-Duafâ*’da yer vermemiştir.

Bu karşılaştırmada ortaya çıkan bir diğer husus ise Buhârî’nin “لم يصح”²²²⁰ lafzıyla değerlendirip isnaddaki bazı kusurlardan dolayı *ed-Duafâu’s-sağîr*’e aldığı Huyey el-Leysî ve Ka‘kâ‘ gibi sahâbîlere Nesâî’nin *ed-Duafâ*’sında yer vermemesidir. Zikredilen bu örneklerde her iki münekkit arasında ricâl değerlendirme metotlarındaki farklılık ile eserlerini oluştururken benimsedikleri bir yöntem farklılığından söz edilebilir.

3. Buhârî ve Ebû Hâtîm

Emirü’l-mü’minîn fi’l-hadis ünvanına sahip olan Ebû Hâtîm râvileri bütün yönleriyle tanıyıp rivayetlerdeki illetleri hemen ortaya çıkarmakta uzmanlaşmıştır. Ebû Hâtîm 277/890 tarihinde Rey’de vefat etmiştir.²²²¹ Ebû Hâtîm’in değerlendirmeleri için İbn Ebî Hâtîm’in *el-Cerh ve’t-ta’dîl* adlı eserini dikkate almakla beraber şunu da ifade etmeliyiz ki bazı durumlarda Ebû Zür‘a’nın²²²² da görüşleri incelenmiştir. Bu bağlamda Ebû Zür‘a’nın *Kitâbu’d-Duafâ* adlı eserinde hem tertip hem de muhteva itibarıyla Buhârî’nin etkisinin belirgin olduğu tespit edilmiştir.²²²³ Bu değerlendirme Buhârî’nin çağdaşı bir duafâ müellifi üzerindeki tesirini ortaya koymaktadır.

Daha önce de kısaca değinildiği üzere İbn Ebî Hâtîm’in *el-Cerh ve’t-ta’dîl* adlı eserinin sadece zayıf râvîlere özgü bir kaynak olmadığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Buradaki amaç çağdaş bu münekkitler arasında ricâl değerlendirmeleri açısından bir mukayese yapmaktır. Diğer bir husus ise Ebû Hâtîm’in, bazı râvîlerin *ed-Duafâu’s-sağîr*’de yer alması nedeniyle Buhârî’ye

²²¹⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 52; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 39.

²²²⁰ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, III, 74; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 39, 100.

²²²¹ bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 349-372; Hatîb, *Târîh*, II, 73-77; Zehebî, *Siyer*, XIII, 247-263; İbrahim Canan, “Ebû Hâtîm er-Râzî”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 150-151.

²²²² Ebû Zür‘a 194/809 yılında doğdu. Rey, Mısır, Kûfe ve Bağdâd gibi ilim merkezlerine seyahat ederek orada Ebû Nu‘aym ve Ahmed b. Hanbel gibi hocalardan hadis tahsilinde bulundu. 264/878 yılında Rey’de vefat etti. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, I, 328-349; Hatîb, *Târîh*, X, 326-337; Zehebî, *Siyer*, XIII, 65-85; Sa’dî el-Hâşimî, *Ebû Zür‘a er-Râzî ve cuhûduhu fi’s-sünneti’n-nebeviyye (me‘a tahkiki kitâbihi ed-Duafâ ve ecvibetihî alâ es’ilet’il-Berzeî)*, Medîne: el-Câmi‘atu’l-İslâmiyye, 1982/1402, I, 45-81; Muhammed Beşîr, *Elfâz*, ss. 117-119; M. Yaşar Kandemir, “Ebû Zür‘a er-Râzî”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 274-275.

²²²³ bk. Sa’dî el-Hâşimî, *Ebû Zür‘a er-Râzî*, II, 614; Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler*, s. 64-65.

yönelttiği eleştiridir. Bu konuyu da tetkik etmek maksadıyla böyle bir karşılaştırma yapılmıştır.

İki münekkit arasında ricâl değerlendirmeleri açısından yaptığımız karşılaştırmada Buhârî ile Ebû Hâtim'in bazen aynı bazen de farklı lafızlar kullandığı görülmektedir. Bununla ilgili olarak bazı örnekler verilebilir. Buhârî, İbrâhim b. İsmâîl'i "كثير الوهم يكتب حديثه" (vehmi çoktur ancak hadisi yazılır)²²²⁴ lafzıyla değerlendirirken, Ebû Hâtim "ولا يحتج به يكتب حديثه" (hadisi yazılır ancak onunla ihticâc edilmez) lafzını kullanmıştır.²²²⁵ Bir diğer örnekte İbrâhim b. Ebû Hayye hakkında Buhârî ve Ebû Hâtim "منكر الحديث" lafzını kullanmıştır.²²²⁶ Yine Eyyûb b. Âiz et-Tâî hakkında Ebû Hâtim sadûk sika lafızlarını kullanırken,²²²⁷ Buhârî'nin de sadûk dediği daha önce zikredilmişti.²²²⁸

Yese' b. Talha hakkında Buhârî "منكر الحديث" lafzını kullanırken,²²²⁹ Ebû Hâtim onun kuvvetli olmadığını ifade etmiş ve "منكر الحديث" değerlendirmesinde bulunmuştur.²²³⁰ Ezver b. Gâlib el-Basrî hakkında Buhârî "منكر الحديث" lafzını kullanırken,²²³¹ Ebû Hâtim ise münker ve meçhul lafızlarını zikretmiş, Ebû Zür'a da onun kuvvetli olmadığını ifade etmiştir.²²³²

Her iki münekkit arasında ricâl değerlendirmelerinde bazı örnekler böyle olmakla birlikte Ebû Hâtim on yedi râvinin Buhârî'nin *ed-Duafâ*'sından çıkarılması gerektiğini söyleyerek Buhârî'ye itiraz etmiştir. Bu konuyla ilgili bazı râvilere örnek vermek istiyoruz. Buhârî, Ehnes b. Halîfe ed-Dabbî'yi "لم يصح حديثه" ifadesiyle *ed-Duafâu's-sağîr*'e almıştır.²²³³ Ebû Hâtim ise ondan bir kişinin

²²²⁴ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 16.

²²²⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 84.

²²²⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 16; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 96.

²²²⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 253.

²²²⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 420; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 22.

²²²⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 425; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 128

²²³⁰ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 214; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 145; Zehebî, *el-Muğni*, II, 756; a.mlf., *Mîzan*, VII, 269; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 298.

²²³¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 57; a. mlf., *et-Târîhu's-sağîr*, II, 120; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 25.

²²³² Dârekutnî de münkerü'l hadis, Nesâî ise zayıf olduğunu söylemiştir. İbn Hibbân da hata ettiğini nakletmiştir. bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 156; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 336; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, s. 95; Dârekutnî, *ed-Duafâ*, s. 6; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 178. Bu konudaki örnekler için bk. EK I Tablosu.

²²³³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 65; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 25.

rivayet ettiğini belirtmiş ve bu râvinin *ed-Duafâ*'dan çıkarılması gerektiğini ifade etmiştir.²²³⁴ Kaynaklarda bu râvinin meçhul olduğu zikredilmiştir.²²³⁵ Yine Ebû Hâtim, Revvâd b. el-Cerrâh'ın Buhârî'nin *ed-Duafâ*'sından çıkarılması gerektiğini söylemiştir.²²³⁶ Ancak yapmış olduğumuz araştırmada bu râvi *ed-Duafâu's-sağîr*'de tespit edilememiştir.²²³⁷ Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de bu râvi hakkında “كان قد اختلط لا يكاد ان يقوم حديثه” (Onun ihtilât ettiğini neredeyse hadisi sağlam rivayet edemeyeceğini)²²³⁸ ifade etmiştir. Münekkitlerin bir kısmı Revvâd b. el-Cerrâh'ı ta'dîl ederken bir kısmı da cerh etmişlerdir.²²³⁹ Revvâd b. el-Cerrâh örneğinde görüldüğü gibi bu râvilerden bir kısmı *ed-Duafâu's-sağîr*'de bulunmamaktadır. Hatta bu nedenle Zehebî, Ebû Hâtim'in hata ettiğini, o râviyi *ed-Duafâ*'da bulamadığını söylemiştir.²²⁴⁰ Burada Ebû Hâtim'in *ed-Duafâ* diye belirttiği eserin *ed-Duafâu'l-kebîr* olma ihtimali zikredilebilir.

Buhârî sahâbî olduğu ihtilaflı olan Kudeyr ed-Dabbî hakkında *ed-Duafâu's-sağîr*'de “ليس بالقوي” lafzını kullanmıştır.²²⁴¹ Ebû Hâtim de sözü geçen râvi hakkında “محلل الصدق” terimine yer vermiştir.²²⁴² Münekkitlerin mezkûr râviyi tenkit ettikleri görülmektedir.²²⁴³ Buna göre Buhârî bu değerlendirmede şaz kalmamıştır. Bu husustaki bir diğer örnekte Buhârî sahâbî olan Hind b. Ebû Hâle hakkında “يتكلمون في إسناده” lafzını kullanarak onu *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikretmiştir.²²⁴⁴ Buhârî görüldüğü üzere söz konusu râvinin değil isnadın tenkit edildiğini belirtmiştir. Ebu Hâtim ise ondan meçhul kişilerin rivayet ettiğini bu

²²³⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, II, 345.

²²³⁵ Nemerî, “er-Ruvât”, s. 310; Abdurabbih Selmân Ebû Su'aylık, “er-Ruvâtullezine enkere Ebû Hâtîm er-Râzî ale'l-İmâmi'l-Buhârî zekerehum fi'd-Duafâ dirâseten nakdiyyeten tahlîliyyeten”, *Ulûmu'ş-şeri'ati ve'l-kanûn*, c. XL, S. 2, 2013, s. 711.

²²³⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 524.

²²³⁷ krş. Nemerî, “er-Ruvât”, s. 314; Ebû Su'aylık, “er-Ruvât”, s. 703.

²²³⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 336.

²²³⁹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 286; Ebû Su'aylık, “er-Ruvât”, s. 703.

²²⁴⁰ Cem'an b. Ahmed ez-Zehrânî, “Taakkubât Ebi Hâtîm ale'l-Buhârî el-Müteallikati bi-cerhi'r-ruvât ve ta'dîlihîm”, *Mecelletu merkezi'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, S. 46, ts., s. 262.

²²⁴¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 101.

²²⁴² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VII, 174.

²²⁴³ Nesâî zayıf olduğunu, İbn Hibbân mürsel ve münker rivayet naklettiğini ifade etmiştir. bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 228; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 221; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 79-80; İbn Hacer, *Lisân*, IV, 484.

²²⁴⁴ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 123.

nedenle Hind’de bir problemin olmadığını ifade etmiştir.²²⁴⁵ Sonuç olarak burada iki münekkit arasında herhangi bir tearuz söz konusu değildir.

Bu konuda başka örnek değerlendirmeleri de aktarmak istiyoruz. Buhârî, Yahya b. Yezîd hakkında “لم يصح حديثه”²²⁴⁶ ifadesini kullanmıştır. Ebû Hâtim ise bu râvi hakkında “ليس به بأس” (onda bir beis yoktur)²²⁴⁷ demiş ve onun *ed-Duafâ*’dan çıkması gerektiğini söyleyerek Buhârî’ye itiraz etmiştir.²²⁴⁸ İbn Adî de “لا أرى بحديثه”²²⁴⁹ (Ben hadisinde bir beis görmüyorum ve onun sadûk biri olduğunu umuyorum) şeklindeki değerlendirmesiyle Ebû Hâtim ile benzer bir değerlendirmede bulunmuştur.²²⁵⁰ Bir diğer örnekte Buhârî, Yahya b. Bistâm’ı “يذكر بالقدر” (Kaderî olmakla anılmaktadır)²²⁵¹ şeklindeki bir ifadeyle *ed-Duafâu’s-sağîr*’e almıştır. Ebû Hâtim ise bu râvi hakkında “ما بحديثه بأس قدرى شيخ صدوق” (Kaderî olsa da hoca ve sadûktur ve hadisinde de bir beis yoktur) şeklindeki değerlendirmesiyle Buhârî’nin bu râviyi *ed-Duafâ*’sına alması nedeniyle ona itiraz etmiştir.²²⁵² Bununla birlikte Dârekutnî, Ukaylî, İbn Hibbân, Zehebî ve İbn Hacer de bu râviyi zayıf râviler ile ilgili eserlerine almışlardır.²²⁵³ Yani sonraki dönem münekkitlerinin çoğunluğu burada Buhârî’ye uygun olarak hareket etmişlerdir diyebiliriz. Bu değerlendirme Buhârî’nin sonraki dönem *duafâ* müelliflerine etkisini de açıkça ortaya koymaktadır.

Bu değerlendirmelere göre Buhârî’nin bahsi geçen birkaç râvide “لم يصح حديثه” (hadisinin sahih olmaması) şeklinde tenkit edilen bazı râvilere Buhârî’nin *ed-Duafâu’s-sağîr*’de yer vermesi nedeniyle Ebû Hâtim’in buna itiraz ettiği

²²⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX, 116.

²²⁴⁶ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, VIII, 310; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 126.

²²⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX, 198;

²²⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, IX, 198.

²²⁴⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 232.

²²⁵⁰ bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 115; Zehebî, *Mîzân*, VII, 228; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 282. Ayrıca bk. Zehrânî, “Taakkubât”, s. 262-264.

²²⁵¹ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, VIII, 264; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 124.

²²⁵² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, IX, 132.

²²⁵³ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 394; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 119; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 192; Zehebî, *Mîzân*, VII, 164; İbn Hacer, *Lisân*, VI, 243. Ayrıca bk. Zehrânî, “Taakkubât”, s. 259. Ebû Hâtim’in Buhârî’nin *ed-Duafâ*’sına almasından dolayı itiraz ettiği bu râvilerden bazıları Abdurrahman b. Sâbit b. Sâmit, Abdurrahman b. Selmân el-Hacerî, Abdurrahman b. Atâ’dır. bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, V, 241, 269.

görülmektedir. Yine Buhârî'nin Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen bazı râvileri söz konusu eserinde zikretmesi Ebû Hâtim'in eleştirisine sebep olmuştur. Halbuki bütün bu hususlar Buhârî'nin eserinin tasnifindeki metodu ile alakalıdır.

Hülasa Ebû Hâtim'in Buhârî'ye itiraz ettiği bu râvilerin bazılarında Buhârî'nin haklı olduğu yani söz konusu râvinin zayıf olarak değerlendirildiği bazen de Ebû Hâtim'in *ed-Duafâ*'dan çıkarılması gerektiğini söylediği râvilerin ta'dîl edildikleri görülmektedir. Bununla birlikte bazı ricâl değerlendirmelerinde her iki münekkit arasında görülen ihtilafın zâhirî olduğu, aslında Buhârî ile Ebû Hâtim arasında ittifak olduğu ifade edilmiştir.²²⁵⁴ Bu bağlamda bazen de iki münekkit aynı sonucu farklı lafızlarla ortaya koymuşlardır. Bu farklılıklar cerh-ta'dîl ilminin içtihadî olduğunu göstermektedir.

E. Buhârî'nin *ed-Duafâ*'s-sağîr'i ile Sonraki Dönem Duafâ

Literatürünün Karşılaştırılması

Sonraki dönem duafâ literatürü ile Ukaylî ve Dârekutnî'nin *ed-Duafâ*, İbn Adî'nin *el-Kâmil*, İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*, Zehebî'nin *Mîzânu'l-i'tidâl* ve İbn Hacer'in *Lisânu'l-mîzân* adlı eserleri kastedilmiş ve bu eserlerdeki ricâl değerlendirmeleri incelenmiştir. Burada da mezkûr müellifler ile Buhârî arasında duafâ eserlerindeki ricâl değerlendirmeleri yöntem ve içerik açısından mukayese edilmiştir.

1. Buhârî ve Ukaylî

Ukaylî güvenilir bir muhaddis olarak tanınmış, hadisleri çoğunlukla ezberinden rivayet etmiş, hâfızasının sağlamlığını denemek isteyenler onun yanılmadığını görmüşlerdir.²²⁵⁵ Günümüze ulaşan veya sadece isimleri bilinen eserleri, Ukaylî'nin yoğun biçimde ricâl ve cerh-ta'dîl alanlarında faaliyet gösterdiğine işaret etmektedir. Ukaylî'nin zayıf râvileri inceleyen ve duafâ

²²⁵⁴ Zehrânî, Taakkubât, s. 268-269. Ayrıca bk. Ebû Su'aylık, "er-Ruvât", s. 718-719; Nemerî, "er-Ruvât", s. 382.

²²⁵⁵ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. Zehebî, *Siyer*, XV, 236-239; M. Emin Özafşar, "Ukaylî", *DİA.*, İstanbul 2012, XLII, 59; Şule Coşkun, *Ukaylî'nin Kitâbu'd-Duafâ'i'l-Kebîr'i ve Cerh-ta'dîl Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2002, ss. 1-7.

literatürünün gelişim döneminin ilk örneğini oluşturan en meşhur eseri *Kitâbu'd-Duafâ*'dır. Eserde çeşitli nedenlerle tenkit edilen râviler incelenmektedir.²²⁵⁶

Ukaylî'nin *ed-Duafâ*'sı tarandığı zaman Buhârî'ye yoğun olarak atıf yapıldığı görülmektedir. Ukaylî, Buhârî'nin *ed-Duafâ*'sının râvisi Âdem b. Mûsâ el-Huvârî (ö. 305/918)'den Buhârî'nin değerlendirmelerini nakletmiştir.²²⁵⁷ Huvârî'nin tercemesini naklettiği râvi sayısı altı yüz doksan beş olarak tespit edilmiştir.²²⁵⁸ Daha önce Buhârî'nin *ed-Duafâu'l-kebîr*'indeki râvi sayısının yedi yüz civarında olduğu ifade edilmişti. Öyleyse Ukaylî'nin Buhârî'nin *ed-Duafâ*'sının büyük bir kısmını naklettiğini yani *ed-Duafâ*'nın Ukaylî'nin en temel kaynakları arasında olduğunu ifade edebiliriz.²²⁵⁹

Birçok râvi değerlendirmesinde Ukaylî sadece Buhârî'nin değerlendirmesini zikretmiştir. Ukaylî bazı râvilerle ilgili olarak Buhârî'nin değerlendirmesinin olduğu durumlarda artık başka münekkitleri de zikretme gereği duymamıştır. Örneğin Ukaylî, Nesâî gibi münekkitlerin *ed-Duafâ* adlı eserlerine almadığı Eyyûb b. Âiz ve Hamza b. Necîh'i sadece Buhârî'nin değerlendirmesiyle birlikte *ed-Duafâ*'sında zikretmiştir.²²⁶⁰ Bir diğer örnekte Ebân b. Cebele el-Kûfi hakkında Buhârî “منكر الحديث”²²⁶¹ lafzını kullanırken, Ukaylî burada sadece Buhârî'nin değerlendirmesini nakletmiştir.²²⁶² Yine Ukaylî, bazı münekkitlerin *duafâ* ile ilgili eserlerine almadıkları Hammâd b. Ubeyd ile Hâris b. Nu'mân el-Leysî'yi Buhârî'nin değerlendirmesiyle birlikte *ed-Duafâ*'sına almıştır.²²⁶³ Görüldüğü gibi Ukaylî *ed-Duafâ*'sında diğer *duafâ* müelliflerine göre Buhârî'ye daha çok atıfta bulunarak onun tasnif metoduna bağlı kalmıştır.

²²⁵⁶ bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 39-47 (nâşirin mukaddimesi); Zehebî, *Siyer*, XV, 238; Özaşşar, “Ukaylî”, *DİA.*, XLII, 59; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 90.

²²⁵⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 23, 27; Ammârî, *Menhec*, s. 68.

²²⁵⁸ Ammârî ise bu râkâmı beş yüz yetmiş dokuz olarak vermektedir. bk. *Menhec*, s. 51.

²²⁵⁹ krş. Atuv, *Mustalahât*, s. 137-138; Ammârî, *Menhec*, s. 69; Coşkun, *Ukaylî*, s. 6.

²²⁶⁰ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 108, 290.

²²⁶¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 453-454; a.mlf., *et-Târihu's-sağîr*, II, 174; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 23.

²²⁶² Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 41. İbn Adî onun tanınmadığını (ma'rûf olmadığını) hakkında az bilginin olduğunu ifade etmiştir. İbn Adî de Buhârî'den “منكر الحديث” ifadesini nakletmiştir. Ebû Hatîm meçhûl ve “منكر الحديث” olduğunu söylemiştir. Nesâî sika olmadığını, Dârekutnî ise zayıf olduğunu belirtmiştir. bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 389; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 116; Makrizî, *Muhtasar*, I, 165-166.

²²⁶³ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 214, 313.

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de tenkit edip *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer vermediği bazı râvileri Ukaylî'nin *ed-Duafâ*'sında zikrettiği de görülmektedir. Bu râvilerin Buhârî'nin *ed-Duafâu'l-kebîr*'inde yer aldığını söyleyebiliriz. Örneğin Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de İsmâil b. Muhtâr hakkında “لم يصح حديثه فيه نظر” lafzını kullanmıştır.²²⁶⁴ Tespitlerimize göre bu râvi *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer almamaktadır. Ukaylî de bu râvi hakkında sadece Buhârî'nin değerlendirmesini nakletmiş kendisi ayrıca bir hükümde bulunmamıştır.²²⁶⁵ Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de tenkit ettiği bazı râvilerin -her ne kadar bu râviler *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer almasa da- sonraki dönem duafâ literatüründe yer alması Buhârî'nin zayıf râvilerin tasnif edildiği edebiyata etkisinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Ukaylî'nin *ed-Duafâ*'da Buhârî'den farklı düşündüğü durumlar da bulunmaktadır. Nitekim Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikrettiği bazı râvilere Ukaylî'nin yer vermediğini görmekteyiz. Örneğin Buhârî, Kühmüs b. el-Minhal'ın Kaderî olduğunu ifade etmiş ve onu *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikretmiştir.²²⁶⁶ Ancak tespitlerimize göre Ukaylî bu râviye eserinde yer vermemiştir. Yine bu bağlamda Ukaylî, Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği sahabileri eserinde zikretmemiştir. Zikredilen bu örneklerde her iki münekkit arasında ricâl değerlendirme esaslarındaki metot farklılığı ile eserlerini oluştururken benimsedikleri yöntem farklılığından söz edilebilir.

2. Buhârî ve İbn Hibbân

İbn Hibbân kaynaklarda “hadis hâfızı, Horasan'ın hadis şeyhi” gibi ifadelerle anılmış ve o hadislerin sıhhatini belirleme, hadis râvilerini cerh-ta'dîl etme konularındaki çalışmalarıyla tanınmıştır.²²⁶⁷ Onun *Kitâbu'l-mecrûhîn* adlı eseri rivayetleri tenkit edilen râvilere dair alfabetik bir eser olup giriş bölümünde cerh ve ta'dîl faaliyetlerinin tarihçesi özetlenmiş, yirmi çeşit cerh sebebi hakkında

²²⁶⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 374.

²²⁶⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 94.

²²⁶⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 101.

²²⁶⁷ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balâbân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1993/1414, I, 7-53; Zehebî, *Siyer*, XVI, 92-104; Sübkî, *Tabakât*, III, 131-135; Mehmet Ali Sönmez, “İbn Hibbân”, *DİA.*, İstanbul 1999, XX, 63-64; a.mlf., *İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dil Metodu*, İstanbul: Umran Yayınevi, ts., ss. 3-19.

geniş bilgi verilmiştir. Râvilerin hangi sebeplerle cerhedildiğini belirten eser zayıf ve mevzû hadisleri tanımada da önemli bir kaynaktır.²²⁶⁸

İbn Hibbân'ın kaynakları arasında Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inin önemli bir yeri olduğunu öncelikle ifade edebiliriz.²²⁶⁹ Ancak İbn Hibbân eserlerinde neredeyse Buhârî'ye hiç atıfta bulunmaz. Bu durumun çeşitli sebepleri olabilir. Bu sebepler arasında İbn Hibbân'ın Buhârî'den önceki münekkitlere atıf yapmayı tercih etmesi zikredilebilir.

İbn Hibbân ile Buhârî'nin ricâl değerlendirmeleri karşılaştırıldığında İbn Hibbân'ın Buhârî'nin çeşitli lafızlarla tenkit ettiği râviler hakkında onların tenkit edilme gerekçelerini açıkladığı görülmektedir. Örneğin Buhârî, İsmâîl b. İbrâhim b. Muhâcir el-Becelî'yi “ني حديثه نظر” (hadisinde şüphe vardır)²²⁷⁰ lafzıyla değerlendirirken, İbn Hibbân “كان فاحش الخطأ” (çok hata yaptığı)²²⁷¹ şeklindeki değerlendirmesiyle tenkit edilme gerekçesini açıklamıştır. Yine Buhârî, İbrâhim b. İsmâîl hakkında daha önce de ifade edildiği gibi vehminin çok olduğunu belirtmiştir.²²⁷² İbn Hibbân ise “كان يقلب الاسانيد ويرفع المراسيل” (isnadları kalbettiğini ve mürsel hadisleri merfû yaptığını)²²⁷³ ifade ederek vehmiyle kastedilenin ne olduğunu açıklamıştır.

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de çeşitli lafızlarla tenkit edip *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer vermediği bazı râviler hakkında İbn Hibbân'ın bazen farklı terimlerle değerlendirmede bulunduğu görülmektedir. Örneğin Buhârî, Abbâd b. Abdussamed hakkında “فيه نظر” lafzını kullanmıştır.²²⁷⁴ İbn Hibbân ise bu râvi hakkında “منكر الحديث جدا فلا يجوز الاحتجاج به” (O münker hadis rivayet eder, onunla

²²⁶⁸ bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, م (Neşredenin girişi); Sönmez, “İbn Hibbân”, *DİA.*, XX, 64; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, ss. 93-98.

²²⁶⁹ bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, “nûn” (neşredenin girişi); Ahmed, “Menhucu't-tevsîk fi kitâbi't-târîhi'l-kebîr li'l-İmâmi'l-Buhârî ve'l-cerh ve't-ta'dîl li İbn Ebî Hâtim ve's-sikât li İbn Hibbân el-Büstî”, s. 46.

²²⁷⁰ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 18.

²²⁷¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 122.

²²⁷² Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 16.

²²⁷³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 103. Bu konuda diğer örnekler için bk. Ek I tablosu.

²²⁷⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 41.

ihdicâc edilmez) lafzını kullanmıştır.²²⁷⁵ Bir diğer örnekte Buhârî, Nadr b. Kesîr hakkında “فيه نظر” lafzını kullanmıştır.²²⁷⁶ İbn Hibbân ise bu râviyi “يروى الموضوعات عن” (Sika râvilerden mevzu rivayetler nakletmektedir. Onunla ihticâc edilmez, deccâldir) şeklindeki lafızlarla değerlendirmiştir.²²⁷⁷ Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de tenkit edip *ed-Duafâu 's-sağîr*'de yer vermediği bazı râvilerin sonraki dönem duafâ literatüründe yer alması Buhârî'nin duafâ edebiyatının oluşumundaki etkisinin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Buhârî ile İbn Hibbân'ın bazı râvileri duafâyâ ait eserlerinde nakletme hususunda ihtilaf ettikleri görülmektedir. Örneğin Buhârî'nin *ed-Duafâu 's-sağîr*'de zikretmiş olduğu bazı sahâbîleri İbn Hibbân da *el-Mecrûhîn* adlı eserine almamıştır. Buhârî'nin *ed-Duafâu 's-sağîr*'deki râvilerle İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'i arasında yaptığımız incelemede Buhârî'nin *ed-Duafâu 's-sağîr*'deki dört yüz on sekiz râvinin yaklaşık üç yüzü *el-Mecrûhîn*'de tespit edilmiştir. Bu bağlamda daha önce de ifade edildiği gibi Eyyûb b. Âiz'i bazı münekkitler duafâyâ ait eserlerine almamışlardır. İbn Hibbân da söz konusu râviyi *el-Mecrûhîn* adlı eserine almamış, *es-Sikât* adlı eserinde bu râviye yer vermiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ta da mezkûr râvinin Mürciî olduğunu ve hata yaptığını ifade etmiştir.²²⁷⁸ Yine İbn Hibbân Buhârî'nin benzer şekilde değerlendirdiği Talk b. Habîb ile Salt b. Mihrân'ı da *el-Mecrûhîn* adlı eserine almamıştır. Bir başka örnekte Buhârî'nin Ehnes b. Halîfe ed-Dabbî'ye *ed-Duafâu 's-sağîr*'de yer verdiği nakledilmişti.²²⁷⁹ İbn Hibbân ise bu râviye *el-Mecrûhîn*'de yer vermeyip *es-Sikât* adlı eserinde onu zikretmiştir.²²⁸⁰

²²⁷⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 170. Bu râvi hakkında Ukaylî de “أحاديثه مناكير لا يعرف أكثرها إلا به” (hadisleri münkerdir çoğu hadisleri de bu şekilde tanınmaktadır), İbn Adî “هو ضعيف منكر الحديث ومع” (O zayıftır ve münker hadis rivayet eder. Bununla birlikte Şiiilikte aşırıdır) değerlendirmesinde bulunmuştur. bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 82; Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 138; İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 343; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 75.

²²⁷⁶ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VIII, 91.

²²⁷⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 49. İbn Adî “هو ممن يكتب حديثه” (o hadisi yazılardanır), İbn Hacer “ضعيف” (zayıf) lafzını kullanmıştır. bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 27; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 162; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 562. Diğer örnekler için bk. Ek I Tablosu.

²²⁷⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 59.

²²⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 65; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 25.

²²⁸⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, IV, 60.

Bu veriler ışığında sonuç olarak her iki münekkit her ne kadar farklı eserlerinde bu râvileri değerlendirseler de iki münekkit arasında esastan bir ihtilafın olduğu söylenemez. Burada her iki münekkit arasında ricâl değerlendirme esaslarındaki tutum ile eserlerinin tasnifindeki bir yöntem farklılığından söz edilebilir.

3. Buhârî ve İbn Adî

Güçlü bir hafızaya sahip olan İbn Adî rivayetlerdeki gizli kusurlar (illetler), hadis ricâli ve cerh-ta'dîl gibi alanlarda otorite addedilmiştir.²²⁸¹ İbn Adî'nin *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl* adlı eseri duafâ edebiyatının en mühim eserlerinden biri kabul edilmiştir. Nitekim Zehebî *el-Kâmil*'i "Duafâ kitaplarının en iyisidir" ifadesiyle tavsif etmiştir.²²⁸²

İbn Adî'nin kaynakları arasında Buhârî, bin yüz elli dört atıfla Yahya b. Maîn'den sonra (bin sekiz yüz otuz sekiz atıf) ikinci sırada gelmektedir. Üçüncü sırada ise Ahmed b. Hanbel (beş yüz atıf) gelmektedir. Ukaylî'nin atıf yapma oranında da ilk üç münekkit bu şekilde sıralanmıştır.²²⁸³

İbn Adî, Buhârî'nin *ed-Duafâ*'sını Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hammâd ed-Dûlâbî (ö. 320/932) ve Muhammed b. Abdullah b. el-Cüneyd el-Cüneydî'den (ö. ?) nakletmektedir.²²⁸⁴ Dûlâbî'nin aktarmış olduğu terceme sayısı altı yüz doksan, Cüneydî'nin aktarmış olduğu terceme sayısı ise dört yüz otuz altı olarak tespit edilmiştir.²²⁸⁵ Her iki sayıyı topladığımız zaman İbn Adî'nin Buhârî'den yapmış olduğu toplam atıf sayısına yakın bir rakamın ortaya çıktığı görülecektir. Yani İbn Adî'nin de Ukaylî gibi Buhârî'nin *ed-*

²²⁸¹ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. Zehebî, *Siyer*, XVI, 154-156; Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 31-114; Utuvve Muhammed el-Kureynâvî, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî ellezine tekelleme fihim İbn Adî fi kitâbihi el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze: el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, 2011/1432, ss. 12-14; Mustafa İsmâil Mustafa el-Ubeydî, "el-Mevâridü'n-nakdiyye li'l-Hâfiz İbn Adî fi kitâbihi'l-Kâmil", *Mecelletu'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, 2/21, ss. 89-91; Selman Başaran, "İbn Adî", *DİA.*, İstanbul 1999, XIX, 296-298.

²²⁸² bk. Zehebî, *Mizân*, I, 112; Ali Nûr, *İbn Adî ve Menhecuhu*, I, 133-135; Başaran, "İbn Adî", *DİA.*, XIX, 298; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, ss. 101-107.

²²⁸³ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 133-134. krş. Ali Nûr, *İbn Adî*, I, 281-331; Ammârî, *Menhec*, s. 51; Abdülvedûd Mustafa es-Su'udî, "es-Sebr 'inde ulemâi'l-hadîs ve keyfiyyetu tatbikihi fi'l-asri'l-hadîs", *Havliyyetu merkezi'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Yıl 3, S. 5, s. 34.

²²⁸⁴ bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 402, 417, 424; Ammârî, *Menhec*, s. 51; Ubeydî, "el-Mevâridü'n-nakdiyye li'l-Hâfiz İbn Adî fi kitâbihi'l-Kâmil", s. 100. Dûlâbî'nin Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ini de aktardığı ifade edilmiştir. Bu konudaki deliller için bk. Ammârî, *Menhec*, s. 76.

²²⁸⁵ Atuv, *Mustalahât*, s. 137; Ammârî, *Menhec*, s. 78.

Duafâu'l-kebîr ile *et-Târîhu'l-kebîr*'deki ricâl değerlendirmelerini nakletmeye çalıştığı söylenebilir. Buna göre İbn Adî'nin *el-Kâmil*'ini telif ederken en temel kaynakları arasında Buhârî'nin her iki eserinin olduğunu söyleyebiliriz.

İbn Adî'nin bazı râvi değerlendirmelerinde tek kaynağı Buhârî olmuştur. Başka bir deyişle İbn Adî, Ukaylî gibi bazı râvi değerlendirmelerinde sadece Buhârî'nin değerlendirmesini zikrederek eserini oluşturmuştur. Örneğin Cülâs b. Amr hakkında İbn Adî “لا يصح حديثه” (hadisi sahih değildir)²²⁸⁶ ifadesiyle Buhârî'nin değerlendirmesini zikretmiş, daha sonra Buhârî'nin buradaki amacının ister maktu ister müsned olsun “cim” harfiyle başlayan râvileri zikretmek olduğunu söylemiştir.²²⁸⁷ Bir diğer örnekte İbn Adî, Ehnes b. Halîfe ed-Dabbî hakkında Buhârî'nin “لا يصح حديثه” değerlendirmesini nakletmiş²²⁸⁸ ve Ehnes'in tanınmadığını ve İbn Mesûd'dan maktu rivayeti olduğunu ifade etmiştir.²²⁸⁹

İbn Adî *el-Kâmil*'de Buhârî'nin yapmış olduğu bazı hususları tespit etmeye çalışmıştır. Örneğin o, Buhârî'nin “منكر الحديث” dediği râvilerin münker rivayetlerini zikretmeye gayret etmiştir.²²⁹⁰

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de tenkit edip *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer vermediği bazı râvileri İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde zikrettiği görülmektedir. Söz konusu râvilerin Buhârî'nin *ed-Duafâu'l-kebîr*'inde yer alması muhtemeldir. Örnek verecek olursak Buhârî, Muhammed b. Muâviye hakkında *et-Târîhu'l-kebîr*'de “فيه نظر” lafzını kullanmıştır.²²⁹¹ İbn Adî de Buhârî'nin değerlendirmesini zikretmiş, kendisi de onun meçhul olduğunu belirtmiştir.²²⁹² Bu konuda bir başka örnek olarak Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'de İsmâil b. Muhtâr hakkında “فيه نظر لم يصح” (hakkında şüphe vardır, hadisi sahih değildir) lafzını kullanmıştır.²²⁹³ İbn

²²⁸⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 65; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 31.

²²⁸⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 179.

²²⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 65; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 25.

²²⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 419.

²²⁹⁰ bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 58, 176. İbn Adî diğer münekkitlerin de lafızlarını açıklamaya çalışmakla birlikte özellikle Buhârî'ye daha bir öncelik tanımıştır. bk. Ahmed Abdullah, “Şerhu İbn Adî li-‘ibârâti'l-eimmeti'l-cerh ve't-ta'dîl”, s. 158.

²²⁹¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 246.

²²⁹² İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 279.

²²⁹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 374.

Adî bu râvi hakkında Buhârî'nin mezkûr değerlendirmesini zikretmekle birlikte onun meçhul olduğunu da ifade etmiştir.²²⁹⁴ Buna göre Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de tenkit edip *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer vermediği bazı râvilerin sonraki dönem duafâ literatüründe yer alması Buhârî'nin duafâ edebiyatının oluşumundaki bariz bir etkisi olarak değerlendirilebilir.

Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği bazı râvilere İbn Adî'nin de *el-Kâmîl*'inde zikretme hususunda farklı bir tavır takındığı görülmektedir. Örneğin İbn Adî de Eyyûb b. Âiz, Zer b. Abdullah, Salt b. Mihrân ve Talk b. Habîb gibi Mürcîî olmakla birlikte Buhârî tarafından sadûk olarak nitelenen²²⁹⁵ bu râvileri *el-Kâmîl*'inde zikretmemekle diğer münekkitlerle uyum içerisinde olmuştur. Yine İbn Adî, Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikrettiği sahâbîler Huyey el-Leysî, Sa'd b. el-Münzir, Sahbera el-Ezdî, Amr b. Ubeydullah ve Hind b. Ebû Hâle'ye eserinde yer vermemiştir. Bu hususla ilgili bir diğer örnekte Buhârî'nin “منكر الحديث” lafzıyla değerlendirdiği Hâris b. Nu'mân el-Leysî'yi²²⁹⁶ İbn Adî de *el-Kâmîl*'inde zikretmemiştir. Yine burada zikredilmesi gereken bir diğer husus ise Buhârî'nin münker ve metrûk olarak değerlendirildiği bazı râviler hakkında İbn Adî'nin zayıf hükmünü vermesidir. Bu bağlamda yapmış olduğumuz mukayesede Buhârî ile İbn Adî arasında yaklaşık % 10 oranında bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir.²²⁹⁷ Bu veriler ışığında mezkûr münekkitler arasında ricâl değerlendirme metotlarındaki farklılık ile eserlerinin tasnifindeki bir yöntem farklılığından söz edilebilir.

4. Buhârî ve Dârekutnî

Güçlü hâfızası ve zekâsı, derin anlayışı ve takvasıyla devrinin önde gelenlerinden biri kabul edilen Dârekutnî²²⁹⁸ “Emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadis” ünvanıyla anılmış ve yaşadığı asırda hadislerin ricâli ve illetleri hakkındaki bilgisiyle otorite kabul edilmiştir. Dârekutnî'nin *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*

²²⁹⁴ İbn Adî, *el-Kâmîl*, I, 312.

²²⁹⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 22, 46, 62, 65.

²²⁹⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 32.

²²⁹⁷ Örnekler için bk. EK I Tablosu.

²²⁹⁸ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. Dârekutnî, *ed-Duafâ*, ss. 17-39 (Neşredenin girişi); Hatîb, *Târîh*, XII, 34-40; Zehebî, *Siyer*, XVI, 449-461; Sübkî, *Tabakât*, III, 462-466; İsmail L. Çakan, “Dârekutnî”, *DİA.*, İstanbul 1993, VIII, 488-490.

adlı eseri bazı özellikleri sebebiyle ilk dönem duafâ çalışmalarına benzeyen muhtasar nitelikte bir çalışma olarak değerlendirilmiştir.²²⁹⁹ Dârekutnî'nin kendisinden önceki münekkitlerin görüşlerine nâdiren atıf yaptığı görülse de bu münekkitler arasında Buhârî yer almamıştır.²³⁰⁰

Bu karşılaştırmalarda Buhârî ile Dârekutnî'nin râvileri bazen aynı lafızlarla değerlendirdiği görülmektedir. Örneğin Buhârî, İsmâîl b. Ebân hakkında “متروك الحديث” lafzını kullanırken,²³⁰¹ Dârekutnî de zikredilen râvi için aynı lafzı kullanmıştır.²³⁰² Bir başka örnekte Buhârî, İsmâîl b. Kays hakkında “منكر الحديث” lafzını kullanırken,²³⁰³ Dârekutnî de bu râviyi değerlendirirken aynı lafzı zikretmiştir.²³⁰⁴ Bazen de iki münekkit râvi değerlendirmelerinde farklı lafızlar da kullanılmaktadırlar. Örneğin Buhârî, İbrâhim b. İsmâîl'i “كثير الوهم يكتب حديثه” (vehmi çoktur, hadisi yazılır) lafzıyla değerlendirirken²³⁰⁵ Dârekutnî bu râvi hakkında “متروك” lafzını kullanmıştır.²³⁰⁶ Yine Buhârî, İbrâhim b. Ebû Hayye hakkında “منكر الحديث”²³⁰⁷ lafzına yer verirken Dârekutnî “متروك” lafzını zikretmiştir.²³⁰⁸ Yine daha önce de geçtiği gibi Ebû Mâcid el-Hanefî hakkında Buhârî ve Nesâî “منكر الحديث” lafzını kullanırken,²³⁰⁹ Dârekutnî Ebû Mâcid'in meçhul olduğunu belirtmiştir.²³¹⁰

Dârekutnî Eyyûb b. Âiz, Zer b. Abdullah, Salt b. Mihrân, Cülâs b. Amr ve Hâris b. Nu'mân el-Leysî'yi *ed-Duafâ*'sına almayarak diğer münekkitlerle aynı, Buhârî ile farklı bir metotla eserini oluşturmuştur. Yine o Buhârî'nin, isnadını ve hadisini tenkit ettiği için yer verdiği Huyey el-Leysî ve Sa'd b. el-Münzir gibi sahâbîlere mezkûr eserinde yer vermemiştir. Yaptığımız araştırmada Buhârî'nin

²²⁹⁹ bk. Dârekutnî, *ed-Duafâ*, ss. 48-60 (Neşredenin girişi); Çakan, “Dârekutnî”, *DİA.*, VIII, 490; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, ss. 146-150.

²³⁰⁰ Dârekutnî, *ed-Duafâ*, s. 8, 25; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, s. 149.

²³⁰¹ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 19.

²³⁰² İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 107.

²³⁰³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 20.

²³⁰⁴ Dârekutnî, *ed-Duafâ*, s. 4.

²³⁰⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 16.

²³⁰⁶ Dârekutnî, *ed-Duafâ*, s. 2.

²³⁰⁷ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 16.

²³⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 32.

²³⁰⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, IX, 73; a. mlf., *ed-Duafâ*, s. 129; Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 203.

²³¹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 294; İclî, *Ma'rife*, II, 422; Dârekutnî, *ed-Duafâ*, s. 25; Mizzî, *Tehzîb*, XXXIV, 241; Zehebî, *el-Muğni*, II, 805.

ed-Duafâu's-sağîr'indeki dört yüz on sekiz râvinin yaklaşık iki yüzden fazlası Dârekutnî'nin *ed-Duafâ*'sında tespit edilmiştir. Ancak Dârekutnî'nin *es-Sünen*'i ile diğer eserlerinde ve cerh-ta'dîl kaynaklarında bazı ricâl değerlendirmeleri de aktarılmıştır. Eğer bu değerlendirmeler de bu sayıya katılırsa yukarıdaki rakamın artması muhtemeldir. Zikredilen bu örneklerde her iki münekkit arasında ricâl değerlendirme metotlarındaki farklılık ile eserlerini oluştururken benimsedikleri ile bir yöntem farklılığından söz edilebilir.

5. Buhârî ve Zehebî

Önemli bir münekkit olan Zehebî²³¹¹ naklettiği metinlerdeki kusur ve illetlere, rivayet zincirinde kapalı olan yerlere, râvilerde bulunabilecek cerh noktalarına temas etmiştir. Zehebî'nin tenkit edilen râvileri incelediği *Mîzânü'l-i'tidâl* adlı eseri hadis tenkidindeki birikimini yansıtan en önemli kaynaklardandır.²³¹²

Zehebî de eserlerinde pek çok kez Buhârî'nin değerlendirmelerine atıf yapmıştır.²³¹³ Yine Ukaylî ve İbn Adî'de olduğu gibi Zehebî de bazı râvi değerlendirmelerinde sadece Buhârî'nin görüşünü zikrederek eserini oluşturmuştur.²³¹⁴ Örneğin Zehebî, Cülâs b. Amr hakkında sadece Buhârî'nin değerlendirmesini nakletmiştir.²³¹⁵ Duafâ müelliflerinin eserlerine alıp almamakta ihtilaf ettikleri diğer bir râvi olan Hâris b. Nu'mân el-Leysi'ye²³¹⁶ Zehebî eserinde yer vermiştir.²³¹⁷ Daha önce de geçtiği gibi Dârekutnî, İbn Adî ve İbn Hibbân eserlerinde bu râviyi zikretmemişlerdir. İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde mezkûr

²³¹¹ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. Zehebî, *Siyer*, I, 12-90 (neşredenin girişi); a.mlf., *Mîzân*, I, 57-85 (neşredenin girişi); a.mlf., *Mu'cemu's-şuyûhi'z-Zehebî*, thk. Ruhiyye Abdurrahman es-Süyûtî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990/1410; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 180-188; Azime Güleç, *Zehebî ve Mîzânü'l-i'tidâl'indeki Cerh-ta'dîl Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1997, ss. 30-76.

²³¹² bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 112-113; Altıkulaç, "Zehebî", *DİA.*, XLIV, 186; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, ss. 166-172.

²³¹³ bk. Zehebî, *Mîzân*, I, 135, 137; Ammârî, *Menhec*, s. 52.

²³¹⁴ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*'i telif ederken çok sayıda kaynaktan istifade etmiş olmakla birlikte, Buhârî'nin *ed-Duafâu'l-kebîr* ve *ed-Duafâu's-sağîr*'i onun ana kaynakları arasında yer almıştır. bk. Atuv, *Mustalahât*, s. 137; Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 573; Bûrân ed-Danâvî, "et-Ta'rîf bi kitâbi'd-Duafâi's-sağîr", *Mecelletu's-sünneti'n-nebeviyye*, S. 4, s. 47.

²³¹⁵ Zehebî, *Mîzân*, II, 151.

²³¹⁶ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 32.

²³¹⁷ Zehebî, *Mîzân*, II, 181.

râviye ver vermiştir.²³¹⁸ Zehebî'nin bu ricâl değerlendirmesinde Buhârî'yi takip ettiğini söyleyebiliriz.

Bir başka örnekte Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği Hüseyin b. Ebû Süfyân'ı²³¹⁹ Nesâî ve Dârekutnî eserlerinde zikretmemişlerdir. Ebû Hâtîm onun meçhul olup kuvvetli olmadığını ifade ederken,²³²⁰ İbn Hibbân da *es-Sikât* adlı eserinde mezkûr râviyi zikretmiştir.²³²¹ İbn Adî *el-Kâmil*'de Buhârî'nin değerlendirmesini zikretmekle beraber onun zayıf olmadığını söylemiştir.²³²² Zehebî ise bu râviye eserinde yer vererek²³²³ Buhârî'nin değerlendirmesini bir anlamda dikkate almıştır. Yine Zehebî, bazı münekkitlerin hakkında ihtilaf ettikleri Ehnes b. Halîfe ed-Dabbî'yi Buhârî'nin değerlendirmesiyle²³²⁴ birlikte eserinde nakletmiştir.²³²⁵

Bu değerlendirmelerle birlikte Zehebî'nin duafâ ile ilgili eserlerinde Buhârî'den farklı düşündüğü durumlar da olmuştur. Örneğin Zehebî de Nesâî, İbn Hibbân, Dârekutnî ve İbn Adî gibi duafâ müelliflerinin yaptığı gibi Eyyûb b. Âiz'i *Mizân*'na almamıştır. Zehebî *el-Kâşif* adlı eserinde onun sika olduğunu nakletmiştir.²³²⁶ Yine o, diğer duafâ müellifleri gibi Huyey el-Leysî ve Sahbera el-Ezdî gibi sahâbîleri eserine almamıştır. Zaten Zehebî, Buhârî'nin bazı sahâbîleri *ed-Duafâ*'ya aldığını ancak kendisinin sahâbenin konumundan dolayı onları eserine almadığını ifade ederek bu konuda Buhârî'ye katılmadığını ifade etmiştir.²³²⁷ Halbuki Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği mezkûr birkaç sahâbiyi tenkit etmediği, onların yer aldığı isnad ve hadislerin tenkit edilmesi hasebiyle Buhârî'nin bu râvilere mezkûr eserinde yer verdiği daha önce zikredilmişti. Bu bağlamda yaptığımız araştırmada yaklaşık olarak Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'indeki yirmi civarında râvi Zehebî'nin *Mizân*'ında tespit edilememiştir. Bu nedenle söz konusu râviler hakkında Zehebî'nin değerlendirmesi için onun diğer eserlerine müracaat edilmelidir.

²³¹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 135.

²³¹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 383; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 37.

²³²⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, III, 54.

²³²¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 155.

²³²² İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 354.

²³²³ Zehebî, *Mizân*, II, 290.

²³²⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 65; a.mlf., *ed-Duafâ*, s. 25.

²³²⁵ Zehebî, *Mizân*, I, 316.

²³²⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, s. 261.

²³²⁷ Zehebî, *Mizân*, I, 113.

Zehebî'nin Buhârî'nin çeşitli lafızlarla tenkit ettiği râviler hakkında farklı terimlerle değerlendirmede bulunduğu tespit edilmiştir. Örneğin Buhârî, Abbâd b. Abdullah el-Esedî hakkında “فيه نظر” lafzını kullanmıştır.²³²⁸ Zehebî ise bu râvi hakkında “تركوه” (münekkitler onu terk ettiler) terimini zikretmiştir.²³²⁹ Burada Zehebî'nin isim vermeden belirttiği münekkitler arasında Buhârî'nin de olması muhtemeldir.

Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de tenkit edip *ed-Duafâu 's-sağîr*'e almadığı bazı râviler hakkında tespit edilebildiği kadarıyla ilk defa bir değerlendirme yapan münekkitler arasında Buhârî yer almıştır. Zehebî'nin Buhârî'nin tenkit ettiği bu râvilerden bir kısmına da *Mîzân*'ında yer verdiği görülmektedir. Örneğin Buhârî, Muhammed b. Rukâne hakkında “isnadının meçhul olduğunu ve bazı râvilerden semâsının bilinmediğini” ifade ederek söz konusu râvi hakkında ilk değerlendirme yapan münekkitlerden biri olmuştur.²³³⁰ Zehebî de onun meçhul olduğunu zikretmiştir.²³³¹ Bu râvi hakkında İbn Hibbân dışında önceki duafâ müelliflerinin bir değerlendirmede bulunmadığı görülmektedir. İbn Hibbân mezkûr râviyi *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiş, onun sahâbî olduğunu ifade etmiş ancak isnadına güvenmediğini belirtmiştir.²³³² Diğer münekkitlerin söz konusu râvi hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamalarında çeşitli kaynaklarda hakkında zikredilen sahâbî olduğu iddialarının etkili olduğu söylenebilir. Ancak İbn Hacer mezkûr râvinin sahâbî olduğu hakkındaki değerlendirmenin hatalı olduğunu ifade etmiştir.²³³³ Bu hususta bir başka örnekte kaynaklarda tâbiî olduğu zikredilen Büreyd b. Asram hakkında Buhârî, isnadının meçhul olduğunu ifade etmiştir.²³³⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu râvi hakkında ilk değerlendirme yapanlardan biri olan Buhârî bu râviyi her ne kadar *ed-Duafâu 's-sağîr*'e almamışsa da Zehebî zayıf râvilere yer verdiği eserinde söz konusu râvi hakkında Buhârî'nin

²³²⁸ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VI, 32.

²³²⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, I, 531. İbn Hibbân bu râviyi *es-Sikât*'ta zikretmiş, İclî “ثقة تابعي” İbn Hacer “ضعيف” lafzını kullanmıştır. bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 141; İclî, *Ma'rife*, II, 17; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 75; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 290.

²³³⁰ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 82.

²³³¹ Zehebî, *Mîzân*, VI, 145.

²³³² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 360.

²³³³ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 478.

²³³⁴ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, II, 140.

değerlendirmesini zikrederek onun meçhul olduğunu belirtmiştir.²³³⁵ Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'de tenkit ettiği ancak *ed-Duafâu's-sağîr*'de zikretmediği bazı râvilerin sonraki dönem duafâ literatüründe yer alması Buhârî'nin duafâ edebiyatının oluşumundaki etkisini göstermektedir.

6. Buhârî ve İbn Hacer

Emîru'l-mü'minîn fi'l-hadis ünvanıyla anılan İbn Hacer'in²³³⁶ zayıf râvilere dair en meşhur çalışması *Mîzânu'l-i'tidâl*'in hem muhtasarı hem de zeyl ve ikmâli mahiyetinde olan *Lisânu'l-mîzân* adlı eseridir.²³³⁷

İbn Hacer'in ricâl değerlendirmelerinde görüşlerine defalarca yer verdiği münekkitlerden biri de Buhârî'dir.²³³⁸ Bu bağlamda Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verip bazı münekkitlerin eserlerine almadıkları Ehnes b. Halîfe ed-Dabbî'yi İbn Hacer eserinde zikretmiştir.²³³⁹ Yine İbn Hacer, Cülâs b. Amr'ı Buhârî'nin değerlendirmesiyle birlikte söz konusu eserinde nakletmiştir.²³⁴⁰ Bir başka örnekte İbn Hacer, Hâris b. Nu'mân el-Leysi'ye eserinde yer vermiştir.²³⁴¹ İbn Hacer'in bu ricâl değerlendirmelerinde Buhârî'nin etkisi açıkça görülmektedir.

İbn Hacer'in *Lisân*'ında bazı râvi değerlendirmelerinde Buhârî'den farklı bir metot takip ettiği olmuştur. Örneğin İbn Hacer diğer duafâ müellifleri gibi Eyyûb b. Âiz'i *Lisân*'ına almamıştır. *Takrîb* adlı eserinde onun Mürcîî ve sika olduğunu nakletmiştir.²³⁴² Bu bağlamda Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'indeki yaklaşık olarak yirmi beş râvinin *Lisân*'da yer almadığı tespit edilmiştir. Bu konuda Zehebî ile İbn Hacer'in birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bunlar içerisinde Buhârî'nin isnadını tenkit ederek *ed-Duafâu's-sağîr*'ine aldığı Hind b. Ebû Hâle gibi sahâbîlere İbn Hacer *Lisân*'da yer vermemiştir. Ancak İbn Hacer,

²³³⁵ Zehebî, *Mîzân*, II, 13.

²³³⁶ Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bk. İbn Hacer, *el-Mecme'ul-müesses li'l-mu'cemî'l-müfehres*, thk. Muhammed Şekkur el-Meyâdinî, Beyrut: Müessesetur'r-risâle, 1996/1417; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA.*, İstanbul 1999, XIX, 514-531; Talat Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, Ankara: TDV., 1996, ss. 5-14.

²³³⁷ bk. İbn Hacer, *Lisân*, s. 84 vd. (neşredenin girişi); Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA.*, XIX, 517-531; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, ss. 172-176.

²³³⁸ bk. İbn Hacer, *Lisân*, I, 52, 61, 70.

²³³⁹ İbn Hacer, *Lisân*, I, 331.

²³⁴⁰ İbn Hacer, *Lisân*, VII, 192.

²³⁴¹ İbn Hacer, *Lisân*, VII, 192. Ayrıca bk. a.mlf., *Takrîb*, s. 148; a.mlf., *Tehzîb*, II, 139.

²³⁴² İbn Hacer, *Takrîb*, s. 118.

Lisân'da zikretmediği bazı râvileri Zehebî gibi diğer eserlerinde değerlendirmiştir. Örneğin Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'de yer verdiği Ebân b. Ebû Ayyâş'ı²³⁴³ İbn Hacer *Takrîb*'de metrûk olarak değerlendirmiştir.²³⁴⁴ Bir başka örnekte Buhârî, Bişr b. Umâre hakkında “كنا نعرفه ونكره” (Onu bazen beğenir bazen beğenmezdik/Rivayetlerini bazen ma'rûf bazen münker kabul ederdik)²³⁴⁵ lafzını aktarırken İbn Hacer *Takrîb*'de onu zayıf olarak değerlendirmiştir.²³⁴⁶ Yine Buhârî *ed-Duafâu's-sağîr*'de Kühmüs b. el-Minhal'in kaderî olmakla suçlandığını ifade etmiştir.²³⁴⁷ İbn Hacer ise bu râviye *Lisân*'da yer vermediği halde *Takrîb*'de kaderî olmakla tenkit edildiğini ve sadûk olduğunu belirtmiştir.²³⁴⁸ Bu verilere göre her ne kadar İbn Hacer bahsi geçen râvilere *Lisân*'da yer vermese de onun diğer eserlerinde Buhârî'nin görüşleriyle paralel bir değerlendirme yaptığı söylenebilir.

İbn Hacer'in Buhârî'nin çeşitli lafızlarla tenkit ettiği râviler hakkında bazen farklı lafızlarla değerlendirmede bulunduğu tespit edilmiştir. Örneğin Buhârî, Temîm b. Mahmûd el-Ensârî hakkında “في حديثه نظر” lafzını kullanmıştır.²³⁴⁹ Bu râvi hakkında İbn Hacer “فيه لين” (onda zayıflık vardır) terimini zikretmiştir.²³⁵⁰ Bir diğer örnekte Buhârî, Abbâd b. Kesîr er-Remlî hakkında “فيه نظر” lafzını kullanmıştır.²³⁵¹ İbn Hacer ise bu râviyi “ضعيف” (zayıf) lafzıyla değerlendirmiştir.²³⁵²

Bu değerlendirmelerle birlikte İbn Hacer'in Buhârî ile ricâl değerlendirmelerinde aynı lafzı kullandığı da görülmektedir. Örneğin Buhârî'nin Muhammed b. Rukâne hakkında “isnadının meçhul olduğu ve bazılarının

²³⁴³ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 24.

²³⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 87.

²³⁴⁵ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 26.

²³⁴⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 123.

²³⁴⁷ Buhârî, *ed-Duafâ*, s. 101.

²³⁴⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 462.

²³⁴⁹ Buhârî, *et-Tarîhu'l-kebîr*, II, 154.

²³⁵⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 130. Ukaylî “لا يتابع عليه” (rivayetinin mütâbi'î yoktur) lafzını kullanmıştır.

bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 170.

²³⁵¹ Buhârî, *et-Tarîhu'l-kebîr*, VI, 43.

²³⁵² İbn Hacer, *Takrîb*, s. 290. Bu râviyi Yahya b. Maîn “تفة”, Nesâî “ليس بثقة”, Ebû Zür'a “ضعيف” lafızlarıyla değerlendirmiştir. bk. Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 213; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, VI, 85; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, II, 76.

semâsının bilinmediği” şeklindeki ifadesiyle ilk defa değerlendirme yapan münekkitlerden biri olduğu daha önce nakledilmişti.²³⁵³ İbn Hacer *Lisân* adlı eserinde söz konusu râvi hakkında Buhârî’nin değerlendirmesine yer vermiş,²³⁵⁴ *Takrîb* adlı eserinde ise meçhul olduğunu ifade etmiştir.²³⁵⁵

Buhârî’nin Büreyd b. Asram hakkında “isnadının meçhul olduğunu” ifade ettiği nakledilmişti.²³⁵⁶ Bu râviyi de ilk defa cerh-ta’dîle tabi tutan münekkitlerden biri Buhârî’dir. İbn Hacer de bu râvi hakkında Buhârî’nin değerlendirmesini zikretmiştir.²³⁵⁷ Buhârî bu iki râviye her ne kadar *ed-Duafâu’s-sağîr*’de yer vermese de İbn Hacer zayıf râviler için tasnif ettiği *Lisân*’da bu râvileri Buhârî’nin değerlendirmesiyle birlikte zikretmiştir. Buna göre Buhârî’nin İbn Hacer üzerindeki etkisinin daha net bir şekilde görüldüğünü söyleyebiliriz.

F. Değerlendirme

Buhârî’nin *ed-Duafâu’s-sağîr*’i ile hem kendi dönemi hem de sonraki dönem duafâ literatürü arasında ricâl değerlendirmeleri ve eserlerin tasnif yöntemi açısından yaptığımız bu karşılaştırmalarda genel olarak duafâ müellifleri arasında uyum olduğu görülmekle birlikte bazı râvilerin söz konusu eserlerde yer alıp almaması konusunda ihtilaf edildiği müşahede edilmiştir.

Bu karşılaştırmalar sonucunda Cûzcânî ile Buhârî’nin değerlendirmeleri arasında lafızlar farklı olsa da aynı hükmü ifade eden bir uyumun olduğu görülmüştür. Yine Buhârî’nin değerlendirmeleri ile Nesâî, Ebû Hâtim ve Dârekutnî gibi münekkitlerin değerlendirmelerinin bazen aynı bazen de farklı cerh lafızlarıyla ifade edildiği tespit edilmiştir. Bu münekkitlerin Buhârî’ye ismen atf yaptıkları görülmemektedir. Bu durumun sebepleri arasında daha önce de ifade edildiği gibi söz konusu münekkitlerin Buhârî’yle aynı kaynaktan bilgi aldıkları hususu zikredilebilir. Bununla birlikte Ebû Zür’a gibi Buhârî ile çağdaş bir duafâ müellifi üzerinde Buhârî’nin etkisi tespit edilmiştir.

²³⁵³ Buhârî, *et-Tarîhu’l-kebîr*, I, 82.

²³⁵⁴ İbn Hacer, *Lisân*, VII, 358.

²³⁵⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 478.

²³⁵⁶ Buhârî, *et-Tarîhu’l-kebîr*, II, 140.

²³⁵⁷ İbn Hacer, *Lisân*, VII, 183.

Buhârî'nin değerlendirmelerinin Ukaylî, İbn Adî, Zehebî ve İbn Hacer tarafından aktarıldığı da görülmektedir. Hatta Ukaylî, İbn Adî, Zehebî ve İbn Hacer bazı râvi değerlendirmelerinde sadece Buhârî'nin ifadelerini zikrederek eserlerini oluşturmuşlardır. Yani Buhârî'nin kendisinden sonraki duafâ literatüründe önemli bir kaynak olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Ukaylî ve İbn Adî eserlerinde *ed-Duafâ'l-kebîr*'in tamamına yakınına nakletmişlerdir. Buna göre zikredilen bu dört münekkidin eserlerinin oluşumunda Buhârî'nin özel bir yerinin olduğunu söyleyebiliriz.

Bazı ricâl değerlendirmelerinde Buhârî ile zikredilen münekkitler arasında ihtilafların olduğu müşahede edilmiştir. Ricâl değerlendirmelerinin içtihadî bir işlem olması ve duafâ müelliflerinin eserlerini farklı metotlarla tasnif etmeleri bu hususta önemli bir etkidir. Duafâ literatüründeki eserlerde kendisine yer verilmesi hususunda ihtilaf edilen Eyyûb b. Âiz örneğinde görüldüğü gibi Buhârî, Mürcîî olması nedeniyle bu râviyi *ed-Duafâu's-sağîr*'e sadûk ifadesiyle birlikte almış, diğer münekkitler ise duafâ ile ilgili eserlerine almamışlardır. Burada Buhârî ile diğer münekkitler arasında esastan bir ihtilafın olmadığı, ricâl değerlendirme esaslarındaki tutum ile bir yöntem farklılığının olduğu söylenebilir. Yine Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'e alıp da bazı münekkitlerin duafâ adlı eserlerine almadıkları râviler, Buhârî'nin "hadisinin sahih olmaması" (لم يصح حديثه) şeklinde ifade ettiği hadis tenkidiyle ilgili olarak yaptığı değerlendirmelerdir. Ayrıca daha önce de geçtiği gibi bu râvilerden beşi sahâbî olup tenkit onlarla ilgili olmayıp sened ve hadisle ilgilidir. Yukarıda görüldüğü gibi İbn Hibbân bazı râvileri *es-Sikât* adlı eserine alarak Buhârî'den farklı düşündüğünü göstermiştir.

Ebû Hâtim ise bazı râviler hakkında Buhârî'ye itiraz ederek söz konusu râvilerin *ed-Duafâ*'dan çıkarılması gerektiğini ifade etmiştir. Ebû Hâtim'in Buhârî'ye bu konuda yönelttiği eleştirilerin bir kısmı Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'indeki tasnif metoduyla alakalıdır. Bununla birlikte iki münekkit arasında ihtilaf edilen bazı râvi değerlendirmelerinde Buhârî'nin isabet ettiği yani söz konusu râvinin zayıf olarak değerlendirildiği bazen de Ebû Hâtim'in *ed-Duafâ*'dan çıkarılması gerektiğini söylediği râvilerin bir kısım münekkitler tarafından da ta'dîl edildikleri görülmektedir. Yine yer yer Buhârî ile Ebû Hâtim

arasındaki ihtilafın aynı sonucu ifade edecek şekilde bir değerlendirme olduğu da gör÷lmektedir.

Ebû Hâtim ve Ebû Zûr'a'nın Buhârî'ye bazı râvileri *ed-Duafâ*'ya almış olması nedeniyle yönelttikleri bu eleştirinin altında yatan sebep *ed-Duafâ*'daki bütün râvilerin zayıf kabul edilmesi şeklindeki endişedir. Hâlbuki daha önce de belirtildiği gibi *ed-Duafâ*'daki bütün râviler zayıf olarak değerlendirilmemelidir.

SONUÇ

Sened tenkidi ve analizi konusunda hadislerin gelecek nesillere hatasız bir şekilde nakledilmesi için gerekli ilmî ölçütler erken dönem muhaddisleri tarafından ortaya konulmuş ve bu kriterlerin İslam tarihi boyunca titizlikle uygulanması sonucunda asılsız, uydurma ve zayıf hadisler tespit edilmiştir.

Erken dönem âlimlerinden biri olan Buhârî, ricâl ve cerh-ta'dîl gibi hadis ilimlerinde uzmanlaşmış ve hicrî üçüncü asrın başlarında otorite kabul edilmiştir. Her ne kadar ricâl ilminin temelleri Buhârî'den önce atılmış ise de Buhârî'nin *Târîh* 'leri ricâl ilminin önemli kaynakları arasındadır. Onun *et-Târîhu'l-kebîr* başta olmak üzere *et-Târîhu'l-evsat*, *et-Târîhu's-sağîr* ve *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserleri bu alanda yeni bir metotla tasnif edilmiştir.

Buhârî'nin ricâl ile ilgili bu kitapları, hadislerin illetleri ve râvilerin cerh-ta'dîl bilgileri hakkında verilen birçok hükmü ihtiva ettiği gibi önemli sayıda dil, tarih ve fıkıh malumatını da bünyesinde barındırmaktadır. Yine bu eserler râvilerin isim, nesep, künye ve lakabları, râvilerin doğum ve ölüm tarihleri gibi kimlik bilgileri; hoca-talebe ilişkisi ve sahâbe bilgisi gibi birçok konuda bilgi sunmaktadır.

Buhârî'nin, *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinde adâlet ve zabt şartlarını haiz râvileri titizlikle seçerek onlardan hadis naklettiği tespit edilmiştir. Ayrıca senedde kopukluk olmaması gibi hadisin olmazsa olmaz şartları arasında yer alan özelliklerin Buhârî'nin ricâl ile ilgili eserlerinde üzerinde önemle durulan konular olduğu görülmektedir.

Buhârî râvileri adâlet ve zabt açısından bazı esaslara göre değerlendirmiştir. Buhârî *el-Câmi'u's-sahîh* 'te adâletin unsurları olan İslam, bulûğ, akıl, takva ve mürüvvet esaslarına göre değerlendirilen bazı râvilerden yerine göre rivayette bulunmuştur. Buhârî, mürüvvetinin zedelenmesi nedeniyle tenkit edilen râvilerden az rivayet almıştır. Bu rivayetler de genel olarak ta'lik ya da mütâbaattır.

Buhârî'ye göre râvinin İslâmî kurallara riâyet etmemesi ve mürüvvet sahibi olmaması, kendisinden hadis alınma ehliyetini zedeleyen kusurlar arasında

yer almaktadır. Bununla birlikte Buhârî'ye göre bu gibi davranışlar, adâlet ve zabtı düşürecek başka kusurlar bulunmadıkça tek başına bir cerh sebebi değildir. O, râvinin doğru sözlü olması ve zabt gibi diğer şartları taşıması halinde söz konusu râviden hadis alınmasında bir problem görmemiştir.

Adâletin zikredilen bu unsurları yanında ona zarar veren bazı kusurlar da bulunmaktadır. Bu kusurlar yalan söylemek, fisk, cehâlet ve bid'attır. Buhârî'nin yalancı olmak ya da yalan söylemekle itham edilmekle tenkit edilen râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmediği tespit edilmiştir. Yine Buhârî fisk ile tenkit edilen bazı râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiştir.

Cehâlet konusunda Buhârî bazı râvileri meçhul olarak değerlendirmiş, bazı râviler hakkında ise söz konusu râvinin yer aldığı isnadın meçhul olduğunu ifade etmiştir. Buhârî meçhul olarak vafettiği râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiştir. Bununla birlikte bazı âlimler, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inde yer alan az sayıdaki râvinin meçhul olduğunu söyleyerek Buhârî'yi tenkit etmişlerdir. Ancak bu tenkitlerin bazıları dikkate alınmamış ve birtakım münekkitler de bu râvileri tevsîk etmişlerdir. Yine bu râvilerin bazılarından birden fazla şahsın rivayet ettiği belirtilmiştir. Buhârî de bu râviler hakkında bazı bilgiler nakletmiştir. O bu râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te az rivayette bulunmuş, bu rivayetler de genel olarak ta'lik ve mütâbaat olarak nakledilmiştir. Ayrıca bu rivayetlerin akâid ve ahkâmla ilgili olmadıkları ve bu râvilerin rivayetlerinde teferrüd etmedikleri tespit edilmiştir.

Bid'at konusunda tenkit edilen râvilere gelince râvi eda ve tahammülde tessebüt ehlinde olduğu takdirde Buhârî'ye göre bu durum ondan rivayet etmeye engel olmamıştır. Buhârî, Ehl-i bid'atten hadis rivayeti konusunda çekimser olmakla birlikte ona göre Ehl-i bid'at olarak değerlendirilen bir fırkaya mensubiyet râvinin rivayetini terk etmeyi gerektiren ağır bir kusur ya da tek başına bir cerh sebebi sayılmamıştır.

Buhârî, genel olarak Ehl-i bid'at olmakla tenkit edilen râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te ta'lik ve mütâbaat olarak ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde tahrîc etmiştir. Bazen asıl olarak rivayet etmişse bile onun mütâbaatı vardır. Buhârî'nin söz konusu râvilerden eserlerinde bu türden rivayet etmesinde

başta râvi hakkında zikredilen bid‘at ehlinden olmakla ilgili itham yanında, râvinin dâi olması, re‘y ehline nispet edilmesi ve zabt açısından tenkit edilmesi gibi diğer birçok husus dikkate alınmıştır. Yani Buhârî râvileri geniş bir açıdan değerlendirmekte, râviyi ve rivayetleri ele alıp incelemekte ve tenkit edilen râvilerin rivayetlerini seçerek nakletmektedir. Yine o, bu konuda bazen kendisinden önceki münekkitlerin ve hocalarının ricâl değerlendirmeleri arasında bir tercihte bulunmuş, bazen onlara katılmayıp farklı bir hüküm de vermiştir.

Râvi adâlet sahibi olduğu kadar zabt sahibi de olmalıdır. Râvi zabt yönünden müteyakkız, hâfız, zâbit ve âlim olmalıdır. Zabta yönelik bazı eleştiri yerleri de bulunmaktadır. Bu ta‘n noktalarından biri olan râvinin çok yanılması ile ilgili olarak Buhârî bu durumdaki râvileri farklı lafızlarla tenkit etmiş ve onlardan *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te rivayet etmemiştir. Aşırı gâfil râviden de zikredilen eserinde rivayet etmemiştir.

İhtilat gibi bazı kusurlar nedeniyle zayıf kabul edilen râvilerin bir kısım münekkitler tarafından tevsîk edildikleri belirtilmiştir. Buhârî’nin bu gibi kusurlardan dolayı tenkit edilen râvilerden *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te az rivayet ettiği, bu rivayetlerin de mütâbaat türünden olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Buhârî, muhtelit râvilerin ihtilâttan önceki rivayetlerini tahrir etmiştir. Yine o, bu durumdaki râvinin ihtilâttan sonraki rivayetlerinde âlimlerin ittifak etmiş oldukları rivayetleri nakletmiştir.

Buhârî muhalefet ve ızdırâb nedeniyle bazı râvileri değerlendirmiş ve tenkit edilen bu râvilerden *el-Câmi‘u’s-sahîh*’te rivayet etmemiştir. O, münekkitler tarafından zabtındaki kusur dolayısıyla tenkit edilen bazı râviler hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamakla birlikte bazılarında da ta‘lîken rivayet etmiştir. Bütün bu eleştiri noktalarında Buhârî’nin râvileri hakkında tenkitler olmasına rağmen bu tenkitlerle ilgili klasik ve çağdaş dönemde yapılan araştırma ve değerlendirmelere göre onun *el-Câmi‘u’s-sahîh* adlı eserine atfedilen ilmî payenin haklı olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu muhalled eseri diğer hadis külliyyatından ayıran özellik, başta musannifinin hadis ilminde uyulması gereken şartlara en üst seviyede riâyet etmesi, titiz olması ve ihtiyatı

elden bırakmaması ve bunun sonucunda da onda tenkit ve problemlerin daha az olmasıdır.

Buhârî ricâl değerlendirmelerinde birtakım terimler kullanmıştır. Onun “متروك الحديث”, “منكر الحديث”, “سكتوا عنه”, “فيه نظر” ve “يتكلمون فيه” gibi sıkça kullandığı cerh lafızları yanında “ليس بالقوي”, “ليس بذاك”, “ضعيف”, “ليس بشيء”, “صاحب عجائب” ve “ذاهب” gibi yaygın olarak kullanmadığı başka cerh terimleri de bulunmaktadır. Ayrıca “سكتوا عنه”, “فيه نظر” ve “يتكلمون فيه” gibi cerh lafızlarını ilk defa Buhârî'nin kullandığı tespit edilmiştir. Böylece Buhârî, tenkit terimleri literatürüne bazı lafızlar kazandırmıştır.

Buhârî yaygın bir şekilde kullandığı söz konusu cerh lafızlarını tekdüze bir formatta zikretmemiş, bu terimlerin farklı versiyonlarına da yer vermiş ve bu terimleri esnek bir şekilde birbirlerinin yerine kullanmıştır. Buhârî bu terimlerden bazılarını kendine has farklı bir anlamda kullanmış ve buna göre bu lafızlarla değerlendirdiği râvilerden *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmemiş yani metrûk manasında kullanmıştır. Buhârî'nin zikrettiği bu lafızlar sonraki dönem münekkitleri tarafından da aktarılmıştır. Bu bağlamda Buhârî sonraki döneme cerh lafızları bakımından etki etmiştir.

Buhârî cerh lafızları yanında “sika, sebt ve sadûk” gibi ta'dîl lafızlarını da kullanmıştır. O bu lafızları genel olarak diğer münekkitlerden aktardığı gibi bazen kendisi de bu lafızlarla râvileri değerlendirmiştir. Buhârî bu terimlerle değerlendirdiği râvilerin bazılarında *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayet etmiş bazılarında ise rivayet etmemiştir. Onun rivayet ettiği şahıslar hakkında diğer münekkitlerin de ta'dîl lafızlarını kullandığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Buhârî, tespit edilen esaslar çerçevesinde râvilerini ve rivayetlerini seçmiştir.

Hicrî ikinci asır münekkitleri ve Buhârî'nin hocaları ile Buhârî arasında ricâl değerlendirmeleri açısından yapılan karşılaştırmalara göre Buhârî söz konusu münekkitlerin değerlendirmelerini bazen birebir nakletmiş bazen de münekkidin ifade etmek istediği manayı belirtecek şekilde kendi ifadeleriyle bu değerlendirmeleri aktarmıştır. Yine Buhârî bazen hicrî ikinci asır münekkitlerinin

ve hocalarının cerh lafızları yerine kendi terimlerini kullanarak lafızları güncellemiş, terminolojisini oluşturmuştur.

Buhârî ile zikredilen münekkitler arasında nadiren de olsa farklı değerlendirilen râviler de bulunmaktadır. Ricâl tenkit işleminin içtihadî bir eylem olduğu, münekkitlerin cerh sebepleri konusundaki farklı yaklaşımları ve ricâl değerlendirme esaslarında görülen farklılık gibi faktörler bu durumda etkili olmuştur. Buhârî'nin tüm bu değerlendirmelerde mu'tedil bir münekkit olduğu anlaşılmaktadır. Buhârî ricâl tenkit ilminde münekkitlerin değerlendirmelerini göz önünde bulundurmakla birlikte râvi ve rivayetleri yeniden inceleyerek bir hüküm vermiştir.

Buhârî'nin söz konusu münekkitlerin değerlendirdiği bazı râvileri aktarmasının yanı sıra münekkitlerin değerlendirmede ihtilaf ettikleri bazı râvileri de naklettiği tespit edilmiştir. Ancak Buhârî'nin bazen bu gibi durumlarda bir hükümde bulunmadığı müşahede edilmiştir. Buhârî bu râviler hakkında her ne kadar sükût etse de onun söz konusu râvilerle ilgili hükmü, *el-Câmi 'u's-sahih* adlı eserinde onlardan asıl ya da ta'lik ve mütâbaat şeklinde ya da *el-Edebü'l-müfred* gibi diğer eserlerinde rivayet etmesine göre değerlendirilebilecek bir kıstasla ortaya konulabilmektedir. Bunun yanı sıra diğer münekkitlerin değerlendirmeleriyle birlikte bu râviler hakkında detaylı bir şekilde araştırma yapmak gerekmektedir.

Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'i ile hem kendi dönemi hem de sonraki dönem duafâ literatürü arasında ricâl değerlendirmelerinde genel olarak duafâ müellifleri arasında uyum olduğu tespit edilmiştir. Buhârî'nin değerlendirmelerinin Ukaylî, İbn Adî, Zehebî ve İbn Hacer tarafından aktarıldığı da görülmektedir. Hatta Ukaylî, İbn Adî, Zehebî ve İbn Hacer bazı râvi değerlendirmelerinde sadece Buhârî'nin değerlendirmesini zikrederek eserlerini tasnif etmişlerdir. Yani Buhârî kendisinden sonraki duafâ literatüründe önemli bir kaynaktır. Buna göre zikredilen bu dört münekkidin eserlerinin oluşumunda Buhârî'nin özel bir yeri vardır.

Buhârî ile duafâ müellifleri arasında bazı ricâl değerlendirmelerinde farklılık ve bazı râvilerin bu eserlerde zikredilmesinde ihtilafların olduğu da

müşahede edilmiştir. Müelliflerin eserlerini farklı metotlarla tasnif etmeleri ve ricâl değerlendirme metotlarındaki farklılık burada önemli bir etkidir.

Son olarak diğer *Kütüb-i sitte* müelliflerinin de cerh-ta'dîl metotlarının ortaya konulmasının hem bu müellifleri hem de eserlerini değerlendirme babında önemli bir husus olduğunu ifade etmek istiyoruz.

KAYNAKÇA

- Abdullah el-Muhammed, Muhammed Züheyr, *İntikâu 'ş-şuyûh 'inde'l-muhaddisîn hatta nihâyeti'l-karni's-sânî'l-hicrî ve eserûhu fi'l-hükmi ale'r-rivâyeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu'l-Yermûk, 1426/2005.
- Abdülhâlik, Abdülgani, *el-İmâmu'l-Buhârî ve sahîhuhu*, Cidde: Dâru'l-menâre, 1985/1405.
- Abdülkâdir, Muvaffak b. Abdullah, *Tevsîku'n-nusûs ve zabtiha 'inde'l-muhaddisîn*, Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1993/1414.
- Abdülme'cîd, Abdülme'cîd Mahmûd, *el-İtticâhâtu'l-fikhiyye 'inde ashâbi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*, Mektebetü'l-hancî, 1979/1399.
- Aclân, Leyla Muhammed, *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi'l-cerh ve't-ta'dîl min hilâli kitâbihi't-Târîhi'l-kebîr*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kuveyt Üniversitesi, 1998-1999.
- Ağırman, Cemal “et-Târîhu'l-kebîr”, *DİA.*, İstanbul 2011, XL, 89-90.
- Ahatlı, Erdinç “Yahyâ b. Saîd el-Kattân”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIII, 262-263.
- _____, “Yahyâ b. Maîn”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIII, 256-257.
- _____, *Yahya b. Maîn ve Cerh-Ta'dîldeki Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1992.
- Ahmed, Abdullah Ahmed, “Şerhu İbn Adî li-'ibârâti'l-eimmeti'l-cerh ve't-ta'dîl”, *Mecelletu ebhâsi külliyyeti't-terbiyyeti'l-İslâmiyye*, 2011, c. XI, S. 2, ss. 139-161.
- Ahmed, Abdülcebbâr Ahmîd Sanavber, *Menhecu nakdi'l-hadis 'inde'l-İmâmi'l-Buhârî min hilâli kitâbihi't-Târîhi'l-evsat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Külliyyetu'd-dirâsâti'l-'ulyâ, el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, 2004.
- Ahmed, Yahya Hüseyin, “Menhecu't-tevsîk fi kitâbi't-Târîhi'l-kebîr li'l-İmâmi'l-Buhârî ve'l-cerh ve't-ta'dîl li İbn Ebî Hâtim ve's-sikât li İbn Hibbân el-Büstî”, *Mecelletu külliyyeti'l-ulûmi'l-İslâmiyye*, c. V, S. 9, 2011/1432, ss. 31-59.
- Ahmed el-Hûrî, Muhammed Âvde, *er-Ruvâtu'd-Duafâ el-muvessekûn nisbiyyen ve menhecu'r-rivâyeti 'anhum fi'l-kütübi's-sitte*, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu'l-Yermûk, 2005/1426.
- Akgün, Hüseyin, *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.

- Akyüz, Ali, “İmam Buhârî’nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansımaları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2003, S. 11, ss. 161-176.
- _____, “Abdürrezzâk es-San‘anî”, *DİA.*, İstanbul 1988, I, 298-299.
- _____, *Kaynak Tetkiki Açısından Abdürrezzâk-Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukâyese*, İstanbul: İFAV., 1997.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî, *Kitâbu’l-muhtelitîn*, thk. Rıfat Fevzî Abdulmuttalib-Ali Abdulbasit Mezîd, Kâhire: Mektebetu’l-hancî, ts.
- Ali Cuma, Ammad, *Tablolarla Hadis Usulü ve Edebiyatı*, çev. Yavuz Köktaş, İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Ali el-Kârî, *Şerhu kitâbi’l-fıkhi’l-ekber*, nşr. Ali Muhammed Dendel, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2011.
- Ali Nûr, Züheyr Osman, *İbn Adî ve menhecuhu fi kitâbi’l-kâmil fi duafâi’r-ricâl*, Riyad: Mektebetu’r-rüşd, 1997/1418, I-II.
- Ali Rıza, Alaüddin, *Nihâyetu’l-iğtibât bi men rumiye mine’r-ruvât bi’l-ihtilât*, Kahire: Dâru’l-hadis, ts.
- Ali eş-Şer‘, Muhammed Halîfe, *Menhecü’l-İmâmeyni Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî ve Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî fi’r-rivâyeti ‘an ricâli’s-Şîati fi Sahîhayhima*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu Âli beyt, 2000.
- Altıkulaç, Tayyar, “Zehebî”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 180-188.
- Ammârî, Sâlim Sâlih Ahmed, *Menhecü’l-İmâmi’l-Buhârî fi kitâbihi’d-Duafâ dirâseten nazariyyeten tatbikiyyeten*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi‘atu Malâya, Kuala Lumpur, 2011.
- Arabî, Halîl b. Muhammed, *Kitâbu’s-selsebîl fi şerhi’l-elfâz ve ibârâti’l-cerh ve’t-ta’dîl li’l-imâm Şemsiddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî*, Katar: Dâru’l-İmâmi’l-Buhârî, 2007/1428.
- Aras, M. Özgü, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 484-486.
- Arslan, Ali, “Tarih ve Hadis İlimlerindeki Tenkit Usulleri”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. I, S. 2, 2014, ss. 53-78.
- Arslan, İhsan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, İstanbul: Okur Akademi, 2014.
- _____, “Ahmed b. Hanbel’in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavrı”, *Marife*, Yıl: 12, S. 3, 2012, ss. 70-88.

- Âşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadis Rivayeti*, İzmir: Akyol Neşriyat, 1981.
- _____, *Hazreti Âişe'nin Hadisçiliği*, İzmir: Öğrenci basımevi, ts.
- Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Rical Tenkidi Cerh-Ta'dil İlmi*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 1997.
- _____, *Fesevî ve Ricâl İlmindeki Yeri*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2007.
- _____, "Tabaka Kavramı ve Muhaddislerin Tabaka Anlayışı", *MÜİFD.*, 32 (2007/1), ss. 5-18.
- _____, "Hadis Vaz'ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivayetler ve Delil Değeri", *MÜİFD.*, S. 29 (2005/2), ss. 5-26.
- _____, "Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve *Sâhîh*'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Anlayışı", *MÜİFD.*, 19, 2000, ss. 59-83.
- _____, "Bir İsnad Tenkit yöntemi Olarak Şartlı Cerh-Ta'diller ve Uygulamadaki Sonuçları", *MÜİFAD.*, 20 (2001), ss. 49-80.
- _____, "Cerh ve Ta'dil", *DİA.* İstanbul 1993, VII, 394-401.
- _____, "Fısk", *DİA.*, İstanbul 1998, XIII, 38-39.
- _____, "Kizb", *DİA.*, Ankara 2002, XXVI, 126-128.
- _____, "Telkin", *DİA.*, İstanbul 2011, XL, 406-407.
- _____, "Mestûr", *DİA.*, Ankara 2004, XXIX, 337-338.
- Atuv, Muhammed Evlâd, *Mustalâhatu'l-cerh ve't-ta'dil ve tatavvuruha't-târîhiyyu fî't-turâsi'l-matbu'î li'l-İmâmi'-Buhârî ma'a dirâsetin mustalahiyyetin*, Fas: Dâru's-selâm, 2013/1434.
- Avcı, Casim, "Târîhu Bağdâd", *DİA.*, İstanbul 2011, XL, 88-89.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2009.
- _____, "Adâlet", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 341-344.
- _____, "Ehl-i Hadis", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 507-508.
- _____, "Semâ", *DİA.*, İstanbul 2009, XXXVI, 457-458.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001/1421, I-XXV.

- _____, *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006/1427, I-III.
- Ayvallı, Ramazan, "Büyük Türk-İslam Âlimi İmam Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti", *Uluslararası Sempozyum*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1996, ss. 101-107.
- Ayyaş, İsmâîl Kâmil, "Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi kabûli rivâyeye meni't-teheme bi'l-bid'a fi'l-Câmi'i's-sahîh", Malezya: Câmi'atu'l-Medîneti'l-âlemîyye, 2012/1436, ss. 1-44.
- A'zamî, M. Mustafa, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî ve târîhi tedvinih*, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1968/1388, I-II.
- _____, *Menhecu'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn neş'etuhu ve Târîhuhu*, Riyad: Mektebetu'l-kevser, 1990/1410.
- _____, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, trc. Hulusi Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- _____, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, trc. Recep Çetintaş, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- _____, "Buhârî", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, ss. 368-372.
- A'zamî, Muhammed Ziyaurrahman, *Dirâsât fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1995/1415.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçîbî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrece anhu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Ahmed Libzâr, y.y., ts., I-III.
- Bağcı, H. Mûsâ, "Hadis Metodolojisinde Sahîhu'l-Buhârî'nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirel Analizi", *AÜİFD.*, XLV, 2004, S.1, ss. 39-56.
- _____, "el-Kütübü's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl 2, S. 2, Güz 2007, ss. 123-159.
- Bağdadî, Abdulkâhir, *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Osman, Kahire: Mektebetu İbn Sinâ, ts.
- _____, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: TDV., 2001.
- Bağdadî, İsmâîl Paşa, *Hedîyyetu'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn asâru'l-mûsânnifîn*, Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1955, I-II.

- Barouni, Ahmad Yousef, *A Critical Study and Edition of the Manuscript of al-Du'afâ (weak narrators) of Muhammad Ibn Isma'il al-Bukhârî*, (Basılmamış Doktora Tezi), Medine 2009.
- Bardakoğlu, Ali, "Bulûğ", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 413-414.
- Başaran, Selman, "İbn Hazm'ın *Sahihân* Eleştirisi", *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 183-203.
- _____, "Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Mechul Olarak Vasıflandırması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, c. 2, Yıl 2, 1987, ss. 19-24.
- _____, "İbn Adî", *DİA.*, İstanbul 1999, XIX, 296-298.
- _____, "Haccâc b. Ertât", *DİA.*, İstanbul 1996, XIV, 425-426.
- _____, "el-Cerh ve't-Ta'dîl", İstanbul 1993, VII, 401-402.
- Bedir, Murteza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Bestevî, Abdulalim Abdulazîm, *el-İmam el-Cüzcânî ve menhecuhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl me'a tahkîki kitabeyhi eş-şeceretu fi ahvâli'r-ricâl ve emârâti'n-nübüvve*, nşr. Faysal Abad Pakistan, Riyad: Dâru'd-Tahâvî, 1990/1411, I-II.
- Beşîr, İsmâ Ahmed, *Usûlu menheci'n-nakd 'inde Ehli'l-hadîs*, Beyrut: Müessesetu'r-reyyân, 1412/1992.
- Bilen, Mehmet, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bilgin, Mustafa, "Abdülazîz b. Ebû Revvâd", *DİA.*, İstanbul 1988, I, 189-190.
- Bozkurt, Nahide, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, ss. 11-25.
- Bozkurt, Nebi, "Lakap", *DİA.*, Ankara 2003, XXVII, 65-67.
- _____, "Künye", *DİA.*, Ankara 2002, XXVI, 558-559.
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, Arapçaya çev. Abdülhalîm en-Neccâr, Kahire: Dâru'l-me'arif, ts., I-VII.
- Brown, Jonathan A. C., "İlk Muteber Hadis Mecmualarının Tenkidi: ed-Dârekutnî'nin Sahîhayn'a Yönelik Düzelteleri", çev. Salih Özer, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 143-182.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fi, *el-Câmi' u's-sahîh*, thk. Şu'ayb Arnaût vd., Beyrut: er-Risâletu'l-âlemiyye, 2011/1432, I-V.
- _____, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Ahmed Zehve-Ahmed İnâye, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 2011/1432.
- _____, *Kitâbu't-Târîhi'l-kebîr*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2008/1429, I-IX.
- _____, *Kitâbu't-Târîhi'l-kebîr*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts., I-IX.
- _____, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Muhammed b. İbrâhim el-Lehîdân, Riyad: Daru's-samiği, 1418/1998, I-II.
- _____, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Teysîr Sa'd Ebû Haymed, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1429/2008, I-V.
- _____, *et-Târîhu's-sağîr*, thk. Mahmut İbrâhim Zayed, Hadislerinin Fihristi: Yûsuf Mar'âşî, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406, I-II.
- _____, *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*, (Nesâî'nin *Duafâ'sı* ile birlikte), thk. Mahmud İbrâhim Zayed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406.
- _____, *Kitâbu'l-Edebi'l-müfred*, thk. Semîr b. Emin ez-Züheyri, Riyad: Mektebetu'l-me'arif, 1998/1419, I-II.
- _____, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cindî, Kâhire: Dâru'l-hadîs, 2005/1426.
- _____, *Halku ef'âli'l-ibâd ve'r-reddu ale'l Cehmiyyeti ve Ashâbi't-ta'tîl*, thk. Fehd b. Süleyman el-Fuheyd, Riyad: Dâru atlasî'l-hadra, 2005, I-II.
- Ca'fer, Bedrüddîn Muhammed, “Mevkifü'n-nukkâd min hadisi men ihtalata ve lehu rivâye fi's-Sahîhayn”, *el-Câmi'atü'l-Esmeriyye li'l-ulûmi'l-İslâmiyye/el-Beydâ*, ts., ss. 1-34.
- Canan, İbrâhim, *Hadis Usulü ve Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- _____, “Kütüb-ü Sitte İmamlarının Şartları”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Dergisi*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1979, ss. 103-126.
- _____, “Ebû Hâtim er-Râzî”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 150-151.
- _____, “el-Edebü'l-Müfred”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 411-412.
- Câsim, Abdülazîz Ahmed, “Davabitu Ehlü'l-cerh ve't-ta'dîl fi takdîmi'r-ruvât ba'dîhim 'alâ ba'd”, *Mecelletu Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, 2005/1426, S. 18, ss. 459-491.

- Cerrahoğlu, İsmail, “Muhammed b. Saı̄b el-Kelbı̄”, *DİB.*, Ankara 2002, XXV, 205-206.
- Cevâbı̄, Muhammed Tahir, *el-Cerh ve 't-ta'dıl beyne 'l-müteşeddı̄dın ve 'l-mütesâhilın*, ed-Dâru'l-arabiyyeti'l-kitâb, 1997.
- Cezerı̄, İbnü'l-Esır Ebü'l-Hasen İzzüddın Alı̄ b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânı̄, *el-Kâmil fı 't-târı̄h*, thk. Muhammed Yûsuf Rekâke, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmı̄yye, 2010, I-XI.
- Cezerı̄, İbnü'l-Esır Ebü's-Seâdât Mecdüddın el-Mübârek b. Esırüddın Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânı̄, *en-Nihâye fı garı̄bi 'l-hadis ve 'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvı̄ ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhı̄, Kahire: Müessesetu't-târı̄hi'l-Arabı̄, 1963/1383, I-V.
- Cirit, Hasan, *Hadise Giriş, Tarihçe, Literatür ve Seçme Hadisler*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- _____, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları Vaaz ve Kıssacılık*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Coşkun, Şule, *Ukaylı'nın Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr'i ve Cerh-ta'dıl Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2002.
- Cûzcânı̄, Ebü İshak İbrâhim b. Ya'kûb, *Ahvâlu'r-ricâl*, thk. Subhı̄ el-Bedrı̄ es-Samerrai, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1985/1405.
- Çağrııcı, Mustafa, “Fitne”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 156-159.
- _____, “Mürüvvet”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 61-63.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı Çeşitleri-Özellikleri Faydalanma Usulleri*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2008.
- _____, *Hadis Usulü*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2009.
- _____, *Anahatlarıyla Hadis*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- _____, “Dârekutnı̄”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 488-490.
- _____, “Cehâlet”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 219.
- _____, “Cûzcânı̄, Ebü İshâk”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 97-98.
- Çakın, Kamil, “Buhârı̄'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması”, *AÜİFD*. c. XXXII, ss. 183-198.
- _____, “Kitâbu't-Tevhı̄d'in Bab Başlıklarına Göre Buhârı̄'nin Tevhid Anlayışı”, *Dinî Araştırmalar*, c. 7, S. 20, ss. 425-432.

- _____, “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Yayına Hazırlayan. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 117-139.
- Çelebi, İlyas, “Mu‘tezile”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXI, 391-401.
- Çelik, Ali, “Nu‘aym b. Hammâd,” *DİA.*, İstanbul 2007, XXXIII, 219.
- _____, “Nu‘aym b. Hammâd'ın Hadisçiliği ve Kitâbu'l-Fiteni Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dinî Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2000, C. 2, S. 6, ss. 99-118.
- Dâ‘ûr, Müyesser Receb Muhammed, *Şuyûhu'l-Buhârî el-mütekellem fihim fi'l-Câmi'i's-sahîh dirâseten nakdiyyeten tahliliyyeten*, (Basılmamış Doktora Tezi), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, 2010.
- Danâvî, Bûrân, “et-Ta‘rîf bi-kitâbi'd-Duafâi's-sağîr”, *Mecelletu's-sünneti'n-nebeviyye*, S. 4, ss. 47-49.
- Dânî, Azîz Reşîd Muhammed, *Üsûsü'l-hüküm ale'r-ricâl hatta nihâyeti'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2006/1427.
- _____, “Elfâzu'l-cerh ve't-ta‘dîl dirâse ve tahlil”, el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, ss. 1-30.
- Darekutnî, Ali b. Ömer b. Ahmed, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkin*, thk. Muhammed Lütî es-Sebbağ, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980/1400.
- _____, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, thk. Ebû Abdîrrahman Makbel b. Hadî el-Vadiî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1985/1405.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fazl, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, Riyad: Dâru'l-muğnî, 1420, I-IV.
- Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *er-Red ale'l-cehmiyye*, nşr. Ebû Yûsuf Bedr b. Abdillâh b. Bedr, Kuveyt: ed-Dâr li-selefiyye, 1985/1405.
- Davudoğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul: Işık Yayınları, 2013, I-VI.
- Dayhan, Ahmet Tahir, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE., İzmir 1995.
- Demir, Mahmut-Mehmet Emin Özafşar, “Vehb b. Münebbih”, *DİA.*, İstanbul 2012, XLII, ss. 608-610.
- _____, “Zayıf”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 157-160.

- Demirci, Ahmet, “Hadis Usulünde Mantikî Unsurlar”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1985, S. 2, ss. 99-138.
- _____, “Bidatçılık”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Kayseri 1988, ss. 71-85.
- Demirel, Hârûn Reşit, İbn Hacer’in *Takrîbu’t-Tehzîb*’de Buhârî’nin Bid‘at ehli Olmakla Cerh Edilen Râvilerinden Bahsetmesi ve *Hedyu’s-sârî*’de (Mukaddime) Müdafası, *EKEV.*, c. II, S. 3 (Kasım 2000), ss. 29-59.
- Dihlevî, Şah Veliyullah, *Bustanu’l-muhaddisin*, trc. Ali Osman Koçkuzu, Ankara: DİB. Yayınları, 1986.
- Dilek, Mehmet, *Hadis Tahric Şartları Açısından Kütüb-i Sitte*, İstanbul: İpek Yayınları, 2009.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâr et-tivâl*, thk. Abdülmün‘im Amir, Vizâretu’s-sekâfeti ve’l-irşâd, ts.
- Doğanay, Süleyman, “Bid‘atçilikle Tenkit Edilen Buhârî Râvileri”, *Bilimname*, XXVIII, 2015/1, ss. 27-54.
- Dönmez, Mustafa, *İmam Nesâî ve Cerh-Ta‘dîl Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1998.
- Dümeynî, Misfir b. Gurmullah, *Hadiste Metin Tenkidi Metotları*, çev. İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel, İstanbul: Kitabevi, 1997.
- _____, *Kavlu’l-Buhârî seketû anh*, Riyad 1991/1412.
- Ebî’l-Hasan, Mustafa b. İsmâîl, *Şifâü’l-‘alîl bi elfâzi ve kava‘idi’l-cerh ve’t-ta‘dîl*, Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1911/1411, I-II.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvud*, (Me‘alimü’s-Sünen ile birlikte), haz. İzzet Ubeyd ed-De‘as-Âdil es-Seyyid, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997/1418, I-V.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh, *Tahkîku ismeyi’s-Sahihayn ve’smi Câmi‘i’t-Tirmizî*, Haleb: Mektebetu’l-matbu‘âti’l-İslâmiyye, 1993/1414.
- _____, *el-İsnâdu mine’d-dîn*, Haleb: Mektebü’l-matbu‘âti’l-İslâmiyye, 1993/1413.
- _____, “Halku Kur’an Meselesi”, çev. Mücteba Uğur, *AÜİFD.*, c. XX, ss. 307-321.
- _____, *Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım, İstanbul: İnsan yayınları, 2015.

- Ebû Hammâd, Ziyâd, “Mihnetü'l-İmâmi'l-Buhârî bi mes'eleti'l-lafz bi'l-Kur'ani'l-Kerîm”, *Mûte li'l-buhûs ve'd-dirâsât*, c. XIV, S. 3, 1999, ss. 11-32.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî, *Hilyetu'l-evliya ve tabakâtu'l-asfiyâ*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1409/1988, I-X.
- _____, *Kitâbu'd-Duafâ*, thk. Fârûk Hammâde, Daru's-sekâfe, 1984/1405.
- Ebû Su'aylık, Abdurabbih Selmân, “er-Ruvâtu'llezine enkere Ebû Hâtîm er-Râzî âle'l-İmâmi'l-Buhârî zekerehum fi'd-Duafâ dirâseten nakdiyyeten tahlîliyyeten”, *Ulûmu's-şeri'ati ve'l-kanûn*, c. XL, S. 2, 2013, ss. 701-728.
- Ebû Şi'r, Tâlib Hammâd, “el-İber fi kavli'l-Buhârî fi isnadihi nazar”, *Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye*, Gazze, S. 2, c. 16, 2008, ss. 153-199.
- Ebû Ya'lâ, Ebî'l-Hüseyn Muhammed b. el-Ferrâ el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Riyad: Câmi'atu Ümmi'l-Kura, 1419, I-III.
- Ebû Zehre, Muhammed, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Matbaatu's-sa'ade, ts., I-II.
- Ebû Zehv, Muhammed, *Hadis ve Hadisçiler*, trc. Selman Başaran, M. Ali Sönmez, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Ebü'l-Kâsım, Hâlid b. Muhammed b. Râcih, “Medlûlu mustalah 'leyse bi'l-kavî 'indehum' 'inde'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî dirâseten-tatbîkiyyeten mukâreneten”, *Mecelletu ulûmi's-şer'iyye*, S. 35, 1436, ss. 159-253.
- Efendioğlu, Mehmet, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2011.
- _____, “Râvi”, *DİA.*, İstanbul 2007, XXXIV, 472-474.
- _____, “Sahâbe”, *DİA.*, İstanbul 2008, XXXV, 491-500.
- _____, “Tabakât”, *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 291-292.
- _____, “Münker”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXII, 13-14.
- _____, “Metrûk”, *DİA.*, Ankara 2004, XXIX, 415-416.
- _____, “Sâlih”, *DİA.*, İstanbul 2009, XXXVI, 32.
- _____, “Ma'rûf”, *DİA.*, Ankara 2003, XXVIII, 66.
- _____, “Yahyâ b. Sâlih”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIII, 262-263.

- Emân, Atıf Ahmed, “İlmu’l-cerh ve’t-ta’dîl ehemmiyetuhu ve târîhuhu ve kavâ'iduhu”, *Mecelletu merkezi buhûsi's-sünneti ve sîreti*, 1987/1407, ss. 419-454.
- Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM. Yayınları, 2012.
- _____, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Konya: Nükte Kitap, 2003.
- Erkocaaslan, Recep, *Hiz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Hiz. Peygamber Sonrası İslâm Tarihindeki Rolü*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE., Ankara 2016.
- Eroğlu, Muhammed, “Dahhâk b. Müzâhim”, *DİA.*, İstanbul 1993, VIII, 410-411.
- Ertürk, Mustafa, “Hüseyim b. Beşîr”, *DİA.*, İstanbul 1999, XIX, 64.
- Erul, Bünyamin, “Sahâbe Döneminde Tekzîb ve Tekzîb'in Mahiyeti Rivayetlerdeki Tekzîb İfadelerinin Anlamı Üzerine Bir İnceleme”, *AÜİFD.*, c. XXXIX, ss. 455-489.
- _____, “Hadiste Eleştirel Yaklaşımın Öncüsü Olarak Hiz. Âişe”, *İslamiyât*, III, 2000, S. 2, ss. 109-129.
- _____, “Zabt”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 61-62.
- _____, “el-İcâbe”, *DİA.*, İstanbul 2000, XXI, 378-379.
- Eş'arî, Ebî'l-Hasan Ali b. İsmâîl, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfu'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut: Mektebetu'l-asriyye, 1990/1411, I-II.
- Evgin, A.Kadir, “Süfyân b. Uyeyne (107-198/725-813)ve Hadis Cüz'ü”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III (2003), S. 3, ss. 69-107.
- Fayda, Mustafa, “Vâkîdî”, *DİA.*, İstanbul 2012, XLII, 471-475.
- _____, “İbn İshak”, *DİA.*, İstanbul 1999, XX, 93-96.
- _____, “Halîfe b. Hayyât”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 301-303.
- _____, “İbn Sa'd”, *DİA.*, İstanbul 1999, XX, 294-297.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân, *Kitâbu'l-ma'rifeti ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî, Medine-i Münevvere: Mektebetu'd-dâr, I-IV.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul: Şa-to ilahiyat, ts.
- _____, “Câbir el-Cu'fî”, *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 532.

- _____, “Hâricîler”, *DİA.*, İstanbul 1997, XVI, 169-175.
- Gölcük, Şerafeddin, “Cehm b. Safvân”, *DİA.*, İstanbul 1993, VII, 233-234.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Güler, Zekeriya, “Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet-Dirayet Bütünlüğü”, *İLAM. Araştırma Dergisi*, c. 1, S. 2 (Temmuz-Aralık 1996), ss. 113-131.
- _____, “Muhammed b. Aclân”, *DİA.*, İstanbul 2005, XXX, 494-495.
- Güner, Osman, “Rical Tenkidi Sisteminin Temel Karakteristiği ve Aktüel Değeri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. 2, S. 1, Yıl 2004, ss. 127-137.
- Güneş, Yûsuf, *Hadis Usulü Açısından Bid‘at Ehl-i Râviler ve Rivayetlerinin Değeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 1999.
- Güzel, Abdurrahim, “Buhârî ve Halku’l-Kur’an Meselesi”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, 18-20 Haziran 1987, Kayseri 1996, ss. 259-264.
- Hâc, Kâsım Ömer, “el-Karâinu’d-dâletu -ahyânen- âlâ âdemi isbâti’l-İmâmi’l-Buhârî li-sima‘i’r-râvi min şeyhihi fi kitâbihi’t-Târîhi’l-kebîr”, *el-Hadis*, Yıl 4, S. 7, 1435/2014, ss. 71-86.
- Hâkîm en-Nîsâbûrî, Ebî Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâfız, *Ma‘rifetu ulûmi’l-hadis*, thk. Seyyid Muazzam Hüseyin, Beyrut: Dâru ihya’i-ulûm, 1417/1997.
- _____, *el-Medhal ile’s-Sahîh*, nşr. Rebî‘ b. Hâdi el-Medhelî, Kahire: Dâru’l-İmâmi’l-Ahmed, 2009/1430, I-IV.
- _____, *el-Medhal ilâ ma‘rifeti kitâbi’l-iklîl*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003/1423.
- Halebî, Burhaneddin, *Keşfu’l-hasîs ammen rumiye bi vad‘il-hadis*, thk. Subhî Samerraî, Beyrut: Mektebetu’n-nehdati’l-Arabiyye, 1987/1407.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Ebî Hübeyre el-Leysî el-Uşfurî, *Târîh*, nşr. Ekrem Ziya el-Umerî, Riyad: Dâru taybe, 1405/1985.
- _____, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, haz. Mustafa Necîb Fevâz-Hikmet Fevâz, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-İlmiyye, 1995/1415.
- Halîl, Muhammed İbrâhim, “es-Sadûk ‘inde’l-muhaddisîn mefhûmuhu, mertebetuhu, derecetu hadisihi”, *Mecelle*, c. 4, S. 11, Yıl 4, 2008, ss. 1-13.

- Hameş, Addâb Mahmûd, *Ruvâtu'l-hadis ellezine sekete aleyhim eimmetü'l-cerh ve't-ta'dîl beyne't-tevsîk ve't-techîl*, Riyad: Dâru'l-emânî, 1987/1407.
- Hammâde, Faruk, *el-Menhecu'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Riyad: Dâru't-taybe, 1997/1418.
- Hammâdî, Câsim, “el-Megâzî fi't-Târîhi'l-kebîr li'l-Buhârî”, *Mecelletu'l-Kâdîsiyye li'l-ulûmi'l-insâniyye*, c. X, S. 1-2, 2007, ss. 187-212.
- Hamevî, Şihabuddin Ebi Abdillâh Yakut er-Rumî el-Bağdadî, *Mu'cemu'l-buldân*, thk. Ferid Abdilaziz el-Cündî, Beyrut 1410/1990, I-VII.
- Hammâd, Nâfiz Hüseyin, “Ruvâtu's-Sahîhayn el-müttehimûne bi'l-vad' dirâseten-tevsîkiyyeten”, *Mecelletu's-sirât*, yıl 13, S. 22, 1432/2011, ss. 10-55.
- _____, “Medlûlu mustalah ‘indehu acâib’ ‘inde'l-eimmeti'n-nukkâd me'a beyânî mertebetihî dirâseten nazariyyeten tatbikiyyeten”, *Mecelletu'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, c. XV, S. 2, 2007, ss. 1-83.
- Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi*, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.
- Hasan el-Âysâvî, İdris Asker, “er-Ruvâtu'l-müttehimûn bi-bid'ati'l-havâric ve merviyâtihim fi Sahîhi'l-Buhârî dirâseten nakdiyyeten”, *Mecelletu'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, Külliyyetü'l-adâb-Kısmu ulûmi'l-Kur'an, ss. 70-89.
- _____, “er-Ruvâtu'l-müttehimûne bi-bid'ati'n-nasabi fi Sahîhi'l-Buhârî dirâseten nakdiyyeten”, *el-Câmi'atu'l-İslâmiyye*, 1430/2009, ss. 1-40.
- Hasan es-Sa'îdî, Hasan Fevzî, *el-Menhecu'n-nakdî 'inde'l-mutekaddîmîn mine'l-nuhaddîsîn ve eseru tebayuni'l-menhec*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Aynu's-Şems, 1996.
- Hassûn, İndunisiyyen Halid Muhammed, *Menhecu'l-İmami'l-Buhârî fi'r-rivayeti ammen rumiye bi'l-bid'ati ve merviyâtihim fi'l-Câmi'i's-sahîh*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke: Ümmü'l-Kura, 1424.
- Hatîb, Ebûbekir Ahmed ibn Ali ibn Sabit el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd ev Medinetu's-selâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, I-XVII.
- _____, *Muvaddihu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Dâru'l-fikri'l-İslâmî, 1405/1985, I-II.

_____, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, nşr. Zekeriyya Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2012/1433.

_____, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Medine ts.

Hatîb, Huzeyfe Şerîf “eş-Şeyh Sâlih”, *el-Müttehimûne bi'd-da'f min ruvâtis's-Sahîhayn ve mervîyyâtihim fihima “dirâseten nakdiyyeten”*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmi'atu Âli beyt, ts.

Hatîb, Muhammed Accâc, *Sünnetin Tesbiti*, çev. Mehmet Aydemir, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005.

Hatiboğlu, İbrâhim, “Ricâlü'l-Hadis”, *DİA.*, İstanbul 2008, XXXV, 83-86.

_____, “Muâfâ b. İmrân”, *DİA.*, İstanbul 2005, XXX, 305-306.

_____, “Süfyân b. Uyeyne”, *DİA.*, İstanbul 2010, XXXVIII, 28-29.

_____, “Hişâm ed-Destüvâî”, *DİA.*, İstanbul 1998, XVIII, 153.

_____, “Şu'be b. Haccâc”, *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 224-226.

Hatiboğlu, Mehmet Said, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, Ankara: Otto Yayınları, 2015.

_____, “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri”, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Yayına Hazırlayan: Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 15-44.

Hattâbî, Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Hattâb el-Büstî, *Me'alimü's-sünen*, (*Sünen-ü Ebû Dâvud* ile birlikte), thk. İzzet Ubeydu'd-De'as-Âdil es-Seyyid, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997/1418, I-V.

Havva, Muhammed Saîd, “er-Râvi'l-mechûl mefhûmûhu, enva'uhu, ahkâmuhu”, Câmi'atu Mûte, 2001/1422.

Hâyik, Mus'ab b. Atâullah, *el-İmâmu'l-Buhârî ve menhecuhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Riyad: Fehresetu Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1430/2009.

Hâzimî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osman b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî, *Şurûtu'l-eimmeti'l-hamse*, (*Şurûtu'l-eimmeti's-sitte* içinde), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1984/1405.

Hebdân, Muhammed b. Abdullah, *ed-Derârî'l-meknûne fi'l-emâkini'l-mensûre*, Riyad: Dâru'l-âsime, 1995/1416.

Hemmâm Saîd, Mûsâ el-Hâris, *Menhecü'l-Buhârî fi't-Târîhi's-sağîr*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi'atu'l-Ürdüniyye, 1415/1995.

- Hudayr, Ziyâd Muhammed, “el-Istîlâhâtü'l-hassatu fi'l-cerh ve't-ta'dîl fi'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî”, *Mecelletu külliyyeti'l-ulûmi'l-İslâmiyye*, c. 6, S. 12, 2012/1433, s. 1-30.
- Humeysî, Abdurrahman b. İbrâhîm, *Mu'cemu ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, Cidde: Dâru İbn Hazm, ts.
- Hüseynî, Abdülmecîd Hâşim, *el-İmâmu'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*, Kahire: Mısır el-Arabiyye, ts.
- _____, “Müellefâtü'l-İmâmi'l-Buhârî”, *Mecelletu's-sünneti'n-nebeviyye*, S. 4, ss. 41-45.
- Hüseynî, Muhammed b. Abdurrahman es-Sakalî, “Havle ba'di mustalahâtü'l-İmâmi'l-Buhârî fi nakdi'r-ricâl”, *Mecelletu's-sünneti'n-nebeviyye*, S. 4, ss. 352-357.
- İrâkî, Zeynuddin b. Abdîrahîm b. Hüseyin, *et-Takyîd ve'l-izâh lima utlike ve uğlike min Mukaddimeti İbnü's-Salâh*, Halep: Matba'atu'l-ilmîyye, 1350/1931.
- İsbahanî, Muhammed b. İshak b. Mende, *Esâmi meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî*, thk. Nazar Muhammed el-Fariyabi, Riyad: Mektebetu'l-kevser, 1991.
- Itr, Nûreddîn, *Usûlü'l-cerh ve't-ta'dîl ve ilmu'r-ricâl*, Dîmeşk: Tab'atun muvesseâ, 1427/2007.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1984/1404, I-VII.
- _____, *Esâmî men revâ anhum Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî min meşâyihillezine zekerahum fi Câmi'ihî's-sahîh*, thk. Amir Hasan Sabrî, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1994/1414.
- İbn Asâkir, Ebi'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetillah b. Abdillâh eş-Şafîî, *Târîhu Medîneti Dîmeşk*, thk. Muhibbiddin Ebî Saîd Ömer el-Umerî, Beyrut: Dâru'l-fikr, ts., I-LXXX.
- İbn Dakîki'l-İd, Takiyyuddîn, *el-İktirâh fi beyâni'l-istîlâh*, Dâru'l-meşâri', 2006/1427.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1953/1372, I-IX.
- _____, *Takdimetu'l-ma'rife li kitâbi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1952/1371.

- _____, *Kitâbu Beyâni hatai Muhammed b. İsmâil el-Buhârî fi Târîhi 'hi li 'l-İmâmi 'r-Râzî*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, y.y., ts.
- İbn Ebî Hayseme, Ebûbekr Ahmed b. Züheyr b. Harb, *et-Târîhu 'l-kebîr*, thk. Salah b. Fethi Helel, Kahire: el-Fârûku'l-hadisiyye, 2004/1424, I-IV.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyu 's-sâri makeddimetu fethi 'l-bârî şerhu Sahîhi 'l-Buhârî*, Dımeşk: Dâru'l-feyhâ, 2000/1421.
- _____, *Fethu 'l-bârî bi şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*, thk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd, Riyad: Mektebetu'l-Melik Fahd el-vataniyye, 1421, I- XIII.
- _____, *Fethu 'l-bârî bi şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*, thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1379, I- XIII.
- _____, *Nüzhetu 'n-nazar fi tadvîhi nuhbeti 'l-fiker fi mustalahi Ehli 'l-eser*, thk. Abdullâh b. Dayfullah er-Rahîlî, Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-vataniyye, 1422/2001.
- _____, *el-İsâbe fi temyizi 's-sahâbe*, thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1421/2001, I-VIII.
- _____, *Lisânu 'l-mîzân*, Kahire: Dârû'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- _____, *Tehzîbu 't-tehzîb*, thk. Âdil Mürşid, İbrâhim Zeybek, Müessesetu'r-risâle, ts., I-IV.
- _____, *Takrîbu 't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvame, Beyrut: Dâru'l-kalem, 1991/1411.
- _____, *Ta 'cîlu 'l-menfeâ bi zevâidi ricâli 'l-eimmeti 'l-erbeâ*, thk. İkrânullâh İmdadulhak, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1996, I-II.
- _____, *Tağlîku 't-ta 'lîk âlâ Sahîhi 'l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman, Amman: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985, I-V.
- _____, *Kitâbu ta 'rif Ehli 't-takdîs bi merâtibi 'l-mevsûfîne bi 't-tedlîs*, thk. Ahmet b. Ali el-Mübârekî, Riyad 1993/1414.
- _____, *en-Nüket âlâ kitâbi İbni 's-Salâh*, thk. Rebî b. Hâdî Umeyr, Riyad: Dâru'r-râye, 1415/1994, I-II.
- _____, *el-Mecme 'ul-müesses li 'l-mu 'cemî 'l-müfehres*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1996/1417, I-II.

- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Ankara 2004, I-II.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru-sader, 1978/1398, I-VII.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-Arnaût-Âdil Mürşid, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1995/1416, I-XLV.
- _____, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, nşr. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1988/1408, I-III.
- _____, *er-Red ale'l-cehmiyye ve'z-zenâdika*, thk. Sabrî Selâme Şahîn, Riyad: Dâru's-sebât, 1423/2003.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihel*, thk. Muhammed İbrâhim Nusayr-Abdurrahman Umeyrâ, Beyrut: Dâru'l-ceyl, 1996/1416, I-II.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu's-sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed, Dâiretu'l-me'arifi'l-Osmaniyye, 1973/1393, I-X.
- _____, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-Duağâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmut İbrâhim Zayed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1412/1992, I-III.
- _____, *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balâbân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1993/1414, I-XVIII.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 2011/1432, I-VI.
- _____, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru-hicr, 1998/1419, I-XXI.
- İbn Kuteybe, Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999/1419.
- _____, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1985/1405.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, Beyrut: el-Mektebetu'l-asriyye, 1434/2013, I-IV.
- İbn Maîn, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *Târîhu Yahya b. Maîn*, (Dûrî rivayeti), thk. Abdullah Ahmed Hasan, Beyrut: Dâru'l-kalem, ts., I-II.
- _____, *Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Mekke: Turâsu'l-İslâmî, 1399/1979, I-IV.
- _____, *Ma 'rifetu'r-ricâl*, thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr, Dîmeşk: Mecme' il-lugati'l-Arabiyye, 1405/1985, I-II.
- _____, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî fi tecrîhi'r-ruvâti ve ta'dîlihîm*, (Dârimî rivayeti), nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Dîmeşk: Dâru'l-Me'mun li't-turâs, 1980/1400.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî, *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*, Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts., I-VII.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem ibn Manzur el-İfrikî, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru-sader, ts., I-XV.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dîmaşkî el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahihî'l-Buhârî*, thk. Mahmud b. Şa'ban b. Abdu'l-Maksûd, Kahire: Mektebetu'l-gurabâi'l-eseriyye, 1996, I-X.
- _____, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nüreddîn İtr, Dâru'l-melâh, I-II.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-kübra*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2012/1433, I-IX.
- _____, *et-Tabakâtu'l-kübra*, Beyrut: Dâru-sâder, 1968/1388, I-VIII.
- _____, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, çev. Komisyon, İstanbul: Siyer Yayınları, 2014, I-XI.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi's-sikât mimmen nukile anhumu'l-ilm*, nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Kuveyt: Dâru's-selefiyye, 1984/1404.
- İbn Ubeyd, Muhammed b. Abdülkerim, *Tahrîcu ehâdisi'l-merfû'ati fi kitâbi't-Târîhi'l-kebîr*, Riyad: Mektebetu'r-reşîd, 1999, I-III.

- İbnü'l-Cevzî, Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkin*, thk. Ebü'l-Fida Abdullah el-Kadı, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986/1406, I-III.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebî'l-Felâh Abdilhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dımeşkî, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdulkâdir el-Arnaût-Muhammed el-Arnaût, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988/1408, I-X.
- İbnü'l-Kattân, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülmelik, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vakı'ayn fi kitâbi'l-ahkâm*, tah. Hüseyin Âyt Saîd, Riyad: Dâru taybe, 1997/1418, I-VI.
- İbnü'l-Medînî, Ebü'l-Hasan Alî b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî, *Sualâtu Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe li Ali b. el-Medînî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Muvaffik b. Abdillâh b. Abdulkadir, Riyad: Mektebetü'l-me'ârif, 1984/1404.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1398/1978.
- İbnü's-Salâh, Ebü Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadis*, thk. Nûreddîn Itr, Dımeşk: Dâru'l-fıkr, 2012/1433.
- İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-vasît*, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- İclî, Ebî'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Ma'rifetu's-sikat*, thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî, Medine: Mektebetü'd-dâr, 1985/1405, I-II.
- İdlibî, Salâhiddîn b. Ahmed, *Menhecu'l-İmâmeyn el-Buhârî ve Müslim fi'l-lâli'l-merviyâti'l-hadisîyyeti*, Ammân: Dâru'l-feth, 2014/1435.
- İlhan, Avni, "Buhârî dönemi Mezhep Hareketleri", *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, Kayseri 1996, ss. 47-50.
- _____, "Amr b. Ubeyd", *DİA.*, İstanbul 1991, III, 93-94.
- İmdadulhak, İkrâmu'llah, *el-İmam Ali b. el-Medînî ve menhecuhu fi nakdi'r-ricâl*, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1996/1413.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *el-İlmâ' ila ma'rifeti usuli'r-rivaye ve takyidi's-semâ*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2009.
- Kâfî, Ebü Bekr b. Tayyib, *Menhecu'l-İmam Ahmed fi't-ta'lîl ve eseruhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl min hilâli kitâbihi'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005/1426.

_____, *Menhecü'l-İmâmi'l-Buhârî fî tashîhi'l-ehâdîsi ve ta'lîliha min hilali'l-Câmi'i's-sahîh*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.

_____, “et-Tahkîk fi't-tihâmi'l-İmâmi'l-Buhârî bi't-tedlîs”, y.y., ts., ss. 45-59.

_____, “el-Cehâletü 'inde nukkâdi'l-hadîs: Mefhûmuhâ ve esbâbuhâ ve ahkâmuhâ”, Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir, ts., ss. 37-48.

_____, “el-Hadîsü'l-münker 'inde'l-hâfîz İbn Hacer dirâseten nakdiyyeten”, Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir, ts., ss. 58-68.

Kahraman, Hüseyin, *Hadis İlminde İrcâ ve Mürciü Râviler*, Bursa: Emin Yayınları, 2011.

Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler*, Ankara: DİB. Yayınları, ts.

_____, “Hadis”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 27-64.

_____, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA.*, İstanbul 1999, XIX, 514-531.

_____, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA.*, İstanbul 1989, II, 75-80.

_____, “Affân b. Müslim”, *DİA.*, İstanbul 1988, I, 399.

_____, “Ebû Nu'aym Fazl b. Dükeyn”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 200-201.

_____, “el-Câmiu's-Sahîh”, *DİA.*, İstanbul 1997, VII, 114-123.

_____, “Hâfîz”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 78-80.

_____, “Atâ b. Sâib”, *DİA.*, İstanbul 1991, IV, 37.

_____, “*Sahîhayn'a* Yöneltilen Tenkitlerin Değeri”, *Sünnetin Dindeki Yeri*, Ensar Neşriyat, 1995, ss. 335-376.

Kannûcî, Ebî't-Tayyib es-Seyyid Sıddık Hasan Hân, *el-Huttâ fî zikri sıhâhi's-sitte*, thk. Ali Hasan el-Halebî, Beyrut: Dâru'l-ceyl, ts.

Karacabey, Salih, *Hadis Tenkidi*, İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001.

_____, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul: SİR Yayıncılık, 2002.

_____, “İbnü'l-Mu'temir”, *DİA.*, İstanbul 2000, XXI, 143.

Karagözoğlu, Mustafa Macit, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2014.

Karahan, Abdullah, *Hadis Râvilerinin Güvenilirliği*, Bursa: Sır Yayıncılık, 2005, s. 35.

_____, “Türkiye’de Cerh ve Ta’dil İle Alakalı Yapılmış Çalışmalar”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, c. 13, S. 2, 2004, ss.183-196.

- Karataş, Mustafa, *Hadis Rivâyet Tarihi*, İstanbul: ENSAR Neşriyat, 2014.
- _____, “Hadislerde İsnâd Sistemi”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 39, S. 4, Ekim-Kasım-Aralık 2003, ss. 71-84.
- Kâsım Muhammed, Ahmed Abdullah Ahmed, “el-Hadisü'l-münker ‘inde’l-İmâm Ebî Hâtim er-Râzî diraseten tatbikiyyeten min hilâli kitâbi'l-ilel li ibnihi”, *Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye*, Ürdün 2002, c. X, S. 1, ss. 1-40.
- Kâsımî, Muhammed Cemaeddin ed-Dımeşkî, *Hayatu'l-Buhârî*, thk. Mahmud el-Arnâvut, Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1992.
- _____, *Kavâ'idu't-tahdîs min funûnî mustalâhil-hadîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1987/1407.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halîfe, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabi, ts., I-II.
- Kaya, Eyyüp Saîd, “Nûh b. Ebû Meryem”, *DİA.*, İstanbul 2007, XXXIII, 229-230.
- _____, “Mekhûl b. Ebû Müslim”, *DİA.*, Ankara 2003, XXVIII, 552-553.
- Kaya, Mehmet Fatih, *Hadis Usulünde İhtilât*, İstanbul: Rihle Kitap, 2011.
- Kazvinî, Ebî Ya'lâ el-Halil b. Abdillâh Ahmed, *Kitâbu'l-irşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis*, thk. Muhammed Saîd, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1989/1409.
- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti Ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne ahrece lehüm el-Buhârî fî Câmi'i'h*, Beyrut: Daru'l-ma'rife, 1987/1407, I-II.
- Keskin, Yûsuf Ziya “Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ine Yönelik Tenkitler”, *Marife*, Yıl 3, Sayı 2, Güz 2003, ss. 103-120.
- _____, “İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938) ve 'el-Cerh ve't-Ta'dîl'indeki Metodu”, *Harrân Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VII, S. 1, Ocak-Haziran 2001, Şanlıurfa, ss. 5-29.
- Kettâni, Muhammed b. Cafer, *Hadis Literatürü*, trc. Yûsuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kettânî, Yûsuf, “Menhecü'l-İmâmî'l-Buhârî fî ilmi'l-hadis”, ts., y.y., ss. 123-141.
- Kılıçer, M. Es'ad, “İmam Ahmed b. Hanbel”, *DİB. Dergisi*, c. 8, S. 84-85, Mayıs-Haziran 1969, ss.146-147.
- _____, “Ehl-i Re'y”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 520-524.

Kırbaçoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

_____, “Allah’ın Kelâmı Olması Açısından Kur’an’ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdîsî’nin ‘Kitâbu’l-Burhân fi Beyâni Hakikati’l-Kur’an’ı””, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, 1986, ss. 427-444.

Kızılkaya, Sabri, *Cerh ve Ta’dil’de Mezhep Taassubu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE., Ankara 1998.

Koca, Ferhat, *Ahmed b. Hanbel*, Ankara: TDV., 2008.

Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

_____, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

_____, “Ebü’z-Zinâd”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 354.

_____, “Firyâbî, Muhammed b. Yûsuf”, *DİA.*, İstanbul 1996, XIII, 146.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Usulü*, Ankara: TDV., 2011.

_____, *Hadis Tarihi*, Ankara: TDV., 1998.

_____, *Hadis Istılahları*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.

_____, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara: TDV., 1989.

_____, “İslam Hadisinde İsnad ve Hadis Râvilerinin Cerhi”, *AÜİFD.*, Yıl 1961, c. IX, ss. 47-57.

Köktaş, Yavuz, *Fethu’l-bârî ve Umdetu’l-kârî’nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, İstanbul: İSAM., 2009.

_____, “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. I, S. 2, 2003, ss. 113-143.

Kubeyî, Mekkî Hüseyin, *el-İmâm Şu’be b. Haccâc ve mekânetuhu beyne ulemâi’l-cerh ve’t-ta’dil*, Dimeşk: el-Meşrik li’l-kitâb, 2006/1427.

Kudsî, Abdüssettâr Abdülhamîd, “Râvinin Adâleti Problemi Açısından Ehl-i Bid’atın Rivayetleri”, (*Hadis Araştırmaları* içinde), çev. Salahattin Polat, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, ss. 79-98.

- Kureynâvî, Utuvve Muhammed, *Ricâlu Sahîhi'l-Buhârî ellezine tekelleme fihim İbn Adî fi kitâbihi el-Kâmil fi duaî' r-ricâl*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze: el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, 2011/1432.
- Kutlay, Halil İbrâhim, *Hadiste Sened Tenkidi*, İstanbul: Elif Yayınları, 2015.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: TDV. Yayınları, 2002.
- _____, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara: Kitâbiyât, 2002.
- _____, "Mürcie", *DİA.*, İstanbul 2006, XXXII, 41-45.
- Kuzudişli, Ali, "Hadis Hırsız Sâriku'l-Hadis: Bir Cerh Teriminin Anlattıkları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/4, c. 4, S. 8, ss. 43-60.
- Küçük, Raşit, "İsnad", *DİA.*, İstanbul 2001, XXIII, 154-159.
- Lehîdân, Dahîl b. Sâlih, "Taz'ifu'r-râvi bi'l-iktisâr âlâ künyetihî ev ihmâli ismihi ev ibhâmihî dirâseten nazariyyeten tatbikiyyeten", *Mecelletu Câmi'ati'l-İmâm Muhammed Su'ud el-İslâmiyye*, S. 55, 1427, ss. 15-80.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-esileti'l-aşereti'l-kâmile*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebü'l-matbu'âti'l-İslâmiyye, 1984/1404.
- _____, *Temel Hadis Meseleleri*, çev. Hârûn Reşit Demirel, Konya: Hüner Yayınevi, 2014.
- _____, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut: Mektebü'l-matbu'âti'l-İslâmiyye, 2004/1425.
- Makdîsî, Ebî'l-Fadl Muhammed b. Tâhir, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1984/1405.
- Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed, *Muhtasâru'l-kâmil fi'd-Duaî' ve ileli'l-hadis li İbni Adî*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dımeşkî, Kahire: Mektebetü's-sünne, 1994/1415.
- Ma'rûf, Beşşâr Avvâd, *Tahkîku'n-nusûs beyne ahtâi'l-müellifîn ve islâhi'r-ruvât ve'n-nussâh ve'l-muhakkikîn*, Tunus: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 2009.
- Ma'rûf, Beşşâr Avvâd-Şu'ayb el-Arnaût, *Tahrîru takrîbi't-tehzîb*, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1997/1417, I-IV.

- Mazlûm, Muhammed Mahir Muhammed, *er-Ruvâtullezîne tekelleme fhim Ebû Hâtim ve revâ lehum el-Buhârî fi Sahîhihi dirâseten tatbikiyyeten*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze: Câmî‘tu’l-İslâmiyye, 1427/2006.
- Medînî, Ali b. Abdillâh b. Cafer, *Sualâtu Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe li Ali b. el-Medînî fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, Muvaffik b. Abdillâh b. Abdulkadir, Riyad: Mektebetu’l-me‘ârif, 1984/1404.
- Medkûr, Muhammed Sellâm, “el-Buhârî kâtib ve kitâb”, *el-Va’yü’l-İslâmî*, S. 163, 1398, ss. 44-51.
- Melchert, Christopher, “Bukhari and Early Hadith Criticism”, *Journal of the American Oriental Society*, 121/1 2001, ss. 7-19.
- _____, “Buhârî ve Erken Dönem Hadis Hadis Tenkitçiliği”, *Hadis Literatürü Araştırmaları Buhârî-Müslim Antolojisi*, Yayına Hazırlayan: Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 309-335.
- Melîbârî, Hamza b. Muhammed *Hadis Usulüne Yeni Yaklaşımlar*, çev. Muhittin Düzenli-Ayhan Ak, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Mes‘ûdî, Ebî’l-Hasan b. Ali, *Murûcu’z-zeheb ve me‘âdinu’l-cevher*, nşr. Kemâl Hasan Mer‘î, Beyrut: el-Mektebetu’l-asriyye, 2007/1428, I-IV.
- Mevdudî, *Tefhimu’l-Kur’an*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, I-VII.
- Mezûdî, Kerîme “Hayatu’l-İmamil-Buhârî”, *Mecelletu’s-sünnetü’n-nebeviyye*, S. 4, ss. 20-39.
- Mizzî, Ebü’l Haccac Cemaleddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf, *Tehzibu’l-kemâl fi esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Beyrut: Müessesetu’risâle, 1994/1415, I-XXXV.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâuddîn b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî, *İkmâlu tehzibi’l-kemâl*, nşr. Âdil b. Muhammed, Üsâme b. İbrâhim, Kahire: el-Farûkûl-Hadisiyye, 2001/1422, I-XII.
- Molla Hâtır, Halîl İbrâhim, *Mekânetü’s-sahîhayn*, Kahire: el-Matba‘atü’l-Arabiyyeti’l-hadîse, 1402.
- Muhammed, Muhammed Züheyr Abdullâh, *İntikâu’ş-şuyûh ‘inde’l-muhaddisîn hatta nihâyeti’l-karni’s-sânî’l-hicrî ve eseruhu fi’l-hükmi ‘ale’r-rivâye*, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmî‘atu Yermûk, Ürdün, 1426/2005.

- Muhammed Beşîr, Emme es-Semî', *Elfâz ve 'ibârâtu'l-cerh ve't-ta'dîl 'inde eimmeti'n-nakdi'l-mütekaddimîn mine'l-muhaddisîn*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pakistan: el-Câmi'atu'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye, 1434/2013.
- Muhammed, Sa'duddîn Mansûr, "İlmu'l-cerh ve't-ta'dîl ve eseruhu fî ulûmi'l-Arabiyyeti ve'l-İslâmiyye", *el-Hadîs*, Yıl 3, S. 6, 1435/2013, ss. 81-110.
- Mübârekpûrî, Abdusselâm, *Sîretü'l-İmâmi'l-Buhârî*, Arapçaya çev. Abdul'alîm b. Abdul'azîm el-Bestevî, Mekke: Dâru'l-alemi'l-fevâid, 1422, I-II.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010/1430.
- Nedvî, Takiyyuddîn el-Muzâhirî, *el-İmâmu'l-Buhârî imâmu'l-huffâz ve'l-muhaddisîn*, Beyrut: Dâru'l-kalem, 1994/1415.
- Nemerî, Affâf Halefullah Muhammed, "er-Ruvâtullezîne zekerehum el-Buhârî fî'd-Duafâ ve'n-tekadehu Ebû Hâtim er-Râzî fî'l-cerh ve't-ta'dîl mine'l-Ehnes ilâ Âsım", *Mecelletu merkezi'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, S. 39, ss. 301-391.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî, *Sünenü'n-Nesâî bi-şerhi'l-hâfiz Celâleddîn es-Suyutî ve hâşiyeti'l-İmâmi's-Sindî*, thk. Mektebu tahkîki't-türâsi'l-İslâmî, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts., I-V.
- _____, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, (Buhârî'nin *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*'i ile birlikte), thk. Mahmud İbrâhim Zayed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1986/1406.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yûsuf Ali, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2008/1429, I-III.
- Nevbahtî, Ebû Sehl İsmâîl b. Alî b. İshâk b. Ebî Sehl el-Fazl b. Nevbaht el-Bağdâdî-Kummî, Sa'd b. Abdillâh, *Kitâbu firaki's-Şîa*, thk. Abdülmün'im el-Hanefî, Kahire: Dâru'r-reşâd, 1992/1412.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddîn b. Şeref, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lugat*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts., I-II.
- _____, *Mâ temessu ileyhi hâcetu'l-kârî li Sahîh'i İmâmi'l-Buhârî*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- _____, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*, Mısır: el-Matba'atu'l-Mısıryye, 1929/1347, I-XVIII.
- _____, *el-Ezkâr ev hilyetu'l-ebâr ve şî'aru'l-ahbâr*, thk. Abdulkadir el-Arnâvut, Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2013/1434.

- _____, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osman, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.
- Nimrâvî, Ekrem Muhammed İbrâhim, "Menhecu'ş-şeyheyn fi intikâi'r-ruvât ve ehâdisihim", *HADİS*, S. 6, Aralık 2013/1435, ss. 111-133.
- Nuh, Seyyid Muhammed, *Sahâbe Neslinin Hadis İlmine Katkıları*, çev. Mehmet Eren, İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
- Nu'mânî, Muhammed Abdurreşîd, *İmam Âzam Ebû Hanîfe'nin Hadis İlmindeki Yeri*, Yayına haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, çev. Enbiya Yıldırım, Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Nûr Seyf, Ahmed Muhammed, "Duafâ ve Metrûkîn", *DİA.*, İstanbul 1994, IX, 540-541.
- Nusayra, Muhtâr-Hekîme Hüfeyzî, "el-Vahdetü'l-mevdu'iyye li-esbâbi'l-fısk ve eseruhâ 'ale'l-adâle", *Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir*, ss. 129-156.
- Nusayra, Muhtâr, "el-İhtilât mefhûmuhu ve tatbikâtuhu 'inde'l-muhaddisîn", *Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir*, ts., ss. 109-132.
- Okiç, M. Tayyip, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, İstanbul: Nun Yayıncılık, 1995.
- _____, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959.
- Öğüt, Salim, "Buhârî-Fıkıh İlmindeki Yeri", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 375-376.
- _____, "Ehl-i Hadis-Fıkıh", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 508-512.
- Öksüz, Nilgün, *Hadis-Tarih ilişkisi ve Buhârî'nin et-Tarihu'l-Evsat'ındaki Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), DEÜSBE., İzmir 2004.
- Ömer, Talâl, "Lemhetun min kavâ'idi'l-muhaddisîn fi'l-cerh ve't-ta'dîl", *Mecelletun el-mecme'u'l-fikhi'l-İslâmî*, Yıl 2, S. 3, Mekke 1409/1989, ss. 39-50.
- Öz, Mustafa "Gâliyye", *DİA.*, İstanbul 1996, XIII, 333-337.
- _____, "Şîa", *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 111-114.
- _____, "Ca'd b. Dirhem", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 542-543.
- Özafşar, Mehmet Emin, *Hadis İlmine Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2009.
- _____, "Simâk b. Harb", *DİA.*, İstanbul 2009, XXXVII, 209-210.
- _____, "Zühli", *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 543-544.

- _____, “Ukaylî”, *DİA.*, İstanbul 2012, XLII, 59.
- Özdemir, Veysel, “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilahının Ortaya Çıkışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 45, Eylül 2013, ss. 67-110.
- _____, “Buhârî’nin Meğâzî Rivayetlerinde Tesâhülünün Olup Olmadığı İle İlgili Değerlendirmeler”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 58, (Kış 2014), ss. 395-453.
- _____, “Cerh-Ta’dîl İlminde Müteşeddîd ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifadede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar”, *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl. 12, S. 24, Temmuz-Aralık 2014, ss. 128-175.
- Özdemir, Zehra, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid‘at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), EÜSBE., Kayseri 2007.
- Özdirek, Recep, Ali Hakan Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA.*, İstanbul 2010, XXXVIII, ss. 23-28.
- Özek, Ali, *Hadis Ricâli Hadis İlimleri ve Kaynakları*, İstanbul: Fatih Matbaası, 1967.
- Özel, Ahmet, “Mâlik b. Enes”, *DİA.*, Ankara 2003, XXVII, 506-512.
- Özen, Şükrü, “Leys b. Sa’d”, *DİA.*, Ankara 2003, XXVII, 164-168.
- _____, “İbn Şübrüme”, *DİA.*, İstanbul 1999, XX, 379-381.
- Özer, Salih, “İbn Teymiyye’nin *Sahihayn*’a Yönelik Tedkikleri”, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, 2007, ss. 205-244.
- Özkan, Halit, “Zührî”, *DİA.*, İstanbul 2013, XLIV, 544-549.
- Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Özsoy, Abdulvahap, *Hicrî 1. Yüzyıl Hadis Tenkit Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE., 2011.
- Özşenel, Mehmet, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2015.
- Öztürk, Mustafa, “Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, c. 12, S. 23, ss. 77-112.

- Polat, Salahattin, “İsnadın Menşei ve Hadiste Kullanımının Tarihi Seyri Üzerine Tartışmalar”, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, ss. 13-47.
- _____, “Cerh ve Ta’dîlin Öznelliği”, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan yayınları, 2003, ss. 49-78.
- _____, “Buhârî’nin Sahîh’ine Yapılan Tenkitler”, *Uluslararası Sempozyum*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1996, ss. 85-99.
- _____, “Cerh ve Ta’dîlin Tenkidi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, Kayseri 1985, ss. 221-248.
- _____, “Gaflet”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 285-286.
- Polat, Salahattin vd., *Hadis Araştırma ve Tenkit Klavuzu*, İstanbul: MÜİFAV. Yay., 2008.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl beyne’r-râvi ve’l-va’î*, thk. Muhammed Accac el-Hatîb, Kahire: Dâru’l-fikr, 1984/1404.
- Rosenthal, Franz, *İlmü’t-târîh inde’l-müslimîn*, trc. Sâlih Ahmed el-Alî, Beyrut: Müessesetu’r-risâle, 1983/1403.
- Rûmî, Hâlid b. İbrâhim b. Süleyman, *Menhecu’l-İmâmi’l-Buhârî fî Sahîhihi*, Riyad: Dâru kunûz İşbîliyâ, 2015/1436.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetu’t-tefâsîr*, Kahire: Dâru’l-hadîs, ts., I-III.
- Sa’d, Kâsım Ali, *Menhecü’l-İmâm Ebî Abdirrahman en-Nesâî fî’l-cerh ve’t-ta’dîl ve cem’î akvâlihi fî’r-ricâl*, (Basılmamış Doktora Tezi), Riyâd: Dâru’l-buhûs li’d-dirâsâti’l-İslâmiyye, 1411/1991.
- Sa’dî el-Hâşimî, *Ebû Zür’a er-Râzî ve cuhûduhu fî’s-sünneti’n-nebeviyye (me’a tahkiki kitâbihi ed-Duafâ ve ecvibetihî alâ es’ilet’il-Berze’î)*, Medîne: el-Câmi’atu’l-İslâmiyye, 1982/1402, I-III.
- Sakallı, Talat, *Hadis Tartışmaları*, Ankara: TDV., 1996.
- _____, “Halife Memun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1989, S. 6, ss. 245-270.
- Sâmî, Ebî’l-Fidâ, “el-Cerh ve’t-ta’dîl li ibni Ebî Hâtim er-Râzî”, *İslâmiyyetu’l-ma’rife*, Yıl 9, S. 39, 2005/1426, ss. 279-282.
- San’ânî, Ebû İbrâhim İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâil, *Tavzîhu’l-efkâr li-me’ânî tenkihi’l-enzâr*, thk. Muhammed

- Muhyiddîn Abdulhumeyd, *el-Medînetu'l-Münevvere: el-Mektebetu's-Selefiyye*, ts., I-II.
- Sandıkçı, S. Kemal, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında HADİS*, Ankara: DİB., 1991.
- _____, *Sahih'i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: DİB., 1991.
- _____, "Ali b. Ca'd", *DİA.*, İstanbul 1989, II, 384.
- Sedhân, Abdulaziz b. Muhammed, *el-Fihrisu'l-hasîs limen kâle fîhi'l-Buhârî "münkerü'l-hadis"*, Riyad 1412.
- _____, "Beyânu enne't-Târîha's-sağîr li'l-Buhârî el-mutedâvel beyne'n-nâs huve't-Târîhu'l-evsat", y.y., ts., 1-8.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed, Muhammed b. Abdîrrahman, "el-Mütekellimûn fi'r-ricâl", *Erbe'u resâil fî ulûmi'l-hadis*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Haleb: Mektebü'l-matbu'âti'l-İslâmiyye, 1995/1413.
- _____, *el-İ'lân bi't-tevbîh li men zemme ehle't-târîh*, (*İlmü't-târîh inde'l-müslimîn* içinde), nşr. Franz Rosenthal, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1983/1403.
- _____, *Fethu'l-muğîs bi şerh-i elfiyyeti'l-hadis*, thk. Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdîrrahman el-Hudayr-Muhammed b. Abdillâh b. Fühayd, Riyad: Mektebetu dâru'l-minhâc, 1426, I-III.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1993/1414, I-II.
- Serrâc, Abdurrahman Muhammed, "el-Vesâilü'lleti istahdemehe'l-Eimmetu fî sebîli hükmihim 'ale'r-ruvât dirâseten te'sîleten", *Mecelletu Camî'a Ümmü Dermân*, S. 12, 1427/2006, ss. 345-379.
- Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Yayına Hazırlayan. Ali Dere, Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- _____, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, Arapçaya çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Riyad: Câmî'atu'l-İslâmiyye, 1991/1411, I-V.
- _____, "İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: İbrâhim Horoz Basımevi, 1957, c. II, Cüz 1, ss. 19-36.

- Sıbt İbnü'l-Acemî, Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhim b. Muhammed b. Halîl et-Trâblusî el-Halebî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müde'llisîn*, thk. Yahya Şefik Hasan Beyrutî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986/1406.
- Sıddîki, M. Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.
- Sönmez, Mehmet Ali, *İbn Hibbân ve Cerh-Ta'dil Metodu*, İstanbul: Umran Yayınevi, ts.
- _____, "İbn Hibbân", *DİA.*, İstanbul 1999, XX, 63-64.
- _____, "İbn Ebû Arûbe", *DİA.*, İstanbul 1999, XIX, 421-422.
- _____, "es-Sikât", *DİA.*, İstanbul 2009, XXXVII, 176-177.
- _____, "Ali b. Medîni", *DİA.*, İstanbul 1989, II, 411.
- Subhi es-Sâlih, İbrâhim el-Lübânî, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2009.
- Sudânî, Kerîme, *Menhecu'l-İmâmi'l-Buhârî fi'r-rivayeti ani'l-mübtedi'âti min hilâli'l-Câmi'i's-Sahîh*, Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1425/2004.
- Suûdî, Abdülvedûd Mustafa, "es-Sebr 'inde ulemâi'l-hadîs ve keyfiyyetu tatbikîhi fi'l-asri'l-hadîs", *Havliyyetu merkezi'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, Yıl 3, S. 5, ss. 29-56.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafîî, *Tedrîbu'r-râvi fi şerhi takrîbi'n-Nevevi*, thk. İrfân el-Aşşâ, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1993/1414.
- _____, *Tedrîbu'r-râvi fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009/1430.
- _____, *Kitâbu esmâi'l-müde'llisîn*, thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan en-Nassâr, Beyrut: Dâru'l-ceyl, 1992/1412.
- _____, *Târîhu'l-hulafâ*, Beyrut: Daru İbn Hazm, 2003/1424.
- _____, *Tahzîru'l-eykâz min ekâzibi'l-vu'az*, haz. Ali Toksarı, Kayseri: Doğan Matbaası, 1993.
- Sübki, Tacuddin Ebî Nasr Abdülvehhâb Ali bin Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Şafî'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabî, 1413/1992, I-X.
- Süleyman, Mu'temed Ali Ahmed, *Menhecu'l-Buhârî fi't-tercemeti li'l-müttehimîne bi'l-kizb dirâse fi't-Târîhi'l-kebîr ve't-Târîhi'l-evsat ve'd-Duafâi's-sağîr*, y.y., ts.

- Şafî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- _____, *er-Risâle*, çev. Abdulkadir Şener-İbrâhim Çalışkan, Ankara: TDV. Yayınları, 2010.
- Şahyar, Ataullah, "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, c. 12, S. 24, ss. 29-57.
- Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça, *Zayıf Hadis Rivayeti*, İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Şâkir, Ahmed Muhammed Ebü'l-Eşbâl b. Ahmed b. Abdilkadir, *Ba'isu'l-hasîs şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadis*, thk. Nasıruddin Elbanî, Riyad: Mektebetü'l-me'ârif, 1996, I-II.
- Şayi', Abdurrahman b. Süleyman, *el-Ehâdisu'lleti kale fîha'l-İmâmu'l-Buhârî "la yutabeu aleyh" fi't-Târîhi'l-kebir*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke-i Mükerrreme: Câmî'atu Ümmi'l-Kura, el-A'muc-câmi'i, 1422.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fa'ûr, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1993/1414, I-II.
- Şeşen, Ramazan, "Buhara", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 363-367.
- Şeyh, Abdüssettâr, *el-İmâmu'l-Buhârî*, Dımeşk: Dâru'l-kalem, 2007/1428.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1433/2012, I-VI.
- _____, *Câmi'u'l-beyân an te'vil'i âyi'l-Kur'an*, thk. Mektebu tahkîk, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013/1434, I-XVI.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî, *Şerhu me'ani'l-âsâr*, thk. M. Zührî en-Neccâr - M. Seyyid Câdelhak, Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1994/1414, I-V.
- Tahhân, Mahmud, *Usûlü't-tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd*, Riyad: Mektebetü'l-me'arif, 1417/1996.
- _____, *Teysîru mustalahi'l-hadis*, İskenderiyye: Merkezi'l-Medenî li'd-dirâsât, 1415.
- Tâhir, Âdil Muhtâr, "el-Müessirâtu'l-ictima'iyye fi şahsiyyeti'l-İmâmi'l-Buhârî", *Mecelletu külliyyeti usûli'd-dîn*, 1428, ss. 75-91.

- Târik Muhammed Em‘eyutîk-Mahmud İdrîs el-Avamî, *Nemâzicu min merviyâtî men haffe zabtuhum fî Sahîhi ‘l-Buhârî dirâseten tatbikiyyeten*, Beyrut: Dâru‘l-kütübi‘l-ilmîyye, 2010/1433.
- Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman, “er-Ruvâtu‘l-mubadde‘üne fi‘d-Duafâi‘-sağîr li‘l-Buhârî”, *Mecelletu‘l-câmi‘ati‘l-İslâmiyye li‘d-dirâsâti‘l-İslâmiyye*, c. XXII, S. 2, 2014, ss. 259-299.
- _____, “Men ehrece lehumu‘l-Buhârî makrûnîn”, y.y., 2001, ss. 361-410.
- Tehanevî, Zafer Ahmed, *Kavâ‘id fî ulûmi‘l-hadîs*, tah. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Mektebü‘l-matbu‘âti‘l-İslâmiyye, 1984/1404,
- _____, *Yeni Usul-i Hadis*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, trc. İbrahim Canan, İzmir: Silm Matbaası, 1982.
- Tehîfî, Abdulmuhsin b. Abdullah, “İhtilâtu‘r-râvî derecâtuhu ve vesâilu temyîzi ehâdîsihi ve hükmü rivayetihî”, *Havliyyetu merkezi‘l-buhûs ve‘d-dirâsâti‘l-İslâmiyye*, Yıl 3, S. 3, ss. 399-465.
- Tekineş, Ayhan, *Geleneğin Altın Zinciri Bilgi Aktarım Yöntemi Olarak İsnad*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- _____, “Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. II, S. 2, 2004, ss. 7-37.
- _____, “İlelü‘l-Hadis”, *DİA.*, İstanbul 2000, XXII, 84-86.
- Terzi, Mustafa Zeki, “Dâvûd b. Husayn”, *DİA.*, İstanbul 1994, IX, 28-29.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünenü‘t-Tirmizî*, haz. Muhammed Nâsîrüddîn el-Elbânî, Riyad: el-Mektebetu‘l-me‘arif, ts.
- _____, *Kitâbü‘l-İlel*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992/1413. (Sünenü‘t-Tirmizî‘nin sonunda) I-V.
- _____, *İlelü‘l-kebîr*, Tertip eden: Ebû Tâlip el-Kâdî, thk. Seyyid Subhî es-Samarrâî, es-Seyyid Ebü‘l-Mu‘atî en-Nûrî, Mahmud Muhammed el-Halîl es-Sa‘ûdî, Beyrut: ‘Âlemü‘l-kütüb, 1989/1409.
- Toksarı, Ali, “Humejd et-Tavîl”, *DİA.*, İstanbul 1998, XVIII, 357.
- Topgül, Muhammed Enes, *Hadis Râvilerinde Şîlik Eğilimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul 2010.
- Tubeysî, Sultan Fehd, “el-Mechûlu‘llezî sahhaha Ebû Hâtim er-Râzî hadîsehu”, *Havliyyetu merkezi‘l-buhûs ve‘d-dirâsâti‘l-İslâmiyye*, Yıl 6, S. 17, ss. 327-372.

- Tuğlu, Nuri, “Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)”, *Dinî Araştırmalar*, c. 8, S. 23, ss. 153-169.
- Turhan, Halil İbrâhim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2015.
- Türker, Ömer, “Mukâtil b. Süleyman”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXI, 134-136.
- Ubeydî, Mustafa İsmâîl, “el-Mevâridü'n-nakdiyye li'l-Hâfız İbn Adî fi kitâbihi'l-Kâmil”, *Mecelletu'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, 2/21, ss. 86-112.
- Uğur, Mücteba, *İmam Buhârî*, Ankara: TDV., 2005.
- _____, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: TDV., 1996.
- _____, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV., 1992.
- _____, “Abdurrahman b. Mehdî”, *DİA.*, İstanbul 1988, I, 167-168.
- _____, “İhtilât”, *DİA.*, İstanbul 2000, XXI, 571.
- _____, “Esmâ ve Künâ”, *DİA.*, İstanbul 1995, XI, 419-420.
- _____, “Cerh ve Ta'dîl Yönünden Buhârî Râvileri”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, 18-20 Haziran 1987, Kayseri 1996, ss. 75-79.
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd, *Kitâbu'd-Duafâi'l-kebîr*, thk. Abdulmu'tî Emin Kal'aci, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1984/1404, I-IV.
- Ulu, Arif, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- _____, “Önceleri isnaddan sormazlardı...” Rivayetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme”, *AÜİFD.*, Erzurum 2011, S. XXXIV, ss.19-46.
- _____, “Cerh ve Ta'dîl Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at”, *Dinî Araştırmalar*, c. 8, S. 24, ss. 133-142.
- _____, “Tâbiîn”, *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 328-330.
- _____, “Tebeu't-tâbiîn”, *DİA.*, İstanbul 2011, XL, 217-218.
- Umerî, Muhammed Ali Kâsım, *Dirâsât fi menheci'n-nakd 'inde'l-muhaddisin*, Ürdün: Dâru'n-nefâis, 1420/2000.

- _____, “Buhârî’nin Cerh ve Ta’dîl Hakkındaki Metodu”, çev. Necati Avcı, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, Kayseri 1987, ss. 171-174.
- Umerî, Ekrem Ziya, *Hadis Tarihi*, çev. İsmail Kaya, Konya: Ensar Yayınları, ts.
- _____, *Buhûs fi târîhi sünneti’l-müşerrefe*, Medine: Mektebetu’l-ulûm ve’l-hikem, ts.
- Uzunpostalcı, Mustafa “Ebû Hanîfe”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 131-138.
- _____, “Amr b. Dînâr”, *DİA.*, İstanbul 1991, III, 83.
- Ünal, İsmail Hakkı, “İsmâîl b. Ebû Üveys”, *DİA.*, İstanbul 2001, XXIII, 95.
- Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Samsun: Etüt Yayınları, 2001.
- Ünal, Abdullah, “İbn İshâk ve Hadis Rivâyetindeki Yeri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* (2009/II), ss. 97-113.
- Üzüm, İlyas, “Kaderiyye”, *DİA.*, İstanbul 2001, XXIV, 64-65.
- _____, “Osmaniyye”, *DİA.*, İstanbul 2007, XXXIII, 480-481.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: Sarkaç Yayınları, ts.
- Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Cafer b. Vehb, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, thk. Abdülemir Mehnâ, Beyrut: Şirketu’l-a’lamî, 2010/1431, I-II.
- Yaran, Rahmi, “Bid’at”, *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 129-131.
- Yardım, Ali, *Hadis I-II*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2000.
- _____, “Ashâb Bilgisinin Temel Kaynakları ve Tirmizî’nin Tesmiyeti Ashâbi’n-Nebisi”, *DEÜİFD.*, İzmir 1985, II, ss. 247-346.
- _____, “Buhârî ve et-Târîhu’l-kebir’i”, *DEÜİFD.*, İzmir 1989, Sayı V, ss. 181-193.
- _____, “Buhârî ve et-Târîhu’l-Kebir’i”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, ed. Ahmed Hulusi Köker, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1996, ss. 51-57.
- Yavuz, Yûsuf Şevki, “Buhârî- Akaide Dair Görüşleri”, *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 372-374.
- _____, “Halku Ef’âli’l İbâd”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 369-371.
- _____, “Halku’l Kur’an”, *DİA.*, İstanbul 1997, XV, 371-375.

- _____, “el-İhtilâf fi’l-Lafz”, *DİA.*, İstanbul 2000, XXI, 568-569.
- _____, “Ebû Hanîfe-Akaide Dair Görüşleri”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 138-143.
- _____, “Ehl-i Sünnet”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 525-530.
- _____, “Ehl-i Bid‘at”, *DİA.*, İstanbul 1994, X, 501-505.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd., İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Yemenî, Safiyyuddin Ahmed b. Abdillâh el-Hazrecî el-Ensârî, *Hulâsâ tehzîbi tehzîbi’l-kemâl fi esmâi’r-ricâl*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut: Dâru’l-beşâir, 1416.
- Yezîdî, Ahmed “Nazratun fîmâ kîle ‘an ba’di ricâli *Sahîhi’l-Buhârî*”, y.y., ts., ss. 223-245.
- Yıldırım, Enbiya, “Hadis Uydurma Faaliyetinin Ortaya Çıkışı”, *Hadis Problemleri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001, ss. 14-32.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abdullah b. Tâhir”, *DİA.*, İstanbul 1988, I, 137-138.
- Yiğit, İsmail, “Mevâlî”, *DİA.*, Ankara 2004, XXIX, 424-426.
- _____, “Muhtâr es-Sekafi”, *DİA.*, İstanbul 2006, XXXI, 54-55.
- Yurdağür, Metin, “Sahîh-i Buhârî’nin “Kitâbu’t-Tevhîd” Bölümü ve Ehl-i Sünnet İlm-î Kelâmı Açısından Önemi”, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyum*, Kayseri 1996, ss. 253-258.
- Yücesoy, Hayrettin, “Mihne”, *DİA.*, İstanbul 2005, XXX, 26-27.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Usulü*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 2013.
- _____, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 1998.
- _____, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MÜİFAV. Yayınları, 1996.
- _____, “Sika”, *DİA.*, İstanbul 2009, XXXVII, 175-176.
- _____, “Sadûk”, *DİA.*, İstanbul 2008, XXXV, 431.
- _____, “Şeyh”, *DİA.*, İstanbul 2010, XXXIX, 50.
- _____, Cerh Lafızlarından “Münkerü’l-hadis” ve Farklı Kullanımları, İstanbul: MÜİFD., S. 13-14-15, 1997, ss. 199-210.
- _____, “Cehâletü’r-râvî ve İlgili Terimler”, *İLAM Araştırma Dergisi*, c. I, S. 2, (Temmuz-Aralık 1996), ss. 145-157.

- Yüksel, Emrullah, “Buhârî’de İman Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 19991, S. 10, ss. 1-8.
- Zebidî, Ebü’l-Abbâs Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf eş-Şercî, *Sahîh’i-Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, trc. Ahmed Naim, Ankara: DİB. Yayınları, 1987, I-XII.
- Zebidî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtaza b. Muhammed el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcû’l-arûs min cevâhiri’l-kâmus*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî, Kuveyt: et-Turâsü’l-Arabî, 1965/1385, I-XL.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî el-Fârîkî ed-Dımaşkî, *Siyeru ‘alâmi’n-nübelâ*, thk. Şu‘ayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetu’r-risâle , 1983/1403, I-XXV.
- _____, *Cüz’un fîhi tercemetu’l-Buhârî*, thk. İbrâhim b. Mansur el-Haşîmi, Beyrut: Müessesetu’r-reyyân, 2002.
- _____, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhiri ve’l-‘alâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-Arabî, 1990/1410, I-LIII.
- _____, *Mîzânu’l-i’tidal fi nakdi’r-ricâl*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvad, Şeyh Âdil Ahmed Abdulmecîd, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1995/1416, I-VII.
- _____, *el-Kâşif fi ma’rifeti men lehu rivâye fi’l-kütübi’s-sitte ve Haşiyesi, li’l İmam Burhaneddin ebi’l Vefa İbrâhim b. Muhammed Sibte b. Acemiyyi el-Halebî*, thk. Ahmed Muhammed Nemir el-Hafîb, Muhammed Avvame, Cidde: Müessesetu ulûmi’l-Kur’an, 1992/1413, I-II.
- _____, *er-Ruvâtu’s-sikâtu’l-mütetekellem fîhim bima la yücibu redduhum*, thk. Muhammed İbrâhim el-Mevsilî, Beyrut: Dâru’l-beşairi’l-İslâmiyye, 1413/1993.
- _____, *el-Muğni fi’d-Duafâ*, thk. Nûreddîn Itr, Katar: İdâretu ihyai’t-turâsi’l-İslâmî, ts., I-II.
- _____, *Zikru esmâi men tukullime fîhi ve hüve muvessek*, thk. Muhammed Şekûr b. Mahmûd el-Hacî el-Meyâdinî, Ürdün: Mektebetü’l-menâr, 1986-1406.
- _____, *el-Mûkizâ fi ilmi mustalahi’l-hadis*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebetu’l-matbu‘âti’l-İslâmiyye, 1985.
- _____, *Kitâbu tezkireti’l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1954/1374, I-IV.

_____, “Zikru men yu‘temedu kavluh”, *Erbe‘u resâil fî ulûmi‘l-hadis*, haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebü‘l-matbû‘âti‘l-islâmiyye, 1990/1410.

Zehrânî, Cem‘an b. Ahmed, “Taakkubât Ebî Hâtim ale‘l-Buhârî el-müte‘allikati bi-cerhi‘r-ruvât ve ta‘dîlihîm”, *Mecelletu merkezi‘l-buhûs ve‘d-dirâsâti‘l-İslâmiyye*, S. 46, ts.

Zemzemî, Ali Cemâl, “Men rumiye bi‘l-cehâleti ve lehu fi‘s-Sahîhi‘l-Buhârî rivaye”, *Mecelletu merkezi‘l-buhûs ve‘d-dirâsâti‘l-İslâmiyye*, S. 31, ss. 303-380.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî, *el-İcâbe li îradi me‘stedrekethu Âişe‘ala‘s-sahâbe*, thk. Rıfat Fevzi Abdulmuttalib, Kahire: Mektabetu‘l-hancî, 2001/1421.

_____, *el-İcâbe*, Yayına haz. Bünyamin Erul, Ankara: Kitâbiyat, 2007.

_____, *en-Nüket ‘âlâ mukaddimeti İbnü‘s-Salâh*, tah. Zeynel‘abidîn b. Muhammed Belâ Ferîc, Riyad: Mektebetu advâu‘s-selef, 1998/1419, I-III.

Zerkî, Âdil b. Abdişşekûr, *Târîhu‘l-Buhârî*, Riyad: Mektebetu‘l-Kahire, 2002/1423.

EKLER

EK I

Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'indeki Ricâl Değerlendirmelerinin Çağdaş ve Sonraki Dönem Duafâ Eserlerindeki Ricâl Değerlendirmeleri ile Mukayesesi

No	Râvinin adı	Buhârî	Nesâî	Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a	İbn Adî	İbn Hibbân	Kaynaklar
1	İbrâhim b. İsmâîl b. Mücemmi'	يكتب , كثير الوهم حديثه	ضعيف	لا يحتاج به	مع ضعفه يكتب حديثه	كان يقلب الاسانيد ويرفع المراسيل	Buhârî, s. 16; Nesâî, s. 145; İbn Hibbân, I, 103; İbn Adî, I, 233.
2	İbrâhim b. İsmâîl b. Ebî Habîbe	منكر الحديث	ضعيف	سألت أبي عن إبراهيم بن أبي حبيبة فقال شيخ ليس بقوى يكتب حديثه ولا يحتاج به، منكر الحديث	مع ضعفه يكتب حديثه	كان يقلب الاسانيد ويرفع المراسيل	Buhârî, s. 16; Nesâî, s. 145; İbn Ebî Hâtîm, II, 83; İbn Hibbân, I, 109; İbn Adî, I, 233-236.
3	İbrâhim b. Ebî Hayye	منكر الحديث	ضعيف	منكر الحديث	أحاديثه ورواياته وأحاديث هشام بن عروة التي ذكرتها كلها مناكير	يروى عن جعفر بن محمد وهشام بن عروة مناكير (وأوابد) تسبق إلى القلب المتعمد لها	Buhârî, s. 16; İbn Ebî Hâtîm, II, 96; İbn Hibbân, I, 103; İbn Adî, I, 238.

4	İbrâhim b. Ömer b. Ebân	في حديثه بعض المناكير	_____	ضعيف الحديث منكر أبو زرعة حديث إبراهيم بن عمر بن ابان فلم يقرأ علينا حديثه	أحاديثه متقاربة	ليس ممن يحتج بخبره إذا انفرد	Buhârî, s. 16; İbn Ebî Hâtîm, II, 114; İbn Hibbân, I, 110; İbn Adî, I, 264-265.
5	İbrâhim b. Osman Ebû Şeybe	سكتوا عنه	متروك الحديث	قال أبو زرعة ضعيف وقال أبو حاتم الرازي تركوا حديثه	لأبي شيبه أحاديث صالحة غير ما ذكرت عن الحكم وعن غيره وهو ضعيف على ما بينته وهو وان كان نسب الى الضعف فإنه خير من إبراهيم بن أبي حية الذي تقدم ذكره	كان مما كثر وهمه وفحش خطؤه	Buhârî, s. 17; Nesâî, s. 147; İbn Hibbân, I, 104; İbn Adî, I, 241.
6	İbrâhim b. Muhammed b. el-Hâris	لم يثبت حديثه روى عنه موسى بن عبيدة ضعف لذلك	_____	منكر الحديث	يروى عنه موسى بن عبيدة ضعف لذلك	منكر الحديث، ولا أعلم له راويا إلا موسى بن عبيدة الريذى، وموسى الحديث، ليس بشئ في ولا أدرى البلية في أحاديثه والتخليط في روايته منه أو من موسى؟ ومن أيهما كان فهو وما لم ير وسيان	Buhârî, s. 17; İbn Hibbân, I, 108; İbn Adî, I, 263.
7	İbrâhim b. Muhammed		_____	_____	_____	_____	Buhârî, s. 17.

8	İbrâhim b. Muhammed b. Ebî Yahya	كان يرى القدر عن يحيى بن سعيد تركه بن المبارك حدثنا محمد بن إسماعيل حدثنا بن المتنى ثنا بشر بن عمر قال غماني مالك عن إبراهيم بن محمد بن أبي يحيى قلت من أجل تنهاني عنه قال القدر ليس في دينه بذلك	متروك	كذاب متروك الحديث ترك ابن المبارك حديثه	المنكر إذا كان انما يروي العهدة من قبل الراوي عنه أو من قبل من يروي إبراهيم عنه وكأنه أتى من قبل شيخه لا من قبله وهو في جملة من يكتب حديثه وقد وثقه الشافعي وابن الأصبهاني وغيرهما	إبراهيم يرى القدر ويذهب إلى كلام جهم ويكذب مع ذلك في الحديث	Buhârî, s. 18; Nesâî, s. 146; İbn Ebî Hâtîm, II, 126; İbn Hibbân, I, 105; İbn Adî, I, 225.
9	İbrâhim b. Muhâcir b. Mîsmâr	منكر الحديث	ضعيف	هو منكر الحديث وليس بالمتروك، قال اخرى وسئل مرة فقال: شيخ مديني	لم أجد له حديثا أنكر من حديث قراطه وليس لأنه لم يروه إلا إبراهيم ابن مهاجر ولا يروي بهذا الإسناد ولا يغير هذا الإسناد هذا المتن الا إبراهيم بن مهاجر هذا وباقي أحاديثه سالحة	قال ابن حبان في حديث قراطه وليس هذا متن في الضعفاء منكر موضوع الحديث جدا لا يعجبني الاحتجاج به إذا انفرد	Buhârî, s. 18; Nesâî, s. 146; İbn Ebî Hâtîm, II, 133; İbn Adî, I, 216.
10	İbrâhim b. Müslim el-Hecerî	كان بن عيينة يضعفه	ضعيف	سمعت أبي يقول إبراهيم المحجري ليس بقوي لين الحديث	وأحاديثه عامتها مستقيمة المتن وانما أنكروا عليه كثرة روايته عن أبي الأحوص عن عبد الله وهو عندي ممن يكتب حديثه	كان ممن يخطئ فيكثر	Buhârî, s. 18; Nesâî, s. 146; İbn Ebî Hâtîm, II, 132; İbn Hibbân, I, 99; İbn Adî, I, 213.

11	İbrâhîm b. Hîrâse Ebû İshak	متروك الحديث كان مروان الفزاري يقول أبو إسحاق الشيباني تكلم فيه أبو عبيد وغيره	متروك الحديث	أبا زرعة يقول إبراهيم بن هراسة شيخ كوفي وليس بقوي سمعت أبي يقول إبراهيم بن هراسة - ضعيف متروك الحديث	لإبراهيم بن هراسة حديث صالح يرويه وبخاصة عن الثوري ويعرف عن الثوري بأحاديث سالحة وروى غيره ما لا يتابع عليه عن وقد ضعفه الناس والضعف على رواياته بين	هو من النوع الذي عليه ذكرت أنه غلب التقشف والعبادة، وغفل عن تعاهد حفظ الحديث حتى صار كأنه يكذب	Buhârî, s. 18; Nesâî, s. 147; İbn Ebî Hâtîm, II, 143; İbn Hibbân, I, 111; İbn Adî, I, 244.
12	İbrâhîm b. Yezid	سكنوا عنه	منكر الحديث	ضعيف الحديث منكر الحديث	هو ممن يكتب حديثه قال الشيخ ولا أعرف ذكر له رواية في حديث غير هذا	مناكير كثيرة وأوهاما غليظة	Buhârî, s. 18; Nesâî, s. 147; İbn Ebî Hâtîm, II, 146-147; İbn Hibbân, I, 100; İbn Adî, I, 230.
13	İsmâîl b. İbrâhîm b. Muhâcir	في حديثه نظر	ضعيف	ليس بقوي، يكتب حديثه	في حديثه بعض النكرة وأبوه خير منه	كان فاحش الخطأ	Buhârî, s. 19; Ebî Hâtîm, II, 153; İbn Hibbân, I, 122; İbn Adî, I, 288.
14	İsmâîl b. İbrâhîm Ebû Yahya	قال بن تميم ضعيف جدا	ضعيف	ضعيف الحديث	هذا أحاديث حسان وليس فيما يرويه حديث منكر المتن ويكتب حديثه	كان يخطيء حتى خرج عن حد الاحتجاج به إذا انفرد	Buhârî, s. 19; Nesâî, s. 150; İbn Ebî Hâtîm, II, 155; İbn Hibbân, I, 122; İbn Adî, I, 308.
15	İsmâîl b. Ebû İshak	ضعفه أبو الوليد	ليس بثقة	له اغتيال لا يحتج بحديثه سئل أبو زرعة عن أبي اسراءيل الملائي قال: صدوق كوفي الا انه كان في رأيه غلو	عامه ما يرويه يخالف الثقات	—	Buhârî, s. 19; Nesâî, s. 152; İbn Ebî Hâtîm, II, 166-167; İbn Adî, I, 291.

16	İsmâîl b. Ebân Ebû İshâk	متروك الحديث	متروك الحديث	كذاب \ متروك الحديث	غير ما ذكرت من الروايات عن هشام بن عروة وغيره وعامتها مما لا يتابع عليه اما إسنادا واما متنا	يضع على الثقات	Buhârî, s. 19; Nesâî, s. 150; İbn Ebî Hâtîm, II, 160; İbn Hibbân, I, 128; İbn Adî, I, 309.
17	İsmâîl b. Abdülmelik	قال يحيى القطان تركت إسماعيل بن عبد الملك ثم كتبت عن سفيان عنه	ليس بالقوي	ليس بقوي الحديث وليس حده الترك	له أخبار يرويهها وحدث عنه الثوري وجماعة من الأئمة وهو ممن يكتب حديثه	يقلب ما روى	Buhârî, s. 20; Nesâî, s. 151; İbn Ebî Hâtîm, II, 186; İbn Adî, I, 280.
18	İsmâîl b. Kays	منكر الحديث	ضعيف	ضعيف مجهول الحديث منكر الحديث يحدث بالمناكير لا اعلم له حديثا قائما	عمامة ما يرويه منكر	في حديثه من المناكير والمقلوبات التي يعرفها من ليس الحديث صناعته	Buhârî, s. 20; Nesâî, s. 152; İbn Ebî Hâtîm, II, 193; İbn Hibbân, I, 127; İbn Adî, I, 302.
19	İsmâîl b. Müslim el-Mekkî	تركه بن المبارك وربما روى عنه	متروك الحديث	هو ضعيف الحديث مخلط	غير ما ذكرت من الحديث وأحاديثه غير محفوظة عن أهل الحجاز والبصرة والكوفة إلا انه ممن يكتب حديثه	ضعيف الثقة	Buhârî, s. 21; Nesâî, s. 151; İbn Ebî Hâtîm, II, 199; İbn Hibbân, I, 121; İbn Adî, I, 285.
20	İshâk b. Abdullah b. Ebî Ferwe	تركوه	متروك الحديث	متروك الحديث ذاهب الحديث	هذا ما ذكرت ها هنا من اخباره بالأسانيد التي ذكرت فلا يتابعه أحد على أسانيده ولا على متونه وسائر أحاديثه مما لم اذكره تشبه هذه الاخبار التي ذكرتها وهو بين الأمر في الضعفاء	—————	Buhârî, s. 21; Nesâî, s. 154; İbn Ebî Hâtîm, II, 228; İbn Adî, I, 329.

21	Īshāk b. Yahya	يتكلمون في حفظه يكتب حديثه	متروك الحديث	ضعيف الحديث ليس بقوى ولا يمكننا ان نعتبر بحديثه	عامة أحاديثه غير محفوظة	كان ردئ الحفظ، سئ الفهم، يخطئ ولا يعلم	Buhârî, s. 21; Nesâî, s. 153; Ībn Ebî Hâtîm, II, 237; Ībn Hibbân, I, 133; Ībn Adî, I, 333.
22	Īshāk b. Hâris	يتكلمون فيه وفيه نظر	_____	_____	أحاديث لا يتابع عليها	منكر الحديث	Buhârî, s. 21; Ībn Hibbân, I, 133; Ībn Adî, I, 335.
23	Īshāk b. Ībrâhim	في حديثه نظر	ضعيف	ليس بالقوي	هذا ليس له كبير رواية	لا يجوز الاحتجاج بخبره إذا انفرد	Buhârî, s. 22; Nesâî, s. 153; Ībn Ebî Hâtîm, II, 206; Ībn Hibbân, I, 134; Ībn Adî, I, 335.
24	Eyyûb b. Âiz	كان يرى الارحاء وهو صدوق روى عنه بن عينة	ثقة	ثقة صالح الحديث صدوق	_____	_____	Buhârî, s. 22; Ībn Ebî Hâtîm, II, 253;
25	Eyyûb b. Utbe	عندهم لين	مضطرب الحديث	مضطرب الحديث أما كتبه فصحيحة ولكن يحدث من حفظه فيغلط	هو مع ضعفه يكتب حديثه	يهم شديدا حتى فحش الخطأ منه	Buhârî, s. 22; Nesâî, s. 149; Ībn Ebî Hâtîm, II, 253; Ībn Adî, I, 353; Zehebî, I, 461-462.
26	Eyyûb b. Havt	تركه بن المبارك	متروك الحديث	متروك	هو كثير الغلط وليس بكذاب	منكر الحديث جدا يروي المناكير عن المشاهير	Buhârî, s. 22; Nesâî, s. 149; Ībn Ebî Hâtîm, II, 246; Ībn Hibbân, I, 166; Ībn Adî, I, 350.

27	Eyyûb b. Seyyâr	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث منكر الحديث ليس بالقوى	غير ما ذكرت أحاديث وليس أحاديثه بالمنكرة جدا الا ان الضعف بين على رواياته	يقلب الأسانيد ويرفع المراسيل	Buhârî, s. 23; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 248; Ìbn Hibbân, I, 171; Ìbn Adî, I, 347.
28	Eyyûb b. Vâkid	منكر الحديث حديثه ليس بالمعروف	ضعيف	ضعيف الحديث وحديثه ليس بمعروف، منكر	عامة ما يرويه لا يتابع عليه	يروى المناكير عن المشاهير حتى يسبق إلى القلب أنه كان يتعمد لها لا يجوز الاحتجاج براويته	Buhârî, s. 23; Nesâî, I, 150; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 261; Ìbn Hibbân, I, 169; Ìbn Adî, I, 356.
29	Eş'âs b. Saîd	ليس بالحافظ عندهم يكتب حديثه	ضعيف	ضعيف الحديث منكر الحديث سئى الحفظ يروى المناكير عن الثقات	مع ضعفه يكتب حديثه	يروى عن الأئمة الأحاديث الموضوعات خصوصا عن هشام بن عروة	Buhârî, s. 23; Nesâî, s. 155; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 272; Ìbn Hibbân, I, 172; Ìbn Adî, I, 379.
30	Ebân er-Rekkâşî	لم يصح حديثه	متروك	لم يصح حديثه	لا يتحدث عنه غير ابنه أحاديث مخارجها ظلمة	_____	Buhârî, s. 23; Nesâî, s. 251; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 295; Ìbn Hibbân, I, 98.
31	Ebân b. Cebele	منكر الحديث	ليس بثقة	مجهول منكر الحديث	هذا ليس بالمعروف وإنما له الشئ اليسير وليس له عن أبي إسحاق الهمداني الا مقدار حديثين أو ثلاثة وأحاديثه تعز	_____	Buhârî, s. 24; Nesâî, s. 148; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 300; Ìbn Adî, I, 339.
32	Ebân b. Ebû Ayyâş	كان شعبة سئى الرأي فيه	متروك الحديث	متروك الحديث وكان رجلا صالحا لكن بلى بسوء الحفظ	أرجو أنه لا يتعمد الكذب لكنه يشتبه عليه ويغلط وعامة ما أتى فيه من رواية المجهولين	لعله روى عن أنس أكثر من ألف وخمسمائة حديث مالك كبير شئ منها أصل يرجع إليه	Buhârî, s. 24; Nesâî, s. 148; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 296; Ìbn Hibbân, I, 96; Ìbn Adî, I, 387.

33	Esed b. Amr	صاحب رأي ضعيف ليس بذاك عندهم	ليس بالقوي	ضعيف الحديث لا يعجبني حديثه	لم أر في حديثه شيئاً منكراً وأرجو أن يكون حديثه مستقيماً	كان يسوي الحديث على مذهب أبي حنيفة	Buhârî, s. 25; Nesâî, s. 154; İbn Ebî Hâtîm, II, 338; İbn Hibbân, I, 180; İbn Adî, I, 398- 399.
34	Asram b. Gıyas	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر	_____	كان مرجحاً منكر الحديث، أخرج حديثه عن أصحاب الرأي لا يتابع على ما روى	Buhârî, s. 25; Nesâî, s. 157; İbn Ebî Hâtîm, II, 336; İbn Hibbân, I, 183.
35	Asram b. Havşeb	متروك الحديث	متروك الحديث	متروك الحديث	عامّة رواياته غير محفوظة وهو بين الضعف	كان يضع الحديث على الثقات	Buhârî, s. 25; Nesâî, s. 157; İbn Ebî Hâtîm, II, 336; İbn Hibbân, I, 181; İbn Adî, I, 406.
36	Ezver b. Gâlib	منكر الحديث	ضعيف	منكر مجهول	غير ما ذكرت من رواية يحيى بن سليم عنه أحاديث معدودة يسيرة غير محفوظة وأرجو انه لا باس به	كان قليل الحديث إلا أنه روى - على قتله عن الثقات ما لم يتابع عليه من المناكير فكأنه كان يخطئ وهو لا يعلم حتى صار ممن لا يحتج به إذا انقرد	Buhârî, s. 25; Nesâî, s. 157; İbn Ebî Hâtîm, II, 336; İbn Hibbân, I, 178; İbn Adî, I, 418.
37	Ehnes b. Halîfe	لم يصح حديثه	_____	_____	ما هذا غير معروف أخنس عن بن مسعود ولعله شيء مقطوع غير مسند	_____	Buhârî, s. 25; İbn Ebî Hâtîm, II, 345; İbn Adî, I, 419.

38	Bişr b. Nümeyr	منكر الحديث	ليس بثقة	متروك	هو ضعيف كما ذكره	منكر الحديث جدا	Buhârî, s. 26; İbn Ebî Hâtîm, II, 368; İbn Hibbân, I, 187; İbn Adî, II, 8.
39	Bişr b. Harb	رأيت علي بن المديني يضعفه يروي عن بن عمر يتكلمون فيه قال علي كان يجي لا يروي عنه	ضعيف	شيخ ضعيف الحديث	له غير ما ذكرت من الروايات ولا أعرف في رواياته حديثا منكرا وهو عندي لا بأس به	منكر الحديث لا يحتج بما روى	Buhârî, s. 26; Nesâî, s. 159; İbn Ebî Hâtîm, II, 353; İbn Adî, II, 9.
40	Bişr b. Umâre	كنا نعرفه وننكره	ضعيف	ليس بالقوى في الحديث	II, 10.	كان يخطيء حتى خرج عن حد الاحتجاج به إذا انفرد	Buhârî, s. 26; Nesâî, s. 159; İbn Ebî Hâtîm, II, 362; İbn Hibbân, I, 189.
41	Beşîr b. Meymûn	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث وعامة روايته مناكير يكتب حديثه على الضعف	هو ضعيف	يخطيء كثيرا حتى خرج عن حد الاحتجاج به إذا انفرد	Buhârî, s. 27; Nesâî, s. 159; İbn Ebî Hâtîm, II, 379; İbn Hibbân, I, 192; İbn Adî, II, 20.
42	Bezî‘ b. Abdullah	كان أبو نعيم يتكلم فيه	ضعيف	في اللين	إنما أنكروا عليه ما يحكيه عن الضحاك من التفسير	—	Buhârî, s. 28; Nesâî, s. 161; İbn Ebî Hâtîm, II, 420; Zehebî, II, 12; İbn Hacer, II, 12.
43	Bâzâm Ebû Sâlih	ترك بن مهدي حديث أبي صالح	ضعيف	صالح الحديث يكتب حديثه ولا يحتج به	لا أعلم أحدا من المتقدمين رضيه	I, 185.	Buhârî, s. 28; Nesâî, s. 158; İbn Ebî Hâtîm, II, 432; İbn Adî, II, 71.

44	Sâbit Ebû Züheyr	منكر الحديث	ليس بثقة	منكر الحديث	كل احاديثه يخالف فيها الثقات إسنادا ومتنا	كان يخطيء حتى خرج عن جملة من يحتج به	Buhârî, s. 28; Nesâî, s. 162; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 452; Ìbn Hibbân, I, 206; Ìbn Adî, II, 95.
45	Sümâme b. Ubeyde	ضعفه علي ونسبه إلى الكذب	_____	منكر الحديث	أحاديث غير ما ذكرته بعض ما يرويه لا يتابعه الثقات عليه وأنكر ما رأيت له ما ذكرته	I, 207.	Buhârî, s. 28; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 467; Ìbn Adî, II, 108.
46	Ca'fer b. Zübeyr	متروك الحديث تركوه	متروك الحديث	متروك الحديث	عامتها مما لا يتابع عليه والضعف على حديثه بين وهمه شبيها بالوضع	وغيره أشياء كأنها موضوعة، وكان ممن غلب عليه التقشف حتى صار وهمه شبيها بالوضع	Buhârî, s. 28; Nesâî, s. 164; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 476; Ìbn Hibbân, I, 212; Ìbn Adî, II, 136.
47	Ca'fer b. Ebî Ca'fer	ضعيف منكر الحديث	_____	ضعيف منكر الحديث جدا	منكر الحديث	لا أعلم له حديثا مستندا	Buhârî, s. 29; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 490; Ìbn Hibbân, I, 214; Ìbn Adî, II, 144.
48	Ca'fer b. el-Hâris	منكر الحديث	ضعيف	شيخ ليس بحديثه بأس	أجد في أحاديثه حديثا منكرا	كان يخطئ في الشيء بعد الشيء، ولم يكثر خطؤه حتى يصير من المجروحين في الحقيقة ولكنه (من) لا يحتج به إذا انفرد	Buhârî, s. 29; Nesâî, s. 164; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 476; Ìbn Hibbân, I, 212; Ìbn Adî, II, 138.
49	Câbir b. Yezîd	تركه يحيى بن مهدي قال بيان سمعت يحيى بن سعيد يقول تركنا جابرا قبل أن يقدم علينا الثوري قال	متروك	يكتب حديثه على الاعتبار ولا يحتج به	أقرب الى الضعف منه الى الصدق	I, 208.	Buhârî, s. 29; Nesâî, s. 163; Ìbn Ebî Hâtîm, II, 498; Ìbn Adî, II, 120.

		الشعبي يا جابر لا تموت حتى تكذب على رسول الله صلى الله عليه وسلم قال إسماعيل فما مضت الايام والليالي حتى اتهم بالكذب					
50	Cerîr b. Eyyûb	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	لم أر في حديثه الا ما يحتمل وليس له حديث منكر قد جاوز الحد	كان ممن فحش خطؤه	Buhârî, s. 30; Nesâî, s. 163; Ïbn Ebî Hâtîm, II, 504; Ïbn Hibbân, I, 220; Ïbn Adî, II, 124.
51	Cerrâh b. Minhâl	منكر الحديث	متروك الحديث	—	ليس هو بكثير الحديث والضعف على رواياته بين	كان يكذب	Buhârî, s. 30; Nesâî, s. 163; Ïbn Adî, II, 161.
52	Cemî‘ b. Eyyûb	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	يتبين عليه على انه ضعيف	لا يحتج به إذا انفرد كان يخطئ كثيرا	Buhârî, s. 30; Nesâî, s. 163; Ïbn Ebî Hâtîm, II, 551; Ïbn Hibbân, I, 218; Ïbn Adî, II, 165.
53	Cârûd b. Yezîd	منكر الحديث كان أبو أسامة يرميه بالكذب	متروك الحديث	كذاب لا يكتب حديثه	بين الأمر في الضعف	يتفرد بالمناكير عن المشاهير، ويروى عن الثقات مالا أصل له	Buhârî, s. 30; Nesâî, s. 163; Ïbn Ebî Hâtîm, II, 525; Ïbn Hibbân, I, 221; Ïbn Adî, II, 174.

54	Cisr b. Ferkad	ليس بذلك	ضعيف	ليس بالقوي كان رجلا صالحا	عامة رواياته غير محفوظة	خرج عن حد العدالة	Buhârî, s. 30; Nesâî, s. 164; İbn Ebî Hâtîm, II, 539; İbn Hibbân, I, 217; İbn Adî, II, 170.
55	Cüzey b. Bükeyr	منكر الحديث	_____	منكر الحديث	_____	_____	Buhârî, s. 31; İbn Hacer, <i>Lisân</i> , II, 104.
56	Cülâs b. Amr	لا يصح حديثه	_____	شيخ ليس بالقوي وليس بالمشهور انما روى حديثا واحدا	II, 179.	_____	Buhârî, s. 31; İbn Ebî Hâtîm, II, 546.
57	Celd b. Eyyûb	قال بن المبارك أهل البصرة يضعفون الجلد	ضعيف	شيخ اعرابي ضعيف الحديث يكتب حديثه ولا يحتج به	في حديثه حديثا منكرا جدا	I, 210.	Buhârî, s. 31; Nesâî, s. 163; İbn Ebî Hâtîm, II, 549; İbn Adî, II, 177.
58	Cüveybir b. Saîd	قال علي عن يحيى كنت أعرف جويرا بمحدثين ثم أخرج هذه الاحاديث بعد فضعف	متروك الحديث	ليس بالقوي	الضعف على حديثه ورواياته بين	I, 217.	Buhârî, s. 32; Nesâî, s. 163; İbn Ebî Hâtîm, II, 541; İbn Adî, II, 122.
59	Hâris b. Şibl	ليس بمعروف الحديث	_____	منكر الحديث ليس بالمعروف	هذه الأحاديث غير محافظة	_____	Buhârî, s. 32; İbn Ebî Hâtîm, III, 77; İbn Adî, II, 194.
60	Hâris b. Abdullah	عن إبراهيم أنه اتهم الحارث	ليس بالقوي	_____	عامة ما يروي غير محفوظ	غالبا في التشيع واهبا في الحديث	Buhârî, s. 32; İbn Adî, II, 186.
61	Hâris b. Numân	منكر الحديث	_____	ليس بقوي الحديث	_____	_____	Buhârî, s. 32; İbn Ebî Hâtîm, III, 91.

62	Hâris b. Vecîh	في حديثه بعض المناكير	ضعيف	ضعيف الحديث في حديثه بعض المناكير	غير ما ذكرت من الروايات شيء يسير	ينفرد بالمناكير عن المشاهير	Buhârî, s. 33; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 92; Ìbn Hibbân, I, 224; Ìbn Adî, II, 193.
63	Hasan b. Ebû Ca'fer	منكر الحديث	متروك الحديث	ليس بقوى في الحديث كان شيخا صالحا، في بعض حديثه انكار	له أحاديث سالحة وهو يروي الغرائب هو عندي ممن لا يتعمد الكذب وهو صدوق كما قاله عمرو بن علي ولعل هذه الأحاديث التي أنكرت عليه توهمها توهما أو شبه عليه فغلط	كان من المتعبدين لكنه غفل عن صناعة الحديث وحفظه فإذا حدث وهم وقلب الأسانيد وهو لا يعلم	Buhârî, s. 33; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 29; Ìbn Hibbân, I, 237; Ìbn Adî, II, 309.
64	Hasan b. Dînâr	تركه وكيع وابن المبارك	متروك	متروك كذاب	قد اجمع من تكلم في الرجال على ضعفه على اني لم ار له حديثا قد جاوز الحد في الإنكار وهو الى الضعف أقرب منه الى الصدق	حدث بالموضوعات عن الأثبات	Buhârî, s. 33; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 12; Ìbn Hibbân, I, 232; Ìbn Adî, II, 303.
65	Hasan b. Ali	منكر الحديث	ضعفه النسائي	ليس بقوى، منكر الحديث، ضعيف	غير ما ذكرت من الحديث وحديثه قليل وهو الى الضعف أقرب منه الى الصدق	يروى المناكير عن المشاهير، فلا يحتج به إلا بما يوافق الثقات	Buhârî, s. 33-34; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 20; Ìbn Hibbân, I, 234; Ìbn Adî, II, 321.
66	Hasan b. Umâre	كان بن عيينة يضعفه عن شعبة قال أفادني الحسن بن عمارة بن الحكم وقال أحمد أراه سبعين حديثا فلم يكن لها أصل	متروك	متروك	غير محفوظات وهو الى الضعف أقرب منه الى الصدق	كان يدلس عن الثقات ما يسمع من الضعفاء ثم يسقط أسماء الضعفاء ويروي عن الثقات	Buhârî, s. 34; Ìbn Ebî Hâtîm, I, 137-138; Ìbn Hibbân, I, 229; Ìbn Adî, II, 295.

67	Habîb b. el-Eşres	منكر الحديث	متروك الحديث	ليس بالقوى منكر الحديث احيانا	فأما أحاديثه وروايته فقد سيرته ولا أرى به بأسا	منكر الحديث جدا	Buhârî, s. 34; Nesâî, s. 170; İbn Ebî Hâtîm, III, 98; İbn Hibbân, I, 264; İbn Adî, II, 405.
68	Hakem b. Sinân	يكتب حديثه	ضعيف	عنده وهم كثير وليس بالقوى ومجمل الصدق يكتب حديثه	غير ما ذكرت وليس بالكثير وفيما يرويه بعضه مما لا يتابع عليه	تفرد عن الثقات بالأحاديث الموضوعات	Buhârî, s. 34; Nesâî, s. 166; İbn Ebî Hâtîm, III, 117; İbn Hibbân, I, 249; İbn Adî, II, 207.
69	Hakem b. Atiyye	كان أبو الوليد يضعفه	ليس بالقوى	يكتب حديثه ليس بمنكر الحديث	هو عندي ممن لا بأس به يكتب حديثه	كان الحكم ممن لا يدر بما يحدث فرما وهم في الخبر يجيء كأنه موضوع، فاستحق الترك	Buhârî, s. 35; Nesâî, s. 165; İbn Ebî Hâtîm, III, 126; İbn Hibbân, I, 248; İbn Adî, II, 206.
70	Hakem b. Zuheyr el-Fezârî	تركوه منكر الحديث	متروك الحديث	واهي الحديث لا يكتب حديثه	عامه أحاديثه غير محفوظة	كان يروي عن الثقات الموضوعات	Buhârî, s. 35; Nesâî, s. 166; İbn Ebî Hâtîm, III, 119; İbn Hibbân, I, 250; İbn Adî, II, 210.
71	Hakem b. Abdullah b. Sa'd	كان بن المبارك يضعفه	متروك الحديث	هو كذاب وقال أبو زرعة اضربوا على حديثه	كلها مع ما ذكرتها موضوعة وما هو منها معروف بالمتن فهو باطل بهذا الإسناد	—	Buhârî, s. 35; Nesâî, s. 165; İbn Ebî Hâtîm, III, 121; İbn Adî, II, 204.
72	Humejd b. Ali el-A'rec (Humejd b. Atâ)	منكر الحديث	متروك	واهي الحديث	لا يتابع عليها	منكر الحديث جدا	Buhârî, s. 35; İbn Ebî Hâtîm, III, 226; İbn Adî, II, 273; İbn Hibbân, I, 262.

73	Hafs b. Süleyman el-Esedî	تركوه	متروك الحديث	يكتب حديثه وهو ضعيف الحديث، لا يصدق، متروك الحديث	عامه حديثه عن من روى عنهم غير محفوظة	يقلب الأسانيد ويرفع المراسيل	Buhârî, s. 36; Nesâî, s. 167; İbn Ebî Hâtîm, III, 174; İbn Hibbân, I, 255; İbn Adî, II, 383.
74	Hafs b. Ömer b. Ebî'l-Attâf	منكر الحديث	ضعيف	هو منكر الحديث، يكتب حديثه على الضعف الشديد	منكر الحديث	لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 36; Nesâî, s. 166; İbn Ebî Hâtîm, III, 177; İbn Hibbân, I, 255; İbn Adî, II, 384.
75	Haccâc b. Ertât	قال بن المبارك وكان الحجاج مدلسا كان حجاج بن أرتاة يحدثنا عن عمرو بن شعيب بما حمل عن العزمي عن عمرو والعزمي متروك لا تقويه	ليس بالقوي	يدلس عن الضعفاء	عابوا عليه تدليسه عن الزهري وغيره وربما أخطأ فأما أن يتعمد الكذب فلا	لا يهتم به أحد والناس على حجاج	Buhârî, s. 36; İbn Ebî Hâtîm, III, 156; İbn Hibbân, I, 225; İbn Adî, II, 229.
76	Haccâc b. Nusayr	سكتوا عنه	ضعيف	منكر الحديث، ضعيف الحديث، ترك حديثه، كان الناس لا يحدثون عنه	لا اعلم له شيئا منكرا غير ما ذكرت وهو في غير ما ذكرته صالح	_____	Buhârî, s. 37; İbn Ebî Hâtîm, III, 167; İbn Adî, II, 233.
77	Hüseyin b. Ebû Süfyân	حديثه ليس بمستقيم	_____	مجهول ليس بالقوي	II, 354.	_____	Buhârî, s. 37; İbn Ebî Hâtîm, III, 54.

78	Hüseyin b. Abdullah b. Ubeydullah	قال علي تركت حديثه	متروك الحديث	ضعيف الحديث	هو ممن يكتب حديثه فاني لم أجد في أحاديثه منكرا قد جاوز المقدار والحد	_____	Buhârî, s. 37; Nesâî, s. 168; İbn Ebî Hâtîm, III, 57; İbn Adî, II, 351.
79	Hüseyin b. Abdullah	منكر الحديث ضعيف	كذاب	كذاب	هو ضعيف منكر الحديث وضعفه بين علي حديثه	_____	Buhârî, s. 37; İbn Ebî Hâtîm, III, 58; İbn Adî, II, 359.
80	Hüseyin b. Kays	ترك أحمد حديثه	متروك الحديث	ضعيف	هو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق	كان يقبل الاخبار ويلزم رواية الضعفاء	Buhârî, s. 37; Nesâî, s. 169; İbn Ebî Hâtîm, III, 63; İbn Hibbân, I, 242; İbn Adî, II, 354.
81	Husayn Vâlidu Davud	حديثه ليس بالقائم	_____	_____	_____	اختلط في آخر عمره حتى كان لا يدري ما يحدث به واختلط حديثه القائم بحديثه الأخير فاستحق الترك	Buhârî, s. 38; İbn Hibbân, I, 270.
82	Husayn b. Ömer	منكر الحديث	ضعيف	متروك الحديث	عامه أحاديثه معاضيل	يروى الموضوعات	Buhârî, s. 38; Nesâî, s. 166; İbn Ebî Hâtîm, III, 194; İbn Hibbân, I, 270; İbn Adî, II, 397.
83	Hakîm b. Cübeyr el-Esedî	كان شعبة يتكلم فيه	ضعيف	ضعيف الحديث، منكر الحديث	غير ما ذكرت من الحديث شيء يسير والغالب في الكوفيين التشيع	كان غالبا في التشيع كثير الوهم فيما يروى	Buhârî, s. 38; Nesâî, s. 166; İbn Ebî Hâtîm, III, 202; İbn Hibbân, I, 246; İbn Adî, II, 219.

84	Hammâd b. Ubeyd	لم يصح حديثه	_____	قال الرازي ليس بصحيح الحديث لا يعماً بحديثه	II, 249.	_____	Buhârî, s. 38; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 143.
85	Hammâd b. Amr	منكر الحديث ضعفه علي بن حجر	ليس بثقة متروك الحديث	منكر الحديث، ضعيف الحديث جدا	له أحاديث غرائب وافرادات عن الثقات وعامة ما يرويها لا يتابعوه عليه	يضع الحديث وضعاً على الثقات	Buhârî, s. 39; Nesâî, s. 167; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 144; Ìbn Hibbân, I, 252; Ìbn Adî, II, 240.
86	Hanzala b. Ubeydullah	قال يحيى القطان رأيتته وتركته على عمد وكان قد اختلط	ضعيف	ضعيف الحديث	أما انكر من انكر رواياته لأنه كان قد اختلط في آخر عمره فوقع الإنكار في حديثه بعد اختلاطه	اختلط بأخرة فكان لا يدري ما يحدث فاختلط حديثه القديم بحديث الأخير	Buhârî, s. 39; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 216; Ìbn Hibbân, I, 267; Ìbn Adî, II, 423.
87	Hamza b. Necîh	قال موسى بن إسماعيل كان معتزلياً	_____	ضعيف الحديث	II, 378.	_____	Buhârî, s. 39; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 216.
88	Hamza b. Ebû Hamza	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	عامته مناكير موضوعة	ينفرد عن الثقات بالموضوعات حتى كأنه المتعمد لها لا تحل الرواية عنه	Buhârî, s. 39; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 210; Ìbn Hibbân, I, 270; Ìbn Adî, II, 378.
89	Hureys b. Ebî Hureys	لا يتابع على حديثه	_____	لا يحتج به	لا يتابع على حديثه	منكر الحديث جدا عن المشاهير	Buhârî, s. 39; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 263; Ìbn Hibbân, I, 260; Ìbn Adî, II, 201.
90	Hureys b. Ebî Matar	ليس بالقوي عندهم	متروك الحديث	متروك	متروك	كان ممن يخطئ ما لم يغلب خطأه على صوابه فيخرجه عن حد العدالة ولكنه إذا انفرد بالشئ لا يحتج به	Buhârî, s. 39; Nesâî, s. 165; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 264; Ìbn Hibbân, I, 260; Ìbn Adî, II, 200.

91	Huyey el- Leysî	لم يصح حديثه	_____	لم يصح عندنا	_____	_____	Buhârî, s. 40; İbn Ebî Hâtîm, III, 271.
92	Hâcib	قال بن عيينة كان يرى رأي الاباضية	_____	_____	روى حديثنا لم يتابع عليه	كان ممن بخطيء وبهم حتى خرج عن حد الاحتجاج به إذا انفرد	Buhârî, s. 40; İbn Adî, II, 448.
93	Hibbân b. Ali	ليس بالقوي عندهم	ضعيف	يكتب حديثه ولا يحتج به	أحاديث صالحة وعامة حديثه إفرادات وغرائب وهو ممن يحتمل	فاحش الخطأ فيما يروى، يجب التوقف في أمره	Buhârî, s. 40; Nesâî, s. 171; İbn Ebî Hâtîm, III, 271; İbn Hibbân, I, 261; İbn Adî, II, 429.
94	Havt	هذا منكر لا يتابع عليه	_____	شيخ يكتب حديثه	هذا حديث منكر لا يتابع	_____	Buhârî, s. 41; İbn Ebî Hâtîm, III, 288; İbn Adî, II, 448.
95	Hârise b. Ebû'r-Ricâl	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث	بعض ما يرويه منكر لا يتابع عليه	فحش خطؤه وكثر وهمه	Buhârî, s. 41; Nesâî, s. 164; İbn Ebî Hâtîm, III, 255; İbn Hibbân, I, 268; İbn Adî, II, 199.
96	Heneş b. el-Mu'temir	يتكلمون في حديثه	ليس بالقوي	ليس اراهم يحتجون بحديثه	II, 438.	لا يحتج به	Buhârî, s. 41; Nesâî, s. 171; İbn Hibbân, I, 269; İbn Ebî Hâtîm, III, 291.
97	Harâm b. Osman	منكر الحديث	ليس بثقة	منكر الحديث متروك الحديث	عامة حديثه مناكير	كان غالبا في التشيع منكر الحديث فيما يرويه، يقلب الاسانيد ويرفع المراسيل	Buhârî, s. 41; İbn Ebî Hâtîm, III, 283; İbn Hibbân, I, 269; İbn Adî, II, 447.

98	Hüdeyc b. Muâviye	يتكلمون في بعض حديثه	ليس بالقوي	محل خديج الصدق وليس مثل اخويه، في بعض حديثه صنعة يكتب حديثه	عامه أحاديثه ينفرد به عمن يروي عنه وأرجو أنه لا بأس به لأني لم أر له حديثاً منكراً قد جاوز الحد	منكر الحديث كثير الوهم على قلة روايته	Buhârî, s. 42; Nesâî, s. 165; İbn Ebî Hâtîm, III, 311; İbn Hibbân, I, 271; İbn Adî, II, 432.
99	Haşrec b. Nebâte	هذا حديث لم يتابع عليه	ليس بالقوي	صالح يكتب حديثه ولا يحتج به	لا بأس به	منكر الرواية لا يجوز الاحتجاج بخبره إذا انفرد	Buhârî, s. 42; Nesâî, s. 170; İbn Ebî Hâtîm, III, 296; İbn Hibbân, I, 277; İbn Adî, II, 442.
100	Hüsâm b. el-Misak	ليس بالقوي عندهم	ضعيف	واهي الحديث	غير ما ذكرت من الحديث وعمامة أحاديثه إفادات وهو مع ضعفه حسن الحديث وهو الى الضعف أقرب منه الى الصدق	كان كثير الخطأ، فاحش الوهم حتى خرج عن الاحتجاج به	Buhârî, s. 42; Nesâî, s. 168; İbn Hibbân, I, 272; İbn Adî, II, 436.
101	Hâlid b. İlyâs	ليس بشيء	متروك الحديث	ضعيف الحديث	مع ضعفه يكتب حديثه	يروي الموضوعات عن الثقات حتى يسبق إلى القلب	Buhârî, s. 43; Nesâî, s. 172; İbn Ebî Hâtîm, III, 321; İbn Hibbân, I, 279; İbn Adî, III, 7.
102	Hâlid b. Rebâh	قال يحيى القطان كان ثبتاً صاحب عربية فأفسدوه بالقدر	_____	صالح الحديث ليس به بأس محله الصدق	لا بأس به عندي	لا يحتج به وكان قد روى يروي المناكير عن المشاهير	Buhârî, s. 43; İbn Ebî Hâtîm, III, 331; İbn Hibbân, I, 281; İbn Adî, III, 20.

103	Hâlid b. Amr	منكر الحديث	ليس بثقة	ليس بثقة	عامتها موضوعة وهو بين الأمر في الضعفاء	من ينفرد عن الثقات بالموضوعات، لا يحل الاحتجاج	Buhârî, s. 43; Nesâî, s. 172; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 344; Ìbn Hibbân, I, 283; Ìbn Adî, III, 33.
104	Hâlid b. el-Kâsim	متروك تركه علي والناس	متروك الحديث	كذاب متروك الحديث	له عن الليث مناكير	لا يحل كتب حديثه	Buhârî, s. 43; Nesâî, s. 172; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 347; Ìbn Hibbân, I, 282; Ìbn Adî, III, 10.
105	Hâlid b. Muhammed	لم يقم حديثه	_____	مجهول لا يشتغل به	هذا اظن أن له من المسند شيء يسير	_____	Buhârî, s. 43; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 350; Ìbn Adî, III, 27.
106	Hasîb b. Cahder	يتكلم فيه واستعدى عليه شعبة في الحديث	ليس بثقة	له احاديث مناكير، وهو ضعيف الحديث	غير ما ذكرته وأحاديثه قلما يتابعه أحد عليها وربما روى عنه ضعيف	يروى عن الثقات الأحاديث الموضوعات	Buhârî, s. 44; Nesâî, s.173; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 397; Ìbn Hibbân, I, 287; Ìbn Adî, III, 69.
107	Hâlid b. Mahdûc	كان يزيد بن هارون يرميه بالكذب	متروك الحديث	ليس بشيء ضعيف الحديث منكر الحديث جدا	ما يرويه مناكير	_____	Buhârî, s. 44; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 354; Ìbn Adî, III, 9.
108	Halîfe b. Kays	لم يصح حديثه وفي حديثه نظر	_____	شيخ ليس بالمعروف	_____	_____	Buhârî, s. 44; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 376.

109	Hârîce b. Mus'ab	تركه وكيع وكان يدلس ذهب حديثه ولا يعرف صحيح حديثه من غيره	متروك الحديث	مضطرب الحديث ليس بقوى	أنه إذا خالف في الإسناد أو في المتن فإنه يغلط ولا يتعمد	لا يحل الاحتجاج بخبره	Buhârî, s. 45; Nesâî, s. 172; Ïbn Ebî Hâtîm, III, 376; Ïbn Hibbân, I, 288; Ïbn Adî, III, 58.
110	Dâvud b. Atâ	منكر الحديث قال أحمد رأيت وليس بشيء	—	ضعيف الحديث منكر الحديث	في حديثه بعض النكرة	كثير الوهم في الاخبار لا يحتج به بحال لكثرة خطئه وعلمته على صوابه	Buhârî, s. 45; Ïbn Ebî Hâtîm, III, 421; Ïbn Hibbân, I, 289; Ïbn Adî, III, 87.
111	Dâvud b. Muhabber	منكر الحديث شبه لا شيء كان لا يدري ما الحديث	ضعيف	غير ثقة	كان يخطئ ويصحف الكثير وفي الأصل أنه صدوق	كان يضع الحديث على الثقات	Buhârî, s. 45; Ïbn Ebî Hâtîm, III, 424; Ïbn Adî, III, 101.
112	Durust b. Ziyâd	حديثه ليس بالقائم	ليس بالقوي	ليس بقوي	أرجو أنه لا بأس به	لا يحل الاحتجاج بروايته	Buhârî, s. 46; Nesâî, s. 175; Ïbn Ebî Hâtîm, III, 437; Ïbn Hibbân, I, 293; Ïbn Adî, III, 102.
113	Zevvâd b. Ulbe	يخالف في بعض حديثه	ليس بالقوي	ليس بالمتين، يكتب حديثه	وهو في جملة الضعفاء عندي ممن يكتب حديثه	منكر الحديث جدا، يروى عن الثقات مالا أصل له وعن الضعفاء مالا يعرف	Buhârî, s. 46; Ïbn Ebî Hâtîm, III, 453; Ïbn Hibbân, I, 296; Ïbn Adî, III, 123.
114	Zerr b. Abdullah el-Hemdânî	قال ذر لقد تركت أشياء أخشى أن تتخذ دينا يعني المحدث من الرأي وهو صدوق في الحديث	—	صدوق	—	—	Buhârî, s. 47; Ïbn Ebî Hâtîm, III, 453-454.

115	Rebî' b. Mâlik	لم يثبت حديثه	_____	روى حديثا واحدا لم يثبت حديثه وليس بالمعروف	لم يثبت حديثه	منكر الحديث جدا فلا أدرى الانتكار في حديثه	Buhârî, s. 47; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 468; Ìbn Hibbân, I, 297; Ìbn Adî, III, 137.
116	Rebî' b. Habîb	منكر الحديث	منكر الحديث	ليس بقوي وأحاديثه عن نوفل مناكير	III, 135.	_____	Buhârî, s. 47; Nesâî, s. 177; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 457.
117	Rebî' b. Subeyh	كان يحيى القطان لا يحدث عنه قال كان الربيع لا يدلس وكان المبارك بن فضالة أكثر تدليسا منه	ضعيف	صالح صدوق	أحاديث صالحة مستقيمة ولم أر له حديثا منكرا جدا وأرجو أنه لا بأس به وبرواياته	كان عابدا ولم يكن الحديث من صناعته فوقع في حديثه المناكير من حيث لا يشعر	Buhârî, s. 48; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 465; Ìbn Hibbân, I, 296; Ìbn Adî, III, 134.
118	Rebî' b. Bedr	ضعفه قتيبة	متروك الحديث	لا يشتغل به ولا بروايته فإنه ذاهب الحديث	عامة حديثه ورواياته عن يروي عنهم مما لا يتابعه أحد عليه	يقلب الأسانيد ويروي عن الثقات المقلوبات وعن الضعفاء الموضوعات	Buhârî, s. 48; Nesâî, s. 177; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 455; Ìbn Hibbân, I, 297; Ìbn Adî, III, 132.
119	Ravh b. Gutayf	منكر الحديث\ لا أصل له	متروك الحديث	منكر الحديث جدا	مقدار ما يرويه من الحديث ليس بمحفوظ	يروي الموضوعات عن الثقات لا يجلب كتب حديثه	Buhârî, s. 48; Nesâî, s. 176; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 495; Ìbn Hibbân, I, 298; Ìbn Adî, III, 138.
120	Ravh b. Eslem	يتكلمون فيه	ضعيف	لين الحديث	هذه الأحاديث عن حماد غير محفوظة إلا حديث أبي	_____	Buhârî, s. 48; Nesâî, s. 176; Ìbn Ebî Hâtîm, III, 499; Ìbn Adî, III, 143.

121	Ravh b. Mūsâfir	تركه بن المبارك وغيره	متروك الحديث	ضعيف الحديث لا يكتب حديثه	هو في جملة الضعفاء الذين يكتب حديثهم	يروى الموضوعات عن الأبواب لا تحل الرواية عنه	Buhârî, s. 48; Nesâî, s. 176; İbn Ebî Hâtîm, III, 496; İbn Adî, III, 141.
122	Rifde b. Kudâ'â	في أحاديثه مناكير	ليس بالقوي	منكر الحديث	لا يتابع على حديثه	ينفرد بالمناكير عن المشاهير لا يحتج به	Buhârî, s. 49; Nesâî, s. 177; İbn Ebî Hâtîm, III, 523; İbn Hibbân, I, 304; İbn Adî, III, 175.
123	Riṣḍîn b. Sa'd	قال قتيبة كان لا يبالي ما دفع إليه فيقرؤه	متروك الحديث	منكر الحديث	ضعيف	يقرأ كل ما رفع إليه سواء كان من حديثه أو لم يكن وكذلك	Buhârî, s. 49; Nesâî, s. 178; İbn Ebî Hâtîm, III, 513; İbn Hibbân, I, 303; İbn Adî, III, 157.
124	Ziyâd b. Ebî Hassân	كان شعبة يتكلم في زياد بن أبي حسان	—	لا يحتج به	هذا قليل الحديث ولم أر له إلا عن أنس ما ذكرته وما لم أذكره لعل له إلى تمام خمسة أحاديث إنما أنكر أنه سمع عمر بن عبد العزيز	لا يجوز الاحتجاج به إذا انفرد	Buhârî, s. 49; İbn Ebî Hâtîm, III, 530; İbn Hibbân, I, 305; İbn Adî, III, 195.
125	Ziyâd b. Meymûn	تركوه	متروك الحديث	واهي الحديث كان يقال انه كذاب، ترك حديثه	أحاديثه مقدار ما يرويه لا يتابعه أحد عليه	I, 305.	Buhârî, s. 50; Nesâî, s. 181; İbn Ebî Hâtîm, III, 545; İbn Adî, III, 186.
126	Zeyd b. Cebîre	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث جدا متروك الحديث	عاما ما يرويه عن من روى عنهم لا يتابعه عليه أحد	يروى المناكير عن المشاهير فاستحق التنكب عن روايته	Buhârî, s. 50; İbn Ebî Hâtîm, III, 559; İbn Hibbân, I, 310; İbn Adî, III, 204.

127	Zeyd b. Abdurrahman	منكر الحديث	_____	ليس بالقوى، ضعيف الحديث	منكر	لا أدري التخليط منه أو من أبيه لأن أباه ليس بشيء في الحديث	Buhârî, s. 50; İbn Ebî Hâtîm, III, 567; İbn Adî, III, 209.
128	Züheyr b. Muhammed	روى عنه أهل الشام أحاديث مناكير	ليس بالقوى	محله الصدق وفي حفظه سوء وكان حديثه بالشام انكر من حديثه بالعراق لسوء حفظه	لعل الشاميين أخطأوا عليه فإن رواية العراقيين شبيهة المستقيم	_____	Buhârî, s. 50; Nesâî, s. 180; İbn Ebî Hâtîm, III, 590; İbn Adî, III, 223.
129	Ziyâde b. Muhammed	منكر الحديث	منكر الحديث	منكر الحديث	_____	منكر الحديث جدا يروى المناكير عن المشاهير فاستحق الترك	Buhârî, s. 51; Nesâî, s. 181; İbn Hibbân, I, 308.
130	Zâfir b. Süleyman	عنده مراسيل الحديث ووهم وهو يكتب حديثه	عنده حديث منكر	محله الصدق	كان أحاديثه مقلوبة وعامة ما يرويه لا يتابع عليه	كثير الغلط على صدق فيه	Buhârî, s. 51; Nesâî, s. 180; İbn Hibbân, I, 315; İbn Adî, III, 234.
131	Saïd b. Beşîr	لا يصح حديثه	_____	هو شيخ لليث ليس بالمشهور لم يرو عنه غير الليث ليس محله ان يدخل في كتاب الضعفاء	هو شبيه المجهول	منكر الحديث جدا، فلا أدري التخليط في حديثه منه	Buhârî, s. 51; İbn Ebî Hâtîm, IV, 8; İbn Hibbân, I, 318; İbn Adî, III, 376.
132	Saïd b. Beşîr	يتكلمون في حفظه	ضعيف	محله الصدق عندنا	لا أرى بما يروي عن سعيد بن بشير بأسا ولعله يهيم في الشيء بعد الشيء ويغلط والغالب على حديثه الاستقامة	كان رديء الحفظ فاحش الخطأ	Buhârî, s. 52; Nesâî, s. 189; İbn Hibbân, I, 319; İbn Adî, III, 376.

					والغالب عليه الصدق		
133	Saïd b. zî La've	يخالف الناس في حديثه لا يعرف	_____	لا يعبأ بحديثه مجهول	لا أعرف له من المسند إنما له عن عمر وعن غيره مقاطيع	دجال	Buhârî, s. 52; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 19; Ìbn Hibbân, I, 316; Ìbn Adî, III, 408.
134	Saïd b. Râşid	منكر الحديث	متروك	منكر الحديث	لا يتابعه على رواياته أحد	ينفرد عن الثقات بالمعضلات	Buhârî, s. 52; Nesâî, s. 191; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 20; Ìbn Hibbân, I, 324; Ìbn Adî, III, 383.
135	Saïd b. Zûn	لا يتابع في حديثه	متروك الحديث	ضعيف جدا	لم يأت بهذا المتن أو أرجح منه إلا ضعيف مثله	يروى عن أنس الموضوعات	Buhârî, s. 52; Nesâî, s. 190; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 24; Ìbn Hibbân, I, 317; Ìbn Adî, III, 365.
136	Saïd b. Sinân	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	عامة ما يرويه وخاصة عن أبي الزاهرية غير محافظة	منكر الحديث لا يعجبي الاحتجاج بخبره إذا انفرد	Buhârî, s. 53; Nesâî, s. 189; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 28; Ìbn Hibbân, I, 322; Ìbn Adî, III, 362.
137	Saïd b. Sâlim	كان يرى الارجاء	_____	مخلة الصدق	هو عندي صدوق لا بأس به مقبول الحديث	كان يرى الارجاء وكان يهم في الاخبار حتى يجرى بها مقلوبة حتى خرج بها عن حد الاحتجاج به	Buhârî, s. 53; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 31; Ìbn Hibbân, I, 321; Ìbn Adî, III, 399.
138	Saïd b. Abdulcebbâr	كان جرير يكذبه	ليس بالقوي	ليس بقوى، مضطرب الحديث	عامة حديثه الذي يرويه عن الضعفاء وغيرهم مما لا يتابع عليه	_____	Buhârî, s. 53; Nesâî, s. 189; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 44; Ìbn Adî, III, 387.

139	Saïd b. Ebû Arûbe	سمعت أبا نعيم يقول كتبت عنه بعد ما اختلط حديثين	_____	ثقة قبل أن يختلط	من ثقات الناس وله أصناف كثيرة وقد حدث عنه الأئمة ومن سمع منه قبل الاختلاط	_____	Buhârî, s. 54; İbn Adî, III, 397.
140	Saïd b. Meysere	منكر الحديث	_____	منكر الحديث: ضعيف الحديث	عامه ما يرويه عن أنس ينفرد به وهو مظلم الأمر	يروى الموضوعات	Buhârî, s. 54; İbn Ebî Hâtîm, IV, 63; İbn Hibbân, I, 316; İbn Adî, III, 388.
141	Saïd b. Mesleme	منكر	ضعيف	منكر الحديث	وأرجو أنه ممن لا يترك حدثه ويحتمل في رواياته فإنها مقارنة	منكر الحديث جدا فاحش الخطأ	Buhârî, s. 54; Nesâî, s. 189; İbn Ebî Hâtîm, IV, 67; İbn Hibbân, I, 321.
142	Saïd b. Neşît	ولا يصح	_____	مجهول	_____	_____	Buhârî, s. 54; İbn Ebî Hâtîm, IV, 69.
143	Süleyman b. Erkam	تركوه	ضعيف	ذاهب الحديث	غير ما ذكرت من الحديث أحاديث سالحة وعامة ما يرويه لا يتابع عليه	يقلب الأخبار ويروي عن الثقات الموضوعات	Buhârî, s. 55; Nesâî, s. 185; İbn Ebî Hâtîm, IV, 101-102; İbn Hibbân, I, 328; İbn Adî, III, 255.
144	Süleyman b. Cünâde	هو منكر	_____	منكر الحديث	منكر	منكر الحديث لا أدري البلية من أيهما	Buhârî, s. 55; İbn Ebî Hâtîm, IV, 105; İbn Hibbân, I, 329; İbn Adî, III, 285.
145	Süleyman b. Amr	معروف بالكذب	متروك الحديث	ذاهب الحديث، متروك الحديث	اجتمعوا على أنه يضع الحديث	ان رجلا صالحا في الظاهر إلا أنه كان يضع	Buhârî, s. 55; Nesâî, s. 185; İbn Ebî Hâtîm,

				كان كذابا		الحديث وضعه	IV, 132; İbn Hibbân, I, 333; İbn Adî, III, 249.
146	Süleyman b. Atâ	في حديثه بعض المناكير	—	منكر الحديث، يكتب حديثه	غير ما ذكرت من الحديث وفي بعض أحاديثه وليس بالكثير مقدار ما يرويه بعض الأنكار	لا أدري التخليط منه أم من مسلمة	Buhârî, s. 56; İbn Ebî Hâtîm, IV, 133; İbn Hibbân, I, 329; İbn Adî, III, 286.
147	Süleyman b. Musa	عنده مناكير	ليس بالقوي في الحديث	محلل الصدق وفي حديثه بعض الاضطراب ولا اعلم احدا من اصحاب مكحول افقه منه ولا اثبت منه	غير ما ذكرت من الحديث وهو فقيه راو حدث عنه الثقات من الناس وهو أحد علماء أهل الشام وقد روى أحاديث ينفرد بها لا يرويها غيره وهو عندي ثبت صدوق	—	Buhârî, s. 56, Nesâî, s. 186; İbn Ebî Hâtîm, IV, 142; İbn Adî, III, 270.
148	Sa'd b. el-Münzir	حديثه ليس من وجه صحيح	—	IV, 93.	—	—	Buhârî, s. 56.
149	Sa'd b. Tarîf	ليس بالقوي عندهم	متروك الحديث	ضعيف الحديث	كل ذلك لا يرويها غيره وهو ضعيف جدا	كان يضع الحديث على الفور	Buhârî, s. 57; Nesâî, s. 191; İbn Ebî Hâtîm, IV, 87; İbn Hibbân, I, 357.
150	Seleme b. el-Fadl	عنده مناكير وفيه نظر	ضعيف	محلل الصدق، في حديثه انكار، ليس بالقوي	قد جاوز الحد في الانكار وأحاديثه مفارئة مجملة	—	Buhârî, s. 57; Nesâî, s. 184; İbn Ebî Hâtîm, IV, 169; İbn Hibbân, I, 338; İbn Adî, III, 341.

151	Sâlim b. Abdil'alâ	تركوه	متروك الحديث	متروك الحديث	قد حدث عن عطاء أيضا أشياء أنكروها عليه سالم بن العلاء	يضع الحديث	Buhârî, s. 57; Nesâî, s. 182; İbn Ebî Hâtîm, IV, 186; İbn Adî, III, 343.
152	Süveyd b. Abdülazîz	في حديثه نظر لا يحتمل	ضعيف	في حديثه نظر، هو لين الحديث	عامه حديثه مما لا يتابعه التقائت عليه وهو ضعيف كما وصفوه	كان كثير الخطأ فاحش الوهم	Buhârî, s. 57; Nesâî, s. 187; İbn Hibbân, I, 350; İbn Adî, III, 427.
153	Sellâm b. Süleym	تركوه	متروك الحديث	ليس بالقوي	عامه ما يرويه لا يتابع عليه	—	Buhârî, s. 58; Nesâî, s. 184; İbn Ebî Hâtîm, IV, 260; İbn Adî, III, 302.
154	Sellâm b. Ebî Hubze	ضعفه قتيبة جدا ولم يحدث عنه	متروك الحديث	ليس بقوى ولا كذاب	غير ما ذكرت عن تقائت الناس أحاديث وعامة ما يرويه ليس يتابع عليه	كثير الخطأ معضل الايخبار، يروي عن التقائت المقلوبات لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 58; Nesâî, s. 184; İbn Ebî Hâtîm, IV, 261; İbn Hibbân, I, 340; İbn Adî, III, 305.
155	Süheyl b. Mîhrân	ليس بالقوي عندهم	ليس بالقوي	—	قد حدث عنه غير من ذكرتهم ومقدار ما يروي من الحديث إفرادات ينفرد بها عن من يرويه عنه	—	Buhârî, s. 58; Nesâî, s. 191; İbn Adî, III, 450.

156	Sevâr b. Mus'ab	منكر الحديث	متروك الحديث	متروك الحديث	عامة ما يرويه ليست محفوظة وهو ضعيف كما ذكره	كان ممن بأبي بالمنكير عن المشاهير	Buhârî, s. 59; Nesâî, s. 187; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 272; Ìbn Hibbân, I, 356; Ìbn Adî, III, 456.
157	Serî b. Ìsmâîl	قال يحيى بن القطان استبان له كذبه في مجلس	متروك الحديث	ذاهب	أحاديثه التي يرويها لا يتابعه أحد عليها	كان يقلب الاسانيد ويرفع المراسيل	Buhârî, s. 59; Nesâî, s. 188; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 283; Ìbn Hibbân, I, 355; Ìbn Adî, III, 459.
158	Selâme b. Kaysar	حديثه من وجه لين	_____	ليس حديثه بشيء من وجه	_____	_____	Buhârî, s. 59; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 299.
159	Sülmâ Ebû Bekr	ليس بالحافظ عندهم	_____	ليس بقوى	عامة ما يحدث به قد شورك فيها ويحتمل ما يرويه وفي حديثه مالا يحتمل ولا يتابع عليه	_____	Buhârî, s. 59; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 313; Ìbn Adî, III, 325.
160	Sahbere el-Ezdî	حديثه ليس من وجه صحيح	_____	ليس لاسناده قوة	_____	_____	Buhârî, s. 60; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 319.
161	Şihâb	روى عنه شعبة حديثا واحدا ليس بالقائم	_____	_____	أما قصد البخاري ان لا يسقط حديث من روى حرفا	_____	Buhârî, s. 60; Ìbn Adî, IV, 35.
162	Şu'be b. Amr	أحاديث مناكير	_____	مجهول	_____	_____	Buhârî, s. 60; Ìbn Ebî Hâtîm, IV, 368.

163	Şerkî el-Cu'fî	روى عنه جابر له حديث واحد ليس بالقائم	_____	له حديث واحد ليس بالقائم	إنما هو حديث مقطوع وشرقي لم ينسب	_____	Buhârî, s. 61; İbn Ebî Hâtîm, IV, 376; İbn Adî, IV, 36.
164	Şebes b. Rib'î	قال شبت أنا أول من حرب الحرورية فقال رجل ما في ذلك مدح	_____	حديثه مستقيم لا اعلم به بأسا	_____	_____	Buhârî, s. 61; İbn Ebî Hâtîm, IV, 388; Zehebî, III, 360.
165	Sâlih b. Ebî'l- Ahdar	لين	ضعيف	ضعيف	في بعض أحاديثه ما قلنا عليه وهو من الضعفاء الذين يكتب حديثهم	اختلط عليه ما سمع بما لم يسمع فحدث بالكل فينبغي أن لا يحدث عنه	Buhârî, s. 61; Nesâî, s. 195; İbn Ebî Hâtîm, IV, 395; İbn Hibbân, I, 369; İbn Adî, IV, 66.
166	Sâlih b. Beşîr	منكر الحديث\ القاص	متروك الحديث	منكر الحديث، يكتب حديثه	عامة أحاديثه التي ذكرت والتي لم أذكر منكرات ينكرها الأئمة عليه وليس هو بصاحب حديث	غلب عليه الخير والصلاح حتى غفل عن الاتقان في الحفظ	Buhârî, s. 61; İbn Ebî Hâtîm, IV, 396; İbn Hibbân, I, 372; İbn Adî, IV, 64.
167	Sâlih b. Hassân	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	بعض أحاديثه فيها إنكار وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق	كان يروي الموضوعات عن الأئمة	Buhârî, s. 62; Nesâî, s. 194; İbn Ebî Hâtîm, IV, 398; İbn Hibbân, I, 367- 368; İbn Adî, IV, 52.
168	Sâlih b. Abdullah b. Sâlih	منكر الحديث	_____	مجهول	منكر الحديث	_____	Buhârî, s. 62; İbn Ebî Hâtîm, IV, 407; İbn Adî, IV, 67.
169	Sâlih b. Muhammed b. Zâide	تركه سليمان بن حرب منكر الحديث	ليس بالقوي	ليس بقوى الحديث	بعض أحاديثه مستقيمة وبعضها فيه إنكار وليس له من الحديث الا القليل وهو من الضعفاء الذين	كان يقلب الأسانيد ولا يعلم ويسند المراسيل ولا يفهم فلما أكثر ذلك في حديثه استحق الترك	Buhârî, s. 62; Nesâî, s. 194; İbn Ebî Hâtîm, IV, 412; İbn Hibbân, I, 367;

					يكتب حديثهم		İbn Adî, IV, 60.
170	Sâlih b. Mûsâ	منكر الحديث	ليس بالقوي	ضعيف الحديث	ليس هو عندي ممن يتعمد الكذب إنما يخطيء ويشتهه عليه	يروى عن الثقات ما لا يشبه حديث الأثبات حتى تشهد لها أنها معمولة	Buhârî, s. 62; Nesâî, s. 194; İbn Ebî Hâtîm, IV, 215; İbn Hibbân, I, 369; İbn Adî, IV, 71.
171	Salt b. Mîhrân	كان يذكر بالارجاء سمع أبا وائل صدوق في الحديث	_____	_____	_____	_____	Buhârî, s. 62.
172	Salt b. Süleyman (Sâlim)	منكر الحديث روى عنه موسى بن يعقوب ولا يصح حديثه	_____	منكر الحديث ليس بشيء	_____	_____	Buhârî, s. 63; İbnü'l-Cevzî, II, 57.
173	Safvân el- Esâm	هو لا يتابع عليه حديثه منكر	_____	_____	_____	_____	Buhârî, s. 63.
174	Sabbâh b. Sehl	منكر الحديث	_____	منكر الحديث	هذا من الرواية عن من يرويه عنه الا شيء يسير ولا يعرف الا بهذا الحديث	يروى المناكير عن أقوام مشاهير لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 63; İbn Ebî Hâtîm, IV, 442; İbn Hibbân, I, 377; İbn Adî, IV, 84.
175	Sadaka b. Abdullah	فهو منكر وهو ضعيف جدا	ضعيف	محلل الصدق وانكر عليه رأى القدر	أحاديث صدقة منها ما تويع عليه وأكثره مما لا يتابع عليه وهو الى الضعف أقرب منه الى الصدق	يروى الموضوعات عن الثقات	Buhârî, s. 63; Nesâî, s. 196; İbn Ebî Hâtîm, IV, 430; İbn Adî, IV, 76.
176	Silâ b. Süleyman	ليس بذاك القوي	متروك الحديث	متروك الحديث	غير ما ذكرت من الحديث وعامة ما يرويه	يروى عن الثقات المقلوبات وعن الأثبات	Buhârî, s. 64; Nesâî, s. 195; İbn Ebî Hâtîm,

					لا يتابعه الناس	ما لا يشبه حديث الثقات	IV, 447; İbn Hibbân, I, 376; İbn Adî, IV, 88.
177	Talha b. Amr	هو لين عندهم	متروك الحديث	ليس بالقوى لين الحديث عندهم	لا يتابعونه عليه وهذه الأحاديث التي أمليتها له عامتها مما فيه نظر	يروى عن الثقات ما ليس من أحاديثهم لا يحل كتب حديثه ولا الرواية عنه إلا على وجه التعجب	Buhârî, s. 64; Nesâî, s. 197; İbn Ebî Hâtîm, IV, 478; İbn Hibbân, I, 382; İbn Adî, IV, 108.
178	Talha b. Zeyd eṣ-Şâmî	منكر الحديث	متروك الحديث	مجهول	هذا أحاديث مناكير غير ما ذكرت	لا يحل الاحتجاج بخبره	Buhârî, s. 64; İbn Ebî Hâtîm, IV, 480; İbn Hibbân, I, 383; İbn Adî, IV, 112.
179	Tarîf b. Şihâb	ليس بالقوى عندهم	متروك الحديث	ضعيف الحديث ليس بقوى	غير ما أمليت وقد روى عنه الثقات وإنما أنكر عليه في متون الأحاديث أشياء لم يأت بها غيره وأما أسانيدُه فهي مستقيمة	كان مغفلاً بهم في الأخبار حتى يقلبها يروي عن الثقات ما لا يشبه حديث الأئيات	Buhârî, s. 65; Nesâî, s. 198; İbn Ebî Hâtîm, IV, 493; İbn Hibbân, I, 381; İbn Adî, IV, 118.
180	Talk b. Habîb	حماد بن زيد عن أيوب قال ما رأيت أحدا أعبد من طلق فرآني سعيد بن جبير جالسا معه فقال ألم أرك مع طلق لا تجالس طلقا يرى الارجاء وهو صدوق في الحديث	_____	هو ثقة ولكن كان يرى رأى الارجاء	_____	_____	Buhârî, s. 66; İbn Ebî Hâtîm, IV, 491.
181	Abdullah b. Ukeym el-Cühenî	لا يعرف له سماع صحيح	_____	_____	_____	_____	Buhârî, s. 67.

182	Abdullah Vâlid Alkame	لم يصح إسناد حديثه	_____	_____	_____	_____	Buhârî, s. 67.
183	Abdullah b. Ca'fer b. Necîh	_____	متروك الحديث	منكر الحديث جدا يحدث عن الثقات بالناكير	هو مع ضعفه ممن يكتب حديثه	كان يهم في الاخبار فيأتي بما مقلوبة ويخطئ في الآثار حتى كأنها معمولة	Buhârî, s. 67; Nesâî, s. 200; Ïbn Ebî Hâtîm, V, 23; Ïbn Hibbân, II, 14- 15; Ïbn Adî, IV, 180.
184	Abdullah b. Hâlid b. Seleme	تكلم فيه يحيى بن معين روى عنه محمد بن عقبة منكر الحديث	_____	تكلم فيه ابن معين وهو منكر الحديث	ليس له من الحديث الا اليسير ولعله لا يروي عنه غير محمد بن عقبة	منكر الحديث يجب تنكب ما لم يوافق فيه الأثبات	Buhârî, s. 67; Ïbn Ebî Hâtîm, V, 45; Ïbn Hibbân, II, 26; Ïbn Adî, IV, 220.
185	Abdullah b. Ziyâd b. Sem'an	سكنوا عنه	متروك الحديث	ضعيف الحديث	هذه الأحاديث التي أمليتها بأسانيدها غير محافظة	كان يروي عن من لم يره ويحدث بما لم يسمع	Buhârî, s. 68; Nesâî, s. 202; Ïbn Ebî Hâtîm, V, 62; Ïbn Hibbân, II, 7; Ïbn Adî, IV, 127.
186	Abdullah b. Saîd b. Ebî Saîd	قال يحيى القطان استبان لي كذبه في مجلس	متروك الحديث	ليس بقوى	عاما ما يرويه الضعف عليه بين	كان ممن يقلب الاخبار ويهم في الآثار	Buhârî, s. 68; Ïbn Ebî Hâtîm, V, 71; Ïbn Hibbân, II, 9; Ïbn Adî, IV, 164.
187	Abdullah b. Abdülazîz	هو منكر الحديث حدثنا محمد بن إبراهيم بن المنذر حدثني أبو ضمرة قال كان عبد الله بن عبد العزيز خلط	ضعيف	منكر الحديث	مناكير	اختلط بأخرة وكان يقلب الأسانيد ولا يعلم ويرفع المراسيل فاستحق الترك	Buhârî, s. 68; Nesâî, s. 199; Ïbn Ebî Hâtîm, V, 103; Ïbn Hibbân, II, 8; Ïbn Adî, IV, 157.

188	Abdullah b. Ömer b. Hafs	كان يحيى بن سعيد يضعفه	ليس بالقوي	_____	هو لا بأس به في رواياته وإنما قالوا به لا يلحق اخاه عبيد الله والا فهو في نفسه صدوق لا بأس به	غلب عليه التعبد حتى غفل عن حفظ الأخبار وجودة الحفظ فوقعت المناكير في روايته فلما فحش خطوة استحق الترك	Buhârî, s. 69; Nesâî, s. 199; İbn Hibbân, II, 7; İbn Adî, IV, 143.
189	Abdullah b. Ebî Lebîd	حدثنا الحميدي عن بن عيينة قال كان عبد الله من عباد أهل المدينة وكان يرمى بالقدر	_____	صدوق في الحديث	ما كان يرمى بالقدر وأما في باب الروايات فلا بأس به	_____	Buhârî, s. 69; İbn Ebî Hâtîm, V, 148; İbn Adî, IV, 241.
190	Abdullah b. Lehîa	ثنا الحميدي عن يحيى بن سعيد أنه كان لا يراه شيئا	ضعيف	ليس ممن يحتج بحديثه من أجل القول فيه	حديثه حسن كأنه يستبان عن من روى عنه وهو ممن يكتب حديثه	كان شيخا صالحا ولكنه كان يدلّس عن الضعفاء قبل احتراق كتبه، ثم احترقت كتبه	Buhârî, s. 70; Nesâî, s. 203; İbn Ebî Hâtîm, V, 148; İbn Hibbân, II, 11; İbn Adî, IV, 154.
191	Abdullah b. Muhammed	لا يتابع في حديثه	_____	لا اعرف	_____	لا يحل كتب حديثه إلا على وجه التعجب	Buhârî, s. 70; İbn Ebî Hâtîm, V, 156; İbn Hibbân, II, 19.
192	Abdullah b. Muhammed	منكر الحديث	_____	منكر الحديث شيخ مجهول	له من الحديث شيء يسير وهو معروف بحديث	منكر الحديث جدا على قلة روايته	Buhârî, s. 70; İbn Ebî Hâtîm, V, 156; İbn Hibbân, II, 9; İbn Adî, IV, 182.
193	Abdullah b. Misver	قال جرير عن رقية كان أبو جعفر يضع الحديث	متروك الحديث	متروك الحديث	_____	كان ممن يروى الموضوعات عن الاثبات	Buhârî, s. 70; Nesâî, s. 200; İbn Ebî Hâtîm, V, 169; İbn

							Hibbân, II, 24.
194	Abdullah b. Muâviye	في بعض أحاديثه مناكير	ضعيف	هو مستقيم الحديث	غير ما ذكرت من الحديث وليس بالكثير	_____	Buhârî, s. 70; Nesâî, s. 201; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 178; Ìbn Adî, IV, 196.
195	Abdullah b. Muharrer	منكر الحديث	متروك الحديث	متروك الحديث	عامتها غير محفوظات	كان من خيار عباد الله إلا أنه كان يكذب ولا يعلم ويقلب الأخبار ولا يفهم	Buhârî, s. 71; Nesâî, s. 200; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 176; Ìbn Hibbân, II, 23.
196	Abdullah b. Ebû Hind	لا يصح حديثه	_____	_____	لا أعلم رواه غيره	_____	Buhârî, s. 71; Ìbn Adî, IV, 235.
197	Abdullah b. Nafi'	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	وهو ممن يكتب حديثه وإن كان غيره يخالفه فيه	كان يخفي ولا يعلم لا يمتنع بأخباره التي لم يوافق فيها الثقات	Buhârî, s. 71; Nesâî, s. 203; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 183; Ìbn Hibbân, II, 20; Ìbn Adî, IV, 166.
198	Abdullah b. Vâkîd	تركوه	متروك الحديث	منكر الحديث	مظلم الحديث	كان يحدث على التوهم، فيرفع المناكير في أخباره والمقلوبات فيما يروى عن الثقات حتى لا يجوز الا احتجاج بخبره	Buhârî, s. 72; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 192; Ìbn Hibbân, II, 29.
199	Abdullah b. el-Hemdânî	لم يصح حديثه	_____	لا بأس به	لم ينسب ولا أعرفه إلا هكذا	_____	Buhârî, s. 72; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 208; Ìbn Adî, IV, 236.
200	Abdullah b. Ya'la	فيه نظر	_____	_____	فيه نظر وهذا الذي ذكره البخاري إنما هو حديث واحد	لا يعجبني الا احتجاج بخبره إذا انفرد لكثرة المناكير في روايته، على أن	Buhârî, s. 72; Ìbn Hibbân, II, 25; Ìbn Adî, IV, 225.

						ابنه واه أيضا	
201	Abdullah Vâlidu Münîb	لم يصح حديثه	_____	_____	_____	_____	Buhârî, s. 72.
202	Abdurrahman b. Senne	حديثه ليس بالقائم	_____	ليس اسناده بالقائم	لا أعلم لعبد الرحمن بن سنة غير هذا الحديث ولا يعرف الا من هذه الرواية التي ذكرتها	_____	Buhârî, s. 72; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 238; Ìbn Adî, IV, 307.
203	Abdurrahman b. Ìshak	قال أحمد هو منكر الحديث	ضعيف	ضعيف الحديث منكر الحديث	هذا غير ما ذكرت من الحديث وفي بعض ما يرويه لا يتابعه الثقات عليه	_____	Buhârî, s. 73; Nesâî, s. 206; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 213; Ìbn Adî, IV, 306.
204	Abdurrahman b. Sâbit	لم يصح حديثه	_____	ليس عندي بمنكر الحديث	حديث واحد وقوله لم يصح أنه لا يصح له سماع من النبي	فحش خلافه للأثبات فيما يرويه عن الثقات فاستحق الترك	Buhârî, s. 73; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 219; Ìbn Hibbân, II, 55; Ìbn Adî, IV, 311.
205	Abdurrahman b. Harmele	لا يصح حديثه	ليس به بأس	ليس بحديثه بأس	ليس بالكثير ولم أر في أحاديثه حديثا منكرا	_____	Buhârî, s. 73; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 222; Ìbn Adî, IV, 311.
206	Abdurrahman b. Atâ	فيه نظر	_____	شيخ	_____	_____	Buhârî, s. 73; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 269.
207	Abdurrahman b. Ziyâd	في حديثه بعض الماكير	ضعيف	يكتب حديثه ولا يحتج به	يروى الموضوعات عن الثقات ويدلس عن محمد بن سعيد المصلوب	يروى الموضوعات عن الثقات ويدلس عن محمد بن سعيد المصلوب	Buhârî, s. 74; Nesâî, s. 206; Ìbn Ebî Hâtîm, V, 235; Ìbn Hibbân, II, 50; Ìbn Adî, IV, 281.
208	Abdurrahman b. Zeyd b.	ضعفه علي جدا	ضعيف	ليس بقوي	هو ممن يكتب حديثه	كان يقلب الأخبار وهو	Buhârî, s. 74; Nesâî, s. 206;

	Eslem			الحديث		لا يعلم حتى كثر ذلك في روايته من رفع المراسيل وإسناد الموقوف فاستحق الترك	İbn Ebî Hâtîm, V, 233; İbn Hibbân, II, 57; İbn Adî, IV, 273.
209	Abdurrahman b. Selmân	فيه نظر	ليس بالقوي	مضطرب الحديث	فيه نظر	—	Buhârî, s. 74; Nesâî, s. 206; İbn Ebî Hâtîm, V, 242; İbn Adî, IV, 318; Ukaylî, II, 334
210	Abdurrahman b. Yezîd	روى عنه الوليد بن مسلم مناكير عن الوليد بن مسلم أنه قال لا تزووا عنه فإنه كذاب	متروك الحديث	ضعيف الحديث	هو من جملة من يكتب حديثه من الضعفاء	كان ينفرد عن الثقات بما لا يشبه حديث الاثبات من كثرة الوهم والخطأ	Buhârî, s. 75; Nesâî, s. 206; İbn Ebî Hâtîm, V, 301; İbn Hibbân, II, 55; İbn Adî, IV, 294.
211	Abdurrahman b. Rafî'	في حديثه المناكير	—	حديث منكر	—	—	Buhârî, s. 75; İbn Ebî Hâtîm, V, 232.
212	Abdurrahman b. Yâmîn	منكر الحديث	—	ليس بالقوي	IV, 317.	—	Buhârî, s. 75; İbn Ebî Hâtîm, V, 302.
213	Ubeydullah b. Abdullah	عنده مناكير	ضعيف	صالح الحديث	هو عندي لا بأس به	ينفرد عن الثقات بالأشياء المقلوبات	Buhârî, s. 76; Nesâî, s. 204; İbn Ebî Hâtîm, V, 322; İbn Hibbân, II, 64; İbn Adî, IV, 330.
214	Ubeydullah b. Ebû Ziyâd	قال يحيى القطان كان وسطا لم يكن بذاك ليس هو مثل عثمان بن الاسود ولا سيف	ليس بالقوي	ليس بالقوى ولا بالمتين	غير ما ذكرت من الحديث وقد حدث عنه الثقات ولم أر في حديثه شيئا منكرا	لا يحتج به إذا انفرد	Buhârî, s. 76; Nesâî, s. 205; İbn Ebî Hâtîm, V, 316; İbn Hibbân, II, 66;

		و محمد بن عمرو					İbn Adî, IV, 328.
215	Ubeydullah b. İkrâş	لا يثبت حديثه	_____	مجهول	_____	منكر الحديث جدا	Buhârî, s. 76; İbn Ebî Hâtîm, V, 330; İbn Hibbân, II, 62.
216	Ubeydullah b. Ebû Humejd	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث ضعيف الحديث	IV, 327.	يقلب الأسانيد فاستحق الترك	Buhârî, s. 76; Nesâî, s. 205; İbn Ebî Hâtîm, V, 313; İbn Hibbân, II, 65.
217	Abdülmelik b. E'yen	يحتمل في, وكان شيعيا الحديث	_____	مخلة الصدق صالح الحديث	_____	_____	Buhârî, s. 77; İbn Ebî Hâtîm, V, 343.
218	Abdülmelik b. Hârûn	منكر الحديث	متروك الحديث	متروك الحديث	له أحاديث لا يتابعه عليها احد	يضع الحديث	Buhârî, s. 77; Nesâî, s. 209; İbn Hibbân, II, 133; İbn Adî, V, 304.
219	Abdülmelik b. Hüseyin	ليس بالقوي عندهم	متروك الحديث	ضعيف	_____	_____	Buhârî, s. 77; Nesâî, s. 209.
220	Abdülmelik b. Kudâme	يعرف وينكر	ليس بالقوي	ليس بالقوي ضعيف الحديث يحدث بالمنكرات عن الثقات	ليست بالمحفوظة	فحش خطأه وكثر وهمه فلا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 77; Nesâî, s. 209; İbn Ebî Hâtîm, V, 363; İbn Adî, V, 309.
221	Ubeyd b. İshâk	ضعيف	متروك الحديث	ما رأينا إلا خيرا، وما كان بذلك الثبت	عامه ما يرويه إما أن يكون منكر الإسناد أو منكر المتن		Buhârî, s. 78; Nesâî, s. 212; İbn Ebî Hâtîm, V, 402; İbn Adî, V, 348.
222	Abdülazîz b. Ebî Revvâd	ثنا الحميدي عن يحيى بن سليم قال وكان	_____	صدوق ثقة في الحديث متعبد	في بعض رواياته ما لا يتابع عليه	لانه كان يرى الارجاء، وكان ممن غلب عليه	Buhârî, s. 78; İbn Ebî Hâtîm, V, 394; İbn Hibbân,

		يرى الارجاء				التقشف حتى كان لا يدرى ما يحدث به	II, 136; İbn Adî, V, 292.
223	Abdülazîz b. İmrân	منكر الحديث لا يكتب حديثه	متروك الحديث	ضعيف الحديث	هو منكر وله غير هذا الحديث وقد حدث عنه جماعة من الثقات أحاديث غير محفوظة	يروى المناكير عن المشاهير	Buhârî, s. 78; Nesâî, s. 211; İbn Ebî Hâtîm, V, 391; İbn Hibbân, II, 139; İbn Adî, V, 286.
224	Abdülazîz b. Ebân	تركوه	متروك الحديث	لا يشتغل به، تركوه، لا يكتب حديثه	غير ما ذكرت من البواطيل وعن غيره	كان ممن يأخذ كتب الناس فيرويهما من غير سماع ويسرق الحديث، ويأتى عن الثقات بالاشياء المعضلات	Buhârî, s. 78; Nesâî, s. 211; İbn Ebî Hâtîm, V, 377; İbn Hibbân, II, 140; İbn Adî, V, 288.
225	Abdülazîz b. el-Husayn	ليس بالقوي عندهم	متروك الحديث	ليس بقوى منكر الحديث	بين الضعف فيما يرويه	يروى المقلوبات عن الأثبات والموضوعات عن الثقات فلا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 79; Nesâî, s. 211; İbn Ebî Hâtîm, V, 380; İbn Hibbân, II, 138; İbn Adî, V, 287.
226	Abbâd b. Râşid	روى عنه بن مهدي يهيم شيئا وتركه يحيى القطان	ليس بالقوي	صالح الحديث	هذا ليس حديثه بالكثير وحديثه مقدار ما له مما ذكرته وما لم أذكره على الاستقامة	لا يحتج به كان يأتي بالمناكير عن المشاهير حتى يسبق إلى القلب أنه المتعمد لها	Buhârî, s. 79; Nesâî, s. 214; İbn Hibbân, II, 163; İbn Adî, IV, 341.
227	Abbâd b. Kesîr	تركوه	متروك الحديث	ضعيف الحديث	_____	عامته مما لا يتابع عليه	Buhârî, s. 79; Nesâî, s. 214; İbn Ebî Hâtîm, VI, 85; İbn Adî, IV, 336.
228	Abbâd b. Suhayb	تركوه	متروك الحديث	ضعيف الحديث منكر الحديث ترك حديثه	عن الضعفاء وتبين على حديثه الضعف ومع وضعفه يكتب حديثه	كان قدريا داعيا إلى القدر ومع ذلك يروى المناكير عن المشاهير التي	Buhârî, s. 79; Nesâî, s. 214; İbn Ebî Hâtîm, VI, 82; İbn

						إذا سمعها المبتدئ في هذه الصناعة	Hibbân, II, 164; Ìbn Adî, IV, 348.
229	Abdülvâhid b. Kays	قال يحيى القطان كان الحسن بن ذكوان يحدث عنه بعجائب	ليس بالقوي	لا يعجبنى حديثه	أرجو أنه لا بأس به لأن في روايات الأوزاعي عنه استقامة	من ينفرد بالمناكير عن المشاهير فلا يجوز الاحتجاج بما خالف الثقات فإن اعتبر معتبر بحديثه الذي لم يخالف الأثبات فيه فحسن	Buhârî, s. 80; Nesâî, s. 208; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 23; Ìbn Hibbân, II, 154; Ìbn Adî, V, 297.
230	Abdülvâhid b. Zeyd	تركوه	متروك الحديث	ضعيف	غير ما ذكرت وليس بالكثير وكان صاحب مواعظ بالبصرة	كان ممن يغلب عليه العبادة حتى غفل عن الاتقان فيما يروى فكثر المناكير في روايته فبطل الاحتجاج به	Buhârî, s. 80; Nesâî, s. 208; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 20; Ìbn Hibbân, II, 155; Ìbn Adî, V, 298.
231	Abdül'alâ b. Amir	قال سألت الثوري عن أحاديث عبد الاعلى عن ابن الحنفية فضعه	ليس بذاك القوي	ضعيف الحديث	حدث بأشياء لا يتابع عليها	كان ممن يخطئ ويقلب فكثر ذلك في قلة روايته، فلا يعجبنى الاحتجاج به إذا انفرد على أن الثوري كان شديد الحمل عليه	Buhârî, s. 80; Nesâî, s. 209; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 26; Ìbn Hibbân, II, 155; Ìbn Adî, V, 316.
232	Abdül'alâ b. Ebî'l-Mesâvir	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف جدا	حديثه لا يتابعه عليه الثقات	_____	Buhârî, s. 80; Nesâî, s. 209; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 27; Ìbn Adî, V, 317.
233	Abdülvehhâb b. Atâ	ليس بالقوي عندهم	ليس بالقوي	ليس بقوي الحديث	لا بأس به	_____	Buhârî, s. 81; Nesâî, s. 208; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 72; Ìbn Adî, V, 296.
234	Abdülvehhâb b. Mücâhid	كانوا يقولون إنه لم يسمع من أبيه شيئا	متروك الحديث	ضعيف	لا يتابع عليه	كان يروى عن أبيه ولم يره ويحجب في كل ما يسأل	Buhârî, s. 81; Nesâî, s. 208; Ìbn Ebî Hâtîm,

						وإن لم يحفظ فاستحق الترك	VI, 70; Ībn Hibbân, II, 146; Ībn Adî, V, 294.
235	Abdūrrahîm b. Zeyd	تركوه	متروك	ترك حديثه	لا يتابعه الثقات عليها	يروى عن أبيه العجائب لا يشك من الحديث صناعته أنها معمولة أو مقلوبة كلها	Buhârî, s. 81; Nesâî, s. 207; Ībn Ebî Hâtîm, V, 340; Ībn Hibbân, II, 161; Ībn Adî, V, 283.
236	Abdussamed b. Süleyman	منكر الحديث	_____	منكر الحديث	يحدث بهذا الإسناد المنكر	منكر الحديث جدا	Buhârî, s. 81; Ībn Ebî Hâtîm, VI, 51; Ībn Hibbân, II, 149; Ībn Adî, V, 336.
237	Abdussamed b. Habîb	لين الحديث ضعفه أحمد	_____	يكتب حديثه ليس بالمتروك	له من الروايات شيء يسوِّلم بخصري له شيء فأذكره	_____	Buhârî, s. 82; Ībn Ebî Hâtîm, VI, 51; Ībn Adî, V, 335.
238	Abdülcebbâr b. Ömer	ليس بالقوي عندهم	ضعيف	منكر الحديث	عامة ما يرويه يخالف فيه والضعف بين على رواياته	كان ردئ الحفظ ممن يأتي بالمعضلات عن الثقات، لا يجوز الاحتجاج به إلا فيما وافق الثقات	Buhârî, s. 82; Nesâî, s. 211; Ībn Ebî Hâtîm, VI, 31; Ībn Hibbân, II, 158; Ībn Adî, V, 325.
239	Abdulmecîd b. Abdulazîz	كان يرى الارجاء عن أبيه وكان الحميدي يتكلم فيه	_____	ليس بالقوي	كل هذه الأحاديث غير محموطة	يقلب الأخبار ويروي المناكير عن المشاهير فاستحق الترك	Buhârî, s. 82; Ībn Ebî Hâtîm, VI, 65; Ībn Hibbân, II, 161; Ībn Adî, V, 346.

240	Abdulvâris b. Saîd	عبد الصمد إنه لمكذوب على أبي وما سمعت منه يقول قط في القدر وكلام عمرو بن عبيد كان عند شعبة فلما قام قال شعبة يعرف الاتقان في قفاه	_____	صديق	_____	_____	Buhârî, s. 82; İbn Ebî Hâtîm, VI, 76.
241	Abdulhâlik b. Zeyd	منكر الحديث	ليس بثقة	ليس بقوى منكر الحديث	لا أعرف لعبد الخالق غير هذا الحديث من المسند	يروى المناكير عن المشاهير لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 83; Nesâî, s. 212; İbn Ebî Hâtîm, VI, 37; İbn Hibbân, II, 149; İbn Adî, V, 346.
242	Abdulahkem	منكر الحديث	_____	منكر الحديث ضعيف	عامة أحاديثه مما لا يتابع عليه	كان ممن يروى عن أنس ما ليس من حديثه ولا أعلم له معه مشافهة لا يحل كتابة حديثه إلا على جهة التعجب	Buhârî, s. 83; İbn Ebî Hâtîm, VI, 35; İbn Hibbân, II, 143; İbn Adî, V, 334.
243	Abdümüheymin b. Abbâs	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	له قدر عشرة أحاديث أو أقل	ينفرد عن أبيه بأشياء مناكير لا يتابع عليها من كثرة وهمه، فلما فحش ذلك في روايته بطل الاحتجاج به	Buhârî, s. 83; Nesâî, s. 210; İbn Ebî Hâtîm, VI, 68; İbn Hibbân, II, 149; İbn Adî, V, 343.
244	Abdulhabîr	حديثه ليس بالقائم عنده مناكير	_____	حديثه ليس بالقائم منكر الحديث	ليس حديثه بالقائم منكر الحديث	منكر الحديث جدا	Buhârî, s. 83; İbn Ebî Hâtîm, VI, 38; İbn Hibbân, II, 141; İbn Adî, V, 347.
245	Ömer b. el-Hakem	ذاهب الحديث	_____	ذاهب الحديث زاد الرازي مجهول	ذاهب الحديث وذكره عن البخاري	_____	Buhârî, s. 83; İbn Ebî Hâtîm, VI, 102; İbn Adî, V, 48.
246	Ömer b. Suhbân	منكر الحديث	متروك الحديث	واهي الحديث ضعيف الحديث	عامة أحاديثه ما لا يتابعه الثقات عليه والغلبة على حديثه المناكير	عن الثقات المعضلات التي إذا سمعها من الحديث صناعته لم يشك أنها معمولة	Buhârî, s. 84; Nesâî, s. 223; İbn Ebî Hâtîm, VI, 116; İbn Hibbân, II, 82; İbn Adî, V, 14.
247	Ömer b. Sâlih	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث	عامة ما يرويه غير محفوظ	_____	Buhârî, s. 84; Nesâî, s. 222; İbn Ebî Hâtîm, VI, 116; İbn Adî, V, 30.

248	Ömer b. Abdullah	يتكلمون فيه	ضعيف	ضعيف الحديث	ليس له غير ما ذكرت إلا الشئ اليسير	منكر الرواية عن أبيه	Buhârî, s. 84; Nesâî, s. 221; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 118; Ìbn Hibbân, II, 91; Ìbn Adî, V, 35.
249	Ömer b. Kays	روى ,منكر الحديث أعاجيب	متروك الحديث	ضعيف الحديث	عامه ما يرويه لا يتابع عليه	كان يقرب الأسانيد يروي عن الثقات ما لا يشبه حديث الأثبات	Buhârî, s. 85; Nesâî, s. 221; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 130; Ìbn Hibbân, II, 85; Ìbn Adî, V, 8.
250	Osman b. Abdirrahman	تركوه	متروك الحديث	_____	غير ما ذكرت من الحديث وعامة أحاديثه مناكير إما إسناده أو متنه منكرًا	_____	Buhârî, s. 85; Ìbn Adî, V, 160.
251	Osman b. Miksem	تركه يحيى القطان وقال بن مهدي عثمان أحب إلي من العمري	متروك الحديث	متروك الحديث	عامه حديثه مما لا يتابع عليه إسنادًا أو متنًا وهو ممن يغلط الكثير	كان ممن يروي المقلوبات عن الأثبات	Buhârî, s. 85, Nesâî, s. 215; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 169; Ìbn Hibbân, II, 101; Ìbn Adî, V, 158.
252	Ali b. el-Husayn	كان خارجيا	_____	يكتب حديثه	_____	كان ممن يحظى كثيرا على قلة روايته فبطل الاحتجاج به إذا انفرد	Buhârî, s. 85; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 182; Ìbn Hibbân, II, 109.
253	Ali b. Ebî Ali	منكر الحديث لم يرضه أحمد	متروك الحديث	تركوه	غيره كلها غير محفوظة	يروي عن الثقات الموضوعات لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 86; Nesâî, s. 216; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 197; Ìbn Hibbân, II, 107; Ìbn Adî, V, 186.
254	Ali b. Âsim	ليس بالقوي عندهم	ضعيف	لين الحديث يكتب حديثه ولا يحتج به	لأنه ليس لابنائه من المناكير عشر ما له	كان ممن يحظى ويقيم على خطفه فإذا بين له لم يرجع	Buhârî, s. 86; Nesâî, s. 216; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 199; Ìbn Hibbân, II, 113; Ìbn Adî, V, 194.
255	Ali b. Yezîd	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث	فيؤتى من قبل ذلك الضعيف	منكر الحديث جدا، فلا أدري التخليط في روايته ممن هؤلاء	Buhârî, s. 86; Nesâî, s. 217; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 209; Ìbn Hibbân, II, 110; Ìbn Adî, V, 179.
256	Amr b. Ubeydullah	لا يصح حديثه	_____	_____	_____	_____	Buhârî, s. 87.
257	Amr b. Sâbit	ليس بالقوي عندهم	متروك الحديث	ضعيف الحديث	والضعف على رواياته بين	يروي الموضوعات عن الأثبات	Buhârî, s. 87; Nesâî, s. 220; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 223; Ìbn Adî, V, 122.

258	Amr b. Hukkâm	ضعفه علي والناس	متروك الحديث	ليس بالقوى	عامة ما يرويه غير متابع عليه إلا أنه يكتب حديثه	كان ممن ينفرد عن الثقات مما لا يشبه حديث الأثبات لا يحتج به إذا انفرد	Buhârî, s. 87; Nesâî, s. 219; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 228; Ìbn Hibbân, II, 80; Ìbn Adî, V, 138.
259	Amr b. Hâlid	منكر الحديث	متروك الحديث	كان يضع الحديث	عامة ما يرويه موضوعات	كان ممن يروي الموضوعات عن الأثبات حتى يسبق إلى القلب أنه كان المتعمد لها من غير أن يدل	Buhârî, s. 87; Nesâî, s. 220; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 230; Ìbn Hibbân, II, 76; Ìbn Adî, V, 127.
260	Amr b. Dinâr	فيه نظر	ضعيف	واهي الحديث	لا يعرف هذان الحديثان عن سالم ولا يرويهما عن سالم غير عمرو بن دينار	لا يحل كتب حديثه إلا على جهة التعجب كان ينفرد بالموضوعات عن الأثبات	Buhârî, s. 88; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 232; Ìbn Hibbân, II, 71; Ìbn Adî, V, 136.
261	Amr b. Şuayb	أبو عمرو بن العلاء كان قتادة وعمرو بن شعيب لا يعاب عليهما بشئ إلا أنهما كانا لا يسمعان شيئاً إلا حدثاً به	_____	ليس بقوى يكتب حديثه	كثرة الناس وثقاتهم وجماعة من الضعفاء إلا أن أحاديثه عن أبيه عن جده عن النبي صلى الله عليه وسلم اجتنبه الناس مع احتمالهم إياه ولم يدخلوه في صحاح ما خرجوه وقالوا هي صحيحة	ففيه مناكير كثيرة لا يجوز الاحتجاج عندي بشئ رواه عن أبيه عن جده	Buhârî, s. 88; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 239; Ìbn Hibbân, II, 72; Ìbn Adî, V, 116.
262	Amr b. Ubeyd	فأعلم تركه يحيى القطان أنه كاذب	متروك الحديث	متروك الحديث	هو مذموم ضعيف الحديث جدا ملعن بالبدع وقد كفانا ما قال فيه الناس	من أهل الورع والعبادة إلى ان أحدث ما أحدث فاعتزل مجلس الحسن وجماعة معه فسموا وكان يشتم الصحابة ويكذب في الحديث وهما لا تعمدا	Buhârî, s. 89; Nesâî, s. 219; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 247; Ìbn Hibbân, II, 69; Ìbn Adî, V, 111.
263	Amr b. Vâkid	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث	_____	يقلب الأسانيد ويروي المناكير عن المشاهير فاستحق الترك	Buhârî, s. 89; Nesâî, s. 220; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 267; Ìbn Hibbân, II, 77.
264	Ìsa b. Abdurrahman	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف شبيه بالمتروك	أحاديث مناكير	يروي المناكير عن المشاهير فاستحق الترك	Buhârî, s. 89; Nesâî, s. 216; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 281; Ìbn Hibbân, II, 120; Ìbn Adî, V, 245.
265	Ìsa b. Saïd	لم يصح حديثه	_____	مجهول	هذا لا أعرفه ولم يحضرنى له حديث فأذكره	_____	Buhârî, s. 90; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 278; Ìbn Adî, V, 256.
266	Ìsa b. Meymûn	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث	عامة ما يرويه لا يتابعه أحد عليه	منكر الحديث لا يحتج بروايته	Buhârî, s. 90; Nesâî, s. 216; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 287; Ìbn Hibbân, II, 118;

							İbn Adî, V, 242.
267	İsa b. Ebî İsa	ضعفه يحيى القطان	_____	يهم كثيرا	أحاديثه لا يتابع عليها متنا ولا إسنادا	يتفرد بالناكير عن المشاهير	Buhârî, s. 90; İbn Ebî Hâtîm, VI, 289; İbn Hibbân, II, 117; İbn Adî, V, 248.
268	İsa b. Sadaka	قال أبو الوليد هو ضعيف	_____	ضعيف شيخ يكتب حديثه	ليس له من الحديث إلا الشيء اليسير ولا يتبين حديثه من قلته صدقه أو كذبه	منكر الحديث جدا لا يجوز الاحتجاج بما يرويه	Buhârî, s. 91; İbn Ebî Hâtîm, VI, 279; İbn Hibbân, II, 119; İbn Adî, V, 256; İbnü'l-Cevzî, II, 239.
269	İsa b. İbrâhim	منكر الحديث	منكر الحديث	متروك الحديث	عامة رواياته لا يتابع عليها	يروى المناكير عن جعفر بن البرقان لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 91; Nesâî, s. 216; İbn Ebî Hâtîm, VI, 272; İbn Hibbân, II, 121; İbn Adî, V, 251.
270	İmrân b. Kays	لم يصحح حديثه	_____	مجهول	لم يصح حديثه سمعت بن حماد يذكره عن البخاري	_____	Buhârî, s. 91; İbn Ebî Hâtîm, VI, 303; İbn Adî, V, 93; İbnü'l-Cevzî, II, 222.
271	İmrân b. Müslim	منكر الحديث	_____	منكر الحديث يشبه المجهول	إنما ذكرته لأجل أنه يروي أشياء لا يرويها غيره ويتفرد عنه قوم بتلك الأحاديث وهو ممن يكتب حديثه	أما رواية أهل بلده عنه فمستقيمة تشبه حديث الانبياء	Buhârî, s. 91; İbn Ebî Hâtîm, VI, 305; İbn Hibbân, II, 123; İbn Adî, V, 93.
272	İmrân b. Zeyd	سكتوا عنه	_____	_____	هو قليل الحديث	_____	Buhârî, s. 91; İbn Adî, V, 90.
273	İmrân el-Ammî	قال يحيى القطان لم الحديث يكن من أهل وكتب عنه أشياء فرميت بها	_____	ما بحديثه بأس قليل الحديث	ليس له من الحديث إلا اليسير	اختلط حتى كان لا يدوي ما يحدث به	Buhârî, s. 92; İbn Ebî Hâtîm, VI, 303; İbn Hibbân, II, 123; İbn Adî, V, 91.
274	Ukbe b. Beşîr	لم يكتب حديثه	_____	مجهول	وليس بالمعروف	_____	Buhârî, s. 92; İbn Adî, V, 280; İbnü'l-Cevzî, II, 181.
275	Amir b. Hüney	لا يصح	_____	ليس بالقوي	لا يصح	_____	Buhârî, s. 92; İbn Ebî Hâtîm, VI, 329; İbn Adî, V, 84; İbnü'l-Cevzî, II, 73.
276	Atâ b. es-Sâib	قال يحيى القطان ما سمعت أحدا من الناس يقول في عطاء بن السائب شيئا في حديثه القديم قيل	_____	مخلة الصدق قدما قبل ان يختلط صالح مستقيم الحديث ثم بأخرة تغير	حديثه مستقيم ومن سمع منه بعد الاختلاط فأحاديثه فيها بعض النكرة	_____	Buhârî, s. 93; İbn Ebî Hâtîm, VI, 334; İbn Adî, V, 365.

		ليحيى ما حدث سفيان وشعبة أصحح هو قال نعم الا حديثين		حفظه في حديثه تخالط كثيرة			
277	Atâ b. Ebû Meymûne	كان يرى القدر	ضعيف	لا يحتج بحديثه	في أحاديثه بعض ما ينكر عليه	————	Buhârî, s. 94; Nesâî, s. 176; İbn Ebî Hâtîm, VI, 337; İbn Adî, V, 369.
278	Atâ b. Abdullah	فقال كذب على عطاء ما حدثته	————	————	وأرجو أنه لا بأس به	————	Buhârî, s. 94; İbn Adî, V, 361.
279	Atâ b. Aclân	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث منكر الحديث جدا	عامة رواياته غير محفوظة	كان يتلقن كما يلقتن ويجيب فيما يسأل حتى صار يروي الموضوعات عن الثقات لا يحل كتب حديثه إلا على جهة الاعتبار	Buhârî, s. 94; Nesâî, s. 225; İbn Ebî Hâtîm, VI, 335; İbn Hibbân, II, 130; İbn Adî, V, 366.
280	Asım b. Amr	لم يثبت حديثه	————	صدوق	————	————	Buhârî, s. 94; İbn Ebî Hâtîm, VI, 348.
281	Asım b. Ubeydullah	منكر الحديث	————	————	هو مع ضعفه يكتب حديثه	كان سيء الحفظ كثير الوهم فاحش الخطأ فيترك	Buhârî, s. 95; İbn Hibbân, II, 127; İbn Adî, V, 228; İbnü'l-Cevzî, II, 70.
282	Umâre b. Cüveyn	تركه يحيى القطان	متروك الحديث	ضعيف	لم يذكر عنه شيئا من التشيع والغلو فيه وقد كتب الناس حديثه	كان يروي عن أبي سعيد ما ليس من حديثه لا يحل كتب حديثه إلا على جهة التعجب يحل كتب حديثه إلا على جهة التعجب	Buhârî, s. 95; Nesâî, s. 224; İbn Ebî Hâtîm, VI, 364; İbn Hibbân, II, 177; İbn Adî, V, 79.
283	Âlâ b. Hâlid	قال يحيى تركت العلاء ثم كتبت عنه	————	صدوق لا بأس به	من الحديث شيء يسير وقد رماه يحيى القطان وابن معين وغيرهما بالكذب	لا يحل ذكره إلا بالقدح	Buhârî, s. 95; İbn Ebî Hâtîm, VI, 355; İbn Hibbân, II, 183; İbn Adî, V, 220; İbnü'l- Cevzî, II, 146.
284	Âlâ b. Kesîr	منكر الحديث	ضعيف	واهي الحديث	له نسخ كلها غير محفوظة	يروي الموضوعات عن الأئمة	Buhârî, s. 95; Nesâî, s. 217; İbn Ebî Hâtîm, VI, 360; İbn Hibbân, II, 182; İbn Adî, V, 219.

285	Abbâs b. Fadl	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	هو مع ضعفه يكتب حديثه	فلما كثر ذلك في روايته بطل الاحتجاج بأخباره	Buhârî, s. 95; Nesâî, s. 213; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 213; Ìbn Hibbân, II, 189; Ìbn Adî, V, 4.
286	Aclân b. Sehl	لم يصح حديثه	—	—	ليس بمعروف	منكر الحديث على قلة روايته	Buhârî, s. 96; Ìbn Hibbân, II, 193; Ìbn Adî, V, 375.
287	Anbese b. Abdurrahman	تركوه	متروك الحديث	كان يضع الحديث	منكر الحديث	هو صاحب أشياء موضوعة لا يحل الاحتجاج به	Buhârî, s. 96; Nesâî, s. 216; Ìbn Ebî Hâtîm, VI, 403; Ìbn Hibbân, II, 178; Ìbn Adî, V, 263.
288	Ìkrime b. Hâlid	منكر الحديث	ضعيف	منكر الحديث	غير هذا الحديث إلا شيئاً يسيراً	—	Buhârî, s. 96; Nesâî, s. 225; Ìbn Ebî Hâtîm, VII, 9; Ìbn Adî, V, 277; Ìbnü'l-Cevzî, II, 185.
289	Âizullah el-Mücâši'iy	لا يصح حديثه	—	مجهول	هذا يعرف بعائد الله وليس يرويه عنه غير سلام بن مسكين وأبو داود الذي لم يسم هو نفع بن الحارث	يروى المناكير لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 96; Ìbn Ebî Hâtîm, VII, 38; Ìbn Hibbân, II, 192; Ìbn Adî, V, 356.
290	Avbed b. Ebî Ìmrân	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	—	انفرد عن أبيه بما ليس من حديثه توهم فبطل الاحتجاج به	Buhârî, s. 96; Ìbn Ebî Hâtîm, VII, 45; Ìbnü'l-Cevzî, II, 237.
291	Gâlib b. Ubeydullah	منكر الحديث	متروك الحديث	متروك الحديث	له أحاديث منكرة المتن مما لم أذكره	يروى المعضلات عن الثقات لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 97; Nesâî, s. 226; Ìbn Ebî Hâtîm, VII, 48; Ìbn Adî, VI, 6; Ìbnü'l-Cevzî, II, 245.
292	Gaylân b. Ebî Gaylân	في القدر مصلوب على باب الشام	—	لا ادري غيلان أبو مروان هو هذا ام لا	هذا هو الذي يعرف بغيلان القدري ويروي عن النبي صلى الله عليه وسلم في ذمه ولا أعلم له من المسند شيئاً	كان داعية إلى القدر وصلب بالشام ولا تحل الرواية عنه	Buhârî, s. 97; Ìbn Ebî Hâtîm, VII, 54; Ìbn Hibbân, II, 200; Ìbn Adî, VI, 10.
293	Gazvân b. Yusuf	تركوه	—	متروك الحديث	هذا ليس هو بمعروف	يروى عن الثقات ما لا يشبه حديث الأثبات سقط الاحتجاج	Buhârî, s. 97; Ìbn Ebî Hâtîm, VII, 55; Ìbn Hibbân, II, 200; Ìbn Adî, VI, 10; Ìbnü'l-Cevzî, II, 245.
294	Giyâs b.	تركوه	متروك الحديث	ترك حديثه	—	يضع الحديث	Buhârî, s. 97; Nesâî, s. 226; Ìbn Ebî Hâtîm,

	Ībrâhim						VII, 57; Ībn Hibbân, II, 200-201.
295	Gâr (el-Gaz) b. Cebele	حديثه منكر	_____	هو منكر الحديث ولا ادري الانكار منه أو من صفوان الاصم	قال البخاري الغاز بن جبلة حديثه منكر في طلاق المكره وهذا الذي ذكره هو حديث واحد	_____	Buhârî, s. 98; Ībn Ebî Hâtîm, VII, 59; Ībn Adî, VI, 9.
296	Fadl b. Īsa	قال بن عيينة كان يرى القدر وكان أهلاً أن لا يروى	ضعيف	منكر الحديث	الضعف بين	كان قدريا داعية إلى القدر، وكان يقص بالبصرة، ممن يروى المناكير عن المشاهير	Buhârî, s. 98; Ībn Ebî Hâtîm, VII, 65; Ībn Hibbân, II, 211; Ībn Adî, VI, 14.
297	Furât b. es-Sâib	تركوه	متروك الحديث	ضعيف الحديث	أحاديثه عن ميمون بن مهران مناكير	كان ممن يروى الموضوعات عن الآثبات ويأتي بالمعضلات عن التفات	Buhârî, s. 98; Nesâî, s. 226; Ībn Ebî Hâtîm, VII, 80; Ībn Hibbân, II, 207; Ībn Adî, VI, 25.
298	Ferkâd es-Sebehî	في حديثه مناكير	ضعيف	ليس بقوى في الحديث	ليس هو بكثير الحديث	_____	Buhârî, s. 99; Nesâî, s. 227; Ībn Ebî Hâtîm, VII, 82; Ībn Adî, VI, 28.
299	Fâid b. Abdurrahman	منكر الحديث	متروك الحديث	ذهب الحديث لا يكتب حديثه	هو مع ضعفه يكتب حديثه	لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 99; Ībn Ebî Hâtîm, VII, 83; Ībn Hibbân, II, 203; Ībn Adî, VI, 26.
300	Ferec b. Fadâle	منكر الحديث	ضعيف	صديق يكتب حديثه ولا يحتج به حديثه	هو مع ضعفه يكتب حديثه	كان ممن يقبل الاسانيد ويلزق المتون الواهية بالاسانيد الصحيحة لا يحل الاحتجاج به	Buhârî, s. 99; Nesâî, s. 227; Ībn Ebî Hâtîm, VII, 86; Ībn Hibbân, II, 206; Ībn Adî, VI, 29; Ībnü'l-Cevzî, III, 4.
301	Kays b. er-Rebî'	كان وكيع يضعفه	متروك الحديث	محلل الصدق وليس بقوى يكتب حديثه ولا يحتج به	إنه لا بأس به	فلما غالب المناكير على صحيح حديثه ولم يتميز استحق مجانبته عند الاحتجاج، فكل من مدحه من أئمتنا	Buhârî, s. 100; Nesâî, s. 228; Ībn Ebî Hâtîm, VII, 98; Ībn Hibbân, II, 218; Ībn Adî, VI, 47.
302	Kâsım b. Abdullah	سكتوا عنه	_____	متروك الحديث	عامة رواياته مما لا يتابع	كان ردئ الحفظ كثير الوهم ممن يقبل الاسانيد حتى يأتي بالشئ الذي يشبه المعمول	Buhârî, s. 100; Ībn Ebî Hâtîm, VII, 112; Ībn Hibbân, II, 212; Ībn Adî, VI, 35.
303	Ka'kâ' b. Ebû Hadred	لا يصح	_____	_____	_____	_____	Buhârî, s. 100.

304	Kutbe b. el- Âlâ	ليس بالقوي وفيه نظر ولا يصح حديثه	ضعيف	شيخ يكتب حديثه ولا يحتج به	أنه لا بأس به	يخطئ كثيرا ويأتي بالأشياء التي لا تشبه حديث الثقات فعدل به عن مسلك العدل عن الاحتجاج به	Buhârî, s. 100; Nesâî, s. 228; İbn Ebî Hâtîm, VII, 142; İbn Hibbân, II, 220; İbn Adî, VI, 53.
305	Kaze'e b. Süveyd	ليس بذاك القوي	ضعيف	محلل الصدق وليس بالمتين يكتب حديثه ولا يحتج به	أرجو أنه لا بأس به	كان كثير خطأ فاحش الوهم فلما كثر ذلك في روايته سقط الاحتجاج بأخباره	Buhârî, s. 101; Nesâî, s. 228; İbn Ebî Hâtîm, VII, 140; İbn Hibbân, II, 216; İbn Adî, VI, 50; İbnü'l-Cevzî, III, 17.
306	Kesîr b. Abdullah	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	لا يتابع عليه	منكر الحديث جدا	Buhârî s. 101; Nesâî, s. 228; İbn Ebî Hâtîm, VII, 154; İbn Hibbân, II, 221; İbn Adî, VI, 63.
307	Kühmüs b. el- Minhâl	كان يقال فيه القدر	—	يكتب حديثه محلل الصدق	—	—	Buhârî, s. 101; İbn Ebî Hâtîm, VII, 171.
308	Kudeyr ed- Dabbî	ليس بالقوي	ضعيف	محلل الصدق	—	منكر الرواية	Buhârî, s. 102; Nesâî, s. 228; İbn Ebî Hâtîm, VII, 174; İbn Hibbân, II, 221; İbn Adî, VI, 80.
309	Küreym	لا يصح	—	—	لم يسمع عنه غير أبي إسحاق السبعي وهو غير معروف	—	Buhârî, s. 102; İbn Adî, VI, 80; İbnü'l-Cevzî, III, 25.
310	Kevser b. Hakîm	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث	عامه ما يرويه غير محفوظه	يروى المناكير عن المشاهير ويأتي عن الثقات بما ليس من حديث الأثبات	Buhârî, s. 102; Nesâî, s. 228; İbn Ebî Hâtîm, VII, 176; İbn Hibbân, II, 228; İbn Adî, VI, 78.
311	Muhammed b. Ebân	ليس بالقوي	ضعيف	ليس هو بقوي يكتب الحديث حديثه على المجاز ولا يحتج به	لا يتابع عليه ومع ضعفه يكتب حديثه	كان ممن يقلب الاخبار وله الوهم الكثير في الآثار	Buhârî, s. 102; Nesâî, s. 230; İbn Ebî Hâtîm, VII, 199; İbn Hibbân, II, 260; İbn Adî, VI, 129.

312	Muhammed b. Sâbit	في حديثه شيء	ليس بالقوي	ليس هو بالمتين يكتب حديثه	عامة أحاديثه لا يتابع عليه	كان يرفع المراسيل ويسند الموقوفات توها من سوء حفظه، فلما فحش ذلك منه بطل الاحتجاج به	Buhârî, s. 103; Nesâî, s. 231; İbn Ebî Hâtîm, VII, 216; İbn Hibbân, II, 251; İbn Adî, VI, 136.
313	Muhammed b. Câbir	ليس بالقوي عندهم	ضعيف	هو صدوق الا ان في حديثه تخالط واما اصوله فهي صاحح	قد خالف في أحاديث ومع ما تكلم فيه من تكلم	وكان أعمى يلحق في كتبه ما ليس من حديثه، ويسرق ما ذُكر به فيحدث به	Buhârî, s. 103; Nesâî, s. 233; İbn Ebî Hâtîm, VII, 220; İbn Hibbân, II, 270; İbn Adî, VI, 154.
314	Muhammed b. el-Hasan	عنده مناكير	متروك الحديث	ذاهب الحديث منكر الحديث	أنكر ما روى حديث هشام بن عروة	كان ممن يسرق الحديث ويروى عن الثقات ما لم يسمع منهم من غير تدليس عنهم	Buhârî, s. 103; Nesâî, s. 233; İbn Ebî Hâtîm, VII, 228; İbn Hibbân, II, 275; İbn Adî, VI, 172; İbnü'l-Cevzî, III, 51.
315	Muhammed b. Ebî Humeyd	منكر الحديث	ليس بثقة	ضعيف الحديث	تكثر أحاديث بن حميد التي أنكرت عليه	لا يحتج به	Buhârî, s. 103; İbn Ebî Hâtîm, VII, 234; İbn Hibbân, I, 253; İbn Adî, VI, 275.
316	Muhammed b. Zekvân	منكر الحديث	منكر الحديث	منكر الحديث ضعيف	عامة ما يرويه أفراد وغرائب ومع ضعفه يكتب حديثه	يروى عن الثقات المناكير والمعضلات عن المشاهير على قلة روايته حتى سقط الاحتجاج به	Buhârî, s. 104; Nesâî, s. 235; İbn Ebî Hâtîm, VII, 251; İbn Hibbân, II, 262; İbn Adî, VI, 201; İbnü'l-Cevzî, III, 57.
317	Muhammed b. Ziyâd	قال متروك الحديث عمرو بن زرارة كان مجتهد بن زياد يتهم بوضع الحديث	متروك الحديث	متروك الحديث	غير ما ذكرت من الحديث وهو بين الأمر في الضعفاء يروي عن ميمون بن مهران أحاديث مناكير لا يرويها غيره لا يتابعه أحد من الثقات عليها	كان ممن يضع الحديث على الثقات لا يحل ذكره في الكتب إلا على جهة القدح فيه	Buhârî, s. 104; Nesâî, s. 235; İbn Ebî Hâtîm, VII, 258; İbn Hibbân, II, 250; İbn Adî, VI, 131.
318	Muhammed b. ez-Zübeyr	منكر الحديث	ضعيف	ليس بالقوى في حديثه انكار	حديثه قليل والذي يرويه غرائب وافرادات	منكر الحديث جدا، يروى عن الحسن مالا يتابع عليه لا يعجبني الاحتجاج به إذا لم يوافق الثقات	Buhârî, s. 104; Nesâî, s. 235; İbn Ebî Hâtîm, VII, 259; İbn Hibbân, II, 259; İbn Adî, VI, 204; İbnü'l-Cevzî, III, 59.
319	Muhammed b. Zâzân	منكر الحديث لا يكتب حديثه	_____	متروك الحديث لا يكتب عنه	كلها مضطربة	_____	Buhârî, s. 105; İbn Ebî Hâtîm, VII, 260; İbn Adî, VI, 205.

320	Muhammed b. Saïd	متروك الحديث	متروك الحديث	متروك الحديث	لا يتابع عليه	من أهل الاردن وصلب في الزندقة	Buhârî, s. 105; Nesâî, s. 231; İbn Ebî Hâtîm, VII, 263; İbn Hibbân, II, 247; İbn Adî, VI, 142.
321	Muhammed b. Süleyman	كان الحميدي يتكلم فيه	ضعيف	ضعيف الحديث	عامّة مما يرويه لا يتابع عليه	_____	Buhârî, s. 105; Nesâî, s. 231; İbn Ebî Hâtîm, VII, 267; İbn Adî, VI, 208; İbnü'l-Cevzî, III, 69.
322	Muhammed b. es-Sâib	تركه يحيى بن سعيد	متروك الحديث	الناس مجتمعون على ترك حديثه لا يشتغل به هو ذاهب الحديث	ففيه مناكير واشتهر به فيما بين الضعفاء يكتب حديثه	وكان الكلبي سببها	Buhârî, s. 106; Nesâî, s. 231; İbn Ebî Hâtîm, VII, 271; İbn Hibbân, II, 203; İbn Adî, VI, 120.
323	Muhammed b. Sâlim	كان الثوري يروي عنه يتكلمون فيه كان بن المبارك ينهى عنه	متروك الحديث	ضعيف الحديث منكر الحديث	الضعف على روايته بين	كان ممن يقلب الاسانيد ويروي عن الثقات ما ليس من أحاديثهم	Buhârî, s. 106; Nesâî, s. 231; İbn Ebî Hâtîm, VII, 272; İbn Hibbân, II, 262; İbn Adî, VI, 156; İbnü'l-Cevzî, III, 62.
324	Muhammed b. Süleym	وكان يحيى بن سعيد لا يروي عنه وابن مهدي يروي عنه	ليس بالقوي	محل الصدق لم يكن بذاك المتين	في بعض رواياته ما لا يوافقه الثقات عليه وهو ممن يكتب حديثه	وأكثر ما كان يحدث من حفظه فوقع المناكير في حديثه من سوء حفظه، اختلف فيه يحيى و عبد الرحمن	Buhârî, s. 106; Nesâî, s. 231; İbn Ebî Hâtîm, VII, 274; İbn Hibbân, II, 283; İbn Adî, VI, 216.
325	Muhammed b. Abdullah b. Amr	عنده عجائب	_____	_____	هذا حديثه قليل ومقدار ما له يكتب	_____	Buhârî, s. 107; İbn Adî, VI, 219.
326	Muhammed b. Abdullah Osman	يختلفون في حديثه	متروك الحديث	منكر الحديث	_____	_____	Buhârî, s. 107; Nesâî, s. 232; İbnü'l-Cevzî, III, 82.
327	Muhammed b. Abdullah	في حديثه نظر	_____	ليس بالقوي، في حديثه نظر	_____	_____	Buhârî, s. 107; İbn Ebî Hâtîm, VII, 294.
328	Muhammed b. Abdullah b. Ubeyd	ليس بذلك الثقة	متروك الحديث	ليس بذاك الثقة ضعيف الحديث	هو مع ضعفه يكتب حديثه	كان ممن يقلب الاسانيد من حيث لا يفهم من سوء حفظه فلما فحش ذلك منه استحق مجانبته	Buhârî, s. 107; Nesâî, s. 231; İbn Ebî Hâtîm, VII, 300; İbn Hibbân, II, 258; İbn Adî, VI, 222.
329	Muhammed b.	منكر الحديث كان الحميدي يتكلم فيه	منكر الحديث	منكر الحديث	والضعف على حديثهما بين	عن أبيه بنسخة شبيهها بمائتي حديث كلها موضوعة ولا يجوز	Buhârî, s. 108; Nesâî, s. 232; İbn Ebî Hâtîm, VII, 311; İbn

	Abdurrahman el-Beylemânî					الاحتجاج به ولا ذكره إلا على وجه التعجب	Adî, VI, 181.
330	Muhammed b. Abdurrahman	عن يحيى سئل مالك عن أبي جابر فقال لم يكن برضا	متروك الحديث	ضعيف الحديث	وهو ضعيف الحديث	كان ممن يروى عن الثقات مالا يشبه حديثه الاثبات	Buhârî, s. 108; Nesâî, s. 231; Ìbn Ebî Hâtîm, VII, 325; Ìbn Hibbân, II, 258; Ìbn Adî, VI, 183; Ìbnü'l-Cevzî, III, 73.
331	Muhammed b. Abdülmelik	منكر الحديث	_____	ذاهب الحديث جدا كذاب كان يضع الحديث	كل أحاديثه مما لا يتابعه الثقات عليه وهو ضعيف جدا	كان ممن يروى الموضوعات عن الاثبات	Buhârî, s. 108; Ìbn Ebî Hâtîm, VIII, 4; Ìbn Hibbân, II, 269; Ìbn Adî, VI, 161.
332	Muhammed b. Ubeydullah	منكر الحديث	_____	ذاهب	يروي من الفضائل أشياء لا يتابع عليها	_____	Buhârî, s. 108; Ìbn Adî, VI, 114; Ìbnü'l-Cevzî, III, 83.
333	Muhammed b. Ubeydullah	تركه بن المبارك ويحيى	متروك الحديث	ضعيف الحديث	عامه رواياته غير محفوظة	كان رديء الحفظ ومن ثم أنكرت أحاديثه	Buhârî, s. 109; Nesâî, s. 231; Ìbn Hibbân, II, 247; Ìbn Adî, VI, 102; Ìbnü'l-Cevzî, III, 83.
334	Muhammed b. Ömer el-Vâkidi	متروك الحديث	متروك الحديث	ضعيف	متون أخبار الواقدي غير محفوظة وهو بين الضعف	كان ممن يحفظ أيام الناس وسيروهم وكان يروى عن الثقات المقلوبات وعن الاثبات المعضلات حتى ربما سبق إلى القلب أنه كان المتعمد	Buhârî, s. 109; Nesâî, s. 233; Ìbn Ebî Hâtîm, VIII, 21; Ìbn Hibbân, II, 290; Ìbn Adî, VI, 243.
335	Muhammed b. Avn el-Horâsânî	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث	لا يتابع عليه	كان ممن ينفرد عن الثقات بما لا يشبه حديث الاثبات عن قلة روايته	Buhârî, s. 109; Nesâî, s. 233; Ìbn Ebî Hâtîm, VIII, 47; Ìbn Hibbân, II, 272; Ìbn Adî, VI, 244.
336	Muhammed b. Useym	منكر الحديث	متروك الحديث	لا يكتب حديثه	هو مع ضعفه يكتب حديثه	ذاهب في الرواية، لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 109; Nesâî, s. 233; Ìbn Ebî Hâtîm, VIII, 23; Ìbn Hibbân, II, 268; Ìbn Adî, VI, 240.
337	Muhammed b. el-Fadl	سكتوا عنه	متروك الحديث	ذاهب الحديث ترك حديثه	عامه حديثه ما لا يتابعه الثقات	كان ممن يروى الموضوعات	Buhârî, s. 110; Nesâî, s. 234; Ìbn Ebî Hâtîm, VIII, 57; Ìbn Hibbân, II, 278; Ìbn Adî, VI, 165.
338	Muhammed b. Kesîr	منكر الحديث	_____	ذاهب الحديث	هذا كثير حديث الا الشئ اليسير	ينفرد بالناكير عن المشاهير حتى خرج عن حد الاحتجاج به إذا انفرد	Buhârî, s. 110; Ìbn Adî, VI, 253; Ìbnü'l-Cevzî, III, 94.

339	Muhammed b. el-Furât	منكر الحديث	_____	ذاهب الحديث	غير ما ذكرت من الأحاديث والضعف بين	كان ممن يروى المعضلات عن الاثبات	Buhârî, s. 110; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 60; İbn Hibbân, II, 281; İbn Adî, VI, 139.
340	Muhammed b. Mervân	سكتوا عنه لا يكتب حديثه ألبتة	متروك الحديث	متروك الحديث	عاما ما يرويه غير محفوظ والضعف على رواياته بين	كان ممن يروى الموضوعات عن الاثبات	Buhârî, s. 110; Nesâî, s. 234; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 86; İbn Hibbân, II, 286; İbn Adî, VI, 264; İbnü'l-Cevzî, III, 98.
341	Muhammed b. Ya'la	يتكلمون فيه	_____	متروك	أحاديث لا يتابع عليه	كان ممن يخطئ حتى يجيء بما يحدث به مقلوبا	Buhârî, s. 110; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 131; İbn Hibbân, II, 267; İbn Adî, VI, 268.
342	Müslim b. Hâlid	منكر الحديث	ضعيف	منكر الحديث	أنه لا بأس به	_____	Buhârî, s. 111; Nesâî, s. 238; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 183; İbn Adî, VI, 311.
343	Müslim b. Keysân	يتكلمون فيه	متروك الحديث	يتكلمون فيه، وهو ضعيف الحديث	_____	اختلط في آخر عمره حتى كان لا يدري ما يحدث به، فجعل يأتي بما لا أصل له عن الثقات فاختلط حديثه ولم يتميز	Buhârî, s. 111; Nesâî, s. 238; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 193; İbn Hibbân, III, 8.
344	Mûsâ b. Dihkân	قال يجي أفسدوه بأخرأ	ضعيف	شيخ ليس بالقوى	ليس له كثير حديث	كان صدوقا ثم اختلط في آخره حتى كان لا يدري ما يحدث به فوقع المناكير في أحاديثه عند اختلاطه	Buhârî, s. 111; Nesâî, s. 236; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 142; İbn Hibbân, II, 239; İbn Adî, VI, 337.
345	Mûsâ b. Ubeyde	قال أحمد بن حنبل منكر الحديث	ضعيف	منكر الحديث	عامتها متونها غير محفوظة وله غير ما ذكرت من الحديث والضعف على رواياته بين	يروى عن الثقات ما ليس من حديث الاثبات من غير تعمد له، فبطل الاحتجاج به من جهة النقل وإن كان فاضلا في نفسه	Buhârî, s. 111; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 157; İbn Hibbân, II, 234; İbn Adî, VI, 337.
346	Mûsâ b. Ebû Kesîr	روى كان يرى القدر عنه الثوري وشعبة	_____	محله الصدق	وهذا حديث منكر بهذا الإسناد لا يرويه عن موسى بن أبي كثير	يروى المناكير عن المشاهير فبطل الاحتجاج به	Buhârî, s. 112; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 147; İbn Hibbân, II, 240; İbn Adî, VI, 346; İbnü'l-Cevzî, III, 148.
347	Mûsâ b. Muhammed	في حديثه مناكير	منكر الحديث	ضعيف الحديث منكر الحديث	لا يتابع عليها	فهو ساقط الاحتجاج به	Buhârî, s. 112; Nesâî, s. 236; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 160; İbn Hibbân, II, 241;

							İbn Adî, VI, 344.
348	Mugîre b. Ziyâd	قال وكيع وكان ثقة وقال غيره في حديثه اضطراب	ليس بالقوي	هو صالح صدوق ليس بذلك بذلك القوى	هو لا بأس به عندي	كان ممن ينفرد عن الثقات بما لا يشبه حديث الاثبات فوجب مجانبته ما انفرد من الروايات وترك الاحتجاج بما خالف الاثبات والاعتبار بما وافق الثقات في الروايات	Buhârî, s. 112; Nesâî, s. 237; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 222; İbn Hibbân, III, 7; İbn Adî, VI, 355; İbnü'l-Cevzî, III, 133.
349	Mugîre b. Mûsa	منكر الحديث	_____	منكر الحديث شيخ مجهول	ولا اعلم له حديثا منكرا فأذكره وهو مستقيم الرواية	منكر الحديث، يأتي عن الثقات بما لا يشبه حديث الاثبات فبطل الاحتجاج به فيما لم يوافق الثقات	Buhârî, s. 112; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 230; İbn Hibbân, III, 7; İbn Adî, VI, 358.
350	Muâviye b. Yahya	مستقيمة أحاديث كأنها من كتاب أحاديث منكر كلها من حفظه	متروك الحديث	هو ضعيف الحديث في حديثه انكار	وهذه الأحاديث التي أملت غير محفوظة ولمعاوية غير ما ذكرت عن الزهري وغيره وعمامة رواياتها فيها نظر	منكر الحديث جدا، كان يشتري الكتب ويحدث بها، ثم تغير حفظه فكان يحدث بالوهم	Buhârî, s. 113; Nesâî, s. 237; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 384; İbn Hibbân, III, 3; İbn Adî, VI, 401.
351	Muâviye b. Abdulkerrîm	قال حامد بن عمر كان يقال له الضال مولى أبي بكر وما أعلم رجلا أعقل منه	_____	صالح الحديث محله الصدق ولا يحتج به	_____	_____	Buhârî, s. 113; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 382.
352	Meymûn Ebû Hamza	ليس بذلك	ليس بثقة	ليس بقوى يكتب حديثه	لا يتابع عليها	_____	Buhârî, s. 113; Nesâî, s. 240; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 236; İbn Adî, VI, 413; İbnü'l-Cevzî, III, 152.
353	Mervân b. Sâlim	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث جدا ضعيف الحديث ليس له حديث قائم	لا يتابعه الثقات عليه	يروى عن الثقات الموضوعات، وعن الاثبات المذوقات، لا يحل الاحتجاج به ولا الرواية عنه بحال	Buhârî, s. 113; Nesâî, s. 236; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 275; İbn Hibbân, I, 176; İbn Adî, VI, 385.
354	Mervân Ebû Seleme	منكر الحديث	_____	مجهول منكر الحديث	ليس بالمعروف	_____	Buhârî, s. 114; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 274; İbn Adî, VI, 385.
355	Meysere b. Abdirabbih	يرمى بالكذب	متروك الحديث	كان يرمى بالكذب، وكان يفتعل الحديث، روى في فضل	عمامة حديثه يشبه بعضها بعضا في الضعف	كان ممن يروى الموضوعات عن الاثبات	Buhârî, s. 114; Nesâî, s. 240; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 254; İbn Hibbân, III, 11;

				فزونين والتغور بالكذب			İbn Adî, VI, 431; İbnü'l-Cevzî, III, 151.
356	Muhtâr b. Abdullah	لم يصح	_____	منكر الحديث	_____	منكر الحديث	Buhârî, s. 114; İbnü'l-Cevzî, III, 110.
357	Muhtâr b. Nafi'	منكر الحديث	_____	شيخ منكر الحديث	هذان الحديثان يعرفان بمختار بن نافع هذا ومن رواية أبي عتاب عنه	منكر الحديث جدا	Buhârî, s. 114; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 311; İbn Hibbân, III, 10; İbn Adî, VI, 445.
358	Muallâ b. Urfân	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	هذان الحديثان غير محموظين بهذا الإسناد	كان ممن يروى عن الاثبات وعن عمه ما لم يحدث به عمه	Buhârî, s. 115; Nesâî, s. 236; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 330; İbn Hibbân, III, 16; İbn Adî, VI, 369.
359	Ma'bed el- Cühenî	كان أول من تكلم بالبصرة في القدر	_____	كان صدوقا في الحديث وكان رأسا في القدر، قدم المدينة فأفسد بها ناسا	_____	_____	Buhârî, s. 115; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 280;
360	Matar b. Meymûn	منكر الحديث	منكر الحديث	منكر الحديث	غير ما ذكرت من الحديث قليل وهو إلى الضعف أقرب منه إلى الصدق	كان ممن يروى الموضوعات عن الاثبات	Buhârî, s. 115; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 287; İbn Hibbân, III, 5; İbn Adî, VI, 398.
361	Müseyyib b. Şerîk	سكتوا عنه	متروك الحديث	ضعيف الحديث كأنه متروك	رواه عن هشام بن عروة من الضعفاء غير المسيب بن شريك	فظهر من حديثه المعضلات التي يرويها عن الاثبات لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 115; Nesâî, s. 238; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 294; İbn Hibbân, III, 24; İbn Adî, VI, 386.
362	Misver b. es- Salt	ضعيف	متروك الحديث	ضعيف الحديث	وهذان الحديثان عن مسور غير محموظين	كان غالبا في التشيع يشتم السلف، وكان يروى عن الثقات الموضوعات	Buhârî, s. 115; Nesâî, s. 238; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 298; İbn Hibbân, III, 31; İbn Adî, VI, 431.
363	Mehdî b. Hilâl	قال يحيى بن سعيد مهدي غير ثقة	متروك الحديث	كذاب	لا يتابع عليه	كان ممن يروى الموضوعات عن الاثبات والمعضلات عن الثقات	Buhârî s. 116; Nesâî, s. 237; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 337; İbn Hibbân, III, 30; İbn Adî, VI, 468.
364	Mübârek Ebû Süheym	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	غير محفوظة	كان ممن ينفرد بالمناكير	Buhârî, s. 116; Nesâî, s. 239; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 341; İbn Hibbân, III, 23; İbn Adî, VI, 323.

365	Mübârek b. Mücâhid	قال قتيبة كان قدريا وضعفه جدا	_____	ما أرى بحديثه بأسا	ليس هو بالكثير الحديث	منكر الحديث	Buhârî, s. 116; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 340; İbn Hibbân, III, 23; İbn Adî, VI, 323.
366	Mihrân b. Ebî Ömer	في حديثه اضطراب	ليس بالقوي	ثقة صالح الحديث	على الأصول خير منه	_____	Buhârî, s. 116; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 302; İbn Adî, VI, 463.
367	Müsennâ b. Sabbâh	قال يحيى لم نتركه من أجل عمرو بن شعيب ولكن كان منه اختلاط في عقله	متروك الحديث	لا يساوي حديثه شيئا مضطرب الحديث	قد ضعفه الأئمة المتقدمون والضعف على حديثه بين	_____	Buhârî, s. 116; Nesâî, s. 239; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 324; İbn Adî, VI, 425; İbnü'l-Cevzî, III, 34.
368	Mücâlid b. Saîd	كان يحيى القطان يضعفه وكان بن مهدي لا يروى عنه قال أحمد مجاهد ليس بشيء	ضعيف	وليس مجالد بقوى الحديث	عاما ما يرويه غير محفوظ	لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 117; Nesâî, s. 236; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 362; İbn Hibbân, III, 10; İbn Adî, VI, 423.
369	Muhriz b. Hârûn	منكر الحديث	منكر الحديث	ليس هو بالقوى	غير ما ذكرت شيء يسير	كان ممن يروى عن الاعرج ما ليس من حديثه وعن غيره ما ليس من حديث الاثبات	Buhârî, s. 117; Nesâî, s. 240; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 345; İbn Hibbân, III, 20; İbn Adî, VI, 442.
370	Muhil b. Muhriz	قال يحيى القطان لم يكن بذلك	_____	ما بحديثه بأس، ولا يحتج بحديثه	أرجو أنه مستقيم الحديث	كان ممن يخطئ لم يفحص خطؤه حتى استحق الترك	Buhârî, s. 117; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 414; İbn Hibbân, III, 19; İbn Adî, VI, 443.
371	Numân b. Râşid	في حديثه وهم كثير	كثير الغلط	مضطرب الحديث روى احاديث مناكير	ولا بأس به	_____	Buhârî, s. 118; Nesâî, s. 241; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 418; İbn Adî, VII, 14; İbnü'l-Cevzî, III, 164.
372	Nasr b. Bâb	يرمونه بالكذب	متروك	متروك الحديث	مع ضعفه يكتب حديثه	كان ممن ينفرد عن الثقات بالمقلوبات	Buhârî, s. 118; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 469; İbn Hibbân, III, 53; İbn Adî, VII, 37.
373	Nasr b. Hammâd	يتكلمون فيه	ليس بثقة	_____	كلها غير محفوظة ومع ضعفه يكتب حديثه	لكنه كان يخطئ كثيرا ويهم في الاسانيد	Buhârî, s. 118; İbnü'l-Cevzî, III, 158; İbn Hibbân, III, 54; İbn Adî, VII, 40.

374	Nadr b. Kesîr	عنده مناكير	_____	ضعيف الحديث	هو ممن يكتب حديثه	كان ممن يروى الموضوعات عن الثقات على قلة روايته	Buhârî, s. 118; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 479; İbn Hibbân, III, 49; İbn Adî, VII, 27.
375	Nadr b. Abdurrahman	منكر الحديث	متروك الحديث	لين الحديث	مع ضعفه يكتب حديثه	_____	Buhârî, s. 118; Nesâî, s. 242; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 476; İbn Adî, VII, 22; İbnü'l-Cevzî, III, 162.
376	Nadr b. Mansûr	منكر الحديث	ضعيف	مجهول يروي أحاديث منكرة	هذا يعرف بهذه الأحاديث التي أمليتها في الوضوء	منكر الحديث جدا	Buhârî s. 119; Nesâî, s. 243; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 479; İbn Hibbân, III, 50; İbn Adî, VII, 24.
377	Nadr b. Muhammed	منكر الحديث فيه ضعف	_____	_____	_____	_____	Buhârî, s. 119.
378	Nûh İbnü'l- Muhtâr	منكر حديثه	_____	_____	مرسل حديث منكر	_____	Buhârî, s. 119; İbn Adî, VII, 46.
379	Nûh b. Derrâc	ليس بذلك	متروك الحديث	ليس بالقوى	ليس بالكثير ويكتب حديثه	وهو ممن يروى الموضوعات عن الثقات	Buhârî, s. 119; Nesâî, s. 242; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 484; İbn Hibbân, III, 46; İbn Adî, VII, 46.
380	Necîh Ebû Mi'ser	منكر الحديث	ضعيف	ليس بقوى في الحديث	هو مع ضعفه يكتب حديثه	_____	Buhârî, s. 120; Nesâî, s. 242; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 494; İbn Adî, VII, 56.
381	Nüfey' b. el- Hâris	الفاص يتكلمون فيه قال بن مهدي يعرف وينكر	متروك	منكر الحديث ضعيف الحديث	هو في جملة الغالين	لا يجوز الاحتجاج به ولا الرواية عنه إلا على جهة الاعتبار	Buhârî, s. 120; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 490; İbn Hibbân, III, 55; İbn Adî, VII, 61; İbnü'l-Cevzî, III, 165.
382	Nehşel b. Saîd	مناكير قال أحاديث بن مناكير قال بن إسحاق هو كذاب	متروك الحديث	متروك الحديث	غير ما ذكرت وكل أحاديثه يشبه بعضها بعضا	لا يحل كتابة حديثه إلا على جهة التعجب	Buhârî, s. 120; İbn Ebî Hâtîm, VIII, 496; İbn Hibbân, III, 52; İbn Adî, VII, 58.

383	Nâsîh b. el- Âlâ	منكر الحديث	ضعيف	منكر الحديث	يعرف بهذا الحديث ولم يروه عن عمار غيره	منكر الحديث جدا على قلة روايته	Buhârî, s. 120; Nesâî, s. 240; Ìbn Ebî Hâtîm, VIII, 503; Ìbn Hibbân, III, 55; Ìbn Adî, VII, 48; Ìbnü'l-Cevzî, III, 156.
384	Nâsîh b. Abdullah	منكر الحديث	ضعيف	ضعيف الحديث	من يكتب حديثه	—	Buhârî, s. 121; Nesâî, s. 240; Ìbn Ebî Hâtîm, VIII, 503; Ìbn Adî, VII, 47; Ìbnü'l-Cevzî, III, 155.
385	Vefîd b. Muhammed	في حديثه مناكير كثير الغلط وكان لا يقرأ من كتاب فإذا دفع إليه كتاب قرأه	متروك الحديث	ضعيف الحديث	كل أحاديثه غير محفوظة	وكان يرفع المراسيل ويسند الموقف، لا يجوز الاحتجاج به بحال	Buhârî, s. 121; Nesâî, s. 244; Ìbn Ebî Hâtîm, IX, 15; Ìbn Hibbân, III, 77; Ìbn Adî, VII, 74.
386	Vehb b. Vehb	سكتوا عنه	متروك الحديث	كان كذابا	هو ممن يضع الحديث	كان يضع الحديث	Buhârî, s. 121; Nesâî, s. 244; Ìbn Ebî Hâtîm, IX, 26; Ìbn Hibbân, I, 65; Ìbn Adî, VII, 66.
387	Vâsîl b. es-Sâib	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث	هذه غير ما ذكرت وأحاديثه لا تشبه أحاديث الثقات	كان ممن يروى عن عطاء ما ليس من حديثه وعن غيره من الثقات ما لا يشبه حديث الثقات فسقط الاحتجاج به لما ظهر ذلك منه	Buhârî, s. 122; Nesâî, s. 243; Ìbn Hibbân, III, 83; Ìbn Ebî Hâtîm, IX, 31; Ìbn Adî, VII, 86.
388	Vâzi' b. Nâfi'	منكر الحديث	متروك الحديث	ذاهب الحديث	عامه ما يرويه عن شيوخه بالأسانيد التي يرويههم غير محفوظة	كان ممن يروى الموضوعات عن الثقات على قلة روايته	Buhârî, s. 122; Nesâî, s. 243; Ìbn Ebî Hâtîm, IX, 39; Ìbn Hibbân, III, 83; Ìbn Adî, VII, 98; Ìbnü'l-Cevzî, III, 181.
389	Hilâl b. Zeyd	في حديثه مناكير	منكر الحديث	منكر الحديث	هذه الأحاديث بهذه الأسانيد غير محفوظة	كان ممن يروى عن أنس بن مالك أشياء موضوعة ما حدث بها أنس قط	Buhârî, s. 122; Nesâî, s. 244; Ìbn Ebî Hâtîm, IX, 74; Ìbn Hibbân, III, 87; Ìbn Adî, VII, 119.

390	Heysem b. Adî	سكتوا عنه	متروك الحديث	متروك الحديث	ما أقل ماله من المسندات وانما هو صاحب أخبار واسمار لأنه ونسب وأشعار	كان من علماء الناس بالسير وأيام الناس وأخبار العرب إلا أنه روى عن الثقات أشياء كأنها موضوعة يسبق إلى القلب أنه كان يدللسها	Buhârî, s. 123; Nesâî, s. 244; İbn Ebî Hâtîm, IX, 85; İbn Hibbân, III, 93; İbn Adî, VII, 104.
391	Hârûn b. Hârûn	ليس بذلك	ضعيف	منكر الحديث ليس بالقوى	لا يتابعه الثقات عليه	كان ممن يروى الموضوعات عن الأثبات لا يجوز الاحتجاج به	Buhârî, s. 123; İbn Ebî Hâtîm, IX, 98; İbn Hibbân, III, 94; İbn Adî, VII, 126.
392	Hind b. Ebî Hâle	يتكلمون في إسناده	_____	روى عنه قوم مجهولون فما ذنب هند ابن ابى هالة	_____	_____	Buhârî, s. 123; İbn Ebî Hâtîm, IX, 116.
393	Yahya b. Ebî Üneyse	ليس بذلك	متروك الحديث	ضعيف الحديث	غير ما ذكرت ويقع في رواياته ما يتابع عليه وما لا يتابع عليه وهو مع ضعفه يكتب حديثه	كان ممن يقلب الاسانيد ويرفع المراسيل حتى إذا سمعها المبتدئ في الصناعة لم يشك أنها معمولة، لا يجوز الاحتجاج به بحال	Buhârî, s. 124; Nesâî, s. 250; İbn Ebî Hâtîm, IX, 130; İbn Hibbân, III, 110; İbn Adî, VII, 191.
394	Yahya b. Bistâm	يذكر بالقدر	_____	شيخ صدوق ما بحديثه بأس	_____	كان قدريا داعية إلى القدر، لا تحمل الرواية عنه لهذه العلة	Buhârî, s. 124; İbn Ebî Hâtîm, IX, 132; İbn Hibbân, III, 119.
395	Yahya b. Ebî Hayye	كان يحيى القطان يضعفه	ضعيف	صدوق غير أنه كان يدللس	هو من جملة المتشيعين	كان ممن يدللس على الثقات	Buhârî, s. 124; Nesâî, s. 250; İbn Ebî Hâtîm, IX, 138; İbn Hibbân, III, 111; İbn Adî, VII, 214; İbnü'l-Cevzî, III, 193.
396	Yahya b. Saîd el-Medenî	منكر الحديث	أحاديث موضوعة متروك الحديث	منكر الحديث وهو مجهول	والروايتان تشبهان جميعا يحيى بن سعيد المدني	شيخ يروى عن عمرو بن دينار المقلوبات لا يجوز الاحتجاج به إذا انفرد	Buhârî, s. 124; Nesâî, s. 250; İbn Ebî Hâtîm, IX, 152; İbn Hibbân, III, 118; İbn Adî, VII, 195.
397	Yahya b. Seleme b. Küheyl	في حديثه مناكر	متروك الحديث	منكر الحديث، ليس يا لقوى	ضعفه يكتب حديثه	منكر الحديث جدا	Buhârî, s. 124; Nesâî, s. 249; İbn Ebî Hâtîm, IX, 154; İbn Hibbân, III, 112; İbn Adî, VII, 197.

398	Yahya b. Abdülhamîd	سكتوا يتكلمون فيه عنه	ضعيف	لم ار احدا من المحدثين ممن يحفظ يأتي بالحديث على لفظ واحد سوى يحيى الخمانى في شريك	لم ار في مسنده وأحاديثه أحاديث مناكير فاذكرها وأرجو انه لا باس به	_____	Buhârî, s. 125; Nesâî, s. 248; İbn Ebî Hâtîm, IX, 170; İbn Adî, VII, 239.
399	Yahya b. Ubeydullah	كان أين عيينة يضعفه قال يحيى القطان قال شعبة رأيت يحيى بن عبيد الله يصلي صلاة لا يقيمها فتركه	ضعيف	_____	لا يتابع عليه	يروى عن أبيه ما لا أصل له وأبوه ثقة فسقط الاحتجاج به	Buhârî, s. 125; İbn Adî, VII, 204; İbnü'l-Cevzî, III, 199.
400	Yahya b. Osman	حديثه ليس بالقائم	ليس بثقة	شيخ	ليس هو بالكثير الحديث ومقدار ما يرويه غير محفوظ	منكر الحديث جدا، يروى أشياء مناكير لا يتابع عليها، لا يجوز الاحتجاج به لما أكثر من روايته المناكير حتى كاد أن يقلب حديثه	Buhârî, s. 125, İbn Ebî Hâtîm, IX, 174; İbn Hibbân, III, 123; İbn Adî, VII, 223.
401	Yahya b. el-Âlâ	كان وكيع يتكلم فيه	متروك الحديث	ليس بالقوى	مما لا يتابع عليه وكلها غير محفوظة ويحيى بن العلاء بين الضعيف على روايته وحديثه	كان ممن ينفرد عن الثقات بالأشياء المقلوبات التي إذا سمعها من الحديث	Buhârî, s. 126; Nesâî, s. 248; İbn Ebî Hâtîm, IX, 180; İbn Hibbân, III, 116; İbn Adî, VII, 200.
402	Yahya b. Yezîd	لم يصح حديثه	_____	ليس به بأس	أرجو ان يكون صدوقا	كان ممن يروى المقلوبات عن الاثبات	Buhârî, s. 126; İbn Ebî Hâtîm, IX, 198; İbn Hibbân, III, 115; İbn Adî, VII, 232.
403	Yahya b. Yakub	يتكلمون فيه	_____	محل الصدق لم يرو شيئا منكرا وهو ثقة في الحديث	لا اعرف لأبي طالب هذا من الحديث الا الشئ اليسير	يروى عن الثقات الاشياء المقلوبات	Buhârî, s. 126; İbn Ebî Hâtîm, IX, 199; İbn Hibbân, III, 117; İbn Adî, VII, 234.
404	Yezîd b. Süfyân	تركه شعبة	متروك الحديث	ضعيف	عامه ما يرويه ليس بمحفوظ	كان شيخا صالحا لم يكن العلم صناعته، كان ممن يهمل ويخطئ فيما يروى	Buhârî, s. 126; Nesâî, s. 252; İbn Ebî Hâtîm, IX, 269; İbn Hibbân, III, 99; İbn Adî, VII, 268.
405	Yezîd b. Abdülmelik	قال أحمد بن حنبل عنده مناكير	متروك الحديث	منكر الحديث	غير ما ذكرت من الحديث وليس بالكثير وعامة ما يرويه غير محفوظ	كان ممن ساء حفظه حتى	Buhârî, s. 126, Nesâî, s. 251; İbn Ebî Hâtîm, IX, 279; İbn Hibbân, III, 102; İbn Adî, VII, 263.

406	Yezîd b. İyâz	منكر الحديث	متروك الحديث	ضعيف الحديث، منكر الحديث	عامة ما يرويه غير محفوظ	كان ممن ينفرد بالمناكير عن المشاهير	Buhârî, s. 127; Nesâî, s. 252; İbn Ebî Hâtîm, IX, 283; İbn Hibbân, III, 108; İbn Adî, VII, 266; İbnü'l- Cevzî, III, 211.
407	Yezîd b. Hürmüz	فذكرته ليحيى فلم يعرفه	_____	ثقة ليس بقوي	_____	_____	Buhârî, s. 127; İbn Ebî Hâtîm, IX, 294.
408	Yusuf b. Meymûn	منكر الحديث جدا	_____	منكر الحديث	ما أرى بما بأسا	فاحش الخطأ كثير الوهم، يروى عن الثقات مالا يشبه حديث الاثبات	Buhârî, s. 127; İbn Ebî Hâtîm, IX, 239; İbn Hibbân, III, 134; İbn Adî, VII, 166; İbnü'l- Cevzî, III, 222.
409	Yusuf b. es- Sefr	منكر الحديث	متروك الحديث	منكر الحديث جدا	هذه الأحاديث التي رواها يوسف عن الأوزاعي بواطيل كلها	من المناكير التي لا يشك عوام أصحاب الحديث أنها موضوعة، لا يحل الاحتجاج به بحال	Buhârî, s. 127; İbn Ebî Hâtîm, IX, 223; İbn Hibbân, III, 133; İbn Adî, VII, 164.
410	Yusuf b. Hâlid	سكتوا عنه	كذاب متروك الحديث	ذاهب الحديث	فيها نظر وكان من أصحاب أبي حنيفة وقد اجمع على كذبه أهل بلده	وكان مرجئا من علماء أهل زمانه بالشروط، وكان يضع الحديث على الشيوخ	Buhârî, s. 128; İbn Ebî Hâtîm, IX, 222; İbn Hibbân, III, 131; İbn Adî, VII, 162; İbnü'l- Cevzî, III, 219.
411	Yusuf b. Ziyâd	منكر الحديث	_____	منكر الحديث	هذا ليس بالمعروف ولعله لم يرو عن بن أبي خالد الا الحديث الذي أشار البخاري إليه	والانفراد عن الاثبات بما لا يشبه حديث الثقات صار ساقط الاحتجاج به	Buhârî, s. 128; İbn Ebî Hâtîm, IX, 222; İbn Hibbân, III, 133; İbn Adî, VII, 170; İbnü'l- Cevzî, III, 220.
412	Yakub b. İbrâhim	تركه يحيى وابن مهدي وغيرهما	_____	يكتب حديثه وهو احب إلى من الحسن اللؤلؤي	هو كثيرا ما يخالف اصحابه ويتبع أهل الأثر إذا وجد فيه خيرا مسندا وإذا روى عنه ثقة ويروى هو عن ثقة فلا بأس به وبرواياته	كلها مقلوبة	Buhârî, s. 128; İbn Ebî Hâtîm, IX, 202; İbn Hibbân, I, 215; İbn Adî, VII, 146.
413	Yese' b. Talha	منكر الحديث	_____	_____	أحاديثه غير محفوظة	منكر الحديث	Buhârî, s. 128; İbn Hibbân, III, 145; İbn Adî, VII, 290.

414	Yemân b. el-Muġîre	قال وكيع منكر الحديث	ليس بثقة	منكر الحديث	ما أرى بمحدثه بأسا	منكر الحديث جدا	Buhârî, s. 129; Nesâî, s. 252; Ìbn Ebî Hâtîm, IX, 311; Ìbn Hibbân, III, 144; Ìbn Adî, VII, 181.
415	Yasin b. Muâz	منكر الحديث	متروك الحديث	كان رجلا صالحا لا يعقل ما يحدث به، ليس بقوى، منكر الحديث	كل رواياته أو عامتها غير محفوظة	كان ممن يروى الموضوعات عن الثقات ويتفرد بالمعضلات عن الاثبات لا يجوز الاحتجاج به بحال	Buhârî, s. 129; Nesâî, s. 252; Ìbn Ebî Hâtîm, IX, 313; Ìbn Hibbân, III, 142; Ìbn Adî, VII, 184.
416	Ebubekr b. Abdullah	ضعيف	متروك الحديث	_____	من يضع الحديث	_____	Buhârî, s. 129; Nesâî, s. 255; Ìbn Adî, VII, 297.
417	Ebü`r-Rehhâl	منكر الحديث عنده عجائب	_____	_____	هو قليل الحديث وفي حديثه بعض النكر	_____	Buhârî, s. 129; Ìbn Adî, III, 28.
418	Ebü Mâcid el-Hanefî	منكر الحديث	منكر الحديث	_____	هذا يعرف له عن علي رواية في حديث واحد	_____	Buhârî, s. 129; Nesâî, s. 253; Ìbn Adî, VII, 294.

EK II

Buhârî'nin *et-Târîhu 'l-kebîr*'de Tenkit Ettiği Râviler ve Bu Râvilerin *et-Târîhu 's-sağîr* ve *ed-Duafâu 's-sağîr*'le Mukayesesi

Râvinin Adı	<i>et-Târîhu 'l-kebîr</i>	c. s.	<i>et-Târîhu 's-sağîr</i>	c. s.	<i>ed-Duafâu 's-sağîr</i>	s.
Muhammed b. İsmâîl	منكر الحديث لا يتابع على هذا	I, 36.				
Muhammed b. İshâk	منكر الحديث	I, 38.				
Muhammed b. Sâbit	فيه نظر	I, 50.			في حديثه شيء	s. 102.
Muhammed el-Abdî	يخالف في بعض حديثه	I, 51.				
Muhammed b. Câbir	ليس بالقوي	I, 53.	يتكلمون فيه	II, 173.	ليس بالقوي عندهم	s. 103.
Muhammed b. Haccâc	سكتوا عنه	I, 64.				
Muhammed b. Haccâc	منكر الحديث	I, 64.	منكر الحديث	II, 204.		
Muhammed b. el-Hasan	عنده مناكير, قال ابن معين كان يسرق الحديث	I, 67.			عنده مناكير	s. 103.
Muhammed b. Hacer	فيه نظر	I, 69.				
Muhammed b. Humejd	فيه نظر	I, 69.	فيه نظر	II, 355.		

Muhammed b. Ebî Humeyd	منكر الحديث	I, 70.	منكر الحديث	II, 169.		
Muhammed b. Zekvân	منكر الحديث	I, 79.	منكر الحديث	II, 48.	منكر الحديث	s. 103.
Muhammed b. Rukâne	اسناده مجهول	I, 82.				
Muhammed b. Zübeyr	فيه نظر	I, 86.			منكر الحديث	s. 104.
Muhammed b. Zazân	منكر الحديث لا يكتب حديثه	I, 88.			منكر الحديث لا يكتب حديثه	s. 104.
Muhammed b. Ebi'z-Zü'ayzeâ	منكر الحديث جدا	I, 88.				
Muhammed b. Saîd	متروك الحديث	I, 94.				
Muhammed b. Saîd	ولا يصح حديثه، في حديثه نظر	I, 96.				
Muhammed b. Süleyman					منكر	s. 105.
Muhammed b. Sâlim	يتكلمون فيه	I, 105.			يتكلمون فيه	s. 106.
Muhammed b. Sükeyn	في اسناده نظر	I, 111.				
Muhammed b. Şuca'	سكتوا عنه	I, 115.				
Muhammed b. Abdullah	يختلفون في حديثه	I, 124.				
Muhammed b. Abdullah	ليس بذاك الثقة	I, 142.	منكر الحديث	II, 166	ليس بذاك الثقة	s. 107.
Muhammed b. Abdurrahman	فيه نظر	I, 162.				

Muhammed b. Abdurrahman	منكر الحديث	I, 163.			منكر الحديث	s. 107.
Muhammed b. Abdulmelik	منكر الحديث	I, 164.	منكر الحديث	II, 196.	منكر الحديث	s. 108.
Muhammed b. Abdulazîz	منكر الحديث	I, 167.				
Muhammed b. Ubeydullah	منكر الحديث	I, 171.				
Muhammed b. Ömer	سكتوا عنه	I, 178.	تركوه	II, 283.	متروك الحديث	s. 109.
Muhammed b. Avn	منكر الحديث	I, 197.	منكر الحديث	II, 102.	منكر الحديث	s. 109.
Muhammed b. Atiyye	عنده عجائب	I, 198.				
Muhammed b. Ukbe	منكر الحديث	I, 199.				
Muhammed b. İmrân	يتكلمون فيه منكر الحديث	I, 202.				
Muhammed b. İsa	منكر الحديث	I, 204.	منكر الحديث	II, 247.		
Muhammed b. Useym	منكر الحديث	I, 205.	منكر الحديث	II, 102.	منكر الحديث	s. 109.
Muhammed b. el-Fadl	تغير بأخرة	I, 208.				
Muhammed b. Küreyb	فيهما نظر	I, 217.				
Muhammed b. Kesîr	منكر الحديث	I, 217.				
Muhammed b. Kesîr	منكر الحديث	I, 218.				
Muhammed b. Mervân	سكتوا عنه	I, 232.	سكتوا عنه	II, 224.	سكتوا عنه لا يكتب حديثه ألبتة	s. 110.

Muhammed b. Musa	عنده مناكير	I, 238.				
Muhammed b. Müyesser	فيه اضطراب	I, 245.	فيه اضطراب	II, 255.		
Muhammed b. Muâviye	فيه نظر	I, 246.				
Muhammed el-Muhrim	منكر الحديث	I, 248.				
İbrâhîm b. İsmâîl	هو كثير الوهم	I, 271.			هو كثير الوهم يكتب حديثه	s. 16.
İbrâhîm b. İsmâîl b. Ebî Habibe	منكر الحديث	I, 271.			منكر الحديث	s. 16.
İbrâhîm b. Esved el-Kinânî	فيه نظر في حديثه	I, 274.				
İbrâhîm b. el-Berâ	يختلفون في اسناده	I, 274.				
İbrâhîm b. Beşşâr	يهم في الشيء بعد الشيء	I, 277.				
İbrâhîm b. Cerîr	منكر الحديث	I, 278.				
İbrâhîm b. Ebî Hayye	منكر الحديث	I, 283.	منكر الحديث	II, 233.	منكر الحديث	s. 16.
İbrâhîm b. el-Hakem	سكتوا عنه	I, 284.				
İbrâhîm b. Ömer b. Ebân	في حديثه بعض المناكير	I, 308.			في حديثه بعض المناكير	s. 16.
İbrâhîm b. Osman	سكتوا عنه	I, 310.	سكتوا عنه	II, 170.	سكتوا عنه	s. 17.

İbrâhîm b. Ali b. Rafîf	فيه نظر	I, 310.				
İbrâhîm b. Atiyye	عنده مناكير	I, 311.				
İbrâhîm b. el-Fadl	منكر الحديث	I, 311.	منكر الحديث	II, 90.		
İbrâhîm b. Muhammed	في اسناده نظر	I, 317.				
İbrâhîm b. Muhammed	لم يثبت حديثه، روى عنه موسى بن عبيدة، ضعف لذلك	I, 320.			لم يثبت حديثه، روى عنه موسى بن عبيدة، ضعف لذلك	s. 17
İbrâhîm b. Muhammed	فيه نظر، سكتوا عنه	I, 322.				
İbrâhîm b. Muhammed	كان يرى القدر وكلام جهم	I, 323.			كان يرى القدر تركه بن المبارك	s. 17.
İbrâhîm b. Muhacir	منكر الحديث	I, 328.	منكر الحديث	II, 264.	منكر الحديث	s. 18.
İbrâhîm b. Hirâse Ebû İshak	متروك الحديث	I, 333.	تركوه	II, 254.	متروك الحديث	s. 18.
İbrâhîm b. Yezîd Ebû İsmâil	سكتوا عنه	I, 336.			سكتوا عنه	s. 18.
İbrâhîm el-Ensârî	لم يثبت	I, 338.				
İsmâil b. İbrâhîm es-Sülemî	لم يثبت هذا الحديث	I, 341.				
İsmâil b. İbrâhîm b. Muhâcir el-Kûfî	في حديثه في نظر	I, 342.			في حديثه في نظر	s. 18.
İsmâil b. İbrâhîm el-Ensârî	لم يصح	I, 343.				
İsmâil b. İbrâhîm	اسناده مجهول	I, 345.				
İsmâil b. İyâs b. Afif	في حديثه نظر	I, 345.				

İsmâîl b. Ebân Ebû İshak	متروك	I, 347.			متروك الحديث	s. 19.
İsmâîl b. Abdurrahman	فيه نظر لا يتابع فيه	I, 362.				
İsmâîl b. Kays b. Sa'd	منكر الحديث	I, 370.			منكر الحديث	s. 20.
İsmâîl b. Muhammed	ليس بذلك	I, 371.				
İsmâîl b. Muhtâr	فيه نظر لم يصح حديثه	I, 374.				
İsmâîl b. Mihrâk	منكر الحديث	I, 374.				
İsmâîl b. Neşît el-Amirî	في اسناده نظر	I, 375.				
İsmâîl b. Ya'la	سكتوا عنه	I, 377.				
İshak b. İbrâhîm Ebû Yakub	في حديثه نظر	I, 379.				
İshak b. İbrâhîm b. Nestas	فيه نظر	I, 380.			في حديثه نظر	s. 21.
İshak b. el-Hâris el-Kûfî	يتكلمون فيه	I, 384.			يتكلمون فيه وفيه نظر	s. 21.
İshak b. Saîd b. Cübeyr	منكر الحديث	I, 391.				
İshak b. Abdullah	تركوه	I, 396.			تركوه	s. 21.
İshak b. Necîh el-Malatî	منكر الحديث	I, 404.				
İshak b. Yahya b. Talha	يتكلمون في حفظه	I, 406.			يتكلمون في حفظه يكتب حديثه	s. 21.
Eyyûb b. Zekvân	منكر الحديث	I, 414.				
Eyyûb b. Seyyâr	منكر الحديث	I, 417.			منكر الحديث	s. 22.

Eyyûb b. Süveyd	يتكلمون فيه	I, 417.				
Eyyûb b. Âiz et-Tâî	كان يرى الارجاء	I, 420.			كان يرى الارجاء وهو صدوق	s. 22.
Eyyûb b. Utbe Ebû Yahya	عندهم لين	I, 420.			عندهم لين	s. 22.
Eyyûb b. Vâkid	حديثه ليس بالمعروف, منكر الحديث	I, 426.	عنده مناكير	II, 243.	منكر الحديث	s. 23.
Eş'as b. Saïd Ebû'r-Rebî	ليس بالحافظ عندهم	I, 430.			ليس بالحافظ عندهم يكتب حديثه	s. 23.
Ïyâs b. Afif el-Kindî	فيه نظر	I, 441.				
Esved b. Asram	في اسناده نظر	I, 444.				
Ebân er-Rekkâşî	لم يصح حديثه	I, 451.				
Ebân b. Cebele	منكر الحديث	I, 454.	منكر الحديث	II, 174.	منكر الحديث	s. 23.
Ahmed b. el-Hâris	فيه بعض النظر	II, 2.				
Ûmeyye b. Yezîd	يتكلمون فيه	II, 10.				
Evs b. Abdullah b. Büreyde	فيه نظر	II, 17.				
Ûsâme b. Mâlik	اسمه وسماعه من ابيه نظر	II, 22.				
Ehbân b. Evs el-Eslemî	إسناده ليس بالقوى	II, 45.				
Erkam b. Ebî Erkam	هو شيخ مجهول لا يعرف إلا بهذا	II, 47.			_____	s. 24.

Esed b. Amr Ebü'l-Münzir	صاحب رأى لين	II, 49.				
Üveys el-Karanî	في اسناده نظر	II, 55.				
Asram b. Gıyas	منكر الحديث	II, 56.	منكر الحديث	II, 264.	منكر الحديث	s. 25.
Asram b. Havşeb	متروك الحديث	II, 56.	متروك الحديث	II, 264.	متروك الحديث	s. 25.
Ezver b. Gâlib	منكر الحديث	II, 57.	منكر الحديث	II, 120.	منكر الحديث	s. 25.
Eyfe'	هذا منكر	II, 64.				
Ehnes	لم يصح حديثه	II, 65.				s. 25.
Eğleb b. Temîm	منكر الحديث	II, 70.	منكر الحديث	II, 197.		
Bişr b. Umâre	تعرف وتكر	II, 80			كنا نعرفه وننكره	s. 26.
Bişr b. Nümeyr	مضطرب	II, 85.	في حديثهم مناكير واضطراب	I, 253.	منكر الحديث	s. 26.
Bişr	حديث منكر	II, 87.				
Bekr b. Kirvâş	فيه نظر	II, 94.				
Beşîr b. el-Muhâcir	يخالف في بعض حديثه هذا	II, 102.				
Beşîr b. Meymûn Ebû Sayfî	منكر الحديث	II, 105.			منكر الحديث	s. 26.
Bükeyr b. Mismâr	فيه بعض النظر	II, 115.				
Bekkâr	يتكلمون فيه	II, 122.				
Bahr b. Saîd	فيه نظر	II, 126.				

Beṣṣâr el-Haffâf	منكر الحديث	II, 130.				
Behterî b. el-Muhtâr	يخالف في حديثه	II, 137.				
Büreyd b. Asram	اسناده مجهول	II, 40.				
Büreyde b. Süfyân	فيه نظر	II, 141.				
Berze'â	اسناده مجهول	II, 147.				
Belc el-Mihri	اسناده ليس بذلك	II, 148.				
Büreyh b. Ömer b. Sefîne	اسناده مجهول	II, 149.				
Temîm b. Mahmûd	في حديثه نظر	II, 154.				
Temâm b. Necîh el-Esedî	فيه نظر	II, 157.				
Temâm b. Bezî' Ebû	يتكلمون فيه	II, 157.	يتكلمون فيه	II, 204.		
Sâbit Ebû Züheyr	منكر الحديث	II, 163.	منكر الحديث	II, 174.	منكر الحديث	s. 28.
Sâbit b. Kays el-Ensârî	اسناده ليس بقوى	II, 167.				
Sa'lebe b. Yezîd	فيه نظر	II, 174.				
Ca'fer b. Ebî Ca'fer	هو ضعيف منكر الحديث	II, 189.	منكر الحديث	II, 120.	هو ضعيف منكر الحديث	s. 28.
Ca'fer b. Hâris el-Vâsîfî					منكر الحديث	s. 28.
Ca'fer b. Zübeyr	تركوه	II, 192.			هو متروك الحديث تركوه	s. 28.

Ca'fer b. Süleyman el-Basrî	يخالف في بعض حديثه	II, 192.				
Cemîl b. Amir	فيه نظر	II, 216.				
Cerrâh b. Minhâl	وهو منكر الحديث	II, 228.	منكر الحديث	II, 200.		
Cârûd b. Yezîd	منكر الحديث	II, 237.			منكر الحديث كان أبو أسامة يرميه بالكذب	s. 30.
Ca'de	فيه نظر	II, 239.				
Cümeý' b. Umeyr et-Teymî	فيه نظر	II, 242.				
Cümeý' b. Sûb eṣ-Ṣâmî	منكر الحديث	II, 243.	منكر الحديث	II, 274.		
Cisr b. Ferked	ليس بذلك	II, 246.	ليس بالقوي	II, 175.	ليس بذلك	s. 30.
Cehcâh b. Saïd el-Gıfârî	لم يصح حديثه	II, 249.				
Cüzey b. Bükeyr el-Absî	منكر الحديث	II, 251.			منكر الحديث	s. 30.
Cülâs b. Amr	لا يصح حديثه	II, 252.			لا يصح حديثه	s. 31.
Hâris b. Ukayṣ	اسناده ليس بذلك المشهور	II, 261.				
Hâris b. Kays b. Umeyrâ	لم يصح اسناده	II, 262.				
Hâris b. el-Ezme'	لم يصح عندي هذا القول	II, 264.				
Hâris b. Şibl	ليس بمعروف الحديث	II, 271.	ليس بمعروف في الحديث	II, 134.	ليس بمعروف الحديث	s. 32.

Hâris b. Nebhân	منكر الحديث	II, 284.				
Hâris b. Vecîh	فيه بعض المناكير	II, 284.			في حديثه بعض المناكير	s. 32.
Hasan b. Ebî Cafer	منكر الحديث	II, 288.	منكر الحديث	II, 157.	منكر الحديث	s. 33.
Hasan b. Ali el-Hâšimî	منكر الحديث	II, 298.			منكر الحديث	s. 33.
Hasan b. Amr	كذاب	II, 299.				
Hasan b. Atiyye	ليس بذلك	II, 301.				
Habîb b. Ebî'l-Eşres	منكر الحديث	II, 313.				
Habîb b. Sâlim	فيه نظر	II, 318.				
Hakem b. Sinân	عنده وهم, ليس له كبير اسناد	II, 335.				
Hakem b. Saîd el-Emevî	منكر	II, 342.				
Hakem b. Zuheyr	تركوه منكر الحديث	II, 345.	منكر الحديث	II, 195.	تركوه منكر الحديث	s. 35.
Hakem b. Abdullah b. Sa'd	تركوه, كان ابن المبارك يوهنه, ونهى احمد عن حديثه	II, 345.	كان بن المبارك يوهنه نهي احمد عن حديثه	II, 99.	كان بن المبارك يضعفه	s. 35.
Humeyd b. Ali	منكر الحديث	II, 354.	منكر الحديث	II, 101.	منكر الحديث	s. 35.
Humeyd b. Vehb el-Kureşî	منكر الحديث	II, 359.				
Hafs b. Süleyman el-Esedî	تركوه	II, 363.			تركوه	s. 35.

Hafs b. Ömer	منكر الحديث رماه يحيى بن يحيى النيسابوري بالكذب	II, 367.	منكر الحديث	II, 333.		
Hafs b. Ömer Ebû İmrân	يتكلمون فيه	II, 367.				
Hafs b. Eslem	عنده عجائب	II, 369.				
Haccâc b. Nusayr	يتكلم فيه بعضهم	II, 380.	يتكلمون فيه	II, 301.	سكتوا عنه	s. 36.
Hüseyin b. Ebî Süfyân	حديثه فيه نظر	II, 383.			حديثه ليس بمستقيم	s. 37.
Hüseyin b. Hasan	فيه نظر	II, 385.	عنده مناكير	II, 291.		
Hüseyin b. Abdullah	منكر الحديث	II, 388.			منكر الحديث ضعيف	s. 37.
Husayn b. Nümeyr	لم يصح اسناده	III, 5.				
Husayn b. Yezîd	فيه نظر	III, 7.				
Husayn b. Ömer	منكر الحديث ضعفه احمد	III, 10.			منكر الحديث	s. 38.
Hakîm b. Hizâm	كان يرى القدر، منكر الحديث	III, 18.	منكر الحديث يرى القدر	II, 234.		
Hammâd b. Saîd el-Basrî	منكر الحديث	III, 19.	منكر الحديث	II, 288.		
Hammâd b. Şu'ayb	فيه نظر	III, 25.				
Hammâd b. Ubeyd	لم يصح حديثه	III, 28.			لم يصح حديثه	s. 38.
Hammâd b. Ebî Humeyd	منكر الحديث	III, 28.	منكر الحديث	II, 169.	منكر الحديث	s. 103.
Hammâd b. Amr	منكر الحديث	III, 28.	منكر الحديث ضعفه على بن حجر	II, 265.	منكر الحديث ضعفه على بن حجر	s. 38.

Hammâd b. Vâkîd	منكر الحديث	III, 28.				
Hamza b. Ebî Hamza	منكر الحديث	III, 53.	منكر الحديث	II, 178.	منكر الحديث	s. 39.
Harb b. Süreyc	فيه نظر	III, 63.				
Harb Ebû Recâ	اسناده لا يعرف	III, 64.				
Hüreys b. Ebî Matar	فيه نظر	III, 71.			ليس بالقوي عندهم	s. 39.
Huyey el-Leysî	لم يصح حديثه	III, 74.			لم يصح حديثه	s. 39.
Huyey b. Abdullah	فيه نظر	III, 76.				
Hibbân b. Ali	ليس بالقوى عندهم	III, 88.			ليس بالقوي عندهم	s. 40.
Hârîse b. Ebi'r-Ricâl	منكر الحديث	III, 94.	منكر الحديث	II, 94.	منكر الحديث	s. 41.
Henş b. el-Mu'temir	يتكلمون في حديثه	III, 99.	يتكلمون في حديثه	I, 237.	يتكلمون في حديثه	s. 41.
Harâm b. Osman	منكر الحديث	III, 101.	منكر الحديث	II, 99.	منكر الحديث	s. 41.
Hedîc b. Muâviye	يتكلمون في بعض حديثه	III, 115.			يتكلمون في بعض حديثه	s. 41.
Hay b. Mâlik	في اسناده نظر	III, 119.				
Hantab el-Mahzûmî	فيه نظر	III, 128.				
Humeydâ b. eş-Şemerdel	فيه نظر	III, 133.				
Husâm b. el-Misak	ليس بالقوى عندهم	III, 135.			ليس بالقوي عندهم	s. 42.

Hâlid b. İlyâs el-Medenî	ليس بشئ	III, 140.	منكر الحديث	II, 179.		
Hâlid b. Şevzeb	فيه نظر	III, 155.				
Hâlid b. Ubeyd	فيه نظر	III, 162.				
Hâlid b. Amr	منكر الحديث	III, 164.			منكر الحديث	s. 43.
Hâlid b. el-Abd	منكر الحديث	III, 165.				
Hâlid b. el-Kâsım	متروك تركه على والناس	III, 167.	ترکه علی وأحمد	II, 290.	متروك تركه علي والناس	s. 43.
Hâlid b. Muhammed	لم يقيم حديثه	III, 171.			لم يقيم حديثه	s. 43.
Hâlid b. Muhammed Ebu'r-Rehhâl	عنده عجائب	III, 172.				
Hâlid b. Yezîd el-Ömrî	ذاهب الحديث	III, 184.				
Halîfe b. Kays	لم يصح حديثه	III, 192.			لم يصح حديثه وفي حديثه نظر	s. 44.
Halîl b. Mürre	فيه نظر	III, 199.				
Hârîce b. Mus'ab	ترکه وکیع، وكان يدلّس عن غياث بن ابراهيم ولا يعرف صحيح حديثه من غيره	III, 205.	يدلس عن غياث بن ابراهيم وغياث ذهب حديثه ولا يعرف صحيح حديثه من غيره	II, 179.	ترکه وکیع، وكان يدلّس عن غياث بن ابراهيم ولا يعرف صحيح حديثه من غيره	s. 44.
Dâvud b. Abdulcebbar	منكر الحديث	III, 240.	منكر الحديث	II, 180.		

Dâvud b. Atâ	منكر الحديث، قال احمد: رأيتيه وليس بشيء	III, 244.	قال أحمد رأيتيه ليس بشيء	II, 265.	منكر الحديث قال أحمد رأيتيه وليس بشيء	s. 45.
Dâvud b. el-Muhabber	منكر الحديث، قال احمد: شبهه لا شيء لا يدرى ما الحديث	III, 244.	منكر الحديث، قال احمد: شبهه لا شيء لا يدرى ما الحديث	II, 265.	منكر الحديث، قال احمد: شبهه لا شيء لا يدرى ما الحديث	s. 45.
Deylem el-Himyerî	في اسناد نظر	III, 249.				
Deylem el-Hevse'	في اسناده نظر	III, 249.				
Durüst b. Ziyâd	حديثه ليس بالقائم	III, 253.	حديثه ليس بالقائم	II, 265.	حديثه ليس بالقائم	s. 45.
Zu'l-Asâbi'	اسناده ليس بالقائم	III, 265.				
Rebî b. Mâlik	لم يثبت حديثه	III, 273.			لم يثبت حديثه	s. 47.
Rebî b. Habîb	منكر الحديث	III, 277.	منكر الحديث	II, 136.	منكر الحديث	s. 47.
Rebî b. Sehl	يخالف في حديثه	III, 278.				
Rebiâ b. Seyf	عنده مناكير	III, 290.	منكر الحديث	I, 344.		
Revh b. Eslem	يتكلمون فيه	III, 310.	يتكلمون فيه	II, 291.	يتكلمون فيه	s. 48.
Rifââ b. Herîr	فيه نظر	III, 324.				
Reşîd el-Hecrî	يتكلمون في رشيد	III, 334.				
Revvâd b. el-Cerrâh	كان قد اختلط لا يكاد ان يقوم حديثه	III, 336.				
Rişdîn b. Küreyb	عنده مناكير	III, 337.				

Rifde b. Kudâ'a	في حديثه المناكير	III, 343.			في أحاديثه مناكير	s. 48.
Rükn b. Abdullah	منكر الحديث	III, 343.				
Ziyâd b. Beyân	في اسناده نظر	III, 346.				
Ziyâd b. el-Münzir	يتكلمون فيه	III, 371.				
Zeyd b. Cebîre	منكر الحديث	III, 390.	منكر الحديث	II, 60.	منكر الحديث	s. 50.
Zeyd b. Abdurrahman	منكر	III, 401.	عنده مناكير	II, 288.	منكر الحديث	s. 50.
Zeyd b. Avf	سكتوا عنه	III, 404.				
Zekeriya b. Manzûr	ليس بذلك	III, 424.	منكر الحديث	II, 232.		
Zâide mevlâ Osman	حديث منكر	III, 433.				
Zâide b. Ebî'r-Rekkâd	منكر الحديث	III, 433.				
Zerebî b. Abdullah	فيه نظر	III, 445.				
Ziyâde b. Muhammed	منكر الحديث	III, 446.			منكر الحديث	s. 50.
Zem'a b. Sâlih	يخالف في حديثه، تركه ابن مهدي اخيرا	III, 451.				
Sâid b. Hureys	لم يثبت حديثه	III, 454.				
Sâid b. Beşîr en-Neccârî	لا يصح حديثه	III, 460.				
Sâid b. Beşîr	يتكلمون في حفظه	III, 460.			يتكلمون في حفظه	s. 51.

Saïd et-Temmâr	في حديثه نظر	III, 461.				
Saïd b. Hâlid	فيه نظر	III, 469.	فيه نظر	II, 138.		
Saïd b. zî La've	يخالف الناس في حديثه، لا يعرف	III, 471.	يخالف الناس في حديثه وهو مجهول لا يعرف	I, 334.	يخالف الناس في حديثه لا يعرف	s. 52.
Saïd b. Râšid	منكر الحديث	III, 471.	منكر الحديث	II, 170.	منكر الحديث	s. 52.
Saïd b. Zerebiy	صاحب عجائب	III, 473.	عنده عجائب	II, 170.		
Saïd b. Sinân	منكر الحديث	III, 478.	صاحب مناكير	II, 171.	منكر الحديث	s. 52.
Saïd b. Selâm	منكر الحديث	III, 482.				
Saïd b. Sâlim Ebû Osman	كان يرى الارجاء	III, 482.			كان يرى الارجاء	s. 53.
Saïd b. Abdulcebbâr b. Vâil	فيه نظر	III, 495.				
Saïd b. Meysere	منكر	III, 516.			منكر الحديث	s. 54.
Saïd b. Mesleme	مناكير	III, 516.			منكر	s. 54.
Süleyman b. Ahmed	فيه نظر	IV, 3.				
Süleyman b. Cünâde	هو منكر	IV, 6.			هو منكر	s. 55.
Süleyman b. Dâvud eṣ-Şâmî	فيه نظر	IV, 10.				

Süleyman b. Dâvud el-Yemâmî	منكر الحديث	IV, 11.				
Süleyman b. Ebî Dâvud	منكر الحديث	IV, 11.				
Süleyman b. Amr	معروف بالكذب	IV, 28.	رماه قتيبة وإسحاق بالكذب	II, 266.	معروف بالكذب	s. 55.
Süleyman b. Atâ	في حديثه مناكير	IV, 29.	في حديثه مناكير	II, 266.	في حديثه بعض المناكير	s. 55.
Süleyman b. Ebî Osman	اسناده مجهول	IV, 29.				
Süleyman b. Yesîr	ليس بالقوي عندهم	IV, 42.				
Sa'd b. Tarîf el-Kûfî	ليس بالقوي عندهم	IV, 59.	ليس بالقوي عندهم	II, 60.	ليس بالقوي عندهم	s. 56.
Seleme b. Sahr	لم يصح حديثه	IV, 72.				
Seleme b. Abdullah	في حديثه نظر	IV, 85.				
Süfyân b. Ferve	يتكلمون فيه	IV, 96.				
Süheyl b. Ebî Züfer	منكر الحديث	IV, 105.				
Süheyl b. Mihrân	ليس بالقوي عندهم	IV, 106.	يتكلمون في سهيل يعني في حفظه	II, 191.	ليس بالقوي عندهم	s. 58.
Sâlim b. Abdul'alâ	تركوه	IV, 117.			تركوه	s. 57.
Süleyman b. Osman	عنده عجائب	IV, 125.				

Sellâm b. Ebi's-Sahbâ	منكر الحديث	IV, 135.				
Süveyd b. Abdülazîz	عنده مناكير أنكرها أحمد	IV, 148.	أنكر أحمد أحاديث سويد بن عبد العزيز	II, 237.	في حديثه نظر لا يهتمل	s. 57.
Sinân b. Abdullah	منكر الحديث	IV, 162.				
Sevvâr b. Mus'ab	منكر الحديث	IV, 169.	منكر الحديث	II, 153.	منكر الحديث	s. 58.
Selît b. Abdillâh	إسناده مجهول	IV, 191.				
Sülmâ Ebû Bekr	ليس بالحافظ عندهم	IV, 198.			ليس بالحافظ عندهم	s. 59.
Sahbere el-Ezdî	حديثه ليس من وجه صحيح	IV, 210.			حديثه ليس من وجه صحيح	s. 59.
Şuayb b. Meymûn	فيه نظر	IV, 222.				
Şureyh b. Ertât	ليس له كبير حديث	IV, 229.				
Şihâb b. Amr	ليس بالقائم	IV, 236.				
Şu'be b. Amr	أحاديثه مناكير	IV, 244.			أحاديث مناكير	s. 60.
Şerkî el-Cu'fî	ليس بالقائم	IV, 254.			ليس بالقائم	s. 60.
Şeyh b. Ebî Hâlid	عنده مناكير	IV, 272.				
Sâlih b. Ebi'l-Ehder	لين	IV, 273.			لين	s. 61.
Sâlih el-Ezdî	فيه نظر	IV, 273.				
Sâlih b. Beşîr Ebû Bişr	منكر الحديث	IV, 273.	منكر الحديث	II, 193.	منكر الحديث	s. 61.

Sâlih b. Hayyân el-Kureşî	فيه نظر	IV, 275.	فيه نظر	II, 95.		
Sâlih b. Hassân el-Ensârî	منكر الحديث	IV, 275.	منكر الحديث	II, 95.	منكر الحديث	s. 61.
Sâlih b. Abdullah b. Sâlih	منكر الحديث	IV, 285.	منكر الحديث	II, 292.	منكر الحديث	s. 62.
Sâlih b. Muhammed	تركه سلمان بن حرب، منكر الحديث	IV, 291.	تركه سليمان بن حرب منكر الحديث	II, 96.	تركه سليمان بن حرب منكر الحديث	s. 62.
Sâlih b. Musa	منكر الحديث	IV, 291.	منكر الحديث	II, 282.	منكر الحديث	s. 62.
Safvân b. Ebî Yezîd	حديث منكر	IV, 307.				
Sabbâh b. Sehl	منكر الحديث	IV, 314.	منكر الحديث	II, 230.	منكر الحديث	s. 63.
Sa'saâ b. Nâciye	فيه نظر	IV, 319.				
Sîlâ b. Süleymân	ليس بذلك القوي	IV, 322.			ليس بذاك القوي	s. 63.
Dahhâk el-Me'âfirî	يتكلمون فيه	IV, 336.				
Dirâr b. Amr	فيه نظر	IV, 339.				
Talha b. Amr el-Hadramî	هو لين عندهم، قال يحيى: ليس بشيء	IV, 351.	قال يحيى بن معين طلحة بن عمرو ليس بشيء	II, 95.	هو لين عندهم	s. 64.
Talha b. Zeyd eş-Şâmî	منكر الحديث	IV, 351.	منكر الحديث	II, 185.	منكر الحديث	s. 64.
Tarîf b. Selmân	منكر الحديث	IV, 358.				
Abdullah b. Mu'tim	لم يصح اسناده	V, 27.				

Abdullah b. Ebî Mutarrif	لم يصح اسناده	V, 34.				
Abdullah b. Cerrâd	في اسناده نظر	V, 35.				
Abdullah b. Hâlid b. Seleme	منكر الحديث	V, 78.	منكر الحديث	II, 231.	تکلم فيه يحيى بن معين روى عنه محمد بن عقیبة منكر الحديث	s. 67.
Abdullah b. Hirâş	منكر الحديث	V, 80.	منكر الحديث	II, 165.		
Abdullah b. Dâvud	فيه نظر	V, 82.				
Abdullah b. Zekvân	منكر الحديث	V, 84.	منكر الحديث	II, 231.		
Abdullah b. Ziyâd	منكر الحديث	V, 95.				
Abdullah b. Ziyâd	سكتوا عنه	V, 96.	سكتوا عنه	II, 106.	سكتوا عنه	s. 67.
Abdullah b. Süleyman	فيه نظر	V, 108.				
Abdullah b. Abdurrahman	فيه نظر	V, 137.				
Abdullah b. Ali	فيه نظر	V, 149.				
Abdullah b. Urâde	منكر الحديث	V, 166.	منكر الحديث	II, 192.		
Abdullah b. Keysân	منكر ليس من اهل الحديث	V, 178.				
Abdullah b. Muhammed	فيه نظر	V, 189.				
Abdullah b. Muhammed	منكر الحديث	V, 190.	عنده مناكير	II, 96.	منكر الحديث	s. 70.
Abdullah b. Mükennef	فيه نظر	V, 193.				

Abdullah b. Meymûn	ذاهب الحديث	V, 206.				
Abdullah b. Muâviye	بعض احاديثه منكر	V, 209.	منكر الحديث	II, 261.	في بعض أحاديثه مناكير	s. 70.
Abdullah b. Muharrir	منكر الحديث	V, 212.			منكر الحديث	s. 70.
Abdullah b. Nafî es-Sâiğ	يعرف حفظه وينكر وكتابه اصح	V, 213.	في حفظه شيء	II, 282.		
Abdullah b. Nafî	منكر الحديث	V, 214.	فيه نظر	II, 112.	منكر الحديث	s. 71.
Abdullah b. Necâ	فيه نظر	V, 214.				
Abdullah b. Vâkıd	تركوه، منكر الحديث	V, 219.	سكتوا عنه	II, 283.	تركوه	s. 71.
Abdullah b. Ya‘mer	فيه نظر	V, 230.				
Abdurrahman b. Senne	حديثه ليس بالقائم	V, 252.				
Abdurrahman b. İshak	فيه نظر	V, 259.	فيه نظر	II, 42.	قال أحمد هو منكر الحديث	s. 72.
Abdurrahman b. Sa‘d	فيه نظر	V, 287.				
Abdurrahman b. Selmân	فيه نظر	V, 294.	فيه نظر	II, 97.	فيه نظر	s. 74.
Abdurrahman b. Sabâb	فيه نظر	V, 297.				
Abdurrahman b. Atâ	فيه نظر	V, 336.			فيه نظر	s. 73.
Abdurrahman b. Kays	ذهب حديثه	V, 339.				
Abdurrahman b. Mâlik	حديثه ليس بشيء	V, 349.				

Abdurrahman b. Müshir	فيه نظر	V, 351.				
Abdurrahman b. Yâmin	منكر الحديث	V, 369.			منكر الحديث	s. 75.
Abdurrahman mevlâ Süleyman	منكر الحديث	V, 370.	منكر الحديث	II, 53.		
Ubeydullah b. Temâm	عنده عجائب	V, 375.				
Ubeydullah b. Ebî Humeyd	منكر الحديث	V, 377.				
Ubeydullah b. Abdillâh	عنده مناكير	V, 388.				
Ubeydullah b. Ukrâş	لا يثبت	V, 394.				
Abdumelik b. Eyen	كان شيعيا	V, 405.			كان شيعيا	s. 76.
Abdumelik b. el-Hüseyin	ليس بالقوى عندهم	V, 411.				
Abdumelik b. Abdurrahman	منكر الحديث	V, 422.	منكر الحديث	II, 223.		
Abdumelik b. Abdilmelik	فيه نظر	V, 424.				
Abdumelik b. el-Velîd	فيه نظر	V, 436.				
Abdumelik b. Hârûn	منكر الحديث	V, 436.	منكر الحديث	II, 239.	منكر الحديث	s. 77.
Ubeyd b. İshak	عنده مناكير	V, 441.	منكر الحديث	II, 305.	ضعيف	s. 77.
Abdulazîz b. İmrân	لا يكتب حديثه، منكر الحديث	VI, 29.	لا يكتب حديثه	II, 234.	منكر الحديث لا يكتب حديثه	s. 78.

Abdulazîz b. el-Husayn	ليس بالقوي عندهم	VI, 30.			ليس بالقوي عندهم	s. 78.
Abdulazîz b. Ebân	تركه احمد	VI, 30.			تركوه	s. 78.
Abbâd b. Abdussamed	فيه نظر	VI, 41.	منكر الحديث	II, 230.		
Abbâd b. Abdussamed	منكر الحديث	VI, 41.	هو منكر الحديث	II, 230.		
Abbâd b. Ebî Musa	اسناده مجهول	VI, 42.				
Abbâd b. Kesîr er-Remlî	فيه نظر	VI, 43.				
Abbâd b. Kesîr es-Sekafî	تركوه	VI, 43.	سكتوا عنه	II, 97.	تركوه	s. 79.
Abbâd b. Suheyb el-Basrî	تركوه	VI, 43.	يرى القدر قريبا منه سكتوا عنه	II, 297.	تركوه	s. 79.
Abdulhamîd b. Habîb	ربما يخالف في حديثه	VI, 45.				
Abdulvâhid b. Meymûn	منكر الحديث	VI, 58.	منكر الحديث	II, 58.		
Abdulvâhid es-Sekafî	فيه نظر	VI, 60.				
Abdulvâhid b. Zeyd el-Basrî	تركوه	VI, 62.	منكر الحديث	II, 133.	تركوه	s. 80.
Abdul'alâ b. Ebi'l-Mesâvir	منكر الحديث	VI, 74.	منكر الحديث	II, 157.	منكر الحديث	s. 80.
Abdulvehhâb b. ed-Dahhâk	عنده عجائب	VI, 100.				
Abdurrahîm b. Zeyd	تركوه	VI, 104.	تركوه	II, 231.	تركوه	s. 81.
Abdussamed b. Süleyman	منكر الحديث	VI, 106.	عنده مناكير	II, 185.	منكر الحديث	s. 81.

Abdulcebbâr b. el-Verd	يخالف في بعض حديثه	VI, 107.				
Abdulcebbâr el-Eylî	عنده مناكير	VI, 108.				
Abdulmecîd b. Abdulazîz	يرى الارجاء	VI, 112.			كان يرى الارجاء	s. 82.
Abdulkuddûs b. Habîb	احاديث مقلوبة	VI, 120.				
Abdulgaffâr Ebû Meryem	ليس بالقوى عندهم	VI, 122.				
Abdulcelîl b. Atiyye	ربما وهم	VI, 123.				
Abdulhekîm b. Mansûr	كذبه بعضهم، فيه نظر	VI, 125.				
Abdulahakem el-Basrî	منكر الحديث	VI, 129.	منكر الحديث	II, 168.	منكر الحديث	s. 83.
Abdurrezzâk b. Ömer	منكر الحديث	VI, 131.				
Abdalmüheymin b. Abbâs	منكر الحديث	VI, 137.	صاحب مناكير	II, 232.		
Abdulgafûr Ebû's-Sabbâh	تركوه، منكر الحديث	VI, 137.	سكتوا عنه	II, 186.		
Abdulhabîr	حديثه ليس بقائم	VI, 137.			حديثه ليس بالقائم عنده مناكير	s. 83.
Abdulmun'im b. Naîm	منكر الحديث	VI, 138.	منكر الحديث	II, 203.		
Abdulmun'im b. Îdrîs	ذاهب الحديث	VI, 138.	لا يكتب حديثه	II, 166.		
Ömer el-Ebeh	منكر الحديث	VI, 143.				
Ömer b. el-Hakem	ذاهب الحديث	VI, 147.	ذاهب الحديث	II, 186.	ذاهب الحديث	s. 83.

Ömer b. Habîb	يتكلمون فيه	VI, 148.				
Ömer b. Hafs Ebû Hafs	ليس بقوي	VI, 150.	ليس بالقوي	II, 268.		
Ömer b. Râşid Ebû Hafs	يضطرب في حديثه	VI, 155.				
Ömer b. Revbe et-Teğlebî	فيه نظر	VI, 155.				
Ömer b. Zeyd el-Yemânî	فيه نظر	VI, 157.				
Ömer b. Zür'a Ebû Hafs	فيه نظر	VI, 157.				
Ömer b. Sefîne	اسناده مجهول	VI, 160.				
Ömer b. Sahbân	منكر الحديث	VI, 165.	منكر الحديث	II, 120.	منكر الحديث	s. 83.
Ömer b. Talha Ebû Hafs	منكر الحديث	VI, 166.				
Ömer b. İsa	منكر الحديث	VI, 182.				
Ömer b. Gıyas	منكر الحديث	VI, 185.				
Ömer b. Ferkad el-Bâhilî	فيه نظر	VI, 186.				
Ömer b. Kays	منكر الحديث	VI, 187.			منكر الحديث	s. 84.
Ömer b. Musa el-Vecîhî	منكر الحديث	VI, 197.				
Ömer b. Mesâvir	منكر	VI, 199.				
Osman b. Hâlid Ebû Affân	منكر الحديث	VI, 220.	عنده مناكير	II, 186.		
Osman b. Abdurrahman	تركوه	VI, 238.				

Osman b. Osman el-Kureşî	مضطرب الحديث	VI, 244.				
Osman b. Atâ	ليس بذلك	VI, 244.	ليس بذلك	II, 113.		
Osman b. el-Alâ	حديثه منكر	VI, 245.	منكر الحديث	II, 238.		
Osman b. Matar	منكر الحديث	VI, 253.				
Ali b. el-Cüneyd	منكر الحديث	VI, 266.				
Ali b. Husayn	كان خارجيا	VI, 267.			كان خارجيا	s. 85.
Ali b. Ebî Sâre	فيه نظر	VI, 278.				
Ali b. el-Lehebî	منكر الحديث	VI, 288.				
Ali b. Alkame	في حديثه نظر	VI, 289.				
Ali b. Asım	ليس بالقوي عندهم	VI, 290.	يتكلمون فيه	II, 269.	ليس بالقوي عندهم	s. 86.
Ali b. Ebî Fâtıma	فيه نظر	VI, 292.	منكر الحديث	II, 124.		
Ali b. Müs'ide el-Bâhilî	فيه نظر	VI, 295.				
Ali b. Yezîd Ebû Abdülmelik	منكر الحديث	VI, 301.	منكر الحديث	I, 345.	منكر الحديث	s. 86.
Amr b. Ezher	يرمى بالكذب، رماه أبو سعيد الخدّاد بالكوفة	VI, 316.	رماه أبو سعيد الخدّاد بالوضع	II, 239.		
Amr b. Sâbit b. Hürmüz	ليس بالقوي عندهم	VI, 319.			ليس بالقوي عندهم	s. 87.

Amr b. Hâlid	منكر الحديث	VI, 328.			منكر الحديث	s. 87.
Amr b. Dinâr Ebû Yahya	فيه نظر	VI, 329.			فيه نظر	s. 87.
Amr b. Zi-mürre el-Hemedânî	لا يعرف	VI, 330.				
Amr b. Şemr	منكر الحديث	VI, 344.	منكر الحديث	II, 186.		
Amr b. Vâkîd el-Hâşimî	منكر الحديث	VI, 380.			منكر الحديث	s. 89.
Amr b. Vâkîd mevlâ Kureyş	منكر الحديث	VI, 380.				
Amr b. Hâşim Ebû Mâlik	فيه نظر	VI, 381.	فيه نظر	II, 226.		
İsa b. Abdurrahman	منكر الحديث	VI, 391.			منكر الحديث	s. 89.
İsa b. Meymûn el-Medînî	منكر الحديث	VI, 401.	صاحب المناكير	II, 129.	منكر الحديث	s. 90.
İsa b. Yezîd el-Leysî	منكر	VI, 402.				
İsa b. İbrâhîm el-Hâşimî	منكر الحديث	VI, 407.			منكر الحديث	s. 91.
İmrân b. Serîf	في حديثه نظر	VI, 413.				
İmrân b. Müslim	منكر الحديث	VI, 419.	منكر الحديث	II, 130.	منكر الحديث	s. 91.
İmrân b. Zabyân	فيه نظر	VI, 424.				
Ukbe b. Yerîm	في صحة خيره نظر	VI, 436.				

Atâ eṣ-Şâmî	لم يقم حديثه	VI, 469.				
Atâ b. Aclân el-Basrî	منكر الحديث	VI, 476.			منكر الحديث	s. 94.
Asım b. Ömer el-Ömerî	منكر الحديث	VI, 479.				
Asım b. Amr en-Nehaî	لم يثبت حديثه	VI, 491.				
Asım b. Ömer el-Medînî	منكر	VI, 492.				
Asım b. Ubeydullah	منكر الحديث	VI, 493.				
Asım b. Abdülazîz	فيه نظر	VI, 493.				
Umâre b. Evs	حديثه ليس بقائم الاسناد	VI, 494.				
Umâre b. Zâzân	رما يضطرب في حديثه	VI, 505.				
Âlâ b. Züheyr	ويرويه الضعيف	VI, 515.				
Âlâ b. Kesîr	منكر الحديث	VI, 520.				
Abbâs b. Cüleyd el-Hacrî	وهو حديث فيه نظر	VII, 4.				
Abbâs b. el-Fadl	ذهب حديثه	VII, 5-6.				
Ammâr el-Medenî	فيه نظر	VII, 27.				
Anbese b. Abdurrahman	تركوه	VII, 39.				
İkrime b. Hâlid b. Seleme	منكر الحديث	VII, 49.			منكر الحديث	s. 96.
Ukayl el-Ca'dî	منكر الحديث	VII, 54.				

Ubeys b. Meymûn	منكر الحديث	VII, 79.	منكر الحديث	II, 167.		
Uveyz b. Ebî Îmrân	منكر الحديث	VII, 92.				
Gâlib b. Ubeydillah	منكر الحديث	VII, 101.				
Gâlib b. Ubeydillah	منكر الحديث	VII, 101.	منكر الحديث	II, 130.	منكر الحديث	s. 96.
Gâlib b. Habîb	منكر الحديث	VII, 101.	منكر الحديث	II, 130.		
Gazvân b. Yusuf	تركوه	VII, 108.	سكتوا عنه	II, 131.	تركوه	s. 97.
Giyâs b. Îbrâhîm	تركوه	VII, 109.	تركوه	II, 216.	تركوه	s. 97.
Elġâz b. Cebele	حديثه منكر	VII, 114.				
Fadâle b. Husayn	مضطرب الحديث	VII, 125.				
Furât b. es-Sâib	تركوه منكر الحديث	VII, 130.	سكتوا عنه	II, 131.	تركوه	s. 98.
Ferkâd Ebû Yakub	في حديثه مناكير	VII, 131.				
Fâid b. Abdîrrahman	منكر الحديث	VII, 132.	عنده مناكير	II, 132.	منكر الحديث	s. 99.
Ferec b. Fadâle	منكر الحديث	VII, 134.	منكر الحديث	II, 187.	منكر الحديث	s. 99.
Kâsim b. Abdullah	سكتوا عنه	VII, 164.				
Kasim b. Abdullah	سكتوا عنه	VII, 173.				
Katabe b. el-Alâ	ليس بالقوي	VII, 191.			وليس بالقوي وفيه نظر ولا يصح حديثه	s. 100.

Kaze‘â b. Süveyd	ليس هو بذاك القوي	VII, 192.			ليس بذاك القوي	s. 100.
Kesîr Ebû Hâşim	منكر الحديث	VII, 218.				
Kesîr Ebû Hâşim	منكر الحديث	VII, 219.				
Kevser b. Hakîm	منكر الحديث	VII, 125.			منكر الحديث	s. 102.
Müslim b. Hâlid Ebû Hâlid	منكر الحديث	VII, 260.			منكر الحديث	s. 110.
Müslim b. Keysân	يتكلمون فيه	VII, 271.	يتكلمون فيه	II, 87.	يتكلمون فيه	s. 111.
Musa b. Ubeyde	منكر الحديث	VII, 291.				
Musa b. Ebî Kesîr	كان يرى القدر	VII, 293.			كان يرى القدر	s. 111.
Musa b. Muhammed	حديثه مناكير	VII, 295.	عنده مناكير	II, 133.	في حديثه مناكير	s. 112.
Meymûn Ebû Hamza	ليس بذاك	VII, 343.	ليس بالقوي عندهم	II, 20.	ليس بذاك	s. 113.
Mervân b. Sâlim	منكر الحديث	VII, 373.	منكر الحديث	II, 149.	منكر الحديث	s. 113.
Mervân Ebû Seleme	منكر الحديث	VII, 373.	منكر الحديث	II, 158.	منكر الحديث	s. 113.
Meysere b. Abdirabbih	يرمى بالكذب	VII, 377.	يرمى بالكذب	II, 158.	يرمى بالكذب	s. 114.
Mesleme b. Ali Ebû Saïd	منكر الحديث	VII, 389.				
Muallâ b. Īrfân el-Esedî	منكر الحديث	VII, 395.	منكر الحديث	II, 94.	منكر الحديث	s. 114.
Muallâ b. Hilâl el-Kûfî	تركوه	VII, 396.				

Ma'bed b. Hâlid el-Cedelî	القص	VII, 399.				
Ma'bed el-Cühenî	كان اول من تكلم بالبصرة في القدر	VII, 399.				
Matar b. Meymûn	منكر الحديث	VII, 402.	عنده مناكير	II, 87.	منكر الحديث	s. 115.
Müseyyeb b. Şerîk	سكتوا عنه	VII, 408.	سكتوا عنه	II, 219.		
Misver b. es-Salt	ضعيف	VII, 411.			ضعيف	s. 115.
Mübârek Ebû Süheym	منكر الحديث	VII, 427.	منكر الحديث	II, 177.		
Mübeşşir b. Ubeyd	منكر الحديث	VIII, 11.				
Mukâtil b. Süleyman	لا شيء التبة	VIII, 14.				
Muharrer b. Hârun	منكر الحديث	VIII, 22.				
Müemmel b. Saîd b. Yusuf	منكر الحديث	VIII, 49.				
Numan b. Râşid	في حديثه وهم كثير وهو صدوق في الاصل	VIII, 80.			في حديثه هم كثير	s. 117.
Numan b. Sâbit Ebû Hanîfe	كان مرجفا سكتوا عنه و عن رأيه وعن حديثه	VIII, 81.				
Nadr b. Muhammed	فيه ضعف	VIII, 89.			منكر الحديث فيه ضعف	s. 119.
Nadr b. Abdurrahman	منكر الحديث	VIII, 91.	منكر الحديث	II, 83.	منكر الحديث	s. 118.
Nadr b. Mansûr	منكر الحديث	VIII, 91.	منكر الحديث	II, 227.	منكر الحديث	s. 118.
Nadr b. Kesîr	فيه نظر	VIII, 91.	عنده مناكير	II, 236.	عنده مناكير	s. 118.

Nasr b. Tarîf el-Bâhilî	سكتوا عنه، ذاهب	VIII, 105.	سكتوا عنه	II, 145.		
Nûh	حديث منكر	VIII, 110.				
Nûh b. Ebî Meryem	ذاهب الحديث - جدا	VIII, 111.	نوح بن أبي مریم يضع كما يضع المعلی عبد الله بن خراش منكر الحديث	II, 165.		
Nûh b. Derrâc	ليس بذاك	VIII, 112.			ليس بذاك	s. 119.
Nüfey' b. el-Hâris	قاص يتكلمون فيه	VIII, 114.	قاص يتكلمون فيه	I, 303.	القاص يتكلمون فيه قال بن مهدي يعرف وينكر	s. 120.
Necîh Ebû Ma'şer	منكر الحديث	VIII, 114.	يخالف في حديثه	II, 187.	منكر الحديث	s. 119.
Nehşel b. Saîd	أحاديثه مناكير	VIII, 115.			أحاديث مناكير قال بن مناكير قال بن إسحاق هو كذاب	s. 120.
Nâsîh b. el-Alâ	منكر الحديث	VIII, 121.				
Nâsîh b. Abdullah	منكر الحديث	VIII, 122.	منكر الحديث	II, 200.	منكر الحديث	s. 120.
Nimet b. Düfeyn	منكر	VIII, 129.				
Velîd b. Muhammed	في حديثه مناكير	VIII, 155.				
Vehb b. Vehb	سكتوا عنه	VIII, 170.	سكتوا عنه	II, 292.	سكتوا عنه	s. 121.
Vâsîl b. es-Sâib	منكر الحديث	VIII, 173.	منكر الحديث	II, 133.	منكر الحديث	s. 121.
Vâzî' b. Nâfi'	منكر الحديث	VIII, 183.	منكر الحديث	II, 133.	منكر الحديث	s. 122.

Vârid Ebû Asım	كان تغير بأخرة	VIII, 186.				
Heysem b. Adî	سكتوا عنه	VIII, 218.	سكتوا عنه	II, 242.		
Hârun b. Hârun	ليس بذاك	VIII, 226.			ليس بذاك	s. 123.
Hind b. Ebî Hâle	يتكلم في حديثه	VIII, 240.			يتكلمون في إسناده	s. 123.
Yahya b. Bistâm b. Huresy	كان يذكر بالقدر	VIII, 264.			يذكر بالقدر	s. 124.
Yahya b. Saïd el-Medenî	منكر الحديث	VIII, 277.	منكر الحديث	II, 168.	منكر الحديث	s. 124.
Yahya b. Seleme b. Küheyl	في حديثه مناكير	VIII, 278.	عنده مناكير	II, 164.	في حديثه مناكير	s. 124.
Yahya b. Abdülhumejd	يتكلمون فيه	VIII, 291.	يتكلمان فيه	II, 328.	يتكلمون فيه	s. 124.
Yahya b. Osman	حديثه ليس بالقائم	VIII, 296.			حديثه ليس بالقائم	s. 125.
Yahya b. Ukbe	منكر الحديث	VIII, 297.	منكر الحديث	II, 226.		
Yahya b. Yakub b. Müdrik	منكر الحديث	VIII, 313.			يتكلمون فيه	s. 126.
Yezîd b. Hayyân	عنده غلط كثير	VIII, 325.	عنده وهم كثير	II, 146.		
Yezîd b. Rebi'a	حديثه مناكير	VIII, 332.	في حديثه مناكير	II, 146.		
Yezîd b. Ebî Ziyâd	منكر الحديث	VIII, 334.				
Yezîd b. İyaz b. Yezîd	منكر الحديث	VIII, 352.	منكر الحديث	II, 84.		

Yusuf b. Muhammed	فيه نظر	VIII, 380.				
Yusuf b. Meymûn	منكر الحديث جدا	VIII, 384.	منكر الحديث	II, 153.	منكر الحديث جدا	s. 127.
Yusuf b. Ebi's-Sefer	منكر الحديث	VIII, 387.				
Yusuf b. Atiyye es-Sa'dî	منكر الحديث	VIII, 387.	منكر الحديث	II, 203.		
Yusuf b. Atiyye	ضعيف	VIII, 387.				
Yusuf b. Hâlid b. Umeyr	سكتوا عنه	VIII, 388.	فيه نظر	II, 226.	سكتوا عنه	s. 127.
Yusuf b. Ziyâd en-Nehdî	منكر الحديث	VIII, 388.	منكر الحديث	II, 204.	منكر الحديث	s. 128.
Yakub b. İbrâhîm	تركوه	VIII, 397.				
Yunus b. Erkam el-Kindî	كان يتشيع	VIII, 410.				
Yunus b. Râşid el-Harrânî	كان مرجئا	VIII, 412.				
Yese' b. Talha	منكر الحديث	VIII, 425.			منكر الحديث	s. 128.
Yemân b. el-Muğîre	منكر الحديث	VIII, 425.	منكر الحديث	II, 169.	منكر الحديث	s. 128.
Yasîn b. Muaz ez-Zeyyât	يتكلمون فيه، منكر الحديث	VIII, 429.	منكر الحديث	II, 169.	منكر الحديث	s. 129.
Ebû Bekr b. Abdillâh	ضعيف	IX, 9.	منكر الحديث	II, 169.	ضعيف	s. 129.

ÖZET

Tezin Adı: Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu

Yazar: Mustafa TAŞ, Doktora Tezi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim TURHAN, Haziran 2016.

Hicrî ikinci asır sistematik dönem cerh-ta'dîl ilmi, hicrî üçüncü asırda Buhârî'nin (ö. 256/870) içerisinde bulunduğu tabaka ile devam etmiştir. Buhârî bu alanda *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat* ve *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserleriyle önemli bir münekkittir. Bu çalışmada Buhârî'nin otorite olduğu bir diğer alan olan cerh-ta'dîl ilmindeki metodu incelenmiştir.

Araştırmanın konusu, önemi, kaynakları ve yöntemine dair verilen bilgilerin yer aldığı girişten sonra birinci bölümde Buhârî'nin ilmî şahsiyeti ve ricâl ilmindeki yerine temas edilmiştir. Münekkitlerin adâlet ve zabt açısından ricâl değerlendirmeleri, bu değerlendirmeler esnasında kullanmış oldukları lafızlar ve bunların manaları cerh-ta'dîl ilminin omurgasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda tezin ikinci bölümünde Buhârî'nin adâlet ve zabt açısından ricâl değerlendirmeleri ile onun bu hususta kullanmış olduğu tenkit terimleri incelenmiş, burada elde edilen verilerin değerlendirilmesiyle oluşan teorik kısmın tatbiki sahadaki sonucu için *el-Câmi'u's-sahîh*'le mukayesesi yapılarak değerlendirilen râvinin *el-Câmi'u's-sahîh*'te rivayetinin bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Üçüncü bölümde Buhârî'nin hicrî ilk iki asırdaki cerh-ta'dîl ifadelerini nasıl değerlendirip aktardığı, söz konusu dönemdeki münekkitler ile Buhârî arasında yapılan karşılaştırmalar ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yine Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr*'i hem kendi dönemi hem de kendisinden sonraki dönem duafâ literatürü ile ricâl değerlendirmeleri ve yöntem açısından karşılaştırılmıştır. Böylece onun bu alandaki metodunun izleri sürülmüştür. Araştırma süresince tespit edilen neticelerin yer aldığı sonuç kısmıyla da çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhârî, Cerh-Ta'dîl, Ricâl, *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat*, *ed-Duafâu's-sağîr*, Metot

ABSTRACT

Thesis Name: Bukhari's al-Jarh al-Ta'dil Method

Author: Mustafa TAŞ, Doctoral Thesis, Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Yrd. Doç. Dr. Halil İbrahim Turhan, June 2016.

The science of al-jarh al-ta'dil in the systemathic period of the 2nd century A.H. progressed through the 3rd century A.H. with a group of scholars among whom Bukhari (died in 256 A.H. / 870 A.D.) took his place. Bukhari is an important figure in this field with his works *at-Tarikh al-kabir*, *at-Tarikh al-awsat* and *ad-Dhuafa as-saghir*. In this study, his method of al-jarh al-ta'dil, on which he is regarded as an authority, was examined.

The topic of the research, its importance, sources and the method are mentioned in the introduction. In the first part, the scholarly personality of Bukhari and his role for the rijal was given. The rijal evaluation of hadith narrators in terms of justice and protection, the terminology they used and their meanings are at the core of al-jarh al-ta'dil science. In this context, in the second part of the thesis, Bukhari's rijal and al-jarh al-ta'dil evaluation and the terminology he used were examined. In the light of the data obtained through this process, the theoretic information was applied to the area; these data were compared to his famous work, *al-Jami al-saheeh*. It was searched whether there is a hadith cited from the hadith narrator in his book.

In the third part, what Bukhari considered and reported relating to the al-jarh al-ta'dil methods during the first two centuries A.H. is discussed by comparisons between Bukhari and other critics of the era. Besides, his work, *ad-Dhuafa as-saghir*, is compared to other dhuafa literature during and after his time in terms of rijal evaluation and methods. Thus, his trace in this field was followed. With the results determined during the study and conclusion part, the study is completed.

Key Words: Bukhari, al-Jarh al-Ta'dil, Rijal, *at-Tarikh al-kabir*, *at-Tarikh al-awsat* *ad-Dhuafa as-saghir*, Method

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı : MUSTAFA TAŞ
Doğum Tarihi : 01.01.1983
Medeni Durum : Evli
Uyruk : T.C.
Askerlik Durumu : Yaptı

İLETİŞİM BİLGİLERİ

Cep Tel : 05367401844
E-posta : m_tas23@hotmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Doktora	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi SBE. Temel İslam Bilimleri (Hadis)
Yüksek Lisans (Tezli)	Fırat Üniversitesi Temel İslam Bilimleri (Tefsir)
Lisans	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Lise	Elazığ İmam Hatip Lisesi

İŞ DENEYİMİ

2004-2012	Diyanet İşleri Başkanlığı (İmam-Hatip, Vaiz)
2012-2013	Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Öğr. Gör.)
2013-	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Arş. Gör.)- Devam ediyor.